

Ե Ր Ե Ն Ի Կ
Ե Մ Ի Ր Ա Յ Ա Ն

ԿԱՐԱՆԱՆԸ

Ե Ր Կ Ո Ւ Գ Ր Բ Ո Վ

«
«
Կրթության նախարարության
Երեւան 1968

ՆԿԱՐԻՆ՝ Ռ. Պ. ՆԱՍՈՒՇԵԱՆ

ԽՄԲԱԳՐԵԳԻՆ՝ Ա. Ս. ԼԻՇՈՅԱՆ
Ս. Գ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Дереник Карапетович Демирчян

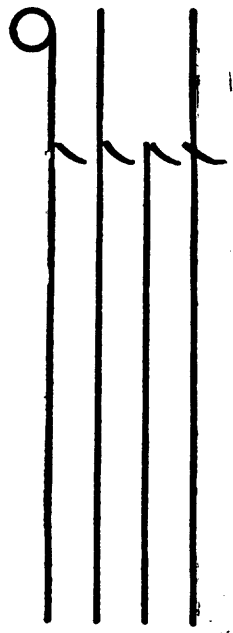
Вардананк

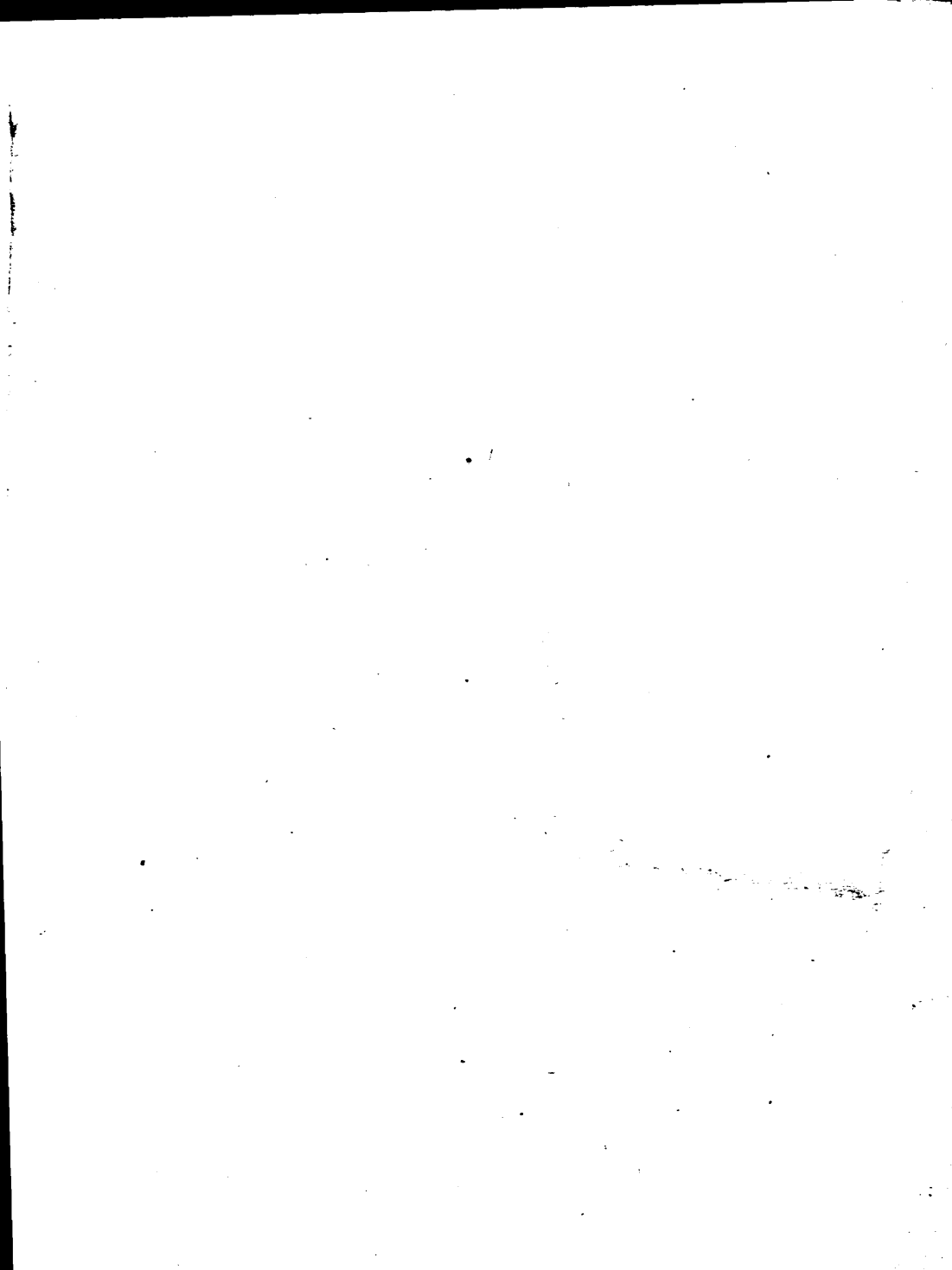
Книга вторая

(На армянском языке)

Издательство «Айастан»

Ереван, 1968

Նախարարների Պարսկաստան գնալուց հետո խոռովքն ու խառնաշփոթը տարածվեց ողջ Հայոց աշխարհում: Հայ նախարարները Արտաշատի ժողովի վճիռներից հետո քաշվեցին իրենց աշխարհները և անցնելով առօրյա գործերին՝ սպասում էին Պարսկաստանի լուրերին:

Երկրում ստեղծվեց մի խառնակ, անորոշ, անտանելի վիճակ: Երկու տերեր՝ իրար թշնամի՝ իրար դեմ լարված սկսեցին իրենց հակամարտ գործը:

Վեհմիհր հաղաբապետը, Գենշապուհը և Որմիզդ մոզպետը, որ Այրարատյան գաշտավայրի ըմբոստ ժողովրդից զգուշանալով քաշվել էին Սյունիք՝ նախարարների Պարսկաստան գնալուց հետո գլուխները կրկին հանեցին իրենց որջերից և սկսեցին հարկահանների հետ դուրս գալ, շրջել երկիրը, սեղմելով օղակը ժողովրդի վրին:

Բռնադատման և հալածանքի ենթարկվել էին ոչ միայն վանքերը, այլև շեներն ու ավանները, վերջը՝ քաղաքներն ու անգամ մայրաքաղաքը: Հարկը հանվում էր անհաշիվ, տասնապատիկ, ծեծով ու սպանություններով: Նպատակը հուսահատության հասցնելն էր և ստիպելը հավատադրացության:

Այս ճնշումների հետևանքն այն եղավ, որ ոչ միայն բողոքող և դիմադիր մարդիկ՝ ինչպես արտաշատցի և ակոռեցի շինականներն էին՝ այլև շատ սերիշներ՝ հեռու-մոտիկ վայրերից փախած թափառում էին տեղից տեղ և ելք որոնում փրկության: Նրանց կարելի էր հանգիստի ճանապարհներին, շեներում, ուր խմբված

պանգատվում էին, բողոքում, զայրանում պարսիկների և նախարարների դեմ:

Ի՞նչ է լինելու սրա վերջը — ոչ ոք չգիտեր: Ո՛չ կաթողիկոսը, որ տարակուսած նստել էր էջմիածնում, ո՛չ Ատոմը, որ անստույգ վիճակում շէր իմանում ինչ բանի ձեռնարկի: Նա պարզ տեսնում էր ժողովրդական զանգվածների անհանգստությունը և ջանում էր կանխել որևէ տարեբային պոռթկում, քաջ գիտենալով, որ դա կհամարվեր ապստամբություն և պարսիկ բերդակալները Արտաշատ, Զարեհավան և այլուր առիթ կհամարեին հարձակվել նախարարական ցանուցիւր ուժերի վրա, խեղդել բնում ամեն ինչ: Եվ քանի որ միաժամանակ Ատոմը չգիտեր, թե ինչ զորքերով և ինչ նպատակով են շարժվում երկրի վրա ուրացյալ նախարարները, նա առայժմ ուժերն էր նշում, հաշվարկում, խմբում՝ արքունական զորքի համար՝ ինչպես պատվիրել էր Վարդանը: Նախարարները՝ թե ուխտյալ և թե կողմնակիներ՝ շատ անտարբեր ու տարտամ, հաճախ դժկամ էին վերաբերվում տերունական զորքի գործին: Միայն Առնոդ Երեցը ուրիշների հետ շրջում էր շեներն ու ավանները և բորբոքում ժողովրդի առանց այն էլ բորբոքված դիմադրական ցասումը:

Դրությունը տազնապալից էր, և տազնապը առավելապես սաստկանում էր նախարարներից լուր չստացվելու պատճառով: Երկրում խաղաղ խռովք էր և շարագուշակ խաղաղություն:

Մամիկոնեից տիկինը ապրում էր ավելի մեծ տազնապի վիճակ: Նրան շատ անհանգստություն էր պատճառում, բացի իր ամուսնու ճակատագիրը, որ մտահոգել էր համայն Հայոց աշխարհը, նաև իր սկեսրոջ առողջական դրությունը, որ ճիշտ է, մի փոքր թեթևացել էր, բայց կասկածելի էր, որ նա կդիմանար հետագա ցնցումներին: Նա, որպես ողջ տոհմի հարգևոր մայրը, ապրում էր ժանր օրեր: Իր ժամանակ նա իմացավ Հազկերտի դաժան հրամանը՝ ընդունել զրադաշտը կամ գնալ պատասխան տալ նրա առյանի առաջ. նրանից չթաքցրին նաև, որ Վարդանը արդեն գնացել է Պարսկաստան: Նա պահանջում էր ամեն բան հայտնել իրեն: Եվ պժվար էր նրանից որևէ բան ծածկել, որ դուրս էր գալիս խաբել

նրան: Իսկ դա չէր համարձակվի ոչ ոք: Մամիկոններից Մեծ Տիկինը տոհմի ոգին էր, նրա խիղճը: Նա մայրն էր մի զորավարի, որին երկրի հեռավոր վայրերում անգամ սրբացնում էին: Այդպիսի մի մարդու մորը պետք էր հայտնել ամեն բան:

Եվ ահա, շնայած իր ցնցված հոգու վտանգներին՝ նա տեղյակ ամեն անցուդարձի՝ նստած անկողնում, սպասում էր իր զավակին:

Կարմիր լույսը աշտանակում պլպլալով դողողացնում էր նրա կերպարանքը, երբ ներս մտավ Մամիկոնների տիկինը՝ հարցնելու նրա առողջութունը:

— Մեծ Տիկին, ի՞նչ կուզես, — հարցրեց Մամիկոնների տիկինը՝ քարե բռնած կանգնելով նրա մահճի մոտ:

— Լուրերն ասա, ի՞նչ գիտես, — խուլ խոսեց Մեծ Տիկինը՝ կոացած իր ծնկների վրա:

— Լուրեր չկան դեռ. ուշանում են:

— Հո չե՞ն նահատակվել... — փորձող աչքերով խորը նայեց Մեծ Տիկինը Մամիկոնների տիկնոջը:

— Ոչ, Մեծ Տիկին...

— Բռնավորը խեղճն է դրել խեղճ զավակներին, — գոչեց Մեծ Տիկինը...

— Ո՞վ գիտե, Մեծ Տիկին, աստված ապավեն, գուցե փրկվեն:

— Զոհրա՛կա ուշացավ, — հառաչեց Մեծ Տիկինը:

— Հասվեհասս է, Մեծ Տիկին, օրերը ցվեցին, — ասաց Մամիկոնների տիկինը՝ մտահոգվելով ինքը՝ թե ինչու համար է գալիս Զոհրակը:

— Մահը դունից ներս է եկել: Տեսնեմ վարդանիս ու Զոհրակիս՝ հետո մեռնեմ... Գիշերս Մուշեղ Սպարապետն էր եկել. ներս մտավ, նստեց մահճիս, զանգուրները թափ տվեց վրաս, ասաց. «Սպարապետի հոգին վառքի մեջ է»:

Մեծ Տիկինը հանկարծ սրվեց, հայացքը փայլեցրեց և կույրի պես, որ նայում է ու չի տեսնում, նայեց Մամիկոնների տիկնոջ աչքերից այն կողմ թափանցող հայացքով:

— Հա՞...

— Ի՞նչ է, Մեծ Տիկին:

— Վարդանիս ձայնն է...

Մամիկոնների տիկինը գլուխը կախեց: Նրան ազդում էին մարգարե կնոջ խորհրդավոր աչքերը, կարկառուն դեմքը: Հինա-

վորց կաղնու պես կռացած ու գոս՝ նա իր ոսկրոտ ձեռները տարածել էր օդի մեջ՝ շողափելու համար ինչ-որ կերպարանքներ:

Մամիկոնեից տիկինը շփտեր ինչպես հանգստացնել պառավին, որ գերեզմանների աշխարհումն էր զգում իրեն: Տիկինը փորձել էր և գիտեր, որ նրան ոչ մի կերպ հանգստացնել չի կարելի: Պառավը ուշիմ էր և խստապահանջ: Նա չէր վախենում ոչ մի ճրջմարտությունից և չէր ընդունում ոչ մի մխիթարանք ու հորդորում:

— Տո՛ւր գիրքը, — ձեռը մեկնեց դեպի ս. գիրքը Մեծ Տիկինը:

Մամիկոնեից տիկինը տվեց գիրքը, և պառավը դրեց գիրքը կրծքին ու մնաց մի պահ այդպես: Հետո ասաց.

— Գնա՛ օթևանդ:

Մամիկոնեից տիկինը դուրս ելավ նրա մոտից ճնշված ու երկյուղած:

Եվ նոր էր դուրս եկել նա Մեծ Տիկնոջ մոտից, որ խլրտոց լըսվեց ամբողջի դարբասի մոտ: Դուրս եկավ պատշգամ և մթան մեջ նկատեց կանանց կերպարանքներ: Նրանք իջան նժույզներից պահակ հեծյալների օգնությամբ: Սենեկապետը վազեց ներքև:

— Շուշանիկ տիկինը Անահիտ ու Աստղիկ օրիորդների հետ, — հայտնեց սենեկապետը վերադառնալով ու կրկին իջնելով ներքև, եկողներին առաջնորդելու վեր:

Մամիկոնեից տիկինը ուրախացավ: Շուշանիկ տիկինը Անահիտի և սրա քրոջ՝ Աստղիկի հետ բարձրացավ սանդուղներից: Նրանք ողջագուրվեցին:

— Հիվանդ ես եղել, Անահի՛տ, իմացա, — գուրգուրեց Անահիտին Մամիկոնեից տիկինը և ձեռքը բռնած ներս տարավ, — Աստղիկ, ի՛նչ մեծացել ես, արի:

Նստեցին, սկսեցին փոխադարձ հարցուփորձը:

Շուշանիկ տիկինը պատմեց Ռշտունյաց ամբողջի անցուդարձը և ասաց, որ լուր չկա նաև այնտեղ:

— Մեծ Տիկինն է տվալտանքի մեջ, ի՛նչ անեմ՝ չգիտեմ, — ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

— Մե՛նք շենք դիմանում, նա ինչպե՛ս անի, — հառաչեց Շուշանիկ տիկինը:

Նա վեր կացավ գնաց Մեծ Տիկնոջ մոտ:

Անահիտը՝ ինչպես սովոր էր՝ մոտեցավ նստեց Մամիկոնեից տիկնոջ ծնկների մոտ բարձին: Մամիկոնեից տիկինը մեղմ շոյեց

ներա գանգուրները և սկսեց դիտել նրան: Այս անգամ դիտեց նրան որևէ սիրող երիտասարդի աչքով: Եվ մտածեց, որ Արտակը շատ ընտիր ճաշակ ունի: Անահիտի մուր ու նրբենի հոնքերը գրչանկարի պես նրա լուսնկա դեմքին անկրկնելի շուք էին տվել: Նա հեքիաթական ձյունն մի էակ էր կարծես, որ հովից կարող էր փոշիանալ օդի մեջ:

Շուշանիկ տիկինը եկավ և տխուր հայտնեց, որ Մեծ Տիկինը անհանգիստ է որդու կարոտից:

— Ի՞նչ էիր անում Մասիսում, Անահիտ,— հարցրեց Մամիկոնեից տիկինը:

— Մի մատյան կազմեցի, տիկին,— պատասխանեց Անահիտը հուզված ձայնով, կարծես դրանով նա անզգուշաբար մատնեց իր հոգու ինչ-որ մի գաղտնիքը,— գրեցի Մովսես Խորենացու վիպերգությունից դրվագներ և ծաղկեցի:

— Կավ նվիր է... — ասաց Շուշանիկ տիկինը և ժպտաց յուրովի:

Մամիկոնեից տիկինը շհասկացավ ոչինչ: Անահիտը կարմրեց և դուրս գնաց: Աստղիկը հետևեց նրան:

— Սա ի՞նչ է դառել, խեղճ թռչնիկս,— ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

Շուշանիկ տիկինը պատմեց Անահիտի վիճակը և նրա սրտի գաղտնիքը: Մամիկոնեից տիկինը աչքերում թախծալի ժպիտ խաղաց: Նա հառաչեց.

— Տեսնես ի՞նչ բախտ է սպասում խեղճուկներիս: Արտակն էլ ազնիվ երիտասարդ է:

— Վարդերը բացվեցին ձմեռվա բուքերին. որքա՞ն է նրանց կյանքը,— հառաչեց Շուշանիկ տիկինը:

Մամիկոնեից տիկինը վեր կացավ և գնաց դեպի պատուհանը, նայեց դուրս: Գիշերը իր խավարով լի աչքերը լայն բացեց նրա առաջ: Ոչինչ չէր երևում:

Հանկարծ կայծակը զարկեց ինչ-որ մի տեղ, հեռավոր լեռների բավիղներում, և ամպը բարկացած մոռուաց: Սկսվեց տեղատարափ:

— Վա՛յ ճանապարհի ուշացածներին,— ասաց Մամիկոնեից տիկինը և գլուխն օրորեց:

Նա երկար նայում էր անձրեկին, և նրա սիրտը սուր ու խոր ճմլվում էր ու տխրում:

— Ի՞նչ եղան, լո՞ւր շեկավ,— մրմնջաց նա, շարունակելով նայել խավարի մեջ:

— Աստծուն իրեն է միայն հայտնի,— խոսեց Շուշանիկ տիկինը:

Անահիտն ու Աստղիկը վերադարձան. Անահիտը՝ ձեռք ծոցի մեջ, ուր ինչ-որ մի իր էր պահել: Նա լսելով տիկինների խոսակցութունները՝ շուգեց խանգարել և աննկատելի շարժումով նստեց Շուշանիկ տիկինոջ ծնկների մոտ: Աստղիկը նստեց նրա մոտ: Մամիկոններից տիկինը ետ շրջվեց և հարևանցի նայելով Անահիտին՝ իր մտքերով տարված՝ դիմեց Շուշանիկ տիկինոջ.

— Ա՛խ, աղջիկս, ինքն էլ մի օր դադար չունեցավ, մի օր չնստեց տանը, զրահը, ասեմ, կարգին չհանեց վրայից: Այսքան տարի ձեր մայրն եմ, նրա կինը՝ մի օր ձեզ բոլորիդ շտեսա մեր տան հարկի տակ, նրան էլ ձեր միջին: Մի՛շտ դուրսը, մի՛շտ պատերազմներում, մի՛շտ աստանդական, կյանքն այդպես մաշեց գնաց:

— Ի՞նչ անենք, մայրիկ, Մամիկոններից տոհմի պատիվն էլ այդ է:

— Բան չեմ ասում, աղջիկս, պատիվը որ վերցրիր՝ պարտքն էլ հետն է: Մեզ զոհն է հարմարական: Մենք ազգի ծառաներն ենք: Ես բախտն եմ ասում: Եթե ոչ՝ իհարկե, թող նահատակվենք՝ միայն պատիվը բարձր պահենք:

— Իհարկե, մայրիկ, թող չասեն, թե Մամիկոնյանները պարտք մնացին ազգին. լավ է՝ ազգը մնա պարտք, և մենք էլ այդ պարտքը չպահանջենք:

— էհ, Շուշանիկ, ես որ հարսնացա՝ Գնունյաց տիկինն ասաց. «Դստրի՛կ, շեն տուն ես հարս գնում»: Ասացի. «Ինչո՞վ է շեն Մամիկոններից տունը»: Ասաց. «Մամիկոնյանները ազգի ծառան են»: Նրա խոսքն եմ ասում: Ենորհակալ եմ աստծուց: Թող աստված ինձ ու հորդ պարտական չթողնի ազգի առաջ, ճակատներս բաց մըտնենք գերեզման՝ ուրիշ էլ ուրախություն չունեմ: Մենք Մամիկոնյան ենք:

Շուշանիկ տիկինը մի մատյան վերցրեց և սկսեց թերթել:

— Նա չի ընդունի զրադաշտը, — ասաց լի հավատով Մամիկոնեից տիկինը, — հազար կտոր կլինի՝ չի ընդունի: Գիտեմ բնավորութունը: Գիտեմ՝ կստիպի բռնավորը ուրացման: Տա աստված, դիմանա նեղության:

— Հեոի՛ իրենից, մայրիկ, — հառաչեց Շուշանիկ տիկինը և մատյանը թափով դրեց ծնկներին, — հեոի իրենից: Մամիկոնեից տոհմը հող ու մոխիր կդառնա:

Մամիկոնեից տիկինը երեսը խաչակնքեց.

— Ապա՛... Աստված ինքը օգնական պահապան:

Հետո բազուկները տարածեց դեպի երկինք.

— Տե՛ր աստված, խնդրում եմ մեղավոր բերանովս. կենդանի է՛ թող անպարտ գա, անպարտ է՛ կենդանի գա:

Մամիկոնեից տիկինը շոքեց, սկսեց աղոթել:

Շուշանիկ տիկինը, Անահիտն ու Աստղիկը հետևեցին նրան: Երբ վերջացրին աղոթքը, Անահիտը հեծկլտաց և ընկավ բարձին:

— Մի՛ լար, աղջի՛կս, — գուրգուրեց նրան Շուշանիկ տիկինը, — աստված մեծ է, կգան բոլորը անբիծ ու կենդանի:

— Գիտեմ, Շուշանիկ տիկին, իհարկե, անբիծ ու կենդանի կգան, ապա ինչպե՛ս պիտի գան, ուրացա՞ծ... բայց կենդանի՞ են...

— Կենդանի՛ են, աղջի՛կս, մի՛ կասկածիր...

Հանկարծ ամրոցի գամփոռները բամբ հաչեցին և վազեցին դեպի գիշերային խավարը: Դարբասի պահակներն անհանգստացած առաջ գնացին:

Մթան քողի տակ ինչ-որ սևինքներ խլրտացին և եկան ծածկըվեցին դարբասի մոտ: Դարբասը հին ձայնով ճռնչաց, և ներս մտան հեծյալներ, որոնց նծույզների տրոփից երևում էր, որ շատ վոր չէին:

— Զոհրա՛կս, Զոհրա՛կս, — լավեց լացի-ուրախության ձայնով Յուզաբերի գոշոցը:

Բակում իրար անցան: Մամիկոնեից տիկինն ու Շուշանիկ տիկինը աղջիկների հետ դուրս վազեցին: Մարխի լույսերը անձրևից մարելու մոտ՝ հազիվ լուսավորեցին եկվորներին: Մամիկոնեից տիկինը առաջինը ներքև վազեց և շնայած անձրևին՝ թափով գրկեց

մի ջլուտ և նիհար, բարձրահասակ երիտասարդի: Շուշանիկ տի-
կինը նույնպես վազեց և խլեց մոր գրկից երիտասարդին:

— Ձոհրա՛կը, Ձոհրա՛կը, — լսվում էր շուրս կողմից ձայներ:

Ձոհրակին վերև բերին, իսկ սպասավորները իջեցրին նժույգ-
ներից նրա բռններն ու իրերը:

Եկան ներս: Ձոհրակը խիստ նայեց մորը, քրոջը, հարևանցի՝
Անահիտին ու Աստղիկին և անձրևաջուրը շոշափելով իր զգեստի
վրա՝ կանգնեց անվճռական:

— Քրջվել ես, — մորմոքալով ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

— Հա՛, մի փոքր...

— Դե գնա, փոխի՛ր հագուստդ, — շտապեցրեց մայրը:

Ձոհրակը ոչինչ չպատասխանեց և մտալ ու հոգածու նայեց
շուրս կողմ՝ մի բան հիշել կամեցողի պես դարձավ մի սեպուհի, որ
ամրոցից դուրս տեղավորված զորագնդից էր և դիմավորել էր
նրան:

— Ձորագունդն ինչո՞ւ Ձարեհավանում չէ... նրանք կմտնեն
Բագրևանդից, իսկ սրանք այստեղ քաշվել են վրանները: Գլուխս
չի մտնում...

— Սպասում են Սպարապետին, — ասաց սեպուհը:

— Հայրիկը չի՞ եկել, — հարցրեց Ձոհրակը մորը:

— Դեռ ոչ:

Ձոհրակը մտալ գլուխը տարավ բերեց.

— Հագիվ պրծնի՛ Հազկերտի ճիրաններից: Եվ ինչո՞ւ ուշացրիք
ինձ կանչելը: Կգնայի հետը, թե փորձանք էր՝ միասին կլինեինք:
Մի բան կանեի:

— Կավ, գնա հագուստդ փոխիր, թրջված ես, — ասաց Շուշա-
նիկ տիկինը թեթև ժպիտով և կարոտալի հայացքով շոշելով զորա-
կան եղբորը, որ այրական տեսք էր ստացել Հունաստանում և հա-
սակավորի հովեր էր առել:

— Հիմա, հիմա: Հա՛, Մեծ Մայրի՛ս ինչպես է: Արթո՞ւն կլինի:

— Գնա մտքը, չի քնում նա... — ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

Ձոհրակը արագ գնաց Մեծ Տիկնոջ մոտ: Նրան հետևեցին բո-
լորը: Երբ նա ներս մտավ, Մեծ Տիկինը գոչեց և զողահար գրկեց
նրան.

— Ձայնի՛դ մատաղ, եկա՛ր, ձագո՛ւկս...

Մեծ Տիկինը հեծկլտաց:

— Մի լար, Մեծ Մայրի,— ժպտաց Ջոհրակը,— լացը թշնամոս մորը պիտի տանք:

— Հապա՛ որ, հապա՛ որ... զինվորյա՛լ մանուկս, հասակի՛դ մատաղ, զենք-զրահի՛դ մատաղ:

Մեծ Տիկինը գրկից բաց չէր թողնում Ջոհրակին: Ջոհրակը որքան հնարավոր էր մեղմ՝ իր պողպատ մատների համար՝ բռնեց Մեծ Տիկնոջ ուսը.

— Հետո՞, ա՛նձդ ինչպե՛ս է, ա՛նձդ:

— Վա՛յ, կամա՛ց, գառնո՛ւկս, կմեռնեմ,— խուլ ծիծաղով ու ցավով ասաց Մեծ Տիկինը:

— Մի մեռիր, Մեծ Մայրի, հաղթենք՝ հետո. ես ինքս կգամ զուսանով, պարով, շուքով կթաղեմ քեզ:

— Հա՛, գառնուկս, հա՛, մատա՛ղս... Երանի չէ՞ր, անուշ հող ածես սրտիս, քնեմ ես էլ...

Ու կարոտալի վեր նայեց մյուսներին.

— Հապա ի՞նչ, հողն անուշ է. հայրենին անուշ է...

Այդ պահին նրա աչքովն ընկան Անահիտն ու Աստղիկը.

— Անահի՛տս, այն մյո՛ւսը, եկե՛ք, մոտեցե՛ք, երեսներդ համբուրեմ, ծաղիկնե՛րս...

Անահիտն ու Աստղիկը մոտեցան, Մեծ Տիկինը դողահար համբուրեց նրանց: Հետո աչքերը հառեց նրանց.

— Աչքներդ կյանք չե՛ն մտել, ապա մի նայեցե՛ք աչքերի մեջ՝ բան տեսնեմ:

Մեծ Տիկինը խոր նայեց Անահիտի ու Աստղիկի աչքերի մեջ, ապա նաև Ջոհրակի ձաքերի մեջ.

— Չէ՛, կենդանի են զինվորյալներս՝ Վարդանս, Արտակնեքս, Ներշապուհս, Գաղիշոս...

Ապա վեր նայեց Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկիններին.

Ամենքն էլ իմ որդիքն են: Տա՛ր աստված, գային, տեսնեի չորս կողմս բոլորված, աշխարհը խաղաղ, ազգ ու ազինքը խռնդար: Ի՞նչ անեմ, բռնավորը շար է, կործանում է բերում աշխարհին: Դրա համար է գնացել զինվորյալս, որ ազգ ու ազինքին խաղաղություն բերի: Թող աստված առաջ օտար աշխարհներին խաղաղություն տա, հետո Հայոց աշխարհին: Է՛, գնացեք:

Բոլորը մեկ-մեկ համբուրեցին Մեծ Տիկնոջ ձեռքը և զուրբ եկան նրա օթևանից:

— Մեծ Մայրիս մեր տան սյունն է... — խոհուն եղանակով շշնջաց Զոհրակը, որի զվարթ տրամադրությունը փոխվել էր Մեծ Տիկնոջ խոսքերից:

Մամիկոնների տիկինը Զոհրակին տարավ թրջված զգեստը փոխելու: Իսկ Շուշանիկ տիկինը աղջիկներին տարավ իր մոտ:

Նրկար ժամանակ լուրերի ընդհատվելը նախարարների վիճակի մասին՝ սկսեց խիստ անհանգստացնել Հայոց աշխարհը: Հովսեփ կաթողիկոսը, որ եպիսկոպոսներին կարճ ժամանակով արձակել էր իրենց աշխարհները, ժողովրդին արթուն պահելու, հրաման ուղարկեց կրկին հավաքվել Արտաշատ:

Լուրերի ուշանալը շարագուշակ էր այլևս: Թերևս նախարարները բանտարկված են կամ նահատակված: Գուցե և զորք է ուղարկել Հազկերտը, և զորքը ճանապարհին է: Անձկությունը խեղդում էր կաթողիկոսին: Նա սկսեց տազնապել:

Այնժամ նա սուրհանդակ ուղարկեց երկրում մնացած նախարարներին՝ հատկապես ու խստագույնս պատվիրելով անմիջապես գալ Արտաշատ՝ խորհելու և արհամիրքը կանխելու:

«Եթե չգաք՝ համարեցեք, որ վախճանն է Հայոց աշխարհի»:

Արտաշատն ապրում էր տարտամ, սրտմաշուկ օրեր: Սովորաբար աղմկալի մայրաքաղաքը լռել, քաշվել էր ինքն իր մեջ: Փողոցներում շարժում չկար: Միակ աշխույժը, որով լցնում էին փողոցները, դարբիններն ու պղնձագործներն էին իրենց չլիչկոցներով: Նրանք էլ վաղ փակում էին իրենց արհեստանոցները և խրմբվում արհեստանոցների շարքի ծայրին մի նեղլիկ փակուղիի մեջ, որ կազմվել էր այգիները պատվարող բարձր պատերով: Քաղաքի պարիսպների վրա, բուրգերն էին ելումուտ անում պարսիկ և հայ զինվորները՝ խեթ ու թշնամաբար նայելով իրար: Բերդապահը տարակուսած նայում էր պարսիկների կողմը և գլուխը տարուբերում: Քաղաքացիք ևս ատելություն միջոց էին նայում պարսիկներին և հանդիպելիս անեծքներ մումում:

Այս տարտամ սրտմաշուկը ավելի ծանրացնում էին զանազան շենների պարսիկ հարկահաններից փախած և թափառական

դառած շինականներն ու վանականները, որ խմբեր կազմած շրջում էին քաղաքում և շրջակայքում և լցնում շուրջը տազնապով ու տարակուսանքով: Դրանց մեջ էին ոչ միայն Սյունյաց աշխարհից և Մասյաց Ոսնից եկած վանականների խումբը Գրիգորիոս վանականի և Ակոռիի և այլ վայրերի շինականները՝ Առաքելի գլխավորութամբ: Այդպիսի խմբերն սկսում էին իրար հետևից դուրս գալ շենքերից ու վանքերից և լցվել մայրաքաղաք՝ օգնություն ըստանալու:

Երեկոյան ստվերները սողացին այգիներից ու հովիտներից: Արտաշատը ապրում էր իր տխուր օրվա վերջին ժամերը: Քաղաքադռանը մարդիկ շարժվեցին: Նոր էր դուռը փակվում, որ իր թիկնապահների հետ, փրփրակալած նժույգների դոփերով ներս մտավ Ատոմ Գնունյաց նախարարը:

Նա կանգ առավ դռանը այն արթունական տան, որտեղից նախարարները մեկնելուց հետո տեղավորվել էր կաթողիկոսը՝ իբրև մարմնական իշխանության տեղապահ: Ատոմին ընդառաջեց սպասավորը, և նրանք գնացին ներս: Կաթողիկոսը տխուր նստած էր հատակին փռած օթոցների: Նա վեր կացավ և սիրագորով ընդունեց նախարարին, որը մի փոքր կարմրեց և կաթողիկոսի աջն առնելով՝ մնաց կանգնած: Սպասավորը բարձ մատուցեց նախարարին: Կաթողիկոսը նայեց նրան տազնապալի հայացքով և ասաց.

— Լուրերը լուռն են, իշխանիկս, վտանգյալ եմ և տազնապյալ, ոչինչ բարի վախճանի հույս չունեմ:

— Անշուշտ գործը շրջվել է հակառակ կողմը, — ասաց Ատոմը:

Կաթողիկոսը դառնութամբ ծեծեց գլուխը.

— Վա՛յ այն աշխարհին, որի հավատարիմներն էլ իր դեմ պիտի կանգնեն... Մամիկոնից տե՛րը, Արծրունյաց տե՛րը, Հապարապե՛տը, Արտակ Մոկա՛ցը...

— Դեռ մի դնիր վճիռն այդպես, հոգևոր տեր, թող գա՛ն դեռ, տեսնենք ի՛նչ հավատի են դեռ, — սպառնալի շեշտով խոսեց Ատոմը:

— Առաջ ես կմեռնեմ, հետո նրանք կուրանան... — վճռական եղանակով ասաց կաթողիկոսը:

— Դեռ լուրը թող ճշմարտվի, հոգևոր տեր, դեռ չմեռնե՛նք,

դեռ կովենք: Մի կասկածիր այս մասին, հոգևոր տեր, հետախույզներ եմ ուղարկել,— շարունակեց Ատոմը,— պարտական չենք մնա Հայոց աշխարհին...— հետո շարախինդ նայեց հատակին,— բայց լո՛ւրը ուշանում է, ուշանում եմ ե՛ս...

— Ի՞նչ բանի,— հարցրեց կաթողիկոսը տխուր հույսով:

Ատոմը ինքն իրեն խոսելու պես ասաց ցածր.

— Պիտի կազմեմ դիմադրությունը, հո չենք թողնի մտնեն երկիրը թշնամու զորքով:

Կաթողիկոսը ծնկները ծեծեց.

— Եվ ձեռդ պիտի բարձրանա՞ նրանց վրա...

— Ես զորական մարդ եմ, հոգևոր տեր, խնայելու իրավունք չունեմ:

Կաթողիկոսը մռայլվեց, մտածեց այդ մասին և ապա քննող հայացքը դարձրեց դեպի Ատոմը:

— Բայց կարո՞ղ եք մնացած հավատարիմներդ, պատրա՛ստ փք:

— Ռազմիկի համար պատրաստ-չպատրաստ չկա, հոգևոր տեր: Պատերազմն եկա՞վ՝ հարկ է ընդունել:

Ատոմը ինքն էլ դառն մտքերի մեջ ընկավ:

— Իմ սիրտն էլ է կրծում կասկածն ու վարանքը: Մի՞թե Մամիկոնեից տերն ու Արտակ Մոկացը կուրանան իրենց խիղճը: Բայց կոխվը մահու է, կենաց չէ:

Սրտապնդիչ էր նայելը գեղատեսիլ նախարարին՝ իր ոսկենկար սաղավարտով, ականակուռ սրով, սլացիկ նոճենի հասակով: Նրա դեմքին շողում էր կուռ վճիռը, անընկճելի կամքը, նուրբ խելքը և կովելու, հաղթելու կիրքը:

Փողոցից մեծ բազմության ոտնադուփեր լսվեցին: Ատոմը գրնաց դեպի պատուհանը: Հապշտապ, գրեթե վազելով գալիս էին Ղևոնդ Երեցը, Եզնիկը և Եղիշեն: Նրանց ուղեկցում էին հեծյալ պինվորներ, որ երևում էր, հեռվից էին գալիս: Նրանք պատառոտված էին, սևացած, չորացած: Բազմությունը ողորդել էր նրանց: Նրանք մոտեցան, և բազմության միջից մեկի ձայնը պատուեց թանձրացած օդը:

— Գուժկա՛ն, գուժկա՛ն...:

Ատոմը դուրս գնաց պատշգամ. նրան հետևեց կաթողիկոսը: Ղևոնդ Երեցը իր ուղեկիցներով եկավ դեպի կաթողիկոսը.

— Հոգևոր տե՛ր, լսի՛ր գուժկան բոթը... եկա՞մ սատանան...

Բազմության մոմոտը սրի պես կտրեց մի շարագուշակ ճիչ, որ գալարափողի պես ժանգոտ, կերկերածայն ձգվեց հրապարակում:

— Վա՛յ զարմին Հայկա, վա՛յ զարմին Հայկա...

Բազմությունը ալիք տվեց, և այդ ալիքը ճեղքելով դուրս ցայտեց մի կերպարանք, որից բազմությունը՝ ինչպես կրակից, վախեցավ: Դա երկարահեր, մազմորուքի մեջ կորած, փոշեթաթախ մի մարդ էր: Նրա քուրձի ժլանգները կախ ընկած շոշափում էին գետնի փոշին: Նա սևացած դիակի էր նման և ոսկրոտ ձեռքերը բազկատարած ոռնաց ու չոթելով՝ գետնից հող վերցրեց ածեց զլխին: Ապա երբ մոտեցավ Ատոմին և կաթողիկոսին, կրկին գոչեց.

— Վա՛յ զարմին Հայկա, վա՛յ զարմին Հայկա:

Կաթողիկոսը նայեց նրան և դողահար ու խստաձայն հրամայեց.

— Տո՛ւր գույժը...

Գուժկանը թափով չոթեց գետնին և ողբաձայն գուժեց՝ մերթ կաթողիկոսին դիմելով, մերթ ժողովրդին.

— Լսեցե՛ք, լսեցե՛ք, հոգևոր տեր, ժողովո՛ւրդ հայոց... լսեցե՛ք գույժը բոթարեք. ուրացա՛ն մեր սուրբ հայրերի հավատը, խավարի որդիք գրվեցին... մարգպանը, Մամիկոնեից տերը, Հազարապետը, Արծրունյաց տերը, Ռշտունյաց տերը և մյուսները, մնացյալները, ամենքը... — ողբաց գուժկանը և օձիքը պատառոտեց:

Բազմությունը խուլ մունչաց, լավեցին կանանց անեծքները, կաթողիկոսը արձանի պես քարացավ, Ատոմը գունատվեց, նայեց շար հայացքով: Մթնոլորտը ծանրացավ, ճնշեց թանձր լուսթյունը: Այդ ժամանակ մայրաքաղաքի գլխավոր աշտարակից սուր ոլորածայն կերկերաց գալարափողը: Դա արյաց զորագնդի փոխհարն էր: Այնտեղ իմացել էին լուրը և ահա դրանով ուրախացած՝ ավետեցին զրազաշտի հաղթանակը: Չարագույժ հնչեց այդ շեփորը: Կաթողիկոսը խաշակնքեց բազմության, բազկատարած դիմեց դեպի վեր և ձայնեց.

— Մի՛ թուլացնեք ոգիներդ. մեր ոգին ղերալի գ մեղ:

Կաթողիկոսը ներս գնաց Ղևոնդ Երեցի և նրա ուղեկիցների հետ և ապա նրան հետևեց գուժկանը, որը հենց հողերի միջից փոշեթաթախ բարձրացավ սանդուղներով և մյուսների հետ մտավ ներս, սրահը, նստեց հատակին և սկսեց օրորվել, սգալ, մազերը փետել:

Կաթողիկոսը նստեց և դիմեց տխրատեսիլ կանգնած գուժկանին.

— Բոլորեքյա՞ն են ուրացել՝ ասում ես...

— Բոլորեքյա՞ն, հոգևոր տե՛ր, բոլորեքյա՞ն... Երկրպագեցին արևին, հարազատացա՞ն Հազկերտին և այժմ մոգերի բազմության հետ, արյաց զորքերով գալի՞ս են:

Կաթողիկոսը գլուխը կախեց: Հետո գայրացած շարժումով դիմեց գուժկանին:

— Ե՛կ, արի՛, նստի՛ր մոտս, ե՛կ, ողբա՛ գլխիս գույժգ դիշեր-ցերեկ, և դուք նստեցեք շուրջս, սգակի՛ց բուեր Հայոց աշխարհին:

Ղևոնդ Երեցը, Եզնիկը և Եղիշեն նստեցին կաթողիկոսի մոտ և գլուխները կախեցին: Գուժկանը նստեց կաթողիկոսի առջև և փոշին թափ շտվեց իր գլխից ու վրայից ի նշան սգո, Կաթողիկոսը այլայլվեց, դարձյալ ծնկները ծեծեց և ապա ձեռները տանելով գուժկանի գլխին ու քուրձին, թաթախեց նրա փոշու մեջ, թափեց փոշին իր գլխին և սկսեց իր գլուխը ծեծել:

— Եկեք, ժողովվեցե՛ք գլխիս, — ողբաց նա, — ողբացե՛ք ավերակն Հայոց աշխարհի:

Շուտով և զրսից լավեցին տրտուռներ, ողբաձայն երգեր և հառաչանքներ: Լավեց կանանց լաց ու կոծ:

— է, վե՛րջը, շա՛տ պիտի քաշենք այս նեղությունը...

Բոլորը նայեցին դեպի այդ խրոխտ ձայնը: Դա Առաքելն էր:

— Ինչացո՞ւ է այս կռավոց-դովոցը: Արհամիթքը եկավ՝ սրա ճարը վեր կենալն է:

— Իշխաններ կան մնացած, կկռվեն, Առաքել, հույսդ մի՛ կրտրի, — ձայն տվեց մեկը:

— Կկռվեն, չեն կռվի՛ արյունը մեզնից է, արհամիթքը մեր գլխին է, մերը մենք պիտի անենք: Գայլի շլինքը նրանից է հաստ, որ իր գործը իր ձեռով է տեսնում: Դե՛, ո՞վ է զինվորյալ, եկե՛ք:

— Բոլորս,— գրոհեց դեպի նա հոծ բազմությունը:

Առաքելը դիմեց դեպի կաթողիկոսի օթևանը, բազմությունը գնաց հետևից և սկսեց մտնել ներս, և այդ թվաց այնպես բնական, ինչպես բնության մի մեծ աղետի ժամանակ մարդիկ իրար սեղմվեն, խմբվեն, շնային մեծն ու փոքրը:

— Ի՞նչ եք կամենում,— արթնանալով իրեն պաշարող մտքերից՝ խոժոռ հարցրեց Ատոմը բազմության:

Նրան իսկույն չպատասխանեցին:

— Խոսեցե՛ք, ի՞նչ եք կամենում,— կրկնեց Ատոմը և դարձավ ուղղակի Առաքելին, որ աչքերի տակով խեթ նայում էր նրան և ապա, երբ հայացքը շրջեց մյուսների վրա և տեսավ, որ իր առջև կանգնել են շինականները, այլալված դեմքերով, և գիտենալով, որ ոչ մի օգուտ չի բերի ո՛չ նրանց սաստելը, ո՛չ վճռելը, ո՛չ անգամ ոչնչացնելը՝ եթե նա կամենար էլ՝ նրանց այդ անլուր հանդրգնության համար՝ զայրացավ: Ու մինչ նա կրկին կխոսեր՝ Առաքելը կոպիտ ձայնով հարցրեց.

— Իշխան, մեր դավաճանները թշնամիների հետ այսպես հենց պիտի զան ու ջնջե՞ն մեզ:

— Հետո՞... — խոժոռվեց Ատոմը:

— Ես հարցնում եմ, իշխան, զորք ուղարկո՞ւմ ես նրանց դեմ, թե՞ ոչ:

— Դո՛ւ... դո՛ւ գիտե՞ս,— շվերջացրեց Ատոմը խոսքը:

— Իշխան,— հանգիստ և արհամարհական եղանակով ասաց Առաքելը,— եթե մեր նախարարները թողել են մեզ, ուրացել են երկիրը, ասա մենք տեսնենք նրանց դատաստանը...

— Աստվա՛ծ ճշմարիտ,— վճռական մոնչաց չորս կողմից բազմությունը:

Ատոմը լավ գիտեր զինվորյալի բարոյական անսահման իրավունքները, բայց և այնպես նրան ուղղակի կաշկանդեց, խեղդեց ոչ այնքան զայրույթը, որքան ապշեցումը, զարմանքը այս անլուր հանդրգնությունից: Ապա նա աչքերը խոժոռեց և սպառնալի վեր կացավ դանդաղ: Հասկացվեց, որ նա պետք է պատժեր Առաքելին: Բայց կաթողիկոսը, որ ավելի ճիշտ ըմբռնեց գազազած շինականի պոռթկման ներքին ուժը, կանխեց Ատոմին և ձեռքը բարձրացրեց.

— Թո՛ւյ՛ն տուր, իշխանի՛կ, հանուն աստծո... Մա այն չէ, սա այլ է...

Ատոմը շհամոզվեց, բայց հարգեց կաթողիկոսին մի պահ և սպասեց՝ զայրույթից անհամբեր:

Կաթողիկոսը դարձավ Առաքելին և մյուսներին:

— Որո՞ իրավամբ եք այդպես հանդգնում անարգել ձեր տե-
րերին, շինականներ: Հանե՛լ եք ահը ձեր սրտներից:

Առաքելը առաջ եկավ.

— Հոգևոր տեր, թշնամին, թշնամին՝ գալիս է, հարազատն էլ թշնամի դառած՝ գալիս է: Մնացածներն էլ քաշվել՝ աշխարհքը թո-
ղել են կրակի մեջ: Հիմի ի՞նչ ահ, ի՞նչ իրավունք, ի՞նչ տեր, ի՞նչ ծառա, հիմի մենք կշնջենք ամեն ինչ երկրի երեսից...

— Մենք ենք հիմի մեր հայրենիքի տերն ու ծառան:

→ Մերն է Հայոց աշխարհքը, — լսվեց բազմության միջից:

Ատոմը արագ մոտեցավ Առաքելին և զայրույթից գունատված մտմուռաց.

— Դու զինվորյալ ես, դրա՞ համար ես դառել ապերասան...:

Առաքելը իր անդիմասդրելի երկաթե հայացքը գամեց Ատոմի աչքերի մեջ:

— Ողջ ժողովուրդն է զինվորյալ... — մտմուռաց նա խուլ ըս-
պանանալիքով:

Ու մինչև Ատոմը մի բան կաներ այս կարգ ու օրենք անցած մարդուն՝ դրսից մեծ աղմուկ լսվեց:

Ներս վազեց սպասավորը:

— Իշխա՛ն...

Այնտեղ ինչ-որ բան կատարվեց: Դուրս նայեցին:

Բազմության մեջ նժույգ հեծած մի մարդ մարդկանց ոտի տակ զցելով և մտրակի հարվածներով ճանապարհ էր բացում դեպի ար-
քունի ապարանքը: Նրա զայրալի, կաս-կարմիր դեմքը և բուռն շարժումները ցույց էին տալիս, որ խիստ կատաղած է կատարվող զեպքերից: Դա Վասակի պալատական բարձրաստիճան պաշ-
տոնյան էր, նրա քարտուղարը, որի մասին լուր էր տարածվել, որ ուրացել է: Բազմությունը շրջապատեց նրան և սկսեց աղմկել.

— Ի՞նչ է մտրակում, ի՞նչ է ուզում...

— Ցրվեցե՛ք, ապստամբներ: Ո՞վ է ձեզ իրավունք տվել հա-
վաքվել, — գոռաց Վասակի քարտուղարը և սկսեց մտրակով ավելի
ուժեղ հարվածել մարդկանց:

Կաթողիկոսի օթևանից դուրս թափվեցին Առաքելն ու հետինները և անհանգիստ, զարմացած նայեցին կատարվող դեպքին:

— Իմացե՛ք, խո՛ղի ճուտեր, որ քանի ձեր տերերը ուրացած են՝ ողջ Հայոց աշխարհը ուրացած է: Ո՛ւմ դեմ եք այստեղ դուրս եկել հիմա... Քաշվեցե՛ք:

— Դու- է՛լ ես ուրացած,— հարցրեց Աբրահամ պապիկը այլայլվելով:

— Ուրացած եմ հոգով, սրտով,— պատասխանեց Վասակի քարտուղարը շեշտված համարձակությամբ և մտրակեց Աբրահամ պապիկին: Առաքելը ցած վազեց սանդուղներից, հարձակվեց քարտուղարի վրա, երկաթե մատները զցեց նրա թևին և դեմքը դաժան ու խոժոռ կծկելով՝ գիրթ քաշեց զարկեց գետին,

— Վերջացրե՛ք շանը...

Բազմությունը մոնչաց, հարձակվեց ուրացողի վրա և սկսեց քարկոծել մոլեգին: Նժույզը խրտնեց, ոտի տակ զցեց մի երկուսին և փախավ, քարկոծողները իրենցով ծածկեցին ինքնադատաստանի զոհին, որ այլանդակվեց մի վայրկյանում: Փռչի, ընդհատ անհասկանալի բառեր, հարվածողների նվոց, կանանց լաց ու կոծն ու ոմանց էլ կատաղի ճիչերը — այս ամենը այնպես արագ պոռթկացին ու անցան, որ մինչ Ատոմը կամ կաթողիկոսը կհասնեին արգելելու՝ ամեն ինչ վերջացած էր: Դիակը համարյա ծածկված էր կուտակված քարերով:

Ատոմը, որ դուրս էր եկել կաթողիկոսի հետ, այդտեղ տեսավ, և այն առաջին անգամ իր կյանքում, թե ինչ բան էր ուսմկի ցասումը, թե ինչպես ուսմիկը դուրս էր եկել ինքն իրենից, ըմբոստանում էր, ոչնչացնում, և ոչնչացնում էր թաքուցյալ դառն մաղձով, թեժ ատելությամբ դեպի իշխանավորը և թե ինչպես բարձրացել՝ քանդում, քշում տանում էր ամենքին, ամեն ինչ... «Ահա՛ թե ինչ կանեն՝ եթե...», — մտածեց Ատոմը: Նա փորձեց սանձահարեչ բազմությունը, մանավանդ կոպիտ ու հանդուգն Առաքելին, մի քայլ արեց, նայեց ուրացողի դիակին և քստմնեց, բայց և ինչ-որ ներքի՛ն տարակուսանքից, թե՛ քաջ զորականի սառնարյունով զսպեց իրեն: Նա նկատեց, որ բազմության միջից շարախնդաց նայում էին պարսիկ հրամանատարը իր զինվորներով և բերդապետ Ավետիքը հայ զինվորներով. Ատոմը կորցնում էր իշխանական դիրքը և նա ատելութուն զգաց դեպի ուսմիկները, որ այդպես

Հանդգնորեն անարգեցին իշխանութիւնը, կարգ ու օրենք: Ու մինչև նա ներքին ուժեղ հոգեկան կովի մեջ էր ինքն իր հետ՝ Առաքելը բարձրաձայն ասաց քարկոծողներին.

— Ջնջե՛ք, սրբե՛ք այդպես... Հայրենիքն ուրացողին չկա իշխան—ոամիկ, տեր—ծառա:

— Չկա՛ւ,— մոնչացին ամեն կողմից մոլեգնած ձայներով:

Այստեղ արդեն կարծես խարանեցին Ատոմի իշխանական ինքնասիրութիւնը: Արյունը գլուխը խփեց և ձեռք իրոք տարավ սրին: Կաթողիկոսը խեց նրա դաստակը և արգելեց.

— Ի սե՛ր ամենակալին, իշխան, հանդուրժի՛ր, ժամ չէ՛: Մի՛ մտնիր անմեղների արյունը:

Բայց Ատոմը չհանգստացավ: Նա ավելի խայթվեց, երբ Առաքելը վեր եկավ սանդուղներով դեպի կաթողիկոսը և մոլեգին պահանջեց նրան:

— Օրե՛նք հանիր, ով հայրենիքն ուրանա, ջնջվի՛...

Կաթողիկոսը մոռլվեց.

— Դու շինական, պահանջում ես, որ ավերա՞կ դարձնեմ Աշխարհն հայոց:

● խարհն հայոց:

Մինչ Ատոմը կանդրադառնար այս հանդգնութան՝ ինչպես հսկայական մի շենք անսպասելի հանկարծ փլչի՝ բազմութիւնը վրա թափվեց կատաղի:

— Հայրենին ուրացողին մա՛հ...

— Ո՛ւր են գալիս, ո՛ւր են բերում թշնամիներին:

— Իրենք հերիք չէին, հիմի էլ բռնավորի՞ն են բերում շինքներիս լուծ:

— Ատելի՛ գարշելիները...

— Դժոխքի բաժի՞ն, կորչե՞ն գնան:

— Դեմերն առե՛ք, թե չէ՛ մենք կանենք:

— Չենք թողնի ոտ դնեն երկիրը. կջնջե՛նք:

Պոռթկաց բազմութիւնը մի վայրկյանում գնալով սխրագործութեան, գտնելով ինքն իրեն և իր մեծ ուժը:

— Հոգևո՛ր տեր,— կրկին համառ ու հանգիստ ձայնով ասաց Առաքելը:— Մեր նախարարները դավաճանեցին մեզ, էլ նրանք մեզ համար չկան: Մենք ենք դուրս գալու թշնամու դեմ զինվորալ: Օրենք հանի՛ր՝ տերը ծառային, ծառան՝ տիրոջը՝ հորը, մորը, զավակին, կնոջը, եղբորը, ջնջե՛նք դավաճան, թշնամի, մեծ, փոքր,

ամեն ինչ: Հանի՛ր օրենքը, թե չէ՝ մենք կհանենք, այն ժամանակ վա՛յ դավաճանին:

Ատոմը կտրատում, ուտում էր իրեն: Մեկ այրվում էր կրթից՝ սրածել իր դեմ խոնված այդ խելահեղ, օրինազանց մարդկանց, բայց մյուս կողմից նրան կաշկանդում էր հոգևորների, կաթողիկոսի սարսափով ենթարկվելը բազմությանը: Նա առելությամբ և վիրավորանքով տեսավ, թե ինչպես Ղևոնդ Երեցն ու Եզնիկը, ապա և Եղիշեն մեկ-մեկ առաջ եկան դեպի կաթողիկոսը և դիմեցին նրան:

— Հռապի՛ր օրենքը, տեր, ճշմարիտ է ոամիկը:

— Օրհնի՛ր տեր, ձայն բազմաց՝ ձայն աստծո, ճշմարիտ է ասված՝ «Տերը՝ ծառային, ծառան՝ տիրոջը»,— պնդեց Ղևոնդ Երեցը:

Ատոմը զսպվեց:

Մի պահ լռեցին. սպասեցին: Կաթողիկոսը, ապրելով ներքին ուժեղ կոռիվ՝ ինքն իրեն խոսելու և խորհելու պես ասաց.

— Քայքայվե՛ց մեր զորությունը: Հավատարիմներն ուրացա՛ն, ոամիկը ցասումնե՛ց:

— Հանիր օրենքը, տեր հոգևոր,— խստացավ Առաքելը,— վե՛ր կաց, վե՛ր կացրու քո աշխարհքը: Բոլորը պիտի կռվեն:

— Տերը՝ ծառայի՛ն, ծառան՝ տիրո՛ջը,— կրկնելով գոչեց Առաքելը:

— Տերը՝ ծառային, ծառան՝ տիրոջը,— որոտաց բազմությունը խստաձայն:

Կաթողիկոսը հառաչեց, խաշակնքեց երեսը և խոռվքից հետո հուզված դիմեց բազմությանն ու յուրայիններին:

— Զայն բազմաց, ձայն աստծո՛, — թող լինի՛ ինչպես շինականն ասաց. «Տերը՝ ծառային, ծառան՝ տիրոջը»: Պատվեր ավեք ինձնից համայն ժողովրդին հայոց, թող գան ժողովվեն զինվորյալ: Եվ ե՛ս եմ զինվորյալ, թողնում եմ վանս, գնում եմ ընդգեճ գավաճաններին:

— Եվ ես եմ զինվորյալ,— գոչեց Ղևոնդ երեցը:

— Եվ ե՛ս, և ե՛ս,— ձայնակցեցին Եզնիկն ու Եղիշեն:

— Ատոմը ընդարմացավ այս տարադեպ, խառնաշփոթ դեպքերի առջև: Երիտասարդ զորականը՝ վարպետ իր զործում՝ ան-

կարող եղավ ըմբռնել կատարվածի իմաստը, շիմացավ իր անելիքը: Իր աչքի առջև կատարվում էին շտեսնված, չլսված, ամեն կարգ ու աստիճան, իշխանություն քայքայող դեպքեր, երկրի ավագ նախարարները ուրացած, թշնամուն միացած գալիս են, մյուս նախարարները ցրիվ, տերունական զորքը դեռ անկազմ, կաթողիկոսը թույլ տվեց իշխանազանցություն, ժողովուրդն անցավ նախարարի ու ուսմկի անջրպետը, ոտնահարեց նրա իշխանությունը՝ ահա վեր է կենում տեր կանգնելու իր բախտին: Բայց միաժամ էլ ակամա մի համակրանք զգաց քաջ Առաքելի և մնացած շինականների հանդեպ, որ հատուկ է քաջ մարդուն, քաջ մարդկանց դիմաց, մանավանդ, երբ նկատեց, որ պարսիկ հրամանատարը իր օգնականներին կարգադրություն արեց և տարավ բերդի բուրգերը՝ երևի հարձակում պատրաստելու: Ատոմը զսպեց իրեն և իբրև ոչինչ չէր պատահել՝ գնաց ներս: Գնաց նաև կաթողիկոսը:

Ատոմը հիշեց Վարդանի հրամանն ու պատվերները Հայոց աշխարհի պաշտպանության մասին, նրա մտքերը ուսմկի մասին, նրա՝ զորականի վերաբերմունքը դեպի զորքը, նրա խոսքը՝ «ապավինեցեք աշխարհին»: Եվ զգաց, որ ինքը խելացի չէ գնահատում ուսմիկներին: Նրանց զորական ուժը, երկրի վերջին հույսը: Նա տեսավ, որ արդեն միակ ուժը, որ կարողանում է և բարձրանում է, դա ժողովրդական զանգվածներն են և իբրև զորական մարդ՝ գնահատեց այն և տիրապետեց իրեն «առժամ»: Նա զգաց, որ հակառակելով ուսմիկներին՝ դրանով ավելի շուտ կորցնում էր իր իշխանական դիրքն ու պատիվը: Եվ վերջապես իշխանական, անձնական գոռոզության ժամ չէր... Երկիրը տազնապում էր, ինքը պատասխանատու էր այդ երկրի, իր խղճի առջև: Նրա մեջ խոսեց քաջի և հայրենասերի՝ ձայնը: Նա կանգնեց սրահի մեջ և հասարակ ու պարզ, բայց և զորականի շեշտով ասաց.

— Կսեցե՛ք, տյա՛րք հոգևոր և դուք, շինականներ. մի՛ կարծեք, որ զորական մարդիկս փափկասիրտ ենք աշխարհի դավաճանների հանդեպ, մե՛նք էլ չենք խնայի ո՛չ Մամիկոնեից տիրոջը, ո՛չ Ամատունյաց տիրոջը, ո՛չ Արծրունյաց, ո՛չ ինձ, ո՛չ ալլ ու մնացյալ ոքի՛ մարմնավոր, թե հոգևոր: Կոտորեցե՛ք անխնա հայրենիքի ուրացյալներին:

— Կսրբե՛նք, կրնաչնչե՛նք, հոտնե՛րը չենք թողնի աշխարհքիս երեսին, — ձայն տվին բազմության միջից:

— Երկիրը կ'աշտպանվի',— ասաց Ատոմը կաթողիկոսին,—
եթե մեր հարազատները ուրացան մեզ, մենք չենք ուրանա մեզ:
Երկիրը կ'աշտպանվի. այս մասին միամիտ եղիր:

— Աստուծով, աստուծով,— ձայնեց կաթողիկոսը:

— Այս մասին միամիտ եղիր,— կրկնեց Ատոմը և դարձավ
իր թիկնապահին՝ մի խստադեմ պատանու,— Հա՛յկ, ներս կանչիր
բերդապետին:

Հայկը գնաց: Նրա դեմ եռաց դրսի բազմութունը, որ այժմ
սպառնալի թանձրացել էր և կերպարանափոխվել: Նրան էին եկել
խառնվել պարսիկ զինվորների հոժ խմբեր, որոնց հետ եկել էին
նաև հայ բերդապահ գնդի զինվորները: Հայկը ձեռը բարձրացրեց
և նշան արեց բերդապետին, որ կանգնած էր բազմության մեջ:

— Ասա հրաման տա իշխանը,— գոչեց Հայկին հայ զինվոր-
ներից մեկը:

— Հա՛, հա՛, վերջացնենք սրանց,— ցույց տվեց պարսիկ զին-
վորների վրա մյուսը:

— Է՛, է՛, է՛... — մեջ վազեց բերդապետը, որ հեռանում էր
զինվորների միջից,— ետ գնացեք:

Ու ինքը առաջ անցավ դեպի Հայկը: Հայկը նրան ներս տարավ:
Ատոմը մոտ կանչեց բերդապետին.

— Բոլոր բուրգերն ու անցքերը խսկույն կգրավես: Արաբսի
կամուրջի երկու գլուխները կբռնես ուժեղ պահակ զորաբաժիննե-
րով, որ պարսիկ զորագունդը չբռնի կամուրջը: Ես օգնական գնդեր
բերել կտամ: Ամեն ինչ կանես՝ «բնակչության խոտվութունից
քաղաքը պաշտպանելու» պատրվակով: Ապստամբության առաջին
խսկ նշանին կոչնչացնես պարսից զորագունդը:

— Հրամանդ,— ուրախացավ բերդապետը:

— Մի՛ ճնշի ժողովրդի ցասումը. թող արծարծվի:

— Ես ինքս չեմ կարողանում ինձ զսպել, իշխան, խոցված եմ:

— Զսպի՛ր միայն ընդհարումները. մայրաքաղաքի պատաս-
խանատուն գուե ես. մահվան գնով. իմացա՛ր:

— Հրամանդ, իշխան:

— Գնդի սուրհանդակներին ուղարկիր մոտս, իսկ դու զորա-
գունդ հավաքիր խսկույն: Ինձանից հրաման տար պարսից զորա-
հրամանատարին, որ զինվորներին քաշի քաղաքից: Զանալուս
գեպքում ոչնչացրու իրեն տեղնուտեղը: Դե՛:

Քերդապետը շատ գոհ հեռացավ:

Ատոմը դարձավ Առաքելին:

— Իսկ դու քո զինվորներով՝ հավաք՝ սպասեք հրամանի: Կոի՛վը չի բաշությունը, հաղթե՛լն է բաշությունը: Ծանր է վիճակը: Առաքելն ասաց.

— Քաջության կոիվ չենք անում, իշխան: Մենակ մի բան հաստատ կասեմ, թող իմանան իշխան, ուսմիկ՝ դավաճաններին կշնչենք՝ ով կուզի լինի:

— Շատ լավ կանեք: Բայց խառնիճաղանջ, անմտածված բաներ չանեք: Հրաման չկա, — շեշտեց Ատոմը:

Ատոմի խոսելու այդ ձևը մի փոքր վստահեցրեց Առաքելին, որ նա հավատարիմ է երկրին: Բայց դա նրան չհանգստացրեց, նա դեռ խեթ էր նայում Ատոմին. Բայց Ատոմը ահնածեց ալամա, տեսնելով իր առջև անձնվեր մարդկանց, թեև դրանք նրա համար ուսմիկներ էին և ուրիշ անգամ չէին համարձակվի այսպես աղատ խոսել: Բայց մյուս զինվորյալներն զգացին, որ մի տեսակ դաշինք կտրվեց իրենց և այդ մարտական նախարարի մեջ: Հասկացան, որ Ատոմը ևս դժգոհ է ուրացողներից:

— Գնացեք զինվեցե՛ք և խումբ-խումբ տեղավորվեցե՛ք շեներում, այդիներում, մոտ տերունական զորագնդերին: Կրկնում եմ՝ կոիվ չանե՛ք:

— Դա կերևա իր տեղը, իշխա՛ն, — ասաց Առաքելը:

— Առանց հրամանի կոիվ չսկսեք ո՛չ մի տեղ: Տեսեք՝ տանու կտանք ամեն բան: Ծանր է վիճակը: Դե՛հ գնացեք:

Զինվորյալները սրտապնդված գնացին:

— Կոիվը որ կզա, հրամանի չի նայի, — մոռաց Առաքելը:

Ատոմը մնաց նստած տեղը և խորասուզվեց իր գործում՝ մոռանալով ամեն ինչ և նյութելով իր ուզվածական ծրագրերը: Նա սպասում էր սուրհանդակներին, որ, անշուշտ մեկնելու պատրաստ վիճակում սպասում էին ներկայանալու նախարարին: Նրանք եկան՝ գիտենալով, որ իսկույն պիտի մեկնեն: Դեմքներին երևում էր հապճեպ գործի սովոր զորականների լրջությունը: Ատոմը սպասովորից մագաղաթ, գրիչ ու թանաք պահանջեց ու սկսեց նամակներ գրել, բարձր գրակալի վրա գնելով մագաղաթի թղթերը:

— Հենց իսկույն ճանապարհ կընկնեք նախարարների մոտ, — գրում էր և հրահանգում Ատոմը սուրհանդակներին, — իմ անունով

կհայտնեք եղելութիւնը, կպատվիրեք իմ կողմից, որ երբ պարսից զորագունդը ուրացյալների հետ կմոտենա մեր երկրի սահմաններին, իրենց զորագնդերը շարժեն դեպի Այրարատ:

Նա շարունակեց գրել իր նամակները:

— Բոլոր նախարարներին իմ կողմից կխնդրեք տեղեկութիւններ հայտնեն: Կասեք, որ ես կլինեմ Արտաշատում, մինչև դեպքերը պարզվեն, իսկ ապա մեկնելու եմ Բզնունյաց ծովը:

Երբ վերջացրեց համառոտ նամակները, կնքեց և մոտ կանչեց սուրհանդակներից հասակավորին, որ խոժոռ ու շար նայում էր Ատոմին, կարծես թշնամու է նայում: Բայց Ատոմը, ըստ երևութիւն, լավ էր ճանաչում նրան: Նա մինչև անգամ մի կողմ քաշեց նրան և սկսեց ցածրաձայն խոսել նրա հետ.

— Գաղիշո նախարարը, ինչպես և Արտակ Ռշտունի նախարարը կարող են գաղտնի սուրհանդակներ ուղարկած լինել իրենց գնդերը: Ասա նախարարներին, որ ես գնում եմ Բզնունյաց ծովը՝ կարգավորելու բոլոր այդ նախարարական գնդերի գործը... Դեռ ուրացյալները տեղ չհասած՝ ես նրանց գնդերը զուրս կքաշեմ՝ կըրերեմ Բագրևանդ: Իմացա՛ր:

— Հրամա՛նդ, — ասաց սուրհանդակը՝ ուղղակի շար հայացքը գամելով Ատոմի աչքերի մեջ:

— Հա, մյուսներդ, — շարունակեց Ատոմը և մոտ կանչեց մնացյալներին, — նամակները կտաք նախարարներին, պատասխանները կխնդրեք և որտեղ լինեմ՝ կրերեք ինձ: Դե, իսկույն ճանապարհ:

Սուրհանդակները վազեցին դուրս:

Արդեն ուշ գիշեր էր: Բաղմութիւնը անհամբեր ու անհանգիստ քրթմնջում էր դուրսը, դժգոհ խոսքեր էր նետում դեպի ներսը հավաքվածները, պահանջում, որ կաթողիկոսը գործի անցնի:

— Տեր, տարածամ է ժամը, — ասաց Ղևոնդ Երեցը, — ե՛լ, կատարիք պարտքդ առաջի աշխարհին:

Կաթողիկոսը երկար մնաց մտախոհ նստած: Աղոթո՞ւմ էր մտքում, թե՞ վճիռներ կայացնում: Բոլորը լուռ ու լարված նրան էին սպասում: Եվ նա հանեց մաշիկները, վերցրեց զավազանը և ասաց վշտացած.

— Ծճմարիտը խոսեցիք: Սզավոր եմ: Այլևս չունեմ օքևան, չունեմ դագար: Գնում եմ շրջեմ Աշխարհն հայոց: Քող գա ով Հա-

Կոց Աշխարհի հետ է:— Ճանապարհ,— ասաց և գնաց դուրս: Բոլոր հոգևորականները ի նշան սգո՝ նույնպես հանեցին մաշիկները, վերցրին գավազանները և հետեցին կաթողիկոսին: Գուժկանը առաջ ընկավ: Բազմութունը հետեց կաթողիկոսի, հոգևորականների, Ատոմի և գուժկանի այս երթին: Գուժկանն սկսեց կրկին օձիքը պատառել: Կաթողիկոսը կանգնում էր փողոցներում, տներից դուրս կանչում բնակիչներին և կոչ կոչում:

— Ելի՛ր, ժողովուրդ հայոց, հասավ օրը կենաց մահու:

Ջահեր ցուացին, որոնց արյունագույն լույսի տակ սոսկալի գծագրվեց ու ներկվեց մի ահռելի բազմություն, որ ետում, խլրտում էր:

Մի տանից բակը դուրս եկավ մի կին՝ մեջքին սուր, թևին վահան: Նրա հետևից վրա հասավ նրա ամուսինը և երեխան դրեց նրա գիրկը: Կինը երեխան ետ նետեց ամուսնու գիրկը և վազեց դեպի բազմությունը: Այնժամ ամուսինը խլեց դուռն հետև դրած նիզակը և երեխան գիրկը գնաց բազմության մեջ: Տներից դուրս եկան այլ կտնայք՝ նույնպես գինված: Նրանց մեջ երևացին Գշիտն, Լույսը և Վարաժի կիճը՝ Մազթաղը:

Կաթողիկոսը մոտենում էր տներին և դուրս էր կանչում բնակչությունը:

— Թողե՛ք օթևանները, ելե՛ք հանդես...

Բնակչությունը տներից դուրս էր թափվում՝ բռնված գոյության վտանգի ինչ-որ շարագույժ երկյուղով: Նա այնպես զգաց, որ խախտվեց երկրի հաստատությունը և բոլոր շափերը կորցրին իրենց շափերը: Կաթողիկոսն ասում էր.

— Թող ծառաները առաջնորդեն տերերին հոգևոր պատերազմին և թող բոլորը հավասարվեն պատերազմի մեջ:

Կաթողիկոսը քայլերն ուղղեց քաղաքից դուրս:

— Ո՛ր ես տանում մեզ, տեր հոգևոր,— հարցրեց մի դեղնադեմ հիվանդոտ հոգևորական:

— Ընդդեմ ուրացյալների, որ ուրացան մեզ:

Հայկական զորագունդը բերդապետի ճարպիկ ու եռանդուն կարգադրություններով արագ բռնեց բոլոր բուրգերն ու անցքերը, ինչպես և Արաքսի կամուրջը:

Ատոմը իր մոտ կանչեց բերդապետին:

— Ես մեկնում եմ դաշտ: Պաշտպանի՛ր քաղաքը:

— Հոգո՛ւս պարտքը, իշխա՛ն,— ասաց բերդապետը:

Ատոմը դուրս եկավ քաղաքից և իր թիկնապահի հետ արագ անհետացավ մթության մեջ: Նրանից հետո քաղաքը թողեց նաև կաթողիկոսը՝ վանականների և հավատացյալների հոծ բազմությամբ:

Քաղաքի բազմությունը, որ ստվարացել էր ամեն կողմից լըցված փախստական շինականներով, դուրս եկավ քաղաքից և հովաքվեց պարսպատակի ժողովատեղում:

— Ի՞նչ ենք անում, ա՛յ ժողովուրդ,— ձայնեց մի շինական լուծ բազմության,— էս նախարարները, հոգևորները գնացին երկիրը վեր կացնելու:

— Թող գնան վեր կացնեն, ում կարող են,— ասաց Առաքելը,— մեր ուժին ուժ տան:

— Ախր նախարար է, հոգևոր է, մի բան չի՝ երկուսն է մտածում, տասը,— միջամտեց մի խոհուն շինական:

— Մերը մեկ է, երկու չի,— ասաց Առաքելը և հանկարծ դարձավ բազմության ու խոսքը փոխեց:— Կանեն մեզ հետ՝ կանենք միասին, շեն անի՛ մենք կանենք առանց նրանց,— ասաց Առաքելը:

— Կանե՛՛՛ն, կյանքի՛ բան է, կանե՛՛՛ն,— կրկին տրնքաց Նզրասը,— մենակ՝ Սպարապետը որ լինե՛ր՝ լավ էր՝ զորավա՛ր էր: Առանց զորավարի ի՞նչ կարող ենք, շե՛՛՛նք կարող:

— Զորավար էր՝ դավաճանեց,— շար ձայնով ասաց Առաքելը:

— Հենց ի՛սկը,— խոսեց Սահակ շինականը:

— Հա, հիմա դո՛ւ ասա, թե մենք ո՞նց պիտի կովենք: Անզո՛րք ժողովուրդ:

— Մենք էլ մերը կկովենք,— խեթեց Առաքելը Նզրասին:

— Ախր առանց զորավարի շենք կարող, Առա՛քել, մեզ կըրվացնող է պետք, կոիվը զորքի բան է, մեր կովից ի՞նչ դուրս կգա:

— Կկովենք՝ կսովորենք, դուրս կգա:

Առաքելը լավ էր հասկանում բազմության միտքը: Նրանք առաջնորդ էին ուզում:

— Դե, զինվորյալներ, ելե՛ք,— ասաց Առաքելը և վեր կացավ, շարժվեց դեպի էջմիծանի ճանապարհը:

Զինվորյալների մի խումբ հետևեց նրան:

Ինչպես շարագուշակ շվերթ, ինչպես հուղարկավորութիւն, երկարաշարան օրորվում էր բազմամարդ կարավանը հայ նախարարների, մոզերի և պարսիկ զորագնդի: Առջևից զորագունդը, մեջտեղը նախարարները, հետևից մոզերը ձգվելով Պարսկաստանի լեռնադաշտի ավազուտներում՝ շարժվում էին դեպի Հայոց աշխարհը: Զորագունդը մղվում էր առաջ՝ բանալով ճանապարհ մոզերին ու հայ նախարարներին, որ զրադաշտ էին տանում բռնի ընդունել տալու մի ողջ ժողովրդի: Հիմա այլևս բոլորը «պարսիկներ» էին և գնում էին «հայերի» երկիրը՝ վերջ տալու ամեն բան, որ հայկական է՝ կրոն, լեզու, բարք, կենցաղ, ընտանեկան կարգեր: Այն ատաբելութունը, որ հանձնվել էր մոզպետ Միհրին՝ տրվել էր նաև նախարարներին:

Զորագունդը գնում էր Դարեհ պարսիկի հրամանատարութիւնը: Նա ցից նստել էր նեուզգի թամբին՝ ինչպես գայլը մի հողաթմբի, և գիշատիչ աչքերով խուզարկում էր հեռուները: Զորագունդը գնում էր հաղթական երևույթով, բայց և լարված, քանի որ՝ հիշտ է՝ նախարարներն ուբացել էին, բայց Հայոց աշխարհը դեռ մնում էր նվաճելի:

Բարձրահասակ, երկարամորուս Միհր մոզպետը խիստ շեշտված աչքունքը խոժոռած մտորում էր իր անելիքների մասին: Անմիջապես սպասավորող երկու մոզերը աչքները չէին հեռացնում նրանից: Մյուս յոթ հարյուր մոզերը՝ սևազգեստ, մրոտ, արևառ դեմքերով՝ ուրախ ժնգժնգացնում էին իրենց ճերմակ ատամները՝ նախաճաշակելով ամենահարուստ հայ նախարարների ընտանիքի մոզերը դառնալու և բարիքները վայելելու հաճույքը: Նրանք շատ էին աղմկում ճանապարհին:

Նախարարների ականջին հասնում էր նրանց աղմուկը. հաճախ մոզերը կովում էին և գոռոռում: Սա ճնշում էր նախարարներին, զայրացնում: Յժմանք էլ ընդարմացել էին և աչքու շին լսում: Փորձում էին զրույցներով կարճել ձանձրալի ճանապարհը, բայց խոսակցութիւնը չէր կաշուում: Վարդանի մերձավոր գիճակիցները ջանում էին իրենց և նրա վիշտը փարատել ասելով, որ երբ հասնեն Հայաստան, կբավեն իրենց մեղքը ապստամբութիւնը: Սակայն վարդանը թաղված էր ավելի խոր վշտերի ու անհամեմատ մեծ ու

կնճոտ հանգույցների մեջ: Գաժան հարցը փակում էր նրա ճանապարհը: Անմիջապես սահմանի՝ վրա սկսել ապստամբութունը, թե՛ մի փոքր հետաձգել: Հետաձգելու դեպքում անհրաժեշտ էր պահել ուրացության դիմակը: Որքա՞ն կհաջողվեր նրան այդ... Որքա՞ն վայել էր այդ՝ հայրենիքի պաշտպանին, Արտաշատի, էջմիածնի երդումներին, Մամիկոնեից զարմին... Ահա մի քանի շաբաթ էր, որ նա կրում էր այդ դիմակը մոգերի առջև: Նա չէր դիմանում կեղծիքին անգամ: Նրան այրում, ձաղկում էր Հազկերտի ստորացնող գատը, զնդանը, անպատվաբեր երկրպագումը արևին, բռնացումը խղճի, հոգու վրա:

«Ոչ, անհնարին է հետաձգել»,— մոռնում էր նա յոթովի: Սակայն նա կասկած ուներ, որ Միհրնբրսեհը ամենայն հավանականությամբ բանակ էր կազմում Հայաստան ուղարկելու մտքով: Վարդանը հանձնարարել էր Գարեգինին ստուգել և հետևից գաղտնի սուրհանդակի միջոցով լուր ուղարկել իրեն այդ մասին: Վարդանին զբաղեցնում էր այս հանելուկը... Այս մասին մտածելիս՝ նրա պոռթկումներն իշնում էին և նա իբրև զորական մտատանջվում էր և սթափվում...

Տանջվում էր շատ նաև Արտակը: Նա, որ տրացման և արևին երկրպագելու օրը Վարդանին հանգստացնել էր ջանում իմաստասիրությամբ, հիմա այլևս չէր թաքցնում գայլուցձիբը այն ստորացումից, որին ենթարկվեցին Հազկերտի պալատում և զնդանում: Նրան շարունակ երևում էր Ղևնդ Երեցը, որ Եղիշի խցում այն գիշեր ոգում էր հոգեկան ազատության մասին: Նրա աչքերին խրատանում էր այն կորովի մարգարեն, որ չէր հանդուրժում ոչ մի ստրկացնող ուժ աշխարհիս երեսին: «Սուրբ է կամքը. կամենում եմ, չեմ կամենում»,— ահա իսկական մարդու ամենամեծ գանձը:

Վարդանը մենակ ճոճվում էր իր նժույգի վրա: Թվում էր, թե ննջում է: Արտակը, որ զրուցում էր Վահան Ամատունու հետ, խթից իր նժույգը և գնաց հավասարվեց Վարդանին:

— Տե՛ր Սպարապետ,— շնչաց նա. կարծես քնից էր զարթեցնում, զգույշ:

— Ասա՛, իշխանիկ,— հանդարտ խոսեց Վարդանը:

— Մոռենում ենք մեր աշխարհին... օրերը հասնում են...

Վարդանը կիսովին շրջեց գեպի նա և բարձր հեգնանքով հարցրեց:

— Ի՞նչ է քեզ մտահոգում:

— Երկրի վիճակը... Ի՞նչ պիտի լինի երկրի վիճակը:

— Ինչ որ կանենք՝ այն էլ կլինի,— կիսակատակ պատասխանեց Վարդանը:

— Իսկոյն ապստամբն՝, սկսել պատերա՞զմը...

— Ապստամբությունն ու պատերազմը վաղուց սկսված են, իշխանի՛կ: Ձգձգում ենք, իրար խաբում միայն: Վիճակը ճգնաժամային է: Երկիրը խառնաշփոթի մեջ, մենք այստեղ հարկադրական լուսթյան մատնված: Անշուշտ մեր հետևից Միհրնեբսեհը ճանապարհել է մի ուժեղ բանակ՝ գրավելու երկիրը...

— Ուրեմն ի՞նչ, կորա՞ծ ենք, վե՞րջ ամեն բանի,— սրտնեղեց Արտակը և հետո տարակուսած, կարծես ինքն իրեն հարց տվեց,— թե՞ գուցե քաջքշենք, մինչև տեսնենք ինչ կլինի:

— Ո՛չ, իշխանի՛կ,— կուահեց Արտակի միտքը Վարդանը,— բանի Հազկերտը երկպառակություն ու քայքայումը խորապես չի գցել երկրի մեջ, ժողովենք երկիրը:

— Իսկ հիմա՛, հիմա՛...

— Կանխել՝ դեպքերը, առա՛ջ ընկնել: Քանի ժողովուրդը վեր է կացել և ուժեղ է՝ գլխավորել նրան ու հարվածել թշնամուն:

— Եվ ուղիղը դա է:

— Քանի դեռ միաբան ենք,— շեշտեց հատուկ նշանակութամբ Վարդանը,— բանի դեռ կարող ենք ստվարանալ... Քանի իբրև առայժմ՝ պետություն ենք լավ-վատ. իշխանություն ենք լավ-վատ... Եվ եթե, իրավ է, որ Միհրնեբսեհը բանակ է ուղարկել մեր հետևից, պետք է սկսենք, քանի չի հասել երկիր: Պետք է սրանց ոչնչացնել...

— Ե՛րբ, որտե՞ղ... — շունչը պահեց Արտակը:

— Շուտով, ճանապարհին,— ասաց Վարդանը հանգիստ ու անտարբեր ձևով և լռեց:

Այս զրույցին կարիք էր զգում, ըստ երևույթին, նաև Վարդանը: Դա թեթևացնում էր նրա ծանրացած հոգին:

Վարդանից ոչ պակաս մտախոհ էր և Վասակը: Ուրացության օրերը նրան մեծ ուրախություն բերին: Նա մի պահ զգաց, որ երազը մոտենում է իրեն, շոշափում է, և ահա դրան կհաջորդի իր մեծության վերելքը: Բայց երբ Միհրնեբսեհը հափշտակեց նրա զավակները՝ հոգու անդորրը խոռովվեց: Ի՞նչ պիտի լիներ նրա զա-

վակների վիճակը հետագայում: Ի՞նչ իրադարձություններ պիտի գային տակն ու վրա անելու Հայոց աշխարհը. ի՞նչ ընթացքներ պիտի ունենար, քանի՞ կերպարանափոխություններ պիտի ընդուներ ինքը: Կարելի՞ պիտի լիներ այդ կրակներից կորզել իր զավակներին: Այդ ամենը սքողված էր ապագայի արյունալի վարագույրի հետև: Հիշեց իր վայրագ ծեծերը, իր բռնությունները, և խիղճն սկսեց տանջել նրան: Նա սաստիկ ընկճվեց զավակներից բաժանվելու օրից: Ապա և նրան տանջում էր այն ստորացումը, որին ենթարկվեցին նախարարները և ինքը: Նա նոր զգաց, թե ի՞նչ է բռնությունն ենթարկվելը և սկսեց ավելի ատել պարսիկներին: «Ոչ,— մտածում էր նա,— պարսիկներից՝ պարսիկներով»: Պարսիկներից ազատվել, պարսիկների ձեռքով... Սա պարզ էր նրա համար. Բայց ինչպե՞ս պիտի գար իրոք այդ ազատությունը պարսիկների ձեռքով: Այստեղ մի դժոխային մշուշ գալիս պատում էր նրա միտքը: Պարսիկներից ազատվել պարսիկ դատնալ — սա ևս ճանապարհ չէր... Եվ եթե իր ամբողջում և Արտաշատում նրան ժպտում էր այդ կերպարանափոխության իմաստասիրությունը՝ այսօրեղ, պալատից, զնդանից և զավակներին պատանդ ու գերի թողնելուց հետո այդ խարդավանքների ու գլուխ կոտրող նրբաշավիղների ընթացքը անգունդների եզրով հիմա սարսափելի դառավ: Մտածել, երազել անմեղ բան էր, զբոսանք, սակայն հիմա դրանցով տարվելով՝ արյան հետ պետք էր գործ ունենալ: Իր զավակների արյան հետ նախ և առաջ:

Նա մտախոհ ձիավարում էր և մտատանջվում: Նրա հետ ընթացող Գաղիշոն և Գյուտը զրուցում էին: Գյուտը պատմում էր կոստրովի ծեծը: Գաղիշոն փոխանակ ծիծաղելու՝ տխրեց:

— Այդպես են սովոր,— ասաց նա:

— Այդպես ենք սովորեցրել,— ասաց Գյուտը,— քիչ ենք ծեծել. պետք էր շատ ծեծեիրք: Եվ հիմա կծեծենք:

— Ո՞ւմ ձեռքով,— բմծիծաղ տվեց Գաղիշոն:

— Մերոնց:

— Ովքե՞ր են մերոնք...

Վասակը լսում էր զրույցը, և նրան առանձնապես խոր խոցեց այս վերջին խոսքը: Գաղիշոն բացեց վարագույրը: Վասակն արթնացավ այդ խոսքից: Իսկապես, ովքե՞ր են այն մարդիկ, որոնց ձեռքով պետք էր ծեծել պարսիկներին: Գրեմք մի քանի ուրախյալ:

նախարարներ են իրենց գործերով, որոնց ուրացնել կարելի էր գուցե բնությամբ, բայց ոչ խղճի մտքը: Իսկ արյուն թափել, բռնությունը հասցնել մինչև այդտեղ՝ կնշանակեր կորցնել դիրքը Միհր-ներսեհի առաջ...

Անողոր Գաղիշոն, որ միշտ անզգույշ էր բաց թողնում իր խոցող մտքերի նետերը, մոայլեցրեց Վասակին: Սա իրեն զգաց թագավոր առանց հպատակների: Դա զգում էր վաղուց, բայց ոչ այսպես իրական, մոտ: Ահա մոտենում են Հայոց աշխարհին, վճռական գործողությունների սահմաններին: Ինչո՞վ էր նա զսպելու վարդանի ապստամբությունը... Չէ՞ որ նա խոսք էր տվել վարդանին՝ սահմանի վրա բացահայտվել: Բացահայտվել՝ ապստամբել: Հետևից սպառնում էր արյաց բանակը... Այդ ստույգ էր կռահում Վասակը... Այդ զգացվում էր, երբ Վասակը արժանացավ մտաբունենալ Միհրներսեհի մոտ և զրուցել նրա հետ: Միհրներսեհը անշուշտ չէր վստահում իրեն և ոչ ոքի, նա ուժեր էր հավաքում... Կարո՞ղ է հիմա նա համոզել վարդանին, որ ետ կենա վտանգավոր բայլերից: Կարո՞ղ է ստիպել հայ հոգևորականներին՝ հնազանդ բնդունել զրադաշտը... Ոչինչ, ոչինչ կարելի չէ: Նա գնում է անզուրկ՝ դեպի անհայտություն...

Նա նժույգը կանգնեցրեց: Նրան հետևեցին Գաղիշոն, Մանեհը և Գյուտը: Վարդանը եկավ, հավասարվեց նրան: Հետևից հասան Արտակը, Ներշապուհը, Հազարապետը, Շմավոնը: Մի պահ երկուստեքան խմբեր իրար եկան: Վասակը տեղ տվեց վարդանին իր կողքից ընթանալու:

— Մոտ ենք մեր աշխարհին, — տե՛ր Վամիկոններից, — ասաց նա:

— Այո, մոտենում ենք... — ասաց վարդանը հանգարտ:

— Ի՞նչ ես մտադիր... բացահայտվե՞լ...

վարդանը շպտասխանեց: Նրանք ընթացան մի պահ: Ապա վարդանը կողքանց նայեց նրան.

— Մենք բացահայտվել երգվեցինք, տե՛ր մարդպան...

Այս անգամ Վասակը լռեց: Վարդանը շապասեց նրա խոսքին.

— Ստիպենք ժողովրդին, որ ընդունի զրադա՞շտը...

— Մոգերը կհամոզեն...

— «Առերե՞սա՞... — խոցեց վարդանը հեղանախառ:

Վասակն զգում էր, որ թուլանում է իր խոսքի ուժը: Ուստի՞
գնաց բացարձակ գրոհի:

— Ամենայն ինչ ժամանակավոր է, տե՛ր Մամիկոնեհից, կզը-
նան առերեսն ու ճշմարիտը, կմնա ժողովուրդը: Ի՞նչ ես անհան-
գրատանում և շտապում... Օրը գա, բարին հետը: Գեռ մի դուրս
գանք յոթը քարի արանքից և մի փոքր խելք պահենք: մինչև հաս-
նի գալիքը: Լավ գիտես ինքդ, որ սա քուշանաց պատերազմ չէ: Մի
աշխարհ, մի ժողովուրդ է սպասում մեզ: Մեռնել ամենքս կարող
ենք, բայց ո՞վ կարող է ապրեցնել մեր աշխարհը:

— Ըշմարիտ է,— վրա բերեց Գաղիշոն,— լսի՛ր տեր մարդ-
պանին, Սպարապե՛տ: Մենք ևս սիրում ենք մեր աշխարհը:

— Ովքե՛ր եք դուք,— հարցրեց Վարդանը հանգիստ, բայց
սուր նայելով Գաղիշոյին:

— Վասակյանքս... — ասաց համարձակ ու շեշտ Գաղիշոն՝
նույնպես հանգիստ ու սուր նայելով Վարդանին,— մենք ևս ունենք
հայրենիք, բայց ուրիշ կերպ ենք մտածում...

— Մի՛ ապստամբիր,— ասաց Վասակը ծանրախոհ,— ո՞վ է
մեզ հետ, որ ապստամբում ես: Բյուզանդիան, հոնե՛րը: Մեր ողջ
նախարարությո՞ւնը: Ի՞նչ ունենք. արքունական մեծ զո՞րք, զորու-
թյո՞ւն: Թո՛ղ ապստամբությունը առժամ:

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց Վարդանը:

Բոլորը զարմացած նայեցին նրան: Նա բարձրացրեց ձայնը:

— Տե՛ր մարդպան, սա ապստամբություն չէ և ոչ էլ պատե-
րազմ, սա օրհասական կռիվ է հոգու բռնության դեմ: Այստեղ
արդեն ամեն մարդ մենակ է ու ազատ և կանգնած ոչ իմ և ոչ քո
դիմաց, այլ իր խղճի: Եվ այս գործում ոչ ոք չունի իրավունք բռ-
նանալու ոչ ոքի: Ամեն ոք ինքն է վճռում՝ ապրե՞լ, թե մեռնել...

Նրանք լռեցին երկար, մռայլած և ներքնապես ալիկոծ սրը՝
տերով:

Վասակը հանկարծ դարձավ դեպի Վարդանը և նժույզը կանգ-
նեցրեց.

— Բայց դու գիտե՛ս, որ մեր հետևից գալիս է արյաց բա-
նակը...

— Ո՛ւր է գալիս,— հարցրեց Վարդանը նույնպես կանգնեց-
նելով նժույզը,— Հայո՞ց աշխարհը, թե՛ մի այլ տեղ:

— Ո՛ւր այլ տեղ,— հարցին հարցով պատասխանեց Վասակը:

— Ճորա պահակ, հոների դեմ:

— Հնարավոր է: Բայց եթե մենք առիթ տանք՝ արյաց բանակը կմտնի Հայոց աշխարհը:

— Ո՛չ, նա գալիս է Հայոց աշխարհը, — զայրալի ընդհատեց Վարդանը:

Վասակի այս բացեիրաց գրոհը մտահոգեց Վարդանին: Եթե ճշմարիտ էր, ուրեմն հարկավոր էր վճիռներն ընդունել... Ի՞նչ, ուրեմն Վասակը սպառնում է Հազկերտի զորութեամբ...

— Բայց ինչո՞ւ եք ինձ դիմում, տյա՛րք վասակյանք, — հարցրեց նա անսպասելիորեն հասարակ ձայնով, — խոսեցեք ժողովրդի հետ...

— Ժողովրդի հետ կխոսի Հազկերտի բանակը, — ասաց Վասակը գրգռված:

— Քող շատ չհոխորտա շունը, — ձայնը բարձրացրեց Վարդանը, — թող բանը չհասցնի հուսահատութեան: Նրա դեմ կհանենք ողջ Աշխարհն Հայոց, և նա կտեսնի...

— Ողջ Հայոց աշխա՞րհը, — զայրացավ նաև Վասակը: — Չես համարձակվի այդ ոճիրը գործել: Ո՞ր իրավամբ ողջ Աշխարհը կդնես ոչնչացման վտանգի տակ:

— Ոչնչացման վտանգը ահա գալիս է մեր հետևից, — խայթեց Վարդանը:

Վասակը մտրակեց իր նժույզը և առաջ անցավ: Սաստիկ անհանգստությունը պաշարեց նրան: Գաղիշոն և մյուսները հասան հետևից:

— Հասկանո՞ւմ եք, թե ինչ կլինի վիճակը, — ասաց վրդովված Վասակը, — մենք մոգբրին և զորքին կկոտորենք, դա դժվար չէ. բայց հետևներիցս կհասնի արյաց բանակը... հասկանո՞ւմ եք...

Գաղիշոն միայն հոգոց հանեց: Ռշտունյաց նախարարը նայեց Մանեճին, և երբ սա մի փոքր ետ մնաց՝ իբրև ինքն իրեն:

— Իսկ ի՞ լինի, տեր մարզպան, գլխից էլ ազատվենք, գլխացավից էլ... մի սրի հարվածով...

Գաղիշոն հասկացավ, սրված նայեց Ռշտունյաց նախարարին և աչքով արեց, որ լուի: Մակայն նա շանսաց:

— Միտքդ չեմ հասկանում, — ասաց Վասակը՝ աղոտ գլխի ընկնելով Ռշտունյաց նախարարի ակնարկը:

— Այնպես, ինչպես փորձեցինք նրա հետ ծովի ափին... և բայց ափսոս վրիպեցինք...

— Այդ բաներից զգո՛ւյշ... — ասաց Վասակը խիստ նայելով Ռշտունյաց նախարարին, — Վարդանին չպիտի սպանել, այլ Վարդանանց՝ ժողովրդին... իսկ ժողովրդին ինչպե՞ս կսպանես: Մեզանից արյուն չէ, որ պահանջում են, այլ կրոնափոխութուն: — Եվ Վասակը դարձավ դեպի Գաղիշոն. — սա պարզ է, չէ՞, իշխան... և ում չէ ո՛ւմ, բայց գոնե քեզ...

— Սխալմունք էր, բայց ոչ իմը... — ասաց Գաղիշոն և հոգոց հանեց:

— Ես վճռում եմ կասեցնել նրա հարվածը: Այս գիշեր իսկ սուրհանդակներ ուղարկենք մեր զորագնդերին, որ հավաքվեն Զարեհավան:

— Զարեհավա՞ն, ինչո՞ւ, — հարցրեց Գաղիշոն:

— Համենայն դեպս: Գան միանան պարսից զորագնդին, ճրնշեն ապստամբությունը, մինչև մեր հետևից հասնի պարսից բանակը:

— Ես համաձայն եմ, — ասաց Գաղիշոն:

Մանեճն ու Գյուտը ևս համաձայնվեցին:

— Մենք այսպես կանենք, — մի փոքր լռությունից հետո խոսեց Վասակը, — կշտապեցնենք մոզպետին, որ գործի անցնի, քանի դեռ այս մոլեգնածը ինքը չի անցել: Իսկ մենք կդանդաղեցնենք մեր երթը. մինչ Զարեհավան նա անդոր է և մեր ձեռին...

— Ես համաձայն եմ, — կրկնեց Գաղիշոն, — եթե մենք ամեն բանում այսպես առաջ ընկնենք նրանից, ուշացնենք նրան՝ դրությունը կխլենք նրա ձեռից:

— Հենց այս գիշեր սուրհանդակները պետք է ուղարկենք, եթե ոչ...

Գաղիշոն ընդհատեց նրան.

— Շավարշանը երևաց...

Դիմացը, ձախակողմում բարակ մոխրագույն մեզի միջից նայել սկսեցին Շավարշան լեռները:

Վասակը մտահոգ նայեց այն կողմը.

— Հասնո՞ւմ ենք...

Կարավանը անցավ Տղմուտ գյուղը: Դա կես պարսիկ կես հայ գյուղ էր՝ ճահճուտ և այդեշատ: Վարդանն անհանգստացավ և

բարված նայեց շինականներին, որ բարև բռնած, օտար աչքերով նայեցին կարավանին և անձայն հետևեցին երբինո

Արտակը բացականչեց.

— Ողջո՛ւյն տանա այսմիկ:

Սա վերաբերում էր ներշապուհ Արծրունբուն Կարավանը մըտնում էր նրա աշխարհը:

— Շնորհ արեք, այա՛րք, — կանչեց ներշապուհ Արծրունին իբրև տանտեր, — տունը ձերն է:

Վարդանը մտածեց, որ մի օր էլ իր «տունը» կճտնեն այս ողբերգական ողջույնով:

Ըստ երևույթին շինականները ոչինչ չէին խոսցել նախարարների ուրացույթյան մասին: Մեքոնեթները, ինչպես միշտ, Վարդանին տեսնելուն պես վեր կացան տեղներից և խաշակներեցին կրեսները: Սա այրեց Վարդանի գեմքը ամոթի ու կշտամբանքի կրակով: Ծա այլայլվեց: Եվ կարծես երազում հանկարծ կանանց շարքից անջատվեց մի գեղջկուհի, որ ցնցոտիներով մեջ էր, և նույնպիսի ցնցոտիներով փաթաթած երեխան զրկին վազեց Վարդանի կողքով, ապա մոտեցավ և երեխայի թաթիկը քսեց նրա զգեստի քղանցքին: Երեխան ուրախ քրքջաց և իր սև խաղողի աչքերով նայեց Վարդանին:

— Քաջույթյանդ շնորհքը վրան, Մարթապետ, — գոչեց գեղջկուհին ժիր ձայնով և կանգ առավ:

Վարդանը տխուր նայեց գեղջկուհուն և դառն ժպտաց ինքն իրեն:

Օրը ասրածամաս էր, որ մտան Ավարայրի դաշտը, հասան Տղմուտ գետի ափը և բանակ դրին: Պարսիկ զինվորներն սկսեցին ուրախ աղաղակներով ջրել իրենց նժույզները: Մազերը թեթև վրաններ սարքեցին: Նախարարների համար սպասավորները գորգեր փռեցին, և նրանք իջան նժույզներից:

Ամառային մթնշաղը սկսեց ասղնտել, վեափետալ գետի, թփերի վրա: Տղմուտ գետը կոհակում էր ափերին: Հովն օրորում էր գետափի ծաղիկները: Արևմուտքում կանաչավուն երկնքում տրբփաց գիշերային առաջին առազը, որի արտացոլանքն սկսեց պարել Տղմուտի ալիքներում: Շամբերն էին բուրում դճմացի ափերից հեռավոր գոթաերի բարակ ու թրթռուն կառուցի հետ:

Երեկոյան ընթրիք տրվեց, որին շմասնակցեց Վարդանը և վեր

կենալով տեղից գնաց գետափով դեպի վայր: Նրան մենակ թողին. գիտեին, որ սիրում է առանձնանալ: Այնտեղ լավ էր. չէին լավում մոգերի կոնչյուններն ու պարսիկ գինվորի հոհոտը: Նրա հետևից լարված, բայց հուշիկ գձում էր Արծվին՝ չկամենալով վերդովել իր սիրոջ հոգեկան վիշտը ավելորդ ներկայությամբ:

Մի համեստ կրակ էր պլպլում գետափին և լուսավորում մի քանի դեզեր՝ թանձրացող մթնշաղի մեջ:

Վարդանը դանդաղ մոտեցավ կրակին, որ արդեն սկսեց լուսավորել մի բավական հասակավոր մարդու խոշոր խոհուն դեմքը: Մարդը ծալապատիկ արձանացել էր կրակի դիմաց: Նրա խրոխտ դեմքը, մինչև ականջները շրջված հաստ ընչացքները, թիկնեղ իրանը ավելի զորավարի տեսք էին տալիս նրան, քան այլ գործի մարդու: Նա մտասույզ ու լուրջ նայում էր հեռուն:

Երբ Վարդանը մոտեցավ, մարդը անվրդով ու ազատ նայեց նրան և առանց փոխելու իր դեմքի լրջությունը՝ արժանապատիվ շարժումով վեր կացավ և բարև բռնած կանգնեց: Նա ուժեղ էր և խստահայաց:

— Բարեողջո՛ւյն, շինակա՛ն,— ասաց Վարդանը հեզ ու բարի ձայնով:

— Ողջո՛ւյն,— թավ ձայնով ասաց մարդը և հագիվ նայելով Վարդանին՝ ավելացրեց հանդարտ ու դանդաղ.

— Զգիտեմ՝ իշխան ես, թե զորական մարդ, որ էնպես էն պատիվ անեմ:

— Ոչ մի պատիվ հարկ չէ, շինական:

— Դե, էն ժամանակ պատիվ արա, նստի՛ր:

Ասաց ու գրգեց իր կողքին քնած պատանուն:

— Վարդանիկ, վեր կաց մի խուրձ բեր զորականի համար:

Պատանին՝ Վարդանիկը, թարժած եղած վեր թռավ ու նայեց Վարդանին:

— Մի՛ նեղիր պատանեկին, ես գեանին էլ կնտեմ,— հանգրստացրեց Վարդանը:

Շինականը խաշոր, լրջախոհ գեմքը արժանապատվորեն վեր շարժեց և բամբ ձայնով առարկեց.

— Ո՛չ, պա՛րտք է՝ պիտի կատարի՛:

Վարդանիկը գնաց ցորենի մի խուրձ բերեց փոեց Վարդանի տակ և նստեց կրակի մոտ: Վարդանը նստեց. նրա դիմաց կանգնեց Արծվին:

— Հնձվոր ես, տեսնում եմ,— ասաց Վարդանը,— բայց օգնականդ մանուկ է, շինական:

— Օգնականներս գնացին,— հանգիստ բացատրեց շինականը:— Մեկը Ատոմ նախարարի գունդը մտավ, մյուսը հայոց այրուձիի զինվոր է: Գիտե Սպարապետը: Աստված օգնական,— խաչակնքեց երեսը շինականը:— Անցյալ օրը ինքը ծխի պես անց էր կենում Ավարայրի դաշտով, խոսեցինք՝ աներևույթ եղավ:

Վարդանը տխրեց և գլուխը հակեց կրակին, որ ժպտում էր բացված վարդի պես: Շինականը չէր փոխում դիրքը, դիք ու խաղաղ, և իր խիստ ու բարի հայացքով նման էր իր տակի անսահման հաստատուն երկրին՝ լուսկյաց ու մտախոհ:

— Դժվար է գործերդ, հը՞, շինական,— հարցրեց Վարդանը հոգածու ձայնով:

— Վա՛յ, քո տունը շին, «դժվա՛ր է».— տաժա՛նք է տաժանելի: Հող է, բան կտա՞ ձրի: Աշխատեցնում է:

— Այո, իհարկե,— ասաց Վարդանը:

— Աշխատեցնում է ու թանկանո՞ւմ...»

Շինականը լռեց՝ մտքում շարունակելով ասածը: Ապա բարձրաձայն խոսեց.

— Ա՛յ, ասում են Հազկերտը կոխվ է գալիս մեր հողի վրա: Կգա ու հողը էլ ավելի կթանկանա:

Վարդանը վեր նայեց շինականին, սա կատակ չէր անում. ընդհակառակը՝ լուրջ էր և անվրդով: Վարդանը շխոսեց. կրկին սկսեց նայել կրակին և մեղմ ու մտախոհ հարցրեց.

— Իսկ ի՞նչ է, շինական, ուզում ես, որ կոխ՞վ լինի, որ թանկանա՞ հողը:

— Կոխվք շե՛ն ուզի, զորակա՛ն,— խրատիչ եղանակով ասաց շինականը,— կոխվք շարե՛ն է: Ա՛յ,— բուռը դրեց գետնին,— արյունով է լցված. ո՞վ է ուզել արյուն... Մենակ՝ որ շատ է միջի արյունը, էնքան էլ թանկ է: Ու հայրենին էլ դա է:

— Հո՞ղը, ասում ես, հը՞,— խորհեց Վարդանը:

— Հա՛, հողը դառն իմաստո՞ւն, դառն սիրելի է: Հողը կյանք է, մե՛ծ խորհուրդ է հողը, զորակա՛ն...

Տղմուտը դարիվ-դարիվ վարում էր իր խաղացկուն կոհակները, մի տեսակ հոսեցնելով շինականի խոհուն խոսքերը իր հետ:

կարծես ժամանակն էր հոսում: Մի փոքրիկ փլվածք ափի հողից հնչելով գլորվեց շուրջ և ճանապարհ ընկավ ջրի հետ:

Վարդանի մեջ հետաքրքրություն շարժվեց դեպի այս անշուք շինականը, որ հանգիստ ու արժանապատիվ՝ խոսում էր հողի, կյանքի մասին: Նա չէր նման Վարդանի հանդիպած փիլիսոփաներին՝ Աղեքսանդրիա, Հունաստան, որ խոսում էին գրքերից ու իրարից առած մտքերով: Սա չէր էլ իմանում, որ ինքը փիլիսոփա է: Սրա ասածի մեջ շատ կար հող, արյուն, քրտինք ու ջանք, որից նրա դեմքը արևառ ու քամահար՝ արճճի գույն էր ստացել և բարակ աղվամազը ճերմակ եղյամ էր դրել նրա կոշտ մորթու վրա:

— Հիմի Հազկերտը գալիս է կոտոշը հողին զարկելու,— խոսեց մեղմ քմծիծաղով շինականը:— Հը, հողին ո՞վ է հաղթել...

— Շինական,— զարթնեց մտքերից Վարդանը,— ապա չի՞ պատահում, որ ազգը չի ապրում:

— Պատահում է,— հանգիստ ասաց շինականը՝ կարծես չապրողը մի մեղդ լիներ:— Աշխարհքն անդադար է, զորական,— և ցույց տվեց Տղմուտ գետը.

— Տեսնո՞ւմ ես:

— Տեսնում եմ:

— Գնա՛ց: էլ էն չի՞:

— Հա՛, մինչև նայեցի՛... հը՛մ...

Կրակը քուն էր մտնում: Հովը թևերը կախեց հոգնած՝ Ալլաբայրի վրա: Խոսակիցները լռեցին և ամեն մեկը իր մտքի հետև նայում էր խոհուն կրակին: Վարդանը մտածեց այն մասին, որ շինականը ոչ մի անգամ չհարցրեց ճամբարի մասին, ոչ էլ նայեց կարավանի կողմը, կամ ուզեց իմանալ, թե ով է իր հետ խոսողը: Ինչպես իր գլխի վրայով անցնող ամպ, որի ով լինելը չէր հարցնում, վրան չէր էլ նայում, այդ բոլորը անց էր կենում, և նա մըշտական նստած էր այնտեղ անվրդով ու իմաստուն: Եվ Վարդանը ո՛չ մի խոսքով չկամեցավ խախտել շինականի արժանավայել անտարբերությունը: Նրան ազդեց այդ անտեսումը իր շուրջը կատարվող անցուդարձի: Այդպես լավ էր, այդպես այդ մարդը լցվում էր Վարդանի հոգին իբրև մի անսպառ ուժ, որ գալիս էր այդ «գառն», «արյունայի» հողից, որով հայրենիքը դառնում էր «իմաստուն»:

Վարդանը զգաց, որ ժամ է մեկնելու: Գիշերը վրա էր հասնում, և շինականը կարոտ էր քնի: Ինքն էլ հոգնած էր:

— է, աստված հաջողի, սիրելի շինական. գիշերը բարի, — ասաց ու վեր կացավ Վարդանը:

— Լույս բարի, զորական, — ասաց շինականը և վեր կացավ: Վարդանը հեռացավ: Արծվին հետևեց նրան: Նրանք գնացին ճամբար, որ արդեն քնած էր: Վարդանը մտավ իրեն հատկացված վրանը և նստեց:

Հետո թեթև ծափ տվեց: Ներս մտավ Արծվին: Վարդանը հրամայեց նրան զգույշ հրավիրել Հազարապետին, Ներշապուհին, Արտակին և Շամվոնին, որոնց վրանները մոտ էին իրենին:

Նախարարները քնից էին վեր կացել և շնայած հոգնածության և կոտրած քնի անախորժին՝ հետաքրքիր էին, թե ինչ ունի հաղորդելու Վարդանը: Նրանք նստեցին, բայց Վարդանը դեռ չէր սկսում ոչինչ:

— Ինչո՞ւ չպնդեցիր, որ դեպի Արտաշատ ուղղվենք, — հարցրեց Ներշապուհը:

— Մի փոքրիկ ժամանակ եմ ևս շահում: Որ «շտապել» կարողանամ... — ասաց Վարդանը, — հետևներիցս բանակ է գալիս...

— Այդ բանակը հույժ մտահոգիչ է, — ասաց Հազարապետը, — չենք կարող «շտապել»:

— Ոչ, ես կշտապեմ, — ասաց Վարդանը, — հենց դրա համար կշտապեմ...

Հետո աչքերը վշտով լի նայեց վրանի դռնից դուրս հեռուն և կարծես ինքն իրեն ասաց.

— Զավակնե՞րս մնացին գազանի ճիրաններում գերի ու պատանդ, զավակնե՞րս դուրս պրծնեին մեկ... եթե ոչ ի՞նչ ժամանակ այլևս...

— Հա՛, — արեց Ներշապուհը և գլուխը կախեց, հասկացավ, այրուձիի մասին էր խոսում Վարդանը սրտակեզ:

— Տեսե՞ք՝ ծախեց իր զավակները. սիրտը մղկտում է. արժանի է անեծքի. և նրանք երկու հոգի էին. իսկ ես ինչպե՞ս պիտի ծախեմ այնքան զավակը... Արյունների մեջ եմ մեծացրել նրանց:

Վարդանի աչքերը լցվեցին: Վշտահար հոր էր նման նա այդ պահին, որի հոգեհատորները հեռու էին և վտանգների մեջ: Վարդանը կարծես մոռացավ, որ իր մոտ էր կանչել նախարարներին և

Նրանց բան պիտի ասեր: Նա մտքով գնաց դեպի հեռավոր Ապար աշխարհը և երևակայության մեջ տեսավ հազարավոր երիտասարդներ, որոնք իրեն ապավինած և մատաղ կյանքերը նրան վստահած, թախծալի աչքերով ու սիրակարոտ նայում էին նրան, իրենց հորը, արյունների գնով՝ հարազատ ու մտերիմ հորը, քաջ Սպարապետին:

Վարդանը թաքուն տանջվում էր այդ մի բուռն, բայց թանկագին մարտիկների վիճակից: Ճշմարիտ է, այս ամենը կատարվեց նրա կամքի հակառակ, և ճշմարիտ է, հայրենիքը շատ սալելի մեծ էր և կարքի կարևոր, քան այգ աշրուձին, որ նա կարող էր և մի ճակատամարտում ծախսել ինչպես ծախսել էր շատ անգամ Վարդանը, ուղամական անհրաժեշտության ենթակա.— բայց Վարդանը միշտ սիրել էր իր մարտիկներին և այս անգամ, որ այնպես դավաճանորեն թողեց նրանց գաղանի ճիրաններում՝ տանջվում էր սրտի սուր ցավից:

— Եվ ապա Աշուշ... նրա մեղքը մնաց մեր հազու վրա... եղբայրակից ազգի զավակը, մեր զինակի՞ցը... բայց ի՞նչ կարող եմ անել...— Եվ Վարդանը լոնց տխուր աչքերով:

Արտակն ընդհատեց սրտամաշ լուսվյուներ.

— Սպարապետ, տանջվում եմ ծանր տառակուսանքներից, աղաչում եմ, ասա, ի՞նչ ենք անելու: Ունե՞ս մի վճիռ...

— Վճիռը գալիս է ինքը, իշխանիկա. արյունը թափվելու է...

— Բայց չէ՞ որ գիշերը ցերեկ էիք անում, պատրաստվում և զարձյալ ժամանակ շկար: Եվ հիմա էլ դեռ պատրաստ չենք:

— Դա անցա՛վ... Հիմա ժողովուրդը պիտի խոսի. նա է պատերազմողը: Ու հիմա երբ նա կբարձրանա՝ այլևս չի կարելի կոտորել նրա ոգին: Հիմա նա է մեր ուժը: Միտյն հիմա, եթե պատանդ աշրուձին՝ դո՛ւրս պրծներ Հազկերախի ճիրաններից: Բայց ես չեմ սպասի... Նա մահի վտանգի մեջ է:

— Ծնորհապարտ եմ, Սպարապետ... — գորովանքով խոսեց Արտակը, — եթե ոչ՝ դառն անձկության մեջ էի:

— Սպասի՛ր. այնպիսի՛ արհավիրք բարձրացնենք բռնավորի գլխին, որ ծնած ժամը անիծի... Զի՛ շտապի մի օր, չի՛ ուշանա մի օր...

— «Զի շտապի մի օր, չի ուշանա մի օր...», — կրկնեց Հազարապետը դուրսն օրորելով ու խորհելով:

Ներշապուհը կենդանացավ:

— Բարի է... որտե՞ղ ես սկսում... •

— Մինչև Զարեհավան:

— Ինչո՞ւ չես սկսում Մաղկոտնում:

Վարդանը դառնորեն ժպտաց.

— Ի՞նչ ուժերով... ձերբակալ ենք պարսից զնդում... Դեռ զարմանք է, թե ինչու մեզ չեն ոչնչացնում... Երևի՛ որ դեռ «ուրացած» ենք... դեռ հույս ունեն մեզանից... վախենում են ժողովրդից... Հիմա մարզպանը մեզ տանում է խցիկում Զարեհավանի պարսիկ բերդապահ գնդի երախը: Ուստի մինչև Զարեհավան պետք է շարժենք սրանց...

— Սուրհանդակներ ուղարկենք նախարարներին՝ գան իրենց գործերով,— ասաց Արտակը:

— Կտատանվեն, չեն միաբանի, կուշացնեն, կխառնակեն գործը... Լուր կտանք Ատոմ իշխանին Այրարատ, թող արագ հասնի մեզ մինչև Զարեհավան, շախչախի սրանց:

— ...հորհելու բան է,— տատամսեց Ներշապուհը:— Բայց ուշանում ենք:

— Ուշանո՞ւմ ենք... Պիտի շտապե՛նք:

Այնուհետև երկար դեռ կշռում էին իրենց անելիքը, որ Վարդանը ընդհատեց խոսքը և կանչել տվեց սուրհանդակներին: Արծվին բերեց նրանց, և Վարդանը նրանց հրահանգեց այս գիշերն իսկ կարավանից զգուշ դուրս գալ և իսկույն ճանապարհ ընկնել Այրարատ:

Սուրհանդակները ստվերների պես հավիցին վրանի դռնից սահելով անձայն: Ներշապուհը, Հազարապետն ու Արտակը հեռացան շտապ՝ շատ կասկած չհարուցանելու համար: Վրանը մթնեց: Վարդանը պառկեց քնելու: Նա մի փոքր թեթևացավ: Վերջապես մոտենում էր հատուցման օրը...

Դեռ երկար հնչում էին նրա ականջին շինականի խոսքերը. «Կո՛րվը շարեն է...»:

Կուշտ ենք արյունից, շատ է թափած... Այս մտքերով տարված Վարդանը դեռ երկար չէր կարողանում քնել՝ շնայած հոգնածության: Երկար ժամանակ աչքերից չէր հեռացնում Տղմուտի ափին նստած այն խոշորադեմ բեկորը, որ աներկյուղ ու միամիտ նայում էր արհավիրքին և բարիք էր հանում նրա միջից:

Հենց նույն գիշեր խավարից օգտվելով՝ ճամբարի զանազան կողմերում նծույզները լողացնելու կամ արածացնելու պատրված կով խլրտում էին սուրհանդակները: Նրանք իրարից անտեղյակ, իրար կարծելով միևնույն տերերի կողմից ուղարկված՝ ճամբարից հեռանում և կորչում էին զանազան ուղղությամբ:

Առավոտյան վաղ Վարդանին զարթեցրեց մի արտասովոր ազմուկ: Նա նստեց անկողնի մեջ և ներս կանչեց սպասավորին.

— Ի՞նչ է պատահել:

— Չեմ իշխում ասել, տեր իմ, — կես ծիծաղ կես վիրավորված պատասխանեց սպասավորը. — մոզերը վիճակ են գցել, թե որը որ նախարարի տան մոզը դառնա, և հիմա կովում են իրար հետ:

Վարդանը մի քանի հայհոյանքի խոսքեր ուղղեց մոզերի հացեցին, հագնվեց և դուրս եկավ վրանի դուռը: Մոզերի վեճ-ազմուկը մեծացավ: Նրանք սկսեցին ծեծկվել: Մահակները իջնում էին սրա նրա գլխին և շէր իմացվում, թե ով ում է թակում: Դուրս եկավ վրանից մոզպետը և իր ստորադրյալ մոզերին հրամայեց դադարեցնել ծեծկվուտը: Սրանք գնացին և փոխանակ հանգստացնելու՝ իրենք սկսեցին ծեծել ոմանց, որոնք թողին առաջվա ախոյաններին և հարձակվեցին սրանց վրա: Մոզպետը գնաց դեպի մոզերը՝ իր անձով սաստելու անկարգներին: Բայց դա շօգնեց, մոզերը շարունակեցին ծեծկվելը և այնքան, մինչև որ մոզպետի ըստորադրյալները փախան ծեծողներից և վազեցին դեպի մոզպետը՝ գանգատվելու շարժումներով: Եվ հենց այն է՝ ուղում էին խոսել, որ մահակներն իջան սրանց գլխին այնպիսի նոր ուժով, որ սրանք փախան մտան մոզպետի վրանը: Մեծկվուտը դադարեց բնականաբար և ինքնաբերական կարգով — մոզերը հոգնեցին և ցրվեցին:

Արտակը ծիծաղելով մոտեցավ Վարդանին.

— Տեղիք շունք գանգատվելու կյանքի տխրությունից, Սպասար պետ:

— Այո, կարողանա մարդ լաց լինել՝ նյութը շա՛տ... — ասաղ կես ծիծաղ կես տխուր Վարդանը:

— Բայց սրանք կսկսեն գործել.— ասաց Արտակը մտահոգ
եղանակով.— կմտնեն եկեղեցիները, տները, ընտանիքները...

— Դեռ շատ ունենք քաշելիք, իշխանիկս,— հառաչեց Վարդանը:

Վասակն այդ պահին իր վրանում փափսում էր Գաղիշոյի հետ. մոզերի աղմուկը նրան ևս հետաքրքրել էր: Երբ սպասավորից իմացավ պատճառը, անհանգստացավ.

— Սրանք պետք է դաստիարակեն մեր նախարարական ընտանիքները: Սրանք մեր գլխին փորձանք կդառնան:

— Փորձանք են՝ եթե անգամ բարեկիրթ իմաստուններ լինեն,— ասաց Գաղիշոն:

Վասակը չհանգստացավ: Նրա ճանապարհին կանգնում էր անխուսափելին. այն պիտի լինե՛ր, պիտի կատարվե՛ր... Իրավ, նա սուրհանդակ էր ուղարկում իր զորագնդին պատրաստ լինել հարվածելու թշնամուն, նույնը և թելադրեց մյուս նախարարներին, բայց կրկին խոցեց նրան այն միտքը, որ Հագկերտը նրան ուղարկում էր Հայոց աշխարհը ո՛չ պատերազմ մղելու, այլ անարյուն տարածելու մազդեզանց կրոնը: Եվ ապա նաև դեռ հարց էր, թե ինչո՞վ կպսակվի այդ իր հարձակումը ապստամբների վրա:

Բայց ինչ որ է՝ ձեռնարկելով ապստամբության ճնշումը՝ նա աչքի առաջ ունեցավ հակառակորդ նախարարների զորագնդերը միայն: Դա որոշ էր նրա համար. իսկ դրանից դուրս մշուշ էր և մտայլ մթնոլթյուն:

Բարձրանում էր արևը. ժամ էր երկրպագության: Մոզպետը հնչել տվեց շեփորը: Զորագունդը շարժվեց Ավարայրի դաշտում կիսաբոլոր: Մոզպետը դուրս եկավ այդ կիսաշրջան հրապարակը, մոզերը գնացին նրա հետևից: Վասակը յուրայիններով գնաց նույնպես: Վարդանը, Հագարապետը, Արտակը և ներշապուհը, որ ճանապարհին շարունակ մերժել էին գնալ երկրպագության այլ պատրվակներով՝ այսօր բացեփրաց մերժեցին հրավերը: Վարդանը խստորեն դուրս արեց իր վրանը մտած մոզին:

— Դո՛ւրս մաքրվիր, շո՛ւտ... — հրամայեց նա զզվանքով:

Երկար սպասել չէր կարելի: Արևը դուրս ելավ, սկսեցին պաշտամունքի արարողությունը: Մոզպետի ոնգային ձայնը գնաց տարածվեց Ավարայրի դաշտում, սրան միացան թմբուկների ու գալարափողի աղմուկը, մոզերի աղոթքի մրթմրթոցը: Առաջին

արարողութիւնն էր Հայոց աշխարհի հողի վրա: Դա ազդեց բո-
լորին: Պաշտամունքի արարողութիւնը վերջանալուց անմիջապէս
հետո մոզպետը մոտեցավ Վասակին.

— Անհնազանգութիւնն էր դա, թե պաշտամունքի թերացում,
տեր մարզպան:

— Անսովորութիւնն է, տեր հոգևոր,— պատասխանեց Վասա-
կը հասարակ թախծալի շեշտով, թաքցնելով ներքին զայրույթն ու
տագնապը,— համբերի՛ր: Քո անփական մոզերին շեւ կարողանում
հնազանդեցնել...

Մոզպետը տարակուսանքով լռեց:

Կարավանը վեր կացավ և երբ լիովին պատրաստ էր՝ անցավ
Տղմուտ գետը, և բռնեց Բագրևանդի ճանապարհը:

Արտաշատ մայրաքաղաքը լարված ետուզեռում էր Ատոմի և
կաթողիկոսի մեկնելուց հետո: Պարսիկ և հայ բերդապահ զորա-
գնդերը իրար կողքի, իրար խեթ նայելով սպասում էին լուրերի և
գնացքերի: Ատոմի և կաթողիկոսի հեռանալը քաղաքից երկու կող-
մին էլ հուշեք էր տալիս: Հայ զորագունգը սպասում էր, որ Ատո-
մը կհավաքի երկրի ուժերը և արքունի զորքի գլուխ անցած՝ կգա
Արտաշատ, կոշնչացնի հափշտակիչներին: Իսկ պարսիկները նրա
հեռանալու մեջ տեսնելով ուժերի թուլութեան ուկներն նշան, պատ-
րաստվում էին հանկարծ հարվածել, երբ պարսից զորագունգը
հասներ Հայաստան:

Ատոմ նախարարը դուրս գալով Արտաշատից՝ գնաց բազմու-
թեան հետևից, բայց չմիացավ նրան: Ատոմին պաշարել էր մի հո-
գեկան խոր խոռվք: Ի՞նչ է անում ինքը, ո՞ւմ գեմ է անում, ի՞նչ
դուրս կգա այս ամենից: Ճշմարիտ է, նա կամենում էր արծար-
ծել ժողովրդի ցասումը, որ նա դիմանա գալիք արհավիրքին: Բայց
այն էլ կար, որ ժողովուրդը տարերային պողոթկումով կարող էր
վտանգավոր գործերի դիմել և արյունահեղ վախճանով վիժեցնել
ապստամբութիւնը: Եվ խռովութեան դեպքերն սկսել էին ծայր ա-

նել ամբողջ երկրում՝ մի ծայրից մյուսը: Հարազատն հարազատին, տերն ու ծառան իրար շինալելու նշանաբանը կենդանի ուժով յուրացվեց ամենքի կողմից: Կասկածն ու հսկումը վերացրեց առաջվա միամիտ վիճակը: Ամեն մարդ որևէ մեկի մեջ տեսնում էր հայրենիքի դավաճան և տազնապ էր զգում: Եղան քարկոծի դեպքեր նաև հեռավոր վայրերում, սարսափը տիրեց ամենքին: Եվ ամենասարսափելին այն էր, որ շէր կարելի ոչ ոքի համար միջամտել, ոչ ոքի պաշտպանել: Հոգեկան հափշտակության նման մոլեգնեց ուրացման կասկածը: Կանգնեցնել ժողովրդական զանգվածներին իրենց բռնկումների մեջ հնար չկար այլևս: Մնում էր արագ կազմակերպել տերունական զորքը, դիմադիր բռունցքը, նրանով զսպել պարսիկների ոտնձգությունները և պահել ժողովուրդը պատրաստ, բայց զուսպ սպասողության մեջ:

Այս զորական մտահոգություններից ավելի Ատոմին մտատանջում էին ներքին, հոգեկան տարակուսանքները: Արդյո՞ք նախարարներն ընդունել են զրադաշտական կրոնը: Արդյո՞ք բոլորն են ընդունել: Արդյո՞ք այնպիսի վիճակի մեջ են, որ նրանց կաշկանդել է, հաղթել, և նրանք հուսահատվել են ու համակերպվել: Համաձայն են ապստամբության... Ահա՛ խնդիրը: Թերևս կարող է պատահել, որ նրանք կգան իրենց աշխարհները, կկանգնեն իրենց զորագնդերի գլուխը և կսկսեն իրար դեմ ազգամիջյան կռիվը... Եվ ո՞վ ում հետ կլինի այնժամ, ով պարսիկների հետ ու դեմ... Ի՞նչ կարող է անել Ատոմը մի բռուն հավատարիմ նախարարներով: Ահա գնում է նա ուժեր հավաքելու. բայց ո՞ւմ դեմ... Եվ ո՞վ կգա իր հետ օտար նախարարների օտար զորագնդերից: Եվ ինչպե՞ս գնալ մտնել Բզնունյաց ծովի նախարարական տները ուժեր դուրս քաշելու՝ մենա՞կ, թե չոկատով: Թույլ կտախ՞ն իրեն այդ բռնությունը, թեկուզ և խաղաղ առաջարկը: Ոչինչ, ոչինչ հայտնի չէ...

«Ախ, Արտա՛կ, Արտա՛կ, Արտա՛կ, ո՛ւր ես տանում ինձ. ինչե՞ր արիր», — մրմնջաց Ատոմը յուրովի և նայեց իրենից մի երկուս փարսախ առաջ դեպի շեները հոսող բազմության, որի սևացած զանգվածը վերևից արյունաներկ էին անում ջահերը:

Ո՛ւր է գնում այդ բազմությունը և ինչե՞ր կարող է անել նա, մինչև ո՛ւր կարող է ծառանալ նրա ցասումը:

Բայց պետք էր զսպել ներքին տվայտանքն ու սև մտքերը: Պետք էր վճիռներ կայացնել, գործել: Եվ վճռեց Վերցնել հետը

Նղիշեին, տանել Բզնունյաց աշխարհները, ոտքի հանել նրանց ժողովուրդները և՛ նրանց օգնությամբ՝ նաև՝ զորագնդերը:

«Եթե ուխտայւնները կողմ են դիմադրության՝ գոհ կլինեն ինձանից, իսկ եթե դեմ են և ուրացած...»,— ձեռք խստորեն թափ տվեց Ատոմը.— «Ես կկանգնեմ նրանց դեմ և ինձ հետ հավատարիմները»:

Ատոմը որոշեց հանդիպել նաև իր աշխարհը՝ Գնունյաց, վերցնելու իր զորագնդից մի թեթև շոկատ, շտալով նրան սպառնալի կերպարանք, նրանով մտնել նաև Խորխոռունիք, համոզել Խորեն իշխանին, միանալ նրա հետ և ապա անցնել Տարոն, Ռշտունիք և Արծրունիք: Նա կամենում էր այն կողմից, որ իր կարծիքով Զարեհազան շարժվող պարսիկ զորագնդի խոր թիկունքն էր, պատրաստել զորքի և ժողովրդի հարվածը:

Կեսօր էր: Արևը խանձում էր մոլեգին Արտաշատի և էջմիածնի ճանապարհին ընկած շենի՝ Զմերոցի տներն ու փողոցները:

Զմերոցը մի այգեշատ և ընդարձակ շեն էր, էջմիածնի ճանապարհի վրա, ուր մշտական կանգնած էր լինում արքունի զորքի որևէ շոկատ իբրև պահեստ, որ և մեծ մասամբ վարդանի զորքերից էր լինում:

Զնայած հնձի օրեր էին՝ շենի բուն բնակիչները չէին եկել հանդ աշխատանքի: Նրանք մեծ վրդովմունքի մեջ էին, Զմերոցի գինվորների հետ հավաքվել էին շինամեջ, ուր նոր եկել էր Առաքելը իր ընկերներով:

Նա ուզում էր իմանալ նրանց տրամադրությունը և շինականներ գրավել իր կողմը:

Այդ պահին Արագածի կողմի ճանապարհից մի խումբ վանականներ մտան շենը: Նրանք պարկեր ունեին ուսներին և կիսամերկ էին:

Շինականները դարձան նրանց.

— Ի՞նչ է, հայր սուրբե՛ր, ձեզ է՞լ են պլոկել:

Երեքյալ տատանյալ դառանք, եղբայրնե՛ր,— առաջ եկավ մի ծերունի կորամեջք վանական,— անջրդի լեռան, ալբերակ վանքի

հարկն էլ են պահանջում... Տարա՛ն վանքի վերջին հատիկը, դրո-
ւները կնքեցին, մեզ էլ տանջեցին:

— Ի՞նչ են ասում:

— Հոգեւոյս հավա՛տն ուրացեք: Մաղկյալ մատյաններն այ-
րեցի՛ն... Խաշքարերը կոտրեցի՛ն...

Մեր վանականը հեռւմ էր ու դողում: Ո՛ւր էին եկել, ի՞նչ էին
մտադիր, իրենք էլ չգիտեին:

Հենց նույն պահին Ատոմը մտավ շենք: Իսկույն եկան հավաք-
վեցին շինականներն ու թափառականները: Եկան նաև Առաքելի
խմբի մարդիկ: Ատոմը նստեց մեծ թթենու ստվերում և կանչեց
արքունի զորքի հրամանատարներին, բացատրեց գրությունը և
պատվիրեց զգույշ ու զգաստ հետեւ գեպքերին՝ պատրաստ ամեն
անակնկալի:

— Զինվեցե՛ք, պատրաստ եղեք հարվածին. բայց ո՛չ մի
հարձակում պարսիկների վրա, — խիստ պատվիրեց նա և դարձավ
ավագներից մեկին, — Սենեքերիմ ավագ, հրամանը քեզ և դու ես
պատասխանատուն:

— Հրամանդ, — ասաց Սենեքերիմ ավագը ածուխի աչքերը
խոնարհելով պատշաճ կերպով, բայց դժգոհ:

— Հա, ի՞նչ կա, — զննեց նրան Ատոմը, — լսի՛ր: Որ կաշիներդ
էլ մաշկեն՝ շարժվեք, ամեն ինչ կփշացնեք, — բացատրեց նա:

— Բայց հոգինե՛րս է վառում, իշխա՛ն, — ասաց Սենեքերիմ
ավագը:

→ Խստագույնս հրամայում եմ, — գաժանացավ Ատոմը: —
Դե՛...

Ատոմը համենայն դեպս արքունի զորքի շահառօց վերջրեց
մի խումբ ընտիր հեծյալ՝ իբրև թիկնապահ, որ հարկավոր էր վրա-
տահուժյան համար և զնաց:

Նոր էր Ատոմը հեռացել, որ Արտաշատի կողմից մի բավական-
եին ստվար զորամաս երևաց: Շինականները և զինվորները շարժ-
վեցին դեպի շենի ծայրը: Զորամասը պարսկական էր: Մտավ շենք
և կանգ առավ: Զորամասի հետ էին պարսիկ հարկահաններ: Նրան-
ցից զատվելով հրամանատարը մոտեցավ շինականներին:

— Հարկը պատրա՛ստ է:

Առաջ եկավ մի ժերունի շինական, որ ըստ երևույթին գյուղապետն էր: Նա սառն ու արժանապատիվ հայացքով նայեց հրամանատարին.

— Հարկը պարկերում պատրաստ է, մենակ թե՛ հարկը վճարում ենք մեր իշխանավորին: Թող նա՛ հասցնի ձեր արքային:

— Հիմա մե՛նք ենք հավաքում,— նույնպես սառն ասաց պարսիկ հրամանատարը և արհամարհական շեշտով ավելացրեց,— բերե՛ք, շո՛ւտ:

Պարսիկը բացեիրաց ապօրինություն էր անում: Գյուղապետը արդարացի էր: Շինականները վրդովվեցին: Ի՞նչ անել... Ատումը հրամայել էր չշարժվել՝ «խստագույնս հրամայո՞ւմ եմ»: Սկսեցին խորհրդակցել: Պարսիկը, որ հայերեն չէր հասկանում, անհամբերությունն անհանդիմ արեց:

— Ինչպե՞ս տամ հարկը սրան.— դիմեց գյուղապետը,— ախի իրավունք չունենք սրանց տալու հարկը:

— Պիտի տանք, հնար չկա, արյուն կթափվի,— ասաց Սենեքերիմ ավագը:

— Դժո՛խք՝ թե կթափվի, չեմ տա,— վճռեց գյուղապետը:

— Իրավունքի ժամանակ չէ, Սողոմոն, տո՛ւր՝ գնան կորչեն,— ասաց մի լրջդեմ շինական:

— Բե՛ր, Սողոմոն, բե՛ր,— պնդեց Սենեքերիմ ավագը,— կովելու հրաման չկա, թե չէ՝ կփրթեինք ձեռաց:

Պարսիկ հրամանատարը սրտնեղեց:

— Ի՞նչ եք հաշում, բերե՛ք, ես ժամանակ չունեմ:

— Կսպասե՛ս, քաջորդի,— հեզնեց Սենեքերիմ ավագը,— հրամա՛ն չունենք՝ թե չէ՛...

— Ի՞նչ հրաման, ումնի՞ց: Էլ վերջացել է ձեր իշխանությունը: Բերեք շուտ, թե չէ՛՝ մենք ցույց կտանք ձեր այդ «հրամանը»...

— Ո՞ւմ ցույց կտաք,— առաջ եկավ մի շիկահեր զինվոր ու դարձավ շինականներին,— ի՞նչ եք պապանձվել:

Շինականներն իրար նայեցին և շարունակեցին լռել: Շիկահեր զինվորը աչքը՝ գցեց մի քարաբեկորի և ասաց.

— Հիմի սա հարկը պահանջո՞ւմ է կտրական:

Եվ շարախինդ դարձավ Սենեքերիմ ավագին, որ հոնքերի տակով մտալլ գննում էր հրամանատարին:

— Սենեքերիմ ավագ,— ասաց նրան զինվորը,— տա՛նք
«հարկը»... իրավո՛ւնք տուր:

— Հակոբոս զինվո՞ր...— սաստեց նրան Սենեքերիմ ավա-
գը,— Ատոմ իշխանը չի հրամայել: Ե՛տ կաց:

Հակոբոս զինվորը մոմռալով քաշվեց մի կողմ:

— Նիզակի՞ է գնում ձեռս, նիզակի՞, չէ՛ թե գերանդու,—
խոսեց մի շինական:

— Տեղդ ծա՛նր կաց, Պողոս,— սաստեց Սենեքերիմ ավագը
զուսպ ձայնով:

— Դե, ծանր՝ ծանր, տվե՛ք հացը, հոգիներդ էլ հետը,—
փնթփնթաց Առաքելը, որ մինչ այդ մոռյլ ու անխոս դիտում էր:

— Ախր ավագն ասում է դեռ իրավունք չի,— ասաց նրան մի
այլ շինական:

— Բայց սա հենց անպատիժ պիտի գնա՞ էստեղից,— առաջ
եկավ Առաքելը:

— Դու ո՞վ ես, բարեկամ,— հարցրեց Սենեքերիմ ավագը
Առաքելին:

— Երևի սրանցից վառված մեկը, ի՞նչ կա՞, մինչև ե՞րբ համ-
բերենք:

— Փրթենք գնա՞,— մեջ եկան Առաքելի մարդիկ:

— Դուք մեր շենի գործերին միք խառնվի,— ասաց Առաքե-
լին Սենեքերիմ ավագը:

— Բա զինվոր չե՞ք դուք, պատիվ չունե՞ք,— զայրացավ
Առաքելը:

— Հրաման չէ, հասկացա՞ր,— գոռաց Սենեքերիմ ավագը,—
գնա բանիդ. ասացի՞ մեր գործին մի՛ խառնվի:

— Հրաման չի, ճշմարիտ է,— հաստատեցին հայ զինվորնե-
րը,— մի՛ք խառնվի:

— Չե՛նք խառնվի, տեսնեմ մինչև որտե՞ղ է ձեր կաշին
հաստ:

Գյուղապետը վիրավորված թափ տվեց երկու ձեռքերն ու հե-
ռացավ:

— Այ ձեզ՝ հարկ, այ ձեզ՝ պարսիկը, տվե՛ք, ես իմ ձեռքով
չե՛մ տա:

Շինականները գլուխներն օրորեցին և գնացին նրա հետե-
վից:

Մի փոքր անց բերին մոտ քսան մեծ պարկ ցորեն և սկսեցին բառնալ հարկահանների ձիերին:

— Հաց է՛լ բերեք,— հրամայեց պարսիկ հրամանատարը,— յուզ, պանիր, պաշար: Ատամի վա՛րձ,— ավելացրեց լիտի ժպիտով:

Նա պարզապես խոտվարկում էր և խոտվում շինականներին: Արյուն էր ուզում: Ապա վավաշոտ աչքերը տնկելով դեպի կանայք, որ հեռուն կանգնած նայում էին, ասաց.

— Շուտով մեր հավատի կլինեն՝ մերը կլինեն:

Ու երբ նկատեց Սենեքերիմ ավագի կատաղի հայացքը, նըրան ասաց.

— Բան չկա, ձեզ էլ կանանց հետ կտանենք Պարսկաստան, ձեզ է՛լ գործ կտանք:

Սենեքերիմ ավագը սկացել էր՝ զսպելով կատաղությունը:

— Հանո՞ւն հոր և որդո՞ւ և հոգույն սրբո՞ւ,— լայն խաշակնքելով առաջ եկավ Սահակ շինականը՝ լցված ցասումնալից խոսք ասելու ցանկությամբ և սեւթավ հոնքերի տակից խայթող հայացքը գամեց հավաքվածների վրա,— բա մինչև ե՞րբ հողի որդին մոլոր, շվար կանգնի արհավիրքին մտիկ տա, որ արհավիրքը գա թոցնի, գցի աշխարհք-աշխարհք, մորե մե՛րկ... Վա՛յ ձեզ...

— Անիծի՛, Սահակ եղբայր, անիծի՛, տե՛ղն է, իրավո՞ւնք է,— ասաց նրան Ծղրասը,— հարկահանը քեզ մտրակի տակ շորացրեց, հիմի սրա՛նցն է հերթը...

— Ի՞նչ ես կանգնել մտիկ տալիս, ա՛յ հող աշխարհք, ե՞րբ ես վեր կենում... Վե՛ր կաց, է՛... — գոչեց Սահակը:

— Չէ՛ ու կմնանք տանը իլիկ կմանենք,— ասաց մի զվարթադեմ, քաշառողջ շինական:

— Դե որ իլիկ մանող չեք, վճիռը դրեք, վե՛ր կացեք,— ասաց Առաքելը,— մեր նախարարները ուրացել են մեզ:

Այդ պահին մի բարձրահասակ թիկնեղ շինական մոտեցավ Առաքելին ու կուրծքը հպարտ ցնցեց, կպցրեց նրա կրծքին ու վերից վար նայեց նրան կապույտ աչքերով և հեղինակավոր սպառնալի ձայնով ասաց.

— Մեր Սպարապետը ժողովուրդ չի ուրանա...

Առաքելը սուր նայեց նրան:

— Ի՞նչ իմանամ: Դե որ էդպես է՝ գնա՛նք, գերի՞ է՝ ազատե՛նք, գերի չէ՛ ուրացել է՝ երկի՛րն ազատենք:

— Բերանդ տաճա՛ր, — ասաց Պողոսը սրտանց, — ասո՛ւմ էմ, նիզակի օ՛ր է:

— Սպասի՛ր, — դարձավ Պողոսին Սենեքերիմ ավազը, — կգա՛ նիզակի օրը:

— Մինչև կգա նիզակի օրը՝ ախրտս էլ կճաքի, — ասաց Պողոսը: — Չէ՛, շնու՛մ շե՛մ մնա, դո՛ւրս կգամ, անելիքս կանեմ:

Շինականները հաց բերին և լցրին պարսիկ զինվորների պարկերը:

— Այդպե՛ս: Իսկ դու մի՛ շատ փնթփնթա, — մտրակով ձաղկեց Պողոսին պարսիկ հրամանատարը և քչեց նժույզը: Զորամասը հեռացավ: Բոլորը ճնշված, քարացած էին:

Էջմիածնի կողմից շեճը լցվեց մի բազմություն, որ իր մեջն էր առել Կաթողիկոսին, Ղևոնդ Սրեցին ու Եզնիկ Կողբացուն և գալիս էր թափով: Կաթողիկոսն առաջ էր մղվում ինքնամոռաց մոլեգնությամբ: Չարագուշակ էր նրա կերպարանքը, մազմորուքը, հոնք ու թարթիչները փոշեթաթախ, բոբիկ ոտները ցեխոտ, արյունոտ, ինքը տանջված, շարշարված:

Կաթողիկոսը բազմության հետ եկավ դեպի հավաքված շինականներն ու զինվորները: Նա կանգ առավ, հրացայտ հայացքով զննեց բոլորին, որ զլխարկները հանելով կանգնեցին ակնածանքով նրա շուրջը: Նա ձեռքը տարածեց օդում և դուժկան ձայնով գոչեց.

— Վառվեցե՛ք ազատության մարտի համար... Վառվեցե՛ք սրովն ահեղ ընդդեմ դավաճաններին: Այսուհետև մեզանից ուրացյալ են հայրենին ուրացյալները:

— Մենք զինված կանք պատրաստ, — ասաց Սահակը:

— Օրհնյալ լինի ձեր սուրը, — բարեմաղթեց Կաթողիկոսը: Հարկահաններից փախած վանականները լալագին խոնարհվեցին Կաթողիկոսի առաջ և համբուրեցին նրա քղանցքը: Նա ցավագին նայեց նրանց և խաչակնքեց.

— Ելե՛ք աշխա՛րհ, փրկվե՛ցե՛ք նրա հետ: Ծվ աստված փրկի Աշխարհն հայոց...

Նաչակնքեց և շտապ դուրս գալով ճանապարհից՝ զնաց խոտոր ուղղությամբ դեպի Արաքս: Վանականների բազմությունը,

որ կազմվել էր զանազան վայրերում իրենց վանքերը թողածնե-
րից, հետևեց նրան:

— Ահա՛, մեր վերջը վերջացավ,— դառնորեն և անհանգիստ
ասաց Պողոսը՝ նայելով հեռուն:

— Հենց ի՛սկը,— ասաց Սահակը:

Արտաշատի կողմից երևաց պարսից մի ջոկատ, որին առաջ-
նորդում էր պարսիկ մեծամեծների մի խումբ: Նրանք մոտեցան
շինին: Դենշապուհն էր, Վեհմիհրը, Որմիզդ մոգպետը իրենց շքա-
խմբերով: Նրանք գալիս էին հանդիսավոր երթի բոլոր հանգա-
մանքներով և այդ՝ դիտմամբ: Դենշապուհը, որ միշտ ջանում էր
իր նժույզը առաջ պահել Վեհմիհրից, գլխին գրել էր վագրակերպ-
յան սաղավարտ, մեջքին կուսակուռ ձուլլ ոսկի գոտի ուներ,
մետաքս պարեգոտ, համակ ոսկեղեն պալարազարդ: Վեհմիհրը
իրեն ավելի էր շքեղացրել նման զգեստավորումից բացի նաև
կարմիր նոնագույն կոշիկներով մինչև ծնկները: Որմիզդ մոգպե-
տը հագել էր ճերմակ պարեգոտ և սրածայր փեղույր ուներ գլխին:
Ջոկատը ևս զարդարված էր և գրգռիչ տեսքով ազդում էր նայու-
ղին:

Մոտենալով շինին՝ Դենշապուհը կանգ առավ: Ողջ ջոկատը
հետևեց նրան:

— Ի՞նչ եք հավաքվել,— հարցրեց Դենշապուհը բազմության:

Ոչ ոք չպատասխանեց: Բոլորը խեթ նայեցին Դենշապուհին:

— Սրանք ի՞նչ վախականներ են,— հարցրեց Դենշապուհը
անբարյացակամ,— որտեղի՞ց են:

— Օշականից, տե՛ր իմ,— պատասխանեց ծերուկ վանակա-
նը՝ մորուքը դողողացնելով և աչքերն անհույս հառելով Դենշա-
պուհին:

— Գանգատ ունե՞ք:

— Այո, տեր իմ,— և ծերուկ վանականը առաջ զնաց,—
այլևս ապրուստ չմնաց, բոլորը տարան հարկահանները: Վանքը
կնքեցին:

— Դուք էլ աղոթքով ապրեցեք,— դաժանորեն ծիծաղեց Դեն-
շապուհը:

— Աղոթքով էլ պիտի ապրենք... — պատասխանեց վանա-
կանը վրդովմունքը թաքցնելով:

Որմիզդ մոգպետը ձեռքով նշան արեց վանականին:

— Ձեզ հարկադրեցի՞ն թողնել քրիստոնեությունը և ընդունել գրադաշտը:

— Հարկադրեցին, տեր մոգպետ, բայց մի՞թե օրենն է հոգուն հարկադրել:

— Օրենն չէ,— պատասխանեց մոգպետը,— ուստի և եկեք մեզ հետ, որ դատենք ձեզ:

Վանականները տատամսեցին: Այն ժամանակ զինվորը մըտրակով բշեց նրանց ջոկատի շարքը և կանգնեցրեց ձիերի մեջ:

Դենշապուհը խոժոռովեց շինականների վրա:

— Գանդատ ունե՞ք հարկահաններից,— նուրբ շարությամբ ժպտաց Դենշապուհը:

— Ո՛չ... — շեշտ ձայնով պատասխանեց անսպասելի միջամտությամբ Սահակը՝ շար հայացքը գամելով Դենշապուհի աչքերին: Դենշապուհը աչքերը ուրեց Սահակի վրա:

— Չար ես նայում... Ի՞նչ է միտքդ...

— Ոչի՞նչ,— շար ու շոր պատասխանեց Սահակը շարունակելով խեթել Դենշապուհին:

— Արի գնանք տեսնենք ինչ կա մեջդ,— ասաց Դենշապուհը մեղմ սպառնալիքով:

— Ի՞նչ կա մեջս... — մոմոաց Սահակը,— ինչ որ կա՝ ուր էլ գնամ՝ կա...

— Քաշեցե՞ք շանը,— որոտաց Դենշապուհը, դառնալով զինվորներին:

Ձինվորները արագ թափվեցին Սահակի վրա և թևերը կպելով հրեցին շարքի մեջ:

Առաքելը մի շարժում արեց հարձակվելու պարսիկների վրա, բայց նրա թևից պինդ բռնեց և երկաթի ուժով սեղմեց Սենեքերիմ ավազը:

— Ծենը մի՛ խառնակի. ժամ չէ...

Առաքելը ցավելով հասկացավ, որ իրոք տեղը չէր իր հարձակման միտումը: Ծենը շէր մասնակցի, և ինքը վաղաժամ խոսվության առիթ կտար: Սահակին կարելի էր ճանապարհին կամ բանտում ազատել:

— Դե՛, ճանապարհ,— հրամայեց Դենշապուհը և մի անգամ ևս դաժան ու խստահայաց նայեց բազմության, մտրակեց, բայց և զսպեց թռչող նժույզը և շարժվեց դեպի էջմիածին:

Վանականներին մտրակեցին և քշեցին առաջ:

Դենշապուհը գնում էր կաթողիկոսի և Ատոմի հետքերով՝ հետախուզելու համար նրանց:

— Տեսա՞ք... — մունչաց Առաքելը, — վիշապը փաթաթեցին վզներին, զորքեր են լցնում մեր բերդերը, թակում, շարշարում ժողովուրդը: «Սպասի՛, սպասի՛»: Ահա՛ ձեր «սպասին»...

Բոլորը վրդովված գլուխները կախեցին:

— Սատկի՛ էսպես կյանքը, — ոտքը բարկացած զարկեց մի բարի և շարտեց հեռու Հակոբոս զինվորը, — սկսենք, էլ հերի՛ք է...

— Դե, ի՞նչ ասացին քեզ... — սպառնաց Սենեքերիմ ավագը:

— Ես չե՛մ մնում. կս գնացի՛, — ասաց վճռական շեշտով Պողոսը և շարժվեց, որ գնա տուն:

— Մի՛ անի, Պողոս, սպասի՛ Ատոմ իշխանին, Սպարապետին, — հորդորեց Սենեքերիմ ավագը: — Սպասի գան:

— Չեմ սպասի, մեռնե՛մ կովին:

— Կգա՞ օրը... — մունչաց Սենեքերիմ ավագը, — կգա՞ օրը, — կրկնեց ու հառաչեց:

— Ե՛րբ, վառեցին թողի՛ն, — ցավից գոչեցին զինվորները:

Եվ հավաքվեցին Սենեքերիմ ավագի շուրջը: Նրանք զրգոված էին և դժգոհ էին նրանից էլ, Ատոմից էլ:

— Նստած ենք պարապ հացակեր, — գանգատվեց Հակոբոս զինվորը և հեռացավ:

— Գնանք, սրանցից կովող չի դուրս գա, — ասաց Պողոսը և Առաքելի փեշից քաշեց:

Առաքելը իր խմբով գնաց Պողոսի տունը: Հավաքվեցին ուրիշ գազազածներ ևս:

— Հը՛... «Զինվեցե՛ք, պատրաստվեցե՛ք, մենակ չհարձակվե՛ք», — հեզնեց Ատոմին Պողոսը, — դավաճանները թշնամու հետ գալիս են, Վեհմիհրը բերդերը լցնում է պարսիկ զորքերով, Դենշապուհը հոգիներս է հանում հարկերով, իսկ նա՛՝ «չհամարձակվե՛ք»: Մենք գիտենք մեր բանը:

— էս արհավիրքին իշխանը քիչ է, հոգևորն էլ հերիք չի անի: Նրանք մեծ գործ չեն տեսնի, — հանգիստ ու հաստատուն շեշտով խոսեց Առաքելը, — սրա դեմ թե կանգնենք՝ մենք պիտի կանգնենք:

— Խշմարի՛տ, — ասաց Սրապը աչքերը լայն բանալով:

— Առանց նախարարի չենք կարող, նախարարը պիտի տանի մեզ, առանց նախարարի դուրս չի գալիս, ժողովուրդն էլ զորքին է նայում, — շարունակեց Առաքելը, — բայց նախարարի ոտով էլ միշտ գնալ չենք կարող: Նախարար է՝ ոտը կարճ, ճամփին ետ կկանգնի, իր կողմը շուռ կտա: Մեր բաժին բեռը մեր վրա է, սիրելի: Գնանք շենքերը, վեր կացնենք ուսմիկներին, դուրս գանք եկող պարսիկ զորքի դեմ:

— Հա՛ա՛, ճշմարի՛տ, ճշմարիտ, — հավանեցին հավաքվածները:

Նրանք վճռեցին միանալ Առաքելի զինվորյալ խմբին և մուսակա գիշերներից մեկում անձայն հեռանալ շենից: Խմբին միացան Սրապը, Հովհաննես Կարապետը և այլ հասակավոր ու երիտասարդ շինականներ: Նորամուտները մի անգնահատելի բան արին — բոլորին նժույզ ու զենք հայթայթեցին:

Խումբը մի գիշեր ճամփա ընկավ, բռնեց Գենշապուհի հետքը և սկսեց հեռվից հսկելով հետևել նրան:

Ատոմը գտավ կաթողիկոսին մի այլ շենում, նստած թթնուսակ, շենամիջին: Որքան շինականները խնդրեցին մտնել խրճիթ հանգստանալու՝ նա շընդունեց հրավերը: Այստեղ Ատոմը խոսեց կաթողիկոսի հետ, խորհուրդ տվեց ընդհարումներ չունենալ պարսիկների հետ, ջանալ միայն ատելության և վրեժի կրակը վառել եկեղեցիների մեջ, պաշտամունքի կեղևի տակ:

— Նրանք դեռ չեն համարձակվի ձեռ տալ եկեղեցուն, — սուսաց նա:

Ատոմը, վերցնելով իր հետ Եղիշեին, բաժանվեց կաթողիկոսից և ժողովրդից: Նա անցավ Արաքսը և ճանապարհ ընկավ դեպի իր աշխարհը՝ Գնունյաց փոքրիկ նախարարությունը, որ ընկած էր Կոզովիտի և Բզնունյաց ծովի միջև: Ճանապարհին նա շարունակում էր հորդորել ամենքին շընդհարվել պարսիկների հետ և միայն պատրաստվել հարված տալու: Բայց երբ հեռանում էր շեներից, նա նկատում էր, որ իրեն հեռվից հետևում էին հեծյալ շինականներ, անգամ հեծյալ վանականներ: Նա թիկնապահներին ետ էր ուղարկում, որ գնան և համոզեն շինականներին չգալ իր հետևից, մնալ տեղերում, բայց հետևողները չէին անսում: Ատոմի հետևից գոյացավ մի բազմություն, որ հետզհետե ստվարանում էր և մոտեմոտ ընթանում Ատոմի հետևից:

Նույն օրը այս շենից անց կացավ Վարդանի սուրհանգակը, որին Վարդանը Ավարայրի գաշտից ուղարկել էր Ատոմի մոտ՝ հրահանգելով հարձակվել Հայաստան եկող պարսիկ զորքի վրա և ոչնչացնել: Սուրհանգակը ուշացած էր և զնում էր Ատոմին որոնելու:

Դեպքերն սկսեցին զարգանալ թավալզւոր արագությամբ: Նոր մոգպետը նախարարների հետ գալիս էր: Արտաշատում և գավառներում խուլ մոմոում էր ապստամբությունը: Երկրի բերդերը լքջվում էին պարսիկ զորքերով:

Դենշապուհն անհանգիստ էր: Նա երկյուղ էր կրում իր գործերի համար: Նրան ուղարկել էին Հայաստան դաժան հարկերի միջոցով ստիպելու հայերին ընդունել զրադաշտը, բայց նա միայն գրգռեց ժողովրդի գիմազարծությունը, ավելի վատթարացրեց դրությունը: Հիմա կգար նոր մոգպետը — գլուխ կբերեր ուրացությունը, և Դենշապուհը կդառնար ոչ միայն ավելորդ, այլև արյացարքայի առաջ մեղապարտ: Հեռու նրա դատաստանից... Դենշապուհը տեսել էր այդ դատաստանները, գիտեր դրանց սարսափը: Պետք էր մի բանով փրկել սեփական մորթը արքայի գահից:

Սլ Դենշապուհը անցնում էր Այրարատի շեներն ու վանքերը: Բոնի խառնելով իր ջոկատին բողոքավոր շինականներին և վանականներին՝ նա տանջում էր նրանց, հայտարարելով, թե Արտաշատ է տանում դատելու: Բայց նրա նպատակն էր տեղահանել, շարշարել ժողովրդին, հուսահատեցնել նրան և ստիպել ուրացման: Ճանապարհին նա ծեծել էր տալիս հետևակ կալանավորներին, ստիպում, որ նրանք հավասար ու արաք զնան հեծյալ ջոկատի հետ:

Վերջը թեքվեց դեպի Բագրևանդի Զարեհավան քաղաքը, պարսից ուժերի կենտրոնը և որոշեց այնտեղ հիմնել ճամբար գանգատավորների համար, այնտեղ գլուխ բերել բռնի ուրացումը:

Ուշ երեկոյան Դենշապուհը Վեհմիհրի և Որմիզդ մոգպետի հետ մտավ Զարեհավան: Նրան ընդառաջ ելավ զորազնգերի հրամանատարը՝ Արտաշիրը, հետևից պարսից զորագունդը և ի պատիվ նրա մուտքին Զարեհավան՝ շփոթել տվեց փողհարները մի

մեծ խմբի: Վեհմիհրը, որ Այրարատյան դաշտի իրենց տեսչական շրջագայության ժամանակ տեսել էր Գենշապուհի գրգռիչ ջերմեռանդությունը հայերին կրոնափոխ անելու, դեռ պարսից զորագունդը տեղ չհասած՝ արդեն որոշել էր դավել նրան: Ուստի և սպասում էր հարմար առիթների:

Գենշապուհը մեծ լրջությամբ ընդունեց Արտաշիրին, գոռոզ ողջույն տվեց զորագնդին և առաջ ընկնելով մտավ հատուկ զարգարված վրանը՝ անգամ ուշադրության շարժանացնելով Վեհմիհրին:

— Ի՞նչ կա քաղաքավանում, — հարցրեց Գենշապուհը Արտաշիրին:

— Խոովիչները բորբոքում են բնակչությանը, — պատասխանեց Արտաշիրը, — բայց, տեր իմ, շրջակայքում հեծյալ շինականներ են շրջում և ստվարացնում են իրենց խմբերը:

— Ժամն է արյուն առնելու, — ասաց Գենշապուհը:

Վեհմիհրը, որ վաղուց էր թեր այն մտքին, որ պետք է զորքի միջոցով ճնշել ապստամբության փորձերը, և նկատելով, որ Գենշապուհը խաղաղ հարկահանությունից անցնում է զորական միջոցների, խլելով իրենից նրա ձեռներեցությունը՝ կատաղեց ինքն իր մեջ:

— Մի՞թե շես կամենում սպասել մինչև հասնեն մեր զորքերըն ու նախարարները, — հարցրեց կշտամբանքի ձայնով Վեհմիհրը:

— Ապստամբությունն սկսված է, հազարապետ, — ավելի կշտամբանքով ասաց Գենշապուհը, — այլևս ինչացո՞ւ եմ ես, որ շճնշեմ դա մինչև նրանց գալը: — «Տե՛ս դեռ, — շարունակեց մրտքում Գենշապուհը, — Արտաշատում ինքն էր պահանջում ճնշել ապստամբությունը... Ո՛չ, Հայաստանի մարդպանը ե՛ս կլինեմ, ո՛չ դու, խոզենո՛ւ պարկ...»:

Վեհմիհրը սակայն ուրիշ մտադրության էր: — Հետևել Գենշապուհի արարքներին և խանգարել նրան: Անհաջողության դեպքում՝ նյութեր հավաքել Հազկերտի դատին, որ՝ հույս ունեեր նա, կլինի հետագայում:

Գենշապուհը երկյուղ էր կրում այդ դատից, ինչպես կրակից. ուստի և հոգում էր մի մեծագործությամբ առաջ ընկնել Վեհմիհրից, որին իբրև իր նշանակած հազարապետին, բայց ապերախտ

մարդուն՝ ատում էր: Ատում էր և Վասակին, որ դալիս էր մեծ հաղթութեամբ՝ իբրև ուժեղ մրցակից: Նա վճռեց առաջ ընկնել և ի կատար ածել նաև Միհրնբրսեհից տրված գաղտնի բուն հրահանգը. «հայ նախարարներին և հոգևորականներին արմատահանել. — կտրել նրանցից հայ ժողովրդին. ապա հայ ժողովրդին հողադրկել, տարագրել Պարսկաստան, ջնջել Պարսկաստանի և Հունաստանի միջև ընկած այդ վտանգավոր զանգվածը, որ մերթ մեզ է ուժ տալիս, մերթ նրանց»:

«Եվ ինչո՞ւ թողնեմ ուրիշին. ես ինքս կկատարեմ այդ հրահանգը», — մտածեց Դենշապուհը և շտապանքի մի տենդ ընկավ նրա սիրտը. — «Գործե՛լ... մի քանի օր ևս, այլևս ուշ կլինի»:

— Ուշացել ենք, տեր իմ, — ծոր տվեց՝ կարծես նրա մտքերը կարդալով Վեհմիհրը, — ասացի՞ Արտաշատում՝ ճնշենք՝ շսեցիր. և ահա ապստամբությունը ծավալվել, հրդեհի պես ճարակում է երկիրը...

Դենշապուհը շեր սպասում այդպիսի բացահայտ հարված Վեհմիհրից, որ միշտ թաքցնում էր իր թույնը: Բայց հասկացավ. Վեհմիհրը Արտաշիրին էր հայտնում իր այդ մեղադրանքը: Դենշապուհը չպատասխանեց դրան, թեև կատաղեց և հազիվ զսպեց իրեն: Նա հևաց հուզմունքից և ասաց՝ դիմելով Արտաշիրին.

— Մենակ եմ, օգնական չունեմ...

Արտաշիրը զարմացած շարժում արեց:

— Բայց կկատարեմ. պարտքս Հազարապետի առաջ: Վաղն առավոտ բնակչությունը քշիր հրապարակ, վրանիս առջև: Կալանավորներին գցիր զնդան:

— Ինչպես հրամայեցիր, — ասաց Արտաշիրը և խոնարհ ողջունելով նրան և ապա Վեհմիհրին և Որմիզդին, — տյարբ, ձեր օթևանները պատրաստ են. եթե հաճեք՝ հրամայեցեք:

Նա ճանապարհ տվեց Դենշապուհին, Վեհմիհրին և Որմիզդին և նրանց առաջնորդեց հարևան վրանները:

Պարսից բանակը բուն էր մտել ճամբարում: Խուլ հասնում էր նժույգների աղորթների մեջ գարու խրթոցը: Ատրուշաններից ցուրների խորձեր էին նետվում դուրս: Այնտեղից լսվում էր մոզերի մեղմ ոնգային երգը:

Դենշապուհը երկար շեր կարողանում քնել: Նրան ուտում էին Վեհմիհրի մեջ նյութվող շարութունը և դավադիր նպաստակները:

Մեծ համարում շուներ նա Վեհմիհրի ոչ խելքի, ոչ էլ ճարպկութեան վրա: Բայց նա փորձված ու իմաստնացած էր Պարսից Դոան բոլոր խարդախությունների, դիրքերի ու աստիճանների հեղհեղուկութեան մթնոլորտում: Դենշապուհը ատելություն զգաց նաև դեպի Միհրնեբսեհը, որ միշտ մարդու ուղարկելով մի պաշտոնի՝ շարունակ լրտեսում է նրան և թույլ է տալիս, որ իր առջև բանասարկեն: Վեհմիհրը շէր վտանգավորը, այլ Միհրնեբսեհի այս գիծը, որ ընդհանուր էր բոլոր տերությունների հազարապետներին:

«Սպասի՛ր, օ՛ձ, շատ ես խարդախում դու. քեզանից էլ առաջ կընկնեմ, արքայից էլ. Հայոց աշխարհի մահվան գործը ինքս կըվերջացնեմ...», — կրճտում էր ատամները Դենշապուհը անկողնի անախորժ ջերմի մեջ:

Հետևյալ օրը այնքան խաղաղ էր քաղաքավանում, որ տպավորություն ստեղծեց, թե ամեն ինչ բարեհաջող է: Երեկոն ևս ոչ մի կասկածելի բան երևան չբերեց: Կես-գիշերին էր, որ Դենշապուհը հրավիրեց Վեհմիհրին, Որմիզդ մոգպետին, Արտաշիր հրամանատարին, և հայտնեց, որ պիտի սկսի դատը կապյալ շինականների և վանականների: Բայց դժգոհ էր և գրգռված:

— «Աղքատացրու՛ պարսկացրու», — ասում է ինձ Վեհը (այսպես կոչեց Միհրնեբսեհին Դենշապուհը)... Համեցեք, աղքատացրու՛ պարսկացրու: Դիմադրություն է պատրաստվում...

Մոտ կանչեց դոան առաջ կանգնած սիպահին.

— Կապյալներին դուրս հանեցեք բակը: Քշեցեք բերեք բնակիչներին էլ, հրամայեցեք, տյարք, — դիմեց մեծամեծներին:

Դուրս եկան պատշգամ և նստեցին բարձերին, որ հրամայրին իսկույն սպասավորները:

Զինվորները քաղաքավանից քշեցին բավական բազմություն և բերին լցրին բակը, դոան մոտ և դուրսը պատերի տակ:

Ենթի զնդանից պահակները դուրս հանեցին կապյալների խումբը և բերին կանգնեցրին Դենշապուհի առաջ՝ ծեծված, խոշտանգված շինականների ու վանականների կերպարանքներ: Նրանց կողքին կանգնեց հարկահանը, որ բերել էր նրանց:

— Առա՛ջ եկ, — հրամայեց նրան Դենշապուհը՝ պատրաստվելով Որմիզդ մոգպետի մոտ արդարացնել իր «գործի» դժվարու-

թյունը և մի լավ դաս տալ Վեհմիհրին՝ շարախոս գեկուցագրերի համար,— ասա՛ ի՞նչ են արել սրանք:

Հարկահանը բացատրեց.

— Տեր իմ, այս վանականները տվել են վանքերի հարկը, բայց հրաժարվել են ավերակների հարկը տալուց: Շինականները տվին հարկը, բայց չեն տալիս հերվա և մյուս տարիների հասը, բաժը և սակը:

Դենշապուհը դաժանորեն խոժոռովեց հարկահանի վրա:

— Արգա՛րը խոսիր... եթե ոչ՝ գլո՛ւխդ կգնա:

— Կամքդ սուրբ, տեր իմ:

— Գանգատ ունե՞ք,— գիմեց Դենշապուհը կապյալներին, որ տազնապալի հայացքներով նրան էին նայում:

— Գանգատավորներ ենք, տեր իմ,— խոսեց մի հիվանդ ծերուկ,— անտանելի հարկերի ու ծեծի տակ չորացրին շինականին: Ա՛յ, ժողովուրդն ընկել է սար ու ձոր:

— Ուրիշ էլ ո՞վ ունի գանգատ, թող կանգնի այս կողմ,— ցույց տվեց Դենշապուհը բակի աջ կողմը:

Բազմության մի ստվար մասը զատվեց, կանգնեց այն կողմը: Մնացին անշարժ իրենց տեղում Սահակը և մի քանի անհաշտներ: Դենշապուհը շաբ զննեց նրան, բայց և իսկույն հայացքը շրջեց մյուսների կողմը, թեթևորեն անցավ բռնվածներին, որոնց աչքանդակված, զզգոված գլուխներն ու արչունվա դեմքերը, խոշտանգված մարմինը լավ պատկերացնում էին, թե ի՞նչ էր կատարվել տեղերում և զնդանում: Հետո ցածրաձայն հարցրեց.

— Ինչո՞ւ չիք տալիս հարկը:

Առաջ եկավ մի ամրակազմ, բարձրահասակ ծերունի, որի երկար մորուքից կախվել էր լերդացած արյան շիթը:

— Տվինք ամեն ինչ, մնացել է անձերս, ա՛յն էլ առեք տուրեք, տվեք արքային, վերջանանք...

— Զեզ ի՞նչ պիտի անի արքան,— մեղմաժպիտ հարցրեց Դենշապուհը:

— Վառելիք՝ ատրուշանների համար,— հեզնեց դառնացած ծերուկը:

— Ոչ,— ասաց հեզ և համոզիչ եղանակով Դենշապուհը, որից երևում էր, որ նա ցուցաբերել է ուզում պետական, հայրական մեծ

համբերություն,— կգնաք լսուն կտաք մնացյալ հարկը: Օրհնեն արդար է և ողորմած:

Վանականները կարծես խոնք մեկ արած՝ առաջ վազեցին և սկսեցին կրծքները ծեծել:

— Տե՛ր, ինչպե՛ս տանք, որտեղի՞ց տանք. շեն վանքի հարկերը չկարողացանք տալ, ո՞ւր մնաց ավերակների հարկը, որ պահանջում եք...

— Հարո՛ւստ է Հայոց աշխարհը, — կատակեց կրկին Դենշապուհը և ներքին շար հաճույքով դիմեց այն խոշտանգված կմախքներին, որ մրոտ, պատառոտած քուրձերի մեջ շէին էլ կարողանում ծածկել իրենց մրկած մարմինները, չոր ու բարակ փայտերի նմանող ոտներն ու ձեռները: Նրանցից ոմանք արդեն մերկանում էին՝ հազիվ մի փաթեթ կրելով իրենց աճուկներին: Նրանք խորն ընկած, բայց տենդավառ աչքեր ունեին, որ անքնության, տանջանքի և սովի նշան էր:

Դենշապուհը մոմոաց.

— Խոովարա՛ր ազգ...

Կապյալները խստահայաց աչքերը գամեցին նրա հայացքի մեջ:

— Քանի ձեր երկրումն եք՝ հայ կմնաք, քանի հայ եք՝ հույների կողմը կանցնեք: Գնացեք Պարսկաստան: Այնտեղ պարսիկ կզառնաք, հույներից հեռու կմնաք: Սրեք օր ձեզ ժամանակ: Պատրաստվեցեք:

Բազմությունը պապանձված լսեց և չգիտեր ինչ անել, ինչ հասկանալ այս վճռից: Իրո՞ք նա վճռել էր նրանց աքսորել Պարսկաստան, թե՞ շար կատակ էր:

Առաջ եկավ մի կարճահասակ, բայց հաժակրելի դեմքով շինական և ալեխառն բաշը թափ տվեց.

— Մենք մեր հողն ենք, ո՞նց կշարժվենք տեղից...

Դենշապուհը կապյալներով զբաղված՝ երբեմն նայում էր Սահակին, որ սուր հայացքը գամել էր նրա աչքերին: Սկզբում շատ ուշ շէր դարձնում: Բայց հետո մի բան աղոտ կերպով հիշեց: Ի՞նչ էր դա: Հետո հանկարծ հիշեց արքունի Չմերոցը և Սահակին, որ հենց այսպես նայում էր իրեն՝ աչքերում հատուկ մաղձ և շարունջություն: Նայեց մի անգամ ևս Դենշապուհը, հայացքը դարձրեց ուրիշ կողմ և հանկարծ շրջվեց դեպի նա.

— Երկրորդ անգամն է, որ դու սուր նայում ես ինձ... Ասա, ի՞նչ կա սրտումդ:

Սահակը ոչինչ չխոսեց և շարունակեց դառն ատելությամբ նայել Դենշապուհին:

Դենշապուհը մեղմ ժպտաց և ետ ընկնելով բարձին՝ հորանջեց ու դեմքը դարձրեց Որմիզդ մոզպետին.

— Ինչպե՞ս է օդը, տե՛ր մոզպետ:

— Հաճույք է անձիս, տե՛ր իմ, — պատասխանեց մոզպետը և կատվի պես ծոր տվեց մի երկար հորանջ՝ վարակվելով Դենշապուհից:

Դենշապուհը նշանակալից նայեց հարկահանին, որը հեռացավ, իսկ ինքը սկսեց կիսաձայն զրուցել Վեհմիհրի հետ: Ներս մտավ հարկահանը՝ ներս բերելով մի մարդու, որ ծանր մոտեցավ Սահակին և բռնցքահարեց նրա դեմքին: Դահիճ էր:

Կապյալների մեջ մեկը թեթև ու ճնշված հառաչեց: Դենշապուհը շարունակեց իր անտարբեր զրույցը Վեհմիհրի հետ: Սահակը խոժոռ նայեց դահիճին: Ահավոր լուսթյունը ձաղկեց ողջ բակը: Կապյալները մոռյլ սարսափով նայեցին Սահակի դեմքին: Դահիճը շարունակեց հարվածներ տեղալ: Մի ինչ-որ անբացատրելի քրստմընանք կար այդ հարվածների դանդաղ ու մեքենական շփահարման մեջ, ուր երևում էր դահիճի արհեստավորական անգթությունը: Դահիճը այդ շփահարման հետ թեթև նվում էր, հարվածում էր գործնական, հասարակ լրջությամբ՝ իբրև մի առարկայի: Սահակը ժամոեց դեմքը, կծկեց այտերը, որով կարծես ուզում էր պաշտպանել աչքերը: Բայց հարվածներն ստեպեցին և ուժեղացան: Սահակի մի աչքը դուրս պրծավ, դեմքը արյունլվա եղավ, այլանդակվեց: Սահակը, որ առաջ ցնցվում, շարժումներ էր անում, հանկարծ ինչ-որ վճռով քարացավ իր տեղում, սկսեց չպաշտպանվել: Կուրծքը ցցեց և մի անհասկանալի մտադրությամբ մղնգնելով դեմքն ավելի բարձր բռնեց, շարժվեց դեպի դահիճը: Ու որքան սա հետև էր բռնում ձեռքը՝ նա ավելի էր առաջ մղվում դեպի նա: Դահիճը ձախ ձեռքով բռնեց Սահակի ուսը, որ ետ պահի և աջի՝ հարվածներով ջանում էր ցավ պատճառել, արգելել նրա շարժումը: Բայց դա չօգնեց: Սահակը արգեն ներքին, հոգեկան նոր ուժի գերազանցությամբ նրան ետ էր մղում, և սարսափելին այն էր, որ նա մղում էր ոչ մարմնական ուժով: Դահիճը շփոթվեց, մի պահ թողեց հար-

վածելը. երան տիրեց ինչ-որ տարակուսանք, կաշկանդումն: Սահակը իր արյունաշաղախ դեմքով նայեց Դենշապուհի կողմը, սեվեռեց արյուն լցված ակնախոտոչները և ակեց աստափեղի դեմքով առաջանալ դեպի նա: Դա այլևս դեմք չէր, այլ մի անշարժ դիմակ, որ առաջանում էր սառած դիմախաղի այլանգակությամբ: Դահիճը ետ-ետ էր գնում, իսկ Սահակը գնաց, և ակեսց բարձրանալ սանդուղով: Բայց շուտով կորցրեց կողմնորոշումը և թեքեց ընթացքը: Ծա որոնում էր, շոշափում էր օդը, խաբափում: Ի՞նչ էր ուզում անել... Ոչնչացնե՞լ՝ բռնելով մեկին իր արյունաներկ ձեռքերով: Դա չէր այնքան զարհուրելի, որքան նրա լուսթյունը, ոգեկան սպառնալի ուժը, որով նա սառեցրեց, գամեց ամենքին տեղներում: Մոզպետը նրայեց նրան հրապարհոտ, բերանքաց և թուով ընդոտապացած:

— Բռնեցե՛ք դրան... Ահրիմա՛ն է...

Սա ավելի ազդեց մարդկանց: Դենշապուհը, որ առաջ զվարճացած նայում էր այս տարօրինակ երևույթին՝ հանկարծ լրջացավ, և նրա բարակ շրթունքներին սառեց խոշտանգողի շարժապետ կծկումը: Նրա հոգին սմքեց: Նա գերբնական անով բռնված նայեց իրեն որոնող արյունալի ուղվականին և տեղից կիսովին վեր ելավ: Այն սովորական շինականը, որ զենպօրց ասաջ մաքրուկազդեր ամենաթույլ շափով՝ այժմ փոփոխել էր ուղվականի, գանուել անդրաշխարհային էակ:

Սակայն պետք էր արգելել այդ դարհուրանքի առաջ գալը: Զինվորները ստատամտում էին և չէին համարձակվում մոտենալ նրան:

— Բռնեցե՛ք դրան... — ասեսց մոզպետը, — անե՛ժք Ահրիմանին...

Զինվորները ցնցվեցին, ուշքի եկան, հարձակվեցին Սահակի վրա և ուժով ետ պահեցին նրան: Սակայն Սահակը առանց քափահարման, առանց զգալ տալու ճիզը՝ դիմադրեց տիրական ուժով, որ անում էր նրա մեջ, մոլեգետում հետազհետ: Դահիճը ցնցվեց, ծամածոնց բերանը և շրթունքները կծկով հարձակվեց պինվորներին օգնելու: Այժմ -արդեն միացյալ ուժով սկսեցին ետ մղել Սահակին: Սակայն նա ետ էր գետն տրանսպազ և իր արյունալին բոցանման աչքերը մի կետի անշարժ սեռեամած՝ աշանամ էր: Զարհուրելի էր նաև նրա գանգաղ նահանջը: Գրանեց ինչ-որ մի

սպառնալիք էր գալիս, թե նա որևէ գիշերային խավարում կամ երազում կվերադառնա իբրև մի ավելի մեծ զարհուրանք: Հարկ կար նրան ոչնչացնել, անհետացնել երկրի երեսից, խոտափել նրա մեռելային վերադարձից ու երազներում հաճախելուց: Ահա նայում է նա, նայում է ամենքին, թեև աչքերը չի դարձրել որոշակի մեկին: Եվ ամեն մեկը կարծում է, թե իրեն է նայում այդ սարսափը:

Նա հեռանում էր և հեռանում կարծես ոչ բռնի ուժից ետ մղված, այլ իր կամքով և ավելի մեծ վրեժխնդրության դիտավորումով լցված:

— Տարեք շո՛ւտ... — խոտվահույզ մոռոաց մոզպետը:

Սահակին տարան իր տեղը:

— Ո՛չ, դո՛ւրս, կորցրե՛ք, — հրամայեց նա, — կորցրե՛ք շար ոգին այս տանից...

Մոզպետը դողում էր զարհուրած:

Դենշապուհը չբնդդիմացավ. շինականին տարան մինչև դարբասը և դուրս հրեցին: Գնաց նա որոնելու իր աչքերը...

Կարծես մի ահռելի մղձավանջ խջավ ներկաների կրծքից, հեռացավ մի վտանգ: Ամենքը շունչ քաշեցին: Սկայն ծանր մի լուծյուն դեռ խեղդում էր: Դահիճը սպանելու համար այդ անտաների ճնշումը՝ հարձակվեց կապյալների վրա: Դա մի տեսակ վրեժ էր այլանդակված շինականից, վրեժ, որ նույնպես վարակեց ներկաներին և նույնանման մի մղում ևս առաջացրեց բոլորի մեջ: Դահիճը կարծես ծեծում էր իր սարսափը, իրեն զարհուրեցնող վզացմունքը փարատելու համար: Դենշապուհը ճիգ արեց վերագտնելու իր հոգեկան ուժը և կշռույթը: Մոզպետը ինչ-որ աղոթք էր մոմում քթի տակ: Իսկ վեհմիհրը շարախինդ աչքերը հառել էր գեանին և ուրախ լսում էր գանահարման շտապչունը, ուրախ, որ դեռ երկար պիտի ծեծեն, և բան չպիտի հաջողի: Շինականները անքում էին, հևում:

Դենշապուհը դաժանացավ կրկին: Նա կրկին սկսեց լկտի ժպտալ և թեքվեց դեպի մոզպետը.

— Համբերա՛նք, մի փո՛քր համբերանք: Հիմա սրանց փուրը կիջնի...

Մոզպետը սակայն դեռ չէր ուշաբերվել: Նա ցնցվեց, նախանձահույզ նայեց տոկացող շինականներին և խանդեց նրանց ոգե-

կան արիութեան: Նա զգում էր, որ գանահարվող այս մարմինների մեջ կա մի անընկճելի ոգի, որ ահա չի բեկվում: Դա հուսահատիչ էր:

Դենշապուհին կատաղեցնում էր Վեհմիհրի անշարժ մսակուլտը, որ շարախնդաց նայում էր իր անհաշտոյակ հակառակորդին և մրցակցին: Նա զգում էր, որ Վեհմիհրը ուրախանում է շինականների դիմադրութեան համար: Ուստի և միտքը դրեց ինչ էլ որ լինի՝ կոտորել կապալանների համառութիւնը:

— Բավ է, տե՛ր իմ, — բազմանշանակ հեզնանքով դիմեց նա Դենշապուհին, — սրանք հարկ տվող շեն...

— Կտա՛ն... — շրթունքները ծամածոնեց՝ ատելութեամբ դեպի Վեհմիհրը, Դենշապուհը:

«Դե՛, ախորժակիդ քացա՛խ, խմի՛ր», — ասաց մտքում Վեհմիհրը և շարահանույթ զգաց, դիտելով մի ծեծ, որ ապարդյուն էր թվում նրան:

Սկսվեց մի գազանային մրցում երկու հակառակորդների մեջ: Դենշապուհը մի կողմից շէր արգելում ծեծը, մյուս կողմից շէր ցույց տալիս, թե դիտում և սպասում է: Նա աչքերը խփեց և հակառակորդին խայթելու համար սկսեց նիրճ ձևացնել: Նույնպիսի անտարբերութեան և համբերանքի ցույց արեց նաև Վեհմիհրը: Նրանք երկուսով աչքերը փակ, հազիվ կիսախուփ նայելով երբեմն՝ սպասում էին: Սոսկալի ծեծը, արյունը, ցավը տանջում էր կապալաններին:

Մեծվողների մեծ մասը արդեն թավալվում էր գետնին՝ հողի և և արյան շաղախի մեջ: Ոմանք արդեն ուշաթափվել էին: Մեկը նրանցից անտարակույս մեռել էր և բերանքսիվայր ընկած լայն, արյունոտ շրթունքներով հողը համբուրած անշարժացել էր:

Դենշապուհը սթափվել էր իր սարսափից: Նրան սիրտ տվեց ծեծվողների տնքոցն ու թավալվելը գետնին, որ արդեն մարդկային էր, ոչ գերբնական:

Դենշապուհը ձեռքը բարձրացրեց: Մեծողները դադարեցրին:

— Հնազա՞նդ եք, — հարց տվեց նա շինականներին և վանականներին:

Մեծվածների հև ու տնքոցը եղավ պատասխան:

— Զե՛ք հնազանդվում... — սպառնաց Դենշապուհը:

Ոչ ոք չպատասխանեց: Դենշապուհը վեր թռավ և գոչեց զայրույթից խեղդվելով:

— Քա՛րշ տվեք զնդան... հունցեցե՛ք...

Ու ինքը դեմքը շրջեց՝ ուղղվելով դեպի սրահի դուռը: Վեհմիհրը քիի տակ ժպտաց և հետևեց նրան: Մոգպետը շա՛ր երկյուղով նայեց ծեծված, այլանդակված մարդկանց և դեմքը կնճռելով նույնպես զնաց:

— Անիծյա՛լ անհնազանդների՛ ցեղ,— գոչեց Դենշապուհը շրթունքները ծամածռելով, և ապա շար մոմոաց. «աղքատացրո՛ւ պարսկացրո՛ւ»...

— Կախել տուր,— ասաց Վեհմիհրը նուրբ հեզնանքով:

— Շատ ես կախել, ի՛նչ ես կարողացել... — ասաց ատելությամբ Դենշապուհը:

— Դրա համար էլ՝ սպասենք զորագնդին,— կրկին խայթեց Վեհմիհրը:

— Զորագնդի կարողության բան չէ սա, տե՛ր իմ,— շեշտեց հեզնանքով «տեր իմ»-ը Դենշապուհը,— սա ուրիշ բան է... — շարությամբ շեշտեց նաև «ուրիշ»-ը և ինքն էլ մտածեց այդ «ուրիշ»-ի մասին: Մտածեց հիշելով փոքր առաջ կատարվածը և ապա պատկերացնելով, որ այս խոշտանգվողներից այն կողմ ձգվում է մի մեծ բազմություն, մի ժողովուրդ, որ վեր է կենում՝ խոժոռվեց և լոնց:

Այստեղ Վեհմիհրը գործի անցավ: Եվ ցույց տալու համար Դենշապուհի անկարևորությունը Հայոց աշխարհի գործերում՝ հանդիսավոր և բարձրաձայն հրամայեց, որ կանչեն պարսից զորագնդի հրամանատարին: Եկավ հրամանատարը:

— Զոկատ ուղարկիր Արուջ՝ գրավելու համար բերդը:

— Հրամա՛նդ,— ասաց հրամանատարը հնազանդ ու հանդիսավոր:

«Հը՛մ... — մոմոաց քթի տակ Դենշապուհը և ատամները կրճտեց,— սպասի՛ր, խոզի զավակ խոզ... հոտած ճարպի պարկզ ճեղքել կտամ Տիզբոնում...»:

Դենշապուհի խոշտանգումներին բռնի ականատես լինելու համար թշված շինականները փողոցից լսում էին ներսի աղմուկը և սահմոկած սպասում, թե ինչով կվերջանա սարսափը: Նրանք հանկարծ ետ ընկրկեցին և ճանապարհ տվին: Սահակին, որ աչքերը

բոնած՝ կույր առաջ եկավ դեպի բազմութիւն: Նա շրջվէց, նայեց շորս կողմ արյունխեղդ աչքերով, որոնցից մեկը փշացիլ էր արդեն, իսկ մյուսը արյունից շէր ազատվում, որ տեսնի: Բազմութիւնը զարհուրեց: Եվ այդ կարկամիչ լուծիւթի մեջ հանկարծ լսվեց Սահակի խոստ, գուժկան ձայնը.

— Վրե՛ն՛ն ժ... —

Ուրվականային լուծիւթից ավելի զարհուրելի եղավ Սահակի խոսելը: Սպանվածը խոսում էր: Դա գերբնական երկյուղով էր լցնում մարդու սիրտը:

— Վրե՛ն՛ն ժ... — կնռչաց Սահակը արյան փրփուրը պատառտած շրթունքներից ժայթքելով:

Այդ միշտցին բազմութեան միջից ներս խցկվեց մի գազազած ծերուկ և գրկելով Սահակին տանրավ: Նա դողում էր հուզմունքից և ցատումից: Սահակը գնաց լայն քայլերով, ուժգին դոփելով գետինը:

— Վրեժդ հոգիների՛ս պարտքը, — գոչեց նրա հետեից բազմութիւնը:

Հանկարծ նրանց հետեից հարյուրավոր ձեռքեր պսպղուն սրերով ցայտեցին օդում, և զինվորները, որ շրջապատել էին բազմութեան, հարձակվեցին, սկսեցին սրածել նրան: Բազմութիւնը գոռաց և սկսեց փախչել դեպի քաղաքավան: Զինվորները հետևն ընկած՝ կոտորելով բռնեցին նրանց այնտեղ վերջացնելու եղեռնը: Պարսիկների բազմութիւնը հարձակվեց տների վրա և սկսեց կողոպուտը: Այդ տեսնելով պարսիկ զինվորները՝ դուրս թռան վրաններից և վազեցին իրենց մասը հափշտակելու: Նրանց և պարսիկ բազմութեան մեջ սկսվեց կռիվ ավարի համար: Շինականները, որ մինչ այդ ենթակա էին սրածութեան, սկսեցին փախչել գեղի դաշտերն ու լեռները: Գնացին նրանք դեպի Տարոն, որտեղու ապավենն այնտեղ, ուր միշտ գտել էին այդ ապավենը նախնիները:

Լեռնային կածաններով նրանք հասան այն հեծյալներին, որ իրենցից առաջ պոկվել Զարեհավանից ու այլ լեռներից, խմբեր կազմած գնում էին դեպի Բզնունչաց ծովի աշխարհները:

Այդ խմբերի մեջ աչքի էր ընկնում Ասաբելինը, որի մեջ մտածները ընտիր հեծյալներն էին Զմերոցից և ապա Զարեհավանից: Գուգեց խմբից ետ մնալ՝ հակառակ խմբի մերժումներին՝ ակոսե-

ցիներից Եզրասը, որ շնայած շատ էր տանջված, բայց դուրս եկավ շատ դիմացկուն:

Առաքելը ևս գնում էր Տարոն՝ հույս ունենալով, որ այնտեղ կարող է ժողովրդական ապստամբություն ծագել և այնտեղից կարելի կլինի գնալ դավաճան նախարարների դեմ:

Խուսքը գնում էր լեռներով: Նրա կողքով գնում էր Պողոսը, որի տրամագրությունը թեժացել էր. նա խոսում էր բարձր, ուրախ:

— Զորուցամաք կնիկս թե՛ էս ի՞նչ խորհուրդ էր: «Ես էլ շինական չեմ, ասացի, գնացի՛, կնի՛կ», — «էլի՛»։ «Ես Մամիկոնյան այրուձի եմ. կաց, սպասիր, կգամ, հո չենք մեռնիք»: Նժույգս թամբեցի ու...

Խոսքը կիսատ՝ Պողոսը նայեց ազատ լեռներին ու կրակվեց.

— Ափսոս չէ՞ ազատությունը, կյա՛նք է:

— Հա՛ պա՛ն, — լավեց հետևից:

Դա խումբն էր, որ հրճվում էր լեռնային օդից, լայնարձակություններից ու ազատությունից:

— Մի՛շտ էլ կովիլ ենք, մի՛շտ էլ կովիլ ենք, — խոսում էր Պողոսը իր խմբի հետ, — մեր կյանքը կովից ենք հանել, կովից էլ պիտի հանենք:

— Պողո՛ս եղբայր, էս անգամ էլ մենք պիտի կովենք, հը՛, Պողո՛ս եղբայր, — հարցրեց լուրջ ու պարզամիտ դեմքով Սրապը՝ շրջվելով դեպի Պողոսը:

— Միշտ էլ մենք չե՞նք եղել կովողը, հոգյակ Սրապ, — ձայն տվեց հետևից կարմրաթուշ ու զվարճադեմ մի ուրիշ հեծյալ և ծիծաղեց, — հա՛, հա՛, հա՛, հա՛...

— Սրա՛պն է: Ասա՛, Հովհաննես Կարապետ, ասա՛, թող հասկանա, — հարեց Պողոսը, — նախարարը կովում է՛ մե՛նք ենք զարկում, մենք ենք կովում՝ մե՛նք ենք զարկում: Սա օ՞ղ արա ականջիդ, Սրա՛պ, օ՞ղ...

— Ա՛յ, բերանդ սիրեմ, հոգյա՛կս, — գոչեց կարմրաթուշը:

— Մի վե՛ր քաշի, Հովհաննես՛ս Կարապետ, վե՛ր, — ձայնեց Պողոսը աշխուժի գալով:

Հովհաննես Կարապետը արդեն ինքն էր ետում երգի անդամադրելի պահանջից: Հնչեղ ուժեղ ձայնով սկսեց.

«Վեր ազատ մեծ Մասյաց՝ Մասսին,
Քան զամենն ազատ վեր Մասսին,
Լույսն է կախ, հոգելույսն ի լույս,
Շող շողով շողշողուն Մասսին:
Հա՛յ ասենք շողշողուն Մասսին,
Հա՛յ ասենք շողշողուն Մասսին»:

— Հա՛ա՛ա՛ա՛յ,— ձգեցին բոլորը կրակված,—

շողշողուն Մասսի՛ի՛ն»:

— Կայծակի՛ն տուր, կայծակի՛ն տուր,— գոչեց Պողոսը ժիր
ու աշխույժ:

Հովհաննես Կարապետը, որ ձայնի ուժգնությունից կաս-կար-
միր էր կտրել և շարաճճի աչքերով ժպտում էր կապույտ երկնքին
ու լեռնալանջի ծաղիկներին, շարունակեց.

«Սուր սուեր խաղաց վեր Մասսին,
Ջարկ դարկեց կայծակ վեր Մասսին,
Քար կանգնեց դար դարով դարեր՝
Զհասան մեծ աշխարհք Մասսին:
Հա՛յ ասենք մեծ աշխարհք Մասսին,
Հա՛յ ասենք մեծ աշխարհք Մասսին»:

Խումբը որոտաց կրկներգը: Պողոսը սրտաթունդ ցնցվեց, ետ
նայեց Հովհաննես Կարապետին և գոչեց...

— Կայծակի՛ն տուր, բմբուլնե՛րդ կտամ քամուն, հա՛...

Եվ հանկարծ խնթացավ, նժույգի գլուխը բաց թողեց: Նետե-
րի պես կապարճներից պոկված՝ թռան հեծյալները և լեռնալանջի
խիճն ու ավազը ջրի պես ցայտեցնելով օդում, սուր ու վայր ճիշով
կտրեցին վերջին զառիվերն ու կանգ առան գագաթին: Առջևը՝
ներքև բացվեցին հովիտներ ու բլուրներ ոտնուծոց արած, հեռա-
վոր լեռներ՝ թևերը ծալած իրար մեջ, կամ սավառնում էին թևա-
տարած: Իսկ աչ կողմը Արածանին էր հորովվում՝ տեղ-տեղ վառ
սպիտակ, տեղ-տեղ կարմրավուն, տեղ-տեղ շողափայլ հալած ոս-
կի՝ մայր մտնող արևի տակ:

Խումբը իշավ լեռնանցքից դեպի Աղիովիտ, Ատոմ Գնունու
հայրենիքը՝ այնտեղից անցնելու Տարոն:

Երեկոյան ժանգառքի ժամն էր:

Հովը շնկշնկում էր լեռնանցքում, սուլում կանաչ խոտերի մեջ, գզգզում էր տուղտերը և տարածում լեռնային շափղոնների շուրջը. ծոթրինի սուր հոտը:

Ատոմը Եղիշեի հետ գլուխ անցած փոքրիկ ջոկատին՝ իջնում էր մի լեռնահովիտ, ուր արևշողից պղնձագույն ժայռի թերակղզու մեջքին նստել էր մի ամրոց, որի պարիսպների որձաքարը նրան միաձուլում էր ժայռի հետ: Երկու գետակ մեջ էին առել թերակղզու պին: Միսի կապույտ մի ժապավեն ձգվում էր դեպի երկինք և հալշում եթերում:

Ամրոցը Գնունյաց նախարարության բնակավայրն էր:

Խորեն իշխանին Ատոմը դեռ Այրարատից սուրհանդակ էր ուղարկել, Քանհապաղ, անխափան գալ Գնունիք, իր մոտ, տագնապ է՞ս:

Ամրոցի դարբասի մոտ նրանց դիմավորեցին ամրոցի բնակիչները և Խորեն իշխանը:

— Իսկ մայր իշխանուհի՞ն ուր է,— հարցրեց Ատոմը տեղապահին:

— Գնաց ագարակ, հիվանդի,— պատասխանեց տեղապահը:

Ատոմը ներս հրավիրեց Եղիշեին ու Խորենին ամրոցի սրահը: Մինչ ընթրիք կհրամցնեին՝ Եղիշեն օթևան խնդրեց և առանձնացավ խոնջենք առնելու: Նրան սենեկապետը հրավիրեց հարեվան օթևանը՝ նախապես ճրագ վառել տալով այնտեղ:

Ատոմը մենակ մնալով Խորենի հետ, իսկույն գործի անցավ:

— Դաժան է վիճակը, իշխան,— դարձավ նա Խորենին,— զժվարին է, անհնարին: Իմացար անշուշտ լուրը:

— Իմացա,— հռաչեց Խորենը մտահոգ:

Քայց երբ Ատոմը պատմեց Այրարատի և Բագրևանդի դեպքերը, պարսիկ զորքերի կուտակումը՝ Խորենը ընդոստ վեր կացավ.

— Ի՞նչ ես ասո՛ւմ, մարդ ասածո... Կկործանվենք...

— Կկործանվենք, եթե չկանգնենք դիմագրավ արհամիրքին: Նախարարներին կոչ ուղարկեցի գալ իրենց զորագնդերով օգնության, սուրհանդակներով անընդհատ կապվել հետս՝ ո՛չ օգնություն, ո՛չ սուրհանդակ:

Նրանք լռեցին:

— Կազմենք արտակարգ զորք բոլոր հավատարիմ զինվորներից, գնանք ընդդեմ ուրացյալներին և պարսից զորագնդին:

Խորենք կարմրեց, հևաց հուզմունքից և շփոթված ժպտաց: Արտակարգ, անլուր, աննախընթաց էր գործը և լավ էլ չէր կարողանում ըմբռնել դրա մեծութունն ու ահավորութունը: Ատոմն ըմբռնում էր, բայց զորակաճի իմաստութունը նրան տանում էր կարճով.— նախ գործ, ապա մտածել այդ մասին:

— Չտեսնված գործ է,— ասաց Խորենը նորից մտախոհության մեջ ընկնելով և նորից սթափվելով:

— Մահն էլ չտեսնված գործ է, իշխան, բայց գնում ենք, երբ կարի կարևոր է, իհարկե, ո՞վ է տեսել ու լսել, քայքայել աշխարհը՝ աշխարհը շինելու համար: Անցնելու ենք օրենք, իշխանութուն... հայրենիքը պիտի փրկենք: Այսպես է վճռել Արտաշատի ժողովը. հենց իրենք՝ Մամիկոնեից տերը, Ամատունյաց տերը, Մուկաց տերը, բոլորը...

— Տերը մեզ օգնական,— հռուաչելով համակերպեց Խորենը:

— Գիշերով մեկնենք,— ասաց Ատոմը և սենեկապետին ուղարկեց իր տեղսպահ հրամանատարի հետևից, որ սա իսկույն զատի զորագնդի առաջին ջոկատը՝ մեկնելու Խորխոռունիք:

Ներս մտավ մի ոչ այնքան հասակավոր տիկին: Եկողը, ճիշտ է, մարդկային էակ էր արտաքինով, պարզապես մի իշխանուհի, բայց դա մի այնպիսի շքեղաշուք մուտք էր, կարծես տեսիլ սահեց ներս: Ազնիվ, հրամայական մի գեղեցկություն վերից վար վեհացնում էր նրա հասակը, հայացքը, շարժումները:

Նա խիստ նման էր Ատոմին. միայն երբ նա արժանապատվորեն ողջունեց Խորեն իշխանին, նրա նրբին հոնքերը, որ կակաշի միջուկի շափ սև էին, բնական հոլարտությունը թեթև բարձրացան: Նա ողջագուրվեց Ատոմի հետ և ծանր նստեց ասեղնագործ բարձրադիր բարձին:

— Ի՞նչ լուր, մայրիկ,— հարցրեց Ատոմը՝ խոնարհ կանգնած նրա առջև:

Իկինը չպատասխանեց: Նա ըստ երևույթին սաստիկ հուզված էր և ճանապարհի՞ն, թե՞ հասնելով ամրոց՝ բան էր իմացել: Նա լուռ էր և ջանում էր զսպել իրեն:

— Մայրիկ, հրամայիր,— խոսեց կրկին Ատոմը:

Գնունյաց տիկինը խորն ու տխուր նայեց Ատոմին և ապա խիստ հուզված հարցրեց.

— Սպարապետի դեմ ես գնում...

— Զգիտե՛մ՝ դեմ թե օգնական, — պատասխանեց Ատոմը:

— Զգնաս, Սպարապետը սուրբ է... շգնաս, որդի, — գողահար գրկեց Ատոմին մայրը, — աստծուն ընդդեմ է...

— Հոգուս ընդդեմ է, մայրիկ, բայց պիտի գնամ...

Գնունյաց տիկինը արտասովեց և երեսը խաշակնքեց:

Իր հանգստյան օթևանից եկավ ներս մտավ Եղիշեն: Նա ողջունեց տիկնաջը, որք խոնարհ համբուրեց նրա աչքը: Նրա խաղաղ կորույթը և խորաթևափանց աչքերը սաստեցին ամեն բան:

Կեսգիշերային ցուրտ լեռնային հովի շնկշնկոցի հետ Ատոմի շրկատը Խորենի ու Եղիշեի հետ ճանապարհ ընկավ դեպի Խորխոռունիք:

Ողական ամրոցին մի խաղաղություն էր իջել ու ծածկել ողբերգական իրականությունը: Դա Զոհրակն էր՝ նա լցրեց ամրոցը կրիտասարդական հուսալից ուրախությամբ:

Մեծ Տիկինը ապաքինվեց հոգեկան ցնցումներից: Նա աշխույժի եկավ: Առողջ կազմվածքը, հոգեկան մեծ ուժք նրան վերականգնեցրին: Զոհրակի գալը նրան ուրախացրել էր և ոգեշնչել: Նա մի օր ցամաքային հայտնեց գնալ Գլավա վանք՝ աղոթելու: Վարդանի և բոլոր տարագիրների փրկության համար: Նրան առաջարկեցին իշխանական սալը, բայց նա հրամայեց, որ իր նժույզը բերեն: Նա այնքան զսրացել էր, որ կարելի էր թույլ տալ նժույզ հեծնել, մի բան, որ նա սովոր էր ողջ կյանքում: Բողոքը զոհ էին, որ նա կրկին ալգրան կտրովի գառավ, և կարողանում է առաջվա պես ճանապարհորդել: Մյուս կողմից էլ խճաստուն էր նրա հեռանալը ամրոցից: Հասնում էին ալեկոծ օրերը, ժամեր ժամին օպաստվում էին ահապարտ լուրեր, թեև դեռ ոչ մի տառնձին ահնհայտ նշան չկար անհանգստանալու:

Միայն Մամիկոնեից տիկինը երբեմն բարձրանում էր օթևանների կտուրը կամ ամրոցի ամենաբարձր բուրգը և հայացքը գամում հեռաստաններին: Նա զգում էր, որ մոտ է ողբերգական օրը...

Անահիտը սիրում էր մենակ նստել այն օթևանում, որի պատուհանից առաջին անգամ իրեն էր նայել Արտակը: Այդտեղ Անահիտը հանգստանում էր՝ երազելով ապագան և վայելելով անցյալը: Երբեմն նրա մոտ էր գալիս Աստղիկը, նստում և լուռ զբաղվելով իր ձեռագործով՝ թույլ էր տալիս, որ քույրը տարվի իր հոգեկան տեսիլներով:

Երկու քույրն էլ շարունակ նայում էին պատուհաններից և մինչև Անահիտը ժամեր շարունակ միգամած հայացքը սուզում էր հեռուն՝ Աստղիկը դիտում էր ամրոցամերձ հրապարակը, շավիղները, ձորը և ճանապարհները, ուր շինականներ էին երևում իրենց բեռնատար անասուններով, հեծյալ ու հետևակ, քաղմազքաղ դեմքերով:

Բայց Աստղիկը վերջին օրերը նկատեց մի այլ արտասովոր երևույթ. շինականները գրգռված էին և շարացած: Նրանք խեթ էին նայում, կանգ առնում ամրոցի պարսպի տակ, իրենց մեջ խոսում, վիճում: Եվ դա ամեն օր, քանի գնում ավելի ու ավելի:

Մի օր էլ մի քաղմություն շրջապատել էր մի խումբ շինականների, որ ըստ երևույթին հեռվից էին եկել ընտիր նժույգներ նրստած: Աստղիկը գլուխը հանեց դուրս, սկսեց դիտել և լսել նրանց:

Ներս եկավ Մամիկոնեից տիկինը: Աղջիկները կանգնեցին խոնարհ:

— Ի՞նչ կա, օրիորդնե՛ր,— հարցրեց Մամիկոնեից տիկինը մեղմաձայն:

Աղջիկները ցույց տվին շինականներին, որ արդեն շուրջ բոլոր նստոտել էին քարերին, կամ պղզել՝ նժույգների սանձերը կոնատակները դրած: Մի կողմ թիկն էր տվել քարին Առաքելը. սպասում էր, որ շինականները դեռ իրենք խոսեն, դրսևորեն իրենց միտքն ու կամքը: Նա թողնում էր, որ քարոզը տան Պողոսը, Սահակը, Եզրասը: Միայն ինքը վերջում մոտն էր կանչում մարդկանց, հանդարտ, բայց խիստ խոսքով համոզում էր, որ անհրաժեշտ է վեր կենալ դավաճան նախարարների և Հազկերտի դեմ:

Պողոսը գլխին էր հավաքել. տարոնցի շինականներին և վիճում էր նրանց հետ: Լսվում էր նրա բարձր ձայնը.

— Փորձանքի՞ մեջ է՞ թող ձայն տա: Հավատն է ուրացել. ժողովրդին է՞լ է ուրացել...

— Հա-հա՛յ, մեր Սպարապետը հազար կյանք կտա՝ մի ժողովուրդ չի տա,— ասաց հպարտութեամբ մի հաղթանդամ տարոնցի,— մեր Սպարապետը Հայոց աշխարհքի Սպարապետն է:

— Ճշմարիտ աստված... — բացականչեց մի ծերունի արծաթ գլուխը ցոլացնելով արևի տակ,— մեր Սպարապետը սուրբ է:

— Աստծուց խոսեցիր, Օհան՛ն հայրիկ,— քաշալբեքեցին բուրբ:

Մամիկոնեից տիկինը դողաց: Կարծես իր առջև շողաց մի հրաշք, որից նա սարսուռ զգաց: Այդ իր ամուսին Սպարապետը, այդ հողեղեն մարդը նրա առջև կանգնեց իբրև բարձր էակ: Տիկնոջը առաջ էլ հասել էր երկրի ամեն կողմերից ժողովուրդի այդ հորջորջումը Սպարապետին: Բայց այսօր, ժողովրդի մեծ նեղութեան օրը, երբ նա նոր իմացավ դրա խոր իսկական իմաստը և ժողովրդի վերաբերմունքի ողջ մեծութունն ու վեհութունը, գունատվեց ինչ-որ մի անեղ զգացումից:

Բարձրագույն էր շինականների խաղաղ զրույցը: Խոսում էր Օհան հայրիկը՝ սուր աչքերը գետնին գամած.

— Ժողովրդի Սպարապետ՝ ընտրյա՛լ: Օրն արհավիրքի հայրենիքը պիտի կանչի Սպարապետին ու առաջ ու առաջ մենակ մեկ բան պիտի հարցնի. «Ի՞նչ արիր իմ ժողովուրդը»: Ի՞նչ պատասխան պիտի տա Սպարապետը հայրենիքին: — Տեսե՛ք. — և Օհան հայրիկը սկսեց մեկնաբանել շատ լրջորեն,— մարդ՝ մեղսոտ, ժողովուրդ՝ սուրբ: Մեկ՝ հայրենիք, մեկ՝ ժողովուրդ կա սուրբ: Ժողովուրդը՝ հայրենիքի շունչն է անմար հավիտյանս հավիտենից:

— Ժողովրդով կանք,— տխրած աչքերը հորիզոնները սուզած, մտախոհ խոսեց Մամիկոնեից տիկինը և հառաչեց մի այլ վշտով համակված:

— Պիտի աշխարհը փրկվի, որ մենք էլ փրկվենք, պիտի աշխարհը փրկվի, որ մենք էլ փրկվենք,— կրկնեց նա ավելի խոր մտածելով:

Հուզված ներս մտավ Շուշանիկ տիկինը և արագ մոտենալով պատուհանին՝ սկսեց լարված ու անհանգիստ նայել հեռու ճանապարհին:

— Հեծելազոր է գալիս,— ասաց Շուշանիկ տիկինը:

— Մերո՛նք են... — հեաց Մամիկոնյան տիկինը:

— Աշ... հեծեղազոր է, միայն... ախ, մա՛յր... — անհանգրստացա՛վ Շուշանիկ տիկինը:

— Ի՛նչ պիտի լինի պատահած,— խռովելով դուրս նայեց Մամիկոնյան տիկինը և ապա դուրս գնաց արագ:

Շուշանիկ տիկինը Անահիտի հետ շտապեց դարբասը: Ամրոցի բնակիչներն արդեն թափվել էին դուրս: Հեռվում, ճանապարհի երկայնքով սև որդունքի նման ետում էր մի հեծյալ ջոկատ: Նա գալիս էր գրոշներ պարզած: Ողապանի ճամբարից հեծյալներ թրուան դեպի մոտեցող զորասյունը: Այնտեղից դեպի ամրոց սլացա՛վ Դավիթ սեպուհը և ետալով իր խենթացած նժույգի վրա՝ կասկարմիր կտրած գայրույթից՝ գոչեց ամրոցի բնակիչներին.

— Նե՛րս, նե՛րս... դարբասը փակե՛ք,— հրամայեց գլխավոր պահակին:

Դարբասը փակեցին:

Եկվոր ջոկատը մոտենում էր հանգիստ, հաստատ՝ որպես իր սեփական տանը և բացարձակորեն շէր ընդունում ոչ մի ռազմակարգ: Ու երբ եկավ բավական մոտեցա՛վ, պարզ երևացին նրան առաջնորդող Ատոմ նախարարը, հորեն իշխանը և Եղիշեն:

Ատոմը մռայլ էր և մտահոգ: Լուրջ էր նաև հորենը: Իսկ Եղիշեն խանդավառ դեմքով և խորամիտ աչքերով նման էր մեծ պատգամներ բերող մարդու, որի համար միևնույն էր, թե ի՛նչ երկրով է անցնում, ի՛նչ մարդկանց է մոտենում:

Դավիթ սեպուհը իր ընդունած վճուրի շնչասպառ՝ դեմքը դարձրեց դեպի զորագունդը և ինչ-որ նշան արեց: Զորագունդը ետետ գնաց, որ ասպարեզ բանա հարձակման թափի համար:

Ամրոցի դարբասը սաստիկ ծեծեցին, ներսից լսվեց Մամիկոնեից տիկնոջ այրմարդու ձայնը, որով նա սաստում էր Դավիթ սեպուհին, հետո դարբասի դուռը կրկին բացվեց արագ, և Մամիկոնեից տիկինը դուրս վազեց, սպառնալի և այլայլված: Նրան հետևեց Շուշանիկ տիկինը, որ բռնեց նրա ձեռը: Մամիկոնեից զորագունդը կարկամեց ակամա: Դավիթ սեպուհը ցնցվեց այս վարմունքից և աչքերը արյունոտ ու շար՝ մոտ քշեց նժույգը տիկիններին և ինքն իրենից դուրս եկած՝ զորական խիստ կարգով հրամայեց.

— Տիկիննե՛ր, նե՛րս գնացե՛ք իսկույն... տազնապ է...

— Թո՛ղ, սեպուհ, ե՛տ կաց,— սաստեց Մամիկոնեից տիկինը:

— Նե՛րս հրամայիր, տիկին, շեմ կարող,— հեալով գոչեց Դավիթ սեպուհը:

Նա սուրը մերկացրեց և հարձակման հրաման տվեց: Եվ հենց այն է՝ երկու զորագնդերը իրար վրա պիտի հարձակվեին իրար բզկտելու՝ Եղիշեն նժույզը թոցրեց նրա վրա, նժույզը ծառացավ և սկսեց սմբակներով օդը ծեծել: Վայրկենապես հոգևորականը մարտիկի սլացիկ թափ առավ: Դավիթ սեպուհը մի պահ սաստվեց կրոնական երկյուղից ու զարմանքից և իր նժույզի սանձը քաշեց: Եղիշեն ձեռքը ուղղեց դեպի ամրոցի պարիսպները, ուր նետածիգները նետերը դրել էին աղեղների լարին:

— Թողե՛ք ամենայն միտք ընդդիմովթյան,— գոչեց Եղիշեն ցասման մեջ,— տազնապի մեջ է հայրենին. զինվորագրվեցե՛ք հայրենի ազատության:

Եղիշեի կոչը շափափեցրեց և երկյուղ չազդեց Դավիթ սեպուհին. նա միայն մի պահ ուշքի բերեց բերդապահներին: Դավիթ սեպուհը այն մարդկանցից շէր, որ իրենց պաշտոնը մոռանալին որևէ սպառնալիքից:

Բայց այդ պահին Առաքելը և նրա խումբը, ժողովրդի բազմության հետ լցվեցին հրապարակը երկու հակամարտ ջոկատների միջև, որ զսպիչ արգելք գառնա Դավիթ սեպուհի և նրա զինվորների համար:

Միաժամ զինվորներին առավել զաբամացրեց Մամիկոնեից արևկիները, որ հանդուրժեցում ամրոցի այսօրինակ շարագետ գրավումը, հարառառ ու սգամոր կերպարանքով մեջ վազեց, արձանացավ Ատոմի, Խորենի և Եղիշեի առջև և ոչինչ չձեռնարկեց ընդդիմանալու: Նա հնազանդ և հրամայական դեմքով առաջ քնալով դեպի Դավիթ սեպուհը՝ ասաց նրան.

— Գաղարի՛ր, մա՛րդ աստժո, շե՛ս տեսնում գրավածն են եկել, վա՛յ մեզ... — ապա դարձավ Եղիշեին դողահար ձայնով ասաց.— տո՛ւր գույժը, հա՛յր սուրբ:

Հանկարծ լուսթյունը սրի պես կտրեց աղմուկը:

Եղիշեն դառն ու դաժան ձայնով գուժեց.

— Լսեցե՛ք ինձ, ողբացյալնե՛ր, ուխտյալները դրժեցին իրենց ուխտը և ուղի են ընկել Հայոց աշխարհը՝ ուրացած հայրենիքն ու իրենց... գալիս են արյաց զորքով, մոգերով...

Մամիկոնյան տիկինը վայրկենապես գունատվեց և ընդառաջ
գնաց դեպի Եղիշեն:

— Հավատարի՛մ է իմ տերը ուխտին, նա ուրացող չէ՛,—
ասաց նա հասարակ, բայց խիստ եղանակով,— բայց վա՛յ ինձ,
որ Վարդան Մամիկոնյանի անվան վրա այդպես խոսվեց:

Նույն պահին սրարշավ գալիս էր Զոհրակը, որ Բաղդասար,
Գրիգոր և Սուրեն սեպուհների հետ գնացած էր եղել մոտակա գյու-
ղերը: Նա եկավ, անհանգիստ նայեց շուրջը և հուզված հարցրեց
Մամիկոնեից տիկինոջ.

— Մայրի՛կ, ի՞նչ է պատահել...

Մամիկոնեից տիկինը շխտեց:

— Նահատակվե՛լ է... մայրիկ... — սարսափով նշանակալից
ձայնով դարձավ Զոհրակը մորը:

— Ո՛չ, զավակս, ո՛չ, զավակս,— հասկացավ նրան Մամի-
կոնեից տիկինը և բացատրեց տխրաձայն,— ուրացո՞ղ է հռչակ-
վել...

Զոհրակը գունատվեց, կարմրեց և ասաց դողահար-ձայնով.

— Իմ հայրը մահ կընդունի՝ չի ուրանա հայրենիքը:

Մամիկոնեից տիկինը դիմեց եկողներին.

— Հրամայեցեք նե՛րս, տյա՛րք, հոգևո՛ր տեր... եկե՛ք,—
հառաչեց նա,— նստեցեք Վարդան Մամիկոնյանի օթյակը, մինչև
կգա ինքը և կսրբի շարախոս հռչակը...

Նա առաջ ընկավ, նրան հետևեցին Եղիշեն, Ատոմը, Խորենը,
Շուշանիկ տիկինը և Զոհրակը: Ապա ներս գնացին Անահիտը,
Ասողիկը, Ցուղաբերը:

Երբ մտան Վարդանի սրահը, Մամիկոնեից տիկինը շոքեց և
սկսեց աղոթել: Նրան հետևեցին բոլոր կանայք և աղչիկները:
Կարծես դագաղ մտավ ներս, որի մեջ պիտի դնեին հանգած մի
թանկագին կյանք:

Եկավ Մամիկոնյան տաներեցը, նայեց ահաբեկ, ողջունեց
սպվորի պես Եղիշեին և առաջ գալով ողբաձայն հառաչեց.

— Ավա՛ղ տանն Մամիկոնյան...

Ատոմի արշավը Ողական ամրոց կայծակի հարված եղավ հանկարծահաս, կարկամիչ: Դա երազում կատարվածի նմանվեց՝ անհեթեթ, տարադեպ: Երկու օտարներ՝ նախարար ու իշխան՝ իրենց զորքով եկան մի այլ օտար նախարարի ամրոցը և ահա կարգավորելու են ամրոցի վիճակը: Զոհրակին ազդեց այս բանը ներքուստ: Նա չգիտեր ինչպես անդրադառնալ դրան:

Ատոմն առաջարկեց Զոհրակին առանձնանալ այլ օթևան՝ խոսելու իր գալու նպատակների մասին: Գնացին հարևան օթևանը:

— Կանչի՛ր զորագնդի սեպուհներին, — ասաց Ատոմը հրամայական եղանակով, — ինձ վաղն հարկավոր է Մամիկոնյան զնդից մի ջոկատ, որ միացած իմ ջոկատին՝ գա հետս Ռշտունիք: գիշերս իսկ պատրաստ վիճակի բեր:

Զոհրակը անկախ իր կամքից դարձյալ վիրավորվեց այս կարգադրող ձևից, բայց և զսպեց իրեն: Ժամը տարադեպ էր և ուզմական գործը՝ նա գիտեր այդ՝ կարծր, անխնա բան է:

Ներս եկան սեպուհները: Դավիթը շէր կարողանում զսպել իր զայրույթն ու ծայրահեղ մտահոգությունը: Մյուսները մի կերպ թաքցնում էին իրենց դժգոհությունը: Արտասովոր դեպքը նրանց շփոթել էր և խելքից հանել: Դավիթը խեթ նայեց Մամիկոնյան տիկնոջ, մոտեցավ Զոհրակին և մի կողմ քաշելով նրան՝ փսփսաց.

— Ես հարձակվեմ, իշխանի՛կ...

Զոհրակը գունատվեց և խեղդված ձայնով սաստեց.

— Զհանդգնե՛ս, գո՛ւ՛փադ կգնա... հիմա՛ր...

Դավիթը զայրացած հայացքը իջեցրեց հատակին:

— Պատրաստեցե՛ք ջոկատը:

Սեպուհները լռեցին:

— Չեզ հե՛տ եմ, — կարծրացրեց ձայնը Զոհրակը և մոտ գրեց նաց Դավիթ սեպուհին, կանգնեց նրա առաջ. Դավիթ սեպուհը վեր կացավ և բարև բռնած՝ մոմոաց խեղդված ձայնով ու զայրալի.

— Է՛, շատ էլ ուրացել է... աչքս բաց՝ իմ տիրոջ ջոկատը հանեմ օտար իշխանի՛ տամ... աշխարհի վե՛րջն է...

— Ծիշտ է ասում, իշխանի՛կ, — փսփսացին սեպուհները:

Ներս եկան զինվորները կատաղի հայացքներով՝ կարծելով թե ինչ-որ դավ կա ներսը:

— Տարե՛ք սրան զնդան,— հրամայեց Զոհրակը զինվորնե-
րին:

Սրանք շփոթված, զարմանքով նայեցին Զոհրակին, բայց կա-
տարեցին նրա հրամանը:

— Քոդե՛ք, ես ի՛նքս իմ ոտով կերթամ իմ տիրոջ զնդանը,—
զինվորների ձեռքերը ետ զարկելով, ասաց Դավիթ սեպուհը և գը-
նաց,— ես Մամիկոնյան եմ,— ասաց նա առանձին հպարտու-
թյամբ:

Դավիթ սեպուհին տարան:

Զոհրակը դարձավ մյուս սեպուհներին:

— Դուք կհանեք վաղը ջոկատը: Լուսաբացին զնսում ենք:

— Հրամանդ ի կատար,— ասացին սեպուհները և նստեցին՝
մտայլ ու խեթ հայացքները հառակին իջեցնելով:

Սրահի մեջտեղ գոյացավ մի դատարկ տարածություն, ուր
կարծես դրված լիներ Վարդան Մամիկոնյանի մարմինը, և նրանք
շուրջը սգավոր լինեին: Անահիտն ու Աստղիկը սկսեցին հեկեկալ:
Շուշանիկ տիկինը, որ միշտ քնքուշ և ուշադիր էր դեպի աղջիկնե-
րը, շնայեց անգամ այն կողմը: Նա փոխվեց արագ ու անսպա-
սելի:

Վրա հասավ ծանր, ճնշող մի գիշեր: Ոչ ոք չէր ուշաքերվում,
թե ինչ էր կատարվածը: Հարվածը բութ էր, շշմեցնող: Մի շարա-
գետ, աննախընթաց դեպք, որ չգիտես ինչպես ընդունես: Ընտե-
լանալ անկարելի էր. հակառակը՝ քանի գնաց ավելի խտացավ
տագնապը: Սրահում դեռ նստած հսկում էին, և թվում էր թե մի
տխուր խաղաղություն գալիս էր թևերը փոռելու ամբողջի գլխին,
կրք հանկարծ ամբողջի դարբասի մոտ հեծյալները խլիտացին և
տաշ բերին մի զսպված իրարանցում: Թակում շփում էր. «ը՛սս»...
«սը՛սս»... Ճնշված ու շարագույժ փսփսոցները, ահաբեկված փոս-
քերի հարվածները սկսեցին հոսել դեպի պատշգամ, դեպի վեր,
սրահը:

Յուզաբերը դուրս եկավ սրահից.

— Հա, ի՛նչ է, ո՞վ է... — հարցրեց նա միջանցքում:

— Մեծ Տիկինն եկավ... — փսփսացին նրա ականջի տակ:

— Մեծ Տիկինը... վա՛յ իմ գլխին,— գուլիսը ձեծելով ետ

վազեց Յուզաբերը և մտնելով սրահ՝ ուղղակի գուռեց.

— Մեծ Տիկինը...

Մամիկոնեից տիկինը, զսպելով իր խոր տազնապը՝ վեր կացավ և ընդառաջ էր ուզում գնալ Մեծ Տիկնոջ: Բայց երբ նա մոտեցավ դռան և ուզում էր միջանցքը մտնել՝ տեսավ միջանցքում սեպուհների, զինվորների և սպասավորների բազմությունը հետևը զցած, մի տեսակ նրանց ետ պահելով, որ իրենից առաջ չընկնեն՝ միջանցքի կիսամուժի մեջ խարխափելով և ինքն իրեն խոսելով դեպի սրահն էր գալիս Մեծ Տիկինը: Նրա հետևից ուղեկցող աղախիները վախեցած նրա հետ լինելիք անակնկալ պատահարից՝ ձգտում էին մի կերպ դուրս պրծնել, ընկնել առաջ՝ նախազգուշացնելու սրահում նստածներին, որ արդեն իրար էին անցել:

Մեծ Տիկինը մտաեցավ սրահին ու մինչ ներսիները կպայմանավորվեին ի՞նչ ասել նրան՝ նա ծանր մտավ սրահը: Անօրինակ տեսարանը ցնցեց բոլորին: Մեծ Տիկինը նայեց Մամիկոնեից տիկնոջ, որ գնաց նրան ընդառաջ:

— Դստրի՛կ... Ի՞նչ բոթ՛ է... — մահվան լուռության մեջ խոսեց ոչ այս աշխարհի ձայնով Մեծ Տիկինը և խեթ հայացքով զննեց Մամիկոնեից տիկնոջ վերից վար: Եվ ներքին շրթունքը դողացրեց:

Եղիշեն, Ատոմը և Խորենը ընդառաջ գնացին Մեծ Տիկնոջը և թևերը մտած՝ տարան դեպի զլխավոր բարձը, որ վարդանի հաստուկ տեղն էր: Մեծ Տիկինը նայեց բարձին և խոպոտ ու սպառնալի հարցրեց.

— Ո՛ւր է վարդան Մամիկոնյանը...

Եղիշեն միայն համարձակվեց խզել ծանր լուռությունը:

— Տեր Սպարապետը ճանապարհին է, Մեծ Տիկին...

— Պաշտպա՞ն է հայրենիին... — երկյուղով և սաստելով հարցրեց Մեծ Տիկինը:

— Այդ գիտե ինքն ու խիղճը, — մեծ հուզմունքով պատասխանեց Եղիշեն:

Դարձյալ մոռյլ լուռություն... Հանկարծ այդ գերագույն լարված պահին Մեծ Տիկինը ծնկները ծեծեց.

— Վո՛ւո՛ւո՛ւ... հոգին կորցրե՛լ է... — շարագույժ նայեց բոլորին և կրկին մի անգամ ուժեղ թափով մի շեշտով ծնկները թակեց. — վո՛ւ... —

Սարսափը տիրեց սրահում նստածներին և դռան մոտ խրմբավածներին, ուր սպասավոր, սեպուհ, զինվոր խոնավել էին՝ գուրգուրում:

գալով ամեն պատշաճից ու իրավունքից: Լուսթյան մեջ լսվում էր մոլեգնած պառավի դժվար շնչառությունը շրթունքների դողով: Ապա վճռական վեր կացավ նա, խոժոռ ու զայրալի նայեց նրատաժներին: Եղիշեն նրան մխիթարելու՞, թե հանգստացնելու համար ասաց.

— Դեռ ոչինչ հայտնի չէ, Մեծ Տիկին, հայտնի չէ, թե Սպարապետը ուրացել է արդյոք... Թո՛ղ Տերը դատի նրան այդ հանցանքի համար... Վարդան Մամիկոնյանը...

— Լո՛ւտ, հա՛յր սուրբ, լո՛ւտ... բոլորդ լո՛ւտ,— դարձավ նա մյուսներին,— լո՛ւտ... Ի՞նչը հայտնի չէ, հայտնի չէ, որ չի ուրացել հայրենի՞ն, ինչպե՞ս չպիտի հայտնի լինի... Այդպես չխոսե՛ք, ձայներդ անցյալների հանգստարանը չհասնի՞, այդպես չխոսե՛ք...

Բոլորը քարացան սոսկալի զգացումից՝ կարծես Մամիկոնյանների ողջ սերունդը մինչև Համազասպ Մամիկոնյանը ներս մտավ սրահը:

— Համազասպը շիմանա՞, Մուշեղը շիմանա՞, ս. Սահակը շիմանա՞... Զլինե՛մ-շիմանամ այդպես խոսք... Հեռո՞ւ հանգըստարանից...

— Առերես է ուրացել, Մե՛ծ Մայր,— շոքեց նրա առաջ Մամիկոնյան տիկինը և գրկեց նրա ծնկները:

— Առերե՞սս... հայրենի՞ն... — գոչեց Մեծ Տիկինը սպառնալի ցասումով,— առաջի մարդկան առերե՞սս... չի՞ նահատակվել...

Մոլեգնած ու խոցված պառավը վեր թռավ և շարժվեց դեպի դուրս: Ոչ ոք չհամարձակվեց բռնել նրան: Ամենքը լուռ ու սարսափած հետևեցին նրան, թե ո՛ւր պիտի գնա: Նա ինչ-որ մի գերբնական ուժով մղված անցավ միջանցքը և իջնելով սանդուղներից՝ գնաց դեպի դարբասը: Նրա հետևից գնացին թե սրահում նստածները և թե ամրոցի բնակիչները: Սրանց միացան նաև շինականներն ու զինվորները:

— Աստվա՛ծ, աստվա՛ծ, ո՛ւր է գնում,— շնչաց Շուշանիկ տիկինը:

— Գիտե՛մ,— հառաչելով շնչաց Յուզաբերը:

Մեծ Տիկինը աչքերը սևեռած, դողահար շրթունքներում ինչ-որ մրմունջներ՝ գնում էր դեպի ամրոցամերձ բլուրը, որ Մամիկոնեից տան տոհմական հանգստարանն էր: Դա մի շարագույժ երթ էր, որ լուսավորվեց սպասավորների ձեռքերին վառվող ջահերով:

Գիշերային խավարը իր սև ծոցի մեջ շրջանկարի պես ցուցահանեց մի արտակարգ ուժի պատկեր: Առջևից գնում էր մարգարե պառավը, նրա հետևից՝ Եղիշեն, Ատոմը, Խորենը, Մամիկոնների տիկինը, Շուշանիկ տիկինը, Անահիտը, Աստղիկը, Զոհրակը, Յուզաբերը, սեպուհները և մնացյալ շինական ու զինվոր բազմութիւնը: Ոչ ոք չէր համարձակվի ետ կանգնեցնել պառավին: Ոչ ոք ուժ չունէր ետ մնալ նրանից: Մի արտասովոր երկյուղ պաշարեց բոլորին, երբ պառավը ձեռները կարկառեց սևաքար շիրիմներին, նայեց նրանց, ապա աչքերի շարագույժ մի ժպիտով կանգնեց մամուռ մի շիրմաքարի գլխին: Դա Վարդանի հոր՝ Համազասպ Մամիկոնյանի շիրիմն էր:

Հանկարծ մի ոչ մարդկային, ավելի շուտ պառաված արծվի մի խուլ կոնչոց կտրեց թանձրացած լուսթյունը:

— Համազա՛ա՛ա՛սպ, վե՛՛ր կաց... Համազա՛ա՛ա՛սպ, վե՛՛ր կաց, որդիդ քեզ ուրացա՛ա՛ա՛վ... Առաջի մարդկան ուրացա՛վ հայրենին... Սասանե՛ց տունը Մամիկոններից...

Լուսթյունը ավելի զարհուրելի եղավ...

— Վաչե՛՛ե՛, Վասա՛կ, Մուշե՛ղ... վե՛՛ր կացեք, տեսե՛ք օրը դատաստանի...

Կրկին լուսթյուն: Կարծես իրոք էր կանչում պառավը, կարծես ամենքն սպասում էին պատասխանի, այնքա՛ն կենդանի էր մեռելակոշը, որ պառավի ոտների տակ կարծես իրոք պառկած քնած էին կենդանի Համազասպ, Վասակ, Մուշեղ Մամիկոնյանները, որոնց հարկավոր էր միայն ձայն տալ, և ահա նրանք վեր կկենային, կկանգնեին պառավի սուաջ՝ իբրև սպառնալի կերպարանքներ:

— Համազա՛սպ, վե՛՛ր կաց,— կրկին սկսեց պառավը և կարծես սպասեց պատասխանի.— քեզ եմ, չե՛ս կենում վեր՝ ձայն տուր՝ գա՛ա՛մ... Աշխարհ տո՛ւն շունեմ, դադա՛ր շունեմ, ո՛րք եմ զավակից... Արի, ազա՛տ, ազատութիւն բեր Հայոց աշխարհին:

Թվում էր, թե պառավի աչքերը կերպարանքներ էին տեսնում. նա նայում էր պատրանքի շափ կենդանի. մոռացել էր իրեն շրջապատող մարդկանց ու բնութիւնը և ոչինչ չէր տեսնում, ապրում էր անդրաշխարհում: Նա սկսեց լուռ նայել շիրիմներին, ապա և

սկսեց ինքն իրեն խոսել, հարցնել, պատասխանել ինչ-որ մեկին:

— Ի՞նչ են ասում... ուրացե՛լ ես... ինչպե՛ս է եղել, որ եղել է... Գո՞ւ, Վարդա՞նը... Չէ՛, այդ դու չե՛ս... Վարդանը չի՛ եղել: Վարդանը երա՛զ էր... հասակով, տեսքով, զենքով, խոսքով երա՛զ էր...

Ապա շրջվեց, նայեց իրեն շրջապատողներին՝ Եղիշեին, որ անողոք ճակատագրի պես նայում էր վշտաբեկ պառավին և բազմության, Ատոմին, որ զենքի պես լարված, գեղեցիկ ու սարսափելի էր այդ պահին, Մամիկոնեից տիկնոջը, որ կարծես մահամերձ էր, մահատիպ, և մյուսները, որոնց պաշարել էր մի գերագույն ոգի...

Պառավը նայեց նրանց. խառնեց նրանց կարծես իր աչքին երևացող նախնիքների ուրունների հետ և գիմեց նրանց.

— Ո՞վ եք, մեռելներ, ուրունե՛ր, կանգնել եք նախնայց հետ... Ո՞ր է Վարդանը... Ինչպե՛ս թողիք նրան մենակ... Գնացե՛ք բերե՛ք իր մոր դատաստանին...

— Կգնանք, Մեծ Տիկին,— լսվեց Ատոմի սթափեցնող, վճռական ձայնը:

Պառավը կարծես սթափվեց տեսիլքից և ավելի իրական նայեց իր շուրջը: Նա մշուշակալած աչքերով գրկեց հանգստարանի մոտ լցված շինականների, գեղջկուհիների, վանականների բազմությունը, որ անտառի պես լուռ ու մռայլ սևացել էր նրա շուրջը գիշերային խավարի մեջ՝ ողողված բարձր ջահերի արյունային լույսով: Ծվ միշտ ուժեղ թափով զարթնած նոր մտքերով նա խորհեց նրանց մասին, նրանց, այդ շինականների, գեղջկուհիների մասին, որոնց նա շատ վաղ մանկութ օրերից միշտ էլ տեսել էր նախարարական կալվածքներում աշխատելիս, ամառ, ձմեռ շարձարվելիս, միշտ խոնարհ, միշտ իրենց թաքուն հոգսերի թախիծը գեմքերին, միշտ կարիքի մեջ:

— Մե՛ծ նեղություն հասավ հասարակին,— խոսեց նա ինքն իրեն,— հետը լինենք նրա նեղությանը, թող իչեցնի աստված նրա ցատումը: Մե՛նք բերինք նրան այս արհավիրքը, մենք ընկանք նրա մեղքի տակ առաջի աստծո և մարդկան: Անիրավեցի՛նք շինականին, կեղեքեցի՛նք, մոռացանք, աղաղակը հասցրինք աստծուն... Ձորք, հայրենին նա էր, աշխարհ սնող պահողը նա՛ էր...

Գիշերը նայում էր լեռներից ու ձորերից: Հանգստարանի քարին նստած Եղիշեն նման թևածալ քնած արծվի, որ սակայն աչքերը բաց հեռուն է նայում անքթիթ՝ դիտում էր ամենքին: Նա իր մեջ ոգում էր խիզախ մտքեր: Նա լուում էր և կարծես սպասում, որ ամենքը համակվեն այն մեծ խորհրդով, որի մասին նա պիտի խոսեր: Եվ կարծես դրա համար հարկավոր էր ժամանակ և լուծություն:

Հետո սկսեց խոսել: Բայց դա խոսք չէր, այլ ինչ-որ ոգումն, խսկական գիշերային հսկում: Նա սկսեց խոսել վսեմ առաքինության մասին: Եվ նա խոսում էր այնպես, կարծես դա լիներ նաև իր համար, երբ նա ստեղծագործում էր և միաժամ հետևում իր մտքերի թռիչքին:

— Մի թուլանաք ոգով, մի տխրեք հուսահատ: Եղեք կորովի և ազատ: Գրվեցեք զինվոր սուրբ ազատության, եղեք ճշմարիտ ազատ: Իմացեք... Կարճ է կյանքը մարդու, հարատև է մարդկությանը: Հող է նախարարը, հող է ռամիկը, հող է հարազատը, հող է օտարը: Ոգուն եղեք հուսադիր: Օտարանում է հարազատը գնալով հող և հարազատանում է ետ գալով հողից: Նման սերմին եղեք, որ մահ ընդունեց և ծաղիկ եկավ: Նման ուղիսին եղեք, որ ծովին ձգտեց և ապրեց նրա հավերժական կյանքի մեջ: Օտարացեք անձերիդ մեջ, որ հարազատանաք հասարակի մեջ: Կյանքը մահն է աչդախի, և չի ծնվի ծաղիկը առանց իր ծնողին՝ մահին: Աներկյուղությունը մահի՝ անպարտելիություն է:

...Ի մի է լցվում ոգին մարդկության, և միտում մի ոգին հանուր ոգուն հասարակաց: Զորացեք սիրով հայրենիքի: Փոքրեք, սակավ եք՝ կմեծացնի, կբաղմացնի ձեզ հայրենիքի սերը: Ազատության զինվորեցեք, ազատվեցե՛ք ձեր անձից, թուլությունից, կրքից, ընչաբաղդից, անձնամոլությունից, ազատվեցե՛ք բռնավորից, հոգեսպանից, ազատասպանից...

Այսպես խոսում էր, ոգում Եղիշեն, և քանի գնում՝ ամենի ոգու մեջ փոխվում էր կյանքի իմաստը: Խստամբերություն էր շնչում այդ նոր խոսքը լսողների հոգու մեջ. բռնանում էր թուլահոգության, եսականության, վայելչասիրության, մեղմության: Ահաբեկում էր ինչպես գլխի վրա մերկացած արդարության սուր և սարսափելի էր, ինչպես ճշմարտությունը: Պահանջը դաժան էր. մի գիշերում փոխվել, դառնալ այլ էակ, մեռցնել հին մարդը,

ուրանալ հարազատին, թաղել, մոռանալ նրան, դառնալ զինվոր հայրենիքի, նոր մարդ, նոր ոգի:

Եղիշեն լռեց: Քարի բեկորի կարծրությամբ նայելով իր շուրջը՝ քարացրեց նա ամենքին: Ապա լարված լուսթյան մեջ ներշնչված վեր կացավ, կանգնեց ինչ-որ վճռական շարժումով: Քանի որ հասկացան, որ նա արտակարգ խոսք պիտի ասի: Բոլորը սպասեցին սրտատրոփ: Եվ Եղիշեն հանդիսավորությամբ, ներշնչված խստությամբ դիմեց Մամիկոնեից տիկնոջ.

— Տիկին՝ Մամիկոնեից: Քե՛զ է նայում Աշխարհն հայոց: Ուրանո՞ւմ ես ուրացյալին:

Մամիկոնյան տիկինը ցնցվեց: Հոգեկան պայթարը այս անօրինակ դեպքի հանդեպ և հարցմունքի խստությունը նրան խոցեցին նետերից ուժգին: Նա ճիգ արեց զսպելու իրեն: Եվ ապա ախուր ու բողոքող ցավով ասաց.

— Իմ տերը շի՛ ուրանա իր հայրենիքը, նա Մամիկոնյան է:

— Իսկ եթե ուրացել է, տիկին՝, կկանգնե՞ս պատասխանատու առաջի մարդկան... — և ահեղ լռեց Եղիշեն:

Լռեց և Մամիկոնեից տիկինը:

— Բայց մինչև կգա և վկայի ճշմարտությունը՝ պարտական ես, տիկին՝, առաջի աստծո և ազգի: Ասա, մինչ այդ ուրանո՞ւմ ես ուրացյալին:

Մամիկոնեից տիկինը ճիգ արեց և անողոք վճռականությամբ, — որովհետև նա գիտեր, որ այդ պահին ամեն խոսք սուրբ է, հանկարծ այլակերպվեց, խստացավ և վճռեց.

— Ուրանում եմ... ուրացյալին...

Կարծես այդ պահին նա իր ձեռքով սուրը իջեցրեց իր ամուսնու գլխին: Բոլորը երկյուղած նայեցին նրա գունատ, քարացած գեմքին, որ արդեն ներշնչվեց ինչ-որ մի գերբնական խստամբքությամբ:

Նորից լուսթյունը ճնշեց:

— Եվ դո՛ւ, իշխանի՛կ, — դարձավ Եղիշեն Զոհրակին, — ուրանո՞ւմ ես ուրացյալին:

Զոհրակը զայրալի նայեց Եղիշեին և ներքին, հստատությունը վիրավորված զինվորի արժանապատվությամբ ասաց.

— Մինչև կգա հայրս և իր բերանով կխոսի ճշմարտությունը՝ ուրանում եմ... ուրացյալին:

Նա կարմրեց ներքին ցավից և վրդովմունքից:

— Եվ մյուսնե՛րդ... Շուշանի՛կ տիկին, օրիորդնե՛ր, սեպուհուհիներ, ծառանե՛ր և աղախիհներ, ուրանո՞ւմ եք...

— Ուրանում ենք, — ձայն տվին բոլորը միասին՝ Շուշանիկ տիկինը, Անահիտն ու Աստղիկը, Յուդաբերը, սեպուհուհիները. աղախիհները և ծառաները երկյուղած:

Եղիշեն գնաց դեպի բազմությունը և դիմեց նրան.

— Եվ դու, Աշխարհ հայոց, ուրանո՞ւմ ես:

— Ուրանում եմ, — բազմաձայն, զանգվածորեն գոչեց բազմությունը:

Եղիշեն հայացքը շրջեց բոլորի վրա և հանդիսավոր գոչեց.

— Ողջո՞ւյն զինվորյալներիդ հայրենյաց: Զինվորյալ գրվեցիք՝ ապա ուրեմն օտարացաք ամեն ինչին, որ ձեր անձինն է և հարազատին: Հարազատն այժմ Աշխարհն է հայոց, հայրենիքը: Կոչում եմ ձեզ հայրենյաց պաշտպանությա՛ն և ազատությա՛ն: Օ՛ն, ուխտի՛ զինվորներ, զինվեցեք՝ պատրաստ մարտին մեծ պատերազմի:

Բոլորը երեսները խաշակնքեցին, հուզված կրկնեցին Եղիշեի վերջին բառերը և լռեցին՝ ներշնչված ու լարված: Եվ լռությունը տևեց երկար:

Մամիկոնեից տիկինը երկար ժամանակ խստահայաց աչքերը գետնին խորհում էր: Նա ապրում էր ծայրահեղ մեծ հուզումնալի վիճակ:

Այդ միջոցին Մեծ Տիկինը արթնացավ իր սև մտքերից և դարձավ Մամիկոնեից տիկնոջ:

— Դստրի՛կ:

— Ի՞նչ կհրամայես, Մե՛ծ Տիկին, — դողահար մոտ վազեց նրան Մամիկոնեից տիկինը:

— Գնա հանել տուր Մուշեղ Մամիկոնյան սպարապետի սուրբ, նժո՛ւյզ թամբել տուր:

— Մե՛ծ մայրի, մե՛ծ մայրի, — մոտ վազեց Զոհրակը վախեցած:

— Երբ որ նա չի կանգնել պաշտպան Հայրենիին՝ ես եմ պարտական կանգնել: — Հետո սպառնալից դարձավ շրջապատողներին. — երբ որ դուք դեռ չեք գնացել ուրացյալների դեմ՝ ե՛ս կըգնամ, թող ինձ շանթի թշնամու սուրբ:

— Մե՛ծ Տիկին, շե՛ս դիմանա, — խանդաղատանքով գրկեց նրա ծնկները և սկսեց աղաչել Մամիկոնեից տիկինը, — թող մենք կզնանք:

— Ո՛ր ո՛չ, ե՛ս պիտի գնամ նրան դատաստան... կտամ նախնիների սուրը, կամ թող զարկի իր մորը, կամ տեսնեմ ի՛նչ կրակների մեջ է զավակս...

— Մե՛ծ մայրի, — դիմեց կրկին Ձոհրակը:

Մեծ Տիկինը գորովով ու վշտաբեկ նայեց Ձոհրակին:

— Չէ՛, գառնուկս, ես գործ ունեմ... չհամոզե՛ք: — Հետո Մեծ Տիկինը ծնկները ծեծեց:

— Մամիկոնեից զա՛րժը, զինվորյալ ժողովրդի սպարապետը ինչպե՛ս կարող էր հայրենին ուրանալ: Դեմը կտանեմ աշխարհը, թող աշխարհի՛ն տա պատասխան: Հայրենին ուրանա՛լ...

Քոլորն ազդվեցին այս արդեն խառադածան հոսաահատ վրճոփց: Անողոք, խելահեղ ճգնաժողովին վայել այս վարմունքը մտրակեց շրջապատողների ոգուն: Նրանք գիտեին պառավի երկաթե կամքը, որ երբ մի բան վճռեց՝ պիտի անի, և զուր է նրան հակաճառելը:

Մեծ Տիկինը դարձավ Մամիկոնեից տիկնոջը և խիստ, հրամայական ձայնով ասաց.

— Դե՛, ինչ որ ասացի՛...

Մամիկոնեից տիկինը Շուշանիկ տիկնոջ, Ձոհրակի և Յուզաբերի հետ զնաց ամրոցը և անցավ սրահին կից հանդերձարանը: Յուզաբերն ու աղախինները շտապեցին նրա հետևից: Շուշանիկ տիկինն ու Ձոհրակը մեծ հուզմունքով մտան հանդերձարան: Նրանք նկատեցին, որ Մամիկոնեից տիկինը ևս ընտրում է զենք ու զբահ նակ իր հաժար: Մեջցեց բոլորին Շուշանիկը և Ձոհրակը վազեցին դեպի իրենց մայրը և խշեղով նրա ձեռքերը՝ սկսեցին գողգողուն հնքով համբուրել: Քոլորը հասկացան նրա մտադրութունը: Նա զինվոր էր գրվում:

— Մայրի՛, մայրի՛... — դողահար մրմնչաց և ոգևորված ժպիտով նայեց մորը Ձոհրակը, — ճշմարիտ ես, շա՛տ ճշմարիտ...

— Ես էլ գնամ սրբեմ: Մամիկոնեից տան նախատիները, — մրմնչաց Մամիկոնեից տիկինը և տխուր նայեց յուրայիններին:

Յուզաբերն ու աղախինները սրբելով սպառազենքը՝ զբահը, սաղավարտը, սուրը՝ սկսեցին հագցնել Մամիկոնեից տիկնոջը:

Մրանք սկսեցին լաց լինել, ինչպես մեկին գերեզման ուղարկ
կելիս:

— Դե՛, գինվորները չե՛ն լալիս,— հրամայեց Զոհրակը,—
ճակատամարտում լաց չեն լինում, կոպում են... Սա էլ ոգու ճառ
կատամարտն է:

Մամիկոնյան տիկինը գրկեց Զոհրակին, և նրանք մնացին
այդպես, տխուր կեցվածքում, ապա տիկինը դաստակով սրբեց
աչքերը:

— Է՛հ, գառնուկս, լաց՝նք լինում, որ թույլ մարդը գնա մեզ
ներքեց: Այսօր ենք այգեղես, վաղը արիամիրտ կլինենք: Վաղը
պիտի կարողանամ սուր բարձրացնել նրա վրա. երգվել չեմ առա-
ջի ժողովրդյան:

Զոհրակը խանդաղատանքով փարվեց մորը և համբուրեց
նրան:

— Կրակների միջով պիտի անցնենք,— շարունակեց Մամի-
կոնեից տիկինը,— որ նա կարողանա ուշքի բերել ինքն իրեն: Զին-
վորյալ ենք՝ գինվորյալի վարք սկսենք: Զինվորյալի համար չկա
ծնող, ամուսին, զավակ: Մենք հիմա ազգին ենք և հայրենիքի-
նը: Մեզ պիտի նայի Աշխարհն հայոց:

Խոսում էր Մամիկոնեից տիկինը, որպեսզի խլացնի փր սրտի
սազնապը, մարդկային թուլութունը: Նրան այրում էր ժողովրդի
միամիտ հավատը դեպի Վարդանի սրբութունն ու հավատարմու-
թյունը: Դա ամենից սոսկալին էր նրա համար:

Մամիկոնեից տիկինըը հազցրին զորականի զգեստ ու հան-
դերձանք՝ սաղավարտ, զրահ, սուր: Նա առնական կերպարանք
ընդունեց:

— Վերցրե՛ք Մեծ Տիկնոջ համար Մուշեղի սուրը և մի թեթև
սաղավարտ,— ասաց Մամիկոնեից տիկինը Յուզաբերին ու աղա-
խիններին տխրությամբ:

Աղախինները վերցրին, և Մամիկոնեից տիկինը մյուսների
հետ դուրս եկավ հանդերձարանից, գնացին հանգստարան, ուր
բոլորը բարացած ու լուռ սպասում էին:

Մեծ Տիկինը խստաձայն հարցրեց:

— Բերի՞ր սուրը...

— Բերի, Մեծ Տիկին, ահա՛,— պատասխանեց Մամիկոնեից
տիկինը և վշտով նայելով Մեծ Տիկնոջը՝ դրեց սուրն ու սաղա-

վարտը գերեզմանի վրա: Ամենքը հույս ունեին, որ Մեծ Տիկինը կմոռանար իր վճիռը, բայց տեսան, որ նա իր խոսքն արեց:

Նա վեր կացավ, կանգնեց Համազասպ Մամիկոնյանի գերեզմանի գլխավերևը: Եղիշեն նույնպես կանգնեց, մյուսները հետևեցին նրանց:

Մեծ Տիկինը արագ ու վճռական դարձավ դեպի շինականները:

— Աշխարհ հայոց, հո՛ղ հայրենի, անպարտ արա քո Սպարապետի մեղավոր մորը, ընդունիր արյունս...

— Ընդունակա՛ն է, արդա՛ր է, — գոչեցին ամեն կողմից շինականները:

— Եվ ասա՛ աստված պահի հող հայրենին, — գոչեց Մեծ Տիկինը և խաչակնքեց նրանց:

Ապա արագ ու վճռական շարժվեց դեպի ամրոց: Բոլորը գնացին նրա հետևից:

Մամիկոնեից տիկինը, որ Մեծ Տիկնոջ պես ընկավ հոգեկան մոլուցքի մեջ, սուր կարիք զգաց մի սրբազան ուխտի, մեծագործության մեջ խլացնելու իր մինչև հոգու խորքը վիրավորված սրտի մեծ վիշտը՝ Յուզաբերին կարգադրեց, որ դարակից իջեցնի բոլոր նվիրական ու սուրբ գրքերը և տա ներկաներին, որ կարգան: Յուզաբերը գրքերը բաժանեց: Դրանց մեջ կային և՛ սուրբ գիրքը, և՛ Ազաթանգեղոսը, և՛ Մովսես Խորենացու պատմության հատվածական գրվագները, և՛ Մամիկոնյան տան մասին խոսող այլ գրքեր: Շուշանիկ տիկինը վերցրեց սուրբ գիրքը, իր մոտ կանչեց Անահիտին ու Ասողիկին և սկսեց կարդալ: Միաժամ նա մերթընդ մերթ խոսում էր նրանց հետ զինվորագրության մասին: Նա հասկանում էր, որ Անահիտին խոռվեց Արտակի հանգամանքը: Չէ՞ որ Արտակն էլ էր ուրացել: Ի՞նչ պիտի աներ Անահիտը Արտակին: Անահիտը գունատվել էր և սառել: Շուշանիկ տիկինը նկատեց նրա թաքցրած հուզմունքը: Սակայն բարեհամբույր կնոջ սրտում այժմ զարթնել էին մարտնչող կնոջ զգացմունքները: Նա կարծրացել էր:

— Թո՛ղ, մի՛ տխրիր, Անահի՛տ, — շշնջաց նա, — եթե նա ուրացել է՝ ասել է մեռել է: Մեռելին չեն սպասում: Հանիր սըր-տիցդ նրան:

Անահիտը զլուխը կախեց:

— Հանի՛ր, այլևս Արտակը չկա: Սև՛ հագիր, սո՛ւզ մտիր, ողբա՛, սառը ջո՛ւր ածիր գերեզմանին, սիրտդ պաղեցրո՛ւ:

Անահիտը այլևս անկարող զսպել իրեն՝ հեկեկալով սեղմվեց Աստղիկին:

— Ի՞նչ, կրակապաշտի՞ն պիտի ընդունես գիրկդ, մոգերի մո՞տ ուսում առնես, ի՞նքդ ուրանաս հայրենիդ: Կա՛մ կծաղկես մատենիկներդ, հայր Խորենացի կկարդաս և Հայկազանց կնմանեցնես ամուսնուդ: Ուրացի՛ր նրան...

Շուշանիկ տիկինը ցասումնալից էր խոսում ո՛չ հատկապես Արտակի պատճառով, թեև ուներ հիմքեր Արտակի վրա թափելու այդ ցասումը: Նա այդ ասում էր հորը, բայց չէր համարձակվում անգամ ինքն իր մեջ ասել այդ: Նա իր սիրտն էր թեթևացնում: Նա բոլորովին էլ չէր ընդունում Վարդանի և մյուսների ուրացութան փաստը: Բայց որ հռչակվել էր այդ՝ նա չէր կարողանում ներել իր հորը: Ինչպե՛ս կարելի էր հայրենիքն ուրանալ, հանձնել պարսիկներին... Բայց Շուշանիկ տիկինը հարց չէր տալիս ինքն իրեն, թե ի՞նչ պիտի աներ իր հայրը, եթե չուրանար՝ կոշնչանար: Ի՞նչ շահ հայրենիքին:

Այս մտքերը իր մեջ խլացնելու համար նա խասուրթյունները թափում էր խեղճ Անահիտի գլխին:

— Մո՛ւնր դիր, աղջի՛կս, աղոթի՛ր և սրտիցդ հանիր նրան հավիտյան... Ափսո՛ս... — հրամայեց Շուշանիկ տիկինը Անահիտին՝ մի տեսակ ցավով և տխուր:— Իսկ դու,— դարձավ Աստղիկին,— գոհացիր աստծուց, որ փեսացու չունես, որին ուրանաս: Գրվեցեք զինվորայլ... Դե՛...

Անահիտն ու Աստղիկը քաշվեցին անկյուն ու սկսեցին կարգալ: Մտախոհ, բայց արծվենի հայացքով նայում էր նրանց Եղիշեն, որ արձանացել էր կուռքի պես անողոք ու լուռ: Կարծես եկել էր նա Անահիտի սրտից պոկելու մատաղ կյանքի ծաղիկը... Դրժվար էր և անհասկանալի Անահիտի և անգամ Աստղիկի համար, թե այդ ինչպե՛ս պիտի լիներ, որ Արտակը վանվեր սիրակարոտ սրտից: Արտակը Անահիտի համար բնություն էր, խորը գեղեցիկ, քաղցր, գորովալի... Կարելի՞ է ապրել առանց բնության, անգամ պատկերացնել, թե կա կյանք առանց նրան: Աղոթում էր Անահիտը և հոգեկան թևերով թռչում հեռուն, որոնում Արյաց աշխարհի անապատները և գտնելով նվիրական երիտասարդին՝

սկսում էր հայացքով խուզարկել նրա կերպարանքը, գտնել նրա արատը, սև բիծը, խորթանալու, նրան ատելու համար: Ի՞նչ ատելու... Յշնամանալու՞, նրա մահը նյութելու... Նա հայրենի-քի դավաճան է, նա շարաթույն պարսիկ է հիմա: նա գալիս է կործանելու այն տաճարները, որոնց գեղեցկության գովերգուն էր, գալիս է այրելու այն ոսկեմատենիկը, որ ծաղկել է Անահիտը նրա համար, պիտի արգելի կարգալ հայր խորենացուն, սիրելի համարում էր ամենագեղեցիկ գործը Արտակեր համար: Եվ ի՞նչ, համարում էր ամենագեղեցիկ գործը Արտակեր համար: Եվ ի՞նչ, սիրո՞ւմ կգա Արտակեր Անահիտի մոտ, թե օտարի խորթ ու խո-ժոռ հայացքով: Կպաշտպանի՞ նրան Արտակեր պարսիկ խուժ-ղում գինձորներից: Ո՞վ է հիմա Անահիտի պաշտպանը...

Անահիտը գլուխը կորցրեց այս դաժան մտքերի հախուռն խուժումից իր կուսական հոգու վրա:

Անահիտի անփորձ մատաղ հոգու համար ծանր, դժվարին էր այս աննախընթաց, աշխարհում սակավ անգամ հանդիպած տա-րորեն վճռի առաջ կանգնելը: Կար մի բարձր, առաքինի, նվիրա-կան անձն ու շկա հիմա նա՝ թեև նա գալիս է, մտնելում է Հայոց աշխարհին: Կա, բայց մեռած է մի սիրելի սիրտ, նրան պետք է թաղել և «գերեզմանին սառը ջուր ածել», մոռանալ նրան... Մո-ռանալ երիտասարդության առաջին սերը՝ հաղիվ հաշտակած նրա մի կաթիլը և դառնալ դաժան թշնամի, օրհասական կռիվ մտնել այդ սիրո դեմ և ոչնչացնել իր իսկ ձեռքով...

«Աստված, օգնի՛ր ինձ», — մրմնջում էր անլսելի ու դառ-նագին Անահիտը և արցունքներում խավարեցնում հուսահատ աչքերի առաջ ժպտացող ոսկեմատենիկի ծաղիկները: Նրա ծրնկ-ների առջև, հատակին դրած այս գրքույկը կարծես դրած լինե-ր դազադում պառկած շքեղ երիտասարդի կրծքին, որ մեծ պատ-մահոր հերոսական վիպագրության հնչյուններով քնի նբու սիր-տը հայրենի հողում:

Ո՛ւ, ո՛ւ, անկարող է ուրանալ նրան Անահիտը: Ուրացած Ար-տակեր շկա: Նա մեռած է: Կենդանի է այն պայծառ Արտակեր, որ պատմում էր Աղեքսանդրիայի մատենագարանների շքեղ իմաս-տուն գրքերի մասին, որ խոսում էր նախնայաց մեծագործություն-ներից, որ այրվում էր հերոսության կրակով ու կարոտով:

Այսպես խաբուսիկ փոխանցումներով Անահիտը քնեցնել էր

զանում անողոք եղելության վիշտը: Հանկարծ զարթնում էր երազանքից, և ահա դժնի պատկերը իրական դեպքի հետ սահմարկեցնում էր նրա վշտացած սիրտը: Պետք էր, հարկ էր, հրամայում են ուրանալ ուրացածին, թշնամանալ նրան, պատրաստ լինել կռիւի ելնելու նրա դեմ: Մա՛հ դավաճանին: Անահիտը շրջեց դեմքը: Նայեց Եղիշեին, նրա մարգարեական աչքերին: Նրանք սաստում էին...

Անահիտը դառնացած նայեց ոսկեմատենիկին: Հիշեց, թե ինչու էր ծաղկել նրան: Չէ՞ որ հայր ետրենացու վեպն է սա, որ պահանջում է հայրենիքը դասել վեր, քան ամեն ինչ: Ամեն ինչ, ուրեմն նաև սիրեցյալը: Անահիտը պարտավոր է այդ անել: Նա իր հայքենիքի դուստրն է: Ինչպե՞ս կարող է նա կին լինել ուրացողին, հայ ժողովրդին ուրացողին... Որքա՞ն զոհերի արյուն պիտի հոսի Արտակի ուրացության պատճառով: Անահիտի հոգում պատկերվում էր այդ դաժան երիտասարդը, որ մոռացել է, թե ո՞վ է ինքը, ո՞վ է իր ժողովուրդը և անգամ այլակերպվել է, սատանայի դեմքն է ընդունել, շարաթույն աչքեր ունի... Անահիտը ցնցվեց: Աստղիկը, որ նրա կողքին էր շոքել և ցավով դիտում էր նրա հոգեկան տանջալի ոգորումը, բռնեց նրա ձեռքը: Այս թեթև հպումը հարազատ ձեռքի, որ սթափեցնում էր մի տեսակ և շոյում, խաղաղեցնում նրան՝ ցնդեցրեց Արտակի պատկերից դաժան, օտարոտի գունավորումը և վերագունավորեց նրան այն նախկին, սիրելի երազներով, որով մի անգամ ընդմիջտ ապվել էր Անահիտի հոգու լուսավոր ոսկեմատենիկի մեջ: Հանկարծ ո՞վ գիտե, սուտ, մտացածին է այս լուրը... Ո՞վ գիտե նա չի ուրացել. ո՞վ գիտե նահատակված է նա, և լուրը կգա նաև այդ հայտնելու: Որքա՞ն մեղանշած կլինի Անահիտը՝ վիրավորելով մի նահատակի սրբազան մարմինը:

Աստղիկը բռնել էր քրոջ սառը մատները և խորհում էր իր բախտի մասին: Նա չունի սիրեցյալ, այդպես հանգիստ էր և դյուրին: Բայց նա, որ Անահիտի սիրո վեպի կենդանի վկան էր և աշակերտուհին՝ սկսեց երազել իր սիրեցյալի մասին, որ կար և չբկար: Եվ մտածեց, որ նա չի գործի Անահիտի սխալը: Կարող էր չէ՞ Արտակը նահատակվել, բայց ընտրեց նախատալից, թուլամորթի ուղին: Հիմա ամեն երիտասարդ զինվորյալ պիտի գրվի: Աստղիկը ինքը գրվեց այս գիշեր զինվորյալ և նա միայն զին-

վորյալի հետ կգա թե՛ դեպի սերը և թե՛ դեպի մահը: Աստղիկը սկսեց իր հոգու մեջ գուրգուրել մի վսեմ կերպարանք, որ այս դառը ժամերին շկորցրեց իր այրմարդութունը և համակերպ ու հնազանդ իր սրտի վշտին սպասում է զինվորյալների պատերազմին: Ահա նա նստած է իր կորովի մոր կողքին: Աստղիկը ահա մի քանի օր է դիտում է նրան, տեսնում է նրա մեջ թաքնըված հոգեկան մի մեծ գանձ, ժառանգական առաքինություն. նա տոհմիկ հերոս է: Սա եկել է հոր կոշիկ՝ գալ և կռվել հայրենիքի փրկության համար: Ահա մի քանի օր է, որ այստեղ է, ո՛չ հանգիստ է փնտրում, ո՛չ վայելք, ո՛չ իշխանական դիրք է ընդունում, ո՛չ շատ խոսում: Ողջ հոգով թաղվել է մեծ պատերազմի պատրաստության մեջ: Աստղիկը սրտով համակրեց Զոհրակին, կուզենար սիրել, գուրգուրել նրան, թեկուզ և փոխադարձ ոչինչ չստանալ: «Թո՛ղ ուրիշին սիրի, թող ուրիշով երջանիկ լինի, ես մեռնեմ՝ թող սա ապրի», — այսպես երազում էր Աստղիկը և չէր նկատում, որ Զոհրակը իր սիրո հրամանով ներս մտավ նրա սրտի գաղտնարանը...

Անհանգիստ, աղմկալի անցան ծանր ու շարագույժ գիշերածամերը: Անցավ «կամավոտն», անցավ «բավականն», հասավ «լուսափայլի» ժամը: Սակայն ամրոցի մեջ ու շուրջը արդեն ցերեկից հավաքվել էին սկսել իրենց ագարակներից ու շեններից Մամիկոնյան տան ազգականները: Իսկ ողջ գիշերը շրջակա շեններից բնակչություն էր գալիս անընդհատ, լցվում ամրոցի շուրջը: Նրանց խառնվեցին ճամբարից առանց հրամանի դուրս ելած զինվորների հոծ խմբեր, այնպես որ շուտով ամրոցի շուրջը և մանավանդ հրապարակում բազմությունը սկսեց եռալ կրակին՝ դրած կաթսայի ջրի նման:

Սրահում նստածներին սկսեց հիմա պարզ հասնել բազմության ձայնը: Նրանք հաճախ էին տալիս Սպարապետի անունը, և դա սոսկում էր պատճառում Մամիկոնեից տիկնոջը: Հանկարծ աղմուկը սաստկացավ:

Յուզաբերը, որ կանգնած էր պատուհանի մոտ, տեսավ ինչպես բազմությունը շրջապատեց — կլանեց մի թիկնեղ, ըմբշանրման շինկանի՝ սեաշող աչքունքով ու ընշացքներով մի տարոնցու, որի խիստ արտահայտիչ դեմքից հառնում էր աննկուն կամք ու կորով:

Դա Պողոսի հետ վիճող տարոնցին էր:

— Յողե՛ք... հայրենին կուրացվի՛... Ասացին ու հավատացի՛ր, հայհո՛ւտ՛ւյ...

Այդ միջոցին խոսողներին հարվածելով՝ ճեղքեց բազմությունը գեղջկուհիների մի խումբ, և նրանց գլխավորող մի բարձրահասակ գեղջկուհի եկավ ու հպարտ կանգնեց, երկար ցուպը թափահար խրելով գետնին՝ խոժոռ նայեց շուրջը.

— Հերի՛ք է, հերի՛ք է, հերի՛ք է լեզվին տաք...

— Մենք ի՞նչ ենք ասում որ... — խստացավ Պողոսը:

— Ի՞նչ բանի եք, ո՞ւմ եք սպասում... նախարարները թողին մեզ, մնացինք մենք մենակ... թշնամին էս անգամ մեր վրո՞ւ է գալիս: Հող հայրենի՛ եք, վեր կացեք, մենք ընկնենք առաջ: Շինական, եկ իմ հետևից:

— Ճշմարիտ, ճշմարիտ, ի՞նչ խոսք... — ձայն տվին ամեն կողմից:

— Դե, բա ելեք, — ընդոստ մեջ ընկավ Պողոսը, — հրես գորբը կգնա նրանց դիմավորելու, մենք էլ:

— Հա՛, հա՛, ընկի առա՛ջ, գալի՛ս ենք, Պողո՛ս... — ձայն տվին կրկին շինականները:

Առաքելը, որ լուռ դիտում էր ու լսում, զգաց, որ այս վճռական խոսքերը դեռ վճռական գործ չեն: Դա ավելի շուտ մտքի հափշտակություն էր: Դեռ շինականը չէր հասել այն հոգեկան վիճակին, երբ սուր ու դաժան կարիքը, կյանքի կարիքը, հարկադրում էր վեր կենալ ու մտնել կյանքի ու մահվան կոխով: Նա չբռխալվեց, վառ կոշերին հետևեց խաղաղ խորհրդակցություն...

Այնժամ նա վեր կացավ նստած տեղից, մռայլ, հանդարտ նայեց շինականներին և սկսեց հանգիստ եղանակով:

— Փողովո՛րդ: — Լոեց, նայեց գետնին, մտածեց, սառը վրո՞ւ բերեց. — թշնամին գալիս է մեր արմատը կտրի: Գալիս է մեր հուլը, մեր երկիրը, մեր իրավունքը խլի, մեզ կամ ստրուկ շինի, մեզ մեր իշխանից ավելի ճզմի, կամ երկրից դուրս քշի, տանի աշխարհքե-աշխարհք, տա քամու բերան, ցրիվ տա, կորցնի: Մեր իշխանը կգնա կոխով, հոգևորն էլ իր տեղից վեր կկենա, բայց ուժը մե՛նք պիտի տանք, մե՛նք ենք հող հայրենին, մենք ենք երկիրը, մե՛նք պիտի մտնենք հող հայրենիի կոխվը, պահենք մեր իրավունքը, պատիվը:

Շինականներն ստվարացած ավելի մոտ սեզմվեցին:

— Ինչ էլ անենք՝ վերջը կոխվն է: Իշխան է, կգա, չի գա, Կկուլի, չի կուլի՝ մենք հո պիտի պաշտպանվենք:

Առաջ եկավ մի շինական.

— Առանց իշխանի, զորքի, զորավարի մենք ի՞նչ կարող ենք, շենք կարող, Առաքել:

— Գնանք, տեսնենք,— ասաց մեղմածայն Առաքելը և գլխի տակ ժպտաց, մտածեց, ապա գլուխը վեր բարձրացրեց ու խոժոռովեց,— բանը չհասնի դրան: Որ տեղը գա, զորքը, նախարարը կարող են, մե՞նք շենք կարող: Կարող ենք: Քշնամի է, կարենալ կտա: էդ էլ կարող ենք, մի բան էլ ավելի,— վճռական եզանակով ասաց Առաքելը:

— Հա՛, ճշմարի՛տ, հենց ի՛սկ արգարը գու խոսեցիր,— խառնածայն հավանութուն տվին շինականները:

— Դե որ արդարն է՝ զենք վերցրեք, վեր կացեք, էլ շատ խոսելն ի՞նչ:

— Հիմի որ իսկապե՛ս վեր կկենանք,— ձայնեցին շինականները:

— Կզնա՛նք, ով ճամփին կմիանա մեզ՝ թող մեզ հետ դուրս գա բռնավորի դեմ,— վճռեց Առաքելը:

— Դո՛ւրս գանք, տեր որ շունենք՝ մեր տերը մենք ենք,— հաստատեց մի շինական:

— Հոժա՛ր եք,— հարցրեց մի անգամ ևս Առաքելը՝ մեկ-մեկ նայելով շինականներին:

— Հոժա՛ր,— ասացին շինականները:

— Դե՛ հավաքվեք:

Դեռ երկար շարունակվում էր շինականների խորհրդակցութունը, մերթ ուժգնում անասելի գոռոզոցների պոռթկումով, մերթ մեղմում զրույցների համակերպ վերապահությամբ: Ռամիկը վերդիր էր անում, կշռադատում էր բացավառվելու հետ: Վեր կենա՛լ, թե՛ ոչ, հիմա՛ վեր կենալ, թե՛ հետո...

Բայց Առաքելը զգում էր, որ մինչև իսկապես վեր կենալը շինականը գեռ շատ կորոճա իր անելիքը և մի բանի անգամ կվճռի ու ետ կկենա: Բայց հույսը չէր կտրում: Գիտեր, որ շինականի հողը վտանգի մեջ լինելով՝ վեր կկացնի նրան՝ կամա թե ակամա: Ուստի զայրացած թեև՝ մի կողմ քաշված սպասում էր:

Սրահում նստածները պարզ լսում էին շինականների վեճն ու վճիռները: Խորթ էր այդ խոսքը, ուսմիկ, բայց ուժեղ էր ու արդար: Դա հողի խոսքն էր, նրա դատավճիռը, որ ազդում էր ինչպես հողը, որ ծնում է, աճեցնում, ապրեցնում և տանում էր դեպի կյանք: Դա բնության ձայնն էր, որ անհղ է և անսպարտելի: Ամենքն զգացին, որ շինականը վեր է կենում ցատումնալից, չի սպասում լուրերի ճշտման՝ իմաստուն դյուրագզացությամբ գուշակելով և ճիշտ ժամանակին կանխելով աղետը, որոշում էր շարժման ժամը: Իշխանական ինքնասիրության դիպչողական էին այդ կշտամբանքի խոսքերը: Սակայն գործի խոսքեր էին դրանք, խիստ, բայց անձնվեր գործի: Դա պատկառելի ուժ էր: Ատումն ու Խորենը շատ գործ ունենալով գրքի հետ և գործի կողմից միայն ճանաչելով ժողովրդին՝ զինվորի սրտով ընդունեցին շինականների կշտամբանքը իշխանավորներին: Նրանք իբրև զինվորներ միայն այդպես էին գնահատում ժողովրդին: Հայրենիքի ոչնչացման վտանգի այս նեղ պահին թշնամու դեմ էր ելնում ինքը ժողովուրդը, դա դուր էր գալիս, ազդում էր նաև զինվոր իշխաններին:

Կես-գիշերից անց շինականներն սկսեցին մեկ-մեկ ու խումբերով հավաքվել ամբոցի տակ, Առաքելի մոտ: Նրանք կրում էին և՛ նիզակ, և՛ սուր ու վահան, և՛ մահակ, և՛ կացիններ: Եվ որքան աղմկալից էին նրանց խորհրդակցությունն ու կոչերը, նույնքան անձայն ու հասարակ էր նրանց հավաքվելը:

Վերջապես Եղիշեն ասաց խստորեն.

— Բա՛վ է, սիրելի՛ք իմ. այժմ գործի՛, պատերազմը չի ըսպասում, ժա՛մ է մեկնելու:

Ատոմը վեր կացավ և սեպուհներին կարգադրեց անմիջապես հեծյալ սուրհանդակներ ուղարկել Տարոն աշխարհը՝ ժողովրդին հայտնելու, որ զգուշանան ստահող լուրերից, բայց պատրաստ սպասեն լուրերի ճշտման՝ վճռական հարված տալու արյաց զորագնդին, որ գալիս է... Եվ ապա արդեն հիմա իբրև զլիավոր գորավար շեկատի՛ վճռական և հրամանատարական կարգով հրամայեց Զոհրակին:

— Զոկատը հանի՛ր ճամբարից. շարժվում ենք:

Զոհրակը մի պահ մտածեց և ապա կանչեց զինվորներին, որ դասն հետև կանգնած էին:

— Նե՛րս բերեք Դավիթ սեպուհին:

Եկավ Դավիթ սեպուհը: Նա այլայլված էր և շոթունքներն էր կրծոտում զայրույթից:

— Ի՞նչ է, դեռ շե՛ս հանդարտվել,— խստաձայն դիմեց նրան Զոհրակը:— Զինվո՞ր ես:

— Զինվոր եմ ազգի,— մռայլ պատասխանեց Դավիթ սեպուհը:

— Կկռվե՛ս դավաճանի դեմ, ազգի համար:

— Իսկ ո՞վ ասաց, թե իմ Սպարապետը դավաճան է... — սպառնալի շեշտով հարցրեց Դավիթ սեպուհը, բայց նկատելով իր աչքերի մեջ թափանցող Զոհրակի դաժան հայացքը՝ հուզված աչքերը լցված, վիզը երկարացրեց.— ահա՛, կտրի՛ր. ես իմ Սպարապետի դեմ դուրս չեմ գա:

Ատոմը մոտեցավ Դավիթ սեպուհին և ցած՝ հասարակ ու սարսափելի ձայնով հրամայեց.

— Զոկատը հանի՛ր...

Դավիթ սեպուհը ցնցվեց: Նայեց Եղիշեի մռայլ աչքերին, Մամիկոնեից տիկնոջ սպառազեն հագուստին, մյուսների խոր զգացումով ներշնչված դեմքերին և սթափվեց:

— Հրամանդ ի կատար՛ր,— ասաց նա բարձր, զինվորի ձայնով և դուրս եկավ սրահից:

Զոհրակը նշան արեց սեպուհներին, որ հետևեն իրեն, և ինքն էլ դուրս ելավ: Ծամբարի ճանապարհին նա աչքի տակով նայեց Դավիթ սեպուհին և քմծիծաղով հարցրեց.

— Դու այս ամենը հասկանալո՞ւմ էիր անում, թե...

Դավիթ սեպուհը արագ շրջվեց Զոհրակի կողմը և ասաց.

— Թեկո՛ւզ սպանի՛ր, իշխանի՛կ, շոկատը հանում եմ քո և Մամիկոնեից տիկնոջ հրամանի տակ. ես ուրիշ հրամանատար չեմ ճանաչում:

Զոհրակը հասկացավ, թե ինչ էր նշանակում այս: Դավիթ սեպուհը իրենն էր քշում. և նրա գլխին քարոզը օգուտ չունեի: Ուստի և լռեց՝ վճռելով խիստ հսկել նրան: Հասան ճամբար:

Սկսվեց զնալու տազնապալի իրարանցումը նաև ամբողջում: Արդեն լուսացել էր: Ողական ամբողջի առջև գումարվեցին Ատոմի և Խորենի ջոկատները: Ատոմը հրամայեց, որ Մամիկոնյան ջոկատը բերեն ամբողջի դուռը: Ամբողջի բնակիչները դուրս ելան

դարբասից ամրոցի հրապարակը: Ճամբարից Դավիթ սեպուհի գլխավորութեամբ եկավ Մամիկոնյան ջոկատը և կանգնեց մի կողմ՝ սպասելով հրամանի:

Ամրոցից դուրս եկավ Ատոմը՝ Եղիշեի, Խորենի հետ, զննող աչքերով նայեց Մամիկոնյան ջոկատին և խաշակնքեց նրան: Բայց և հակամարտ զգացմունքները ցոլացին երկուստեք. մի կողմից հրամանատարի, որի ուժեղ կամքը իսկույն թելադրեց նրանց ենթարկվել իրեն, և մյուս կողմից Մամիկոնյան տոհմի զինվորների բնական անբարյացակամությունը օտար և դեռ անծանոթ հրամանատարի հանդեպ:

Մամիկոնյան զինվորները ջննող ու սուր աչքերով զննեցին Ատոմին, որ իր գեղեցկության հետ նաև մարտիկի կարծրություն ուներ: Նրանք փորձեցին քամահրանքով նայել ինքնակոչ հրամանատարին, բայց երբ Ատոմը պողպատի սառնութեամբ հանգիստ նայեց նրանց աչքերին՝ սաստվեցին:

Ամրոցի դարբասի մոտ խոնված բազմության մեջ խառն կանգնած էին հեծյալ զինված շինականներ ու գեղջկուհիներ, որոնց շարժումներից երևում էր, որ կամենում են միանալ մեկնող ջոկատին:

Այդ պահին բոլորի ուշադրությունը խլեց ամրոցից դուրս եկող տիկիներին խումբը, որին գլխավորում էր Մեծ Տիկինը: Նրա պատկառազու ողբերգական կերպարանքը սաստեց բազմության: Նրա հետ էին Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկիները, որ պատրաստ էին ճանապարհ ընկնելու: Խոր տպավորություն թողին այդ խմբի մեջ, երբ երևացին Անահիտն ու Աստղիկը, ինչպես և Յուդաբերն ու աղախիները՝ բոլորը սպառազինված: Այրմարդու և կնոջ տարազների խառնուրդը միաժամանակ պատկերեց այն բոլորովին նոր հոգեվիճակը, որ ապրում էին ամենքը Ատոմի ամրոց գալուց ի վեր: Փոխվում էր ամեն բան ամրոցի մեջ, գուցե և աշխարհում: Ամրոցի բնակիչները, զինվորները, շինականները թե՛ եկվոր և թե՛ Մամիկոնյան՝ բոլորն այնպես էին ըզգում, թե իրենց սպասում է մի ահավոր, մեծ դեպք, որ պիտի խառնի ամեն ինչ և թեթ փրկեն՝ փրկեն, շփրկեն՝ աշխարհի վերջն է:

Մամիկոնյան տիկինը համեստ ու վճռական կերպարանքով պատկառանք էր ազդում բոլորին: Անահիտը, որի ճնշող սաղա-

վարտի տակից թախծալի համակերպությամբ աչքերը նայում էին հեռուն՝ քաշվում էր հազարավոր աչքերի նայվածքից: Աստղիկը համարձակ էր և ուրախ իր նոր վիճակի մեջ:

Մեծ Տիկինը դարձավ Մամիկոնների օրհինների ու օրհորդների և ցույց տալով նրանց ոտները՝ հրամայեց.

— Հանեցե՛ք մաշիկներդ: Դուք զինվորացի եք:

Սա շափազանց էր, խստագաման:

Հակաճառելը միտք չտներ: Պառավը մոռնալու էր: Այս կերպ նկատեց նրանց զարմանքն ու դժվարանալը՝ դաժանացավ.

— Ի՛նչ, ուսմիկ զինվորացի, որ բորիկ է՝ դո՛ւք եք նրանցից վերն ու սիրելիս կոլի մեջ: Զինվորացի ենք՝ հավասար ենք:

Պառավ իշխանուհին ապրում էր հոգեկան մեծ խռովք. նա ճգնում էր հանգստացնել իր, ցրիստների, տանջվել պարվող խրդի կշտամբանքներն ու փայթոցները հանգեպ առիթի: Նա կարծում էր, թե կարող էր և այն էլ այս վարմունքներով հաջատություն և արդարություն բերել իշխանի ու առիթի համակեցություն: Եվ նա ձեռնարկեց իրականացնել այդ հաջատությունն ու հավասարությունը, որ նրա միամիտ, բայց յուրովի բարի միտքը ծնում էր նրա հոգու մեջ... Նա զգում էր ժողովրդի ուժք, որ ճնշում, մղում էր ամենքին, բարձրացնում, ազնվացնում...

Զինվորները լրջացան և թողին իրենց ներհակ մտքերը: Այդ միջոցին Ատոմի հայացքն ընկավ շինականների վրա, որոնք նրժույզ նստած, զինված խստագեմ նայում էին շարք կանգնած զինվորներին: Պողոսն առաջ ընկավ ու ասաց Ատոմին.

— Իշխան, պատրաստ ենք:

— Դո՛ւք ինչու եք թողել մեր տունն ու գործը, ո՛ւր եք գալիս, — սաստեց նրանց:

Ժողովուրդը լռեց ճնշված ու դժգոհ:

— Դուք զորք չեք, կոբի չգիտեք, ի՛նչ պիտի անեք՝ բացի խանգարելը, — շարունակեց Ատոմը:

Այդ պահին համարձակ առաջ քշեց իր նժույզը ևանդութը և խրոխտ գոչեց.

— Իշխան ես, մեր տերն ես, հրամայի՛ր: Մենակ՝ կիշխեմ՝ կասեմ. աստծուց հրաման չկա արգելես հող հայրենուն՝ գնա իր երկիրը պաշտպանի:

Մեծ Տիկինը, որ թվում էր, թե խլացել էր աշխարհիս բոլոր ձայներին՝ խոժոռ նայեց Ատոմին և ասաց հրամայական ու խըպոտ ձայնով.

— Թող զա՛ր ուսմիկը, իշխանիկս, նրանով պիտի հաղթես. ուսմիկը հող հայրենի՛ն է, աստված է օրհնել նրան:

Ատոմին զարմացրեց պառավի ուշիմությունը, ազդեցին նրա այս խոսքերը:

— Հրամա՛ն տուր, իշխա՛ն,— խոսեց Առաքելը մռայլ լրջությամբ, որ հրամանի շեշտ ուներ:

Ատոմը հիշեց գուժկանի օրը իր դիմաց կանգնած ըմբոստ շինականին, որ թեև այսօր մեղմ էր խոսում, բայց ավելի վճռական ու սպառնալից էր:

— Իշխան,— ասաց նա մեղմաձայն հանգիստ ու վստահ սակայն:— Ձերը զորք է, խոսք չկա, դուք կոխվ գիտեք, կկոպեք, երկիր կառնեք, երկիր կտաք: Մերն ուրիշ է, մենք կոխվ չգիտենք: Բայց որ մենք կոպենք — կմեռնենք՝ երկիր շենք տա: Մեր կովի առաջ քար մի գցի, մեկ է՝ մենք կգնանք:

— Արդա՛ր է, արդա՛ր,— ձայն տվեց բազմությունը:

Ատոմը ազդվեց մի փոքր և շկամեցավ Մեծ Տիկնոջ վիրավորել: Միաժամ և նա սկսում էր կարծես արժեք տալ շինականներին:

Ատոմը աչքով շափեց շինականների գինված հեծյալ խումբը և կարծես գլխով հավանություն նշան արեց:

— Հրամա՛ն տուր, իշխան, հրամա՛ն տուր,— ձայնեցին գինված շինականները:

Ատոմը ասաց նույնպես մռայլ ու լուրջ.

— Դե ուրեմն եկեք հրամանի տակ: Հրամանից դուրս զաք՝ մահու պատիժ է:

— Տուր մահու պատիժ,— ասաց Առաքելը:

— Անցիր գլուխ,— հրամայեց Առաքելին Ատոմը:

Շինականները գինվորական կեցվածք առան:

— Դե՛, ի գո՛րծ,— ասաց Եղիշեն:

Սպասավորները բաշեցին մի խումբ նժույզներ:

Եղիշեն նստեց նժույզը: Մյուսները հետևեցին նրան: Ապա Ատոմը աչքով շափեց շոկատները և մտրակը օդում ճոճելով հրամայեց.

— Ճանապարհ...:

— Ճանապարհ բարի,— գոչեց ողջ զորագունդը:

Ատոմն առաջ ընկավ: Նրա հետևից գնացին բոլորը՝ իշխանները, կանայք, ջոկատը և շինականները: Երբ դուրս եկան դաշտ՝ Եղիշեն սկսեց հոգևոր երգ, որ նաև ռազմական էր: Նրան ձայնակցեցին զինվորները, որոնց տրամադրութունը փոխվեց՝ ռազմական երթի ուրախության պատճառով: Ատոմը, որի նծույզն սկսեց խաղալ, խոսքի բռնվեց Խորենի և Զոհրակի հետ: Հարկավոր էր հաջող թափանցել Ռշտունյաց ամրոցը, այնտեղից ջոկատ վերցնելու: Ատոմը գիտեր Ռշտունյաց նախարարի ներհակ բնավորութունը և աղոտ զգում էր, որ այդ ամրոցում արգեն լուրջ հակառակորդներ դուրս կգան իր դեմ: Նա հույսը դրել էր ավելի խիզախության, քան բանականության վրա:

Օրը մառախլապատեց: Աջակողմը, ինչպես սև էքենոս, ձրգվում էր Սասնո լեռնաշղթան իր գագաթներով, որ մխրճված էին թուփայերի մեջ: Կապարագուլյն Մեղրագետը փոում էր իր քղանցքները եղեգնուտների մեջ: Իսկ առջևը, մի փոքր ձախ, դեպի երկինք թռել և թռիչքի մեջ քարացել մնացել էր օդում, իբրև հրակայական շատրվան, Գրգուռ լեռը: Իսկ ավելի դիմացը, աջակողմում մոռյվում էին Ռշտունյաց մթնասև անտառապատ լեռները: Այնտեղ էր գնում Ատոմի ջոկատը՝ շինականների և գեղջկուհիների խմբերով:

Մամիկոնյան տիկինը տարված իր մտքերով՝ չէր խոսում: Շուշանիկ տիկինը մերթ-մերթ նայում էր Անահիտին՝ թափանցելու համար նրա ապրումներին, ծանր էր Շուշանիկ տիկնոջ համար Անահիտի հոգեկան խռովքը, նա վշտանում էր, որ այդ մատաղ կույսի առաջին զգացումը այսպես բիրտ հարվածների տակ խորտակվում է: Բայց նա շուգեց ավելի հուզել խեղճ աղջկա առանց այն էլ ալեկոծված սրտի փոթորիկը: Միայն նրան հետաքրքրում էր, թե ի՞նչ է մտածում Անահիտը իր հոր մասին:

— Անահիտ, դու վախենո՞ւմ ես հորդ ցասումից:

— Ո՛չ, իշխանուհի՛,— ասաց տխուր Անահիտը և աչքերը խոնարհեց:

— Այո, անվա՛խ կանգնիր նրա առաջ և հայտնիր ուխտդ, դու հիմա զինվորյալ ես:

— Գիտե՛մ, իշխանուհի՛... — ասաց Անահիտը, և նրա աչքերը լցվեցին:

Շուշանիկ տիկինը նայեց Աստղիկին: Սա ըստ երևույթին չէր ճնշվել դեպքից: Ընդհակառակը՝ աշխուժի էր եկել, ինչ-որ հերոսական շուք էր հագել: Նրա մատաղ, գեղեցիկ դեմքը, թարմ կերպարանքը ռազմիկի սլաք էր ստացել, որ մարդու խլում, թռնցնում էր դեպի սխրագործութուն: Միայն նրան ուշի-ուշով նայողը կնկատեր, որ նրա հայացքի խորքում, շրթունքների անկյուններում մի կտորված թախծալի ժպիտ էր խաղում, երբ նա գողունի հայացք էր նետում դեպի Զոհրակը: Նրան ուրախացնում էր իր առաջին զգացումը և միաժամանակ հարվածում: Զոհրակը Աստղիկին թվում էր անհասանելի, չլինելիք մի երջանկություն: Եվ երեկվա խոնարհությունը սիրո առաջին հրամանի առաջ, նրա համակերպությունը այն վճռին, որ թող Զոհրակը շիմանա իր սերը, թող Աստղիկը միայն նրա սպասարկուն լինի ռազմի դաշտում, այսօր տեղի էր տվել բուռն, փոթորկալի, խանդակաթ սիրու Աստղիկը զգաց, որ քանի ինքը այդ զգացման գետի ափին էր և ձեռքով խաղ էր անում ալիքի հետ՝ հասարակ ու հեշտ էր թվում ալիքը, բայց երբ այսօր ալիքը խլեց նրան և տարավ հորձանուտները, նա պիտի պայքարի մի ահագին փոթորկի դեմ: Մերթմերթ էլ ինչ-որ մի թաքուն հույս, թե անընկճելի բաղձանք նրան հանկարծ ողողում էր կյանքի մի այնպիսի բուռն ուրախություն, որ նա հառաչում էր երջանկության ճնշումից: Եվ նա ողջ ճանապարհին մոռացել էր անգամ, թե ո՛ւր են գնում և ինչ ո՛ւ:

Շինականների խմբերը գնում էին հետևից: Նրանց մեջ նկատելի դիրք էին բռնել Պողոսը, Օհան Հայրիկը, Խանդուկը:

Նրանք գնում էին լուրջ և հոգածու՝ ինչպես վերահաս մի պատահարի առաջն առնելու, առանց որի անկարելի է առօրյա գործերը շարունակել:

Անահիտը հարգանքով ետ-ետ էր նայում իրենց հետևող Խանդուկին, որ մեծ արժանապատվությամբ ջշում էր նժույզը՝ իր հետևից ունենալով գեղջկուհիների խումբը: Նրան ազդում էր Խանդուկի ազնիվ ու բնական հպարտ դեմքը՝ կյանքի հոգսերից ու աշխատանքից թախծալի և մտախոհ: Կարծես նրա պես կանանց առաջին անգամն էր տեսնում կյանքում: Աստղիկը, որի համար այս օրերը ավելի ուրախ ուխտատենացություն հանգամանքն ուներ,

հետաքրքրութեամբ դիտում էր հանդուժի և իր հետևն ընկած կանանց խմբի զգեստավորումը: Նա ուշի-ուշով զննում էր նրանց բաց գլուխները՝ մինչև գոտկատեղերը հերարձակ, պճղնավոր պարեգոտները, որ ամուր ամփոփված էին շաշի գոտիներով, նրբանց վզներից կախ ուլունքները: Նրանցից հանդուժը և մի քանիսը նիզակներ ունեին ձեռներին և վարժ էին նստած նժույզների վրա: Աստղիկը դիտում էր նաև շինականների կարճ բաճկոնները, մեկնոցները ուսերին՝ վզի շուրջը երկար կապով բռնված, որ երբ հովը ետ էր ծփում, բացուխուսի էր անում նրանց կոթօքն ու կշտերը: Նրանք լավ զինված էին սուսերներով և սրերով: Զվարճալի էին գինվորները իրենց մարմնին կպած զրահներով ու սաղավարտներով, սրերով ու մուրճերով: Աստղիկի ուշը գրավել էր մի շատ երիտասարդ նրբին դեմքով զինվոր, որ միշտ նժույզից բարձր էր բռնում իր երկառայի սուսերը՝ նրան չվիրավորելու և բարակ շրթունքները սեղմած էր պահում՝ կարծես ծիսակատարութեան մեջ էր:

Զինվորներն ուրախ տրամադրութեան էին: Երիտասարդները կատակներ էին անում աշտունքով: Լուրջ էին և մտահոգ հասակավորները, որոնք ավելի լավ էին հասկանում, թե ինչ է պատերազմը: Զորաջոկատները գնում էին տարբեր դրոշներով՝ Մամիկոնյան, Խորխոռունյաց և Գնունյաց:

Երբ զառիվերով բարձրացան Գրգուռի հարավային ստորոտները, դիմացը հալած արճիճի պես մերկացավ Բզնունյաց ծովի ջղաձգվող դեմքը: Նա զայրացած էր մեկի դեմ, շնչում էր անհանգիստ: Մոռյլ սաստում էին Ռշտունյաց լեռները:

Մամիկոնեից տիկինը երկյուղով նայեց Մեծ Տիկնոջ, որի մազերը ծովի փրփուրքի պես ծփում էին նրա մոռյլ դեմքին: Տիկինը վախենում էր, որ նա հոգնի, մրսի, հիվանդանա: Նույն երկյուղն ունեին նաև բոլորը: Բայց պառավը, ինչպես ցույց տվեց՝ ուներ պահեստի անագին ուժեր: Նա թշում էր նժույզը՝ առանց մարմնական նեղութեան: Ըստ երևույթին նրան նեղում էր միայն հոգեկան տազնապը:

Ատոմը գնում էր այժմ բեռնված ավելի մեծ հոգսով, քան եկել էր Տարուն: Դա նախ նրա բարդ կազմ ունեցող զորախումբն էր, շինականները և կանայք՝ նախարարական և շինական, և ապա այն ընդունելութունը Ռշտունյաց աշխարհում, որ սպասում

էր նա: Անշուշտ Արտակը՝ Ռշտունյաց նախարարը, որ Արտաշատում հակառակ դիրք էր բռնել, այժմ սուրհանդակների, զորական տեղապահի և նախկին զործակիցների միջոցով կազմակերպել էր որևէ դիմադրութիւն: Նա իբրև անկախ նախարար՝ շատ լավ էր հասկանում, որ այդ դիմադրութեանը միանգամայն հաջողանալի է այլ անկախ նախարարի կողմից: Միայն ի գիտեր, որ նա ձեռնարկում է դեռ շտեմնոված մի գործ՝ արքունի զորքի կազմակերպումն տարբեր նախարարական տների զոդապետներից՝ քրհնց տերերի բացակայութեան: Բայց և ե՞րբ էր Հայոց աշխարհը տեսել այսպիսի արհամիթք: Աս համան էր վերահաս զրհեղեղի, երբ այլևս չեն մտածում օրինակած-անօրինակութի մասին: Նա ետ նայեց, մի անգամ աչքով շահեց իրեն ենթարկված տերունական զորքի դեռևս թույլ զանգվածը և ուշի-ուշով դիտեց շինականներին ու գեղջիկներին: Եվ հանկարծ նրա մեջ ծնվեց նոր միտք. «սրանք կօգնեն»: Նայեց քրհանական կանանց, Մեծ Տիկնոջ, Եղիշին: Եվ առաջին անգամ հասու եղավ այն մեծ և ուժեղ գերին, որ համեն էր առել ինքը կատարել: Հիշեց Եղիշի գիշերային ճառը, Մեծ Տիկնոջ հօգեկոչումները, շինականների հողի տաղնապը և հասկացավ, որ իր արշավը հասարակ, զորական մի ձեռնարկ չէր, այլ ավելի խորհրդավոր, մեծանշանակ գործ: Եվ ուժ առավ, գգաց, որ մի նոր օգի մտավ նրա էություն մեջ: Նա իր մոտ կանչեց Դավիթ սեպուհին: Սա մտալլ, քայց արագ աշտանակեց նժույզը և թռավ գեպի Ատունը:

— Վերցրո՛ւ տասը հեծյալ և առա՛ջ ընկիր դեպի Ռշտունյաց ամրոցը, հասկացրու, թե ինչո՛ւ ենք գնում: Հայտնի՛ր, որ կովելու շենք գնում, թող չպատրաստվեն դիմադրութեան: Ասա՛ շենք գա ամրոց՝ մինչև չհրավիրեն մեզ:

Դավիթ սեպուհը լուց և մտածեց: Նա դեռ մտալլ էր, բայց և զարմացել էր այսքան վստահութեամբ իր հանդեպ: Ատունը վրա բերեց.

— Այդ դո՛ւ միայն կարող ես...

— Հրամանդ կատար՛ր, — վերջապես սխափվեց և շերմեռանդ ասաց Դավիթ սեպուհը:

Մի փոքր անց՝ Դավիթ սեպուհը տասը հոգիանոց հեծյալի հետ սլացավ առաջ: Նա ուրախ էր, որ միևնույն քաղետին» ենթարկվում է նաև Ռշտունիքը:

Անահիտի հորը՝ Գեղեոնին իմաց տվին Ռշտունյաց ամրոցում, որ Տարոնից հեծյալ սուրհանդակներ են եկել: Գեղեոնը հրամայեց ներս թողնել նրանց: Դավիթ սեպուհը իր զինվորներով մտավ ամրոցը: Ամրոցի բնակիչներն իրար անցան, տեսնելով եկվորների լուրջ ու մտախոհ դեմքերը: Ավելի զարմացավ Գեղեոնը, երբ տեսավ իր առջև մի սեպուհի, որ եկել էր սուրհանդակի հանգամանքով: Վերջին ամիսների լուրերը, տազնապալի վիճակը, ինչպես այլուր, այնպես և Ռշտունյաց ամրոցում ու աշխարհում ամենքին զգայուն էին դարձրել դեպի ամեն մի շնչին դեպք, ո՛ր մնաց մի սեպուհի տարածամ այցելությունը: Դավիթ սեպուհը Գեղեոնին հայտնեց, որ նախարարներն ուրացել են: Գեղեոնը ցնցվեց:

— Ինչո՞ւ են ուրացել... Ի՞նչ իրավունքով... Ոչ հայրական կարգ է, ոչ այրմարդու գործ: Ես չեմ ընդունում:

Դավիթ սեպուհը լռեց: Ապա հայտնեց, որ ամրոցին է մոտենում զորագունդը: Գեղեոնը զայրացավ.

— Իսկ ո՞վ տվեց իրավունքը...

Դավիթ սեպուհը բացատրեց զորագնդի նպատակը: Գեղեոնը լսեց թերահավատ ու դժկամ: Բայց երբ, անկախ նրա մոռյլ ու կամակոր բնավորության, լսեց զորագնդի հետ եկող մնացածների մասին, զարմացած, բերանբաց նայեց Դավիթ սեպուհին: Դա շտեմնված, անլուր դեպք էր: Գնունյաց, Խորխոռունյաց, Մամիկոնեից զորագնդերից կազմված զորագունդ, որին միացել են խազաղ շինականներ, կանայք, որոնց մեջ են Մամիկոնեից Մեծ Տիկինը, մյուս տիկիները, իր դուստրերը, գեղջկուհիները և ընդհանուր հրամանատարն է օտար մի նախարար և զորագնդին առաջնորդում է Եղիշեն: Շփոթվեց Գեղեոնը և մոռյվեց: Դիմադրության և հակառակության միտքը սառեց նրա մեջ: Այնքան ազդեց այս անօրինակ բանը, որ նա խոսք չգտավ մերժելու Դավիթ սեպուհի առաջարկը՝ առանց դիմադրության թույլ տալ զորագունդը ամրոցին մոտենալու: Գեղեոնի լուռությունը Դավիթ սեպուհը օգտագործեց իսկույն:

— Համաձայնի՛ր, սեպուհ՛ւհ, թո՛ղ մոտենա զորագունդը: Հայրենի գործի համար է: Վտանգ չկա:

— Թո՛ղ առաջ տիկիները մոտենան, — զգուշացավ սակայն Գեղեճը՝ մերժելուց առաջ փորձելով ստուգել:

Նրան դժվարացրեց Մեծ Տիկնոջ, Մամիկոնների տիկնոջ, Շառշանիկ տիկնոջ, իր դուստրերի և ժողովրդի մասնակցելու հանգամանքը:

Դավիթ սեպուհն իսկույն հեծյալներ ուղարկեց Ատոմին իմացնելու Գեղեճի պայմանները: Գեղեճը մտքում զայրացավ իր աղջիկների վրա:

Ամրոցի դարբասը լցվեց հետաքրքիր բազմություններ, երբ Գեղեճը իր կնոջ և իշխանուհի դստեր հետ ելավ ընդառաջ եկողներին: Հեռուն ձորից վեր էր սողում զորագունդը: Ամրոցում զինվորները վազեցին իրենց դիրքերը:

Ատոմը կանգնեցրեց զորագունդը հեռու ձորում՝ Զոհրակի հսկողությունում, և ինքը Եղիշեի և տիկիների հետ առաջ ելավ մոտեցավ ամրոցին: Գեղեճը աչքերը կկոցելով նայեց մոտեցող տիկիներին և իր դուստրերին: Այստեղ նրա առջև բացվեց մի վսեմ տեսարան: Նրա ուշադրությունը գրավեց Մեծ Տիկնոջ ողբերգական սգավոր կերպարանքը և հարգեւոր հասակը: Մեծ Տիկինը այնպիսի խոր վշտով նայեց Գեղեճին, որ սա առաջ զնաց և մոտենալով Մեծ Տիկնոջը՝ խլեց նրա ձեռքը, համբուրեց և հրամայեց սպասավորներին, որ օգնեն նրան նժույգից իջնել: Նաժիշտները վազեցին մյուսների վրա և օգնեցին իջնել: Գեղեճը ողջունեց Մամիկոններից և Շուշանիկ տիկիներին և ապա նայեց իր դուստրերին, որ լաց էին լինում՝ նայելով Մեծ Տիկնոջ: Գեղեճը, ինչպես և ողջ ամրոցի բնակչությունը շկարողացավ աչքերը հեռացնել այդ վշտահար կերպարանքից, որ կարկամեցրեց ամենքին: Գեղեճը և Մամիկոններից տիկինը ընկան նրա թևերը և տարան ամրոցը: Նա լուռ էր և անմխիթար տանջվողի պես իր խոր վշտին տարված:

Երբ հյուրերին տարան վերև՝ սրահը և Գեղեճը հրավիրեց նախ Մեծ Տիկնոջ և ապա մյուսներին նստել բարձրին, ներս մըտան Եսթերը և Արշալույսը, Նրանք ևս՝ շնայած Եսթերի տարիքին՝ խոնարհ համբուրեցին Մեծ Տիկնոջ ձեռքը, ողջագուրվեցին մնացյալների հետ: Գեղեճը համբուրեց Եղիշեի աջը և խիստ հայացքով հրավիրեց յուրայիններին հետևել իրեն: Ապա հնազանդ սպասավորի պես կանգնեց Մեծ Տիկնոջ և Եղիշեի առջև՝ կարծես

ապրտելով հրամանի նստել կամ կատարել մի գործ: Նա այնքան ազդված և երկյուղած դեմք էր ստացել, որ եղիշեն հրավիրեց նրան նստել.

— Հանգի՛ստ առ, սեպո՛ւհ, ըննենք արհամարհը:
Գեղեցունը հրաժարվեց նստել:

— Մեծ Տիկնոջ առջև հրաման չէ սեպուհներին...
Մեծ Տիկինը հառաչեց.

— Նստի՛ր, Գեղեցո՛ւն, նստի՛ր, զավա՛կս, Մեծ Տիկնոջը շուրջ քարել է:

Գեղեցունը շնտեց և սկսեց մոայլ մտածել: Հետո վրդովված, դայրալի ասաց.

— Ինչպե՛ս են համարձակվել հայրենին ուրանալ: Հայրենին նրա համար է, որ մարդ շուրանա: Ատոմը պատասխանեց.

— Հենց իսկ դրա համար վեր ենք կացել, սեպուհ: Եվ հիմա քետք է, որ Ռշտունյաց աշխարհը ևս մասնակից լինի հայրենիի կոպին:

Գեղեցունը նայեց վշտաբեկ Մեծ Տիկնոջը, մյուսներին և այս քստ երևույթին կարծր և կամակոր մարդը 1946 ինչ-որ խորհրդովոր զգացմունքով: Նա կանչել տվեց նախարարի պաշտոնական տեղապահին, մյուս սեպուհներին, տարօրինակես նաև տեր Զանգակին: Լավ չհասկացվեց նրա միտքը: Եկավ տեր Զանգակը ինչ-որ կասկածելի մի վանականի հետ: Եկավ տեղապահը՝ Զանգաղանը, այն շիկահեր, կապտաշյա սեպուհն էր, որը Արտակ Մուկացի Ռշտունյաց ամբողջ այցելած գիշերը Արտակ Ռշտունու հետ գավեր էր նյութում վարդանի կյանքի դեմ և որի ընկերը ընկել էր Արծվիի սրի հարվածով ծովի ափին: Նա տեր Զանգակի հետ ծպտյալ մոգ էր պահում տանը, որ կենցաղի մեջ աննկատելի համակրանք ստեղծի դեպի կրակապաշտութունը: Իսկ տեր Զանգակի հետի կասկածելի վանականը Ռշտունյաց նախարարի սուրհանդակներին մեկն էր, որ եկել էր Ավարայրի դաշտից: Նա եկել էր Ռշտունյաց զորագունդը նախարարի տեղապահի հետ պատրաստ պահելու և տրված ազդանշանով հաննու Զարևանդ՝ ուխտյալների դեմ: Գեղեցունի ինքնազուլտ տիրապետության դեմ նրանք հակադրել էին անթափանցելի դավադիր մի մտադրություն, այն է՝ հենց որ նախարարը հասնի Բագրևանդ՝ բանտարկեն Գեղեցունին և զորագունդը տանեն Զարևանդ:

— Գե՛, գուք համաձայն եք, — ոչ մի ուշ չգարձնելով այլ բանին, որ սեպուհները ամենևին էլ համաձայն չէին, այլ հակառակ էին միանգամայն, — խոսեց Գեղեոնը հաստատամիտ եղտոնակով, — մենք շոկատը կմիացնենք հայրենիքի պաշտպանության գորագնդին: Դուք ուզում եք, որ մենք գնանք ուրացյալների դեմ: Ուխտում եք, որ հավատարիմ քրիստոնյա եք:

Բոլորը լռեցին միայն: Բայց դա շաղղեց և կարծես անգամ չնկատվեց Գեղեոնի կողմից: Նա շարունակեց.

— Դուք թողիք ձեր հակառակությունները, է՛լ հպատակ չեք ուրացած նախարարին: Դուք միայն ազգ եք ճանաչում և հայրենիք: Համբուրում եք սուրբ երեցի աջը, գնում եք շոկատը պատարաստելու: Զանդազա՛ն սեպուհ, դու հեծյալներով գնում ես և զորագունդը բերում ես ամբոց:

Սեպուհները կարկամած մնացին տեղերում: Այն ժամանակ Գեղեոնը հանգիստ մոտեցավ Զանդաղանին և թևից բռնած թշեց, Նղիշեի մոտ և ճնշելով նրա գլուխը՝ խոնարհեցրեց գեպի Նղիշեի, աջը: Տեղապահը, որ չէր սպասում այսպիսի կոպիտ վերաբերմունք, շփոթվեց սակայն և կատարեց Գեղեոնի պահանջը: Մյուսները շտապեցին հետևել տեղապահին՝ խուսափելու համար նրա վիճակին արժանանալուց: Գեղեոնի վարմունքի մեջ բացի ինքնա նասածության տարօրինակությունը, կար և ներքին մի ուժ՝ վրձնականության ուժը: Միաժամ և ազդում էր նրա անայլալ տ հանգիստ անծիսականությունը, որ հաշվի չէր առնում ոչինչ:

Զանդաղանը սակայն պինդ կանգնած էր իր տեղում: Գեղեոնը հասկացավ, բայց չնկատելու տվեց:

— Իսկ երբ նախարարս գա՛ ի՞նչ հաշիվ տամ նրան, — հարցրեց Զանդաղանը:

— Հաշիվը ե՛ս պիտի տամ, — պատասխանեց Գեղեոնը հանգիստ:

Սեպուհները չէին շարժվում սակայն:

Տեսնելով սեպուհների տատամսելը՝ Նղիշեն միջամտեց.

— Տարակուսո՞ւմ եք ծառայելու ձեր հայրենիքին. մի՞թե՞ ձեր նախարարը վեր է, քան ազգը հայոց:

Գեղեոնը վիրավորվեց.

— Նրանք չեն տատանվում: Նրանք էլ այդ են առում: Հիմա

Քրանք գնում են հրամանս կատարելու:— Եվ խստահայաց նայեց
Քրանց:— Դե՛...

Սեպուհները հեռացան: Ատոմը ընդոստ մի շարժում արեց:
Յո սպասեց, որ սեպուհները ուղղակի զորագունդը կհանեն իր
քիմ:

— Դո՛ւրս ելնենք, սեպո՛ւհ,— ասաց նա Գեղեոնին,— դի-
տանք:

Գեղեոնը՝ բոլորովին անսպասելի շրջապատողների համար՝
զորական կեցվածքով, հնազանդ ձայնով ասաց.

— Հրամանդ ի կատա՛ր, իշխան:

Նոր էին կամենում սրահից դուրս գալ դարբասը, որ լսեցին
խռովահույզ ձայներ: Ատոմն իսկույն գուշակեց, թե ինչ է կա-
տարվում դուրսը և Գեղեոնին պահեց: Նրանք մի պահ կանգ ա-
ռան և ներսի դռնից սկսեցին դիտել և լսել:

Այստեղ խռնվել էր մի մեծ բազմութիւն: Ռշտունցի ժողո-
վորըրը անհանգիստ եղած Տարոնից եկած զորքից ու բազմութիւ-
նից՝ եկել էր դեպի ամրոցը:

Ռշտունցի զինվորները շար բան գուշակելով՝ սկսեցին մոմալ
իրենց մեջ: Իսկ ոշտունցի շինականները սկսեցին ավելի բարձր
աթոնշալ: Բազմութիւն ձայները բարձրացան...

— Ո՛ւր են ջշում մեզ...

— Խորխոռը, Մամգունը ի՞նչ գործ ունեն մեզ հետ...

— Մեռե՛լ է մեր իշխանը...

— Սեպո՛ւհ, հրաման տո՛ւր...

Բազմութիւնը որոտաց: Ատոմը մտածեց շուշանալ, սկսել...
Սլլապես կորած էր՝ իր ողջ գործը: Նա ալլալվեց: Մի վայրկյան
եւ, և ամբոխը հարձակվում էր իրար վրա, որ հանկարծ լսվեց
Նանգութի խոպոտ ճիշը, որ թափահար ճեղքելով բազմութիւնը՝
հարձակվեց ոշտունցիների վրա.

— Հա՛ւա՛ւ, ի՞նչ աքլորների պես սրվեցիք. Հազկերտի
ճտե՛րն եք, թե ուրացողների պոշերը... Գալիս են մոզերը՝ մտնեն
տներդ, կնիկներդ տեսնեն, գրկանոցներդ խլեն: Դրա՞ համար եք
կոտորչներդ ցցում զինվորյալների դեմ: Հողն են քաշում տակ-
ներիցդ, խելքի՛ աղբատներ: Էլ ի՞նչ մամգուն, ոշտուն, արծրուն,
խորխոռ, լաշակս ձեզ պես տղամարդու գլխին: Բա կնանիք չկա՞ք,
եկե՛ք:

— Ճշմարիտ, ինչի՞ շնք ելնի,— մեջ թռավ մի ուշտունցի գեղջկուհի,— մոգերը մեր տները կրա՞կ բերեն, պարսիկը մեզ ստրկություն բերի: Կենեք ճշմարիտ:

— Քաշվի՛ր,— գոռաց հետևից մի հսկա ուշտունցի,— ոլոր-մորուս, վեհատիպ, աշքերի արծվենիկ խայթիչ հայացքով,— քեզ խոսք չի հասնի:

— Հրամա՛ն քեզ, Արթե՛ն քեռի, հապա՞ որ չի հասնի, մե-նակ՝ սուրբ հայրենին ինձ էլ հրաման է...

— Ձենդ, անամոթ, հիմի՞ կզարկեմ գետին,— բոունցքը վրա բերեց Արթեն, քեռին, որ զարկի կնոջը:

— Զարկ, Արթեն քեռի, ինձ՝ իրավունք է,— կուրծքը դեմ արեց կինը,— մենակ՝ հայրենիին է՞լ կզարկես: Չէ՞, Արթեն քեռի, էդտեղ կկո՞վեմ, կզարկեմ-կզարկվեմ:

— Սրբո՛ւն... Սրբո՛ւն...— զգուշացրին կնոջը:

Բայց Արթեն քեռին լեռնականի ամոթանք զգաց և մի պահ լռեց ու շփոթված նայեց շորս կողմ:

Սրբունը դարձավ ուշտունցի կանանց:

— Ելեք, քույրիկներ, ելեք ձեր տղամարդկանց ամոթանք ավելք: Այ քեզ մեռնեմ, կանաչ-կապուտի աստված... բա սրանք, սր ծեր իշխանուհով, գեղի կանանցով վեր են կացել եկել ձեր դու-ռը ապավեն՝ ամոթ չե՞ք քաշում. հո եք տալիս: Արի՛, քույրիկ, արի միասի՛ն վեր կենանք:

Ո՞ գրկեց Խանդութին:

Տղամարդ ուշտունցիները խոժոռվեցին տեսնելով այս գրկա-խառնումը, որ փոխանակ հանդարտեցնելու՝ ավելի կատաղեց-րեց, խավար լեռնցիների ներհակությունը հանդեպ օտարների՝ շկոտրվեց, այլ ավելի գրգռվեց: Եվ Արթեն քեռին հանկարծ խենթ ու սրահայաց աշքերը ոլորելով՝ առաջ եկավ ու դարձավ եկվոր-ներին.

— Դե՛, դե՛, դե՛, մամգուն եք, խորխոռ եք, արծրուն եք, ինչ եք՝ որ ճամփով եկել եք՝ էն ճամփով էլ քաշվեք ձեր աշխարհքը: Թե չէ՝ արունք է, աստված ճշմարիտ:

— Հա՛, ճշմարիտ աստված,— լավեց շորս կողմից, և շատե-րը ձեռները տարան դաշույններին:

Կարծես քամի վեր կացավ: Սկսեցին խառնաշփոթ կերպով իրար վրա գորգոռալ, սպառնալ, դաշույն քաշել, և շէր հատկաց-

վում, թե ինչով կարող էր վերջանալ: Այդ վայրկենին խոժոռված ու զայրացած դեպի նրանց քայլեց Առաքելը և սուրբ քաշեց, շարտեց Արթին քեռու առջև.

— Ի՞նչ եք սրվում դեմներս: Պարսիկը՝ թշնամի, դավաճանը՝ թշնամի: Հիմի ի՞նչ, մենք է՛լ թշնամի ենք եկել դեմներդ: Թե՞ դուք պարսկից ավելի պարսիկ եք, կոիվ եք դուրս գալիս դեմներս: Մենք արունքի համար շենք եկել, արունքով էլ մի՛ վախեցնեք: Վեր կացեք մեզ հետ մեկտեղ՝ հող հայրենիին կանգնենք պաշտպան: Պարսիկը գալիս է հող հայրենիիդ վրա:

Բայց խոնվածներին ճեղքելով և դեսուդեն շարտելով մեջտեղ թռավ այլայլված Արթեն քեռին, ձեռքը բարձրացրեց: Բոլորը լռեցին: Արթեն քեռին խոժոռադեմ դարձավ Առաքելին.

— Էդ խոսքերդ հետդ առ ու գնա էստեղից:

— Պարսիկը հող հայրենիի վրա գա՞: Ո՞նց կգաս:

— Գալը գալիս է: Գու ասա՝ հող հայրենի՝ ես:

— Հող հայրենի եմ:

— Էս հողը իմն է ու էս հողը հայրենի, էս, էս՝ մեկ ենք: Խո՞սքդ ինչ է:— Թափով կոացավ ձեռք զարկեց գետնին ու բռնելով հողը բարձրացրեց և բուռնքի մեջ սեղմած ցնցեց, — պարսիկը սրա համար գա՞, սրա համար դու չէ՞ ոչտուն, մամգուն, բո իշխան, իմ իշխան, պարսիկ շեմ ճանաչում: Էս իմ հավատն է, էս իմ հավատը շեմ տա ու շեմ: Հավատա՞մ խոստովանիմ: Արդա՞ր է, — դիմեց բազմության:

— Արդա՞ր է, Արթեն քեռի:

— Արդա՞ր է, — կրկնեց բազմութունը:

Մի ոչտունցի լուրջ, հսկա՝ ձեռքով արեց, որ լռեն, ու երբ լռեցին և հայացքները նրան հռոնցին՝ ասաց.

— Դե որ էդ գիտես, Արթեն քեռի, մամգուն, ոչտուն, խորխոռ, արծրուն՝ արյուններս մեկ է, հողներս մեկ, ցավներս մեկ, թշնամիներս մեկ: Ելնենք: Ով չի գա, գլխին լաշակ:

— Ճշմարիտ, ելե՛ք, — գոչեցին շորս կողմից:

Ատոմն զգաց, որ վայրկյանը հասավ: Նա արագ քայլերով գուրս եկավ դարբասը և դիմեց բազմության.

— Դե, ով հայրենի ունի, ով պատիվ ունի՝ թող գաս Գնանք կովենք պարսիկների դեմ, մեր նախարարներին ազատենք զրագաշտից:

Բազմութիւնը խառնաձայն տոաջ եկաւ:

— Տա՛ր, իշխա՛ն, գալի՛ս ենք:

Ատոմը անշուշտ կամենում էր՝ նախ ու գլխավորապես՝ որչտունյաց զորքը հանել դուրս և ո՛չ ժողովուրդը: Բայց նա դիմեց այդ ձևին, — ձեռ գցել նախ շինականների համաձայնութիւնը:

Թե ինչ էին մտածել դավադիրները դուրսը՝ չիմացվեց, բայց Ջանդաղանը մի քանի հեծյալի հետ գնաց զորագունդը բերելու: Զորագունդը ճամբար դրեց ամրոցի մոտ անտառի մեջ: Ատոմը Զոհրակին հրամայեց ոչ մի ժամ չհեռանալ զորագնդից և խստիվ հսկել՝ մարտական պատրաստութեան մեջ:

Ատոմին կասկածելի թվաց այս գյուրին ու անցավ հաջողութիւնը: Նա նկատեց, որ տեղապահի և սեպուհների մեջ բազմանշանակ հայացքներ էին փոխանակվում, որ հետո հանգեց մի խուլ համաձայնութեան: Ուստի և նա Գավիթ սեպուհին ևս հրամայեց արթուն մնալ գիշերս և բազմաթիվ պահակներ դնել՝ խստիվ պատվիրելով հսկել և զգուշանալ հանկարծակի հարձակումից:

Գիշերը վրա հասավ ամրոցի հյուրընկալների խնամքի, հյուրերի տեղավորման, Ատոմի և Գեղեռնի պատրաստութիւնների և դավադիրների գաղտնի փսփուկների առերևույթ խաղաղ թողի տակ: Եսթերն ու Արշալույս տիկինը շրջապատել էին Մեծ Տիկնոջը և Մամիկոնեից, Շուշանիկ տիկինների օգնութեամբ ջանում էին նրան անկողին տանել հանգստանալու: Բայց Մեծ Տիկինը չէր ուզում անկողին մտնել: Նա միայն համաձայնեց պառկել սրահում գորգի վրա և զգեստները չհանեց ի նշան սգու: Անահիտն ու Աստղիկը գնացին Արտակի գիշերած օթևանը: Իսկ Ատոմը գիշերեց ճամբարում: Ամրոցամերձ հասարակ մի շենքում, որ դիտարանի դիմադրներինն էր, հավաքվեցին Ջանդաղանը, տաներեցը՝ տեր Ջանգալը, սուրհանդակը և մի երկու սեպուհ: Նրանք երկար փսփացին իրենց անելիքի մասին: Վճռվեց չդիմել հայտնի դիմադրութեան, թույլ տալ, որ ջոկատը հանեն, միացնեն Ատոմի զորագնդին և ապա, երբ նրանք ամրոցից կհեռանային, սպասեն Ռշտունյաց նախարարը Զարեանդ հասնելուն, որից հետո անմիջապես ամրոցը գրավել մնացյալ զորագնդով և գնալ միանալ նախարարին:

Առավոտյան Ռշտունյաց ջոկատը ներկայացավ Գեղեոնին:
Սա կարճ խոսք ասաց զինվորներին:

— Գնում ենք սուրբ հայրենիի և ազգի դավաճանների դեմ:
Հայոց զինվորը այդպես էլ անում է: Բոլորդ էլ սրտով կովում եք
հայրենիքի փրկության համար: Աղոթեցե՛ք:

Եղիշեն մի կարճառոտ խոսք ասաց, որից հետո ջոկատը
գնաց կանգնեց Ատոմի զորագնդի մոտ: Գեղեոնը հրամայեց տե-
լապահին, որ հրամանատարությունը ստանձնի՝ ինչպես որ կար-
գել է նախարարը: Սա տատամսեց: Վճուճած էր, որ նա մնում էր
ամբողջում: Բայց Գեղեոնը հրամայեց.

— Հրամանատարը բռնում է իր տեղը և գնում է հայրենիի
կովին:

Այնուհետև ինքը վերցնելով դրոշը՝ հրամայեց, որ Անահիտն
ու Աստղիկը Շուշանիկ տիկնոջ երկու կողքերին կանգնեն, և ապա
ազատ ձեռը կրժքին դնելով և մինչև ձեռը գլուխ խոնարհելով
Ատոմի առջև՝ ասաց նրան.

— Հիմա հրամայի՛ր, իշխա՛ն:

Լսվեց Եսթերի և Արշալույս տիկնոջ հեծկտոցը:

— Դե՛, դե՛,— գոռաց Գեղեոնը,— հայրենիի կովին լաց
չկա, հիմա՛ արյուններդ կթափեմ, հա՛...

— Թույլ տուր, սեպո՛ւհ, արտասուքը սրտի թեթևացում է,—
ասաց Եղիշեն:

— Ո՛չ, հա՛յր սուրբ,— բարկացավ նրա վրա Գեղեոնը,—
սրտի թեթևացում չկա հիմա:

Տիկիկները արտասովակալած աչքերով մոտեցան համբուրե-
ցին Մեծ Տիկնոջ ձեռը, և կամենում էին ողջագուրվել Մամիկո-
նեից տիկնոջ հետ՝ Գեղեոնը կոշտ ձայնով մոմոաց:

— Առաջ հայր սուրբի՛ աջը:

Նրանք կատարեցին Գեղեոնի այս հրամանը ևս: Ապա՝ երբ
ողջագուրվեցին տիկիկների և, մեծ հուզմունքով, աղջիկների հետ,
Գեղեոնը մոտ կանչեց տեր Զանգակին, աջն առավ և ասաց.

— Ամեն օր պատարագ ես անում ամբողջի եկեղեցում հաղ-
թության համար: Արտասուք ես թափում առաջի աստծո: Կրկնի՛ր:

— Արտասուք եմ թափում առաջի աստծո,— կրկնեց տեր
Զանգակը:

Բոլորը ծիծաղեցին, բայց տեսնելով Գեղեցունի զարհուրելի դեմքը՝ մի կերպ հազիվ զսպեցին իրենց:

Ատոմը հրամայեց.

— Զորագունդ, ճանապարհ...

Զորագունդը շարժվեց: Գեղեցունը սաղավարտը հանեց, երեսը խաշակնքեց և գոչեց.

— Դե՛, հայո՛ց աստված, դո՛ւ պահապան հայոց ազգին... —

Ու դրոշը վեր բարձրացրած՝ սկսեց օրորվել կասաղի նժույզի թափահար ընթացքից:

Զորագունդը բռնեց Մոկաց աշխարհի ճանապարհը, որ այնտեղից վերադառնար Արծրունիք և ապա դեպի հյուսիս՝ Զարեվանդ:

Անլուսին երեկոն մթնեց: Բարձրագահ լեռներում որոտաց վայրի քամին: Խորխոտունիքի և Ապահունիքի միջև լեռնանցքով ետում էր Ատոմի ազատության զորագունդը, որի մեջ լցվել էին նաև Ռշտունյաց, Արծրունյաց և Մոկաց ջոկատները:

Առջևից գնում էր զորքը, նրան հետևում էր ժողովրդական կամավորը, որի գլուխ էին անցել Առաքելը, Պողոսը և Խանդուբը: Սրանց հետ խառն գնում էին Մեծ Տիկինը, Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկինները, օրիորդները, Յուզաբերը, աղախինները և գեղջկուհիները, որոնցով Մեծ Տիկինը շրջապատել էր իրեն՝ հավասար տանելով իր հետ:

Խավարի թանձրության մեջ հազիվ մտալ գծագրվում էր իր վշտին գերված Մամիկոնեից մոր սգավոր կերպարանքը, որ կուցած նժույզի թամբին օրորվում էր: Տիկիններն ու օրիորդները վերջին շաբաթը ճանապարհների փոշու մեջ կերպարանափոխվել էին:

Ավելի դիմացկուն աղետների, վարժ գալիս էին գեղջուկները, որոնց մաշված պարեգոտների մեջ խաղում էր լեռնային ցուրտ քամին: Նրանք լուրջ էին և ճակատագրիչ դեմ պատրաստ՝ միեջև անգամ կորցնելու իրենց կյանքը:

Ատոմը հեծյալ պարեկներ էր ուղարկել առաջ ճանապարհը հետազոտելու և դանդաղում էր: Միաժամ նա սպասում էր ավել-

լի խորքը ուղարկած հետախույզներին, որ պիտի շփվեն նախարարների կարավանին և լուր բերեն նրա մասին:

Արևմտյան երկնքից մի սևամութ ամպ կույր բուխ նման գալիս էր և ուռչում: Նրանից փչում էր խոնավ մի շունչ: Նա սկսեց արագ մոտենալ, տարածվել: Բայց հակառակ սպասածին՝ չպայթեց ամպրոպով, այլ միգամած, տարածվեց բռնեց երկնքի երեսը: Խավարը թանձրացավ, քամին դադարեց: Սկսեց մանր անձրև մաղել:

Ձորագնդի հետևից, ուր Ձոհրակն էր գնում, ամբակներ դոփեցին լեռնային քարքարոտ շավիղը: Ձոհրակը տեղեկանալով նրանց ով լինելը՝ հետնապահ պարեկներից մեկի հետ ուղարկեց Ատոմին: Ատոմը ետ նայեց: Հեծյալները մոտեցան և հևհև, ստոստելով նժույզների վրա, հավասարվեցին Ատոմին: Պարեկը զեկուցեց.

— Իշխան, սուրհանդակներ են Ռշտունիքից:

— Հա, ի՞նչ կա,— հարցրեց Ատոմը, սուր նայելով հեծյալներին:

Հեծյալներից մեկն առաջ մղվեց.

— Ռշտունյաց զորագնդի սեպուհը մի մեծ ջոկատ հանեց և գալիս է այս ուղղությամբ՝ դիմավորելու իր նախարարին:

Ատոմը մոայլվեց: Խորհնը մոտեցավ նրան: Դա բարի բան չէր գուշակում: Դա անշուշտ դավ էր իր դեմ և ոչ իր իշխանավորին հանդիպելու քայլ:

Ատոմը կանգ առավ: Չէր կարելի առաջ գնալ՝ թիկունքին ունենալով մի այդպիսի դավաճան բանակ, որ կարող էր միավել նրա մարմինը վճռական հարվածի պահին:

— Գիշերենք այս Բաղնոցում,— ասաց Խորհնը Ատոմին,— տեսնենք սա ինչ խաղ է:

— Տեսնելու բան չկա. դավ է և հարված մեր դեմ,— որոշեց Ատոմը,— պետք է իսկույն թեքվենք և կորչենք լեռներում:

Եվ նժույզի զլուխը թեքեց աջ՝ հրամայելով.

— Անձա՛սա՛յն:

Հրամանը առչեի Զարթորը հաղորդեցին հետևիներին և գնաց մինչև տուտը սանձա՛յն»:

Ձորագունդն ընկավ վայրի ու անձանապահ մի լեռան ողնաշար: Միայն լեռնային վայրերին սովոր նժույզները կարողա-

նում էին գլուխ հանել այս խավարի մեջ նման մի ընթացք: Գնացին բավականին անձայն և հեռացան գլխավոր շավղից: Փափուկ խոտը հազիվ թե պահեր նրանց հետքը. իսկ եթե պահեր էլ՝ կարելի էր համարել նախրի հետք: Մյուս կողմից գիշերային խավարը նպաստեց զորագնդին աննկատելի մնալ իրեն հեռվից հետապնդող հեծյալներին, որոնք իրենց ուղին կշարունակեին բռնած գծով և շուտով կկորցնեին զորագունդը:

Կես-գիշերից անց էր, որ զորագունդը իջավ մի ձորահովիտ և մտավ մի շեն: Գամփունբրի միահամուռ հաշոցը արթնացրեց շինականներին: Նրանք զինված զուրս թափվեցին խրճիթներից: Զորագունդը կանգ առավ:

Ատոմը խորենի հետ անցավ գյուղ, զորագունդը տեղավորելու և հրահանգներ տալու: Զոհրակը հսկում էր՝ որսալու համար որևէ անակնկալ, որ շատ էլ անհավանական և հեռու չէր:

Մեծ Տիկնոջ թևերն ընկած տարան մի մեծ խրճիթ, որի ընդարձակ օթևանը իրեն կից անասունների գոմով միակ հարմարը դատվեց իշխանազունների գիշերելուն: Ընդառաջ եկան տանտերն ու տանտիրուհին՝ մի կարմրաթուշիկ արծաթե ծերուկ և հարգևոր աշխույժ մի պառվուկ, որոնք պատի տակի թախտին բազմեցրին Մեծ Տիկնոջը և մյուս իշխանազուններին: Նրանց հետ միասին գնաց ներս և օրհնելով տունը՝ նստեց օջախի գլխին Նղիշեն, որի հայացքն սկսեց շոյել տանտերերին ու խրճիթի ամեն մի առարկա: Նա հիշեց իր վաղեմի պատանեկությունը հայրենի գյուղում...

Տանտիրոջ հարսներից մեկը ձեռից բռնած ներս բերեց վառամյալ մի կնոջ, որ զոդդոջուն շրթունքներով ինչ-որ բան էր մըրմընջում: Երբ առաջ եկավ, հասկացվեց, որ նա աղոթում է: Դա տանտիրոջ մայրն էր, տան «Մեծ տիկինը»: Նա մոտեցավ Մեծ Տիկնոջ և կուցավ, որ հասնի նրա ձեռին՝ համբուրելու: Մեծ Տիկինը արգելեց այդ և ձեռքով նշան արեց, որ պառավը նստի իր կողքին: Սա շփոթվեց, կարկամեց տեղում: Ապա, երբ Մեծ Տիկինը կրկին ստիպեց նրան, նա չորս կողմ նայեց շփոթված ու վախեցած: Այնժամ Մամիկոնեից տիկինը բռնեց նրա ձեռքը և նստեցրեց Մեծ Տիկնոջ կողքին: Պառավը նստեց և տեղում բարացավ մնաց:

Անձրևն սկսեց սաստկանալ: Բարձր երգիկում, որ մերկաց-

նում էր առաստաղը, նորից սկսեց խաղալ լեռնային ցուրտն ու զգացնել անձրևի խոնավութունը:

— Նե՛րս բեր շինականներին, կթրջվեն,— ասաց հյուրընկալ տանտիրոջը Մեծ Տիկինը տխուր ու հոգածու:

— Նրանք ծածկի տակ են, Մեծ Տիկին,— բարեժպիտ հանգըստացրեց տանտերը:

— Բե՛ր, բե՛ր ներս,— պնդեց Մեծ Տիկինը:

Տանտերը գնաց:

Մեծ Տիկինը շատ խոր ապրումների մեջ էր: Նրան չէին հասկանում: Անշուշտ վշտի գերագույն լարման մեջ նա իր ուժեղ հոգու համար որոնում էր ավելի հուժկու մի հենարան, որի հետ գնար դեպի մեծագործություն: Նա այդ տեսնում էր ժողովրդի մեջ: Նա իր կյանքում միշտ մի խորհրդավոր երկյուղ էր կրել ժողովրդից: Նրա համար ժողովուրդը նախախնամության պաշտպանած մի հատուկ արարած էր, որի մեջ սա դրել է մի վերին արդարություն: Բայց և իր ողջ կյանքում Մեծ Տիկինը հայացքի առաջ այդ ժողովուրդը կանգնած էր եղել իբրև գորշ մշուշ, որ երևում էր զորքի մեջ, արյան աշխատանքի մեջ, դաժան կենցաղում, և այսօր այդ մշուշը պարզվել էր, և նրա առաջ կարկառուն կանգնել էր ժողովուրդը, միայն որը կարող էր մեծ արհավիրքի վճիռը տալ իր՝ զինվորայլի արյունով: Այժմ Մեծ Տիկինը՝ իբրև քրիստոնյա՝ մեղք էր համարում ջոկնվել ուսմիկներից:

Բայց միայն քրիստոնեական զգացումը չէր, որ Մեծ Տիկինը մղում էր դեպի ժողովուրդը: Նա ժողովրդին համարելով «աշխարհ հայրենին», զգում էր, որ եթե ժողովուրդը կար՝ ասել է աշխարհը կար: Իսկ աշխարհը հաստատություն էր արդեն, որ հավիտենական էր: Եվ ահա այժմ այդ հաստատությունը խախտվելու վտանգի մեջ էր... Դա աշխարհիս վերջի նման բան էր: Վերջին դատաստանի նման զարհուրելի:

Ահա թե ինչու Մեծ Տիկինն ուզում էր հոգով լցվել ժողովրդի մեջ: Նահատակությունը ժողովրդի հետ՝ մեծ ուժ էր ներշնչում նրան: Նա միանում էր ժողովրդին՝ կործանումից պահելու համար աշխարհը:

Շինականներից գեղջկուհիները միայն եկան ներս: Շինականները ոչ մի կերպ չուզեցին խանգարել Մեծ Տիկինը հանդիսար:

Սրբ գեղջկուհիները զարմացած ու քաշվելով ներս եկան, նույն տխուր ու հոգածու ձայնով Մեծ Տիկինն ասաց.

— Նե՛րս արիք, մի՛ քաշվեք, էլ իշխան-ոամիկը գնաց: Ձին-վորյալ ենք՝ հավասար ենք: Հիմա բազումքի ժամանակն է:

Այս ասաց խորին լրջությամբ և ջերմեանդ զգացումով, մարգարեական աչքերը հատակին հառած: Հետո վեր նայեց գեղջկուհիներին և խորը խոցված շեշտով ավելացրեց.

— Արիք հե՛տս. դուք բազումքն եք: Գուցե թե բազումքի արդար ձայնով աստված ինձ լսի:

Գեղջկուհիները շխտեցին: Նրանք լավ էլ չէին հասկանում ծերացած իշխանուհու խոսքերը: Բայց զգացին նրա մեջ մարդկային անձնավորության մեծ կոտրվածություն և ինչ-որ մեծ ուժ միաժամ: Դա պատկառանք ազդեց: Նրանք չէին համարձակվում խոսել: Նրանք չոքեցին նստեցին հատակին և սկսեցին դիտել սգավոր իշխանուհուն: Նրանց շատ հազիվ էր պատահել այսպես մոտ շփվել իշխանական մի անձի հետ: Նրանք մի բան լավ էին հասկանում, որ մարդ ամենամեծ վշտի ժամանակ կորցնում է իր հպարտանքն ու հավակնությունները, մեծության առավելության զգացմունքը: Ահա այս կողմից, մի բանով, — այս մեծ վշտից, որին սուվոր է ժողովուրդը, — շինականները աղոտ ըմբռնեցին ազնվական ծեր կնոջ հոգեկան այս վիճակը: Իրենց կյանքում ևս բեկվում էր մեծ բան. հայրենիքը, որ կանգնած էր անդնդի առաջ և ահա՛, ահա՛ պետք է կործանվեր անդարձ: Իրենք ևս եթե ոչ սգավոր, բայց վտանգված էին և ապրում էին իրենց գերագույն օրը:

— Հույսդ մի կտրի, Մեծ Տիկի՛ն իշխանուհի, — համարձակվեց խոսել Խանդութը, — քեզ է՛լ մի դուռ կբանա աստված:

Մամիկոնեից տիկինը ցնցվեց: Նրա առջև կանգնեց կերպարանքը ժողովրդի ասուրբ Սպարապետի՞, որը իջ մորը պատճառել էր այդ մեծ վիշտը, որի համար մխիթարում էր այս ոամկուհին: Անահիտը գլուխը կախեց: Մինչև այստեղ նա շարունակ մըտածել էր Արտակի մասին, և մի տեսակ թմրել էր նրա վիշտը, բայց այստեղ, երբ սկսեցին բարձրաձայն խոսել վշտերի մասին, նրա վերքը բացվեց և աչքերը լցվեցին:

Մեծ Տիկինը մտմտաց և ասաց՝ կարծես խոսեց ինքն իրեն:

— Աշխարհք արյուն պիտի գնա, ո՞վ է արենապարտը...
— Վնաս չունի, Մեծ Տիկին իշխանուհի, — ասաց կրկին
Խանդուբը, — աշխարհք չվերջացավ: է՛, է՛, մենք ոտի տակին
ծեծված հող ենք: Կծեծեն, կտորեն, բայց մենք հա՛ կանք ու
կանք: Կապրե՛նք:

Կարծր գեղջկուհու ձայնի մեջ հնչում էր դարերով ցավ ու մահ
ապրած «աշխարհքի» ձայնը և հույս էր ներշնչում:

— Աստված բերնի՛ցդ լսի, — մոմոաց Մեծ Տիկինը և երեսը
խաշակներեց:

— Կլսի՛, Մեծ Տիկին իշխանուհի, կլսի՛, — խոսեց մինչ այդ
լուռ ու անմասնակից պառավը՝ տանտիրոջ մայրը, — Սպարա-
պետն ինչ-որ արել է՝ երևի մեր կյանքի համար է արել: Այսքան
հող հայրենին պիտի ապրի՛, թե ոչ:

Հետո աչքերի խորքում թաքուն մի կայծ շողացնելով՝ ասաց.

— Ինչ կլինի՛ կլինի, Մեծ Տիկին իշխանուհի: Կլինենք մենք՝
կլինեք դուք. շենք լինի՛ շեք լինի: Ի՞նչ անենք:

Բարձրագերան առաստաղի երդիկից ներս էին ցնցողվում
բարակ անձրևի ասեղները, բայց նրանց բերած ցրտից պաշտպա-
նում էր օջախի կրակն ու գոմը: Հաճելի էր այդ անձրևը իր թա-
խիծով ու կյանքի հուսով միաժամ: Խրճիթում նստածները մի
տեսակ ուրախություն զգացին դրսի ցրտից ապահով այդ վիճա-
կից: Ուրիշ անգամներ երևի անախորժ կլինեիր այս մթին խրճիթը
իր անասունների գոմով: Սակայն այս երեկո անձրևից պաշտպա-
նող այս պարզունակ առաստաղը, ծղրիդի խաղաղիկ դայլայլը,
անասունների անվրդով աղորումը, խոտի բուրմունքը խրճիթը
լցնում էր մի մտերիմ և խոր իմաստով, կյանքի իմաստով:

Աստղիկը մոտեցավ երիտասարդ գեղջկուհիներին և օկսեց
զրույց, հարցուփորձ նրանց հետ: Իսկ Անահիտը ականջը քամուն՝
մտքով հեռասափանները՝ երևակայության ուժով ջանում էր պատ-
կերացնել Արտակին, նայել, տեսնել նրա աչքերում գաղտնիքը,
ուրացե՛լ է, թե առերես է: Եվ որքան էլ նա Մեծ Տիկնոջից լսել
էր, որ առերես ուրանալն էլ էր հանցանք, բայց դրա մեջն էլ
Անահիտը հույս էր գտնում, ինչպես այս ցուրտ անձրևի մեջ, որ
մաղում է, բայց հասունացնում է անդաստանը: Անահիտը ջա-
նում էր շնայել Եղիշեին, Մեծ Տիկնոջը, Մամիկոնյան և Շուշանիկ

տիկիններին, որոնց սպառազինութիւնը գուշակում էր փոթորիկ
և արշուն:

Խանդութը դիտում էր գեղջկուհիների հետ խառնված տիկին-
ներին և շրիորդներին: Հետո նա դրդեց իր կողքինին և կիսաձայն
բմթիծաղ տվեց.

— Մեղքներն առաջներն է եկել, նեղն են՝ գործները շինա-
կանին է բնկել... է՛, է՛, է՛, աշխարհք, բանն ո՛ւր է հա-
սել, հը՛...

Ու երազանքով նայեց Մեծ Տիկնոջ՝ շիմանալով կարեկցե՛ց,
դառնացա՛վ, թե՛ ինչեր, հիշեց, ինչեր մոռացա՛վ...

— Դե՛, քույրիկ, — գարձա՛վ Խանդութին անլյունից աչքերը
ցուլացնող մի ոչ շատ հասակավոր գեղջկուհի, — ուրախացրո՛ւ Մեծ
Տիկնոջ, մի բա՛ն ասա:

— Կասեմ, ինչո՞ւ չեմ ասի, — աշխուժացա՛վ Խանդութը:

Առաջ եկավ և շոքած նստեց մեջտեղ՝ դեմքով դեպի տիկին-
ները:

Ապա սև եղունգով հատակի հողը քերեց, աչքերը գցեց ներ-
քև, վիզը ծուռ՝ գեղջկական քաղցր ձայնով սկսեց սպարապետ
Վասակ Մամիկոնյանի ողբը, որ Տարոնի գուսաններն էին հորի-
նել: Վասակ Մամիկոնյանը այն հերոսն էր, որի պատկերը ժողո-
վուրդը գծել էր իր երևակայության հարմարեցնելով, ոամկացնե-
լով, տալով նրան իր բոլոր հատկությունները, և որի մահվան
ժողովուրդը չէր հավատում: Դա այն զարհուրելի Սպարապետն
էր, որ իր մահից հետո շարունակում էր սարսափ գցել թշնամի-
ներին մեջ և սիրտ էր տալիս իր ժողովրդին:

Խանդութը երգեց այն վեպը, թե ինչպես Շապուհը Վասակին
հոխորտաց.

— «Այդ դո՛ւ էիր, աղվե՛ս, որ կոտորում էիր իմ բանակները:
հիմա ի՛նչ կանես, ես քեզ մեռցնել պիտի տամ աղվեսի մա-
հով»: — «Մինչև այսօր առյուծ էի քեզ համար՝ հիմա դու ինձ աղ-
վես ես անվանում: Բայց քանի ես Վասակ էի, հսկա էի. մի ոտս
մի սարին էր, մյուսը՝ մյուս: Երբ աչս էի սեղմում՝ աչն էր խո-
նարհվում, երբ ձախս էի սեղմում՝ ձախն էր խոնարհվում»: —
«Ո՛րն են այդ սարերը, ասա՛, այդ սարերը»: — «Մեկը դու էիր,
մյուսը՝ կայսրը հունաց»:

«Մորթագերծ արեց Շապուհը քաշին և դնել տվեց Արշակ արքայի դիմաց Անհուշ բերդը»:

«Ո՛հ, աղվե՛ս կուրց աղվեսն առյուծին,
Ո՛հ, վես առյուծին մորթուց զերծեցին»:

Ունկնդիրները հուզվեցին: Խանդութը ևս ոգի առավ և որոտաց.

«Ավա՛ղ առյուծին ձայնեմ՝
Որ առյուծն ընկել է զնդան.
Այնքա՛ն հայրենի ասեմ՝
Վեր ելնի առյուծն իմ կենդան.
Ելնի ու հառաչն իր անի,—
Ավա՛ղ, ծուխ իմ հայրենի»...—

«Անհուշն եմ, թե ինձ հուշ անի
Անուշն իմ, ծուխն իմ հայրենի՝
Չե՛մ Անհուշ բերդն՝ ե՛ս, Վասակ,
Չե՛մ մորթուց զերծն՝ ե՛ս, Վասակ.
Թե անեմ բույրն իմ ծխանի՝
Կհասնեմ հողն իմ հայրենի»:

«Ավա՛ղ առյուծին ձայնեմ՝
Որ առյուծն ընկել է զնդան.
Այնքա՛ն հայրենի ասեմ՝
Վեր ելնի առյուծն իմ կենդան.
Եկ ծո՛ւխ իմ, ծո՛ւխ իմ ծխանի,
Եկ ծո՛ւխ իմ, ծո՛ւխ իմ հայրենի»:

Հավեցին խեղդված հեծկտոցներ: Տիրեց հուզումնալից լուսթյուն, որի մեջ լսվում էր ալեկոծ կրծքերի շնչառությունը և գոմից հասնող ամաստունների աղորիքների ձայնը: Լուռն էր շինականի տունը՝ լի կարիքով ու կյանքով, երդիկից վեր էր մլլվում հայրենի ծուխը, որի բույրն անգամ, ըստ ժողովրդական երգի, բավ էր, որ կենդանացներ մորթագերծ հերոս Վասակ Սպարապետին:

Մեծ Տիկինը օրորեց իր գլուխը և ընկավ մտքերի ծովը:

Եղիշեն, որ մինչ այդ լուռ քարի պես արձանացած էր իր խոհերի հետևից ընկած՝ կենդանացավ հանկարծ և սկսեց պատմել Արշակ արքայի և Վասակ Մամիկոնյանի վարքը.

— Նրանք կյանքը սիրեցին և կյանքի համար մեռան: Բարձր հայրենասիրական կյանքը, Նրանք հաղթեցին մահին և ահա նրանք կենդանի են: Լավ է իբրև հուշ ապրել, քան շրջել մեռյալ կենդանի:

Նդիշեի խոսքերը հնչեցին մարտական շնչով: Նրանց հետևում մոռնում էր արհավիրքը, որ անվրեպ գալիս էր...

Սա սթափեցրեց ամենքին:

Ուշ ընթրիքը, որ Մեծ Տիկնոջ կարգադրությամբ բաղկացած էր կաթնեղենից ու համեմունքներից՝ նոր թխած հոտավետ հացերով, երկար շտեկեց: Հոգնած Մեծ Տիկինը մեղմ ու ախար ձայնով օրհնեց հյուրընկալներին և պառկեց իր համար հարգարած անկողնում: Մի փոքր անց պառկեցին նաև մյուսները:

Ատոմը, որ խորենի, Զոհրակի և Գեղեոնի հետ շինումն էր և անձրևի տակ շրջում էր Ղրբագունդը և տեղավորում՝ կանչեց իր մոտ կրտսեր հրամանատարներին և խստիվ հրամայեց ղրբագունդը թաքցնել ձորի թաքստոցներում, ողջ օրը անցկացնել թաքնված, շուրջկալել գյուղը, բոլոր եկվորներին արգելել դուրս գալ գյուղից, և գյուղի շուրս բոլորը մեծ շրջագծով աննկատելի պահանքներ դնել և պատրաստ լինել մյուս գիշեր ճանապարհ ընկնելու երկար երթով: Այնուհետև հետախույզներ ուղարկեց եկած ճանապարհը և այն վայրերը, դեպի ուր կարող էր շարժվել Ռըշտունյաց զորագունդը՝ տեղեկություն բերելու: Միաժամ սուրհանդակ ուղարկեց դեպի Թագրևանդ՝ գնացած հետախույզներին հայտնելու իրենց նոր վայրը, ուր շեղվեցին: Ռշտունյաց և խորխոռունյաց ջոկատների հանգամանքը սակայն մեծապես մտահոգության պատճառ դառավ Ատոմի համար, նա այս մասին խոսեց Գեղեոնի հետ:

— Նա նրանց ետ կդարձնեմ, — ասաց Գեղեոնը հանգիստ:

— Ինչպե՞ս կարող ես, — տարակուսեց Ատոմը:

— Ինչպե՞ս կարող եմ շկարողանալ, — մի տեսակ զարմացած հարցրեց Գեղեոնը:

Ատոմը կասկածով նայեց նրան:

— Կարող եմ և պիտի գնամ է՛լ, — ասաց Գեղեոնը:

Ատոմը շարունակեց համառ զննել սեպուհին և զգաց, որ այդ տարօրինակ մարդն էլ իր ուժն ունի: Նա համաձայնեց, որ Գեղեոնը գնա դեպի Ռշտունիք և խորխոռունիք:

Գեղեցունք մի քանի հեծյալներով ճանապարհ ընկավ դեպի Արծրունյաց աշխարհը՝ բնական և հավանական ճանապարհը Ռշտունյաց զորագնդի: Դրությունը միանգամից վատացավ: Ո՞վ գիտե հիմա նախարարները հասել են Բագրևանդ և սկսել իրենց գործը: Զէ՞ որ հարկ էր անպատճառ այնտեղ լինել և նրանց որոշումների վրա վճռական ազդեցություն անել: Հիմա Ատոմը գամվեց այս փոսի մեջ և ստիպված էր թաքնվել լեռներում՝ հարմար առիթին գերի: Դրա հետ ոչ Ատոմի բնավորությունը կհաշտվեր և ոչ էլ նրա ռազմական հաշիվները:

Պետք էր շտապել վճռական հարված տալու:

Գիշերն անցավ անախորժ տարակուսանքների մեջ: Հետևյալ առավոտ նա ամենից վաղ շենամիջի մի խրճիթումն էր և սպասում էր, որ իր մոտ գան կրտսեր հրամանատարները:

Սրանք հավաքվեցին և սկսվեց խորհրդակցությունը:

Ողջ ցերեկը Ատոմը լարված հետևում էր որևէ շարժման, լուրի, հսկողության, որ հրամայել էր խստորեն: Զինվորները թաքնվեցին ձորի մեջ: Տարբեր նախարարությունների զինվորները կամաց-կամաց ընտելացել և իրար էին հկել՝ չնայած որ նրանց կրտսեր հրամանատարները խորթ էին նայում դրան:

— Դե՛ եկեք, — ուրախ կանչեց մի շրջափակ հարթ արոտում

Պողոսը:

Զինվորները լցվեցին:

— Եկե՛ք, հկե՛ք, արծիվ ուտող խորխոռներ, ձիագո՞ղ գնուններ, ա՛րջ պատառող ոչտուններ, կողերը հաստ մամգուններ, սակի ծամող արծրուններ, խոռվկա՞ն մոկսեր...

— Հա՛, էլի ի՞նչ սատանա մտավ պինդը, — ծիծաղեց Հովհաննես Կարապետը մոտենալով և ինքն էլ խենթացած այնպես շտապեց, որ ոտը կպավ քարի, գլորվեց քարի՛րի շեղջի վրա ու սահեց գնաց մինչև գետը:

— Քարե՛րը ցավացրիր, տնաշե՛ն, — գռչեց Պողոսը:

Մանուկն ու Աբգարը, որ դեռ շարունակում էին խոռվ մնալ իրարից, բայց շարունակ էլ իրար մոտ էին կապում նժույգները, իրար հետ շրում նրանց, իրար մոտ քնում՝ վեր թռան տեղներից և գնացին:

— Դե, ղանե՛ր, ապա մի թաղենք Հազկերտի գլուխը:

Սկսվեց շուրջպարը: Պողոսը հանկարծ աչքերը խոժոռեց և խելագարի պես վեր թռավ. բռնեց պարազուլիս տեղը: Պայթեց ուղղամական պարը, ուր սրերը շողացին ու շաշեցին մարտիկների ձեռին: Թե ինչպես էին մարտիկները մրկում արագ ու համարձակ՝ այդ իրենք ևս երևի չէին հասկանում: Երևի քաջությունն ու երիտասարդությունը ինքն էր գտնում դրա հնարը:

— Կանգնե՛ք, — գոռաց Պողոսը կատաղի և դարձավ շովհաննես Կարապետին. — ապա՛ մի կաղ պար:

Մի խումբ ջոկվեց և ահա սկսվեց կաղ պարը:

Հո՛փ, կաղը կաղ կաղ կաղալով՝

Տփիկ, տփիկ, տփիկ, տփիկ.

Հո՛փ, տափին տափ, տափ տափելով,

Ջփիկ, զփիկ, զփիկ, զփիկ:

Անհոգ ծիծաղն ու զվարճությունը լցվեց հովիտը: Երիտասարդ զինվորները բուրբուրվին մոռացել էին և՛ պատերազմ, և՛ արշավ, և՛ արհավիրք...

Հանկարծ փողերի ձայները կերկերացին շենի կողմից:

— Արշա՛ աա՛վ, — ձայնեցին ամեն կողմից: Մարտիկները վազեցին դեպի նծույզները:

Իրիկնադեմին հետախույզները լուր բերին, որ Ռշտունյաց ջոկատը հետապնդելով Ատոմին՝ ճանապարհ է ընկել դեպի Զարեհավան—գիշերս հավանորեն կանցնի Բաղնոցով: Դա բարեհաջող հանգամանք էր: Զոկատը կանցներ Ատոմի ճանապարհով, իսկ գիշերը նա չէր նկատի հետքը, կանցներ որոնելու իրենց առաջ «արագ կորած հակառակորդին» և երբ գլխի կընկներ, որ Ատոմը կորել է, Ատոմը այլ ուղղությամբ իսկապես կկորչեր:

Իսկ գիշերը հապճեպ հետախույզ եկավ և հայտնեց, որ նախարարները հասնում են Մաղկոտն, ուր լցվել են պարսիկ զորքեր, գուցե գան նախարարների զորագնդեր և որ մեծ դեպքեր են սպասվում այնտեղ շուտով: Ատոմը շտապ կանչեց Խորենին ու Ջոհրակին, որոնք զորագնդում էին.

— Չենք կարող սպասել, — ասաց նա, — պետք է արագ հասնել Մաղկոտն և արագ էլ տալ հարվածը:

— Ի՞նչ են անում նախարարները, — հարցրեց Խորենը:

— Ոչինչ չի իմացվում...

— Մեկ իմանալինք... — ասաց խորինը տարակուսանքով:
— Չենք կարող այլևս, քանի շեն հասել նախարարական զորագնդերը՝ կանխենք նրանց: Մեկը հարցնի. ո՞ւմ համար են, ո՞ւմ դեմ են, ինչո՞ւ են գալիս այդ նախարարական զորամասերը: Սվարդյո՞ք դավաճաններ շեն: Պետք է արագ հասնել և վերջացնել ամեն բան:

— Ե՞րբ ենք ճանապարհվում, — հարցրեց Ջոհրակը:

— Հենց իսկույն ևեթ: Մեր ուղեկիցները կմնան, կգան հետևից: Մենք հապշտապ թևանց կանենք Ջարեհավանի գծով: Չենք պատահի Ռշտունյաց զորագնդին:

Եղիշեն քնից վեր կացալ եկավ խորհրդակցության: Երբ նրան հայտնեցին նոր լուրը, նա հայտնեց, որ այլևս չի դանդաղի ինքը և ինքը մենակ կգնա դիմավորելու նախարարներին:

Կանանց զարթեցրին, հայտնեցին նոր վճիռը, և զորագունդը լիննալին կաժաններով արշավեց դեպի Մաղկոտք, Ջարեհավանի շրջանց գծով:

Ստեպ դադարեներով, անհարկի ուշացումներով վասակը կարավանը հասցնում էր Մաղկոտն գավառի Անգղ քաղաքավանին: Վարդանը կռահեց վասակյանները ինչ-որ զորական պատրաստության մեջ են: Նա վաղուց էր նկատել սուրհանդակների ծածուկ հայտնվելն ու անհետանալը ճանապարհին:

Միևնույն կասկածը տանում էր նաև վասակը Վարդանի մասին:

Սկսվեց անվստահության մի այնպիսի տարօրինակ վիճակ, երբ իրար կողքի ընթացող երկու հակառակորդ շքիտեն, թե իրենցից որն է ավելի ուժեղ և որն է դրուձյան տերը:

Եվ երկուստեք տիրեց պրկված լարի լուռությունն ու կաշկանդումը, երկու կողմն էլ հարկադրվեց լինել զգույշ և սակավախոս: Մա երկուստեք դժվարացնում էր որոշ քայլ անելը: Սակայն և հույժ անհրաժեշտ էր անել այդ վճիռը, գործի անցնել: Մթնուլորտը խտանում էր: Երկու կողմն էլ վճռել էին միևնույն տեղը հասալ խտանում էր: Երկու կողմն էլ վճռել էին միևնույն տեղը հասալ ցրենել հարվածը՝ Ջարեհավանում և երկու կողմն էլ նյութելով հարվածը՝ գնում էին հետևելով մեկը մյուսի շարժումներին:

Սակայն վարդանին անհանգստացրեց այն, որ իր սուրհան-
դակը ուշացավ: Անհասկանալի էր, թե ինչու գոնե չվերադար-
ձավ: Ի՞նչ էր նշանակում այս... Մաղկոտնին մտտենալով միայն՝
վարդանը որոշեց ուրիշ սուրհանդակ ուղարկել Այրարատ, իմ-
նալու այս տարօրինակ դեպքի պատճառը: Մտնելով Արտազ և
Մաղկոտն՝ արդեն նրա ականջին հասան ժողովրդական ուժեղ
շարժման լուրերը: Միաժամ լսեց նաև տազնապի լուրեր, որ
պարսիկ զորագնդերը գրավել են ամրոցները, մինչև անգամ
Զարեհավանում շարդ է եղել:

Բայց այժեհից տազնապալին Պարսկաստանից շարժվող պար-
սից զորքերն էին, որոնց մասին լուրերը բուժ գործիքի պես վար-
կում էին վարդանի գլխին:

Անգղը լեռնաժայռերի մեջ հյուսած հսկայական բնի էր նը-
ման. իսկական անգղաբուն: Մի ժայռաբեկորի վրա ցցված էր
ժայռեղեն անգղը՝ միջնաբերդը: Այնտեղ պարսիկ բերդապահ
զորք էր ամրացել: Քաղաքավանը իր ցրված տներով մասամբ
շրջապատել էր բերդը և նման էր ցրված անգղաձագերի խմբի:
Բերդից և ներքև մի շենքից երկինք էին ծառանում ատրուշան-
ների ծխասյունները: Իսկ ներքև, քաղաքավանում, մի փոքրիկ
բլրի լանջին հանգստանում և լուրջ շրջակայքի վրա էր խոժոռվում
սևատեսիլ եկեղեցին:

Զորագունդը բարձրացավ դեպի բերդը և նրա ստորոտի կա-
նաչ լանջին ճամբար դրեց:

Բերդից իջավ բերդապետ պարսիկ հրամանատարը, խոնարհ
ողջունեց նախարարներին: Իսկույն Դարեհը նրա հետ քաշվեց մի
կողմ և նրանք սկսեցին զգույշ փսփսալ:

— Մեզ արդեն պատել են վիշապի պես, տյարք,— ասաց
վարդանը յուրայիններին, երբ մտան Անգղի ճամբարը:

— Բայց ուր են ուր շեն՝ կհասնեն մեր նախարարական զոր-
քերը... — նկատեց Արտազը:

— Սուրհանդակները չեկան: Իսկ այս գործը ժամանակի՞
գործ է, իշխանի՛կ,— հոգոց հանեց վարդանը,— մինչև կհասնեն,
մինչև կհարվածենք՝ սրանք կլափեն մեզ:

— Ապա ի՞նչ ես անելու,— հարցրեց Արտազը:

— Կանխել հարվածը Զարեհավանում:

— Զե՞ս սպասելու նախարարներին:

— Սպասել՝ սպասովել: Եվ սրանից հետո մեղ համար մեռալ սպասելը: Պիտի կանխենք շարունակ, շտանք մտածելու ժամանակ:

— Չենք կարող.— հակաճառեց ներշապուհը,— չենք կարող ապատամբեցնել ժողովուրդը, վաղաժամ դուրս բերել սպառազեն զորքի դեմ: Չենք կարող այս պահից ժողովրդի առջև բացահայտվել: Անշուշտ երկրում պատրաստ չեն: Իսկ այստեղ որևէ մեկիսխոտովության կասկածով պարսիկները կկանխեն մեզ, կոշնչացնեն և լիովին կվերացնեն իշխանությունը: Ոչ: Մտրդպանն արդեն և արդեն կվերացնեն մեզանից: Պարզապես պատանդ ենք, Սպարապետ, իսկ մեր հետևից երևի հասնում է պարսից գլխավոր զորաբանակը...

Վարդանը գլուխը թափահարեց վճռական.

— Կամ այս ծայրից, երբ դեռ նոր է առաջ ընկել նա, մի հարվածով մենք նրանից առաջ կընկնենք, կամ պոչում կմնանք և կրնաջնջվենք:

— Բայց մենք ոչինչ չունենք դեռ, Սպարապետ,— գրգռվեց ներշապուհը, սա զորակա՛ն հաշիվ է...

— Սա զորակա՛ն հաշիվ է,— կրկնելով ներշապուհին՝ պատասխանեց Վարդանը՝ ոչ առանց սրտմտություն:

Ներշապուհը զգաց Վարդանի խոսքի վճռականությունը: Զգաց, որ ոչ մի բանով նրան ետ չես կասեցնի իր մտադրությունից:

— Գոնե սպասիր Գնունյաց նախարարը կամ մեկը մյուսներից զորք բերի մեզ օգնության:

— Ես կսպասեմ. մինչև իմ հարձակման անհրաժեշտությունը:

Ներշապուհը վեր կացավ և գնաց իր տաղավարը: Հազարապետը հետևեց նրան: Այնտեղ նրանք խոսեցին Վարդանի վճռի մասին: Հազարապետը գլուխը շարժեց.

— Չենք կարող, դու ճշմարիտ ես: Զանանք զսպել նրան: Արյունաշաղախ կլինի ամեն բան...

Արտակը, որ մնացել էր Վարդանի մոտ, տխրեց այս տարածայնությունից:

Ուրեմն ի՛նչ է դուրս գալիս. Վարդանը մենա՛կ է վնասել իր վճռի մեջ:

— Տալ է ասել, իշխանիկ, — խոսեց Վարդանը տխուր շեշտով, — որ իմ մտերիմներին անգամ պակասում է շատ բան... ներշնչությունը ուշիմ զորական է, նրան ես կվստահեմ ամեն ճակատամարտ... բայց նա հասու չէ ճշմարտության:

Արտակը շհասկացավ, թե ո՞ր ճշմարտության մասին է խոսում Վարդանը, բայց քանի որ նա խորին հավատ էր տածում Վարդանին, ակնածանքով ընդունեց նրա խոսքը:

Արտակը մտածմունքի մեջ ընկավ: Նա անվերապահ վստահ էր Վարդանի հանճարի վրա և նրա ամեն մի նոր շարժումն ընդունում էր իբրև հեռանք ներքին մեծ մտքի նոր թեքման, որի նշանակությունն ու իմաստը կշռված էր անշուշտ և չէր խաբի ո՛չ Վարդանին, ո՛չ իրենց:

Վասակին խռովում էր Վարդանի լուսթյունը: Ինչո՞ւ է այսքան համեստ ու հնազանդ այդ անսանձելի տարրնացիին: Ի՞նչ է դավում նա իր փոթորկոտ հոգու խորքերում: Անշուշտ ահավոր մի հարված:

«Մոտենում է օրհասը, լինելիքը պիտի լինի, կատարվիլիքը կատարվի...»:

Վասակը լարվեց ու սկսեց խստիվ մտատանջվել, կռահելու Վարդանի անելիքները:

«Մի բան նյութում է նա և տեսնես ո՛ւր և ինչպե՛ս», — մտածեց Վասակը և աչքերը սևեռեց գիշերային խավարի մեջ, — չը՛մ... բայց ի՞նչ է նյութում...»

— Տեսնո՞ւմ եք՝ ինչպե՛ս է լռել նա, — ասաց Մանեճը, — չափում է ուժերի կշիռը:

— Թակարդն ընկած խելացի գայլի պես, — նկատեց Գաղիշոն:

— Ավելի լավ է՝ խոսի, — գանգատվեց Վասակը, — բայց նա սկսել է լռել. դա է շարագուշակը: Գա ավելի դաժան է, քան եթե խոսի նա:

— Եվ ինչո՞ւ չես կալանում նրան, — հարցրեց Մանեճը՝ հանկարծ լուսավորվելով այս նոր գաղափարով:

Վասակը բռնեց սուրճը:

— Ապստամբության դո՞ւրը բանա՞!, — մռայլ պատասխանեց նա: — Ո՛չ: Ինձ արյունահեղություն չի հրամայված: Միայն

վիժեցնել ապստամբությունը, բռնադատել նրան անարյուն հնա-
զանդության — ահա իմ գործը:

— Բայց ինչպե՞ս, ինչպե՞ս, — հարցրեց Մանեհը հուսահատ:

— Կանգնեցնելով նրա դեմ մեր և պարսիկ զորքերի գերա-
զանցությունը:

— Դա կարելի՞ է:

— Այո, և դա կլինի Զարեհավանում:

Վասակը սակայն անհանգիստ էր դառնում ավելի ու ավելի:
Վարդանի վերապահությունները, լուսությունը և զուսպ երևույթը
բոլորովին չէր հարմարվում կամային, կրթոտ և գործոն սպարա-
պետի նախկին վարքին ու բնույթին:

«Ո՛չ, նյութում է, նյութում է ահավոր մի խենթություն, —
մտածում էր Վասակը՝ մենակ նստած իր տաղավարում: — Պետք
է որսալ, կանխել»:

Մուսն ընկավ: Վարդանը պառկեց այժենակաճի վրա և գլու-
խը ձեռներին դրած սկսեց ունկնդրել անլուելի գիշերային ձայ-
ներին և միաժամ խորհել իր անելիքները: Սակայն միտքը թռավ
գնաց ավելի խորքերը, իր ողջ կյանքը, պարսկական ծառայու-
թյունը, իր ճամփորդությունները, Հայոց աշխարհին հասած հար-
վածները, պարսից դարավոր ճնշումները, դարավոր կռիվները
դրանց դեմ: Ի՞նչն է օգնել Հայոց աշխարհին, ինչպե՞ս է պահվել
նա ու մնացել: Ե՞րբ և ինչո՞վ պիտի փրկվի նա իր ոչ մի դար-
չադարող պայքարներից ու արյունահեղություններից: Եվ հիմա
այս ամենամեծ արհավիրքը... ինչո՞վ պիտի վերջանա, ի՞նչ պի-
տի անել՝ կասեցնելու նրա հարվածը: Վարդանը հիշեց Արտաշա-
տի ժողովը, ուխտյալների երդումը, ժողովրդական ըմբոստաց-
ման ցույցերը, իր պատրաստությունները՝ մինչև Համազասպ եղ-
բոր ուժասպառովիլը հողությունից: Խորհեց, որ արհավիրքն ավե-
լի արագ ընթացավ և արդեն եկել կլանում է իրեն և հայ ժողո-
վի վերդին: Որ ինքը ուշացել էր և չէր էլ կարող առաջ ընկնել: Եվ
հիմա, երբ հասել է ժամը հակահարվածը տալու, ահա ինքը «վի-
շապի» սեղմ գալարների մեջ՝ չի կարողանում իրեն գցել Զարեհ-
ավան՝ հասցնելու այդ հակահարվածը, որի ուժերն էլ դեռ չկան,
և նա ինքը ևս չգիտե որքան են մեծ և բավարար գրա համար:

ժողովրդի ըմբոստացման ցույցերը ուրախալի են և սրտապնդիչ։ Բայց նա իբր զորական՝ կշռում էր այդ ուժը և գտնում էր, որ Կարեբրային այդ շարժումը ունեւր և իր վտանգավոր կողմը, որ դրան չէր կարելի դեկավարել, տանել կանոնավոր պատերազմ և որին պարսից ռազմական կազմակերպ ուժերը դուրին կշախշախենին։ Մտքերն սկսեցին կնճռոտել։ Վարդանը, որ այս արհավիրքից էլ շատ առաջ, ողջ գիտակցական կյանքում խորհել էր ու կշռել Հայոց աշխարհի բախտը, իսկ այս վերջին արհավիրքի օրեօրին արդեն ճակատագրից նրա առջև էր դրել վճռելու այդ բախտը՝ արդեն վերջին ամիսը և այսօր նամանավանդ՝ ստիպմունքի մեջ էր վճիռ կայացնել և վերջ տալ այս դարավոր հոգեվարքին։

Վարդանը դուրս եկավ տաղավարից, կանգնեց դռան։ Մի տասր քայլ հեռու իշխանական նժույգները անվրդով աղորում էին գարին՝ երբեմն ուժգին դոփելով գետինը։ Քնած էր պարսից զորագունդը։ Ներքեը հովտում խաղացող հովը իր հետ բերում էր պետի խշշոցը։

Վարդանը քայլ արեց հեռանալու տաղավարից։ Իսկույն կողքին բսնեց Արծվին։

— Սպարապետ։

— Ե՛կ։

Վարդանը շարժվեց բարձր բլուրի ողնաշարի վրայով, որ հետզհետե իջնում էր դեպի գետափ։ Մզրիղները խանդավառ ծղրում էին՝ օդը լցնելով գաղջ ձայներով։ Վարդանը մտտեցավ բլրի ծայրին, որից հետո գետն էր, իսկ այն կողմը՝ եկեղեցին։ Այստեղից պարզ երևում էր եկեղեցու լույսը դռնից ու պատուհաններից։ Վարդանի գիշերային ժամերգություն էր խռովված հոգիների։ Վարդանի աչքին պատկերացավ Արտաշատի ժողովը, կաթողիկոսի, եկեղեցականների, նախարարների և ժողովրդի ուխտը, Հագկերտին պատասխան թղթի ընթերցումը։ Կարծես երազում էր եղել այն... Կարո՞ղ էր երևակայել, որ մի օր ինքը մի բլրի տուտից, գիշերը, գաղտնի կնայի մի ժամերգության, ուր ժողովուրդը վճիռ է կոփում իր դեմ... Նախատիքի այրող ալիքը ողողեց Վարդանի դեմքը։ Նա հոգոց հանեց։ Ո՛ւր է նրա հայրենիքի վկայունի դեմքը։ Ահա ժողովուրդը պատրաստ է վկայելու։ Հարցնո՞ւմ է նա, թե կարո՞ղ է դիմագրավել թշնամու զորքին, չափո՞ւմ է իր ուժերը, հաշվո՞ւմ է հետևանքը իր կովի՝ թե

կմնա՞ կենդանի, կոշնշանա՞ անհետ... Ոչ, ժողովուրդը եկել է վկայելու «առաջի մարդկան» այրմարդավարի, առանց երեսպաշտության: Որքա՞ն է իմաստուն այդ խիղախությունը... Կոշնշանա՞ նա...

Վարդանը տխուր ժպտաց: Ծվ է՞նչ կլինեք, եթե նա Պարսկաստանում դիմադրեք մինչև վերջ և ընդունեք նահատակի պսակը: Կա՞ր դրա մեջ հուսկ վերջին մի հույս օգուտի, փրկության: Ճիշտ «ոսղմական» հաշիվ էր իր կեղծ ուրացությունը... Թե՞ այդ նահատակական հույսը... Նրա միտքը կանգ առավ այդ հարցմունքի առաջ...

«Հա՞...» — կիսաձայն խոսեց նա գյուտարարի պես սրտատրոփ:

Արծվին առաջ եկավ.

— Սպարապետ:

Վարդանը շպտասխանեց: Նա հոգու բոլոր ուժերով փորվեց այդ հույսի նշմարանքին: Մի՞թե նոր էր զգում դա: Ոչ, նոր չէր, իհարկե: Դա զգացել էր նա նաև առաջններում իր ողջ կյանքի ընթացքում: Բայց այս գիշեր, երբ նրա հոգին լարեց իրեն մինչև հուսկ վերջին ուժը, երկրի այս գերագույն ճգնաժամի պահին, վառ ջահի պես, ցույց նրա առջև այդ հույսը: Այդտեղ մի բան կա, մի խորիմաստ խորհուրդ այդ հույսի մեջ, թե՞ զինվորյալից հետո մնում և ապրում է մի հետք, որ կյանքի է հավասար, որը նույնպես կյանք է, որ մնում է նրա մահից հետո: Կյանք՝ ոչ անդըրաշխարհում, կյանք՝ այսրաշխարհում... Դա է զինվորյալի գերագույն խորհուրդը: Վարդանը մտքով գնաց Հազկերտի զնդանը, ուր դիմազրում էր ինքը: Իր ընկեր նախարարները բանական շփոթում, համարում այդ մղումը՝ համարելով, որ եթե իրենք ոչնչանան, կոշնշանա և ժողովուրդը: Ճշմարի՞տ էր սա: Վարդանն արդեն այս ժամիս պարզ՝ ինչպես և այն ժամանակ շատ աղոտ՝ տեսնում էր, որ ճշմարիտ չէր դա: Մի՞թե կկորչեք ժողովուրդը: Ոչ: ժողովուրդը կմնար շարունակելով պայքարը: Այսպես է ապրել ժողովուրդը: Ժողովրդի կյանք—դարերի կյանք. կապերի դարեր և սերունդը: Ժողովրդի կյանքը ազատության խորհուրդը և սերունդ պայքարելով կտանեք հետը ազատության խորհուրդը և մի օր մի տեղ կհասցնեք իրեն ազատության հանդրվան, այն սերունդը կապերի իր հին պապերի դարավոր անվերջ պայքարի գնով՝ նրանց փոխարեն: Ահա ժողովրդի կյանքը և նրա խորհուրդը:

Դիմացր մթուփյան շղարշի մեջ ավելի մթին մթնում էր Մասիսը՝ իր մռայլ հավերժական մի խոհի հետևից ընկած: Ի՞նչ էր այդ խոհը, — հավերժություն: Մասիսը միայն կարող էր այդ խոհ-հել, նրա ուժը հենց այդ է միայն: Ինչ անցավոր է, ինչ մահացու՝ գործ շունի հնամենի լեռան հետ:

Վարդանը մտախոհ նայում էր Մասիսին՝ կարծես հոգու աշքերով ջանալով տեսնել այն ջահը, որ առանց պարանի կախված է երկնքից լեռան գլխին: Հիշեց, որ մանկութ լսել էր իր դայակից, որ քանի կա այդ անմար ջահը, հայ ժողովուրդը պիտի ապրի: Հրաշք է այդ անպարան ջահը — իսկ հրաշք չէ՞ և այդ ժողովուրդը, որ ահա, ապրում է առանց հզոր պաշտպանության... Մեծ լուրհորդ, որ ահա, ապրում է առանց Մասիսի շուրջն է աշխարհուրդ կա այս Մասիսի մեջ: Ահա այս Մասիսի շուրջն է աշքեր բաց արել ժողովուրդը, նրանով է կրթվել, նրանից է սովորել հավերժությունը: Դարերով այդ հսկա իմաստունը վեճ խոհեր է ներշնչել իր ժողովրդին: Նա, այդ հսկան, հողից է բարձրացել, ինչպես ժողովուրդը: Ո՛չ, ժողովրդի կյանքի մասին երկյուղ չպետք է կրել: Նա կապրի՝

«Պետք է վճռապես տանել նրան պատերազմ», — խոսեց Վարդանը յուրովի, — «թող կովի, չի ոչնչանա... Եվ եթե ինքը, Վարդանը, չի փրկվի այն կեղտից, որ վերցրեց իր վրա թշնամու առջև, «առաջի մարդկան», եթե զուր է, այլևս ոչ ոք չի կարող կատարվածը չկատարված անել, թող ուրեմն ժողովուրդը մնա մաքուր, մաքուր գնա սխրագործության: «Ծրանի՛ թե քավվեր մեղքս փրկելով հայոց ժողովուրդը» մրմնջաց նա մեղմ: — «Դաժան փրկելով հայոց ժողովրդի փրկությունը. սխրագործությունն է նրա փրկությունը. տևական, սերնդ-սերունդ սխրագործություն, մինչև կբացվի ճշմարիտ ազատության դուռը»:

Ծանր էր գիշերը նաև Վասակի համար: Նա վճռել էր գործի անցնել Զարեհավանում: Դա առաջին քայլն էր իր բացահայտության Վարդանի հանդեպ: Նա պիտի թողներ իր երկրի մի խաղերը և անցներ որոշության: Նրան էին նայում Հազկերտը, Միհրնբերևահը, մոգերը, վասակյանները և... երկիրը... բայց ո՛ր էր գնում նա այս ճանապարհով: Այս հարցմունքը այլևս պարզորոշ կանգնեց նրա առջև: Դա կոչվում էր դավաճանություն իր երկրին...

Գոնե այդպես էին կոչում Հայոց աշխարհում այն գործը, որին նվիրվել էր ինքը: Բայց ի՞նչ էր իրոք այդ գործը: Ահա այժմ, երբ նա անցնում էր վճռական քայլի՝ նա մի անգամ ևս դրեց իր առջև այդ հարցմունքը և սկսեց խորհրդածել դրա մասին: Նրա միտքը բորբոքվել էր, թռչում էր, որոնում:

Տաղավարի մեջ թրթռում էր յուղի ճրագը, և Վասակի ստվերը թոցնում վար ու վեր և աջ ու ձախ: Նա աչքերը սևեռած մի կետի՝ մտորում էր: Ի՞նչ էր իր վերջնական նպատակը... Ստեղծել մի ուժեղ նահանգ Պարսկաստանի մե՞ջ, ինչպես ասաց նա մի անգամ Գաղիշոյին: Դատա՛րկ բան է: Դա շատ անհաջող մի խոսք էր, որ թռավ նրա բերանից, ավելի շուտ ծածկելու իր կական միտքը: Ուժեղ նահանգով գլուխ շես պահի: Ուժեղը կթուլանա, թույլը կուժեղանա, բայց միշտ էլ կմնա կախված մի մեծ տերության քմահաճույթից: Ո՛չ որևէ ուժեղ նահանգ: Անկախ, ուժեղ իմ տերությունը, — ահա սա արժե ունենալ իբրև նպատակ և ձգտում: «Անկախ, ուժեղ իմ տերությունը...» — շնչաց նա հազիվ լսելի նույնիսկ իրեն:

Վասակի թավ հոնքերից վերև դուրս ընկած ճակատը կարծես առաջ էր մղում դժվարին մտքերի մի երամ: Նրա խելացի ծակող աչքերը հռոած էին դեպի գիշերային խավարը, — որի հորիզոնում Հայկական Պարի կարավանը իր սաւյատները կարկառած գնում էր դեպի արևմուտք: Հանդիսավոր բացվել էր երկինքը, ուր բորբոքվել էին ջերմաջեմ ասուղերը՝ իբրև կրակե մտքեր: Այդ տիեզերքն էր, որ խորհում էր իր ահռելի խոկը: Իսկ ներքև, Վասակի դիմաց, խստորեն կտրտվել էր երկիրը բնության խստադաժան կամքի սիրով: Ժայռեր, ծործորներ՝ համառ, բիրտ, բուրբի մեջ զգացվում էր մի անդիմադրելի կամքի և վստահության մի անգամ ընդմիշտ արտահայտված ուժ:

Վասակը մտքով գնաց դեպի վեր, իր հայրենի լեռները, որոնց նայելիս միշտ զգացել էր այդ անսանձ կամքը: Քա՛նի, քա՛նի ճանապարհներ էր կտրել անցել նա իր հայրենիքում: Այրարատում, Կորդայքում, այլուր Հայաստանի այս խստադաժան մակերեսում և միշտ ու միշտ նրան էին հառել իրենց հրամայող աչքերը այս լեռներն ու ձորերը, ժայռերն ու անտառները: «Պետք է լինի, պետք է կատարվի», — այդ է ասել ամեն տեղ նրան երկիրը:

«Անկախ, ուժեղ իմ տերութիւնը», — կրկնեց նա և մազոտ ձեռքի բռունցքը դիմահար դրեց կզակին ու թեքվեց՝ հայացքը խավարին հառած: Ազատել Հայաստանը պարսիկներից և հույներից: Դա հնարավոր չէ բացեփրաց պատերազմով. դա հնարավոր է այլ կերպ... դանդաղ, բայց անշեղորեն սողոսկելով, սպասելով, գույնը փոխելով անզաղար ձգտել նպատակին: «Ջուրը ծակում է քարը ոչ թե ուժով, այլ հաճախակի կաթումով»: Իսկ ա՛յժմ... Այժմ պետք է մեջտեղից հանել այդ մոլեգնած տարոնացուն, ճնշել ապստամբութիւնը, պարսիկ զորքերով գրավել երկիրը: Հետո կսկսվի պարսկացումը: Թո՛ղ... պարսկանալով ազատվենք պարսիկներից: Կլինի՞, չի՞ լինի, ինձ թագավորութիւն է պետք: Ի՞մ թագավորութիւնը, և ե՛ս՝ թագավոր: Պարսիկներից, հույներից ազատ, անկախ, ի՛նձ համար ամեն ինչ: Կհակառակե՞ն, չե՞ն տա: Այդ դեպքում պետք չի այս հայութիւնը: Կիեղղեմ արյան մեջ երկիրը, կպարսկացնեմ, կծախեմ: Ինձ թագավորութիւն է պետք, և ի՛նձ համար:

«Հասա՛վ օրը» — շշնջաց նա և վեր կացավ ընդոստ, նստեց տաղավարում: Նայեց Վարդանի տաղավարի կողմը: Այնտեղ մոլթն էր: Ուրեմն քնած էր խոովարարը: Թող քնի: Նրա դարը լցվեց: Նրա դարը մինչև Զարեհավան է:

Այնտեղից սկսվում է նոր դար: Վասակի դարը:

Վասակի մտքերը այս գիշեր պայծառացան:

Դժվարը դուրին դառավ: Վերջապես փայլեց նրա աստղը: Նա լցվեց գործի, հաջողութեան, փառքի և վայելքի կրքով: Եվ դարմանալի է, — աղոտացան նրա զավակների կերպարանքները: Նրանք դառան ինչ-որ պատկերներ, ոչ հողանյութ արարածներ: Ոճրագործութեան մշուշը սքողեց նրանց: Նրանց ազատութիւնը դառավ դուրին, մի հարվածի գործ: Արդեն իսկ ամեն ինչ գառավ դուրին: Կիրքը վարագուրեց Վասակի աչքերը գեղագույն ծիածանով:

Վասակը խոր հառաչեց: Ապա պառկեց անկողնին, մեջքի վրա: Նա աչքերը գոցեց, բայց չէր քնում: Նրան հաճելի էր արթնութիւնը, որ հակառակ քնի՝ ինքն էր կրում երազը: Նա օրորվեց այդ երազի հոլովումներով: Վասակի ականջին չէր հասնում ծրարի գնբերի գիշերերգը, հովի շվշվոցը և մի ուրիշ գալիքի ձայն, անհայտ ու ահավոր:

Դուրս եկա՞վ տաղավարից: Նայեց դեպի հարավ: Դիմացը
տասուցերի մի հույլ կրակե կարիճի նման ժազլցում էր երկնքի
թավիշ կապույտի վրա: Մյուսները զողողում էին, թարթում
իրենց ճառագայթե արտևանունքները և նայում հավիտենության
աշօրում:

Լուսազեմին Գաղիշոյի և Ռշտունյաց նախարարների տաղա-
վարների մոտ խլրտացին իրուսափուկ սովերներ: Դրանք սուր-
հանդակներ էին: Գաղիշոն ներս կանչեց իր սուրհանդակին:

— Հա՛, ի՞նչ կասես,— հարցրեց սառն ու հանգիստ:

— Տեր իմ, ետրեն իշխանը Գնունյաց Ատոմ իշխանի հետ
զորագնդից ջոկատ հանեցին և զնացին Տարոն: Մենք հետևեցինք
ներանց մինչև Ռշտունիք, Մոկք և Արծրունիք: Ամեն տեղից ջոկատ
հանեցին ու ճանապարհ ընկան այս կողմ:

— Իսկ դուք ուղտի ակնշումն քնե՞լ էիք,— հարցրեց վեր.
նայելով և կրկին հանգիստ Գաղիշոն,— աշխարհի ծայրի՞ն էի...
ինչո՞ւ ուշացար:

— Տեր իմ, մենք ճանապարհվեցինք կարճ՝ ուղիղ Արտազ:

— Ավելի կարճը աշխարհի ծայրն էր: Գնայիք էլի՞... Մյուս
թելքներն է՞լ քեզ հետ էին...

— Այո, տեր իմ...

— Ոչ ո՞ք չդիմադրեց Գնունյաց տիրոջը:

— Ոչ ոք, տեր իմ, սիրով հանձնեցին ջոկատը:— Դե, ետրեն
իշխանը հետներն է...

— Այդքան թելքը, որ կարողանում ես գլխումդ կրել՝ շատ
ուժեղ գրաստ ես... Գնա՛...

Սուրհանդակը հեռացավ:

Քնկոտ սուսած աշօրով ներս մտան Ռշտունյաց Արտակը՝ իր
համախոհ քեպուհ Չանդաղանի հետ, որ հնար էր գտել Ատոմի
մոտից փախչել և գալ իր նախարարի մոտ:

Նա հաղորդեց Չանդաղանի պատմածը: Ատոմի հանդգնու-
թյան լուրը այնքան էր զայրացրել նրան, որ նա կանուխ վեր էր
կացել անկողնից:

Զանդադանը շտապել էր Արտակ Ռշտունուն հայտնել, որ Գեգեոն սեպուհը Ատոմ նախարարին հնազանդելուց և ջոկատ տրամադրելուց զատ նաև արգելել էր, որ իրենց ջոկատը Զարևանդ գա:

Դա կատարեցրել էր Արտակ Ռշտունուն: Նա դողում էր զայրույթից:

— Իմ զորագունդը ի՞մ գեմ բերի, իմ զորագունդը ետ դարձնի ի՞նձ օգնութեան գալուց... Ես նրան մորթազե՛րժ պիտի անեմ...

Զանդադանը պատմեց Ռշտունյաց ժողովրդի համակիր վերաբերմունքի մասին դեպի Ատոմը, որով ավելի բարբոթեց քնած Արտակի արդեն մինչև հոգու խորքը վիրավորված ինքնասիրությունը: Գաղիշոն մոռացվեց:

Նրանք գնացին Վասակի մոտ: Նախարարները՝ վասակյանք և վարդանանք նստած էին Վասակի վրանում, երբ սրահ ներս մտավ սպասավորը:

— Դենշապուհը, տե՛ր իմ: Վասակը ընդոստ ուղղվեց տեղում և անհանգիստ:

— Հնգառաջ, օ՛ն, հրավիրի՛ր:

Վարդանը մոռացվեց: Իրար նաչեցին անհանգիստ Հազարապետն ու Ներշապուհը:

Ներս մտավ Դենշապուհը, որին ուղեկցում էին Դարեհը, Որմիզդ և Միհր մոզպետները և մի սեպուհ, որ Վասակի ազգականն էր, որի կապկի կերպարանքը գրավեց ակամա բոլորի ուշադրությունը:

Դենշապուհը ծանրումեծ խոնարհություն արեց և կեղծուպատիր ժպտող ծամածուռ դեմքը դարձնելով բոլորին աջ ու ձախ ու դիմացը՝ ձիգ սվեց:

— Ողջուն տերանց Աշխարհին հայոց: Խնդութ՛յուն և խաղաղութ՛յուն:

Վասակը նույնպիսի ծանրակշիռ ձեռքով դիմեց նրան:

— Մե՛ր և հե՛ռհե՛ռութ՛յուն: Բարի ծամու ծամանեցիք: Հրամայեցեք, տյա՛րք:

Դենշապուհը կեղծավոր ու փքուն խոսքերով շնորհավորեց նախարարների դարձը զրադաշտական կրոնին: Մոզպետը օրհնեց նախաբարևերին: Իսկ Վեհմիհրը՝ ուրախ, որ Դենշապուհին աշխն

չաշողվեց հայերի ուրացութեան գործում և դա գլուխ պիտի բերեր ինքը կամ ծայրահեղ դեպքում Վասակը, անկեղծորեն և ցույցի ձևով հայտնեց իր բերկրանքը նախարարների ժամանման:

— Ժամանակի՛ն հասաք, տյարք, ամեն ինչ քայքայվել էր, — ասաց նա՝ խայթելով Դենշապուհին:

Դենշապուհը ցույց տվեց, որ չի լսում նրան: Ավելին դեռ, նա իսկույն սկսեց ղեկավարի դեր ստանձնել, ներկայացնել իրեն Հազկերտի և Հազարապետի նշանակած ամենաբարձր պաշտոնյան, որին ենթարկվում է նաև մարզպանը:

— Ես ձեզ սպասում էի և պատրաստել եմ ամեն բան դուրացնելու գործը, — ասաց նա Վասակին, — գրավել եմ բերդերը, ճնշել ըմբոստներին: Քեզ մնում է միայն շարունակել սկսածը:

Վասակը խեթ նայեց վրանից դուրս և միայն քթի տակ մղձձրուաց շար ու մռայլ.

— Երբ գործի կանցնենք, կերևա, որ նոր են սկսվում դժվարութիւնները...

Անգղի արևմտյան ճանապարհին երևաց ստվար բազմութեան մի զանգված, որ սև թուխպի պես գետնի երեսով գնում էր դեպի քաղաքավանը: Բարձր փողու սյուները, որ օրորվում էին բազմութեան զլխին՝ ցույց էր տալիս, որ նրա հետ խառն գալիս էին հեծյալների խմբեր:

— Ահա՛, աչքներս լո՛ւյս, եկավ հայտնվե՛ց, — ասաց ոչ առանց հեգնանքի Հազարապետը Վարդանին, — ժողովուրդն է, — պատրաստիք պատասխանը:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ բազմություն է, — հարցրին նախարարները և դուրս եկան տաղավարներից: Արտակը եկավ կանգնեց Վարդանի տաղավարի առջև: Վարդանը մռայլվեց, դուրս եկավ տաղավարից և ափը հովանի բռնելով ճակատին՝ սկսեց դիտել մոտեցող բազմութեան: Նկատելի էր, որ վանականի նման մեկը գալիս էր բազմութեան գլուխ անցած: Հազիվ էր նշմարվում նրա կերպարանքը. բայց Վարդանը բնազդաբար զգաց, թե ով էր նա: Ծվ գունատվեց:

Եկեղեցում սկսեցին սաստիկ կոչնահարել: Այդ հասարակ և վաղաժամոթ հնչյունները, որ այլ ժամանակ միայն խաղաղու-

Յյուն էին բերում մարդկանց հոգուն՝ ցնցեցին կարավանում նրա տաժներին: Դրանք հիշեցրին Արտաշատը՝ կարծես կրկին պատրաստվում էր մի թափոր՝ իր մոլեգնած Ղևոնդ Երեցով և ցասումնալի ժողովրդական բազմությամբ: Դա ընդունվեց իբրև մարտահրավեր ժողովրդի կողմից կարավանին: Կարավանը լարվեց: Մոգպետն իրար անցավ, կանչեց պարսիկ հրամանատար Դարեհին ու մոգերին և սկսեց նրանց կովի կոչել անհավատների դեմ: — Լուր տանք ժողովրդին, բացահայտվենք, թերևս հանդարտվի, — ասաց Շմավոնը:

— Ավելի վատթարը կպատահի... Այս պահիս դա կնշանակի կրակի հետ խաղալ, — ասաց Հազարապետը սարսափով... Լուրը կայծակի պես կթռչի երկիր և խառնիճաղանջ խոռվությունը կբարձրանա...

— Ոչ, այդ անկարելի է, ի՞նչ բացահայտություն, — դառն ժպտաց ներշապուհը:

— Բայց մի բան պիտի անենք, Սուարապետ, — դիմեց Վարդանին Հազարապետը, — մարդ ուղարկենք՝ ետ կացնեն անմիտ քայլերից:

Վարդանը բռնկեց.

— Ի՞նչ, հայոց ժողովրդի՞ն էլ եք ուզում տանել «առերես» ուրացության... Նրա խի՞ղճն ևս ուզում եք ծախել... Թողեք, նա դրան չի գնալ: Հայոց ժողովուրդը գիտե իր անելիքը:

— Բայց նա գալիս է սպառազեն զորագնդերի դեմ, — բարկացած շեշտեց ներշապուհը:

— Ոչինչ, նրա էլ հոգին է սպառազեն, — հեզնեց Վարդանը և ժպտաց դառնությամբ:

Նրանցից մի փոքր հեռու Վասակն էր յուրայիններով դիտում ժողովրդի խուժումը Անգը:

— Գալիս են զանգվածներով, արհամարհանքով դեպի մահը... — մոնչաց ինքն իրեն Վասակը, — հանդեսի՞ են գալիս, տանակատարության... — Եվ սկսեց դառնությամբ ու մոռյլ դիտել ժողովրդական զանգվածների անընդհատ հոսանքը դեպի քաղաքավան, — և ի՞նչ հանդուգն, աներկյուղ, հանգի՛ստ... Զգիտե՞ն սուր են գալիս, չե՞ն մտածում, չե՞ն տեսնում...

Բայց ժողովուրդը գալիս էր անընդհատ, ստվարացած, ըստ պատնալի չափեր ընդունելով:

Վասակը իրարանցման մեջ ընկավ: Այս բազմության խուժումը բոլորովին խառնում էր նրա գործերը: Նրա վճիռը՝ Զարեհավանում տալ հարվածը՝ վտանգվում էր: Նա վճեց չսպասել Վարդանի ընթացքներին և ժամեծամ չսպասել պարսից բոլոր ուժերի գումարման՝ Զարեհավանում: Թեկուզ այս ժամին կամ մի ժամ հետո, Սյունիի զորքը հասնելուն պես գործադրել մտադրությունը՝ ոչնչացնել կամ կալանել վարդանանց և ճնշել ապստամբությունը:

Սկսվեց մի զուսպ, բայց հույժ տազնապալի վիճակ. ըսպասել զորագնդերին և միաժամ իրեն ցույց տալ արտաբուստ անտարբեր, անմտադիր, միամիտ: Սակայն իրարանցումը սաստկացավ քաղաքավանում: Նկատելի էր, որ այնտեղ իրար էին հանդիպում զանազան կողմերում խմբված զանգվածներ և հրահրում իրար:

Մի հեծյալ մարդ պոկվեց բազմությունից և սկսեց սրբաբազմ գալ դեպի կարավանը: Վասակը դուրս նայեց տաղավարից՝ իմանալու, թե ինչ պատահեց: Երևույթը անհանգստացրեց նաև Վարդանին: Նա ևս դուրս նայեց:

Հեծյալը մոտեցավ: Ըստ երևույթին նա կամենում էր Վարդանի հետ խոսել, բայց Վասակը հայացքով կանգնեցրեց նրան.

— Հայտնի՛ր, ի՞նչ լուր է...

Հեծյալը մի պահ տատանեց՝ Վասակի հրամանից ազդված, բայց դիմեց Վարդանին.

— Տեր Սպարապետ, Մամիկոններից Մեծ Տիկինը, մյուս տիկիներին հետ եկան...

Վարդանն այլայլվեց: Դա վեր էր առնն սպասածից: Դա արդեն տաժանելի էր:

Ո՛ւր էր գալիս... Ինչո՞ւ էր գալիս... Ահեղ դատաստան կըտրելու:

Ո՛հ, այդ սիրելի, խոր, ուժեղ, սարսափելի՛ մայրը...

Տաղավարում ծանր օդ էր, կաշկանդիչ լռություն, ինչպես փոթորկից առաջ: Ամենքը լարված սպասում էին փոթորկի պայթելուն: Ճնշող էր կեղծիքն ու բռնադատված վիճակը: Երբեք այդպիսի կոպիտ երևույթով չէր սքողված Վասակի և Վարդանի ոչ մի պաշտոնական տեսակցություն, երբ երկուստեք զգացին այսքան բաց, խոսուն արհեստականություն:

Իրութիւնը ծանրացրեց սյունեցի նորեկը: Իբրև Վասակի մոտիկ ազգական սեպուհներից մեկի երիտասարդ զավակը՝ նա ազատ էր գգում իրեն: Նա Տիգրոն էր եղել վերջերս, ուր լսելով նախարարների ուրացութիւնը՝ շտապել էր գալ Հայաստան: Հասնելով Պարսկաստանի Զարեանդ գավառը և լսելով, որ նախարարները գնացել են Հայկական Զարեանդ՝ ճանապարհը թեքել էր այս կողմ: Երևում էր, որ կյանքում շատ է շփվել պարսիկ պալատականների հետ և առավել շատ շաղակրատել նրանց շըրջանում: Նա իր մկրտութիւն Ստեփանոս անունը Պարսկաստանում վերմկրտել էր Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնի նոր հորջորջմամբ: Նա կարճ պարեզոտ էր հագել պարսիկների նման: Մազերն առատ էին, երկարավիժակ և ինչպես ասում էին՝ «քաջագանգուր», որ պսակածև հավաքել էր գլխի շուրջը: Նրա դեմքը կանացի էր և հիմարավուն մի մշտածպիտ հորթային հրճվանք էր դրսևորում նրա ողջ էութիւնից:

— Վեց տարի Տիգրոն էի, — ասաց Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին, — շատ պաշտոններ առաջարկեցին՝ շքնդունեցի: Արքայից արքան մի հանդեսի ժամանակ նայեց ինձ. կարծեմ տեսավ: Երբ այս մասին հայտնեցի Հազարապետի սպասավորին, նա ասաց, որ արքայից արքան իրոք տեսավ: Մեծ վեճ ծագեց այս մասին: Սպասավորների մեջ մի խոհարար, որի հետ ես ծանոթացել էի արքայից արքայի խոհանոցին մոտիկ մի շենքում՝ հաստատեց անկասկած և անխախտ, որ արքայից արքան տեսել է ինձ... Շատ բախտավոր օր էր...

Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին հիմարական երազանքով հոգոց հանեց և աչքերը լցվեցին լիզող սողունի բծնախտից:

— Մեր սեպուհները բիրտ են, — շարունակեց Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին, — եթե նրանք ինձ պես պտտվեն պալատի շուրջը, գրուցեն, ի՛նչ կա որ, ամեն մի խոհարարի, ծառայի, մանկավիճի, ներքինու հետ՝ — շատ ավելի գիտուն մարդիկ կդառնան, քան որ հիմա են: Մարդ պետք է մի տեսակ խելացի դառնա: Մի փոքր նվաստացնու՛մ են՝ համբերի, ծաղրո՛ւմ են՝ տար. գլուխդ խոնարհ պահիր՝ կրարձրանաս մի օր: Պարսիկ մեծամեծներն ինչպե՛ս են բարձրացել: Խե՛ղք — ասա՛:

Նախարարների լարված ու անախորժ լուութիւն մեջ Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնի շաղակրատանքը ուղղակի գրգռիչ էր և զգվե-

լի: Նա պոչով պշրող սիրամարգի պես սկսեց փռել իր բոլոր բարեմասնությունները և պարսիկ ազնվականի հովիբ առած՝ սեթևեթել: Նա պատմում էր անկապ, այստեղից-այնտեղից և ընդհանուր լուսթյունը ընդունելով հետաքրքրության տեղ՝ սկսում էր ավելի ու ավելի քաջալերվել: Նրան շատ աշխուժացրել էր նախարարների ուրացությունը:

Ոչ ոք նրան չէր ընդհատում, ոչ էլ առարկում կամ փայնակցում: Վարդանը չէր լսում նրան և չէր արժանացնում նայել նրան: Մի քանի անգամ Պերող-Վշնասպ-Տիզրոնին հարց տվեց Վարդանին և պատասխան չստացավ: Վարդանը նայում էր տաղավարի դռնից դուրս դեպի դաշտերը, ուր խլրտում էին ինչ-որ հեծյալներ: Վասակը նույնպես իր մտքերի հետևն էր ընկել: Նա մի ականջով լսում էր ի՞նչ ազգականի շողակրատանքը, բայց իր ինքնասիրության չէր վայելցնում նախարարների ներկայության ընդհատել նրան կամ նկատողություն անել: Գլուտն ու Մանեհը կարծես հետաքրքրված էին լսում նրան: Գաղիշոն մռայլ նայում էր նրան և չար հայացքը սևեռած սպասում էր, որ նա վերջ տա շաղակրատանքին: Միայն Արտակն էր, որ լարված լսում էր նրան և հետզհետե կլանվում նրա պատմածներով: Բայց հեռվում բազմությունը քանի գնում ստվարանում էր: Շուտով այնքան մեծացավ նա, որ նոր տարակուսանքների դուռ բացեց Վասակի համար: Նա աճում էր ինչպես հեղեղ, լցվում էր հեղեղ հեղեղի մեջ և սկսում էր դառնալ առեղծված.— ինչե՞ր չէր կարող անել նա: Մի առժամ հետո ժողովրդական զանգվածներն այնքան սպառնալի շափերի հասան, որ անմտություն էր այլևս մտածել նրա ոչնչացման մասին:

Վասակը նայում էր տաղավարից դուրս: Սկզբում նրա մտքերն այլ տեղեր էին. սակայն՝ ինչպես եղավ՝ նոր հիշեց նա մի բան, նոր անդրադարձավ, որ Արտազից սկսած մինչև Անգղ շարունակ նրա հետևից և կողքերից, լեռների լանջերով, հեռու մոտիկ եռում էին ինչ-որ սևինքներ, որ մերթ ստվարանում էին, մերթ նվազում, երբեմն էլ անհետանում էին, կրկին հայտնվում: Վասակը տեղյակ չէր, որ այդ հեծյալ և հետևակ ուղեկիցները՝ պրկված երկրի հեռավոր ու մոտիկ վայրերից՝ ուղեկցում էին նաև Ատոմին, Գենշապուհին, պարսիկ զորքերին, տեսնվում էին իբրև հետ, լուր տալիս իրար և կրկին ուղեկցում, ուղեկցում ան-

դադար: Նրան զարմացրեց և զայրացրեց առավելապես այն հանգամանքը, որ ժողովուրդը գալիս լցվում էր մի տեսակ հանգիստ համառությամբ, առանց հարցնելու թույլտվություն, իրավունք, առանց հաշվի առնելու արգելք, վտանգ, մահ...

«Ողջ ժողովուրդը պիտի շնչենք»,— նայելով բազմության ինքն իրեն խոսեց Գաղիշոն, — «մեզ երկիր է պետք, ոչ թե նրա բնաշնչումը»:

— Անիծի՛ց արմատներ, — մոմռաց յուրովի Վասակը մռայլ ու անհանդիստ:

Այո, ժողովրդական բազմությունը դառնում էր և՛ վտանգավոր, և՛ մտահոգիչ մի նոր հանգամանք Վասակի ձեռնարկների մեջ: Շուտով կգան իր և մյուս վասակյանների զորագնդերը: Կտան հարվածը: Իսկ եթե մեջ խառնվի այս մոլեգնած բազմությունը... Վասակն զգաց, որ սառը քրտինքը պատում է իր ողջ մարմինը և հոգին...

Նա վճռեց այսպես: Կգան իրենց զորագնդերը, Վասակը բոլոր ուժերը ի մի գումարած կկանգնի ոչ միայն Վարդանի, այլև ժողովրդի առաջ, սարսափով կբռնադատի Վարդանին և մյուսներին հնազանդել այդ ուժին, և Վասակը կխուսափի արյունահեղությունից:

Այլապես ամեն ինչ կդառնա արյուն ու ավեր...

Պերոզ-Վշնասպ-Տիզրոնին այդ ընթացքում ծավալել էր իր անլուռ շաղակրատանքը: Նա խոսում էր բացառապես պարսկերեն.

— Ատրվշնասպ իշխանը շատ քաջալերեց հայերի ուրացումը: Ինքը անձամբ հայտնեց ինձ իր ուրախությունը: Այսպես նրատած էինք. նա այստեղ, ես՝ դիմացը երկու քայլ հեռու: Ուղղակի ժպտաց և ասաց. «լավ է, լավ է»: Ես Տիզրոնից հատուկ մոզեր եմ բերել մեր ընտանիքի և ազգական սեպուհների համար: Թեև ես իմ զավակին կտանեմ Տիզրոն, որ հայերենը մոռանա, քանի որ մինչև հայերենը շմոռանա՝ լավ պարսկերեն չի սովորի: Դե, մենք հիմա այլևս հայ չենք, մենք պարսիկ ենք: Պետք է պարսիկից էլ լավ պարսկերեն...

Հանկարծ մի կծու ապտակ շառաչեց տաղավարի լուսյան մեջ: Դա Արտակն էր, որ վեր թռավ ավելի արագ, քան կմտածեր այդ մասին և կայծակնային շանթի պես հասավ Պերոզ-Վշնասպ-Տիզրոնիին: Ու մինչ վերջինս հիմար դեմքից կթափահարեր եզին-

չի պես այտերն այրող ապտակի կսկիծը՝ Արտակը խշեց նրա
թևը, ցնցահար ուժով քշեց դեպի դուռը և ուժգին թափով
շարտեց դուրս շորս հինգ քայլ հեռու, Պերող-Վշնասպ-Տիգրանին
բերանքսիվայր փուկեց գետնին և ուշաթափվեց:

Վարդանը շնայեց անգամ այն կողմը: Դենշապուհը ցնցվեց,
գայրացած նայեց Վասակին: Մյուսները զարմացած հայացքները
շրջեցին Վասակին: Սա ևս շարժում չարեց. այլ միայն կարմրեց
մինչև ականջատակերը: Արտակը գնաց նստեց իր տեղը և մնաց
նույն դիրքի մեջ, ինչ մի րոպե դրանից առաջ:

Վասակի սենեկապետը մի քանի սպասավորների հետ ար-
կածյալ սեպուհին բարձրացրին և տարան հարեան տաղավարը:

Բոլորն զգացին, որ Արտակը շատ հանդուգն և նվաստիչ վար-
մունք ունեցավ: Եվ սպասեցին, որ ահա Վասակը կպռթկա և
քրարանցումը, թերևս ընդհարումը կսկսվի: Իրոք շատ անվայել
էր սա Վասակի և պարսիկ մեծամեծների հանդեպ: Արտակը քստ
էության ծեծեց Վասակին և այս անարգանքը նրան հասցրեց:
Թայց Վասակը զսպեց իրեն՝ դրանով պաշտպանելով իր ինքնասի-
րությունը: Վարդանը շարունակեց անտարբեր նայել դուրս և ոչ
մի շարժում չարեց՝ արտահայտելով կատարյալ արհամարհանք
գեպի Վասակը: Մյուսները, որ դեռ սպասում էին ընդհարման և
մտածում էին իրենց՝ անելիքը՝ զարմացած նայեցին Վասակին:
Եվ հասկացան: Վասակը պահեց վրեժը, հետո լուծելու հաստատ
վճռով: Նա հպարտ արձանացավ իր տեղում, Վարդանը ևս...

Թայց ամենքը հռոկացան, թե ինչ անցավ յուրաքանչյուրի
մտքով: Եվ լռեցին: Միայն ոմանք հազացին և նստած անդերը
գիրքերը փոխեցին: Երկար ժամանակ լուռ էին:

— Պատահո՞ւմ է արդյոք, որ կաշաղակը վերջապես մի փոքր
լոռւմ է, — հարցրեց Հազարապետը կարծես ամենքին դիմելով, —
ասում են նա երբեք չի դադարում կէզլալուց...:

— Ոչ, այդ էլ է պատահում երբեմն, — ասաց Շմավոնը, — և
պատահում է ստուգապես երբ նա... սատկում է:

— Հա՛հա՛... — արեց Հազարապետը և թունալի հայաց-
քով նայեց Վասակին:

Վասակը վեր կացավ և հարգալից ողջունելով նշան տվեց
խորհրդակցության ավարտին: Վարդանը հարգանքով հրաժեշտ
տվեց նրան: Հեռացան նաև բոլոր նախարարները:

Դենշապուհը ճնշելով իր դայրույթի պոռթկումը՝ գարձակ
Վասակին.

— Սա ի՞նչ բան էր, տեր մարզպան...

— Այո, տյարք, հիմար ազգականը մարդու համար մարմ-
նական այլանդակություն է, դժբախտաբար անխուսափելի...

— Բայց իշխանը մեզ ամենիս վիրավորե՞ց...

— Այո, բայց մենք էլ չե՛նք վիրավորվի:

Դենշապուհը շարունակաբար կծեց շրթունքները:

— Իշխան,— ասաց Վասակը արժանավայել հանգիստ,—
արքայից արքան մեզ չի ուղարկել այստեղ դատարկ առիթներով
ազգամիջյան պատերազմներ վարելու: Զինվեցեք ընդարձակ
համբերությամբ...

Պարսիկները հեռացան:

Հանկարծ վիճակը դառավ միանգամայն տագնապալից: Միհր
մոզպետը՝ քաջալերվելով Որմիզդ մոզպետից, Դենշապուհից,
Վեհմիհրից և Դարեհից, անտեսելով Վասակի աստիճանն ու պաշ-
տոնը՝ ոտքի հանեց ողջ մոզական մուեռանդ բազմությունը:

Եռուն բազմությունը, որին գլխավորում էին Եղիշեն, կաթո-
ղիկոսը, Եզնիկ Կողբացին, Ղևոնդ Երեցը, մտավ Անզղի փոքրիկ
եկեղեցին և ծովացավ նրա շուրջը:

Բազմությունը մի այլազան խառնուրդ էր շինականների, ար-
հեստավորների, վանականների և այլ զբաղմունքի տեր մարդ-
կանց: Դրանց մեջ հատուկ տեղ էին բռնում շինական այր ու կա-
նանց զորախմբերը Առաքելի, Պողոսի, Խանդուբի, ինչպես և իշ-
խանավորների խումբը Մեծ Տիկնոջ առաջնորդությամբ: Նայելով
խաչ ու խաչվառով և մահականերով զինված վանականներին՝ Պո-
ղոսը աչքով արեց Առաքելին.

— Վանք են բացել, խաչ ու խաչվառով խառնվել հետներս,
մեզ էլ կցել հետները՝ վարդապետ են դարձրել, հե՛, հե՛, հե՛...

— Փրա ժամանակը չի,— կիսամոռայլ, կիսաժպիտ ասաց
Առաքելը,— մենակ՝ ասա կովեն:

— Ի՛նչ խոսք,— հաստատեց Պողոսը:

Շուտով և մթնեց: Կարծես ամեն ինչ սուզվեց անզունզը:

Զինվորյալները հավաքվեցին Առաքելի շուրջը և սկսեցին նա-
յել պարսիկների կողմը: Առաքելը երկար զննեց պարսից ճամ-
բարը և դարձավ յուրայիններին.

— Զորքով, մոգերով եկել են: էլ ի՞նչ ենք սպասում: Զար-
կենք:

— Վճիռդ՝ վճի՞ռ,— աշխուժացավ Պողոսը:

— Վճիռ: Կամ մե՛նք, կամ նրա՛նք:

— Իշխան Ատոմը կտա՞ հրաման,— տարակուսեց Պողոսը:

— Տա՛ շտա:

— Հասնի, ասենք՝ տա:

— Տա՛ ավելի լավ: Մենակ թե հիմի հասնի և շտա՛ հրամանի
չենք նայի: Պատիկ մի նշան պարսիկների կողմից՝ զարկենք:

Մտան եկեղեցու բակը: Մեծ Տիկինը մյուսների հետ մտավ
եկեղեցին:

Կաթողիկոսը ընդառաջ եկավ Մեծ Տիկնոջը և ձեռները վեր
կարկառելով՝ գոչեց.

— Տերը ինքը հասնի քեզ դաժան ժամիս, աղետավոր մայր...
Համբերի՛ր իբրև նահատակ:

Գահույք մատուցեցին, որի վրա նստեց հոգնաբեկ Մեծ Տի-
կինը: Մամիկոնյան տիկինը և մյուսները մնացին կանգնած: Մեծ
Տիկինը մշուշոտ աչքերով նայեց կաթողիկոսին և դեմքի դողահար
ցնցումով բարձրաձայն հարց տվեց.

— Ո՛ւր է Սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանը...

Կաթողիկոսը դժվարին ինքնազգացումով կարողացավ միայն
ասել.

— Սպարապետը կհայտնվի քեզ տեսության, Մեծ Տիկին,
շուտով, հույս աստված...:

— Բռնավորի զորքի՞ մեջ է դեռ...:

— ...Մե՛ծ Տիկին, դեռ չենք տեղեկացրել զալուստդ:

— Տեղեկացրե՛ք...:

— Անշո՛ւշտ, Մե՛ծ Տիկին, անշո՛ւշտ...:

Մամիկոնեից տիկինը լցված էր առանց այն էլ: Հանկարծ
փլվեց և գոչեց, որ ամենքն իմանան...:

— Նա ի՞նքը կգա առանց կանչելու, Մե՛ծ Տիկին, շուտի նա
ուշինչ բան ծածուկ...:

«Շուտով, շուտով»,— ասաց մտքում Մամիկոնեից տիկինը,— «շուտով կբացվի գաղտնիքը և Վարդան Մամիկոնյանի անունը կհնչի նույն սրբությամբ, ինչ որ եղել է միշտ: Իսկ եթե որևէ աղետ է պատահել նրա հոգուն, եթե ուրացել է նա հայրենիքը և իրեն՝ այն ժամանակ նա, Մամիկոնյան տիկինը, իր արյունով կլվա նրա անարգանքը»:

«Ե՛ս կբարձրացնեմ նրա Մամիկոնյան անունը»,— ասում էր ինքն իրեն տիկինը:

Կաթողիկոսը մոլեգնեց, այլայլվեց մոռյլ լուսթյան մեջ և գռչեց.

— Պատրաստվեցե՛ք սխրագործության:

— Արդա՛ր է, ընդունակա՛ն է,— ձայնեց բազմությունը միահամուռ:

Ղևոնդ Երեցն սկսեց ժամերգությունը: Հանդիսավոր լուսթյամբ մարդիկ պատրաստվում էին մարտի ելնել իրենցից զորեղ թշնամու դեմ:

Պողոսը խոր շունչ քաշեց: Նրա սրտից ընկավ մի ծանր բեռ՝ մահի երկյուղը, ավելի ճիշտ՝ երկյուղը աշխարհի ոչնչացման: Առաքելը դարձավ դեպի Պողոսն ու խանդովը.

— Գնացեք ժողովե՛ք ժողովուրդը:

Սրանք դուրս գնացին եկեղեցուց և հեռացան դեպի դաշտը՝ ժողովուրդը հեռու դաշտում շրշապատեց Պողոսին և խանդովին:

— Ի՞նչ վճիռ եք դնում,— հարցրին շուրս կողմից:

— Վճիռը՝ դրած է... կամ մե՛նք կամ նրա՛նք,— ասաց Պողոսը:

— Հա՛,— միահամուռ ծոր տվեց բազմությունը,— վերջ տանք՝ վերջանա...

— Մեկ՝ մեռնենք՝ լավ է, քան տասը՝ մահին սպասենք,— ասաց խանդովը,— զարկենք, վերջացնենք շներին:

Եկեղեցում սկսվել էր մաղթանքը, որ հանկարծ դրսից աղմուկ լսվեց: Վազեցին դուրս: Բազմաթիվ կրակներ էին շարժվում դեպի եկեղեցին: Սկզբում զորքի խուժում կարծեցին. բայց երբ բազմությունը մոտեցավ՝ երևացին սպիտակազգեստ մոգերը, որ Միհր մոգպետի գլխավորությամբ գալիս էին ջահերի լուսով ողողված: Մոգերը գալիս էին կրոնական մեղեդի երգելով և մո-

լեզնած դեմքերը սպառնագին դարձած գեպի բազմութիւնը, որ
զնաց պատի պես կանգնեց նրանց դեմ: Խանդութիւն ու Պողոսը հե-
ռացել էին դաշտում և չէին կարող իսկույն հասնել տեղ: Մնա-
ցած բազմութիւնը սեղմվեց եկեղեցու առաջ և մի պահ շփոթված
թույլ տվեց մոգերին մոտենալ եկեղեցուն: Դրսից և ներսից լըս-
վեցին ձայներ. «Ո՛ւր, ո՛ւր են գալիս»:

— Քաշվի՛ր, Դրո՛ւխշ, ա՛յա՛ դու անիծապարտ, հասա՛վ
կրակն ամենասուրբ,— գոչեց մոգպետը, խցկվեց եկեղեցին ներս
և իր մոգերի հետ ճիգ արեց ճեղքել բազմութիւնը: Ի նշան իր
իշխանութիւն նա բարձրացրեց իր խրաֆզդրաղնան՝ գավազանը
և կտր սև աչքերը խոժոռեց բազմութիւն վրա: Մեծ Տիկինը վեր
թռավ տեղից ատելութիւնով ու ցասումով դողացող շրթունքներով.

— Ո՛ւր... — ձայնեց նա սպառնալի:
Անսպասելի ուժով հանկարծ առաջ վազեց Մեծ Տիկինը և
զնաց բռնեց մոգպետի թևը: Խուպոտ ձայնով, որից ուլիշ չէր կա-
րելի շոկել՝ նա սկսեց անիծել նրան և գոչեց.

— Զքվի՛ր, սատանա՛... փարատվի՛ր...
Մոգպետը կոպիտ հարվածով ետ հրեց Մեծ Տիկնոջ, որից նա
վայր ընկավ: Կանայք անմիջապէս բարձրացրին անարբաված կնո-
ջը և այն է՝ հարձակվում էին վրան՝ որ մոգպետը վազեց բեմ՝
գոչելով.

— Հանձնի՛ր եկեղեցին, անհավա՛տ...

Ողջ բազմութիւնը մոնչաց: Ղևոնդ Երեցը գայրացավ, բայց
լընդհատեց մաղթանքը և երգը փոխելով մի ահեղ գոչի, կովի մե-
զեղի՛ մի ակնթարթում՝ վազեց բեմի հետև և այնտեղից իր հոնի
գավազանը խլելով՝ շանթալից դուրս ցատկեց, սլացիկ հարձակ-
վեց մոգպետի վրա, և գավազանով հարվածեց նրա գանգին: Սա
ցնցվեց: Մոգերը աղաղակելով բռնեցին նրան, որ շրջանից Մոգ-
պետը շրջանով և գայրալի առաջ բռնեց: Մոգերը գրոհ տվին: Ղև-
ոնդ Երեցը կրկնեց ու երեքնեց հարվածները մոգպետի և ապա
մոգերի գլխին: Մոգերը ճիգ արին դիմադրել Ղևոնդ Երեցին, բայց
սա գավազանի հարվածներով ստիպելով բռնում էր նրանց: Մոգ-
պետը կատաղի հրամայեց.

— Սրբազան շա՛րդ...

Քայց նա ընկավ: Մոգերից մի քանիսը խլեցին նրան՝ ու դուրս տարան, իսկ մնացածները կատաղի գրոհեցին եկեղեցու ներսում գտնվածների վրա: Սրանք սասանվեցին և կանգ առան: Ղևոնգ Սրեցը առաջ ընկավ և ձեռքով կոշ արեց հետևել իրեն: Բայց մոգերը ուժերի առավելութամբ ճնշեցին բազմությանը և սկսեցին հարվածել:

Դրսից լավեց հարձակվող բազմության ոտնատրոփ: Դա Առաքելն էր, որ գլխավորելով ժողովրդի բազմության՝ խուժեց եկեղեցի և գոչեց.

— Զարդ ու բո՛ւրդ արեք անիծած շներին...

Ու սրամերկ հարձակվեց եկեղեցին լցված մոգերի վրա, սուրբ վրա բերեց առաջին պատահած մոգի գլխին: Միաժամ լավեց Պողոսի գոռոցը խանդութի խանձված կոնչոցի հետ:

— Զարկե՛ք դրանց...

— Հի՛ ի՛մի՛ ձեր արևը խավարեմ...

Մոգերը դուրս թափվեցին եկեղեցու գավիթը, բազմությունը հետապնդեց նրանց, և սկսեցին կռվել այնտեղ: Մոգերից մի քանիսը բարձրացան պարսպի վրա և սկսեցին կանչել պարսիկ զինվորներին: Բազմությունը այդ տեսնելով ավելի զայրացավ:

— Զո՛րք են կանչում, ելե՛ք զորքի դեմ, — գոչեց Առաքելը և սուրբ բաշելով առաջ ընկավ:

Նրա հետևից գնացին Պողոսը, Խանդութը, Հովհաննես Կարապետը, Սրապը և սկսեցին կոչել բազմության, որ հետևեն իրենց: Բազմությունը դեռ անվճռական էր: Այդ պահին Մեծ Տիկինը մերկացրեց սուրբ և պառավ խուպոտ ձայնով ձայն տվեց.

— Ելե՛ք, հայրենին ձեզ օգնական...

Նա ուղում էր առաջ գնալ, բայց Խանդութը նրանից առաջ ընկավ, շինականներն էլ լցվեցին, գրոհեցին, ետ թողին նրան:

Սարսափած նրա վիճակով և իր անձով նրան պաշտպանելով՝ գնաց Մամիկոնեից տիկինը և յուրայիններին տարավ իր հետ: Բազմությունը գրոհ ավեց մահվան հետ խաղալու շար զվարթությամբ՝ դրանում գտնելով կյանքի, ապրելու հավանականությունը:

Ժողովրդի ցածմանը հաղորդվեց մի վեհություն և հափշտակություն, որ չէր կարելի նախատեսել, ոչ կանխել, ոչ էլ հասկանալի էր այլ ժամանակ: Դա բռնկեց հանկարծ ինչպես հրդեհ: Ար-

դէն կովի վճիռը ընդունած մարդիկ շնկատեցին ոչ իշխանագունը, ոչ ուսմիկը, մոռացան իրենց նախկին կապն ու վերաբերմունքը իրար, դադարեցին զգալ նախկին զգուշավորութիւնն ու երկյուզը տիրոջից ու մեծից: Կռիվը բարձրացրեց հափշտակեց նրանց: Տարերային թափով համառ գնաց բազմութիւնը, խառնվեց, դառավ միապաղաղ մի զանգված: Քշեց տարավ իր հետ իշխանագուններին, իր վրա վերցրեց կովի նախաձեռնութիւնն էլ, իրավունքն էլ, պատասխանատվութիւնն էլ... զգալ տվեց նրանց ուսմիկի սարսափելի ուժը. Գեղչկուհիները վազեցին, ընկան Մեծ Տիկնոջ առջև իրենց անձով պաշտպանելու նրան: Առջևից գնաց Մամիկոնեից տիկինը, որ արդեն զգաց, թե հասել է գործելու ժամը՝ կամ արդարացնել իր ամուսնուն կամ ընկնել հենց նրա անվան համար: Հափշտակութեան շունչը բոցավառեց նաև օրիորդներին:

Այժմ կռիվը տեղի էր ունենում գավթից դուրս, բաց դաշտում: Ճամբարից գաղտնի տեղ հասած պարսիկ զինվորներն սկսեցին նետահարել բազմութեանը: Մի գեղչկուհի ընկավ Մամիկոնեյան տիկնոջ կողքին: Տիկինը թեքվեց նրա վրա: Անահիտը հետեւեց տիկնոջը և բռնեց վիրավորի կողը՝ արշուներ պահելու անմիտ փորձով: Ընկան մի քանի հոգի մոգերից և բազմութեանից:

Դավադիր նետերը խոցում էին, հարձակվողները իրենց մարմինը խրված նետերը բռնելով քաշվում էին ետ: Աստղիկը, որ ողջ ժամանակ ավելի հսկում էր Անահիտին, Մեծ Տիկնոջ և մյուս տիկիներին՝ հանկարծ նկատեց, որ Անահիտն ընկավ: Աստղիկը ճշայց, բռնեց Անահիտի ձեռքը որ շարժի նետը, ապա նստեց նրա կողքին և սեղմեց իր կրծքին՝ խենթ փորձ անելով արգելել նրա մահը: Մամիկոնեյան տիկինը, որ արդեն վիրավորներին էր հասնում օգնութեան՝ շրջվեց Անահիտի կողմը: Անահիտն ընկած էր և չէր հասկացվում ծանր վիրավոր էր, թե մեռավ:

Հանկարծ մոգերը սարսեցին և ետ քաշվեցին: Բազմութեան մեջ լսվեցին «ճանապարհ, ճանապարհ» և մթան քողը պատռելով երևացին նախարարները: Մոգերը մոտեցան, շրջապատեցին նրանց, և բոլորը լցվեցին եկեղեցի: Չարագույժ բոթի պես խոցեց բազմութեան, երբ Վասակի և Վարդանի, ինչպես և մյուս նախարարների հետ ներս մտան՝ Դենշապուհը, Դարեհը, Միհր մոգպետը, մոգերը և զինվորականները: Մի ակնթարթ ուսմիկի բնազ-

դական երկյուղը, որ նրա մեջ կար իշխանավորներից, ետ-ետ մղեց բազմութիւն: Այդ երկյուղին խառնվեց ավելի շուտ այն խորհրդավոր երկյուղը, որ զգացին մարդիկ նախարարների դեմ-քին՝ նկատելով նրանց մեջ մի վանող խորթացումն: Կարծես դեեր էին դառել նրանք: Բայց այդ բոլոր երկյուղները ցնդեցին իսկույն, երբ Առաքելը մյուս զինվորյալների հետ արագաբայլ ներս մտավ եկեղեցին: Նրանց հետևից կրնակախօս լցվեց եկեղեցի նաև բազմութիւնը: Նրանք իրենց անձով պատվարելով բազմութիւնը՝ կանգնեցին նախարարների դիմաց, պատրաստ՝ վեճի կամ կովի, ամենևին արհամարհելով նրանցից հասնելիք ամեն վտանգ, խեթ ու կասկածամիտ հայացքները գամեցին նրանց վրա:

Վասակի համար ստեղծվեց մի մեծ տագնապալից վտանգ, թե տեղի կունենար նախարարների բացահայտումը և կպոռթկար ընդհարումը: Եվ աղետը սպասվում էր Վարդանից: Վասակը խոթո հայացքով սաստեց պարսիկներին: Բոլորը շունչները պահած դարձան նրան: Վարդանը նայեց մորը և գունատվեց: Վասակին ևս ազդեց տեսարանը: Նա զգաց, որ իրենց դեմ է եկել հայ ժողովրդի խիղճը: Անհրաժեշտ էր ծայր աստիճան խոհեմութիւն և զուշութիւն: Բոլորը զսպվեցին և սպասեցին: Սակայն Վասակին մի փոքր հանգստացրեց այն, որ Վարդանը մտայլ ու հանդարտ բռնեց մոր ձեռքը և համբուրեց: Սա խաղաղ քայլ էր և հույս էր ներշնչում, որ Վարդանը կզբաղվեր մորը հանգստացնելով և բազմութիւն թափը կընկներ:

Կանացից ոմանք սկսեցին հեծկտալ և հոգոց արձակել, երբ Վարդանն ու Մեծ Տիկինն իրար նայեցին: Վարդանը ցնցվեց, երբ նկատեց իր մոր զինավորումը: Ո՛ւր պիտի հասներ կսկիծը, մինչև հոգու ո՛ր խորքը պիտի վիրավորվեր մայրը, որ ոգի և ուժ գտներ գալ այսքան ճանապարհ: Վարդանը ճնշված, խեղդ ձայնով շշնջաց.

— Մա՛յր, ո՛ւր ես եկել...

Մեծ Տիկինը ահով ու կշտամբանքով զննեց Վարդանին: Նրա նիհար կզակը դողաց.

— Տաժանքնե՛րն է հոգիդ, դժվա՛րն ես, — կերկեր ձայնով ողբաց Մեծ Տիկինը և հանկաղժ դաժանացավ, — չե՛ս վկայել Եառաջի մարդկան», դրժե՛լ ես ուխտդ աշխարհին... Ա՛ն հորդ սուրբ, զարկի՛ր մորդ, — գռչեց դողալով և սուրը մեկնեց Վարդանին...

— Ա՛խ, մայրի՛, ախ, մայրի՛,— անլսելի հառաչեց Վարդանը, համբուրեց սուրբ և ավեց Յուդաբերին, որ պահի:

Մակաչն Մեծ Տիկիներ զայրույթով խլեց սուրբ և դրեց պատշանը:

Սա կաթվածեց ամեն գործողութիւն, որ կարող էր սկսվել նախարարների կողմից: Վարդանը քարացավ: Այն խոսքը, որ պիտի ասեր մորը, կարկամեց: Նրա շուրջը՝ նախարարները, ժողովուրդը, պարսիկները՝ պատերի նման անշարժացան և սպասեցին, թե ինչ կասի Վարդանը: Իսկ նա անշարժացավ և խոշոր աչքերը խոնարհեց գետնին: Նա հոգեկան մեծ ոգորման մեջ էր: Վեր նայեց և զգաց մոր ահավոր հայացքը և շրթունքները, որ լուռ շարժվում էին աղոթքի կամ անեծքի խոսքերով:

Այդ պահին նեբս բերին Անահիտին, որին գրկել էին Յուդաբերն ու Աստղիկը: Վարդանը շփոթվեց՝ տեսնելով տխրութեամբ համակված մատաղ օրիորդին զինված, ինչպես և զեղջկուհիներին: Տեսարանը սաստեց նաև մյուս նախարարներին, պարսիկներին, մոզբրին... Ճնշվեցին և սկսեցին ապշահար դիտել զինվորյալների մուտքը:

Վարդանը բարձրացրեց ձեռքը և հարկադրեց շորս կողմ դադարել. բոլորը լարվեցին և սպասեցին: Ի՞նչ պետք է անել: Ահա հայոց ժողովուրդը եկել է զինվորյալ, պատրաստ թշնամուն դիմադրելու: Ի՞նչ պետք է անել: Օգնե՛լ նրան, թե՛ խեղկատակի դեր խաղալ ու թույլ տալ, որ նա ոչնչանա... Ի՞նչ պետք է անել: Կարելի՞ է կռվել այսքան ժողովրդով, թե՛ սպասել, որ զան ուրիշ հավատարիմներ: Ծ՛րբ կզան, և կզա՞ն: Ժողովուրդն այստեղ մահի վտանգի մեջ է:

Տիկիները շոքեցին վիրավոր Անահիտի և մյուսների կողքին: Արտակը, որ հետև էր կանգնած՝ հանկարծ տեսավ այս: Աչքերը մթնեցին: «Անահիտը ծանր վիրավոր, բերել են, նա է՛լ պիտի մեռնի»...

Զհավատաց տեսածին, խելագարի պես մղվեց դեպի Անահիտը՝ մոռանալով ամեն պատշաճ: Բայց նրա առջևը կտրեց Շուշանիկ տիկինը և մեղմ ձայնով սաստեց նրան.

— Մի՛ մոտենար, նա ուխտյալ է...

Արտակը ցնցվեց և սուր նայելով Անահիտին՝ կրկին շարժում արեց, բայց լավեց Անահիտի թույլ վշտացած խոսքը:

— Հեռո՛ւ կաց, իշխա՛ն...

Արտակը խորտակվեց: Նա փորձեց գոչել, որ ինքը հավառ տարիմ է ուխտին, բայց և իսկույն կեղծելու դաժան հարկադրանքը նրան սթափեցրեց և սանձահարեց: Նա ետ կանգնեց:

Վարդանը խոժոռովեց նրա վրա: Արտակն զգաց, որ ինքը պարտավոր էր այգ պահին զինակից կանգնել իր Սպարապետին՝ խեղդելով սոսկալի տազնապը Անահիտի կյանքի երկյուղից: Եվ իսկույն այգ տազնապալի պահին բազմությունը ետ-ետ զնաց եկեղեցու դռան մոտ: Շինականները սկսեցին ներս բերել ծանր վիրավորներին ցույցով, եկեղեցում, ուրացողների առջև մեռնելու, բերին ազատ ճանապարհ բանալով, արհամարհական շարժումներով, նկատի չառնելով ո՛չ հայ իշխան, ո՛չ պարսիկ մեծավոր, ո՛չ թշնամի, ո՛չ բարեկամ: Կարծես նրանք չկային: Մեռնողներին շարեցին հատակին, սալ քարեր դրին գլխատակներին և շոողնելով կարծես ուշաբերվել՝ ներս բերին իրար հետևից նորանոր վիրավորներին: Դա սկսեց ճնշել ու ճնշել: Նախարարները վերջնականապես չսպվեցին և կարծես հարկ տեսան սպասելու գրա վերջին: Ներս մտավ մի բարձրահասակ, տաբիբով շինական, ումեղ թևերին մի ծանր վիրավոր բարձրացրած, որ կամ ճանաչ պարհին մեռել էր կամ հենց նոր մեռնում էր: Վիրավորը շեկ զանգրահեր երիտասարդ էր՝ փորից վիրավոր, ողջ արյունաշաղախ: Պատկառելի շինականը, ըստ երևույթին վիրավորի հայրը, այնպիսի արժանապատվությամբ և լուրջ էր կրում իր վիրավորին, որ իսկույն սաստեց բոլորին: Նա հանգիստ պառկեցրեց վիրավորին, չգիտակցված ազնիվ հպարտությամբ դիք կանգնեց նրա գլխավերևը և համակերպ հայացքը ուղղեց դեպի բեմը: Նրա կողքին շոքեց մի համեմատաբար ոչ շատ հասակավոր պառավ, երիտասարդի մայրը, որ նույնպես խաղաղ աչքերը հանեց հեռուն:

Սգի ոչ մի նշան: Ոչ մի նշան կշտամբանքի և պահանջատուության: Ոչ մի շարժում դեմքի, ոչ մի հայացք այս ու այն կողմ՝ հրավիրելու համար մարդկանց ուշադրությունը դեպի իրենց վիշտը: Այդ վիշտն անգամ չէր երևում արտաքին երևույթով: Արտակարգ համեստություն և պարզություն, միաժամանակ և ոչ մի ճիգ երևալու այդպես, ոչ մի փորձ որևէ կերպ երևալու:

Բոլորն ակամա գրավվեցին այս պատկերով, և ավելի ենթարկվեցին, համակերպվեցին: Իսկ վիրավորներին դեռ բերում

էին: Ակամա, պատկառած հետևում էր վեհ շինականին և մյուսներին Արտակը և ջանում էր զսպել իր սեփական ցավը:

Նախարարներն սկսեցին անհանգստանալ: Վիրավորների երթը դառավ ինչ-որ հոգևոր ազդու երթ, որը ճնշում, նեղում էր Քայց կարծես դիտմամբ ներս մտան Սրապն ու Պողոսը՝ ծանր վիրավոր մի գեղջկուհու ձեռներին բարձրացրած: Նրանք համարձակ վիրավորին մոտ բերին նախարարներին: Վիրավորը գունատ, աչքերը վերքի ջերմից շողացնելով՝ դողահար ձեռքը կարկանոց դեպի նրանց և պատահմամբ վասակին նայելով՝ երանության ժպիտով մրմնջաց.

— Արյունս աշխարհքի՛ն...

Վասակը սուր հայացքով խայթեց նրան և կամենում էր սաստիչ խոսք ասել, բայց վիրավորը հանկարծ գունատվեց, ցնցվեց և շորի նման ծալվելով ընկավ Սրապի և Պողոսի ուսերին: Նա մեռավ:

Մեծ Տիկինը հուզմունքով ընկավ գետին և համբուրեց զինվորյալների գլխատակի սալերը: Սկսվեց հեծկտոց: Դա Աստղիկն էր ուրիշ աղջիկների հետ:

— Մի՛ լաք, զինվորյալի վրա լաց չե՛ն լինի, — սաստեց նրբանց Շուշանիկ տիկինը:

Արտակն անձկությամբ նկատեց, որ Անահիտը իր կողմը չի նայում: Արտակին խեղդում էր բուռն ցանկությունը, որ իր հայացքը գոնե մի անգամ հանդիպի Անահիտի հայացքին:

Փոշոտված ու խորշակահար օրիորդի տեսքը օտարոտի եկավ նրան: Զինվածությունը, որ այնքան էլ չէր թվում հարմար Անահիտի քնքուշ կազմվածքին՝ հիմա հասկանալի եղավ Արտակին և հարմար: Անահիտն անցել էր մի այլ ոլորտ: Նա զինվորյալ էր գրվել և թողել ամեն անձնական, խառնվել աշխարհին:

Հանկարծ բազմությունը դարձավ դեպի եկեղեցու մուտքը, ուր մի բան խլրտաց՝ խուլ, կերկերող տրտունջներով: Ինչ-որ մեկը ճանապարհ էր որոնում խարխափելով:

— Ի՛նչ է, ո՞վ է, բավական է, փակեցե՛ք մուտքը, — դարձավ նախարարների թիկնապահներին Վասակը՝ անախորժած և խոժոռ:

Թիկնապահները շարժվեցին այն կողմը և արգելեցին մտնողին: Խուլ մուտոց անցավ բազմության մեջ.

— Խոշտանգվածը... — լսվեց բարձր մի երկյուղած ձայն,
երբ երևաց մտնողը, որ կոպիտ ու համառ ետ հրեց թիկնապահ-
ներին և առաջ եկավ:

Դա Սահակն էր, որ ողջ դեմքը փաթաթած, թեև մի աչքը
ազատվել էր կուրանալուց, բայց վերքոտ էր դեռ և կապած: Նա
մղվում էր կուրորեն, ազատ, չզգալով իր առջև մարդ ու արգելք:
— Ո՛ւր, ո՛ւր, — փորձեցին առաջը կալնել նախարարների
թիկնապահները:

— Մի՛ի՛ք... մի՛ի՛ք... զինվորյալին ձեռ շտաա՛ք, շիշխե՛ք, —
լսվեց բազմության միջից Մեծ Տիկնոջ սպառնալից հրամանը:
Ապա շոքեց նա և սկսեց բարձրաձայն աղոթել:

— Զինվորյալի բերանով լսիր մեզ, տե՛ր աստված...
Բոլորը ակամա սաստվեցին: Սահակը խարխափելով և որոհ

նելով առաջ եկավ և գոչեց.

— Դենշապո՛ւհ պարսիկ, ո՛ւր ես... ե՛կ, կամ դա՛տս կամ
մա՛հս, — գոչեց բարձր:

— Ե՛տ քաշեք դրան, — հրամայեց Վասակը:

Թիկնապահները վրա հասան, և բոլորն սկսեցին քաշել նրան
դուրս: Բայց Սահակը գերագույն ուժի մոլուցքով սեղմել էր
Դենշապուհի թևը և բաց չէր թողնում:

— Վրե՛ն՛ե՛ծս... աշխարհքի վրե՛ն՛ե՛ծը, — խոպոտ գոչեց
Սահակը:

Սպառնալից մեջ նետվեց Ղևոնդ Երեցը, խայթիչ հայացքը
սևեռեց Վասակի վրա, ապա շրջվեց դեպի մյուս նախարարները և
գոչեց.

— Տյա՛րք Հայոց աշխարհի. եթե ձեր կամքով են գործվում
այս շարիքները՝ մխեցե՛ք ձեր սրերը մեր կուրծքը, իսկ եթե ձեր
կամքով չեն՝ հանեցե՛ք վրեժը:

— Մեկ է՝ վրեժը մենք կհանենք, — գոչեց Առաքիլը:

— Ճշմարի՛տ աստված. — որոտաց բազմությունը:

Սասանող լռություն: Եվ հանկարծ այս լռությունը խզեց Մեծ
Տիկնոջ սպառնալի խոպոտ ձայնը.

— Վարդա՛ն Մամիկոնյան... Սպարապե՛տ Հայոց... ո՛ւր ես,
հիշի՛ր հայրենիդ...

Ու ահավոր հայացքը ուղղեց Վարդանին:

Վարդանը հանկարծ խոժոռվեց, ընդոստ շարժումով գլուխը
թափ տվեց և աչքերը գետնին՝ հանդիմանական եղանակով սասց։

— Մինչև ե՞րբ հանդուրժենք բռնության ու կեղծիքին...

Վասակը ցնցվեց. բոլորը լարվեցին։ Ոչ ոք չխոսեց։

Միայն մռայլված Գաղիշոն ակամա հազաց և սրտատրոփ՝
տառնց կամենալու՝ կրկնեց.

— «Բռնության, կեղծիքին...»։

Վարդանը ձայնը բարձրացրեց նրա վրա.

— Ես ասում եմ՝ մինչև ե՞րբ պիտի հանդուրժենք բռնությանն
ու կեղծիքին... Հասկանալի չէ՞ ինչ եմ ասում։ Մինչև ե՞րբ շրջենք
գոգերի, խեղկատակների նման, տանջենք ժողովրդի խիղճը, ծա-
խենք մեր պատիվն ու ազնվությունը։ Հացկատակնե՞ր եկանք հայ-
րենի տուն, կեղծարարնե՞ր... Ի՞նչ եք խորհում՝ կհանդուրժի՞ հա-
յոց ժողովուրդը այս ամենը. կհանդուրժե՞մ ես և ոմանք ձեզա-
նարկեք. բայց ես, ահա հայտնում եմ առաջին ձեր և Աշխարհին
հայոց. ես ծառան եմ իմ աշխարհի և նրա զինվորը...

Բոլորը շունչները պահած նայեցին Վասակին և Գենշապու-
հին, որ անհանգիստ ու շար՝ սպասեցին Վարդանի խոսքի ազդե-
ցության։

Վարդանը վճռական թափով խաշակնքեց։ Բազմությունը խլեց
շարժումը, խաշակնքեց թափով, խուլ մոլտոց արձակեց, որ
հետզհետե սաստկացավ, վերածվեց մի հզոր գոշի.

— Աշխարհիի՞նն է...

— Հիմա հոժար եմ հողին, — մրմնշաց Մեծ Տիկինը և սկսեց
աղոթել։

Գենշապուհը արագ դուրս գնաց եկեղեցուց մյուս մեծամեծ-
ների հետ։ Նրանց հետևեց և մոգերի բազմությունը։ Դարեհը հրա-
մայեց զինվորներին գնալ ճամբար։ Զինվորները հեռացան։ Վա-
սակը ծանրաբաշխ դուրս եկավ յուրայինների հետ և նույնպես
գնաց ճամբար։

Մեծ Տիկինը հանկարծ ընկավ ուժասպառ։ Վարդանը հագիվ
գապեց իրեն և նշան արեց, որ տանեն նրան, Յուզաբերը սպասու-
հիների հետ ձեռների վրա Մեծ Տիկինը տարան եկեղեցու խցե-
րից մեկը։

Նախարարները մեծ շփոթութեան մեջ ընկած՝ եկան դեղի
Վարդանը:

— Սա ապստամբութիւնն է, Վարդան,— ասաց Հազարա-
պետը:

Վարդանը շպատասխանեց: Մարդիկ եկան ճամբարի կողմից
և հայտնեցին, որ պարսիկները պատրաստվում են հարձակման
Վարդանն արդեն նկատել էր այդ, և հիմա նրա աչքերը բոցավառ
վեցին: Նա ասաց.

— Ոչ ոքի չսպասել: Եղածով դիմադրել...

Նախարարները սկսեցին մեկ մեկ դուրս ելնել եկեղեցուց: Մի
փոքր անց դուրս ելավ նաև Վարդանը: Նայեց ճամբարի կողմը,
իրոք կարծես այնտեղ պարսիկ զինվորները հավաքվում էին և
ամփոփվում:

Վարդանից փոքր-ինչ հեռու կանգնած էր խոնված բազմա-
թիւնը Առաքելի զլխավորութեամբ: Նա սպասում էր հրամանի
Վարդանը նայեց այն կողմը և մոտ կանչեց Առաքելին և Պողոսին:

— Հավաքեցեք բոլոր կովողներին: Պատրաստվեցե՛ք:

— Հրամանդ, Սպարապետ,— ասաց Պողոսը:

Առաքելը Պողոսի և Խանդուբի հետ հեռացավ:

Արտակը հոգեկան հախուռն վիճակում՝ հետևում էր անցու-
դարձերին և տանջվում: Անահիտի վերքը ծանր էր: Կարող էր այս
խակ պահիս կտրել նրա կյանքի թելը: Ի՞նչ եղավ, ո՞ւր տարան
Ու շնայած, որ մյուս կողմում ավելի մեծ տագնապ էր՝ նա միշտ
համարեց զնալ որոնել Անահիտին: Անցնելով եկեղեցու հետեւը՝
նա տեսավ Մամիկոնեից տիկնոջը, որ թեքվել մի վիրավորի վրա՝
տնտղում էր նրա վերքը: Տիկնոջն օգնում էին շինական կանայք:
Նա այնքան զբաղված էր, որ չնկատեց Արտակին:

— Իշխանուհի՛ տիկին,— խոսեց Արտակը սրտատրոփ:

Մամիկոնեից տիկինը վեր նայեց.

— Այն խցումն է, իշխանի՛կ,— ցույց տվեց հեռու անկյունի
մի խուցը տիկինը:

Արտակը շրջվեց դեպի խուցը: Իսկույն նրան մոտեցավ մի
կրիտասարդ շինական և ասաց.

— Իշխան, օրիորդը մեռնում է:

— Օրիորդը,— խոցվածի պես ցնցվեց Արտակը և խելահեղ
սլացավ դեպի խուցը: Բախեց: Դուրս եկավ Յուզաբերը:

— Ո՞վ է,— հարցրեց, բայց իսկույն ճանաչելով՝ վախեցավ, խոնարհ ուղչունեց և լաց եղավ:

Արտակը անհարմար վիճակի մեջ, չգիտենալով ինչ անել՝ ներս գնաց: Խցում կիսամութի մեջ հասարակ փսիաթի վրա պառկած էր Անահիտը՝ գլուխը Շուշանիկ տիկնոջ ծնկան, մի ձեռք Աստղիկի ձեռքում, իսկ մի կույս պատրաստվում էր Անահիտի կողից հանել նետը: Արտակի աչքերը մթնեցին: Նա չոքեց: Տագնապալի ժամը մոռացնել տվեց ամեն պատշաճավորություն:

Անահիտը գունատ էր, ճակատը սառը քրտինք, գիտակցությունը համարյա մթագնած նայում էր շրջապատին անտարբեր: Նա շնչում էր խոր և դանդաղ:

Կույսը մի խստադեմ հասակավոր կին էր՝ վերից վար սև քուրձը հագին: Երևում էր, որ մոտակա ժայռի ճգնակյաց էր և լսելով մարտի աղմուկը՝ եկել էր վիրավորներին օգնելու:

— Անդենինդ է՝ ընդունի՛ր, աստենինս է՝ շնորհի՛ր,— մըր-մըրջաց աղոթքի պես կույսը:

«Ի՛նչ, մի՛թե պիտի մեռնի... — տագնապեց Արտակը,— և եթե նետը թունավոր է...»:

— Թունավո՞ր է... ավա՛ղ...

Արտակը ցնցվեց, վերցրեց նետը, շրջմըջեց:

Բայց Անահիտը չէր ուշաբերվում:

— Կո՛ւյս... հանգա՛վ... — երկյուղով մըմնջաց նա և մոտեցավ Անահիտին:

— Թույնը ներգործեց... — բացատրեց կույսը անկարեկից գեպի Արտակը:

Գիշերային տխուր լուսթյունը խանգարվեց մի խուլ աղմուկով, որ քանի գնաց սաստկացավ: Լսվեցին շատ հեռավոր փողերի գալար հնչյուններ, որ արձագանքեցին լեռներում: Պարզ չէր թե ինչ ահազանգ էր: Բայց փողը փշում էր «հավաք»: Արտակը խիստ շփոթի մեջ վեր թռավ:

Պետք էր շտապել վարդանի մոտ: Նա տարակուսած նայեց Անահիտին, որ մեռածի պես անշարժ ու դալուկ պառկած էր: Պետք էր մնալ, իմանալ սիրած էակի վիճակը: Իսկ զորքը մոտենում էր...

— Գնա գործի՛դ, իշխանի՛կ... ժամն է տարածամ... — ասաց Շուշանիկ տիկինը տխուր կշտամբանքով:

— Այո՞, — մտախոհ և անհանգիստ, ասաց Արտակը:
Շուշանիկ տիկինը թախծալի համակերպությամբ շարունակեց:

— Հայոց աշխարհ, է, ճգնաժամ... մենք ի՞նչ...

Դուռը բախեցին անհանգիստ: Արտակը գնաց դեպի դուռը: Իր թիկնապահն էր:

Արտակը արագ շրջվեց դեպի Շուշանիկ տիկինը և այլալված քարացավ տեղում, նայեց Անահիտին, որ աննշմար թույլ շնչաուությամբ հազիվ կենդանության նշաններ էր տալիս:

— Գնա, եթե ճակատին գրած է՝ կվերադառնա քեզ, — քաջալերեց Շուշանիկ տիկինը մի փոքր մեղմանալով, — գնա, մարտ է սկսվում...

Արտակը թափ տվեց ձեռքը, վերջին անգամ շերմությամբ և դառնությամբ թեքվեց Անահիտի դալուկ դեմքին, հառաչեց և արագ դուրս եկավ խուցից:

Գավթի դռան կանգնած էին դեռ Վարդանը, Ներշապուհը, Հագարապետը, Շմավոնը:

— Մենք նրանց սպասել չենք կարող, — ասաց Վարդանը կարծես յուրովի:

Ապա նայեց շորս կողմ, մի փոքր մտածեց և դարձավ Արտակին:

— Առաջնորդի՛ր, իշխանի՛կ:

Արտակը զարմացած նայեց Վարդանին: Բայց Վարդանը լուրջ էր ասում: Հասկացավ նրան Արտակը: Հեծավ նժույզը: Վարդանը նայեց բազմության և հանգիստ ասաց:

— Հայրենիքի դինվորները դու՛րս գան...

— Պատրաստ ենք, հրամայիր, Սպարապետ, — խառնաձայն եկավ մեջտեղ լցվեց բազմությունը:

Ժողովուրդը ստվարացավ և թանձր շրջապատեց Վարդանին ու Արտակին: Վարդանը կովողներին բաժանեց երկու մասի: Մի մասը դրեց Արտակի հրամանատարության տակ, մյուսը պահեց իր մոտ: Կանանց ետ պահեց:

Ղևոնդ Երեցը խառնվեց բազմության: Իսկ կաթողիկոսը և մյուսները մտան եկեղեցի և սկսեցին մաղթանքը:

Արտակը խորհում էր: Նրան խոշտանգում էր մի այրող միտք: Ի՞նչ է նա հիմա Անահիտի համար: Մերժված, խորթ հոգի:

Նա պատրաստ էր թեկուզ մահվան գնով մաքրվել Անահիտի առաջ: Ինչու՞ւ մերժեց իրեն Անահիտը: Եվ եթե մի բան պատահի նրան հիմա... ուրեմն ի՞նչ, վերջացա՞վ ամեն բան...:

Արտակին սթափեցրեց Վարգանի ձայնը, որ հնչեց նրա ականջի տակ.

— Հարվածիր մի շնչով, արագ, ուշքի չբերես:

— Հրամանդ ի կատար, — ցնցվեց Արտակը ուշքի գալով և ամաշելով իբր երազանքից:

Թափ տվեց իրեն: Երազի ժամ չէր...

— Դե՛, գրո՛հ, — հնչեց Վարդանի հրամանը:

— Օրեթե օ՛րն է, տղե՛րք, — գոչեց Առաքելը, — գնա՛նք:

Արտակը բարձրացրեց պատենից պլոկած սուրը:

— Գրո՛ւհ, իմ հետեի՛ց...

Ու գնաց: Ժողովուրդը հոսեց հետևից: Նախահարձակներին միացավ նաև Ղևոնդ Երեցը:

Արտակը նայեց ճամբարի կողմը: Ճամբարը սեպեցի էր վրաններից դուրս եկած զորագնդից: Արտակը լավ ըմբռնեց, որ ամեն ինչ կախված է իր վճռական, արագ հարվածից: Ուստի և դարձավ բազմության և գոչեց.

— Առավե՛ե՛ե՛լ...

Բազմությունը արագացրեց հարձակման թափը: Այս զորական հրամանը հիշեցրեց նրանց հարագատ հերկը արտում՝ նույն կոչով. «առավել»:

Արտակը լարվեց, պրկվեց նետաղեղի լարի պես: Միայն մի՞ թափ էր հնարավոր պահել բազմության մեջ, միայն մի՞ թափի էր նա ընդունակ, որի մի հարվածով նա կարող էր ջախջախել, սրբել տանել ամեն ինչ, ինչպես հեղեղ: Այլապես նա կորած էր: Եվ Արտակը լարված ձգնում էր շկորցնել այդ հարվածի թափը:

Շաչեցին առաջին նետերը պարսիկների կողմից: Մի քանիսը հարձակվողներից վեր նայեցին, նպա գլուխները թեքեցին՝ թեև նետերն արդեն թռել էին:

— Առավե՛ե՛ե՛լ... — կրկին գոչեց Արտակը:

— Աստված արգա՛ր, — ձայնեցին նրա հետևից հարյուրավոր կոշտ ձայներ՝ միախառն բարձր շնչառությամբ:

Պարսիկները թնդացին տեղներից և հարձակման թափ առած վրա եկան: Նրանց մեջ էին նաև մոգերը, որ կատաղի գրոհ տվին:

Հայերի առաջին ալիքը լվաց նրանց իր անվերապահ հանդուգն գրոհով: Բազմությունն իր թվական առավելությամբ ճգմեց պարսիկների առաջին շարքը: Սա ոգևորեց հարձակվողներին:

Մարդիկ այնպիսի անմտածվածությամբ և այգզուշությամբ, հոծ զանգվածներով խցկվեցին նժույգների արանքն ու շուրջը, որ իրենց տարերքով ու թվական գերազանցությամբ, նաև դիակներով խեղդեցին թշնամուն: Պարսիկ զորագունդը թպրտում էր բազմության հեղեղի մեջ: Սկսվեց մի անօրինակ ձեռնամարտ, ուր բազմությունը հարվածներ էր տեղում անձնազոհ քաջությամբ ու հափըշտակությամբ:

Թշնամին սարսեց: Շփոթ ընկավ նրա մեջ: Բազմությունը իսկույն խլեց այդ շփոթը և քաջաբար, նոր թափով ընկավ պարսիկների վրա:

Պարսիկները սկսեցին քաշվել:

Տազնապի շեփորի սուր հնչյուններ կտրատեցին օդը: Եկեղեյոս կողմից հեծյալներ սլացան դեպի Արտակը: Շեփորին պատասխանեց մի այլ շեփոր արեևլյան գետահովտից: Արտակը նայեց, գետահովտից վեր էր բարձրանում մի ստվար սևինք: Անշուշտ դա զորագունդ էր, որ նոր մտնում էր Անգղ:

Արտակը հասկացավ. դա սյունյաց զորագունդն էր:

Հեծյալները, որ Վարդանի կողմից էին, հրաման բերին նրանից.

— Կռվով քաշվել աջակողմյան լեռնակիրճը:

Դա միայն կարող էր մի փոքր կասեցնել սյունյաց հեծյալ գնդի հարվածը: Դյուրին չէր այդ շարժումը: Սյունյաց զորագունդը արագ գրոհեց դեպի ժողովուրդը: Պարսիկ զինվորները սիրտ առան և առաջացան: Դրությունը միանգամից ճգնաժամային դառավ: Սյունյաց զորագունդը պարսիկ ուժերի հետ պիտի ճգմեին ժողովրդական մարտիկներին:

Արտակը քաշվեց լեռնակիրճը:

Սյունյաց զորագունդը ժողովրդին սեղմեց լեռնակիրճին: Սկըսվեց անհավասար, անօրինակ պայքար: Քաջավարժ սյունյաց հեծյալներն իրենց լեռնային նժույգներով հասնում էին շատ բարձր առապարներ ու շափիղներ և հարվածում: Դրությունը խիստ տագնապալի դառավ: Սյունյաց զորագունդը արագությամբ կտրեք անվարժ ու անկազմ շինակալներին, եթե չլիներ նրանց անօրինակ

մուտքը: Արտակը շարսեց: Քարերի կարկուտով ու ժայռերի բեկորներ գլորելով վայր նժույզների վրա՝ ժողովուրդը դիմանում էր: Շինական կռվողները, որոնցից, շատերը զորքի մեջ եղել էին, պահում էին դուռը:...

Արտակը կրկին հարձակողական շարժում արեց և հարվածող շինականների հետ միասին պաշտպանական հակահարված տվեց: Սակայն նա էլ ժամանակ էր շահում միայն: Հարկ էր վարդանի օգնությունը և որ Ատոմը հասներ...

Արտակը գզում էր, որ սա երկար տևել չի կարող: Վերջապես եկեղեցու սեխնքը շարժվեց: Դա վարդանն էր, որ շինականների պահեստի հարվածով գրոհեց սյունեցիների հետևից: Սյունեցիները խոնվեցին և սկսեցին կռվել երկու ճակատով: Վարդանը կռվելով դեպի իրեն քաշեց սյունյաց զորագունդը և հնար տվեց Արտակին նեղել պարսիկներին:

Սակայն վիճակը ծանրացավ: Ժողովուրդը ուղմական ուրբաներին անծանոթ՝ կորցնում էր թափը:

Վարդանը շարսեց սակայն: Նրան տիրեց այն ուղմական բռնազոր, որ մինչև հուսկ վերջին ճիգը չպետք է տեղի տալ, այլ պետք է «միայն հաղթել»... Նրա վճիռը հաղորդվեց ժողովրդին, որ գերիվեր ճիգով նոր թափ առավ: Եվ իրոք՝ սյունյաց զորագնդի աջ թևը խոնվեց, սկսեց ալիքել և շրջվել ձախ: Վարդանը հասկացավ: Դա Ատոմն էր, որ սյունյաց զորագնդի թևից հարվածել էր: Համարյա նույն պահին զանազան կողմերից փոթորկի պես մղվեցին երկու ալլ զորագնդեր ևս՝ խորենի և Զոհրակի առաջնորդությամբ: Սյունյաց զորագունդը շրջապատվեց:

— Դե՛, դե՛, դե՛, — ծղրտաց սյունյաց զորագնդի հրամանատարը, — մե՛կդ կենդանի չմնաք:

Սյունեցիները մոլեգնեցին:

Սակայն պակաս մոլեգին չէին նաև նրանց շրջապատողները:

— Վա՛ր դրեք զենքը, — գոչեց Վարդանը՝ թոցնելով իր նժույգը նրանց դեմ:

Սյունյաց զորագունդը սարսեց: Բայց զորագնդի կամակոր հրամանատարը թափով թռավ դեպի Վարդանը:

— Ա՛ն սյունի զենքը...

Ու այն է՝ սուրը իջեցնում էր Վարդանի գլխին, որ սա շեղակի հարվածեց նրա աջ ձեռքին: Սուրն ընկավ հրամանատարի

ձեռքից: Սյունյաց զորագունդը ական թոթափել թափը կոտրեց:
— Անձնատու՛ր,— գոչեց Վարդանը:

Սյունյաց զորագունդը սրերը կախեց վայր: Արծվին, որ կատաղել էր հրամանատարի վրա, թռավ դեպի նա և ուզում էր վերջացնել, բայց Վարդանը հրամայեց կապել նրան: Եվ հրամայելով, որ բարշ տան իր հետևից՝ շարժվեց դեպի Վասակի տաղավարը:

Զորագնդերը տարտրեն վիճակի մեջ, շփոթված, անակնկալներով հետաքրքիր՝ գնացին շրջապատելով Վարդանին և սյունյաց զորագունդը: Զոհրակը կարտոից այրվելով՝ մղվում էր գնալ փարվել հորը, հայտնել, որ ինքը մաքուր է եղել նրան կասկածելու մեջ... Բայց տարողեպ էր ժամը: Վարդանը կարծես չէր տեսնում որդուն: Զոհրակը հրճվանքով նայեց հորը և գնաց աչքը մի ակրն-թարթ չհեռացնելով նրանից: Վարդանի հետ գնում էր նաև Աևոնդ Երեցը:

Վարդանը գնում էր մեծ զայրույթով: Դեմից ընդառաջ եկան Գաղիշոն և Ներշապուհը: Շուտով միացան Ատոմն ու Խորենը: Բոլորը մեծ հուզմունքով հետաքրքրվեցին, թե ինչ պիտի կատարվի Վասակի տաղավարում:

— Ո՛ւր է գնում, ի՞նչ է մտադիր,— մոմուաց Գաղիշոն խիստ մտահոգ:

Ոչ ոք չխոսեց:

— Մի՞թե ձեռ կբարձրացնի վրան,— անհանգստացավ Գաղիշոն,— մի բան պիտի անել...

Եվ մոտ քշեց իր նժույգը Վարդանի նժույգին.

— Սպարապե՛տ...

Վարդանը չնայեց նրան:

— Զորագունդն անձնատուր է, մարտն ավարտվեց... այլևս ոչինչ չպիտի անել...

— Սպարապե՛տ... խնայի՛ր,— խոսեց ականջին Ներշապուհը:

Վարդանը չպատասխանեց նրանց: Դա ավելի անհանգստացրեց: Հասան Վասակի տաղավարին: Վարդանը իջավ նժույգից և առանց զգուշացման մտավ ներս: Նրա հետ գնացին նախարարներն ու հոգևորականները: Իսկ բազմությունն ու զորագնդերը կանգնեցին տաղավարին կիպ շրջապատ:

Տաղավարում Վասակը նստած էր հանդիսավոր դիրքում, կարծես ոչինչ չէր պատահել շուրջը: Նա խիստ հայացքով նայեց

Վարդանին և մյուսներին, նրան և վասակյաններին շատ վիրավորեց Վարդանի անարգանքը՝ անծիսավոր ներս մտնելը: Բայց բանը գեռ անարգանքը չէր, սպասվում էր արյունալի տեսարան:

Դրսից ձայներ լավեցին.

— Բռնե՛լ են... բռնե՛լ են... բերո՛ւմ են:

Ներս եկավ մի սեպուհ.

— Դենշապուհին, Դարեհին, մոգպետներին բերում են:

— Բերեք այստե՛ղ, — հրամայեց Վարդանը:

Բոլորը լարվեցին: Ի՞նչ էր կամենում անել...

Վարդանի այտը ցնցվեց զայրույթից:

Վասակը այլայլվեց: Ժողովուրդը լցվեց ամեն կողմից: Վասակը տաղավարի դռնից դուրս նկատեց, որ դա այլևս մի ժամ առաջվա ժողովուրդը չէ, այլ հանդուգն և կատաղի մարդկանց մի զանգված, արյունոտ սրերով ու աչքերով: Շատերի դեմքն այլանգակվել էր արյան և փոշու սև բծերից: Սոսկալի էին շինականների, որ կովից նոր դուրս եկած, մագիլների նման ամուր բռնել էին Դենշապուհի թևը՝ առաջ էին մղում ուժով: Ժողովուրդն սպառնալից ավելի առաջ եկավ և սկսեց սեղմել տաղավարը: Բորբոքված՝ նա հազիվ էր զսպում զայրույթը: Բավ էր մի նշան՝ և նա կզզզզեր ամեն ինչ:

Սևացած նայում էր Դենշապուհը: Նա կապված էր: Կապված էին նաև Դարեհը, մոգպետները: Նրանք սարսափի, շարության և սխալալ աչքերով նայում էին բազմության:

Վարդանը ցասկոտ շարժումով դարձավ Վասակին.

— Ո՛վ է այս արյունների հատուցողը, տե՛ր մարզպան, — հարց տվեց Վարդանը՝ շնչատելով զայրույթից:

— Ամենքս... — պատասխանեց Վասակը շեշտ:

— Ամե՛նքս, — կրկնեց Վարդանը վրդով ու շար, — ինչո՞ւ բերիր զորագունդ:

— Պաշտպանելու կարգն ու պատշաճը, — մռայլ պատասխանեց Վասակը:

— Սա՞ էր կարգն ու պատշաճը... — և Վարդանը գարձավ դեպի զորագնդերը, — բերեք այստեղ հայ կոշվածին, որ զորագունդը բռնեց հայոց ժողովրդի վրա...

Մեջ քաշեցին սյունյաց գնդի հրամանատար սեպուհին:

— Ես շո՛ւն եմ, հայ չե՛մ,— կատաղի ծղրտաց արյան շիթե-
րի մեջ սյունյաց զորագնդի հրամանատարը, կապույտ աչքերը
վայրի կատվի պես սեևեկելով Վարդանի վրա:

— Շո՛ւն է... — կատաղի վրա գնաց նրան Ատոմը,— դե որ
չուն է, շանսատակ արեք շանը....

Զինվորները խլեցին հրամանատարին: Բայց զայրույթով
նրան ետ խլեց Արտակը և շարտեց Վասակի վրա:

— Շունը շնթում է տիրոջ ոտքերի տակ... շուն սատկեցնող
չենք մենք, հայեր ենք...

Հրամանատարը թափով դիպավ Վասակին և ցնցեց նրան:
Վասակը հագիվ կանգնեց ոտքերի վրա և խեթ նայեց Արտակին:
Անարգանքը այրող էր և դաժան: Մանավանդ որ՝ հե՛նց այդ պա-
հին ներս էր մտնում եկեղեցուց եկած Հազարապետը, որը սեսաժ
վերջին շարժումները:

— Տե՛ր Մամիկոնեից... — դողաց նախարարների միջից Գա-
ղիշոյի ձայնը:

— Ի՛նչ «տե՛ր Մամիկոնեից», — գոչեց Վարդանը,— բավ
չե՛ն խարդավանքները...

Հանկարծ Վարդանը այլայլվեց ցասումից և դառավ դեպի
Գաղիշուն...

— Ահա աստված ու աշխարհ, թող նրանք դատեն ինձ ու
նրան: Վերցրե՛ք քարերը,— դիմեց նա բազմության

Զինվորներն ու ժողովուրդը քարեր վերցրին: Բոլորը միահա-
մուռ վրա եկան:

Բոլորը հնակացան, որ Վարդանը Վասակին զցում էր ժողո-
վրդի ձեռքը և տեղի պիտի ունենար ահավոր մի դեպք:

Վասակը կանգնեց և իր կողքին զգալով Դենշապուհի և մյուս
մեծամեծների շար ու զարմացած հայացքները՝ դիմեց իշխաննե-
րին և անկեղծութուն կեղծելով խոսեց.

— Ես փորձ արի ճնշելու ապստամբությունը: Բայց կասեմ
առաջի աստծո և աշխարհի: Ուժ տվեք ինձ, և ես ձեզ հետ եմ պար-
սից դեմ: Տվե՛ք ինձ Բյուզանդիան, տվե՛ք հոները, տվե՛ք զորա-
բանակ...

Առաջ եկավ Ներշապուհը և անկեղծությամբ ասաց.

— Տեր մարզպանը պահանջ է դնում Բյուզանդիան, հոները:

հզոր բանակ: Մենք համար նրան այդ, և նա անցնում է ապրտամբների կողմը:

— Եվ հրդվում է ավետարանի վրա, Արտաշատում,— վրա բերեց Հազարապետը նենգորեն: Նա չէր հավատում Բյուզանդիայի օգնության, նա միայն կամեցավ Վասակին առաջ քաշել Բյուզանդիայի «խաթով»:

Առաջ եկավ Գաղիշոն:

— Տե՛ր Սպարապետ, արյաց զորաբանակ է գալիս, խորհենք վիճակներս, մի՛ տար ոտնատակ ամեն բան, բարձրացրու պատիվներս...

— Երբ ամեն բան գցվեց ոտնատակ՝ բարձրացնելու ոչինչ չունենք այլևս,— գոչեց Վասակը նոր ուժ առած և արժանապատիվ խստությունը:

Վարդանը խոժոռվեց նրա վրա:

— Ի՞նչը ոտնատակ... դավաճանությունը, թե՛ մարզպանական պատիվը... որին զոհեցիր այսքան նահատակները... Ումնի՛ց է հույսդ Հայոց աշխարհի փրկության: Զավակնե՛րդ ծախեցիր և ի՞նչ ստացար... Ի՞նչ ես ետում պարսիկների ոտների տակ, ըստրու՛կ, գետնի՛ որդ: Նրանք ատում են քեզ, անարգում իրենց սըրտում: Քծնողին ոչ ոք չի սիրում:

Վարդանը աչքերն արյունով լցված բաց արեց դուռն վարագույրը և ցույց տվեց զորագնդերին և բազմության:

— Դո՛ւք դատեցեք արդարն ու մեղավորը:

Բազմությունը օրորվեց և սպառնալի շարժում արեց: Հարյուրավոր քարեր սեղմվել էին դողացող ձեռներին: Մի վայրկյան ևս, և ահա նպայթե՛ր մոլեգին հափշտակությունը, կորոտային քարերը:

Գաղիշոն ցնցվեց և մոտ վազեց Վասակին:

— Հաշտության խոսք ամբոխին...

Խորհելու վայրկյան չէր: Փրկելու էին ամենակարևոր բաները: Վասակն արագ առաջացավ դեպի զորագնդերն ու բազմությունը և գոչեց.

— Ինչպես քաջակամ տեսնում եմ ձեզ, նույնպես քաջակորով եղեք նաև արյաց պատերազմում. մոռացե՛ք կատարվածը...

Վարդանը դաժանորեն սպասում էր բազմության դատաստանին... Այդ զգացին Վասակն ու Գաղիշոն:

— Կործանեցե՞ք ատրուշանները, — գոչեց Վասակը այլապէս վաժ:

— Հրամա՛նդ, — գոչեց բազմութիւնը:

— Անկեղծ հնչեց: Բազմութիւնը հարձակվեց ճամբարի ատրուշանների վրա: Քարերը գոռացին միահամուռ և ահոելի թռփով:

Բազմութիւնը խոնվեց տաղավարի առջև և գոչեց.

— Տվե՛ք այստեղ պարսիկներին...

Դեհշապուհը ծամծմեց դառն շրթունքները և ինքն իրեն մըռմըռաց ինչ-որ: Դարեհը դաժան հայացքով շափեց բազմութիւնը: Բայց կատաղի բազմութեան մոնչոցը զսպեց նրան: Դեհշապուհի հայացքը հանդիպեց Վասակին: Սա համարձակ նայեց նրան մինչև վերջ: Նա վտանգված էր, բայց և Վասակը վտանգված էր...

Բայց Վասակը խլեց իսկույն... Զգաց՝ վարդանանք պառակտուիցին: Զգաց՝ կարելի էր օգտվել: Դրա համար պետք էր անկեղծութիւն ցուցաբերել: Դրա համար էլ պետք էր նաև խիզախութիւն ցուցաբերել: Եվ նա պահանջեց.

— Ձեռ շտա՛լ պարսիկներին... նրանք կդատվեն Արտաշատում: Դա իմ պայմանն է հաշտութեան ձեզ հետ...

Եվ դարձավ Ներշապուհին.

— Ահա հայտնում եմ և հաստատում ողջ պայմանս, — դաշինք Բյուզանդիայի, հոնների, վրացիների, աղվանների հետ, միաբանութիւն ողջ նախարարութեան, հունաց բաժնի իշխանների, հզոր արքունական զորք. և ես ձեզ հետ եմ պարսից դեմ: Այլապես՝ արեք ինձ հետ ինչ կամենաք:

Վասակը հասնում էր համարյա անկեղծութեան, նա սկսում էր տիրել:

— Բոլոր պայմաններն ընդունում եմ, — ասաց Ներշապուհը:

— Ես ևս, — ասաց Ծմավոնը:

— Ես ևս, — ասաց Հազարապետը՝ կամենալով այդ կերպով Վարդանի կողմ պահել վարդանանց այս պառակտվածներին:

Հարվածն ուժեղ էր... Վարդանը զսպեց իրեն: Վերապահեց հակահարվածը: Բայց սրտի դառնութեամբ զգաց, որ ինքը մենակ դեռ շատ թույլ է և անկազմակերպ: Ուրեմն գործը վիժեց — հեռացավ, բնկավ անդունդը: Դե հիմա ձի՞գ տուր, որ հանես...

Վարդանը հեռացավ իր տաղավարը: Ներշապուհը Հազարապետի և Շամվոնի հետ գնաց նրա հետևից:

— Դու վտանգի խաղի մեջ ես դնում ողջ Աշխարհն հայոց, — ասաց Ներշապուհը:

— Ողջ Աշխարհն հայոց, — համառ շեշտով ասաց Վարդանը, — պատերազմը պատերազմ է... Ապա վտանգ չլինի...

— Աստված հասնի քեզ, — խաշակնքեց Ներշապուհը, — դե ապա ուրեմն իմ վերջին խոսքը, — եթե չհաշտվես մարզպանի հետ և չընդունես նրա պայմանը՝ ես ևս դեմ եմ քեզ...

— Բարի, իշխաններս, համերաշխեցե՛ք նրանց հետ: Ես նրանց հետ չեմ: Ահա ես մի հասարակ մահականացու՝ ձեզ ասում եմ, ես ողջ Աշխարհն հայոց կկանգնեցնեմ արհավիրքի դեմ: Կգա աշխարհը և կսրբի այս կարկատաններն էլ, այս նախարարական զորքերն էլ, մեզ էլ և կպաշտպանի իր հայրենին: Արեք ինչ կամենում եք, տյարք: Ես գործ չունեմ ձեզ հետ:

Ներշապուհը հեռացավ: Նրա հետևից գնաց նաև Շամվոնը: Մնաց Հազարապետը գլխակոր և ճնշված:

Վարդանը դառնորեն գլուխը թափ տվեց.

— Ձգձգո՞ւմ եք, ձգձգո՞ւմ եք գործը, ուշացնո՞ւմ եք հանցավոր կերպով, ժողովրդին թողնում եք մենա՛կ...

— Գիտե՛մ, գիտե՛մ, գիտե՛մ, — ցավի զգացմունքով ասաց Հազարապետը, — բայց նախարարները չե՞ն գա. — նրանք միաբանելու պայման են դնում Բյուզանդիան, հոները, վրացիք, աղվանները, հունաց բաժնի իշխանները, արքունական զորքը... Պետք է ընդունես, հնար չունես...

— Ո՞վ է դեմ Բյուզանդիային, հոներին, վրացիներին, աղվաններին, հունաց բաժնի իշխաններին, ո՞վ է դեմ արքունական զորքի գումարման... Այո, ժողովուրդը թույլ է դեռ, քանի դեռ անպատրաստ է: Բայց նա կպատրաստվի. նրան պետք է պատրաստե՛նք... Բայց դուք էլ կորցնում եք թանկագին ժամանակը:

Մնալով մենակ յուրայինների հետ, վասակը երկար ժամանակ լուռ էր:

Լուռ էին նաև մյուսները: Դեպքերը խլացրել էին ամեն ըզզացմունք, ժամանակ չէին տվել հաշվի առնել, թե քանի հարված-

ներ կրեցին իրենք և ինչ նշանակութեան հարվածներ էին: Պարսիկ դորագունդը, մոզերը փախել, ցրվել էին: Բայց մի որևէ տեղ կհասնէ՞ր Վերջը, մի բան կձեռնարկէին: Ի՞նչ էին կարծում հիմա պարսիկ մեծամեծները, ի՞նչ էին ասում վասակյանների մասին: Գժգո՞հ էին նրանցից, թե հասկանում էին նրանց վիճակը:

— Հետո՞... ի՞նչ դուրս եկավ. ի՞նչ վիճակ դատավ: Զորագրնդով, հրամանատարով պիտ մնանք գերի՞.... — ասաց Գյուտը զայրույթով:

— Նա կանգնեց արյաց պետութեան դեմ, նա կռնչանաւ Բայց եթե Հազկերտից առաջ մենք չզուգնէք ապստամբութիւնը, կորած ենք: Սա է փրկութիւնը: Պատրաստվե՞նք:

— Բայց մեր վիճակը, մեր վիճակը... այս նվաստացումները ռամիկների առաջ, — զայրալի ասաց Գյուտը:

— Մերն է հիմա հերթը կեղծ ուրացութեան... — քմծիծաղ տվեց Վասակը, և մի փոքր մտածելուց հետո գլուխը շարժեց, — բայց և ընկա՛վ պառակտման սերմը նրանց մեջ:

— Այո՞, — ժպտաց Գաղիշոն:

— Պառակտե՛լ, ահա մեր գործը, — ափը զարկեց սրի դաստակին Վասակը և վեր կացավ տեղից, սկսեց ման գալ տաղավարում:

— Խելագարը (Վարդանը) դաշնակիցների պիտի դիմի: Դեսպաններ կուղարկենք Բյուզանդիա և Հոնք և կխափանենք: Կխափանենք Վրաստանի և Աղվանից, հունաց բաժնի իշխանների օգնութեան գործը: Քայքայե՛լ, — ահա մեր հակահարվածը և այս նվաստացումների, ռամիկների հանդգնութեան վրեժը:

Հետևյալ օրվա անակնկալների սպասումներով վասակյանները ցրվեցին իրենց տաղավարները:

Վարդանը նստեց, մոտ կանչեց գրկեց Զոհրակին և խանդաղատանքով նայեց նրան: Պատանի էր, որ Վարդանը նրան ուղարկել էր Հունաստան ուսման: Անցել էր թերևս շորս տարի: Բայց որքա՞ն փոխվել էր իր զավակը: Նրա դեմքին այրմարդկային շուք էին տալիս աղվամազ մորուք-բեղերը: Նա պնդացել էր, պրկվել էին աշքերի մեջ կայծում էր մարտնչողի կամքն ու վստահութիւնը: Միայն մի տարօրինակ բան. Զոհրակի հայացքի մեջ ինչ-որ հովանավորական խնամողի ժպիտ կար հանդեպ իր հասակավոր հոր: Դա և զվարճացնում և մի փոքր զարմացնում էր Վարդանին:

— Տանցիները շատ տանջվեցին, — ասաց Զոհրակը, — և զուրիս կասկած չունեի: Բայց եկա, քանի որ զորագունդն եկավ և ըսպատում էի, որ այստեղ կընդհարվենք պարսիկների հետ: Ինչպես և եղավ:

— Ճշմարիտ ես հաշվել, — ասաց Վարդանը:

— Ի՞նչ ես անելու, հայր, — հարցրեց Զոհրակը կրկին մտահոգ, — նախարարները հաշտութեան գնացին:

Զոհրակը շոշափեց հոր վերքը: Վարդանը կնճոտովեց: Դա մաճնածանր քարն էր նրա սրտին դրած: Նա պարզեց Զոհրակին երկրի վիճակը և իր վճիռները:

Վարդանը երկար շխտեց: Ապա դաժան դեմք առնելով՝ ասաց.

— Կրակների ու ջրերի միջից կանցնենք, զուրս կբերենք երկաթե մարդիկ:

Մինչ հայր ու զավակ զրուցում էին իրենց հոգեկան գաղտնաբաններից, դուրսը, ճամբարում լարված վիճակ էր: Ատոմի զորագունդը, որի կազմի մեջ մտնում էին ուտոններ և խորխոտուններ, որոնք մինչև Անգղ գալը ենթարկված էին մի հրամանատարության և չէին մտածում, որ գնում են իրենց տերերի դեմ, այստեղ տեսան այդ և շփոթության մեջ ընկան: Սյունյաց զորագունդը, որ գերված վիճակի մեջ էր, հազիվ էր զսպվում: Մամգունները, մոկսերը, արծրունները չէին կարողանում զսպել նրանց՝ իրենք անզսպորեն երբեմն պոռթկալով և հարձակվելով նրանց վրա: Ատոմը Խորենի հետ ողջ գիշերը նժույգ նստած շրջում էր զորագնդի մեջ սանձահարելու զինվորների ցատումը: Խորենի ձեռքակալած ուտոնյաց ջոկատի հրամանատարը սյունյաց զորագնդի հրամանատարի հետ ընկած էր վրանում կապկապած վիճակում և նրան ձայնակցելով՝ հայհոյում էր Ատոմին և բռնորին: Նրանց վրանի կողքին էր և մի այլ վրան, ուր պառկած էր Պերոզ-Վըշնասպ-Տիգրոսին, որ դեռ չէր ապաքինել իր դեմքի վերքը՝ Արտակի հարվածից առաջացած: Դաշտում և բլուրների վրա ծանր վիրավորներ կային դեռ, որ տնջում էին: Զորագնդի հին զինվորները շրջում էին նրանց մեջ և կապկպում վերքերը:

Լուսադեմ էր, երբ Արտակը իջավ նժույգից, սանձը տվեց թիկնապահին և զգույշ մոտ գնաց այն խուցին, որի մեջ պառկած թողեց Անահիտին: Նրան թվաց, թե այնտեղ լույս չկար: Սակայն մի փոքր մոտենալով նկատեց ճրագի լույս, որ քթիթ էր տալիս. ուրեմն մարդ էր շարժվում այնտեղ: Արտակն համարաքայլ մոտեցավ խցի դռան: Ի՞նչ անել, մտնե՞լ ներս անպատշաճ և անվայել: Բախե՞լ դուռը. ո՞վ կգար բաց անելու և ի՞նչ ասել նրան... Եվ արդյո՞ք Շուշանիկ տիկինն այնտեղ էր: Ոչ, տարածամ էր ծամը, հնար չկար ոչ ներս մտնելու, ոչ էլ մարդ կանչելու դուրս: Սակայն մի բան կար հուսալի, խաղաղ էր այնտեղ: Դա նշան էր, որ կենդանի է Անահիտը: Եթե ճգնաժամային լիներ նրա վիճակը՝ մեծ իրարանցումը կմատներ այն:

Սակայն խցի լույսը շատ էր աղոտ: Դա ավելի մեռելի լույս էր, քան կենդանի վիրավորի: Հանկարծ Արտակի խոռվահույզ հոգում մի մոռյլ միտք անցավ: Չլինի՞ մեռած է նա, և նրան թողել էին խցում մինչև լուսանալը: Ումնի՞ց իմանալ, այդ...

Արտակն սկսեց տանջվել: Նա մի երկու շարժում կատարեց իրի դռան: Թերևս մեկն անհանգստանա ներսում, գա դուրս նայի: Նա հազաց: Դա ևս չօգնեց: Պարզ էր. խցում ոչ ոք չկար, բացի վիրավորից, որին մենակ կթողնեին միայն այն դեպքում, երբ նա մեռած լիներ...

Արտակը սարսափից բռնեց մազերը: Նայեց կրկին: Ներսի ճրագը դարձյալ քթիթ տվեց: Մեկը շարժվում էր այնտեղ:

Լույսը բացվեց դանդաղ: Եկեղեցու բակում կոշնակ տվին: Խցերից դուրս եկան եկեղեցականները և լռելյայն գնացին եկեղեցի: Արտակը հեռացավ խցի դռնից և գնաց գավթի դուռը, նայեց դուրս, հեռու դաշտերը: Նա հիշեց այն օրերը, երբ Արտաշատից գնում էր Ռշտունիք: Որքա՞ն երջանիկ էին նրանք: Այնժամ նա գնում էր առողջ, ուրախ և երջանիկ Անահիտի մոտ: Սարեր, ձորեր հեռու էր նա, բայց Արտակի սրտին այսպիսի ծանր վիշտ չէր նստել: Իսկ հիմա հոգեկան ի՞նչ դժնի վիճակ. կանգնել նրա խցի դռան և շիմանալ վերքից մահացե՞լ է նա, թե դեռ մորմոքվում է ցավից:

Հանկարծ դռան ճռնչոց: Արտակը ցնցվեց և ետ նայեց:

Անահիտի խցի դռնից դուրս եկավ կույսը: Նա երեսը խաշակնքեց
և շարժվեց դեպի եկեղեցի: Արտակն շտապեց դեպի նա և ողջունեց
նրան սրտատրոփ: Կույսը խոժոռ ու սառը քարի պես նայեց նրան
և մոռյլ ու ցածրաձայն մոմոաց.

— Առավոտ լույս բարի:

— Ի՞նչ վիճակի է վիրավորը, — հարցրեց Արտակը:

Կույսը իսկույն չպատասխանեց: Նայեց աչքի տակով Արտա-
կին և դիմադիր շեշտով պատասխանեց.

— Ոգորում է մարմինը, իշխա՛ն, հոգին հոժար է փոխվում
հավիտենական կյանք:

— Մի՞թե այդքան ծանր է, սո՛ւրբ կույս, — հուզված հարցրեց
Արտակը:

Կույսը հաղթականորեն նայեց Արտակին:

— Ծանր է մարմնին, իշխա՛ն, թեթև է սակայն հոգուն: Ծվ
աւրախ է հոգին նոր ճանապարհին, իշխա՛ն:

Արտակը զարհուրեց այս խոսքերից: Այդ լույսի մեջ մահվան
հայացքն էր ցոլում սառն ու ակնապիշ: Դա սրի փայլ էր և ոչ թե
լույս և խնդուժյուն: Արտակն առաջին անգամ զգաց աստծու
սարսափը: Ահավոր էր այդ աստվածը, որ մահ էր շնորհում, երբ
կյանք ես սպասում: Առաջին անգամ Արտակը խորհեց այդ աստ-
ծու մասին: Դա կյանքից հայնկույան էր: Այնտեղ չկար ո՛չ սեր,
ո՛չ ժպիտ, ո՛չ արև, ո՛չ ջերմություն: Այնտեղ չէր խոխոչում վտա-
կը, չէր բուրում վարդենին, չէր տրոփում այնպիսի մի էակի լու-
սաշող կուրծքը, ինչպես Անահիտինն էր: Այնտեղ Անահիտ չկար:
կար միայն նրա կավիճ դեմքը և մարմար քար ձեռքերը՝ սառը
կրծքին խաշած:

Սառույց, գերեզման, սարսափ: Ծվ Անահիտը գնում էր այդ
աստծու մո՛տ... Որպիսի՛ անողոք աստված... ցնցվեց Արտակը:

— Ծվ ո՛չ մի սպեղանի չի բուժում նրան, սո՛ւրբ կույս, —
աղաչական հարցրեց Արտակը՝ բոլորովին զինաթափ՝ կույսի վեր-
ջին խոսքերից:

— Թունավոր է նետը, իշխան, հույս չկա բուժման:

— Թունավո՛ր է... — կրկնեց Արտակը սարսափած:

Կույսը կրկին հաղթականորեն նայեց Արտակին և ասաց.

— Աստվածը քաղցր է ընդունում իր նահատակին. երանու-
թյունն է գրկում նրան. ուրախ լինենք, իշխա՛ն, և աղոթենք:

Ու գնաց դեպի եկեղեցին: Նա երջանիկ և զվարթ էր: Երկինք էր ուղարկում մի նահատակի. դա նրա գյուտն էր՝ իբրև ճգնաժամային կրոնավորի, որ կյանքն անց էր կացնում մերձակա ժայռերի մեջ, երբեմն բուժում էր հիվանդներին և դա այնքան շէր ուրախացնում նրա սիրտը, որքան մի որևէ արդար մարդու առաքումը դեպի հավիտենականութուն:

Ճնշվեց, սառեց Արտակի կենդանի հոգին այս քարե կնոջ խոսքերից: Եվ գիշերային մարտի ռազմիկը, որ այնպես զվարթ գրոհում էր մահվան դեմ՝ մի ակնթարթ անգամ չէր զգացել այն սարսուռը մահվան, որքան այս մահախոս էակից, որ կարծես, ինքը մահն էր իր զոհը ճիրանների մեջ առած: Մթնեց Արտակի հոգում աշխարհը. նա շփոթվեց և այլևս հաշվի չառավ պատշաճն ու վայելը, գնաց բախեց Անահիտի խցի դուռը: Դուրս եկավ Յուզաբերը, նայեց Արտակին և մտերմորեն ճանապարհ ցույց տվեց դեպի ներս:

— Պատշաճ է,— թույլ ու վախկոտ, խոսեց ավելի ինքն իրեն, քան հարցրեց Արտակը:

Յուզաբերը մեղմ ու տխուր ժպտաց.

— Վիրավորը սուրբ է, իշխան՛ն, նրան ամեն մարդ կարող է մոտենալ:

Արտակը սուր ծակոց զգաց սրտում: Ահա թե ինչու է պատշաճ ու վայել... Նա հուշիկ ներս մտավ և կանգնեց Անահիտի կողքին: Վիրավորը տենդի մեջ տապալտկվում էր: Նա շնկատեց Արտակին, շէր կարողանում սթափ նայել և նկատել: Արտակը փոքր դրեց նրա ճակատին, սառը քրտինք էր: Ետ դարձավ, որ Յուզաբերին հարցնի Շուշանիկ տիկինոջ մասին: Յուզաբերը, որ ըստ երևույթին ողջ գիշեր անքուն հսկել էր վիրավորին, հիմա կծկվել էր անկյունում և հոգնած անգիտակցորեն քնել: Ո՛ւմ ի՞նչ հարցնեի: Անահիտի մոտ, բայց և կարծես նրանից հեռու՝ Արտակը մնացել էր մենակ, անօգնական:

Անահիտը նայեց Արտակին շերմից ցոլացող աչքերով: Արտակը ոչինչ չհասկացավ. արդյոք տեսնո՞ւմ է իրեն Անահիտը:

— Ո՛ւր է Աստղիկը,— հարցրեց Արտակը:

— Մամիկոնեից Տիկնոջ մոտն է,— պատասխանեց Յուզաբերը:

Արտակը խոնարհվեց Անահիտի դեմքին.

— Անահիտ...

Անահիտը շպատանխանեց, այլ տխուր ժպտաց, որով ավելի շուտ կծկեց իր շառագունած այտը:

— Ցավո՞ւմ է վերքդ,— հարցրեց Արտակը:

Անահիտը չհասկացավ. անկապ մի բան ասաց. բայց երբ Արտակը կրկին հարցրեց՝ նա բացասորեն շարժեց գլուխը:

— Ապա ի՞նչն է նեղում քեզ...

Անահիտը քարի պես անմիտ նայեց նրան: Մի փոքր անց՝ Արտակը կրկինեց հարցը:

— Ոչինչ... հանգիստ եմ,— հազիվ խոսեց Անահիտը:

Արտակը լռեց՝ վիրավորին շնորհակցելու համար: Նա կամենում էր թեթևացնել Անահիտի անտանելի շարշարանքը, թերևս և մահը: Ժամը վեճ էր և խորհրդավոր: Պետք էր ուրանալ սեփական անձը, իր երջանկությունը և թեթևացնել, ուրախացնել, գոնե մխիթարել ուրիշին: Արտակը լցվեց մի նոր զգացումով. միմիայն Անահիտը, միմիայն նրան տալ ամեն ինչ. և՛ առողջությունը, և՛ երջանկություն, և՛ կյանք, իր համար ընտրել մահը: Այս խոհերով Արտակը գամեց իր հայացքը Անահիտի աչքերին: Անահիտը ընդունեց այդ հայացքը և սկսեց խորանալ, գուրգուրել Արտակին, լիանալ նրա սիրո զգացմունքով: Նրա հայացքից սերն էր անդիմադրելի զեղում հոգեկան այն բարձր հափշտակությամբ, որ բերում է հերոսական մահը սիրո ժամին:

— Դա մի արտակարգ, թերևս հոգեկան գերմարդկային ճիգով ստացված կարճատև սթափություն էր գիտակցությունը համարյա մթազնած Անահիտի համար: Արտակը նայում էր երկար ու խոր:

Անահիտը նշան արեց Արտակին նստելու: Արտակը շոքեց հաստակին:

Անահիտը անհանգիստ էր և մերթ Արտակին էր նայում, մերթ հատակին:

— Անահիտ...

— Մի՛ շոքիր, նստի՛ր:

Արտակը մի բարձ վերցրեց և նստեց Անահիտի կողքին: Նա ձեռքը տարավ նրա այրող դեմքին: Ապա խոնարհվեց և համբուրեց նրան: Զգացումը զարթնեց նրա հոգում. ամիսների կարոտը, սրտում երկար ժամանակ չերմացրած խանդաղատանքը, երջանիկ զոհացման այրեցումը արբեցրին Արտակին: Սակայն իսկույն

Անահիտին ջերմը այնպես խլեց տարավ իր ճիրաններով, որ Արտակը զղջաց իր զգացումների անտեղի, տարածամ հորդման համար: Անահիտը շատ ավելի հեռու էր սիրո երջանիկ տարփանքից և շատ մոտ մահվան, որ կարողանար ձայնակցել Արտակին: Նա սկսեց ոգորել ցավի դեմ, նորից զառանցել սկսեց: Արտակի մեջ զարթնեց մի այրեցիկ ցանկութուն՝ գոնե մի շնչին շափով մեղմել նրա տառապանքը: Եվ երբ մի անգամ ևս խոր նայեց Անահիտի աչքերին և նկատեց այն թաքցրած շատ ավելի մեծ տանջանքը, քան ցույց էր տալիս Անահիտը, Արտակը զգաց, որ դեռ սակավ էր մի կողմ դնելը իր սիրո զրոսիկ, անձնական երջանկության հետամուտ զգացմունքը. պետք էր մարդկային օգնություն ցույց տալ տանջվող մի էակի, որ ճիշտ է, քո սերն է՝ բայց նախ և առաջ մարդ է: Պետք է փրկել այս մարդու կյանքը և սպա միայն իր Անահիտի... Բայց ի՞նչ անել, ինչպե՞ս... Տագնապը մտավ Արտակի սիրտը: Նա ետ նայեց: Յուզաբերը քնել էր կրկին: Նա զարթնեցրեց նրան: Յուզաբերը վախեցած վեր թռավ. մեղանշելով ժպտաց և մոտ եկավ արագ:

— Ի՞նչ է անում Շուշանիկ տիկինը, ո՞ւր է նա... — հարցրեց Արտակը սրտենդ՝ կարծես Շուշանիկ տիկինը կարող էր լուծել Անահիտի կյանքի և մահի վեճը:

— Շուշանիկ տիկինը Մեծ Տիկնոջ մոտն է, իշխան, նա ևս հիվանդ է, — ասաց Յուզաբերը:

Արտակը խորտակվեց:

— Ապա ինչպե՞ս պիտի լինի վիրավորի վիճակը...

— Աստված ողորմած է, իշխան, — սիրտ տվեց Յուզաբերը:

— Իսկ Մամիկոնեից տիկի՞նն ինչ է անում, — հարցրեց Արտակը:

— Նա դաշտից վիրավորներ է հավաքում ուղարկում: Աստղիկին էլ հետն է տարել:

Արտակը նոր նկատեց, որ Աստղիկը շերկաց այդքան ժամանակ: Բայց և զարմացավ: Այստեղ վիրավոր քրոջը թողել գնացել է Մամիկոնեից տիկնոջ հետ վիրավորներ հավաքելու, և մյուս կողմից էլ Մամիկոնյան տիկինն է լքել զառամյալ Մեծ Տիկնոջ և գնացել: Այս ինչպե՞ս հայրենիքի պաշտպանության գործը փոխել է ամենքին: Միայն ինքն է, որ մնացել է առաջվանը և եկել է հիմա ինչ-որ հին պահանջներ է անում, սպասում է հին վերաբեր-

մունքի և կարծես իրեն չեն զբաղեցնում դաշտի վիրավորները: Նա խորհեց այդ մասին և քաշվեց ինքն իրենից: Միաժամ նա գգոմ էր ինչ-որ մի դաժան ցրտութուն, սառն օտարութուն մարդկանց այս նոր կապի մեջ:

Ներս մտան երկու գեղջուկ պառավ, խոնարհ օղջունեցին Արտակին և խաշակներելով մոտեցան Անահիտին: Արտակին զարմացրեց այն ազատութունը, որով նրանք ներս մտան և Յուզարերն էլ շարգելեց նրանց, իբրև արդեն իսկ հասկանալի և ընդունված ձև՝ ազատ ու պարզ նայեցին Արտակին և մեղմաձայն հառաչեցին.

— Հողն անուշ կլինի:

— Սուրբ հողի համար ընկավ, ապա՛... Հայրենի՛ է...

Եվ առանց նկատելու Արտակի ներքին խռովքը և զայրույթը՝ նայեցին Անահիտին, գլուխներն օրորեցին ու ասացին համարյա միատեղ.

— Երանի՛ իրեն...:

Հետո խաշակներեցին ու կռացած դուրս գնացին:

Արտակը մղվեց հասնել հետևներից և հարվածել, գոռալ, կուրծքը պատառել: Բայց ուշաբերվեց ու զսպեց իրեն. «Սուրբ հողի համար ընկավ», հնչեց նրա ականջին մի փոքր առաջ ասված գեղջուկահիների խոսքը: Ինչ-որ դաժան խաղաղութուն կար նրանց այս խոսքի մեջ: Այն հողը, որ պառավների ասելով պիտի կլաներ Անահիտին, իր անդիմադրելի խստության հետ փաղաքուշ մի մեղմութուն ուներ: Հայրենի էր և կենդանի: Նա Անահիտին կձուլեր իր հետ, բայց կձաղկեր և իբրև կապտաշիկ, նախշուն ծաղկե աղջիկների մի խումբ, Արտակին կվերադարձներ նրա սիրեցյալին: Արտակը խանդաղատեց և թաքուն սրբեց տամուկ աչքերը: Անահիտը հառաչեց:

Յուզարբերը ջուր տվեց նրան և թաց անձեռոցիկով սրբեց նրա այրվող ճակատը: Արտակը դուրս եկավ և ինքն էլ շիմացավ փնջու: Թերևս օգնության մի հնար ճարելու: Եկեղեցու գավիթը լցված էր վիրավորներով, որոնց շքապատած՝ վերքերն էին լվանում, կայում կամավոր կարգով և՛ գործ իմացողը, և՛ շիմացողը:

Արդեն լույսը բացվել էր: Արտակը գնաց գեպի Մեծ Տիկնոջ խցի կողմը. գուցե երևար Շուշանիկ տիկինը: Գոռն մտանալիս նա լսեց Մեծ Տիկնոջ ձիգ տվող ձայնը.

— Զոհերը հո՞ղ են կանչում... Հո՞ղը դրեք, սրտերն իջնի՞...
Սպասուհիները դուրս եկան, գնացին դեպի եկեղեցի և ճամբար: Արտակը գիտեր, որ դա հրաման էր Մեծ Տիկնոջ կողմից և դա պետք էր կատարել:

Տարօրինակ մենակութուն զգաց Արտակը: Բոլորը զբաղված էին վիրավորներով ու սպանվածներով, իսկ ինքը մի վիրավորով միայն... Նա, որ գիշերս քաջ կռվել էր և մասնակցել հաղթության՝ խղճի խայթ էր զգում՝ տեսնելով իրեն պարապ՝ այսքան զբաղվածների մեջ, որոնք կամ կյանք էին վերադարձնում, կամ վերջին պարտքն էին կատարում զինվորականների առաջ: Անկարող եղավ վերագառնալ Անահիտի մոտ: Գնաց դեպի վիրավորներն ու սպանվածները:

Մի տեղ պատրաստվում էին թաղել եկեղեցում մեռած երիտասարդին: Նրա պատկառելի հայրը միշտ նույն հանգիստ կեցվածքով նստած էր մեռածի կողքին: Նրա մոտ շոքած էր մայրը և մի ձեռք դրած սպանվածի սրտին՝ շարունակ նայում էր նրան:

Գեղջկուհիները մերկացրին մեռածին՝ առանց քաշվելու նրա մերկանգամ վիճակից: Զուր բերին, լվացին նրա վերքը, մարմինը և սկսեցին հասարակ խորհրդակցություն, թե որտե՞ղ թաղեն: Երիտասարդի մայրը մտահոգ գեմքով շուրջը նայեց և մի ձեռք չպոկելով սպանվածի սրտից՝ տեղ որոնեց թաղելու համար:

— Պարսպի տակ, հա՞:

Շինականը նայեց պարսպի կողմը: Նա հանգիստ ասաց.

— Պարսպի տակ:

— Կանչի՞ր տերտերին:

Տղամարդը վեր կացավ տեղից և գնաց եկեղեցու հետև, ուր քահանան թաղում էր կատարել և արդեն ծովում էր այս կողմը: Սպանվածի մայրը վեր կացավ և ձեռները խաչեց կրծքին:

եկավ քահանան:

— Հա, հանգե՞լ է,— ասաց նա գործի եղանակով և սկսեց աղոթել հակիրճ ու շտապ:

Երիտասարդի գլխավերևը կանգնած մայրը հանգիստ ու անշարժ հետևեց թաղման աղոթքին: Ապա երբ աղոթքը վերջացավ՝ ծնողները համբուրեցին իրենց զոհված որդուն և դիակը տարան պարսպի տակ, գերեզման փորեցին գավթում գտնված մի բահով, թաղեցին և ապա լուռ հեռացան:

Արտակը մոռացավ, որ ինքը կանգնած նայում էր այս տեսարանին: Նրան չգարմացրեց ծնողների այդ հասարակ վերաբերմունքը դեպի իրենց զոհված զավակը, այլ մի տեսակ հանգստացրեց: Նրանք հողին հանձնեցին իրենց զավակը, կպրծես բարեկամի պահ տվին մի թանկագին ավանդ. մի բարեկամի, որի վրա կատարելապես վստահ են, որ կամեցած պահին կվերադարձնի սովանդը:

«Ի՞նչ հանդիստ են շինականները»,— մտածեց Արտակը, և հոգին խաղաղվեց, լցվեց տխուր համակերպությամբ:— «Նրանք գիտեն մեռնել»,— շարունակեց խորհել Արտակը, — «Նրանք զոհվում են առանց աղմուկի և պահանջի: Նրանք քաջարի են... Եվ նրանք կհաղթեն»:

Ճամբարից եկան և հայտնեցին, որ նախարարները գալիս են: Եկեղեցուց դուրս եկան կաթողիկոսը, Եզնիկ Կողբացին և Եղիշեն: Եկավ Վարդանը Ղևոնդ Երեցի, Հազարապետի, Ներշապուհի, Շամվոնի և Զոհրակի հետ: Ատոմն ու Խորենը մնացել էին ճամբարում՝ զորագնդերում կարգ պահպանելու:

Զոհրակը Արտակին ասաց, որ լուր է եկել, թե Զարեհավանի պարսից զորագունդը կես ճանապարհից ետ է դառել՝ չվստահելով մենակ դուրս գալ Վարդանի դեմ: Դրա փոխարեն Վարդանը Ատոմին ուղարկում է Զարեհավան՝ ոչնչացնելու պարսից զորագունդը, և Ատոմը հիմա կմեկնի:

Զոհվածներին պիտի թաղեին եկեղեցու գավթում: Նախարարների գալուստը նկատելով, նրանց հետևից ներս լցվեց շինական բազմությունը ճամբարի մոտից և դաշտերից: Դաշտից եկավ նաև Մամիկոնյան տիկինը: Մեծ Տիկնոջ խցի դուռը լայն բացվեց, և Շուշանիկ տիկինը սպասավորուհու օգնությամբ Մեծ Տիկնոջ թեվերն ընկած դուրս բերին գավիթը:

Սպանվածներին հավաքեցին մի տեղ, միաշարք: Մեծ Տիկինը գնաց նրանց կողմը և խորին ակնածանքով ու խստահայաց կերպարանքով կանգնեց նրանց գլխավերևը:

Վարդանը Արտակի և մյուս նախարարների հետ կանգնեց գերեզմանների եզրին: Ժողովուրդը շերմեռանդ լուծյամբ շրջապատեց նախարարներին՝ լցվելով հպարտության և սխրագործության զգացմունքով: Միաժամ նա շերմուծյուն զգաց դեպի իր Սպարապետը, որ այդքան համեստորեն եկել էր հասարակ շինա-

կաննների թաղման: Վարդանը իր խղճի վրա էր վերցնում այս զոհերը: Եվ միաժամ խորհում էր, որ այսպիսի զոհեր շատ կլինեն, երբ ինքը կտանի երկիրը արհավիրքին դիմադրելու: Կարո՞ղ է վերցնել նա իր խղճի վրա այսքան արյունը... Ուղի՞ղ է նրա գործը... դա կզատի ժողովրդի խիղճը:

Արտակի համար անհասկանալի էին Աստղիկի շարժումները: Նա իր տխրության և անհանգստության հետ ցույց էր տալիս կենսաթրթիռ մի հետաքրքրություն, որով նայել սկսեց այն կողմը, ուր կանգնած էր Ջոհրակը: Երիտասարդը գեղեցիկ էր այդ պահին մի փոքր արյուն լցված աչքերով, որոնք սակայն փայլում էին վեհությամբ: Ջոհրակը պատահամբ նայեց Աստղիկին, տնտղեց նրա գինվածությունը և ժպտաց: Աստղիկը նույնպես ժպտաց և նայեց իր սրին ու կարճ դանակին: Երկուսին էլ անծանոթ էր կեղծ ուրացությունն ու նրա հետ կապված հոգեկան ողբերգությունը:

Աստղիկը, որ արդեն հեռուններն էր նայում, երբ կրկին հայացքը դարձրեց Ջոհրակին, սա արդեն խստահայաց զորականի նման հայացքը շրջել էր ուրիշ կողմ և խոժոռվել նահատակների գլխավերևում:

Եղիշեն ավարտեց աղոթքը: Ապա ոգելից հայացքը սահեցնելով շորս կողմ բազմության վրա՝ խոսեց հոգեշարժ մի դամբանական առաջին նահատակների մասին.

— ... Հզորացյալ Հայրենյաց սիրով և առաքինացյալ սըխրությամբ՝ նրանք հաղթեցին բռնավորին: Նմանող լինենք գինվորյալ ոգիներին և արժանի ազատության, — վերջացրեց նա իր խոսքը և լռեց:

Նահատակներին սկսեցին թաղել:

Մեծ Տիկինը դողդոջուն ձեռքով հող վերցրեց և այն նետելով նահատակների վրա գոչեց.

— Հող էիք՝ հող դարձաք: Գնացեք, աշխարհի՛ լույսեր, ճանապարհ բացեք մեզ համար:

— Ամեն, — ասացին նախարարները:

Վարդանը լռելյայն հող ածեց նահատակների վրա: Նույնը և մյուս նախարարները, և ապա ետ քաշվեցին, սկսեցին դիտել թաղումը:

Եկեղեցու գավթում գոյացան մի շարք տխուր ու թարմահոգ գերեզմաններ:

Արտակը մոտեցավ Մամիկոնեից տիկնոջ և Աստղիկին: Նրանք փոշոտ ու արշուճոտ էին: Հոգնությունն աչքներին՝ նրանք քայլում էին դեպի խուցերը:

— Ողջո՛ւյն, տիկի՛ն, ողջո՛ւյն, օրիո՛րդ, — ասաց Արտակը տխուր:

— Ողջո՛ւյն, իշխանի՛կ, — նայեց նրան Մամիկոնեից տիկի-նը նշանակալից, — ինչպե՛ս է վիրավորը...

— Տագնապի մեջ է...

Աստղիկը ցնցվեց և ներս վազեց խուցը:

— Զորագնդերն անհանգիստ են, իշխանիկ, գուցե դեպք պա-լլահի, — մտահոգեց Մամիկոնեից տիկինը՝ թերևս կողմնակի դի-տողություն անելով Արտակին, որ հեռացել է գործից:

— Ի՞նչ պիտի անենք Մեծ Տիկնոջը, օրիորդին, — հարցրեց Արտակը՝ թաքցնելով իր վիրավորանքը դիտողության մասին:

— Հենց որ սալ նստելու կարողություն ունենան՝ կտանեն մտն, — ասաց Մամիկոնեից տիկինը՝ հասկանալով նրա մտա-հոգության բուն առարկան:

— Իսկ հույս կա՞ ապաքինման, տիկին...

— Աստված գիտե: Այնքաննե՛րն ընկան... Թող մե՛նք ևս լի-նենք հաղորդակից:

Արտակը գլուխը կախեց տխրագին:

Մեծ Տիկինը հոգեկան ցնցումներից բեկված՝ բոլորովին թու-լացավ: Նրան տարան խուցը: Վարդանը գնաց ներս մյուս նա-խարարների հետ: Այստեղ այլևս բոլորովին ընտանի, առանձին վիճակում բոլորը խորթ ու սառն կերպարանք ունեին: Օտար էր նայում իրեն Մամիկոնեից տիկինը, այլափոխված էին մյուսները: Ի՞նչ, դեռ շարունակո՞ւմ էին թշնամանալ իր հետ, կասկածե՞լ իրենից, խորշե՞լ, շներե՞լ: Այդպես էին նրանց հայացքները նաև առաջին հանդիպման ժամանակ բազմության մեջ, եկեղեցում: Ինչո՞ւ ուրախ շեն և շի շերմացնում նրանց սիրտը թյուրիմացու-թյան պարզվելը: Թե՞ սրտները ելած, մի անգամ կասկածը մը-տած՝ դժվար էր միանգամից հաշտվել, մոռանալ երկաթ օրերի մոռյլ տպավորությունը: Նա ցավեց, խիստ վիրավորվեց իր տիկ-նոջից, ցավեց միաժամ հասկանալով նրա հպարտության վիրա-վորումը: Նա սրտի անձկությամբ մոտեցավ Մեծ Տիկնոջ: սնարին և շոքեց նրա առջև: Մեծ Տիկինը ջերմ խաշակնքեց նրան, ապա և

մյուս նախարարներին, որ տազնապով և ամոթանքով կանգնած էին նրա մոտ: Ջերմ էր եկել պառավի վրա, և նա թեթև դառանցել սկսեց: Սակայն մի ներքին ուժ նրա մեջ ոգորում էր հիվանդության դեմ: Պառավը դեռ կենդանի ոգի էր՝ պայքարող և կորովի:

— Եթե մեռնեմ, զոհվածներից հո՛ղ դիր գերեզմանիս,— ասաց նա երազկոտ ու տխուր:

— Կամբոջ սուրբ, մա՛յր,— ասաց Վարդանը և համբուրեց մոր աչք:

— Չես մեռնի, Մեծ մայր,— առաջ եկավ Հազարապետը,— կտեսնես Հայոց աշխարհի ազատությունը:

— Զավակիս տեսա՛՛ Հայոց աշխարհի ազատությունը տեսա,— ասաց նա բորբոքված ձայնով:

Վարդանը նախարարների հետ դուրս ելավ եկեղեցու գավիթը:

Արտակը ոտը կախ գցեց, որ մի հայացքով գոնե կարողանա Շուշանիկ տիկնոջից բան իմանալ Անահիտի մասին: Նա արդեն կորցնում էր իրեն: Վարդանի խստաբեր պահանջը՝ իր մոտ լինել շարունակ՝ խելքահան էր անում երիտասարդ իշխանին: Նա կամենում էր բացատրել նաև տիկինների սառնությունը իր դեմ: Նոր էին նախարարները ոտները դրել խցի աստիճաններին, որ Շուշանիկ տիկինը արագ հասավ հետևներից և հասնելով Արտակին սանդուղի գլխին՝ մեղմ և տխուր նրա ձեռը սահեցրեց մի ոսկե մատենիկ:

— Ի՞նչ է սա,— հարցրեց Արտակը հետաքրքիր և հուզված:

— «Նա» էր գրել, ծաղկել...

— «Նա՛»,— սրտի քաղցր ճմլոցով հառաչեց Արտակը, բայց իսկույն Շուշանիկ տիկինոջ խոսքի մեջ զգաց ինչ-որ կիսատ, անախորժ բան:

— Գրել էր, ծաղկել, միայն...

— Ի՞նչ «միայն»,— անհանգստացավ Արտակը:

Շուշանիկ տիկինը հասկացնելով անպատեհ ժամը՝ շտապեց ներս:

— Հետո՛, հետո՛... տեսնո՞ւմ ես ինչ իրարանցում է...

— Բայց ի՞նչ է նրա վիճակը, տիկին... նա մենակ է... մեռնում է... ես կզնամ նրա մոտ...

— Ո՛չ, ո՛չ, իշխանիկա, ո՛չ, ո՛չ... — ասաց արագ-արագ Շուշանիկ տիկիւրը և թեթև ողջունի նշան անելով ետ դնաց խուցը: Արտակը ետ նայեց. իրեն էր սպասում Վարդանը գավթի դռանը մյուս նախարարների հետ:

Սպասավորը խոնարհաբար ետ արեց տաղավարի վարագույրը: Ներս եկան վասակյանները Վասակի գլխավորութեամբ:

— Վերջացնենք, — ասաց Վասակը ծանրախոհ պահանջով:

— Ի՞նչը պիտի վերջացնենք, — խոժոռվեց Վարդանը, — ես ապստամբ եմ: Ապստամբ եմ արյաց պետութեան դեմ և Հայոց աշխարհը տանելու եմ նրա դեմ: Ես վայրենի հեն չեմ. գիտեմ ո՛ւմ դեմ եմ բարձրանում: Ես կղիմեմ ամենքին. ով ինձ հետ է, մեզ հետ, Աշխարհի հետ՝ նա կգա մեզ հետ, իսկ ով ոչ՝ կկանգնի մեր դեմ: Ընտրեցե՛ք:

— Մենք ընտրեցինք արդեն, — ասաց Վասակը, — մենք ևս ապստամբ ենք: Միայն կատարենք պայմանը:

— Կատարեցե՛ք, — ասաց ոչ առանց հեզանքի Վարդանը, — օ՛ն ուրեմն, տյարբ, — դիմեց Վարդանը բոլորին, — անմիջապես ցրում ենք Զարեհավանի պարսից բերդապահ զորքը: Տե՛ր Գնունյաց, դու ես վարում մարտը: Ճանապարհ ընկիր իսկույն: Հաջողութի՛ւն:

— Աստժո՛վ, — ասաց Ատոմը և բացվեց նոր գործի թարմութեամբ:

Նրան ժպտաց առաջիկա մարտը: Եվ ժամ էր արդեն շարժվելու:

Նոսակցութունը չկապով: Նախարարները գնացին իրենց տաղավարները պատրաստվելու մեկնել Այրարատ: Արտակ Ռշտունին հայտնեց, որ ինքը կամենում է նախքան Այրարատ՝ գնալ տուն, իր աշխարհը: Նա զայրացած էր իր հրամանատարի վրա իր զինվորներին Ատոմի զորագնդին ենթարկելու պատճառով: Նրա ալանջին հասցրին, որ իր աները՝ Գեղեհունն է օժանդակել Ատոմին: Նա կամենում էր շուտով նրան պատժել, որ հանգստանար:

Վասակը պահանջեց, որ բերեն իր հրամանատարին: Այս մասին հայտնեցին Վարդանին: Նա թույլ տվեց: Հրամանատարին տարան Վասակի մոտ:

— Վերջդ մե՞ծ է,— հարցրեց Վասակը:

— Վերջը հոգո՛ւս մեջն է, իշխա՛ն,— ասաց դառնացած հրամանատարը:

— Դիմացի՛ր,— ասաց Վասակը և կանգ առավ մի փոքր, փորձող աչքերը հառեց հրամանատարին.— դու պիտի կրկին անցնես գործիդ.— հրամանատարը չհասկացավ.— պիտի կրկին վալուս գունդը: Հրամանատարը զարմացած նայեց միայն:

— Դու պիտի գունդը վարես ընդդեմ պարսից,— վերջացրեց խոսքը Վասակը:

— Կրակ-ջուր՝ հրամա՛նդ,— կոշտաձայն պատասխանեց հրամանատարը:

Վասակը սենեկապետին ուղարկեց Վարդանի մոտ՝ հայտնելու իր ցանկությունը, որ իր հրամանատարին ազատեն ձերբակալությունից և կրկին վերադարձնեն զորագունդ, նախկին պաշտոնին: Վարդանը այդ ևս զիջեց: Եվ որպեսզի նման դիմում չկրկնվի՝ նա հրամայեց, որ արձակեն և իր պաշտոնին վերադարձնեն նաև Ռշտունյաց հրամանատարին: Արտակ Ռշտունին գնաց Վարդանի մոտ և ցանկություն հայտնեց նախքան Այրարատ՝ զնալ տուն: Վարդանը հավանություն տվեց նաև այդ պահանջին:

Ատոմը ճանապարհ ընկավ Զարեհավան: Վարդանը իր մոտ հրավիրեց Արտակ Մոկացուն և ցանկություն հայտնեց, որ նա գնա Բզնունյաց ծովի կողմերը՝ հեռվից, մոտից հսկելու, թե ինչե՛ր կարող են կատարվել Ռշտունիքում և Խորխոռունիքում: Հրահանգեց հիմնավոր պատրաստություններ տեսնել ժողովրդին քաշելու զորքի մեջ և զինավարժության կոչել նրան, հետևել և կազմակերպել այդ գործը: Միաժամ խնդրեց Մեծ Տիկնոջը և մյուսներին տանել տուն հատուկ հսկողությամբ: Արտակը հասկանալի ուրախությամբ ընդունեց այդ պատվերները, թեև նրան գրավում էր միաժամ Այրարատը և ապստամբական շարժումը երկրի կենտրոնում:

Վարդանը սպասեց Ատոմի գործողություններին մի օր միայն: Հետևյալ օր, կեսօրի մոտ, սուրհանդակը լուր բերեց, որ Զարեհավանի բերդապահ պարսիկ զորքը շարդված է և ցրիվ տրված: Հրաման ուղարկելով Ատոմին հասնել միանալ իրեն՝ Վարդանը այցելելով հիվանդ Մեծ Տիկնոջ և մյուս վիրավորներին, պատվիրելով վերադառնալ տուն՝ դուրս եկավ Անգղից դեպի Այրարատ:

Ճանապարհը դատարկվեց, թե՛մ դեպքերի վայրը ամայացավ:

Մնաց եկեղեցու գավիթը իր վիրավորներով և հիվանդներով: Արտակը սկսեց խորհել նրանց տուն տանելու մասին: Գործը դժվարին էր. պետք էր սպասել: Մի քանի օր հետո Մեծ Տիկինը ապաքինվեց և հայտնեց, որ կարող է ճանապարհ ընկնել: Բայց Անահիտը չէր բուժվում: Մեծ Տիկինը հրամայեց, որ սպասեն, մինչև բուժվի: Ծախատեսվեց երկար ու ծանր սպասում. մինչև ե՛րբ կարող էր դա տևել և ինչո՞վ կվերջանար: Կույսը հույսեր չէր տալիս: Անահիտը, որ երբեմն ուշքի էր գալիս և իր շուրջն եղած խոսակցութուններից հասկացել էր հանգամանքները՝ հայտնեց, որ ինքը կարող է ճանապարհ ընկնել, կդիմանա: Որոշեցին փորձել կամաց-կամաց, սալլերով ճանապարհ ընկնել: Բերել տվին գամշի սայլեր և հիվանդներին պառկեցնելով վրաները՝ ճանապարհ ընկան: Առաջին օրերը Անահիտը դիմացավ: Բայց ճանապարհի կեսին դրութունը վատացավ այն աստիճան, որ կանգ առան մի գյուղում և հիվանդին տարան խրճիթ:

Սկսվեց տանջանքն ու ոգորումը:

Խրճիթը, ուր տարան հիվանդ Մեծ Տիկնոջը և վիրավոր Անահիտին, նստած էր գետափի բլրին, ջրաղացից մի փոքր բարձր: Տանտերերը՝ այր ու կին՝ թախծալի ժպիտով և հատուկ ջերմեռանդությամբ ընդունեցին հյուրերին: Նրանք տիրությամբ ճանաչեցին հիվանդներին և նրանց ուղեկիցներին: Դրանք եկեղեցու գավթում թազված երիտասարդի ծնողներն էին: Արտակը հազիվ հիշեց նրանց, այնքան ցրված էր և մտամոլոր: Տանտերը գյուղի ջրաղացպանն էր, ուներ նաև երկու զավակ, մեկը սպանվածից մեծ, մյուսը՝ փոքր, պատանի: Մեծը խոշոր բեզերով, խրոխտ, բարձրահասակ երիտասարդ էր, ջրաղացում աշխատող, փոքրը՝ առաստուններին էր նայում: Տանը ելումուտ էր անում ջրաղացպանի կորամեջք պառավ մայրը. իսկ ջրաղացի դռան նստած նիրհում էր ծերունազարդ հայրը:

Խաղաղ էր գյուղը բարի մարդու նման: Նա իր երեսը դարձրել էր դեպի Բզնունյաց ծովը, որ մարմարի նման գունատ, ինչ-որ մի բարձր մտքով վերացած անդորր էր բուրում այնտեղից:

Արևի տակ ոսկեգօծվում էին մերկ լեռներն ու դաշտերը: Գետակը հոսում էր մերթ խորհելով հանգիստ, մերթ ծիծաղելով:

Սպասավորներ ուղարկվեցին Ողական՝ իշխանական սալները բերելու: Արտակը տեղավորվեց հարևան խրճիթում, որի տանտերը հին ազմիկ էր՝ խրոխտ ու առնական հասակավոր հողագործ, որ իր որդուն ուղարկել էր Ատոմի զորագունդը: Նրա կինը մեռել էր վաղուց և տան տնտեսությունը վարում էին ինքն ու իր հարսը:

Աքաաքին այս խաղաղության մեջ մի բուռն փոթորիկ կար սակայն: Անահիտը ծանրացավ հենց նույն օրը, որ հասան այդ ծովամերձ գյուղը: Կույսը, որ ուզեկցում էր նրան, ըստ երևույթին չէր հասկանում, չէր կարողանում բուժել: Վրա հասավ ծանր մի գիշեր: Աստղիկը, միշտ Անահիտի կողքին, շորացել էր նրա նման: Աշխույժ աղչիկը, որ դեռ նոր էր օրո տեր գառել և նոր կյանքի շեմքը ոտը դրել՝ կոտրվել էր, խեղճացել: Մամիկոնեից տիկինը, որ Մեծ Տիկնոջ հետ հարևան խրճիթումն էր, եկավ հիվանդի մոտ և սկսեց փսփսալ Շուշանիկ տիկնոջ ականջին: Անահիտը ծանր էր: Երկյուղ կար, որ չի դիմանա:

Մամիկոնեից տիկինը դուրս ելավ խրճիթից, մոտեցավ դռներ կանգնած Արտակին և այլևս ավելորդ համարելով նկատի առնել Արտակի ամոթխածությունը կամ մեղմացնել վտանգը՝ խոսեց այդ վտանգի մասին և նախապատրաստեց աղետին: Արտակը, որ իր սեփական երկյուղներից այնքան չէր ազդվում, երբ տեսավ նաև ուրիշների երկյուղը, սկսեց հուսակտուր լինել և տաղնայել: Մի ժլատ թեթևություն կար միայն, որ այլևս ազատ ելուժուտ ունենր Անահիտի մոտ:

Գիշերն սկսեց խորանալ. հասավ շամը «խավարակն»: Դաշտերն ու լեռները լուրջ խոհերով նայում էին մթան միջից: Զրադաշտը խուլ մղտում և կրճտացնում էր ատամները: Արտակը մոտեցավ Անահիտի խրճիթի գոտան: Մութ ստվերի մեջ կանգնել էր Աստղիկը: Արտակը կանգ առավ նրա առջև: Նա հեծկտոց լսեց: Վախեցած բռնեց նրա թևը:

— Աստղիկ... — հծծեց նա ատամների մեջ:

Աստղիկը հեկեկաց ավելի բարձրաձայն:

— Քան ասաց կույսը... — հարցրեց Արտակը:

— Ոչ... բայց նա էլ հույսը կտրել է... — հեկեկոցի հետ հասավ խոսեց Աստղիկը:

— Ապա ի՞նչ պիտի լինի... — հուսահատ հարցրեց Արտակը:
— Չգիտեմ... իշխա՛ն... չգիտեմ... քույրս գնաց, իշխա՛ն,—
փղծկաց Աստղիկը:

Արտակի սիրտը սառեց: Նա ներս մտավ: Շուշանիկ տիկինը բռնել էր Անահիտի ձեռը և խոժոռ նայում էր նրան, ավելի շուտ սպասում: Անահիտը աչքերը ապակի և դեմքը սրված՝ նայում էր առաստաղին և ցույց չէր տալիս, թե զգում է կամ ապրում: Մամիկոնեից տիկինը նստած Անահիտի գլխավերևը՝ մոայլ արձանի պես անշարժ՝ խորացնում էր տազնապը: Կույսը աղոթում էր: Շուշանիկ տիկինը նայեց Արտակին և բարկացած հայացքը կրկին դարձրեց Անահիտին: Արտակը կանգնեց՝ թևերը կրծքին խաշած: Նա վշտահար և ահաբեկ աչքերը լայն բացեց և քարացավ տեղում: Ոչ մի հույս այլևս, երբ կույսը միայն աղոթում էր, Շուշանիկ տիկինը սպասում վախճանին, իսկ Մամիկոնեից տիկինը մի տեսակ վկայում մահը: Արտակը մի կարճ պահում ծերացավ, իմաստնացավ, տեսավ կյանքը սկզբից մինչև վերջը: Նա մտածեց նաև իր մահվան մասին, որ լավ կլինե՞ր՝ շուտ հասնե՞ր և վերջ տար այս խոշտանգիչ գոյության: Արտակը չկարողացավ դիմանալ. դուրս գնաց դեպի դուռը: Աստղիկն այնտեղ չէր: Առաջ գնաց մթության մեջ և հանկարծ իր դեմն ելավ Աստղիկը: Նա բուն հուղմունքով ընկավ Արտակի գիրկը և սկսեց լուռ մնալ այդպես: Դա մի պահ հանգստացրեց նրան: Արտակը եղբայրական կարեկցանք զգաց դեպի անպաշտպան և մենակ աղչիկը, որ օտարների մեջ սպասում էր միայնակ կյանքի՝ զրկված իր հարազատից ու մոտիկից: Աստղիկը թողեց Արտակին և վախեցած ներս վազեց խրճիթը: Արտակը մնաց մենակ և հուսալիք վիճակում:

Խավարի մեջ ջրաղացի կողմից երկու ստվեր շարժվեցին դեպի խրճիթն ու Արտակը: Նրանք գալիս էին դանդաղ, մինը օրորվելով: Երբ մոտեցան, Արտակը ճանաչեց. մեկը ջրաղացպանի պառավ մայրն էր: Մյուսը մի դեռատի աղջիկ էր և ձեռքին մի փաթեթ ուներ: Պառավը տնքում էր և շնչատում. երևում էր, որ զառիվերը նրան նեղում էր: Հասնելով խրճիթին՝ կանգ առավ և հառաչեց:

— Հա՛, ի՞նչ է,— հարցրեց Արտակը մեղմ ու մտամոլոր:

Նա, ճիշտ է, մարդ չէր որոնում, որի հետ մի խոսք փոխանակել կարողանար, քանի որ մենակութունն ու անճարակութունը

նը խեղդում էր նրան, բայց, ինքնաբերական այս հարցմունքը կարծես և ցրում էր մի փոքր վիշտը:

— Ի՞նչ անեմ, իշխանի՛կ որդի, մինչև գտա, մինչև եփեցի... ախր ձեռից-ոտից ընկած եմ: Օ՛ֆ:

— Ի՞նչ ես եփել:

— Գարմանը. խեղճ օրիորդը շատ է ծանր, շատ է նեղվում:

— Վիրավորի՞ համար է դարմանը:

— Ապա ո՛ւմ... թողնե՛մ, որ հեռի իրենից, մեռնի՞... օ՛ֆ,— շնչատելով ասաց պառավը և շարժվեց դեպի խրճիթը,— գնանք, Յողի՛կ:

Արտակը գնաց նրանց հետևից: Մտան խրճիթը: Պառավը մոտեցավ Անահիտին, շոքեց և փաթեթը հատակին դնելով՝ երկու ձեռքով բռնեց Անահիտի երկու ձեռքը: Երկար պահեց և ականջ դրեց, թե՞ սպասեց, որ բան հասկանա: Հետո տնքալով ու գործի եղանակով լուրջ ու վստահ ետ արեց Անահիտի վերքը, դրեց սպեղանին, որ բռնել էր աղջիկը: Հետո նստեց կրունկների վրա:

— Գնա՛, Յողի՛կ, տաք ջուր բե՛ր:

Յողիկը վազեց դուրս: Պառավը հանգիստ մտահոգությամբ նայեց Անահիտին և սկսեց հորանջել: Յողիկը վերադարձավ գոլորշիացող հեղուկի մի ամանով: Դա բուժական խմիչք էր: Պառավը սկսեց շփել Անահիտի ձեռները և աչքով արեց Յողիկին, որ նա էլ ոտները շփի: Արտակը գնաց դուրս:

Գիշերը շարունակում էր դարձնել իր ճախարակը: Երկինքը խորհում էր, մինչ ներքև քնի մեջ մշտում էր երկիրը: Որքա՞ն կյանք կար տիեզերքի մեջ: Արտակը գնաց ջրաղացը: Գաղջ փոշին ցորենի բույրով մի ակնթարթ փակեց նրա շունչը: Աղորիքները ղղրղում էին և մաշում ցորենը: Զրաղացպանը կուզեկուզ մոտենում էր մերթ այս, մերթ այն աղորիքին և զննում: Արտակը մոտեցավ նրան: Զրաղացպանը շտկվեց ի հարգանս իշխանի և ձեռքերը բարև բռնած՝ կանգնեց նրա առջև: Արտակը նստեց մեղմ այրվող խանձողների կողքին:

— Դու չէի՞ր Անգղում որդուդ թաղողը,— հարցրեց Արտակը:

— Հրամանք ես, իշխա՛ն,— պատասխանեց ջրաղացպանը հանգիստ:

— Օգնականդ պակասեց:

— Պակասը կլցվի, ի՞նչ անենք, աշխարհք մեռնել կա: Հիմա էլ փոքրն է ուզում գնալ Ատոմ իշխանի գորագունդը:

— Կթողնե՞ս:

— Է՛, գնա թող, գործը քաշում է, ես ի՞նչ անեմ: Մենակ արի ու, աշխատողդ պակաս, աշխարհք կերակրի: Ծանր է: Դաշտի մկան պես փորում ենք, խորում, հա՛ ել, հա՛ մուտ. մեկ էլ մտիկ ես տալիս՝ կյանքդ սարից իջնում է...

Ջրաղացպանը հոգսի ծանր ու մանր եղանակով անձրևում էր կյանքի և տնտեսության դժվարությունների մասին: Արտակը լսում էր և լցվում նոր կյանքի խոհերով: Նա վայելողի անհոգությամբ վերևից ներթե և էր նայում կյանքի հոգսը քաշողին և թեև չէր կարեկցում, բայց տեսնում էր նրա տաժանելի վիճակը: Դեռ նրան սրտնեղություն էր պատճառում այդ հոգսը: Ինչացո՞ւ է դա, երբ կան շատ ավելի բարձր ու գեղեցիկ հոգսեր: Արտակը, հիշեց, որ մոռացել է Անահիտի հոգսը: Նա ցնցվեց և ցրեց իր գլխից նոր զարթնած մտքերը: Սուր ցավը խայթեց նրան: Ի՞նչ պիտի լինի Անահիտը... Աղորիքները խլացնում էին սակայն նրա մտքերը հին թե նոր: Զուրը նավերից խուժում էր աղորիքների տակ և հարվածում՝ կյանք բերելով հետը: Աղորիքները վետվետում էին ու պարում, ցորենը փոշիանում էր՝ բերելով հազուրդ ու կենդանություն: Կրկի՞ն միտք.— ի՞նչ պիտի լինի Անահիտը... Ի՞նչ կլինեք և նա՛ ապրեք, երբ ապրում են այս շուրը, աղորիքները, հացը, մարդիկ, այն սարդերը, որ ոստայններ են ցանցել ողջ առաստաղը:

Ներս մտավ պառավը Յողիկի հետ և տնքալով նստեց:

— Թեթևացա՞վ,— հարցրեց ջրաղացպանը:

— Ննչեց,— ասաց պառավը հասարակ ու հոգածու:

Արտակը կենդանացավ:

— Ասել է՞ փրկված է, մայրի՛կ...

— Ապա ի՞նչ, իշխանի՛կ որդի, դարմանը տվի, հիմի սրտեից դենը այս կողմը կկտրի, օ՞ֆ... ի՞նչ եմ ասում,— դարձավ դեպի ջրաղացպանը,— գնա բանդի վերևներից խավարծիլ քաղի բեր:

Ջրաղացպանը գնաց:

— Մայրի՛կ, ճշմարիտն ասա՛, կապրի՞... — հարցրեց Արտակը անձկությամբ ու դողով:

Պառավը տնքաց:

— Ամեն մեռնողի համար էլի մի քիչ կյանք կա պահած, իշխանի՛կ, պիտի գտնես: Դե՛, հող է, մե՛ն՛ծ, ման ես գալիս կյանքի. գտար՝ իր բախտը՝ չգտար՝ հողը տանում է: Աշխարհք է. այս պահիս մեկի հայհայն է, մյուսի՛ վայվայը: Ապրում է ապրողը: Օ՛ֆ:

Պառավը, որ հիվանդ էր երևում և շարունակ տնքում էր՝ Արտակի համար, սակայն, կյանքի և առողջութեան աղբյուրի պես հորդում էր: Արտակը լցվեց աշխույժով:

— Շնորհապարտ պիտի մնանք քեզ, մայրի՛կ, եթե հիվանդը ապաքինվի:

— Ապա ի՞նչ պիտի լինի, որդի՛ս. մեղք է, սիրո տեր է,— ասաց պառավը գետնին հակված: Ցողիկը ախուր ժպտաց քթի տակ:

Երկար լռեց պառավը և խորհող աչքերը գետնին գցած՝ մնաց անշարժ: Հետո սկսեց խոսել՝ կարծես ինքն իրեն.

— Ախր ամեն հիվանդ որ մեռնողի շարքը գցես՝ ո՛ւր կհասնի: Տնաշեն, մեկ գնա դաշտ, հողին հարցրու՝ ի՞նչ ունի պահած հիվանդի համար, կյա՛նք, թե՛ մահ: Հողը կասի: Թե չէ՛ նստել կողքին, մեռնելուն է սպասում... է՛, է՛, է՛...

Արտակը լցվում էր ուրախութեան արցունքներով:

— Հիմա ինչպե՛ս է, լավանո՞ւմ է,— հարցրեց նա քաղցր անձկությամբ:

— Կենդանություն՝ է, որդի՛ս իշխանիկ, կամաց-կամացը նյութը պիտի աշխատի. նա էլ օր ունի, ժամանակ ունի: Հրաման չէ գոռելը,— ծիծաղեց պառավը խուլ ձայնով:

Ջրաղացպանը եկավ՝ բերելով մի կապուկ խավարծիլ և ավեց մորը: Պառավը նորոգեց կիսահանգած կրակը և սկսեց հատուկ ամանով դարման եփել:

«Անահիտի կյանքն է եռում այդ ամանի մեջ»,— խորհեց Արտակը երջանիկ խանդաղատանքով և նայեց պառավին: Պառավը Ցողիկի բռնած ձիթաճրագի մույլ լույսի տակ, իր խստագիծ բարի դեմքի կնճիռներով ու խորասույզ աչքերով կարծես մարմնավորում էր այդ հողը. որ կյանք էր շնորհում: Նա մի ջերմություն զգաց դեպի այդ ոսմկուհին, խոր հարգանք: «Աշխարհն է նաև ուժ կար այդ աշխարհի մեջ: Ո՞վ գիտե, ո՞ր նախնիներն էին հողից»

դուրս հանել նրա գաղտնիքներն ու իմաստութիւնը: «Ռամիկ է, բայց կյանքի գանձարանի բանալին ձեռին է. ես հիմա նրա սպասին եմ. նրա ապավենին եմ նայում»,— մտածեց Արտակը:

Պառավը եփում էր համբեր ու դանդաղ, միանգամայն վրստահ: Նա կատարում էր այդ իբրև մի հասարակ և հասկանալի ձեռնարկ: Բնության պես, որ խլում էր շնորհում է հասարակ ու դուրին, առանց շփոթի: Արտակին զարմացնում էր, որ այս ընտանիքում չէին խոսում իրենց կորցրած զավակի մասին: Յա՛վ չէին զգում, թե՛ խոսք չէին գտնում արտահայտելու: Թե՛ դա չէր վրդովում նրանց հոգին: Այսքան շնորհում են սրանք ուրիշներին՝ հաց, ապրուստ, կենդանութիւն, անգամ իրենց զավակը, և կամ շեն նկատում՝ կամ թաքցնում են ամեն ինչ իրենց մեջ: Դիմացկուն են: Նրանք այլ պինդ նյութերից են շինած:

«Ժողովուրդը»,— խոսեց իր մեջ Արտակը:

Նա փոխվում էր, լցվում նոր մտքերով ու զգացմունքներով և չէր նկատում այդ, այնքան նրան կլանել էր Անահիտի մասին իր եսական շահերի կիրքը: Բայց և Անահիտի կենդանացման հույսերի հետ՝ մեղմում էր նաև Արտակի սուր եսական կիրքը: Անձնական երջանկութեամբ ապահով՝ այժմ նա բարեհաճ և տրամադիր էր դեպի ուրիշի, անգամ ուսման վիշտն ու ուրախութիւնը: Նա սկսեց նաև շուրջը նայել: Յողիկը ձիթաճրագը դրեց պառավի մոտ բարձրութեան վրա և սկսեց ալյուրը տոպրակներն ածել ու տեղավորել պատերի տակ: Նա աշխատում էր եռանդով, բարեխիղճ: Ամենայն խնամքով ավելեց հատակին ցրված ցորենի հատիկները և հավաքեց մի տոպրակի մեջ: Երբ այլևս ոչինչ չմնաց անելու՝ դուրս քաշեց պատի արանքը խրած գուլպան և սկսեց գործել:

Դարմանը եփվեց. պառավը կրակի վրայից ետ առավ ամանը, դրեց, որ սառի: Հետո վերցրեց ամանը և դարձավ Յողիկին:

— Խմոր վաղն էլ կհունցենք, հացը կհերիքի, գնա հանգրստացիր:

Ու ինքը գնաց Անահիտի մոտ: Գիշերային ժամը՝ «Կամավոտն» էր: Զրադացի դռան մեջ հսկում էր Արտակի թիկնապահը: Դիմացը բարև բռնած կանգնած էր ջրաղացպանը: Յողիկը, որ նախապես ջուր էր տաքացրել կրակի վրա՝ սկսեց խմոր հունցել՝ շանսալով պառավի պատվերին: Բայց նա մենակ խմորի հետ չէր: Միջանկյալ ուղղում էր տոպրակները, ալյուրը լցնում մեջները:

սրբում ինչ-որ մի աման, ցախավելի քանդած ճյուղերը կրկին ի մի բերում, կապում, ճրագին ձեթ ավելացնում: Մի ակնթարթ հանգիստ չէր, մի ակնթարթ չէր երևում, թե այս աղջիկը մի բան է մտածում, թե մի աշխարհի այլ զգացում, հոգս զբաղեցնում է նրա հոգին, թե վերջապես սրա մեջ կա հոգի, որ խորհի, զգա: Անընդհատ դառնում էր, բանում: Արտակը թիկն տված բարձին՝ դիտում էր այս ամենը և մտածում. «որքա՛ն սիրում են աշխատանքը... Իրո՞ք ուրիշ բանի մասին չե՛ն խորհում և չունե՛ն խորհելիք...»:

— Այսպես գիշեր-ցերեկ աշխատանքի մեջ եք՝ ապա ե՛րբ եք հանգստանում, շինակա՛ն,— հարցրեց Արտակը ջրաղացպանի համար անակնկալ:

— Գործը թողնո՞ւմ է, իշխանի՛կ,— պատասխանեց ջրաղացպանը,— աշխարհքը գործ՝ ձեռը պակաս: Չենք հասցնում:

— Նստի՛ր, շինակա՛ն,— խոսքը փոխեց Արտակը՝ նոր նկատելով, որ ողջ ժամանակ ջրաղացպանը կանգնած էր մնում իր առջև:

— Կարգ չէ, իշխանի՛կ,— ասաց ջրաղացպանը ճնշված:

— Ոչ, նստի՛ր, շինակա՛ն,— հրամայող մտերմությամբ ասաց Արտակը:

Ջրաղացպանը շոքեց սևացած սյան տակ, ձեռները ծնկներին:

Ներս մտավ Աստղիկը. ջրաղացպանը վեր կացավ: Արտակը ձեռով արեց, որ նստի: Աստղիկն հանգիստ էր և գոհ: Արտակին ուրախացրեց այդ: Աստղիկը նստեց կրակի մոտ և ապա ժպտուն նայեց Արտակին: Արտակը հասկացավ, ինքն էլ ժպտաց:

— Դանակի պես կտրեց,— ասաց Աստղիկը:

— Մայրիկի շնորհիվ,— ասաց Արտակը:

Կրակի շեղջը փլվեց, մի պահ լուսավորեց, ապա մթնեց:

— Է՛, է՛,— գլուխը տմբացրեց ջրաղացպանը,— պատերազմը վեր կացավ: Ուտող է, հասցրո՞ւ, որ կշտացնես:

Մշտական անհանգստությունը կարծես ստվերի պես հետևում էր ջրաղացպանին: Նրա միտքը պաշարված էր բազմաթիվ մանր ու խոշոր անելիքների, գործերի հոգսերով: Նա նայում էր աչքի տակով շորս կողմ, աղորիքներին, անկյունները, Ցողիկին, ականջ էր դնում շախախներին, նավերի ձայնին, կարծես կանխելու ամեն

խափանում և պատրաստելու նորանոր դիմադրական ջանքեր ու գործողություններ:

— Յողի՛կ, — ձայն տվեց ջրաղացպանը, — ավլիր քարի մոտ, ցորեն է թափված:

Յողիկը մեծ խնամքով հավաքեց թափված մի բուռ ցորենը:

— Ասում ես՝ պատերազմը վեր կացավ, — խոսեց Արտակը, որի տրամադրությունը համենայն դեպս բացվել էր Աստղիկի ուրախ լուրից, — Ի՞նչ պիտի անես, շինակա՛ն:

— Հաց պիտի տամ, իշխա՛ն. ինչքան էլ զենքերը իրար զարկեն՝ հողթանակը հացի՛նն է: Դուք զենքով զարկե՛ք, մենք հացով, — շեշտեց ջրաղացպանը, որի դեմքը ծամածովեց ավելի, բայց աչքերը խորամանկ և հաճելիորեն սուր ծիծաղեցին:

— Կարո՞ղ ես հաց հասցնել այնքան գորբին, — փորձեց Արտակը քթի տակ ժպտալով:

— Հողը կաս:

— Եթե չտա՞, չի՞նի՞:

— Է՛, է՛, իշխանի՛կ, ահա ջրաղացս, ավլի՛ր, սրբի՛ր, տա՛ր... ինչքան տանես՝ տակերում, անկյուններում, պատածակերում հատիկը կա ու կա: Ես հո չեմ մենակ. աշխարհքի է: Կհասցնի: Հասցնել կտա՛ն:

— Հացը աշխատողին չի հասնում՝ թե չէ, հաց շա՛տ... — խուլ ավելացրեց ջրաղացպանը և գլուխը տխուր շարժեց:

Արտակը լսեց, բայց չխորացավ: Նա իր երջանկության հետ էր...

Յողիկը դուրս ելավ ջրաղացից: Անցնելիս նա կողքանց խոր նայեց Աստղիկին ու Արտակին: Բայց երբ նա հեռացել էր՝ ջրաղացպանը գլուխը թափ տվեց տխուր.

— Սրտին դիպա աղշկա... .

Եվ ջրաղացպանը պատմեց: Յողիկը որք է եղել, նրան որդեգրել են, մեծացրել, նշանել են իր սպանված որդու հետ, և ահա հիմա Յողիկը մնաց...

— Կին չգտած՝ որբեայրի մնաց, — հառաչեց ջրաղացպանը:

Աստղիկին հուզեց այս բանը: Նա ավելի պարզությամբ և անմիջականությամբ հետաքրքրվեց Յողիկի վիճակով:

— Ապա Ի՞նչ պիտի լինի նրա վիճակը, հայրի՛կ, — հարցրեց նա կարեկցաբար:

— Ի՞նչ պիտի լինի, օրիո՞րդ, — հառաչեց ջրաղացպանը, — կմտածի, կմտածի՝ կհաշտվի: Սիրտ չէ՞ իմս, մորը, տատիներ... Մահ է՝ եկավ ուզեց՝ պիտի տաս:

Ջրաղացպանը գլուխը կախեց: Աստղիկը սպասեց, որ նա լաց կլինի կամ կսկսի երկար խոսել իր վշտի մասին: Բայց ջրաղացպանը վեր նայեց և շարաճճի նայեց Աստղիկին.

— Ձեր հասակը թուշու՞նի հասակ է, — ասաց նա, — մին կծկըլթա, հետո կծվվա: Անցուկ-մոռցուկ... հա՛, հա՛...

Արտակը ժպտաց: Աստղիկը խորամանկ և ուրախ նայեց ջրաղացպանին, որի ողջ կերպարանքը հաճելի էր, ինչպես բնությունը: Ինչպես բնությունը՝ ջրաղացպանը կազդուրում էր հոգին, հարուստ էր բարիքով ու կյանքով: Անգամ վիշտը և մահը հանգիստ էր երեվում նրա մեջ:

Յոդիկը ներս եկավ և արագ անցավ իր գործին: Արտակը վեր կացավ, Աստղիկը հետևեց նրան: Նրանք բարի գիշեր մաղթեցին և դուրս ելան: Փամը «Հավթափյալն» էր, գիշերը բավականին դարձրել էր իր կապույտ ճախարակը: Աստղիկը ներս մտավ խորճիթը և իսկույն դուրս վազեց.

— Քնած է, իշխան, — ասաց նա:

— Դե, բարի գիշեր:

— Գիշեր բարի, իշխան:

Արտակը գնաց իր խորճիթը: Պառկեց քնելու, բայց երկար ժամանակ քունը չտարավ, և նա կրկին դուրս եկավ և սկսեց ման գալ մենակ ու երջանիկ: Մի անգամ էլ անցնելով Անահիտի խորճիթի մոտով՝ նստեց մի բարի: Ոչ ոք չէր երևում շուրջը: Միայն հեռվում գոգոտում էին մի քանի սայլեր, որ հեռացան: Շուտով նրան թվաց, որ ինչ-որ շնչոց է լսվում: Լսելիքը սրեց և նկատեց, որ խորճիթի մյուս պատի տակ բաց թողած սայլի մոտից էր: Այնտեղ երկու կին էին նստած, ավելի շուտ մեկը երեսը ծածկել էր մյուսի ծնկան վրա, իսկ մյուսը խոսում էր նրա հետ: Նրանք չէին կարող նկատել Արտակին, որ սկսեց ականջ դնել: Նրանցից մեկի կերպարանքը հիշեցրեց ջրաղացպանի կնոջը, և Արտակը հասկացավ, որ նա է: Իսկ մյուսը չէր ճանաչվում: Արտակը լսեց, որ պառավն ասում էր.

— Բան չկա, ազդիկս, քանի սիրտդ չի հովացել Տոնականից՝ կմնաս մեր տանը, իսկ թե բան է աշխարհք է՝ սիրտդ կպավ ուրի-

շի՛ նրան կրեբենք քեզ՝ մարդ, մեզ՝ տղա. դու էլ կուրախանաս, մենք էլ:

Աղջիկը, որ անշուշտ Յողիկն էր՝ լուռ լաց էր լինում:

— Մի՛ լար,— շարունակեց պառավը,— ուրիշի տղան էլ մե-
րը կդառնա կմխիթարվենք: Ապա չէ՞ որ մերը դառավ աշխարհի
տղա, աշխարհքի համար կյանքը տվեց: Աշխարհը փոխ է: Մի՛
լար:

«Չես հասկանում այս ոամկի ոչ վիշտը, ոչ ուրախությու-
նը»,— մտածում էր Արտակը:

Նա հիշեց այդ շինականի սպանված որդու թաղումը, որ այն-
պես մի տանից ուրիշ տուն հեռացողի նման հասարակ եղավ:
Մտածեց նրա հոր մասին, որ այնպես կենսալի և հուսալի նայում
էր կյանքին, մտածեց այս մոր մասին, որ իր զավակը այդպես
հեշտ նվիրում էր հայրենիքին: «Սա՛ է ոամկի ուժը... Սրանով է
ուժեղ աամիկը»,— շնչաց Արտակը: Նա հասկացավ, որ ոամիկը
վիշտ էլ է զգում, խորն էլ է զգում, բայց և դիմանում է, որով-
հետև ուժեղ ոգի ունի: Եվ ակամա պատկանեց:

Արտակը սակայն չէր կարողանում երկար զբաղվել ուրիշի
վշտով և ուրախությամբ՝ այնքան երջանիկ էր: Վերադարձավ
խրճիթ և այս անգամ քնեց թեթև, երիտասարդական քնով:

Խորխոռունիքից իշխանական սայլեր եկան մեծ պաշարով և
հարմարանքներով: Գաղիշոյի մայրը՝ լսելով, որ Մեծ Տիկինը
մյուսների հետ մնացել է ճանապարհին և սպասում է Ողականից
սայլերի՝ շատ էր վշտացել և հրամայել էր իսկույն իրենց սայլերն
ուղարկել:

Անահիտը ապաքինվել էր այնքան, որ կարող էր այլևս սայլ
նստել և ճանապարհ գնալ: Կազդուրվել էր նաև Մեծ Տիկինը: Որո-
շեցին երկու օրից ճանապարհվել:

Պայծառ երեկոն ժպտում էր ու հետզհետե լրջանում: Մեծ
Տիկինը, Մամիկոնեից և Շուշանիկ տիկինները, Արտակը, Անա-
հիտը, Աստղիկը դուրս էին եկել խրճիթներից և նստել ջրաղացի
դիմացի բլրին: Մեծ Տիկինը զվարճանում էր՝ դիտելով տուն վե-
րադարձող նախիրը, հնձվորների հոգնած ու առողջ դեմքերը, մո-

տակա աղբյուրի մոտ հավաքվող աղչիկների խմբերը: Երդիկնե-
րից խաղաղ բարձրացող ծխի հոտը բռնել էր ողջ գյուղը: Գամ-
փրոններ հաշում էին հեռուն, մոտիկ:

Անահիտը նստել էր գորգին, Մեծ Տիկնոջ ոտների մոտ, ինչ-
պես սիրում էր նա ի նշան հարգանքի և սիրո:

Տիկիները Արտակի և Անահիտի համար ստեղծել էին պարզ
ու ազատ վարվելու բոլոր հնարավոր դյուրինությունները, որ ար-
դյունք եղավ Անահիտի տագնապանների և գյուղական կյանքի բեր-
մունքի:

Մեծ Տիկինը պատմում էր վարդանի մանկութունից: Ինչպես
մի անգամ նախիրը տուն գալու ժամանակ ինը տարեկան վար-
դանը ավանակ նստած մտնելիս է լինում գյուղ: Հովիվը վախե-
նալով, որ նա կարող է ավանակից ընկնել՝ վազում է ավանակի
հետևից, որով և ավելի է վազեցնում ավանակին: Վերջն ավա-
նակն սկսում է տրտինգ տալ: Վարդանն ընկնում է և ողջ երեսը
հողին զարկում, վիրավորում: Հովիվը բռնում է ավանակին և
սկսում է ծեծել:

Մեծ Տիկինը ծիծաղեց և ապա գլուխն օրորեց.

— Շատ էր շար. օր չէր անցնի՝ մի փորձանքի չգար: Հիմա էլ
ի՞նչ է, թե փորձանքներ չեն...

Այդ պահին մի գիծ մոզի տրտինգ տալով եկավ, կանգ առավ
նրանց առաջ և հանկարծ մեջքը կեռացնելով՝ տեղում ավելի մեծ
տրտինգ տվեց և փախավ:

Անահիտը քահ-քահ ծիծաղեց: Բոլորն ուրախացան: Արտակն
նայեց Անահիտին և նրա հայացքի մեջ այնպիսի զգացմունք տե-
սավ, որ թալկացավ, Լըջանկութունից հառաչեց:

Գյուղի աղմուկը լռեց: Լեռնային հովը կարծրացավ: Հիվանդ-
ներն ու տիկիները ներս քաշվեցին: Շինականները արագ ընթրե-
լով, հոգնությունից հարբած՝ քնեցին: Զրադացի պատի տակ մի-
այն աշխույժ էր ու եռուզեռ: Այնտեղ հավաքվել էին աղալու հեր-
թի սպասող շինականներ, որ կրակ էին արծարծում, տուպրակնե-
րով ցորենը շրջափակ դարսում, կատակում և պատրաստվում
բացօթյա գիշերելու: Հենց գետնի վրա նստեցին բոլորակ շարքով
և կրակի հաճելի թրվոցները դիտելով սկսեցին զրույցը: Արտակի
և Աստղիկի ուրախ հոգեկան վիճակը նրանց դարձրել էր հետա-
քրքիր ու շարաճճի: Զվարճանալու համար նրանք մթնշաղի մեջ

կամաց-կամաց աննկատելի մոտեցան շինականներին և սկսեցին հետևել նրանց զրույցին:

Մուժն ընկավ: Փոքրիկ խարույկն էր միայն կարմիր ներկում շինականներին ու շրաղացի պատը: Շինականներին մեծ հաճույք էր պատճառում կրակը, հավաքույթը և ցորենի աղունը: Նրանք մեկ-մեկ երջանկությամբ շոշափում էին իրենց մեջքի մոտ դրված տուպրակները: Նրանք զվարթ ասուլիս սկսեցին: Զրույց, կատակ, ասք, երգ: Արտակը նայում էր շինականներին և նրան զարմացնում էր այն, թե այդ կարկատնած, զգզզված ու փոշոտ մարդիկ, կոշտոտ ձեռների մեջ իրենց դառնաղի ջանքերով բնությունից կորզած հացը սեղմելով, միշտ չքավոր ու զուրկ մարդիկ որքան հարուստ էին երևակայության հրաշալիքներով: Պատմում էին անվերջ, առատ, շոռյում էին գեղեցկություններ թանկագին ականբորի նման: Իրենց զրույցներով հրահրված նրանք չէին նկատում Արտակին ու Աստղիկին: Միակնի մի շինական գոտից հանեց փողը և սկսեց նվագել: Հնություն բուրեց նվագից, նախնիների ուրվականներ երևացին և հնօրյա կյանքի պայթար, վիշտ, իղձ ու կարոտ: Հետո նվագողն սկսեց երգել: Նա երգում էր խոսելով պատմելով: Եվ ինչե՞ր չէր պատմում նա: Այդ բոլորը ապրելու, հոգու մեջ կրելու համար մի մարդը բավ չէ. հարկավոր է մի ժողովրդի անհուն հոգի, այնքան մեծ էր այս ամենը, որի մասին խոսում էր երգչի երգը:

«Մամիկը խորն է», — մտածեց Արտակը, — «ոսամիկը ծով է»:
Խորին լուսթյան և ճնշված սրտերի խորհուն լսողությամբ շինականները ունկնդրեցին տնանկի երգը:

Թե խոր ընկած ձայնիկս ձայներ, բարձրիկ բարձրանար ի վեր,
Թե բարձրիկ բարձրանար, այդ լեռներդ վազեր ի վե՞ր,
Թե վազեր լեռներդ ի վեր, աստեղդ հուր մինչև թռչե՞ր,
Թե թռչեր ու խորն աստծու ոտներին ընդհուպ հասնե՞ր,
Ես ի խորոց սրտիս իմ սև գանգոս կձայնեի,
Կասեի մեկ հացի՛ս նայիթ թույն ու դառնաղի,
Այրուցքին նայիթ մարմնիս, խշտյակիս կողատակի,
Դատելուս դառն ու տոշոր, նստելուս շորի, գատարկի,
Բայց ավա՞ղ, ավա՞ղ ասեմ՝ աստվածն է հեռվից է՛լ հեռի,
Իշխան է ա՛հ ու երկյուղ, նրանից է կյանքս գառնաղի,
Մրտիկս է լիբը լի ցված՝ բլուր հազար ցավեր ու խոց,
Հոգիս է լոկ թում գաղտուկ հառաչս սրտիս խորոց...

Հետո նվագեց, հետո կրկին երգեց՝

Չա՛նն ձայնովս ձայնեմ, աշխա՛րհք բոլոր ձայնեմ,
Աշխա՛րհք ձայնիս հասնի, աշխարհքի՛ն հասնեմ:
Մեկ ասեմ՝ հազա՛ր ավաղեմ,
Սիրոսս լի, ձայնիկս թագեմ,
Վա՛յ ավաղ հազարս:

Ու լռեց: Շինականները գլուխները կախեցին: Տնանկի երգը նրանց հոգուց էր քաղվում: Նրանք պատառոտուն պարեզոտներով, բոբիկ ու սևացած մարմնի կոշտերով՝ շեշտում էին երգի խոսքերի ճշմարտությունը:

Երկար չէր խոսում ոչ ոք: Թախիծը տիրեց նրանց: Եվ հովը, որ շնկշնկում էր նրանց գզգզված մազ-մորուքի մեջ, և կրակը, որ փոփոտում էր, մարմրում, և սև գիշերը, որ խարխափելով շրջում էր իր կույր աչքերը լայն բացած՝ թախիծ էին ներշնչում:

Թե՛ Արտակը և թե՛ Աստղիկը լսում էին այս զրույցներն ու երգերը իրենց երջանիկ աշխարհի անշրպետի այս կողմից: Եվ հենց այս անշրպետը թույլ չէր տալիս, որ այդ բոլոր զրույցների ու երգերի մեջ տոգորված վիշտն ու հոգաբ իրենց իսկական թուլնով թափանցեն իշխանական երջանիկ, անկարոտ կյանքի կողմը:

Սեփական իշխանական երջանկությունը, ապա և երիտասարդական անհոգությունը թեև հասկանում էին այս տանջված ու միկների գանգատի իմաստը, բայց չէին համակվում: Այդ տանջանքը չէր եղել ոչ մի ժամանակ նրանց ծնված օրից:

Ուշ գիշեր էր, որ Արտակն ու Աստղիկը թողին շինականների զրույցը և հեռացան: Աստղիկի միջոցով Անահիտին «բարի գիշեր» ուղարկելով, Արտակը գնաց իր խրճիթը և պառկեց: Դեռ երկար նրա ականջին հնչում էին շինականների ճարտար զրույցներն ու երգերը: Արտակը հիշեց Ատոմին, մտածեց նրա մարտերի մասին և նրան սիրելով ժպտաց ու ընկավ անէություն աշխարհք:

Հետևյալ առավոտ Արտակը վաղ զարթնեց և դուրս ելավ բլուրը: Այդ օրը մեկնում էին: Նա նկատեց աղբյուրի մոտ նստած Յոզիկին, որ խոհերի մեջ թաղված նայում էր իր կփին: Զուրը վազ դուրս լցվել ու թափվում էր, իսկ Յոզիկը այդ չէր նկատում: Անմխիթար սիրո վիշտը գաղտնի մաշում էր դեռատի աղջկան:

Արտակը, որ արդեն փրկվել էր այս վշտից՝ ազատվելով անձնական վշտից՝ կարող էր այլևս զբաղվել ուրիշի վշտով, անգամ կարեկցել: Նա խղճաց Յողիկին: Նա անգամ սկսել էր հետաքրքրվել շինականների կյանքով, նրանց ուրախություններով ու հոգսով: «Շատ է ոամկի մաղձը մեր դեմ, ինչպե՞ս պիտի ոգորի արհավիրքի դեմ. կդիմանա՞, թե այս անգամ կխորտակվի: Ռամիկը պետք է լավ ապրի. ճշմարիտ է Սպարապետը, — ոամիկը զորքն է», — այս և նման մտքերը միշտ գալիս մեղմում էին նրա հոգում այն խորթությունը, որ կար նրա մեջ ոամիկի հանդեպ:

Սայլերը լծեցին, իշխանագունները դուրս եկան նստելու և ճանապարհվելու: Խրճիթների տանտերերը բեռնեցին սայլերը, պաշար դրին և շրջապատեցին Մեծ Տիկնոջը: Հավաքվեցին նաև շինականներ:

Ամեն ինչ պատրաստ էր, մնում էր նստել և շարժվել: Մեծ Տիկնը մոտ կանչեց տանտերերին ու տանտիկիներին, օրհնեց և բարեմաղթեց քաղցր կյանք:

— Մնա՛ք բարյա՛վ, շինականնե՛ր, երկար արև լինեք, ցամաք աչքով ապրեք: Տա աստված հայրենին ազատվի, շունչը թեթևանա: Մնա՛ք բարյա՛վ:

— Ճանապարհդ բարի, Մե՛ծ Տիկին, — ասաց ջրաղացպանի մայրը պառավ, — աստված Սպարապետին երկար կյանք տա, հայրենին ազատի:

— Ամեն, — միահամուռ ձայնեցին շինականները:

— Մնաք բարյավ, շնորհապարտ խնք, — ասաց Մամիկոնեից տիկինը:

— Երթաք բարյավ, Մամիկոնեից տիկին, — բարեմաղթեցին շինականները:

Արտակն ու Անահիտը իրար նայեցին: Աղբյուրի մոտ կանգնած էր Յողիկը և տխուր նայում էր գնացողներին:

— Յողի՛կ, մնա՛ս բժրյավ, — գոչեց Աստղիկը:

Յողիկը գլուխ տվեց և աչքերը կախեց տխուր:

Արտակը նստեց իր նժույզը, և երբ բոլորը նստած էին՝ շարժեց սանձը:

— Դե՛, ճանապարհ:

Տանտերերն ու շինականները երկար տեղ ճանապարհ դրին գնացողներին:

Յուրումնավետ դաշտերը բացին իրենց գիրկը: Արևն սկսեց հաճեցիորեն այրել այտերը: Արտակը նայեց Անահիտին: Սա ժրպսում էր երազանքի մեջ:

Ցուրտավի ապարանքում սուգ էր: Քանդազարդ գահավորակին հպարտ նստած էր մի շքեղ, պատկանելի պառավ տիկին և հպարտ վշտով նայում էր իր ոտների մոտ հատակին ընկած գալարվող և մազերը փետող մի այլ հասակավոր տիկնոջ, որ հեկեկում էր, ողբում: Նա լուռ էր ու թեև դիտում էր իր առջև ընկածի գալարմունքները ու ողբացող կրծքի ցնցումները, բայց տարված էր իր խոր վշտի և մտքերի մեջ: Նա Աշուշայի մայրն էր, իսկ ողբացողը՝ նրա կինը: Մի փոքր հեռու կանգնած էր Վաղգեն իշխանը, Աշուշայի որդին և ձեռքերը կանթած գոտկին դառնությամբ կշտամբանքով նայում էր մորը և զայրալի աչքերի կայծկլտոցով շարժում գլուխը:

— Հիմա վայելե՛ք, ես ասո՛ւմ էի ժամանակին:

Հեռու, դուան մոտ կանգնած էր մի մռայլ կերպարանք և անկարեկից դիտում էր տեսարանը:

Դա Վասակի սուրհանդակն ու ծածուկ դեսպանն էր՝ Բակուրը: Նա էր լուրը բերել Աշուշայի պատանդության և երկար խոսել էր Վաղգենի հետ Պարսկաստանի և Հայաստանի դեպքերի մասին և տվել էր այն գույնը, որ հրահանգել էր Վասակը՝ այն է բոլոր մեղքը պեղել Վարդանի վրա, իսկ Աշուշայի համար ասել, որ նա անզգույշ եղավ, լսեց Վարդանին և զոհ գնաց իր սխալ քայլին:

Դուան մեջ, վարագույրի ծալքերի հետև կանգնած էին կանաչք և սպասավորներ, որ դիտում էին ներսը կատարվող սուգը: Նրանց մեջ էր, շնայած իր պատվավոր դիրքին, և պարսկուհի դշխուհին, որին Վաղգենը բերել էր Պարսկաստանից իբրև հարձ, մեծացնելով թիվը իր զանազան պարսկուհի և վրացուհի կանանց:

— Մեծ մայրի՛կ, ազատի՛ր, մեծ մայրի՛կ, — ողբալով աղաչում էր Աշուշայի կինը իր սկեսրոջ, — մեծ մայրի՛կ, նրան կսպտանեն, խոտով կլցնեն... Կուրանային աչքերս, մեռնեի ե՛ս, ե՛ս... ե՛ս...

Աշուշայի մայրը մռայլվում էր, բայց շարունակում էր հպարտորեն լռել:

Վազգենը մոտեցավ մորը, կոացավ նրա վրա և ուսը բռնելով
ասաց.

— Վե՛ր կաց, մայրիկ, վե՛ր կաց: Մի բան կանենք, կազա-
տենք հորս:

— Զեե՛ք ազատի, պարսիկների ձեռքն ընկնողը չի՞ ազատ-
վի,— ողբաց կրկին Աշուշայի կիներ:

— Վաստակն ազատվեց, իսկ նա չի՞ ազատվի,— չոքելով և
չորս կողմ նայելով գոչեց Աշուշայի կիներ:

— Վասակը չի՞ ազատված, մայրիկ, հը՛մ... Վասակի էլ եր-
կու զավակներն են պատանդ,— ասաց Վազգենը:

— Օօ՛խ, չգիտե՛մ, չգիտե՛մ,— ողբաց կրկին Աշուշայի
կիներ:

Վազգենը գնաց դեպի Վասակի սուրհանդակը և նրան տարավ
իր օթևանը:

— Ուրի՛շ: Ի՞նչ են մտադիր անել հայերը,— բարկացկոտ
հարցրեց նա սուրհանդակին:

— Վարդանի կողմնակիցները պատրաստվում են պատերազ-
մի,— ասաց Բակուրը:

Վազգենը քմծիծաղով նայեց Բակուրին և լռեց:

— Դու գնալո՞ւ ես թագավորի մոտ,— հարցրեց անհասկա-
նալի եղանակով Վազգենը:

— Գնալու եմ... — դավադրորեն նայեց Բակուրը:

Նա սպասեց, որ Վազգենը մի բան կասի այս մտադրույթյան
առթիվ: Բայց Վազգենը կու տվեց իր մտքերը: Նա շէր ուզում
բացվել սուրհանդակի մոտ: Միայն մի բան ասելու համար հա-
մաձայնեց.

— է՛, ի՞նչ կա, գնա՛ հայտնիր ինչ որ գիտես:

— Իսկ ի՞նչ հայտնեմ մարզպանիս ձեռ մասին: Ի՞նչ եք
մտադիր անել,— հարցրեց Բակուրը:

— Ի՞նչ ենք մտադիր,— ձայնը բարձրացրեց Վազգենը,— տես-
նում ես ինչ վիճակ է: Խեղճի մոտ մի բան կանենք: Մարզպանին
ասա իմ կողմից, որ կմտածենք և պատասխան կտանք:

Բակուրը դուրս գնաց անորոշ և անախորժ մի զգացմունքով:
«Մա ի՞նչ տեսակ մարդ է», — մտածեց նա, — «մարզպանը խելա-
ցի խորհուրդ է տալիս՝ չապստամբել, չվտանգել երկիրը, իսկ սա,
հայրը պատանդ, դեռ պիտի մտածի...»:

Մտորակեց նժույզը և ճանապարհ ընկավ դեպի Մցխեթ, թագավորի մոտ:

Երբ նա հեռացավ և կորավ անտառի թավուտներում թաքնված ուղու մեջ՝ մի փոքր անց Վազգենը մի քանի թիկնապահներով ճանապարհ ընկավ այլ ուղղությամբ:

«Տեսնեմ դրանք ի՞նչ իշխաններ են և ինչ խելքի տեր, որ լսեն թագավորին, եթե նա բռնի ապստամբների կողմը», — մտածեց նա:

Թագավորը ընդունեց Վասակի սուրհանգակին վրդովված լուրերը ալեկոծեցին ծերունուն: Աշուշայի պատանդության մեջ նա տեսավ ավելի մեծ վտանգ, քան մնացած դեպքերի: «Դա կխառնակի մեր գործերը», — մտածեց նա, — Վազգենը Աշուշային ազատելու համար կարող է խոստումներ տալ Հազկերտին:

— Ի՞նչ է անում մարզպանը, — հարց տվեց նա Բակուրին:

— Աշխատում է խաղաղություն գցել մեր ու պարսիկների մեջ, — պատասխանեց Բակուրը, — և ինձ պատվիրեց խնդրել ձեզ, որ օգնեք այս գործում:

— Ինչո՞վ օգնեք, մա՛րդ, — վրդովվեց թագավորը, — օգնելն ա՞յն կլինի, որ ընդունենք զրադաշտը, երկիրը տանք պարսիկներին: Ի՞նչ օգնենք: Իր զավակներն ասում են պատանդ են, ահա մեր Աշուշա բղեշխը ևս պատանդ է: Ի՞նչ անենք ուրեմն, տա՞նք երկիրը, իշխանութունը: — Գուցե աստված մի հնար ցույց տա:

Բակուրը ներքուտ անհանգստացած և նեղացած՝ լռեց:

— Այո, հնար ցույց տա, — կրկնեց թագավորը և կիսաձայն, իբրև ինքնիրեն ավելացրեց, — թեև աստված անխելքին հնար չի ցույց տալիս:

Բակուրը սակայն սպասում էր:

— Ասա մարզպանիդ, — հրահանգելու եղանակով ասաց թագավորը, — իմ բարեկամական խորհուրդն է՝ համաձայնել երկրի հետ, միաբան գործել, երկպառակությունը կկործանի: Ահա տես, դժբախտություն եկավ նաև Վրաստանին. բղեշխը պատանդ վերցրին: Վաղը մյուս օրը արհավիրքը կգա կկանգնի նաև մեր դասն: Կարող է պատերազմ էլ լինել: Պետք է պատրաստվել:

Բակուրը խոնարհություն արեց թագավորին և դուրս եկավ պալատից այն գիտակցությամբ, որ թագավորը համաձայն չէ Վասակի ընթացքին:

Նա ճանապարհ ընկավ Հայաստան՝ ճանապարհին ձևակերպելով ավելի իր եզրակացությունները տեսածից ու լսածից, քան որոշ խոստումներ տանելով Վասակին, որ վրացիները կկանգնեն Վարդանի դեմ Վասակի կողքին:

Իսկ Վազգենը գնաց իր կողմնակից վրացի իշխանների մոտ: Նրանց հետ արդեն նա բացեփրաց խոսեց ապստամբության դեմ: Նա մեջ բերեց Ալանաց Դուան վտանգը... «Հոնե՛րը — մտածեցեք այս մասին, — ասում էր նա:

Վրաց իշխանները սկսեցին խորհրդակցել: Դրությունը դյուրին չէր... Նրանց մեջ կային բավական թվով ապստամբության կողմնակիցներ, բայց կային ոմանք, որ կողմնակից էին Աշուշային — այն է՝ վարել այնպիսի եղանակ, որ չբացահայտի որոշակի վերաբերմունք և չեզոքացնի արտաքին հարվածը:

Արտաշատի պարիսպներից դուրս, արձակ դաշտում ճամբար էր դրված: Դա Անզղի զորագնդերն էին, որ Վարդանի առաջնորդությամբ իջել էին Այրարատ, միաժամ և մի քանի նախարարների զորագնդեր, որ նոր էին հասել Այրարատ:

Ատոմը, որին Վարդանը հանձնարարել էր մաքրել երկրի բերդերը պարսիկ զորքերից, կատարել էր պատվերը: Արտաշատում Ավետիքն էր ջարդել պարսիկ ջոկատին և օգնության հասել Ատոմին:

Արտաշատ էին հավաքվել նոր նախարարներ՝ Ուրծա Ներսեսը, Աղավենից Արտենը, Բագրատունի Տիրոցը, Արտակ Պալուսին, Մուշ և Թաթուլ Դիմաքսյանները, և սեպուհներ՝ Հմայակ Մամիկոնյանն ու Մերուժան Արծրունին: Նրանցից ոմանք իրենց հետ բերել էին փոքրիկ զորամասեր:

Ճամբարը սարքվում էր դեռ: Նա շրջաձև էր, մեջտեղը լայն հրապարակ: Ամեն նախարարական զորագնդի վրանախումբ, զատված մյուսներից, ջանացել էր հարմարագույն դիրք գրավել ջրափնյա վայրերում: Միաժամ կարելի էր զանազանել այդ զորագնդերը իրենց գրոշներով, զենքի տեսակներով և նախարարական տոհմական նշաններով: Զորագնդերը հեծյալ էին և հետևակ երիկնադեմ էր:

Հրապարակում մի քանի մերկ նժույզներ, փախած իրենց ցցերից՝ բաշերն հովին՝ սլանում էին դեսուդեն, խուսափելով հետևներն ընկած զինվորներից: Խարույկները, որոնց վրա կերակուրն էր եփվում, ծխում էին ու ծխահոտը խառնում բանակի հատուկ հոտին՝ ձիու, կաշվի, մետաղի և քրտնքի:

Վարդանը աչքով չափեց ճամբարը. նա կամենում էր ընդգրկել և հասկանալ նրա ուժը: Իբրև հին զորական՝ նա մի հայացքով տեսավ զգաց այդ: Նրանք մոտեցան ուշտունների զորագնդին: Առաջ վազեց նրանց թոմա սեպուհը՝ ստորադաս հրամանատարների հետ: Թոմա սեպուհը լավ էր ճանաչում Վարդանին իբրև զորավարի և բարձր էր գնահատում նրան: Ակնածանքով նա մոտեցավ Վարդանին և խոնարհ ողջունեց: Ողջունեցին նաև նրան հետևողները:

— Կա՞ն ջոկատի մեջ անսպառազեններ, — հարցրեց Վարդանը:

— Ոչ, Սպարապետ, սպառազեն են, — պատասխանեց թոմա սեպուհը՝ մի փոքր առնվելով և ինքնասիրությամբ:

— Սաղավարտված են բոլորը:

— Կան մերկազուխներ... Սաղավարտն է շատը էլի: — Եվ թոմա սեպուհը ցույց տվեց մի քանի պահակ զինվորների կրնդղաձև սաղավարտները՝ սուր ծայրերը վեր ցայտած:

Թոմա սեպուհը ցույց տվեց նաև զինվորների լանջապանակները՝ կուրծքերն ու մեջքերը պահպանող երկաթե տախտակները, կարավանդները՝ զրահի կտորները իրար հետ միացնող կապերը: Զինվորները անկոշիկ էին թվում: Այս մասին Վարդանի հարցմունքին թոմա սեպուհը պատասխանեց, որ այս տարվա մույկերը՝ կոշիկները, նոր էր կարվում, երբ հանկարծ ճանապարհ ընկան:

— Սրերն ու նիզակները կարգին են, ընտիր, — ասաց Աստուր, — ա՛յ թե ինչում ուշտունները գերազանց են մյուսներից:

Աստուր շույեց թոմա սեպուհի հպարտության զգացմունքը:

— Նժույզները, — հարցրեց Վարդանը:

Թոմա սեպուհը ձեռով արեց նժույզապաններին: Իսկույն որանք մերկ նժույզների սանձերից բռնած բերին անցկացրին Վարդանի առջևով: Վետվետող, հպարտ նժույզները արժանավայել քայլերով ու պարուհիների նազելաշուք ցատքերով անցկացան:

Վարդանը գոհ մնաց: — 205 —

— Իրենք քաջամարտիկ են, գիտեմ,— ասաց Վարդանը և դարձավ թ'ոճային.— ապրե՛ս. ազատ ես:

Թոման խոնարհ ողջունեց և ետ կացավ յուրայինների հետ: Վարդանն արագ անցավ այլ ջոկատներ ու զորագնդեր:

Հրապարակը հզերված էր խառնիխուռն քաղաքացիներով, որ հեռվից դիտում էին Վարդանի այցը ճամբար: Նրանց մեջ էր Վարաժը, իր տղաներով, որ նրան շրջապատած՝ աղաչում էին մի կերպ մոտենալ Վարդանին և խնդրել, որ իրենց ընդունի զորքի մեջ:

— Համբերեցե՛ք, խենթուկնե՛րս, տեսեմ,— հանգստացնում էր Վարաժը՝ ինքը՝ նա անհանգիստ:

Ատոմը նկատեց Վարաժին, որ անհամբեր հայացքով այս կողմն էր նայում: Իրանից քաջալիբրված Վարաժը մի քանի քայլ առաջ եկավ: Նրան շրջապատեցին տղաները: Վարդանը նույնպես նկատեց Վարաժին:

— Սա մեր ախոռապե՛տն է՝ Վարաժը,— ասաց նա:

— Նա է,— ասաց Ատոմը:

— Բա՞ն է կամենում՝ թող առաջ գա,— Վարդանը դիմեց զինվորներին,— կանչեցե՛ք:

Վարաժը առաջ եկավ: Նա կամենում էր մենակ գալ, բայց տղաները թյուրիմացությունից թե շփոթվելուց նույնպես եկան կանգնեցին Վարդանի առաջ: Բայց երբ արդեն եկել էին՝ նոր սկսեցին ամաչել: Գլուխները կախեցին և ջանք էին անում իրար հետևում պահվել:

— Վարա՞ժ, ասա խնդիրքդ,— խոսեց Վարդանը:

Վարաժը մի քանի քայլ արեց առաջ, ուղղեց զգեստը, գետնին նայեց, ապա գլուխը բարձրացրեց.

— Սպարապե՛տ, այս տղաները փափագով փափագում են մտնել զորսփոնդը... Զինավարժ են, լավ, ինչպես հարկն է:

Վարդանը նայեց տղաներին:

— Սրանք այն ճանապարհի խենթերը չե՛ն:

— Հրամանք ես, Սպարապետ,— սրտատրոփ լարվեց Վարաժը:

Վարդանը սուր նայեց Կորյունին.

— Նժույզ հոգնեցնել գիտես. իսկ պահել էլ գիտե՞ս:

Կորյունը կա՛կաջի պես ներկվեց և գլուխը կախեց:

— Ախտոսի օգնականներն են, Սպարապե՛տ, ամեն բան գիտեն, — շտկեց Վարաժը:

Վարդանը դարձավ Դավիթ սեպուհին, որ կանգնած էր մի փոքր հեռուն:

— Տե՛ս, թե արժանավոր են՝ իմ զորագունդն առ:

— Հրամա՛նդ, — ասաց Դավիթ սեպուհը:

Վարդանը ժպտաց Ատոմին.

— Կմարզվեն գործի մեջ:

Ոչ միայն Վարաժն ու տղաները, այլև բոլոր ներկաները կարմացան և հուզվեցին: Տղաները վերջերս առնացել էին, ջլապինդ բազուկներով և ուռած լանջերով ներշնչում էին վստահություն:

Վարաժը ձեռքերը վեր կարկառեց և արցունքները կաթեցնելով բացականչեց.

— Գոհանա՛մ, գոհանա՛մ, զինվոր հասցրի հայրենիքի կրօվին: Արժանի՛ լինեն, Սպարապե՛տ...

Վարաժը խոր գլուխ տվեց, աչքով արեց տղաներին նույնը անելու: Տղաները ամաչելով խոնարհություն արին և Վարաժի հետևից իրար առաջ կտրելով և ոտները կոխտտելով հեռացան: Ժողովուրդը վրա եկավ և շրջապատեց նրանց:

— Հա՛, ի՞նչ է, ի՞նչ եղավ, — հուզված մեջ ընկավ Հովակիմ զարբինը:

— Ձինվո՛ր են, խենթերս զինվո՛ր են... Ի՛նքը ընդունեց, իբ զորագունդը, — լաց եղավ Վարաժը՝ քիթը խաչտեղով:

Դողդողալով և բազմությանը բոթելով տղաների վրա հարձակվեց հուզված Վարաժի օգնական Մարկոսը:

— Կակոտնե՛րս, լակոտնե՛րս... հիմի՛ որ արդար լինի նժույգի սիրտ վիրավորելը, ոտի վերքերը... ամենն էլ ներեցի...

Ու վրա ընկավ տղաներին, սկսեց հափռելով համբուրել նրանց՝ շփոթից ու հուզմունքից երբեմն շրթունքը տանելով ականջները, ծոծրակները:

— Աստվա՛ծ արժանի անի, աստվա՛ծ արժանի անի, — մըռմըռում էր՝ արցունքները կուլ տալով Աբրահամ պապիկը:

— Ամե՛ն, ամե՛ն, ամենին օրինա՛կ, երանի՛ զինվորելոց:

Քաղաքի դռնից հեծյալ կարգով գալիս էին նախարարները՝ վասակյան և նորեկ: Բազմությունը այն կողմ շրջվեց: Եկողներին

գլխավորում էր Վասակը: Նա շքեղաշուք հագնված և զվարթերես էր և շքերթի կերպարանք էր տալիս իր ժամանման: Նրա հետ հավասար գալիս էր Հազարապետը՝ նույնպես ուրախագեմ: Նա հաշտութուն և համերաշխութուն էր ցուցադրում: Վասակը պահում էր այդ հարաբերությունը: Նրան դա պետք էր կյանքի շափ: Նա կորցրել էր ամեն ինչ, պետք էր վերականգնել ամեն ինչ:

Շքերթը մոտեցավ հրապարակին: Անմիջապես շորս կողմից շեփոռները ձգեցին իրենց խստաձայն կոշը՝ զգաստ լինել և պատշաճ ընդունել մարզպանին և նախարարներին: Ճամբարը իսկույն հանդեսի կերպարանք առավ: Զոկատների հրամանատարները դուրս եկան ընդառաջ մարզպանին և նախարարներին՝ զեկուցելու զորագնդերի մասին: Վարդանը շմոտեցավ շքերթին, նա շարունակեց իր գործը:

Վասակը՝ նախարարներին հետևը գցած իբրև շքախումբ՝ շրջեց հրապարակի շորս բուրբը և ապա եկավ կանգ առավ մեջտեղը:

— Զորագնդերը առույգ, մարտական տեսք ունեն, — ասաց Վասակը աշխուժորեն, — անկասկած արժանապես կդիմավորեն պարսից զորաբանակին:

— Կարծո՞ւմ ես, որ զորաբանակը իրոք գալիս է Հայոց աշխարհ, — հարցրեց Հազարապետը՝ զգալով որ Վասակը սայթաքուն խոսք ասաց պարսիկ զորաբանակի շարժման նպատակավայրի մասին:

— Անշուշտ Հայոց աշխարհ է գալիս, — հասկանալով Հազարապետին՝ նպատակով ճշմարտեց կրկին Վասակը, որ սա կարծի, թե Հայոց աշխարհ չի գալիս զորաբանակը:

«Հայոց աշխարհ է ասում, որ կարծեմ, թե Հայոց աշխարհ չի գալիս... ապիրա՛տ...», — խորհեց Հազարապետը:

Հրապարակի մեջտեղում նրանք իջան նժույզներից և խմբավեցին Վասակի շուրջը: Նա խոսում էր պարսիկ զորաբանակի մասին, որ պետք է անպայման ոչնչացնել «օրինակելի կերպով», որ նրանից հետո ոչ մի զորաբանակ չերևա Հայոց աշխարհի սահմանի վրա: Ապա խոսեց թեոդոս կայսրին ուղարկելիք նամակի մասին, որ պետք է շտապ կազմել և ուղարկել:

— Ես կխնդրեի նամակը կազմել այս իսկ երեկո:

— Հավաքվենք թո ապարանքում, — հարեց Հազարապետը:

— Ես իսկ այդ էի ուզում առաջարկել,— ասաց Վասակը.
հասկանալով Հաղարապետին:

— Հիմա մենք կցուցադրենք ամեն գործում մարզպանի զը-
խավորումը,— ասաց Գաղիշոն խորիմաստ շեշտով,— դա կշի-
կտա և մեր համերաշխությունը կվկայի կայսրի առաջ:

— Անշուշտ, անշուշտ,— ասացին նախարարները:

Մոտ եկավ Վարդանը Ատոմի հետ: Նա խոնարհ ողջունեց
Վասակին և նախարարներին:

— Չե՞ս կարծում, որ դանդաղում ենք, Սպարապետ,— հարց-
րեց Վասակը:

— Այո, ինչպես միշտ,— ասաց Վարդանը:

— Կրկին սուրհանդակներ պիտի ուղարկենք նախարարնե-
րին, որ հավաքվեն:

— Երևի կգան,— ասաց Վարդանը անպատասխան շթողնելու
համար մարզպանի խոսքը:

Հեռուն, Վաղարշապատի ճանապարհին պղտոր փոշի բարձ-
րացավ, որ հետզհետե աճում էր ու բարձրանում: Բոլորն իրենց
հայացքներն ուղղեցին այն կողմ: Նոր զորք էր գալիս: Դրոշները,
որ ծածանվում էին առջևում՝ չէր որոշվում: Բայց Դավիթ սեպուհը
մի փոքր լարված նայելով՝ ասաց.

— Համազասպ իշխանի նժույգի խաղն է... Մյուս գունդը
Արշարունյացը կլինի:

Վարդանը աշխուժացած շրջվեց այն կողմ: Այնքան ամիսների
մտահոգության առարկան՝ Մամիկոնյան լրիվ զորքը... որի վրա
նա դրել էր իր զինավոր հույսը: Նա ժամ առաջ կամենում էր տես-
նել այդ համալրումը, Համազասպի գործը, որ շեկավ չհասավ իր
ժամանակին Անգղում: Որից նա գայրացած էր նաև...

Սեպուհները նժույգ նստեցին և ընդառաջ ելան ժամանող
զորագնդերին:

Մի փոքր անց հրապարակը լցվեց երկու հեծյալ գնդերով՝
Մամիկոնյան և Արշարունյան: Դրանք նորակազմ, նոր գնեք ու
հանդերձանքով զինված՝ երիտասարդներ էին: Ժամանողները զո-
րական ողջույն տվին մարզպանին և նախարարներին: Արշավիբ
Արշարունին ծածուկ ու կասկածոտ հայացքներ նետեց Վասակին
ու Գաղիշոյին, բայց հասկանալով նոր իրադրությունը՝ զգուշա-
ցավ երևույթը մատնել: Համազասպը երկյուղած գննեց Վարդա-

էին: Վարդանը ևս փոխանակեց հայացքը նրա հետ և ոչինչ չը-
խոսեց:

— Ոտից գլուխ նորակոշիկ են, — ասաց Արշավիր Արշարու-
նին զվարթ ձայնով և մտաեցավ Վարդանին:

Մինչ Վարդանը խոսում էր Համազասպի և Արշավիրի հետ՝
Հարավային ճանապարհից մի ստվար խումբ մտաեցավ Արաքսի
կամուրջին: Զինվորների և զինված շինականների մի ուժեղ պա-
հակ խումբ շրջապատել էր մի այլ խմբի, որ երևում էր պարսիկ-
ներ էին: Խումբը անցնելով կամուրջը կամենում էր մտնել քաղա-
քադռնով ներս՝ կանգ առավ, խոսեցին իրար մեջ և ապա թեքվե-
ցին դեպի ճամբարի հրապարակը: Երբ խումբը մտաեցավ՝ պարզ-
վեց, որ դրանք զինվորներ ու շինականներ էին, որ բերում էին
կապկպած Գենշապուհին, Միհր և Որմիզդ. մոգպետներին ու
Գարեհին, որոնց հետևակ բերելով՝ նոր էին միայն հասնում Ար-
տաշատի բանտը:

Ինչպես երևում էր՝ պարսիկ մեծամեծներին բռնել և կալա-
նավորած բերում էին զինվորները, բայց ճանապարհին նրանց
միացել էին շինականներ և փորձ արել սպանել նրանց, զինվոր-
ները արգելել էին, որպեսզի բերեն մայրաքաղաք և ահա այստեղ
էր, որ շինականները ստվարացել էին և վտանգել կալանավորնե-
րի կյանքը: Գրանց մեջ ամենից մուկեանածը այլանդակված դեմ-
քով, Սահակ շինականն էր, որ առաջնորդում էր շինականներին
և իրապես կալանավորել էր թե՛ պարսիկներին և թե՛ զինվոր-
ներին:

Վասակը վրդովվեց, երբ տեսավ գզգզված, ճանկոտոված և
ճանապարհի փոշիների մեջ կորած պարսիկ մեծամեծներին, որ
հոգնած թեև, բայց կատաղե հայացքներով կանգնեցին նրա գի-
մաց: Բայց երբ տեսավ, որ ոչ միայն կալանավորները, այլև
նրանց կալանավորած զինվորները իրենք կալանավորված են շի-
նականների կողմից, որոնք քարերը ձեռներին պատրաստվում են
քարկոծել կալանավորներին, և այս ողջ խումբը առաջնորդում է
մի շինական՝ կատաղեց խենթանալու շափ:

Երբ բոլորովին մոտեցան՝ Վասակը ետ նայեց Վրամին: Սա
նժույզը թշեց և արագ մոտեցավ:

— Քշիր դրանց ինձ մոտ, — հրամայեց Վասակը: Վրամը
նժույզով մխրճվեց բազմության մեջ: Սա ճեղքվեց երկու մասի:

Բայց Վառը մտրակի հարվածներ իչեցրեց ուշացողներին դեմքին,
զիխին:

— Ի՛ն՛սը, դե՛սը, — հրամայեց նա, — մարզպանի մո՛տ:
Քարկոծելու պատրաստ բազմութիւնը վազեց դեպի մարզ-
պանը:

Վասակը դիմեց շինականներին.

— Ձեզ ո՞վ տվեց քարկոծի հրաման:

Մի ծերունի առաջ եկավ և հագիվ զսպելով կզակի դողդողու-
մը՝ ասաց.

— Վրե՛ծը, տեր մարզպան, վրե՛ծը...

— Ա՛ն քեզ վրե՛ծը, — հարվածեց նրան մտրակով Վասակը:

Ծերունին ընկավ: Իագմութիւնը մոմոաց, մոնչաց և շար աչ-
քերով խայթեց Վասակին: Նա ընդունեց այդ հայացքը և զայրա-
ցած գոչեց.

— Իշխաննե՛ր եք դուք, դատավորնե՛ր... դուք զլո՛ւխ եք
բարձրացնում:

Վասակի այս վարմունքը վարմացրեց շինականներին: Նրանք
շհասկացան իմաստը:

— Տե՛ր մարզպան, — շարժվեց դեպի Վասակը մի երիտա-
սարդ, — քո կամակատարն ենք:

Վասակը մի հարված էլ սրան հասցրեց: Շփոթված բազմու-
թիւնը նրան էր նայում տարակուսած:

— Գու զորակա՛ն ես, որ զորք ես վարում, դու ո՞վ ես; —
հարցրեց Վասակը Սահակին շարագույժ սպառնալիքով:

— Հանուն հո՛ր, որդո, հոգոյն սրբո, զինվորյալ աշխար-
հի, — լայն ու բարձրագոչ շեշտով դեմքը խաշակնքելով գոչեց Սա-
հակը և առաջ եկավ զինվորյալի համարձակութեամբ:

Դարձյալ այդ միշտ և ամեն տեղ Վասակի դեմ կանգնող ա-
տելի զինվորագրութիւնը...

— Ի՛ի՛նչ... հանդգնում ես խոսե՛լ, — պտթկաց Վասա-
կը, — ես քեզ կախե՛լ կտամ...

— Կախել տաս՝ զինվորյալ եմ, վառել տաս՝ զինվորյալ եմ, —
պատահելով կուրծքը՝ մերկապարանոց ավելի առաջացավ Սա-
հակը, ահադին քարը ձեռքում սեղմած, աչքերն արյունակալած
գոչեց.

— Հրաման եք տվել՝ հրամաններդ կատար: Մահ եք հրամայել՝ մահ ենք տալիս թշնամիներին:

— Մահ,— մոռնաց բազմությունը:

— Հրաման տուր, տե՛ր քրիստոնյա,— սպառնալով Վասակին գոչեց Սահակը և քարը բարձրացրեց, որ զարկի պարսիկներին:

Վասակը դողաց զայրույթից, բարձրացրեց մտրակը, շաշեցքեց օդում և դաժան աչքերը ոլորելով Սահակի վրա՝ առաջ մըղվեց դեպի նա:

— Դո՛ւ... դո՛ւ... դո՛ւ... հասկանո՞ւմ ես ում դեմ ես վեր կացել...

Սահակը այլայլվեց, սպառնալի խոժոռումով վճռական առաջ մղվեց և գոչեց ցասումնալից.

— Ես աշխարհքի՛ համար եմ վեր կացել... Աշխարհքն էլ կը գատի ինձ... Իսկ դո՞ւ, դո՞ւ ում դեմ ես վեր կացել...

— Զինվորագրությո՞ւն ես հանում դեմս... Ես կշնջե՛մ ձեր բոլորի զինվորագրությունը, ապստա՛մք շներ...

Վասակը սևացավ զայրույթից և շկարողացավ զսպել իրեն, նժույզն առաջ քշեց և մտրակով շառաշուն հարված հասցրեց Սահակին:

— Մեկ է՛լ զարկ, տեր մարզպան,— գոչեց Սահակը կուրծքը դեմ անելով,— մեկ է՛լ... տեսնեմ մինչև ո՛ւր կհասնես...

Վասակը կրկնեց հարվածը:

Սահակը ավելի մոլեգնեց՝ վիրավորանքի՞ց, թե՛ կատաղությունից: Նա սպասում էր այդպիսի վերաբերմունք մարզպանի կողմից, որը, ինչպես վճռվել էր Անգղում, մյուս նախարարների հետ միասին նշանաբան էր տվել ոչնչացնել պարսիկներին: Վարդանը մղվեց միջամտելու, և թույլ շտալու վերին աստիճան անվախել և հանդուգն արարքը, որ սկսվում էր, բայց և ինքը ուշադասավ մի վայրկյան, և մինչ կմտածեր առաջն առնել՝ արդեն Վասակը ինքնիրենից դուրս էր եկել, իսկ Սահակը հանդգնել: Եվ զայն ժամանակ, երբ Անգղի արյունալի դեպքերից Վասակը հագիվ էր վերականգնել իր պատիվն ու վստահությունը:

Սահակը զինվորյալի կրթից կատաղի դեմ էր անում իր մարմինը Վասակի հարվածներին: Վերջինս նույնպես մոլեգնեց և սկսեց տեղալ հարվածները: Ստացվեց մի ոգորումն, կատաղի կը-

գիվ մի նախարարի և մի շինականի մեջ, ուր մեկը հարվածում էր, որ ընկճի շինականին, իսկ սա ավելի էր մղվում դեպի հարվածները: Այլևս հաղթել սրան անկարելի էր:

Աննախընթաց, անլուր բան... Բազմությունը քարացավ: Նախարարներն անհանգստացան: Ոչ ոք չհամարձակվեց օգնության հասնել Վասակին: Գաղիշոն մի շարժում արեց օգնելու, բայց ըզգաց դրա վտանգավորությունը: Դրությունը դառավ նվաստիչ տազնապալի: Հարկ էր, որ մի կողմը զիջեր: Բայց մի անգամ իր դիրքից դուրս եկած Վասակի համար ուշ էր այլևս կրկին զսպելը: Իսկ բազմությունն ու զորքը, ինչպես և կապկապված պարսիկ մեծամեծները, արդեն տեսել էին յամեն ինչ: Հազարապետը ուրախացավ: Վասակը մերկանում, վարկաբեկվում էր: Իսկ Վարդանը տեսնելով Վասակի խայտառակությունը՝ կրկին մղվեց միջամտելու: Բայց հիմա ընկավ անտանելի և անել դրության մեջ: Այլևս ուշ էր և անօգուտ: Վասակն հարձակվում էր, Սահակը հակահարձակվում: Մնում էր, որ դարձյալ Վասակը տեղի տար: Եվ հետո՝ երբ դիտեց Սահակին՝ նրա առջև գծվեց սրա կերպարանքը, տխրաշուք այլանդակված դեմքը, բարձր կորովի հասակը, կյանքի մահի հայնկույսում կանգնածի անդիմադրելիությունը: Նա հիացավ և մնաց անվճռական դիրքում:

— Քաշեցե՛ք դրան, — գոչեց Գաղիշոն:

Թիկնապահ Վոամը և մյուս թիկնապահները հարձակվեցին Սահակի վրա, բայց սա գերմարդկային ուժով կրկին կպավ գետնին և ամրակուռ թևերով պաշտպանվեց:

— Ո՛ւհ, — կատաղի ցասմամբ թափ տվեց իրեն Սահակի հետև կանգնած զինվորների բազմությունը, դեմ արեց կուրծքը թիկնապահներին և ցասման կրքով, ինքնամոռաց հափշտակությամբ դիմադրեց նրանց:

Մինչ կանդրադառնային զինվորները՝ այս ըմբոստ վարմունքին, որ զինվորայլի հափշտակություն էր արդեն՝ Սահակը նրանցով շրջապատված՝ երկաթ բազուկները օդում կարկառեց և գոչեց վիրավոր ու ցասումնալի.

— Աշխարհք ամենայն, վե՛ր կաց դատաստան... Ի՞նչ է մեր օրը... իշխանը՝ տանջի, պարսիկը՝ մաշկի: Քա՛ր քաշեցինք, փո՛ւշ քաղեցինք՝ չլրծանք: Բա մեզ արդարություն չկա՞: Այ, տեսե՛ք, —

շրջվեց հանկարծ Սահակը դեպի Գենշապուհը, — տեսեք, աստծոս պատկերը շարդեց երեսիս... սրա վրեժն ո՞վ կտա ինձ, — դու ինձ մի՛ վախեցնի, տեր մարդպան. — առաջ գնաց զինվորյալը դեպի Վասակը, — ես յոթը կաշի մաշկվել, յոթը կրակ վառվել, անցել եմ ահն է՛լ, մահն է՛լ, ես հիմա մաքուրից մաքուր եմ: Ո՞ւմ ես վախեցնում:

Կարծես խարույկի բոցը լիղեց Վասակին: Հանկարծ նա հիշեց Անգղի շարաշուք զինվորյալի դեմքը փաթաթած: Եվ գունատվեց, Նա վարկարեկվում էր շարաշար: Նա մենակ մնաց իր անխոհեմ պոռթկումով: Բայց դեպքն էլ դաժան էր, անվայել, աննախընթաց, խելքից մտքից դուրս: Պե՞տք էր ոչնչացնել այս ապստամբին, ուրիշ ելք չկար նրա համար: Եվ նա այլակերպված բարձրացրեց սուրը և գնաց Սահակի վրա մտրակահար, սմբակակոխ չնչելու, որ սիրտն իշնի... բայց ավելի վատթարացավ դրությունը: Է՛հ հակը իր վիրավոր ու այլանդակ դեմքը կծկելով մի ձեռքով բռնեց նրա սուրը և մյուս երկաթ ձեռքով բռնեց նժույզը:

Սա արդեն վեր էր ամեն հանդգնությունից:

— Աստվա՛ծ արդար, հասի՛ր, աստվա՛ծ արդար, հասի՛ր, — գոչեց Ջարեհ եղբայրը և եկավ հավասարվեց Սահակի հետ՝ կուրծքը դեմ արած սեպուհներին: Մոնշալով վրա հասան նաև Պողոսը և մյուս շինականները:

— Մենք է՛լ ենք զինվորյալ, մենք է՛լ զինվորյալ ենք, — գոչեց Ջարեհ եղբայրը ձայնակցելով Սահակին, հեկեկաց, — կոտորի՛ր ողջ ազգը...

— Սպասե՛ք, ի՞նչ են ուզում, — հանեց սուրը Առաքելը և արյունակալած աչքերով ուտելով Վասակին, առնձջ գնաց դեպի նա: Գնաց և զայրույթով լցված բազմությունը:

Կարծես մի հայտնություն, կայծակնային մի լույս փայլատակեց շինականին շրջապատող բազմությանը: Ողջը միանգամից հափշտակվեց — և շինական, քաղաքացի, զինվոր հանկարծ միացած Սահակին և նրան մղելով՝ մղեցին Վասակին իր նժույզով: Միայն միահամուռ ընդվզման մեջ, բազմությամբ իրար զանգված այդ շինական ու զինվորական ժողովուրդը զգաց իր ճշմարտության հայտնությունը, իր ուժը, ինչ բազմիցս նա զգացել էր, բայց թերի, բնազդաբար, որ իր գործը կարող է և իր ձեռքով տեսնել, ոչ այնպես, ինչպես Անգղում, որ Վասակի, իշխանավո-

րի դեմ ցույցեր արեց, գնաց միայն իշխանավորի հրամանով
Ի՞նչ էր կամենում նա հիմա անել՝ այդ էլ թերևս պարզ չէր նրա
համար, բայց իր գինվորյալ շինականի արարքը սիրտ ու միտք
տվեց իրեն:

Ոչ ոք չէր սպասում նման արարքի:

Իսկույն, ական թոթափել Արտաշիւրը և Ռշտունի սեպուհը՝
Թոման, սրամերկ հարձակվեցին Սահակի և բազմութիւն վրա:
Բայց գինվորները, արտաշատցիք և Անգղից եկածները իրենք
հորձանք տվին և կանգնեցին նրանց դեմ: Սեպուհները սակայն
խրվեցին նրանց մեջ և ոչ ոք չնկատեց թե ինչպես հանկարծ Ար-
տաշիւրը՝ սյունյաց սեպուհը՝ այլայլված, իրեն կորցրած ճեղքեց
բազմութիւնը, արագահոս թռավ դեպի Սահակը և սրով պատ-
րաստվեց հարվածել նրա գլխին: Բայց Առաքելը իր սրով կանգ-
նեց նրա առջև: Իսկույն վրա հասավ Ռշտունյաց սեպուհը՝ Թոման,
և սուրը բարձրացրեց, որ ինքը հարվածի:

Այլևս չկարողացավ զսպել իրեն Վարդանը:

— Հայրենիքի գինվորյալի՞ն, — ցասումնալից հարձակվեց
Արտաշիւրի և Թոմայի վրա նա: — Ո՞ր իրավամբ: Ո՞վ եք դուք:
Հազկերտի գազաննե՞րն եք, թե՞ հայրենիքի գինվորյալներ: —
Կապեցե՞ք սրանց, — դիմեց գինվորներին Վարդանը, — գանահա-
րեցե՞ք...

Զինվորները շփոթված նայեցին Վարդանին, բայց, նկատելով
նրա խիստ հրամայական հայացքը՝ կատարեցին հրամանը՝ ար-
ձակելով իրենց կաշեգոտիները և կապելով սեպուհներին:

Սակայն հարկ էր վերականգնել իշխանական պատշաճավո-
րութիւնը: նա դիմեց բոլորին.

— Գաղարեցե՞ք... Վե՛ր կաց, շինական, — ասաց նա Սահա-
կին մեղմաձայն:

Սահակը վեր կացավ:

— Պատի՛վ տուր մարզպանին, — հրամայեց Վարդանը մոռլլ
հանգստութիւնամբ:

Սահակը պատիվ տվեց Վասակին:

— Հիմա անցիր ճամբար շինականների մոտ: — Դո՛ւք ես, —
ասաց նա մյուս շինականներին: — Իսկ գինվորները Քող կալա-
նավորներին տանեն բանտ:

Առաջ եկավ հանդարտ ու խիստ հայացքը գետնին ոչառունցի Արթին բեռին:

— Ճշմարիտն ասեմ՝ ո՛չ նեղացեք, իշխաննե՛ր, Սպարապետ,— ասաց մեղմ ու արժանապատիվ եղանակով,— գիտե՛ք, օրենք է, որ դուք էդպես լինեք, մենք՝ էսպես: Ճշմարիտ որ դուք աամկի ցավը չգիտեք: Մենք մեր ցավի համար ենք եկել էստեղ: Քողեք մեր ցավի կոբվը կովենք:

Վարդանը դժվար կացութեան մեջ էր: Նա լսեց Արթինին և լսեց...

Մտայլ ճնշումը սակայն խոռվեցրել էր ողջ իշխանական դասը: Վաստիս այնքան էր վիրավորված, որ միայն լուել կարող էր, ծածկել վիրավորանքը և թույլ շտալ, որ հասնի մի ավելի մեծ վիրավորանք: Նա զգում էր, որ ժամեծամ վիժում է իր դիրքը: Եվ թե մինչև ուր կհասնի այդ անկումը՝ հայտնի չէր:

Նոսեց Վարդանը:

— Նաև ի՛նձ ցավ, տե՛ր մարզպան, որ շինականը հասավ այդպիսի անլուր հանդգնութեան: Պետք չէր տեղիք տալ...

Վասակը շոր արհամարհանքով ասաց.

— Սա անլո՛ւր իշխանազանցութիւն է, ապստամբութիւն իշխանութեան, օրենքի դեմ...

— Օրենք չէ՛ ձեռ բարձրացնել զինվորյալի վրա:— Զինվորյալը երկիր է պաշտպանում, տեր մարզպան — ձայնը բարձրացրեց Վարդանը:

Վասակը շպտաստիանեց: Նա միայն խուլ ձայնով նժույզ պահանջեց: Շարժվեցին: Նախարարները ևս հեռացան: Մնաց Վարդանը և Ատոմին ու Համազասպին ասաց, որ մնան: Վարդանը նստեց մի քարի վրա, նրանց դիմաց, լուռ, հարևանցի դիտեց նրանց և երկար ժամանակ շխոսեց:

— Ո՛ւր է, թող առա՛ջ գա շինականը,— հրամայեց Վարդանը:

Շինականները պառակտվեցին և ճանապարհ տվին: Սրանք առաջացան, և նրանց մեջ Սահակը եկավ, կանգնեց Վարդանի առջև:

Ամեն կողմից սուր հետաքրքրութիւնը շարժեց բազմութեանը: Պողոսը, Հովհաննես Կարապետը, բոլոր նրանք, ովքեր վաղուց ձգտել էին խոսել Վարդանի հետ՝ իրար առաջ կտրելով սեղ-

մըվեցին Վարդանի շուրջը: Դրանց հետեւեցին նաև գեղջկուհիները, սրերը գոտինների մեջ:

Քաղաքացիները, որ զինվորներից զսպված կանգնել էին հեռու՝ հանկարծ նրանք էլ կոտորեցին իրենց պատնեշն ու խուռնեքամ խուժեցին դեպի Վարդանը: Դավիթ սեպուհը փորձեց ետ տալ նրանց, բայց չհաջողվեց: Հովակիմ դարբինը, Վարաժը, Մարկոսը, դողդոջ շրթունքներով մի բան մրմնջալով Աբրահամ պապիկը, մոլեռանդ Զարեհ եղբայրը ճեղքեցին բազմութունը և ամենքից առաջ եկան մոտեցան Վարդանին: Այս տեսնելով՝ շնայած Դավիթ սեպուհի խիստ արգելքին՝ քանդվեցին իրենց զորագնդերից և հոսեցին եկան տարբեր նախարարական զինվորներ: Բոլորն էլ սկսեցին երանությամբ դիտել Վարդանին: Ոչ ոք խոսք չէր գտնում ասելու: Ամենքը գորովանքով դիտում էին նրա ամեն մի շարժումը, խանդավառվում նրա ներկայութունից: Սուր հետաքրքրությամբ և ակամա ակնածանքով դիտում էին ուշտունցիները: Երանության մեջ լողում էին կորյունն ու մյուս նորակոշիկները: Ամենից հեռու կանգնած էր Առաքելը և հանգիստ դիտում էր այս շարժումները:

Վարդանը նայեց իր առջև կանգնած շինականին: Դա խոշտանգվածի, ալյանդակվածի և մինչև հոգին ծաղրվածի պատկերն էր: Մի աչքը կույր, մյուսը հազիվ փրկված, քիթն ու այտերը չախշախված մարդը ցասում էր զարթեցնում:

— Դենշապուհն արեց... — մոռյվեց Վարդանը:

— Դենշապուհ պարսիկը, Սպարապետ, — բարձրաձայն խոսեց Սահակը, — Դենշապուհ պարսիկը. աստծու պատկերը շնչխեց երեսիս... ո՞վ կտա դասս...

— Դատդ կտա հայոց ժողովուրդը, շինական, — նույնպես բարձրաձայն խոսեց Վարդանը, — Դենշապուհ պարսիկը ցանկանում է շնչխել հայոց ժողովրդի պատկերը...

— Բա էլ ո՞նց պիտի լինի հայոց ժողովրդի բանը, թե պիտի մեկը ջոկի իշխան-նամիկը, մեկելները՝ մամկուն-ոշտունը:

— Իմացիր, շինական, որ այս կովին վեր են կացել և՛ իշխան-նամիկ, և՛ մամկուն-ոշտուն, ինչպես ասում ես: Ամենքս ազատվում ենք, զինվորյալ ենք ազատության: Պատրաստվեցի՛ք ազատության պատերազմին:

Բոլորը խաշահնքեցին: Եվ լուսթյան մեջ մի առանձին հուսահատությամբ և միաժամ հուսով լսվեց Սահակ շինականի թառանջը.

— Գովե՛նք, Սպարապետ, սերո՛ւնդ-սերո՛ւնդ կովով գնանք՝ մի տեղ լույսը բացվի...

Վարդանը հուզված-լցված նայեց Սահակին, բազմության և գլուխը շարժեց տխուր.

— Ազատությունը դժվարի՛ն բան է, շինական... այո՛, գնանք սերունդ-սերունդ հասնենք...

Հետո արագ վեր կացավ, մի անգամ ևս ջերմ հայացքով գրկեց ողջ բազմության և Ատոմի հետ հեռացավ դեպի Արտաշատ:

Զարեհ եղբայրը միգամած աչքերով նայեց Վարդանի հետևից և հառաչելով ձգեց.

— է՛, է՛, է՛... լա՛վ է աշխարհքը, լա՛վ, մենակ ի՛նչ կանես՝ օձի բերանում... Հրե՛ս — վեր է կացել սա, որ հանի... Ուժը պիտի պատի՛ որ... ցավը շա՛տ է, ցա՛վը...

— Կպատի՛,— կոշտ ձայնով ճնշեց նրան Առաքելը ու մի փոքր հետո,— թիկունք կտանք՝ կպատի: Կպատի ու իր աշխարհքը կտանի: Դու ապա մե՛րը, մերը, բա մեր աշխարհքն ապա, որ արյունն էլ մերն է՝ պիտի հանի՛ մերը...

Երեկոյանում էր: Սովերները սողացին, ձգվեցին: Խարույկի շուրջը նստեցին շինականները և սկսեցին հագստանալ, մտորել:

— է՛, է՛, է՛, ցա՛վը շատ է, ցա՛վը... արդարություն չկա, ա՛յ թե ինչու ցավ կա,— ասաց Եզրասը գլուխը գետնին հակելով:

— Կա արդարություն, պիտի գա,— ասաց մի շինական խոհուն աչքերը կրակին:

— Պիտի գա՛, կլինի, երբ կլսվի խղճի ձայնը:

— Պիտի լսվի՞ որ,— քմծիծաղ տվեց շորրորդը:

— Պիտի լսվի,— հաստատեց Եզրասը ոգի առած,— ուսմկի ձայնը հանց կայծակ՝ պիտի որոտա, լեռները դողացնի:

— Ե՛րբ, է՛, ե՛րբ...

— Դարերի մի դար, օրերի մի օր, ական թոթափելու մի ական թոթափել: Հանկարծ աշխարհքը պիտի որոտա, դատաստան պիտի բացվի և ամենից առաջ ուսմիկը պիտի կանչվի դատաստանին:

— Ինչո՞ւ ուամիկը:

— Նրա համար, որ ամենից անիրավածը ուամիկն է: առաջին գանգատի իրավունքը նրանն է: Պապական շուր, ուամիկին՝ դատաստան:

— Այդ ճշմարիտ է,— ձայնեցին շինականները:

— Ռամկի շարշարանքը շափն անցա՞վ:

— Մով դառավ:

— Մո՞վ, ցամա՞ք:

— Է՛, է՛, մենակ ուամիկն է: Հին Մասյաց Ուտնում մարդ է երևացել, ասել է՝ աշխարհք պիտի մին էլ քանդվի, մին էլ շինվի,— ասաց Սզրասը:

— Ինչո՞ւ քանդվի, ինչո՞ւ շինվի: Շինած է ու կա: Մո՞ւտ է, ի՞նչ է,— զարմացավ մի այլ շինական:

— Մուտ՝ ոտից գլուխ: Շինվի՝ դրսովի:

— Ճշմարիտ աստված,— ձայնեցին շորս կողմից շինականները:

— «Շինվի՝ դրսովի»,— ձգեց մի ուրիշը— ախր ե՞րբ, է՛, ե՞րբ... «օրին մեկ օ՞րը»... Սպասե՛ք՝ գա օրին մեկ օրը:— Օրին մեկ օրը հիմի է:

— Հիմի չէ,— կտրեց մի խաժական շինականը— օրին մեկ րբ էն է, երբ կսկսվի ուամկի կոխվը:

— Հիմի էլ է՛ ուամկի կոխվ:— միջամտեց մի շատ լրջադեմ ծերունի ցածրաձայն ու համոզիչ եղանակով:

— Ո՞նց, Անդրաս եղբայր: Հազար թագավոր-իշխանի կոխվներ են կովվում, ուամիկն ի՞նչ գործ ունի:

— Ռամիկն էն ունի, որ ինչքան կոխվ է կովվում թագավոր-իշխանի՝ ուամիկը միշտ մեջն է: Ռամիկը աշխարհք է քշում առաջ: Առաքելը, որ ուշագիր լսում էր՝ ընդհատեց հանկարծ:

— Է՛, է՛, է՛, ո՛ւր գնացիք, «աշխարհքի մյուս շե՛նք» «ուամկի կոխվ...»: Ռամկի կոխվը ուամկի իրավունքն է, ուամկի արդարությունը՝ ուամկի հողը: Աշխարհք էս պահիս իշխանական է: Ո՞վ կտա մեզ հող, իրավունք: Արդարությունն եր սպասում, կգա՛, բայց էլի սուտ արդարություն կլինի, էնքան ժամանակ սուտ, մինչև կգա արդարության արդարությունը ու կմնա մեկ՝ աշխարհքը, մեկ՝ ուամիկը: Աշխարհք կդառնա ուամկական: Կովենք էս կրօնիվները մինչև գա ուամկի կոխվը:

— Ռամկին շատ բան պետք չի,— խոսեց մինչև այդ լուռ ունկնդրող մի շինական,— էնքան, որ նրա եղունգը աշխարհքի վրա մեկ բռնի...

— Չեմ հասկանում ասածներդ,— ձայն տվեց մի շինական, որ նույնպես հաճույքով ու հետաքրքիր լսում էր գրույցը,— Անդրաս,— դիմեց նա խաժակն ծերունուն,— ախր մի հասկացրու ինձ, վե՛րջը վե՛րջը՝ աշխարհքն ո՞ւմն է:

— Աշխարհք ուամկինն է,— ասաց Անդրասը հանգիստ: Բոլորը գլուխները խոնարհեցին մի ինչ-որ սրբազան լուսթյան մեջ: Միայն խարույկն էր ճարճատում ուրախ ու աշխույժ:

Գիշերը սքողում էր Վասակի ապարանքը: Խավարի թանձր մանրափողին կլանել էր պարսպի և շենքի ստվերագծերը: Անլույս պատուհանները խոսում էին ապարանքի բնակչի մենակության մասին:

Եվ իրոք՝ մենակ էր Վասակը: Խռովահույզ մտքեր էին պաշարել նրան: Վերջին օրերի անցուդարձը սրընթաց կատաղության մեջ եկան լցվեցին նրա շուրջը և տակնուվրա արին նրա գործերը: Ապստամբությունը, որի դեմ նա այնքան սարսափով պայքարել, զսպել էր՝ շղթագերծ փոթորկի նման փրթեց գնաց ողջ երկրով մեկ: Պարսից ջարդված զորագնդերը Հայաստանից փախած՝ գնում են հիմա լուրը տանելու և այլանդակ համեմատության հասցրած, շարախոսության մեջ լցնելու իրենց երկիրն ու արքունիքը: Ի՞նչ կմտածեն իր՝ Վասակի մասին, կրկնում էր նա մտքում ամեն անգամ, երբ մեկ-մեկ դառնում էր այս հանգամանքին:

Դենշապուհի, Դարեհի և մոզպետի բանտարկումը, նրանց հանդիպումը իրեն՝ Վարդանի ընկերակցության մեջ, զորատեսի ժամին,— սա խիստ ծանրացնում էր իր վիճակը: Այս մասին մտածելիս կարծես մտքերը կիզում էին նրա ուղեղը: Աղավաղ կերպ յուղի ճրագը աղոտ լույս էր սփռում Վասակի մոռյլ դեմքին: Եթե կար որևէ շարժում. այդ դեմքին կամ Վասակի ողջ կերպարանքում՝ դա ճրագի լույսն էր, որ փթթում էր երբեմն ընդոստ

շեշտով: Վասակը նստած էր եգիպտական քարե արձանի պես և նայում էր խավարի մեջ:

Ներս եկավ սենեկապետը սպասավորի հետ՝ ավելի լուսավոր ճրագով: Վասակը շնկատեց նրանց: Նրա մտքերը թռչում էին ողջ Պարսկաստանի անապատները և հասնում հեռու Ապար աշխարհը, ուր նրա «գործերն» էին. Հազարապետը, արքունիքը, Հազկերտը, իր պատանդները: Թե ի՞նչ էր կատարվում այնտեղ՝ կարելի էր միայն երևակայել և սարսափել:

Վասակի հոգու անկյուններից համառորեն իրեն էր նայում ողբերգական մի կերպարանք. ավելի շուտ՝ շէր նայում. ինքը Վասակն էր նայում նրան: Նա, այդ կերպարանքը անշարժ էր նույնպես, ինչպես և ինքը, մտախոհ և ինքնամոխ: Բայց ինչ որ մենից անհանգստացնողն էր նրա մեջ՝ դա նրա հպարտ վիշտն էր, զավակներին նվիրված մոր վիշտը: Այդ կերպարանքը ոչինչ չէր պահանջում իրենից և դա ավելի սարսափելի էր: Նրան չի ազդի ո՛չ զայրույթը, ո՛չ հրամանը, ո՛չ անգամ մահի սպանու- լիքը: Ինչպես այսօրվա շինականը... Վասակը նայում էր այդ կերպարանքին և սպասում, որ ահա նա կըրջվի դեպի ինքը և հպարտ վշտով, քարացած շրթունքներով կնայի իրեն: Ահա՛, ահա՛...

Սենեկապետը ներս մտավ: Վասակը ստսկումով ցնցվեց:

— Ի՞նչ է, ի՞նչ կա... — հարցրեց Վասակը:

— Խորխոռունյաց տերը... — կմկմաց սենեկապետը:

Վասակը սթափվեց.

— Թող հրամայի նե՛րս...

Վարագույրի մեջ չոր ու դաժան կանգեց Գաղիշոն: Վասակը ծանրաշարժ հրավիրեց նստել: Գաղիշոն հասկացավ Վասակի խոռովքը, բայց նստեց, մի հայացքով ընդգրկեց նրա կերպարանքը և անողոր ինչպես միշտ՝ ասաց.

— Այս ապստամբները մի օր կկործանեն քեզ:

— Կջնջե՛մ այս ապստամբ անո՛ւնը, հո՛տը չեմ թողնի աշխարհում, — ձայնը բարձրացրած խոսեց Վասակը բորբոքվելով կրկին, — այդ իշխանազանցութունն է, այդ իշխանության ոտնահարումն է, այդ նախարարության վերջն է: Երկրի պաշտպանութունը պատրվակ է ռամկի համար խոռվութուն հարուցելու, կարգ ու օրինք քայքայելու:

Գաղիշոն անվրդով լսեց ու անցավ ուրիշ մտքի.

— Միհրնհրսեհը հիմա շուն կտրեց այնտեղ:
Վասակը շտոսեց:

— Կսպանի՛ խեղճ պատանդներին... չի՛ խնայի... — ասաց
Քաղիշուն անխնա եղանակով:

Վասակը շնչարգել եղավ այդ խոսքից: Քաղիշուն նոր բան
չասաց, Վասակը հաճախ էր այդ սարսափելի մտքերով տանջվել:
Բայց և այնպես Քաղիշույի, մեկ ուրիշի նույն մտքի արտահայտու-
թյունը ազդեց Վասակին իբրև նոր, ահավոր լուր: Վասակը իր
մազմզոտ հոնքերի տակով ատելությամբ վեր նայեց Քաղիշույին:

— Կսպանի՛, անշուշտ կսպանի՛, — կրկնեց Քաղիշուն՝ շա-
բունակելով բարձրաձայն մտածել Բաբելի և Ներսիկի մասին:

Քաղիշուն խոսում էր անգթորեն ազատ, առանց հաշվի առ-
նելու իր խոսակցի զգացմունքները: Բայց Վասակին վշտացնելու
ցանկության ամենաթեթև նշույն անգամ չկար նրա այդ ձևի խո-
սելու մեջ: Նա հայացքն ուղղած իր ներքին աշխարհին՝ դիտում
էր այնտեղ առարկաներ, մարդիկ, արարմունքներ և տեղեկատուի
հոգատարությամբ կամ զրուցընկերի ջանասիրությամբ հաղոր-
դում էր, թե ի՛նչ է տեսնում և ինչե՛ր են կատարվում իր առջև:
Նա որոնում էր այդ կատարվածները, նրա համար կարևոր էին
իրողությունները, փաստերը. կատարվո՞ւմ է փաստը, իրողու-
թյո՞ւն է մի բան — վերջացավ: Ուրեմն պետք է հայտնել, խոսել
այդ մասին: Իսկ թե դրանից ի՛նչ կզգան ուրիշները և ի՛նչ կանեն,
ի՛նչ հետևանք կունենա ասելը կամ դեպքերը ի՛շպես կընթանան՝
չէր հետաքրքրում Քաղիշույին:

Նա չէր էլ նայում Վասակին, որ նկատեր, թե քանի՛ գույն
փոխեց նա՝ լսելով իր խոսքերը:

— Հիմա լուրը հասած կլինի Հազկերտին, — շարունակեց
Քաղիշուն, — ինչե՛ր պատմած կլինեն... այ՛ հիմա կեղջերահա-
րի կատաղի ցուլը... Քեզ կմեղադրի ամենից առաջ և ամեն բա-
նում: Որ Միհր մոգպետը անմտածված գործ բռնեց, Անզղի դեպ-
քերի պատճառ դառավ, որ Դարեհը արյունհեղություն էր որո-
նում, որ այս մեր մոլեգնածը ապստամբության կրակը վառեց —
սրա մասին ոչ ոք չի խոսի: Բոլորի հանցանքը կզցեն քո վիզը:
Փորձի՛ր հասկացնել, ցույց տալ իսկական հանցավորներին —
ո՞վ է լսողը: Հիմա էլ պատերազմը վառվում է, դեպքերը մեծա-

Նում էն, ո՞վ ժամանակ ունի և սիրտ քեզ լսելու: Տերության գործերն այդպես են: Կյանքը հենց այդպես է:

Վասակը լոկլայն ըմպում էր դառնադի այս բաժակը և ինքն իրեն հառաչելով խոր գցում վիշտը և ցասումը հոգու անհատակ անդունդը: Նա գիտեր Գաղիշոյի բիրտ անտարբերությունը դեպի իր անձնական տառապանքը և չէր փորձում ոչնչով արգելել նրան շարունակելու իր խոշտանգիչ խոսքը:

— Բայց ափսոս Բարիկն ու Ներսիկը,— գլուխը թափ տալով յուրովի ժպտաց Գաղիշոն,— լավ պատանիներ էին: Խոսքի հետները վերջին օրերը: Գնալիս՝ ճանապարհին էլ շատ եմ խոսել հետները, սքանչելի տղաներ էին... Գազանը հրեշավոր խոշտանգումներով կսպանի... Ափսո՛ս...

Ըստ երևույթին Գաղիշոյի դիտելու և տեղեկացնելու մարմաշք չէր հագեցել: Ընդհակառակը՝ բորբոքվում էր ավելի: Նորանսք հիմնավորումներ, իր միտքը հաստատելու նոր փաստեր հանգիստ չէին տալիս նրան: Նա ազահորեն վրա ընկավ իր անողոք մտքի մի այնպիսի նոր հաստատություն, ինչպիսին Դենշապուհի, Դաբեհի և Միհր մոզպետի բանտարկումը:

— Սրանց կզգզե՞ն, կտան սմբոխի բերանը, ողջ տեղերը ականջնե՞ր կթողնեն... Դո՛ւ, Հազկե՛րտ, եկ ու մարսիր... Գիտե՞ս ինչ անարգանք է սա արքայի անձին... Սրանից հետո ի՞նչ Բարիկ, ի՞նչ Ներսիկ... Դու ինքդ արդեն դատի տակ ես այս պահիս: Եթե Հազկերտը Վարդանին գցի իր ճանկը՝ այնպես չի պահանջի, ինչպես քեզանից: Հա՛ա՛... սաստկագի՛նս կպահանջի: Կասի՛ նա իր ազգի Սպարապետն է, նա կարող է դավաճանել ինձ: Բայց դո՛ւ,— դու մարզպան ես, ի՛մ պաշտոնյան...

Վասակը զգում էր, որ եթե խոսի՝ կժժտվեն: Թեև այսպես անտանելի էր: Վասակը շարունակեց լսել, մանավանդ որ Գաղիշոն պատասխանների չէր էլ սպասում. նա գոհ էր, որ արժարժում էր իր մտքերը:

— Քեզ արդեն դավաճան են համարում: Ազգի դավաճան,— շարունակեց Գաղիշոն,— բայց էլ ո՛ւր է ազգ, ազգը վերջանում է: Չունենք ուժ, չունենք իշխանություն, չենք էլ ունենա: Այլևս ի՞նչ դավաճան, կամ ոչ դավաճան... բայց որ հիմա դու պարսկանում ես, հրաժարվում մի ազգից, որ վերջանում է՝ քեզ մահով են ռսպառնում... Եվ ցավ է, որ քո այս բաները չեն հասկանում սրանք,

Քշեամանում են հետդ, իսկ մյուս կողմից շեն հասկանում և արյաց մեծամեծները: Երկու կողմի համար դուրս ես գալիս դավաճան: Մանր է վիճակդ:

Վասակը երբեմն բռնկվում էր, քիչ էր մնում հարձակվի Գաղիշոյի վրա, գոռա, հայհոյի: Բայց խոհեմությունը գերակշռեց: Նա արիարար դիմացավ Գաղիշոյի սրտացավ անհասկացողությանը իր նպատակների, գործերի և իրերի իսկական վիճակի:

Մյուս կողմից Գաղիշոն ըմպեցնում էր նրան կյանքի դառնությունը, որ սկզբում նրան զրգոեց, բայց ապա նա սկսեց ըմպել՝ դառնությամբ թմբեցնել իր ներքին խռովքը:

Կյանքը սկսել էր հարվածներ տեղալ նրան, և Գաղիշոն այդ հարվածներից մեկն էր այս դաժան ժամին: «Ասա՛, ասա՛... և ոչ ոք չի հասկանա իմ գործը. այդ ե՛ս պիտի հասկանամ և ես հասկանում եմ: Սպասեցե՛ք դեռ...», — խոսեց մտքում Վասակը և վեր կացավ, գնաց դուրս նայելու խավարով լցված կույր պատուհանից: Գաղիշոն անցավ Գենշապուհի և մյուսների խնդրին:

— Հիմա ի՞նչ պիտի լինի նրանց վիճակը: Մեր մոլեգնածը կռնշացնի նրանց:

— Ի՞նչ պետք է լինի նրանց վիճակը, — մոնչաց Վասակը, — նրանց վիճակը ի՛մ վիճակն է, մե՛ր վիճակը... նրանց մեռցնելը հավիտենական վրեժ կդառնա իմ և Միհրնբերսեհի միջև:

— Ես էլ քո մասին եմ ասում, — թանձրացրեց Գաղիշոն:

Վասակը ետ դարձավ պատուհանից և հարևանցի շար նայելով Գաղիշոյին՝ նստեց իր տեղը: Գաղիշոն հատակի մի կետին հայացք գամած՝ ինչ-որ քմծիծաղ տվեց: Վասակը զգաց այդ և սպասեց թույնի նոր կաթեցման: Այդ կաթեցումը չդանդաղեց:

— Այս հո ա՛յս... Գու Վարազվաղա՛նն ասա, որ այս ժամիս թունավորում է Միհրնբերսեհի միտքը, դեմդ լարում... Ի՞նչ կասես, որ ամենահարմա՛ր առիթն է...

Ջուր կլինե՞ր սպասել, որ Գաղիշոն դադարե՞ր սղոցել: Նա ընկել էր իր մտքերի համար մի հաճելի հորձանք և լողում էր՝ որոնելով նոր ափեր, նոր դիտողություններ: Նրա թանձր կերպարանքը, ծանր ու պաղ աչքերը շէին մատնում ոչ մի նշույլ կարեկցության դեպի խոսակից մի մարդ, որ իր վրա էր կրում և կրելու էր դաժան պատասխանատվությունը այս բոլոր անցքերի:

Սակայն Վասակը ատելով Գաղիշոյին՝ միաժամ և գնահատում էր նրա վստահելի դիրքը այս գործում: Գաղիշոն բիրտ էր, բայց չէր դավաճանում Վասակին: Վասակյանների մեջ ամենահավատարիմ գինակիցը Գաղիշոն էր: Եվ եթե այս պահիս նա շիկացած երկաթով կիզում էր Վասակի սիրտը՝ հանցավոր չէր, որ դեպքերը այսպես շրջվեցին: Նա խոսում էր ճշմարիտը, ճիշտ է՝ անողոք, անխնայ:

Վասակը թեթև հոգոց հանեց ազատվելու համար հոգեկան ծանր բեռից: Եվ մտածում էր այն շարաշար մեծ ջանքերի մասին, որով նա պիտի դիմագրավեր վերջին օրերի հարվածներին: Նրա երևակայության առջև կրկին կանգնեցին պարսիկ մեծամեծները՝ Դենշապուհը, Դարեհը, Միհր մոգպետը, որոնց տարանբանտ կապկապած և անարգալից վիճակով: Գոնե չպատահեին իրար խաղաղ ու համերաշխ ճամբարի մեջ: Պետք էր, պետք էր մի ճիգով, մի հրաշքով ազատել նրանց:

Մուլը թանձրանում էր արքունիքի տան այգու ծառերի սաղարթներում: Պահակը շրջեց մի քանի անգամ ծառուղիներում և պատերի տակ: Նրա համար պարզ եղավ, որ այգում ոչ ոք չկա, բացի Սպարապետից և նրա թիկնապահից: Նա սովոր էր տեսնել Սպարապետին ուշ երեկոներին այգու խորքերում, որևէ քարի նստած խորհելիս: Այդ երեկո սակայն Վարդանը ավելի երկար մնաց: Պահակը վաղուց նկատել էր նաև մի բան, որ ինչ-որ ստվերներ են սահում երբեմն ծառուղիներում, ինչ-որ մուլթ մարդիկ են տեսակցում նախարարների հետ և անհետանում խավարի մեջ:

Պահակը մի անգամ ևս անցավ Վարդանի մոտով, ստուգեց նրան, տեսավ նրանից հեռու կանգնած Արծվիին և ապա հեռացավ իր խուղը, այգու հեռավոր անկյունում:

Արծվին կարծես դրան էր սպասում: Նայեց շորս կողմ, սպասեց մի պահ ևս և ապա մոտեցավ հողի պարսպի նեղ անցքին՝ շշնջաց:

— Անցի՛ր...

Պարսպից այն կողմը մի անմշակ, ամալի դաշտամաս էր:

Իսկույն Վարդանի առջև բուսավ մի սավեր:
— Մելքոնն եմ, Սպարապետ,— շնչաց նա:
— Ե՛կ,— ասաց Վարդանը:

Մելքոնը պատմեց, որ Փայտակարանից Աղվանք է մտել պարսկական զորաբանակը երեք հարյուր մոզբրի հետ. նրան միացել է Ճորա Պահակի մարզպանը՝ Սերուխտը, իր զորագնդով և վերցրել է հրամանատարությունը: Մոզբրն ավերում են եկեղեցիները և ատրուշաններ են դնում: Աղվանները փախել են լեռները: Հայաստան է գալիս նրանց հազարապետը օգնություն հայցելու:

— Սերուխտը կշարժվի՞ Հայաստան,— հարցրեց Վարդանը:
— Պիտի շարժվի, Սպարապետ,— ասաց Մելքոնը:
— Ինչի՞ց է երևում:
— Ճանապարհին զորքի մատակարարներ տեսա. գալիս էին

Հայաստան՝ պաշարը լրտեսելու:

— Եղա՛վ... Մե՛ծ է զորաբանակը:

— Տասն հազարի չափ: Խառն է՝ այրուծի և հետեակ:

Վարդանը մտածեց մի փոքր:

— Հոների գործն ի՞նչ արիր,— հարցրեց Վարդանը:

— Հոներն սպասում են իրենց խաբանին՝ Աթըլին՝, Այդ պատ-

ճառով էլ վճիռներ չեն ընդունում:

Վարդանը կենդանացավ:

— Ո՛ւր է գնում Աթըլը, ի՞նչ ճանապարհով: Երևի չհարցրիր,— ավելացրեց գլուխը հանդիմանորեն շարժելով Վարդանը:

— Ինչպե՛ս չէի հարցնի, Սպարապետ... բայց ամեն կերպ ծածկում են: Մենակ թե նշաններ կան, Պոնտոսի մյուս ափով՝ Բյուզանդիոն:

— Բայց ինչո՞ւ ես կարծում թե Բյուզանդ է գնում,— համահունց Վարդանը:

— Բերանից բերան բաց թողին, Սպարապետ:

— Պետք է ստուգել,— վեր կացավ Վարդանը և մի փոքր քայլից քարե նստարանի առաջ:— Դու այտք է կրկին ճանապարհ բնկնես:

— Հրամա՛նդ:

— Այդ Բյուզանդ գնալը Պոնտոսի հյուսիսով, թե հարավով մեծ խորհուրդ ունի: Դա պետք է հուշք հաստատ իմանալ: Մենք Ճորա Պահակ ենք քանդում: Հետո... իսկ եթե Աթըլը այդտեղից լցվի նե՛րս... Հոնների լցվելը ուրիշ խաղ է: Նրանք կլցվեն և կթաշվեն: Բայց Աթը՛լը... Իմաստն հասկացա՛ր...

— Հասկացա, Սպարապե՛տ:

— Նրա համար բացատրեցի, որ հիմա գնաս և այս բաներն ստուգես. Աթըլի ճանապարհը... հա՛... Աթըլի ճանապարհը... նա, որ մեր երկրով անցնի՝ կարբի՝ մեզ կտանի հետը: Այս բաները ստուգիր: Հիմա հետո մարդիկ վերցրու և խուզարկիր բոլոր ճանապարհները: Միաժամ կրկին պիտի գնաս Հոնաց աշխարհը: Հոնաց թագավորին կրկին կվստահացնես Ճորա Պահակը քանդելու խոստումը: Բայց կիմանաս Աթըլի ժամանման օրերը, որ ևս գնամ տեսնվելու նրա հետ:

— Հրամանդ, — ասաց Մելքոնը:

— Իսկ հիմա կիսկվես ախոռապետ Վարաժի տանը և այնտեղ կհավաքես հետախույզ մարդկանց:

— Հրամանդ:

Մելքոնը սահեց պարսպի անցքից դուրս:

Վարդանը դեռ երկար նստած էր քարին և մտքերի հետ ընկած նայում էր գետնին:

Այգում սովերներ լողացին: Նրանք գալիս էին դեպի Վարդանը:

Արժփին քնառուաչ գնաց. նրանք մոտեցան Վարդանին: Արգունի տան սպասավորներն էին: Մեկը նրանցից առաջ եկավ:

— Սպարապե՛տ, Աղվանից հազարապետն է եկել. նախարարները խնդրում են շնորհ բերել:

Վարդանը գնաց:

Արգունի տան դահլիճում նստած էին նախարարները և նրանց մեջ Աղվանից խաժակն և շիկամորուս հազարապետը: Ըստ երկվույթին նա արդեն հայտնել էր իր գալու նպատակը, բայց սպասում էր Վարդանին: Երբ Վարդանը ներս մտավ գահլիճը՝ Աղվանից հազարապետը վեր կացավ և ուրախ ողջագուրվեց Վարդանի հետ:

Հազարապետի ժամանումը իրարանցում էր գցել նախարարների մեջ: Դա նկատեց Վարդանը: Եվ հենց որ նստեցին՝ իսկույն

սկսեց հարցուփորձը: Հազարապետը պատմեց, որ Սերուխտը մտել է Աղվանք և իր երեք հարյուր մոզերին սփռել է ողջ երկիրը՝ բունի տարածելու զրադաշտը:

— Երկրում կոտորած է, ավերմունք, եկեղեցիները քանդում են, ատրուշաններ են դնում, մահվան սպառնալիքով ստիպում են ժողովրդին ընդունել մազդեզանց կրոնը,— գանգատավոր ձայնով և հառաչանքների միջով պատմեց Աղվանից հազարապետը:

— Մե՞ծ գորքով է եկել Սերուխտը:

— Մեծ է մեղ համար, Սպարապե՛տ:— Մոտ քսան հազար հեծյալ ու հետևակ:

Վարդանը մտածեց:

— Իսկ ո՞ւր է շարժվում,— հարցրեց մի փոքր լարված, որից երևում էր, որ նրան այս խնդիրն ավելի էր շահագրգռում:

— Երևում է, որ պիտի շարժվի դեպի Վրաստան,— բացատրեց հազարապետը:

Նախարարներին ճնշող ազդեցություն էր արել հազարապետի պատմությունը: Քշնամին մտել է երկիրը, կոտորում, ավերում է և ժողովուրդն ապավինել է լեռնաստանները:

Վարդանն այլևս ոչինչ չհարցրեց Աղվանից հազարապետին: Լսեց՝ մտածմունքի մեջ ընկնելով:

Կեզդիշերից անց էր, որ սենեկապետը մտավ Ներշապուհի օթևանը և զարթեցրեց նրան: Տարածամ անհանգստացումը խրատորեն կպատժվեր, եթե Ներշապուհը պատվիրած շինքի սենեկապետին տարադեպ հանգամանքներում իրեն զարթեցնել:

— Սպարապետը խնդրում է շտապ հրամայես իր մոտ, իշխան:

Ներշապուհը գնաց: Վարդանը նրան ընդունեց հաշտ և ըստ երևույթին խաղաղ տրամադրության մեջ:

— Քեզ հրավիրեցի, իշխան,— ասաց Վարդանը մեղմ ու գործնական,— որ վերջացնենք գործը. թշնամին գալիս է:

— Վերջացնենք,— ասաց Ներշապուհը:

— Պետք է կազմել արշավանքի ելնող զորագունդը: Եվ պետք է շտապել Աղվանք՝ ընդառաջ պարսից զորքին:

Ներշապուհը մտածեց:

— Պարսիկները կարող են մտնել նաև Ատրպատականով:

— Այնտեղ էլ դու պիտի գնաս ընդառաջ:

— Իսկ երկիրը...

— Այդ էլ քեզ եմ հարցնում...

Ներշապուհը խայթվեց: Զգաց Վարդանի ականարկը: Բայց ժամ չէր խորհրդածելու.— պետք էր վճիռներ ընդունել: Դա զգում էին երկուսն էլ:

— Դե, Վասակը կմնա ու կմնա,— ասաց Ներշապուհը,— միայն ո՞ւմ դնենք նրա գլխին: Ատոմ իշխանի՞ն, Արտակ Մոկացի՞ն:

— Դա է հնարավորը: Մյուսները զբաղված կլինեն: Վասակավոր է շատ, բայց ստիպված կլինենք,— ասաց Վարդանը:— Վաղը կազմենք նաև Թեոդոս կայսերն ուղղելիք նամակը և զորքերը բաժանենք:

— Այո, Թեոդոս կայսեր նամակը...— ասաց Ներշապուհը հուզված:

Վարդանը մտածեց մի փոքր և ապա ասաց.

— Մի դան եմ կամենում իբրև կտակ ավանդել քեզ:

— Խորին երախտիք և պատիվ ինձ...

— Պատիվը՝ Հայոց աշխարհից... Քեզ մի երկու անգամ հայտնել եմ միտքս, Հազարապետը ևս գիտի: Ես խորհում եմ հոների հետ արդեն դաշն կնքել պարսից դեմ և եթե միանան մեզ քանդել ճորա Պահակը և բաց թողնել հոն հրոսակները Ատրպատականի վրա: Հուսով եմ կհամաձայնես:

— Իսկ եթե հոները լցվեն մեր երկիրը,— տարակուսեց Ներշապուհը:

— Պարսիկները շին թույլ տա մինչև այդտեղ,— ժպտաց Վարդանը:— Կզբաղվեն հոներով: Հոների համար էլ օգտակար կլինի թեթևացնել պարսիկների կողոպտած հարստությունները:

Վարդանը ծափ տվեց: Մտավ սենեկապետը:

— Հրավիրիր Հազարապետին, Գնունյաց, Արշարունյաց և Անձևացյաց իշխաններին: Նաև Համազասպ Մամիկոնեից իշխանին:

Սենեկապետը գնաց:

— Ժամանակը անպատեհ դաժան է,— խոսեց Վարդանը հայացքը պատուհանից դուրս,— հույները պարսիկներից պարտված, իսկ քուչաններն ու պարսիկները շեն կարողանում խեղճացնել իրար... Հիմա էլ լուր կա, որ Աթրը գնում է Բյուզանդի վրա, մենք մնացել ենք մենակ... Հրաշք պետք է կատարվի, որ դուրս պրծնենք այս անգամ:

— Մտանք ասել է՝ մեծ պատերազմ,— ձգեց ներշապուհը գլուխն օրորելով:

— Օրհասական: Կինել՝ շինելու Միշին ելք չկա: Պարսիկներին ձանձրացրել է մեզ պարսկացնելու ձգձգումը Շապուհից սկսած, Հազկերտն էլ այս անգամ վճռել է գործը վերջացնել: Հիմա՛ր պնդագլուխ... Բյուզանդիո՛նն է կամենում՝ ոչնչացնել, ինչ որ նույնը ճգնում է անել սրան և այն մյուս պնդագլուխը, Թեոդոս կոչեցյալ... Մինչդեռ հարկ էր՝ միանային և դիմագրավեին մեծ արհավիրքին, որ գալիս է Արևելքից, Աթրը...
Եկան նախարարները և մի փոքր անհանգիստ, նայեցին Վարդանին:

Վարդանը հայտնեց իր մտադրությունները, բացատրեց զրևխավոր գործի էությունը և խնդրեց վճիռ կայացնել:

— Համաձայն ենք,— ասացին խմբովին նախարարները:

— Օ՛ն, գործի՛,— վեր կացավ Վարդանը,— ես կմեկնեմ վաղը չէ մյուս օրը:

Թեոդոս կայսերն ուղղելիք նամակը գրվում էր Վասակի բնակարանում՝ ինչպես Հազարապետի առաջարկն էր և հրապարակով էլ ընդունեց Վասակը: Բոլոր նախարարները՝ վարդաճանք և վասակյանք՝ այնտեղ էին: Մեծ դժվարությունամբ համոզեցին Վարդանին գնալ Վասակի մոտ:

— Համաձայն՝ հրամանիդ՝ եկանք հռոնաց կայսեր նամակը գրելու քո ապարանքում,— ասաց հանդիսավոր եղանակով Հազարապետը, սկզբից արդեն ծանրացնելով պատասխանատվության բեռը Վասակի ուսերին:

— Ուրախ եմ, Հազարապետ,— ասաց Վասակը,— անցնենք նամակին:

Կանչեցին քարտուղարին: Նա եկավ մագաղաթների փաթեթներով, մեխանով և գրչով: Նախարարները նստեցին միատեղ կազմելու նամակը:

Նամակի բովանդակությունն այս էր:

«Հովսեփի կաթողիկոսը իր բազում եպիսկոպոսակիցներով, բոլոր հայոց զրթեկրով, Վասակ մարզպանը և Ներշապուհը՝ տերն Արծրունյաց, Սպարապետի և մեծամեծ նախարարների հետ, մեծանուն թևորոս կայսերոջ հղում ենք մեր տղջուհիս»:

Նամակը հիշում էր այն սերտ կապը, որ ունեին երկու երկրները՝ հայոց և հունաց, և խնդրում էր օգնություն ընդգեծ պարսից բռնակալության:

«Ընտրեցինք մահը ազատությանը, քան կյանքը ստրկությանը: Եվ եթե դուք օգնության ձեռ մեկնեք մեզ՝ կրկին կյանք կստանանք և ոչ մահ: Եվ եթե փոքր ինչ ուշանաք՝ այս հրդեհի բոցը կտարածվի շատ աշխարհներում»:

Հազարապետը կարգաց նամակը և ապա ասաց.

— Բոլորս ստորագրենք և կնքենք նամակը:

Բոլորը ստորագրեցին նամակը և դրին իրենց կնիքները:

Հազարապետը պահանջեց նույնը կատարել նաև նամակի սևագրության տակ:

— Դա՛ ինչու համար, — զայրացավ Գաղիշոն:

— Կիսկատար հավաստիության... — ասաց Հազարապետը, — աշխարհի բան է, նամակը կարող է ոչնչանալ ճանապարհին, մարդը մահկանացու է... սակայն ի՞նչ կա մտահոգության...

Առաջարկն ընդունվեց: Բոլորը ստորագրեցին ու կնքեցին նաև սևագրությունը: Հազարապետը փաթաթեց մագաղաթը և վերցրեց իր ձեռը: Վասակը զգում էր, որ այդ մագաղաթը մի օր պիտի ցցվի իր առջև իբրև այրող փաստ Հաղիհրատի դեմ, բայց մրրկիլը փրթել էր մի անտրամ, և գեռ պետք է նրա առջև ճկվեր Փառը... «Ձուրը մտնողը անձրևից չի վախենա», — մտածեց նա: Իսկ Հազարապետը համկանալով այդ ներքին շարժումը՝ շարունակում էր նրան ճնշելու նորանոր ձևեր որոնել:

— Ո՞վ է տանելու նամակը կայսեր, — հարցրեց Արշավիրը:

— Արժան է և իբրավ, որ տեր Հազարապետը զնա, ընկերակցությունվա՞ր սեպուհների, — ասաց Շմավոնը:

— Այո, Հմայակ սեպուհը՝ եղբայրն Սպարապետի, և Մերու-
ժան սեպուհը՝ ազգակիցը Արծրունյաց տիրոջ, — ասաց Արշավիրը:
— Համաձայն եք, — հարցրեց Շամվոնը դիմելով բոլորին:
— Համաձայն ենք, — ասաց շար համաձայնությամբ Գաղի-
շոն՝ ավելի ճնշում գործադրելը համարելով կասկածելի:

Պարզ էր, որ վարդանանք չէին հեռացնի երկրից մի այնպիսի
եռանդուն զորականի՝ ինչպես Ատոմն էր:

Գրեցին նամակ նաև Վասակ Մամիկոնյան իշխանին, որպես
ներկայացուցչին Հունաց բաժնի Հայաստանում ապրող հայ իշ-
խաններին:

Այնուհետև ներշապուհը առաջարկեց զորքը բաժանել երեք
մասի. Աղվանք արշավող, Ատրպատականի սահմանն ուղարկվող,
իսկ մնացած մասը պահել Այրարատում իբրև երկրապահ զորք:
Զորքերը կլինեն խառն բոլոր նախարարություններից: Քե՛՛ գնա-
ցող և թե՛՛ մնացող:

Վասակը զգաց, որ սա կանխորոշված է վարդանանց կող-
մից...

— Մեծահույս եմ, — ասաց Հազարապետը հանդիսավոր ձայ-
նով, — որ Այրարատում կհամաձայնի մնալ Սյունյաց տերը՝ իբրև
ավագ:

Նախարարները համաձայնեցին:

— Աղվանք կգնա Սպարապետը, իսկ Ատրպատական՝ Արծ-
րունյաց տերը:

Ոչ ոք չառարկեց:

Գաղիշոն մտածեց, որ դա վատ չէ քանի որ իրենք չեն վճռում
գործերը և դեռ գերության մեջ են: Իսկ իրենք մնալով երկրում՝
կարող էին շատ բան փոխել: Նա բազմանշանակ նայեց Վասա-
կին, և նրանք իրար հասկացան:

Վարդանը, որ այս ամենին վերաբերվում էր կես-սիրտ և ան-
մասնակից՝ լիսոսեց: Վեր կացավ և հայտնեց, որ գնում է պատ-
րաստվելու: Սառը ողջունեց Վասակին և մյուսներին և դուրս
ելավ:

Նրան հետևեցին Համազասպը և Ատոմը: Ճանապարհին
Վարդանը ասաց.

— Վտանգավոր խաղ ենք սկսում... վերջներս բարի...

Կեսգիշերին Վարդանի մոայլ օթեանում խորհրդակցութեան եղավ, որ որոշեցին խստով հսկել վասակյաններին, երբ Վասակը կմնա «երկրապահ»:

Վարդանը վեր կացավ.

— Դե, օգնական աստված և ժողովուրդն հայոց: Օ՛ն, գործի՛ք բարի գիշե՛ր:

— Գիշե՛ր բարի, Սպարապետ:

Նախարարներն սկսեցին ցրվել իրենց օթեանները:

Վերջում մնացին Համազասպը, Արտակը և Ատոմը: Նրանք պզում էին, որ Վարդանը ավանդներ կունենա իրենց հանձնելուս Այդպես էլ եղավ: Վարդանն Ատոմին ասաց.

— Զորագունդը միշտ պատրաստ կպահես, կհսկես սյունե-
ցուն և իրայիններին: Ամենայն խստութեամբ, վճռականորեն կոչնչացնես մեծից մինչև փոքրը՝ ապստամբական որևէ փորձի դեպքում: Նախարարական զորքերը կամաց-կամաց կառնես թա կողմը: Զգո՛ւյշ, բերդերը չզրավե՛ն... Մեծ վտանգի դեպքում կան-
չիր Արտակին և միասին գործեցեք:

— Հրամա՛նդ, Սպարապետ:

Հետո Վարդանը դարձավ Արտակին.

— Գամի՛ր թշնամու ուժերը Մովի շուրջը, Բայց միաժամ՝ նրանց զորքերը կ'ս գրավիր մեր գործի կողմը ամեն միջոցներով:

— Հրամա՛նդ, Սպարապետ:

Ապա դարձավ Համազասպին.

— Իսկ դո՛ւ դեպի Տայք, Պարխար՝ մամիկոնյան զորագուն-
դը համալրելու:

— Հրամա՛նդ, — ասաց խոնարհ ձայնով Համազասպը:

Վարդանը գրկեց երեքին, համբուրեց նրանց ճակատները Երեքն էլ համբուրեցին Վարդանի ձեռը:

— Մնացածը՝ էլի՛ ասենք՝ օգնական աստված և ժող-
վո՛ւրդն հայոց, — ասաց Վարդանը կատակաժպիտ նայելով երեքին:

— Սեպուհ դեռ պանը հասած կլինի երևի վրաց թագավո-
րին, — ավելացրեց նա, — մեծ հույս ունեմ նրանից, նրան խնշրել եմ մի գործ միայն — ոչնչացնել Տփղիսի պարսիկների կայանա-
կան զորքը:

Գալարաշեփորը հնչեց սուր ու զվարթագին: Ճամբարը նսաց: Զինվորները խառնիխուռն վիճակից շարքավորվեցին, և Վարդանի զորագունդը կազմ ու պատրաստ կանգնեց հրապարակի մեջտեղ: Նախարարները նժույզ հեծած խմբվել էին հրապարակի եզրին: Նրանց մեջ կրկին իր փայլի մեջ անթերի՝ կարկառուն գիրք էր ընդունել Վասակը՝ գլխավորելով նախարարներին: Սրանցից մի կողմ կանգնել էր եկեղեցական դասը՝ կաթողիկոսը և այլ հոգևորականներ: Զորագնդի օժանդակ հրամանատարները՝ երիտասարդ իշխաններ մարտական կեցվածքներով, հայտնի իրանց հանդգնություններ, Արտակ Պալունին՝ խոհական և լուակցաց մի իշխան և խորենը բռնել էին իրենց զորամասերը և սպասում էին ճրամանի, որ շարժվեն:

Վարդանը քառատրոփ շրջանց կատարեց զորագնդի բոլորքը և վարզեց դեպի նախարարների խումբը, ողջունեց զորականներին: Վասակն ու նախարարներն ընդունեցին ողջույնը: Ապա Վարդանը մերկացրեց սուրը՝ նշան տալով սեպուհներին: Անմիջապես հրամանները հնչեցին, և զորագունդը վարզեց դեպի Վասակը և նախարարները, անցավ նրանց առջևով հրաժեշտ ընդունելով նրանցից, ինչպես կարգն էր:

Վասակը հանդիսավոր ողջույն տվեց զորագնդին: Կաթողիկոսը իր հերթին օրհնեց պատերազմ գնացողներին: Ժողովուրդը, որ լցվել էր մի կողմում՝ խլաձայն մոմոտցով հաղթություն բարեմաղթեց և ողջ վերադարձ:

Վարդանը հրաժեշտի ողջույն տվեց նախարարներին, եկավ մի անգամ ևս վարզեց ժողովրդի առջևով, սպա գնաց կանգ առավ զորագնդի առջև, երեսը դեպի նախարարները և ժողովուրդը: Հետո հանեց սաղավարտը, երեսը խաշակեքեց: Յրան հետևեց ողջ զորագունդը, նախարարները, ժողովուրդը:

Վարդանը սաղավարտը դրեց գլխին, դարձավ զորագնդին հրամայեց.

— Զորագունդ, արշա՛նա՛վ:

Ու ինքը գնաց: Զորագունդը հետևեց նրան: Եեփորեհը հընչեցրին հրաժեշտի եղանակ, և զորագունդը հեռացավ:

Հետևյալ օրերը ճանապարհ ընկան Բյուզանդիոս գնացող գեսպանները, նույնպիսի գեսպաններ Վրաստան, Աղվանք, Հունաց Հայաստան և Ասորիք:

Բայց գիշերային խավարում դեպի նույն երկրները ճանապարհ ընկան նաև Վասակի մարդիկ, որ նամակներ էին տանում այդ երկրների իշխաններին՝ որդեկով ետ կենալ Վարդանից ու նրա գործերից:

Վարդանի մեկնելուց երկու օր անց Ատրպատականի սահմանը մեկնեց նաև ներշապուհը: Այնուհետև Արտաշատում տիրեց լուռություն և խաղաղություն: Վասակյանք քաշվեցին իրենց օթեփանները և սկսեցին փսփսալ, շերևալ հրապարակում: Նույնը և վարդանանք: Կաթվածի նման մի անշարժություն իջավ մայրաքաղաքի վրա:

Բայց զա միայն երևույթն էր:

Ատոմը կուռ զորագունդ կազմեց, բանակ դրեց ճամբարում և սկսեց լարված հսկել Վասակին: Միաժամ անցավ նախարարական զորագնդերի կազմակերպման: Արտաշատի ճամբարում խմբվել էին մի քանի նախարարական զորագնդեր, որոնք ժողովրդրդական զինված խմբերի հետ բավական պատկառելի ուժ էին՝ զսպելու Վասակի որևէ շարժումը: Սակայն վասակյանց զորագնդերը, որոնք գտնվում էին իրենց աշխարհներում՝ կազմակերպվում էին և դառնում սպառնալիք: Նրանք կարող էին գրավել երկրի բերդերը և իշխանությունը վերցնել իրենց ձեռքը:

Հայոց այրուձին Ապար աշխարհում, Հազկերտի զորաբանակում անհնարին դառնություններ կրեց: Նա դրված էր խիստ հսկողության տակ: Նրան բռնադատում էին կրակին երկրպագությունը տալ և արգելում ճամբարից դուրս գալ:

Սրվանձտյա Գարեգին իշխանը, որ այս բոլոր նեղությունները գուշակել էր և մտադրվել էր այրուձին փախցնել Հայաստան՝ վաղուց էր գործի անցել՝ զլուխ բերելու իր ծրագիրը: Նա բացատրեց այրուձիի մյուս իշխաններին, որ Նյուսալավուրտի հրամանով այրուձին միշտ ճամբարում փակված լինելով, մյուս

կողմից համագունդ վիճակ էր ընդունել, պատրաստ ամեն պահին ինքնապաշտպանական կոիվ սկսելու:

Արսենի համար ստեղծվեց հոգեկան տաճնապի վիճակ: Նա քացի այն, որ պետք է շատ հազվադեպ այցելելը հորիշային, այլև պատրաստվել բաժանվել նրանից: Նրա հետ սակավ էր տեսնվում:

Եվ օրերն հասնում էին: Այսօր չէ՛ վաղը, վաղը չէ՛ մյուս օր...

Արսենը ջանում էր շմտածել հորիշայի մասին: Մտքով ընկնում էր հայրենի երկիրը, Այրարատյան դաշտի անտառները, որսի վայրերը, խրճիթների կապույտ ծուխը: Զանում էր երևակայության աչքերով տեսնել խաղողի այգիների զմրուխտը, ոսկի ողկույզները: Կարոտել, ծարավել էր սլացիկ բարդիներին, նրանց գոտորիկ պարին հովերի հետ: Զանում էր տեսնել, մի այլ, օտար, նոր մատաղահաս դեմք այդ այգիների մեջ: Եվ երբ երկար նայում էր՝ հորիշան կանգնում էր նրա առջև իր հեթանոս աչքերի հեքիաթական հայացքով:

Արսենը տխրում էր: Առաջին անգամ ռազմիկ երիտասարդը զգաց, որ պատերազմը կաշկանդում, բռնանում էր իր հոգուն, անողոք պարտականություններ էր դնում նրա վրա, կոպիտ ձեռքերով բզկտում էր նրա հոգու ամենանվիրական թելերը, խոռվալից սրտով նա նայում էր իր մոտալուտ ապագային: Ի՞նչ պիտի տեսնի: Դժվար թե դյուրին՝ նա պիտի լքեր հորիշային և գնար հեռու հայրենիք՝ կռվելու պարսիկների դեմ...

Փարեգինը օրը մի քանի անգամ հավաքում էր իշխաններին և խոսում իրենց աննիթքների մասին, որով և ավելի էր խոռվում Արսենի սիրտը: Արսենը ամաշում էր ինքն իրենից. հայրենասեր, ռազմիկ երիտասարդը. չէր կարողանում լիաաիրտ նվիրվել հայրենիքի գործին: Նրա առջևն ընկել էր մի նոր, դեռ չփորձած խոչընդոտ և պառակտում էր հոգին: Հայրենի՞քը, թե՛ հորիշան: Ե՛վ հայրենիքը, և՛ հորիշան, ասում էր մտքում Արսենը, բայց և իսկույն զգում էր, որ անկարելի բան էր ասում, — նա հարկադրված էր հեռանալ հորիշայից և մասնակցել հայրենիքի համար մղվող պատերազմի գործին:

Սրվանձտյա իշխանը մի օր հայտնեց, որ պետք է սպասել, որ առիթ ստեղծվի փախուստի:

— Բայց մի՞թե խելքի մոտ բան է փախուստը,— ասաց Աբսենը ոչ այնքան մաքուր սրտով:

— Բացի փախուստը ուրիշ ելք չունենք,— ասաց Գարեգինը: Կասկածը վերացնելու դիտավորութեամբ Գարեգինն սկսեց մոտենալ պարօիկ մեծամեծներին: Գնաց Նյուսալավուրտի մոտ: Պարօիկ ներքինի զորավարը, որ անգամ իր տաղավարում ինքն իր հետ մենակութեան մեջ շար էր և անբարեհամբույր, Գարեգինին ընդունեց թշնամական հայացքով:

— Բարեողջույն,— խոնարհութիւն արեց Գարեգինը:

• Նյուսալավուրտի ո՛չ մարմինն, ո՛չ դեմքին, ո՛չ հայացքում չերևաց ոչ մի նշույլ շարժման: Կենդանի ապառաժ:

Գարեգինը շնորհակալ Նյուսալավուրտի նստել չհրավիրելուն ի վրեժ:

Նյուսալավուրտը շխտեց: Գարեգինն ինքն սկսեց՝ դարձյալ նույն հակառակի զգացմունքով:

— Զորավար,— ասաց նա վճռական շեշտով,— ինչո՞ւ է հայոց այրուձին անզորժ նստել այստեղ: Կամ ուղարկեցեք մեզ կրօնականք քուշանների դեմ, կամ հայրենիք ուղարկեցեք, կովներ ձեր դեմ:

Նյուսալավուրտը դաժան հեգնութեամբ ժպտաց՝ երեսը այլ լանդակող մի ժպիտով.

— Հը՛մ... ուրի՛շ...

— Ուրիշ ոչինչ,— կտրուկ ու չոր կանգ առավ Գարեգինը:

— Կնստեք այստեղ և կկատարեք ինչ որ ձեզ հրամայել են Գարեգինը խոժոռովեց Նյուսալավուրտի վրա.

— Մենք նստած ենք այստեղ ոչ զորականի հաշվի: Գոնե պենքերս առեք, դրեք զնդան, դառնանք խաղաղ բանտարկյալ: Եթե ոչ՝ զենքերս վրաներս՝ քեզ հավասար ենք: Այնժամ տարեք պատերազմ: Ափսոս են զգնքն ու զինվորը: Զինվոր ես՝ կհասկանաս:

Նյուսալավուրտը մեղմեց կարծես: Զինվորի հոգին խոսեց վերջը.

— Զեզ ես չեմ բանտարկել. ձեզ բանտարկել են արքան ու Հազարապետը:

— Ասա արքային և Հազարապետին մեզ պատերազմ ուղարկեն. մենք եկել ենք ո՛չ հաց ուտելու, այլ կովելու:

Նյուսալավուրտը ինչ-որ մրթմրթաց թթի տակ: Չիմացվեց թե ինչ էր ասում և ինչ տրամադրության մեջ էր:

— Զորականներ են ինձ պետք,— ասաց բարձր Նյուսալավուրտը,— զինվորներ և ոչ թե արևի առաջ շոթող-կանգնողներ: Աբյուն թափվի, սա է իմ գործը: Բայց ինձ չեն լսում: Մոգեր են ուզում դարձնել զորքը:

Ինչպես երևում էր Նյուսալավուրտը մաղձ ունեի թափելու և առիթը եկավ: Նրա առջև կանգնել էր մի քաջ զորական, որի սրխբազորժուկունները շատ էր տեսել քուշանների կռիվներում:

— Ասացի՛ր բերեմ փղերը տրորել տամ հայոց այրուձինք. «Ձէ՛», պիտի կրակին երկրպագն՛ն...»: Իհարկե, զորականին չեն փակի զենքը ձեռին...

— Լավ, կխոսեմ,— ասաց մի փոքր մտածելուց հետո Նյուսալավուրտը և լռեց ապառաժի պես:

— Ողջամբ մնաս,— հրաժեշտ տվեց Գարեգինը և գուրս գնաց:

Մտնելով տաղավար, ուր հավաքված իրեն էին սպասում իշխանները՝ Գարեգինն ասաց.

— Մեզ կտանեն քուշանների դեմ:

Անգղի դեպքերի լուրը որքան և ուշ՝ հասավ Ապար աշխարհը: Ավելի գունավորված, ծավալուն համեմատություններով նկարագրվեց նախարարների բացահայտությունը, մոգպետի ծեծը, պարտիկ զորքերի ջարդը, Գինշապուհի և մյուս մեծամեծների բանտարկումը, ապստամբության բարձրացումը: Հազկերտը կատաղեց, խելագարվեց: Հայաստան ուղարկված զորքը, որ գնում էր նախարարների հետևից և միայն մի նպատակ ունեի — նախարարների հետևից հսկել դեպքերին և երկյուղ ներշնչել, իսկույն հեռակից արագագնաց սուրհանդակների միջոցով հրաման ստացավ արագությամբ խուժել Հայաստան և ոչնչացնել ամեն ինչ: Վարդանի ծպտյալ սուրհանդակները Անգղի դեպքերի լուրը տվելի ճեպով հասցրել էին Ապարում ներկալված հայոց այրուձիին և հրաման տալով հայ իշխաններին՝ ինչ գնով չինի հաշողեցնել փախուսալ:

Արսէն Ընծայնոց իշխանը այցի գնայով Վախթանգին՝ այրու-
ծիք մասին լոց, բայց Անգղի դեպքերը պատմեց նրան: Սա զայ-
րացավ Վարդանի վրա և սկսեց բարձրաձայն սպառնալ, որ նա
կրի իր արժանի պատիժը: Խոսակցությունը թեև այգումն էր,
բայց մոտերքում զբոսնող Խորիշան և Վարազդուխտը մանրա-
մասն լսեցին եղելության մասին:

Վարազդուխտը ծածուկ զնաց Կողակի մոտ: Կողակը շատ
զարմացավ՝ տեսնելով Վարազդուխտին իր օթևանում, ուր կնոջ
մուտքը և՛ արգելված էր, և՛ անպատշաճ: Հարցրեց տազնապով.

— Ի՞նչ է պատահել:

— Մարզպանն ընկավ, իշխան...:

— Գիտեմ, — մոմոաց Կողակը, որ ոչինչ էլ չգիտեր իրոք, —
տխուր լուր է...

— Ավելի տխուր բան կա, իշխան, — հրահրեց Վարազդուխ-
տը, գլխի ընկնելով, որ Կողակը տեղյակ չէ:

— Այո՛, — հաստատեց Կողակը նույն եղանակով:

— Ծս, դու, բոլորս վտանգված ենք: Է՛հ, իշխան, — այս մե-
ծարանքով շոյեց Վարազդուխտը Կողակին, — հիմա, որ ուզենաս
էլ նրան փրկել՝ չես կարողանա: Ծս էլ վախենում եմ պաշտպանել
նրան: Վտանգ է մեծ: Դավով պարսիկ զորքն ու մոգերին կոտորել
է տվել՝ իբրև թե Սպարապետն է արել, ձեռքակալել և բանտար-
կել է տվել Դենշապուհին, մոգպեաներին և Գարեհին, ավետարա-
նի վրա երգվել է կովել պարսիկների դեմ: Մատանիով կնքել է
դիմումը՝ հունաց կայսեր օգնության: Դեռ այս ոչինչ... Սպարա-
պետին և Ներշապուհին ուղարկել է պարսիկ զորաբանակի դեմ,
ինքը նստել է Արտաշատում, քանդել է տալիս ատուրշանները,
կոտորել տալիս բերդապահ պարսից զորքը: Սրանից հետո մա՛րդ
կազատվի Հազկերտի ձեռքից, եկա որ քեզ զգուշացնեմ... Չմիջ-
նորդե՛ս, մեղք ես, գլուխդ կկտրեն:

Կողակը շատ զարմացավ, որ Վարազդուխտը փոխանակ ինքը
օգտագործելու Վասակի արարքների մանրամասնությունները՝
իրեն Կողակին է «նվիրում» այդ առիթները և ինքը քաշվում է մի
կողմ:

Կողակը սակայն հասկացավ, որ Վարազդուխտը վճռել է Վա-
սակին ազատել: Նա այնպես հասկացավ, որ Վարազդուխտը դիտ-
մամբ է հրաժարվում Վասակին պաշտպանական խոսք ասելուց,

որ կարողանա ծածուկ հաջողեցնել նրա փրկութիւնը. «Զուր է... չի փրկվի», — ասաց մտքում Կողակը և մտքում ծիծաղեց Վարազգուխտի «միամիտ խորամանկութիւն» վրա:

— Եվ շարժի էլ աշխատել նրա համար, թող կորչի — լրացրեց Վարազգուխտը:

Կողակը հաստատվեց իր կարծիքի մեջ: Բայց նա այնպես էր շշմել, ահաբեկվել այս մանրամասներին, որ իր մեջ վճռեց, որ Վասակն այս անգամ տապալվեց: Իսկույն վճռեց օգտագործել առիթը և անցնել Վարազվաղանի մոտ ծառայութիւն:

Վարազգուխտն էլ այդ էր կամենում: Նա վաղուց էր նկատել, որ Կողակը Վասակին դավաճանելու ճանապարհն է բռնել: Եվ գրդեց նրան գլորվելու այդ փոսը:

Կողակը գործի անցավ: Կեսգիշերին նա ձին բռնեց Վարազվաղանի ապարանքը:

Վարազվաղանն իսկույն շտապեց օգտվելու ամենահարմար առիթից:

Հազարապետի քնած կերպարանքը անշարժացել էր. և օձի հայացքը սառել էր մի կետի, որ Վարազվաղանը կանգ առավ մուտքի վարագույրի մեջ: Հազարապետը հայացքը դարձրեց Վարազվաղանին և աչքերով հասկացրեց, որ առաջանա: Վարազվաղանն զգույշ քայլեց դեպի Հազարապետը և մի քանի քայլի վրա կանգ առավ:

— Ասա ինչ որ գիտես, — խոսեց Միհրնեբսեհը:

Վարազվաղանը պատմեց անգղի և Արտաշատի դեպքերը այնքան գունավոր, ինչքան հնար էր տալիս իր երևակայութիւնը:

Միհրնեբսեհը սուր նայեց Վարազվաղանին, լռեց և հանկարծ խայթեց.

— Ո՞վ է քեզ հաղորդել այդ լուրերը:

Վարազվաղանն հանկարծ ուշաբերվեց... «Կողակը թակարդ գցեց ինձ...»: Եվ իսկույն վրա բերեց.

— Կողակը հաղորդեց լուրը, տեր իմ:

Միհրնեբսեհը խոժոռվեց, ծափ տվեց: Ներս մտավ սենեկապետը.

— Բռնել տուլ այն հայ աղջկան, որ մի անգամ եկավ մոտս,
և գլխատել:

— Հրամա՛նդ:

Սենեկապետը գնաց:

— Կանանց լուրերը դու համարձակվում ես բերել ի՞նձ...

Վարազվաղանը սարսափեց, բայց վերջին մի ճիգ արեց և
ձայնը փոքր-ինչ բարձրացրած ասաց.

— Լուրը կնո՞ջ էր... մի՞թե ես թակարդի մեջ եմ եղել... Բայց
լուրը ճշմարիտ է: Ինձ գլխատել տուր, եթե չհաստատվի, որ մարդ-
պանը երդվել է կռվել պարսից դեմ և բանտարկել է Գեներալու-
հին, մոգպետներին ու զորավարներին:

Երեկոն բացեց փոեց իր սև թավիշները: Ստվերախիտ այ-
գում գետակի ափին նստած էին Դիշտրիան և Խորիշան: Նրանց
դիրքից երևում էր քաղաքից եկող ճանապարհը: Այն կողմն էին
նայում: Խորիշան հույս ուներ, որ Արսենը կգա:

— Հանկարծ չգա՞, Խորիշա՛...:

Դիշտրիայի ձայնի մեջ երկյուղ կար և անհանգիստ մտահո-
գություն: Խորիշան ցնցվեց և վախեցած աչքերը լայն բացեց
Դիշտրիայի վրա:

— Չգա՞... ի՞նչ ես ասում, Դիշտրի՛ա...

— Դե, կռիվ է, Խորիշա՛, — դարձավ ամբողջ մարմնով Խո-
րիշային Դիշտրիան, որ ըստ երևույթին վերջերս շանում էր նա-
խապատրաստել Խորիշային աղետալի անցքերին:

Խորիշան սակայն ոչինչ չէր հասկանում, թե ինչ կռիվ է:
Նա կատարյալ միամտությամբ հարցրեց.

— Չեմ հասկանում, Դիշտրիա, ախր Արսենը ո՞ւմ դեմ պի-
տի գնա կռիվ:

— Մեր դեմ:

— Վա՛յ, Արսենն ինչո՞ւ պիտի մեր դեմ դուրս գա կռիվ:

— Ինչո՞ւ: Բա Վախթանգը, որ հայերի դեմ պիտի կռվի:

— Հայերի դե՞մ: Վախթանգն ի՞նչ ունի հայերի դեմ: Չեմ
հասկանում. ինչո՞ւ ես իրար հետ կռվում, — հանկարծ լցվեց Խո-
րիշան:

— Ուզում եմ, որ հայերին մեր կրոնին դարձնեն,— բացատրեց Դիշտրիան:

— Հայերը կրոն չունեն,— հարցրեց Խորիշան հետաքրքիր և տարակուսած:

— Ունեն: Ուզում եմ հայերին մեր կրոնին դարձնեն, որ հետևեցրը մեկ դառնանք:

— Դե, թող մենք դառնանք նրանց կրոնին, դառնանք մեկ:

— Մի՛ խոսի այդպես, մոզը կիմանա,— զգուշացրեց Դիշտրիան շուրջը նայելով:

— Չեմ հասկանում, նրանց աստվածն աստված չէ՞:

— Իրենց համար է աստված: Մեզ համար մերն է աստված:

— Դե, թե ամենքինն էլ իր համար աստված է՝ ասել է բարի է, մարդիկ էլ բարի, ապրում են ազատ իրենց համար, էլ ի՞նչ կա:

— Խորիշա, լո՛ւռ, այդպես բաներ մի՛ խոսի: Որ փմանա՝ Վախթանգն էլ կսպանի քեզ:

— Է՛, է՛, Դիշտրիա, ի՞նչ եմ ասում, որ սպանի:

Խորիշան փղձկաց.

— Վա՛յ իմ անբախտ գլխին, վա՛յ Արսենին:

— Մի՛ լար, Խորիշա, մի՛ լար,— մոտ գնաց Դիշտրիան:— Արսենը տարիներ հո չի կռվելու, մի օր կգա ետ:

Մութն ընկնում էր: Արսենը շկար: Երկար սպասեցին՝ կրկին չերևաց: Արդեն խավարը լիովին պարուրել էր Խորիշային, և նա լռա, գլխահակ նստած քարին՝ այդ գիրքում թմրել նիրհել էր, որ քակի մութի մեջ խլրտաց մի սովեր: Դիշտրիան լարվեց և գնաց գեպի այն կողմը: Մթան մեջ իրար հանդիպեցին սովերի հետ, որ ինչ որ խոսեց Դիշտրիայի հետ և ապա եկավ դեպի գետափը: Մթան մեջ աղոտ գծագրվեց Վախթանգի կերպարանքը: Խորիշան արթնացավ:

— Հը՛, սոխակը հայրենի՞ք է գնում, ո՞նց է վարդի բանը,— խոսեց Վախթանգը:

Դիշտրիան մի կողմ էր կանգնել խոնարհ գիրքով և Վախթանգի պատկերավոր խոսքին չէր կարող պատասխանել: Վաղթանգն անցավ հասարակ ձևի.

— Արսենը չեկա՞վ այսօր:

— Ոչ, իշխան,— պատասխանեց Դիշտրիան:

— Ապա ինչպե՞ս պիտի լինի... առանց տեսնելո՞ւ պիտի գնա:

Դիշտորիան կրկին չհամարձակվեց պատասխանել:

— Խորիշա՛,— դիմեց Վախթանգը Խորիշային,— Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը:

— Զգիտեմ, իշխան... — պատասխանեց Խորիշան տխուր:

— Թյո՛ւ կոխվ հնարողի... — թքեց Վախթանգն ու հեռացավ:

Դեռ չէր կորել խավարի մեջ, որ բակը մտավ մի հեծյալ: Դիշտորիան ճանաչեց.

— Արսենի նժո՛ւյզն է...

Ու վազեց այն կողմ: Արսենն էր: Վախթանգի հետ առաջ եկավ դեպի գետափ:

Արսենը մեղմակի մոտեցավ Խորիշային, շոյեց նրա գլուխը և նստեց նրա դիմաց: Լուռ նստեց և Վախթանգը: Միայն Վախթանգը նշան արեց, որ ընթրիք տան հենց գետափին: Դիշտորիան վազեց օթևանների կողմը և շուտով աղախինների հետ վերադարձավ, ու միասին սկսեցին սարքել ընթրիքի սեղանը: Ճրագը բերին:

Ոչ ոք չէր խոսում: Վախթանգը մի քանի անգամ նայեց Արսենին, բայց սա էլ շխտեց, միայն հայացքով պատասխանեց նրա հայացքին: Ապա երկուսն էլ գլխիկոր նստած ընկան իրենց մտքի հետևից: Եկան Վախթանգի զոքանչն ու Որմիզդուխտը:

— Ի՞նչ բանի եք, զավակներս,— հարցրեց մեղմ Վախթանգի զոքանչը՝ Ֆրավաշին:

Նրան էլ պատասխան տվող չեղավ:

— Անիծվի՛ կոխվը:— խոսեց ինքն իրեն Ֆրավաշին ու ինքն էլ տարվեց լուռության մտքերին:

Նստեցին ընթրիքի: Վախթանգը խմում էր իրար հետևից: Նա գրգռված տրամադրության մեջ էր: Ինչ-որ ներքին կոխվ էր ծագել նրա հոգում և նա արդեն սկսում էր բորբոքվել: Նա գիտեր հայոց այրուձիի կալանավոր վիճակը, գիտեր նաև որ նախազգուշացված է բոլոր պարսիկներին՝ հսկել հայերին: Նա չէր ենթարկվում այդ ամենին, նա սիրում էր Արսենին, բայց մի այլ անորոշ զգացում հանգիստ չէր տալիս նրան: Ի՞նչն էր այդ՝ նա զգում էր, բայց չէր գտնում բացատրությունը: Ապա նաև նրա մեջ ուրիշ կոխվ էր գնում Հագկերտի, Հագարապետի և պարսիկ մեծամեծների նվաճողական, բռնակալական ձգտումների դեմ, ձգտումներ, որ

սկսում էին գրավել նրանք նա մեծ սիրով էր նայում Արսենին, մտքում շոյում նրան. հիշում էր Արսենի անձնազոհ լավությունը դեպի ինքը: Բայց երբեմն էլ գազանային մի կիրք պոռթկում էր հոգու հեռու անհայտ, մոռյլ խորքերից և նրան ատելությամբ լըցնում դեպի Արսենը: Այդ պահերին նա ուզում էր հարձակվել Արսենի վրա և սպանել:

— Հայաստա՞ն ես գնում,— հարցրեց Վախթանգը Արսենին: Արսենը շպտասխանեց: Սա շարժեց Վախթանգի կիրքը:

— Գնո՞ւմ ես... — հեզնոտ շեշտով ասաց Վախթանգը,— ի՜նչ՝ ըկե, կգնաս հայերին կռիվ բերելու պարսիկների դեմ...

Խորիշան ցնցվեց և երկյուղով նայեց Վախթանգին: Նա նրան չէր տեսել այդպիսի անսովոր տրամադրությամբ:

— Ինչո՞ւ ես լուում,— կոշտ ձայնով հարցրեց Արսենին Վախթանգը:

— Ի՞նչ ասեմ, ասելու ի՞նչ կա,— պատասխանեց Արսենը. հանգիստ եղանակով:

— Շատ բան. ի՞նչ ես անելու,— շարաթույն խեթելով հարցրեց Վախթանգը:

— Ինչ որ միշտ արել եմ,— ասաց Արսենը հեզնոտ ձայնով: Վախթանգը լռեց: Նա լցրեց իր գավը, խմեց և ապա գավը զարկեց գետնին:

— Դու պիտի փախչես, գնաս ձեր զորքին միանաս, գաս մեզ վրա կռիվ, ահա թե ինչ ես անելու:

— Դե, որ գիտես՝ էլ ինչո՞ւ ես հարցնում,— հանգիստ ասաց Արսենը և վար դրեց գավաթը:

— Ասել է մեզ պիտի դավաճանես...

— Իսկ ես ո՞ր օրն եմ Հազկերտին երդվել, որ նրա զորքի հետ գնամ հայրենիքս կործանելու...

— Իսկ քո հայերին երդվե՞լ ես գալ իմ հայրենիքը կործանելու:

— Իմ հայերին երդվել եմ պաշտպանել իմ հայրենիքը...

— Ո՞ւմ դեմ... Երանի՞ դեմ...

Եվ Վախթանգը, որ կիսովին պառկած էր՝ ելավ նստեց.

— Հա՞, ասա, Երանի՞ դեմ...

— Ինչո՞ւ մենակ Երանի դեմ,— ձայնը բարձրացրեց Արսենը,— ամենքի դեմ, ով կհանդգնի իմ հայրենիքի դեմ...

Վախթանգը ընդոստ կանգնեց և մի քանի քայլ գնալով դեպի
օթևանները՝ ձայն տվեց.

— Է՛յ, տղա՛յք, որտե՛ղ եք, այս կո՛ղմ:

Ֆրավաշին զարմացած և անհանգիստ նայեց նրան և կըշ-
տամբող ձայնով՝

— Ի՞նչ ես անում, Վախթանգ...

— Տղա՛յք, ա՛յս կողմ,— գոչեց ավելի բարձր Վախթանգը:

Մութի միջից դուրս լիղացին զինված ծառաների սև կերպա-
րանքներ:

— Տարե՛ք իշխանին զնդան,— հրամայեց Վախթանգը:

— Ամա՛ն,— ողբաց Ֆրավաշին և ծնկները ծեծելով նայեց
հորիշային, որը վախեցած վեր էր թռել և կանգնել քարացած:

Ոչ ոք չէր սպասում, որ Վախթանգը այսպիսի բան կանի:
Ֆրավաշին կամեցավ մեղմել նրան: Վախթանգի գինով կերպա-
րանքը եթե մի կողմից վախեցնում էր, մյուս կողմից էլ կարծես
թույլ էր տալիս կարծել, որ դա մի անակնկալ, անցողիկ զայրույթ
է, կարելի է ողոթել նրա սիրտը: Մի փոքր սպասեց: Վախթանգը
շարունակում էր խմել և փնթփնթալ:

— Երա՛նը, Երա՛նը...

Ֆրավաշին նորից փորձեց.

— Վախթա՛նգ... մտածիր ի՞նչ ես անում...

— Զա՛յնդ, քավթա՛ո, — դաժան ձայնով գոչեց Վախթանգը և
հրամայեց ծառաներին.

— Տարե՛ք...

Ծառաները մոտեցան Արսենին տանելու: Սակայն Արսենը
ձեռը տարավ իր սրին.

— Տանելը կտանեն վերջը, չեմ պարծենում: Բայց մեր երկ-
րում մինչև մի քանիսին չեն փոում գետին՝ չեն հանձնվում...

Վախթանգը լուռ ու քննական նայեց նրան: Ու մինչ նա
կվճոեր իր անելիքը՝ հորիշան վեր թռավ, գնաց արագ չոթեց Ար-
սենի առաջ: Արսենը, որ արդեն սուրը քաշում էր՝ բոով զարկեց
կոթին, պեցեց պատյանը և ձեռը գրեց հորիշայի խոպոպների
վրա.

— Լա՛վ, չեմ անի, թող տանեն...

— Տարե՛ք,— հրամայեց Վախթանգը սառը և գինովի ձայն
նով:

Պառաները բռնեցին Արսենին, բայց նա թափ տվեց իրեն, ազատեց թևերը, մերկացրեց սուրը և գնաց: Միայն ետ նայեց հորիշային ու ասաց.

— Այս էիր ուզում՝ այս էլ արի...

— Ես այդ չեմ ուզում... ո՛չ... — հեկեկաց հորիշան և գնաց շոքեց Վախթանգի առջև:

Վախթանգը խոժոռվեց և գոչեց հորիշայի վրա.

— Հեռացի՛ր, թե չէ՝ արյունդ կթափեմ, դավաճան: Մեր ազգի թշնամուն սիրում ես, բավական չէ, ուզում ես նրան բա՞ց թողնեմ... նա այս գիշեր չի լուսացնի...

Ֆրավաշին կրկին փորձեց խելքի բերել Վախթանգին, կըրկին կարծելով թե նա անսպասելի մի բռնկման մեջ էր, սակայն Վախթանգի կերպարանքը զգաստացրեց նրան: Նա դաժանացել էր. աչքերը լի շարությամբ նայում էին արյունով լցված, և նա ինքն իրեն կրկնում էր մի բառ.

— Երա՛նը... Երա՛նը... ապրեն Երանում, խմեն ջուրը, սիրեն աղջիկներին և վերջը վեր կենան Երա՛նը սպանելու... Զնդանո՛ւմ կխեղդեմ...

Հորիշան անլսելի փղձկաց և երեսը թաքցրեց փղոսկրյա թևերի մեջ, որ գետափին դրած կրակի լուսյից փողփողում էին լուսյի և ստվերի խաղերով: Ֆրավաշին հառաչեց տխուր ու լռեց, իսկ Որմիզդուխտը մոտ գնաց հորիշային և գրկեց նրան:

Վախթանգը վեր կացավ և քայլերն ուղղեց դեպի զնդանը:

— Ի՛նչ է ուզում անել, ամա՛ն... — հեծեծաց նրա հետևից

Ֆրավաշին:

Վեր կացավ և գնաց հետևից:

Վախթանգը հրամայեց ճրագ բերել: Ճրագի լույսով նա իշավ գինու մառանը: Բորբոսի ծանր հոտը միացած գինու սուր բուրմունքին՝ ազդում էր շշմեցնող մի ախորժով: Հսկայական կարասները լուռ էին գինով հագեցած իրենց փորերով: Նկարեն գավերն ու գինու սափորները շարված էին նրանց խուփերի վրա:

Արսենը թիկն էր տվել վաղեմի ժամանակներից սևացած պատին և մոայլ ու անշարժ գետնին էր նայում: Միայն աչ ձեռի ափք սեղմել էր սրի դաստակին:

Վախթանգի հետ ներս մտան նաև ծառաները: Նրանք մտահոգ նայում էին Արսենի սրին, որ նրան բանտարկելիս չէին հա-

մարձակվել խել: Հիմա ծառաներից մեկը մոտեցավ Արսենին և նշանացի հասկացրեց, որ սուրբ իրեն հանձնի: Արսենը միայն խոժոռ նայեց նրան ու մնաց անշարժ:

Վախթանգը կանգնեց Արսենի դիմաց՝ երկու ձեռքերը կանթեցրելով կողերին և սկսեց լուռ ու գինով դիտել նրան: Արսենը աչքերը չբարձրացրեց:

— Գոռո՞ղ ազգ եք, — մոմոաց Վախթանգը:

— Բայց տմարդի չեմք, — հազիվ լսելի ասաց Արսենը:

— Գոռոզ եք, չեք ապրի:

— Գոռոզ ենք՝ կապրենք:

— Կապրե՞ք...

— Կապրենք...

Արսենը բարձրացրեց աչքերը և տեղում շտկվեց.

— Ես իմ կամքով եկա, բայց դու ինչո՞ւ դրիր ինձ զնդան... որ ես իմ հայրենի՞քն եմ պաշտպանում...

— Ոչ, — մեղմ պատասխանեց Վախթանգը, — այլ որ ես իմ հայրենիքն եմ պաշտպանում:

— Նենգությա՞մբ, տմարդությա՞մբ...

— Զարությամբ, թշնամությամբ, — հետո գոչեց, — բռնությամբ:

Երկուսն էլ իրար նայեցին լարված:

— Սա Երա՛ն է, ապա՞ մի ասա «Երա՛ն»: Ի՞նչ, Բիհիսթունի ժայռերին Դարեհը դրա՞ համար քանդակեց Երանի անունը, որ մի հայ ձեռք բարձրացնի վրան:

Արսենը աչքերը ոլորեց, շեշտ նայեց Վախթանգին, բարձրացրեց սուրը և դարձավ ծառաներին.

— Ապա մի ներս քաշվեցեք դռնից.

Սառաները լարվեցին, չհասկացան և մնացին իրենց տեղերում անշարժ, խմբված դռան մոտ:

— Զլսեցի՞ք ինչ ասացի...

Սառաներից մեկը սուրը բարձրացրեց և հարձակվեց: Արսենը մի ակնթարթում սրով զարկեց նրա աչ ձեռին: Սա ընկավ, մյուսները փախան դռնից դեպի ներս: Արսենը բռնեց դուռը, մեջքը տվեց նրան և կանգնեց սուրը բարձրացրած:

— Զարկե՞ք դրան, — քաշվելով պատի տակ՝ հրամայեց Վախթանգը վախեցած:

Ոչ քո շարժվեց:

— Զարկե՛ք, ասում եմ ձեզ,— որոտաց երկյուղից Վախթանգը:

Մտռաները քարացած, անշարժ նայեցին միայն:

— Կզարկե՛ն վերջը... բայց ես կարծում եմ բոլորս կոչնչանանք,— ասաց Արսենը:

Վախթանգը համբերանքից դուրս եկավ:

— Հարամանի՛ի զավակներ, ի՞նչ ասացի ձեզ, զարկե՛ք...

Մտռաները շանսացին: Նրանք վախեցած կատաղությամբ ըսպասում էին հարմարություն՝ հարվածելու Արսենին: Բայց Արսենն ալլալլվեց էր:

— Ի՞նչ է միտքդ... — հարցրեց Վախթանգը՝ ազդված այդ հայացքից:

— Թա՛փեք զենքը՝ գինու կարասը,— հրամայեց Արսենը:

— Ի՞նչ է միտքդ,— մեղմելով կրկնեց Վախթանգը:

Վախթանգի այս մեղմացումը ազդեց իսկույն ծառաներին: Նրանք հասկացան, որ Արսենը գնում է մահվան ու այլևս նրան հաղթել չես կարողանա: Նրանք սկսեցին իրար նայել և սպասել Վախթանգին:

— Ձեզ չե՞ն հրամայում՝ թափեք զենքերը,— գոչեց Արսենը և հարվածեց ծառաներից մեկին ևս:

Սարսափը տիրեց մնացածներին: Նրանք ակամա և մեքենաբար զենքերը թափեցին կարասը:

— Գե, նստեցեք հիմա... Շո՛ւտ... — Մտռաները նստեցին գետնին:

— Հետո՞... — հարցրեց Վախթանգը գինով, բայց մտահոգ արդեն:

— Հետո այն, որ կմնանք այստեղ, մինչև մեր դիակները տանեն դուրս:

— Բայց ինչպե՞ս կհամարձակվես:

— Տեսնում ես, որ համարձակվեցի:

Վախթանգը շխտեց: Նա սկսում էր ուշքի գալ իր գինովությունից: Արսենը հեզանքով մոմոաց:

— «Թոնությա՛մբ» ասացիր, չէ՞... գե, հիմա բռնությունը տե՛ս:

Վախթանգը շար նայեց նրան:

— Դու լո՛ւրջ ես ասում...:

— Ինչպես որ գնդան բերիր ինձ լուրջ: Դե, հիմա իմացիր, ես պիտի մեռնեմ այստեղ ձեզ հետ: «Ինչպե՛ս կհամարձակվես»:

Ինչպե՛ս համարձակվեցիր հայ իշխանին ձեռ տալ...:

— Դու Երանի դեմ գնացիր:

— Երանի դեմը հիմա կտեսնես: Քո Երանի է՛լ, քո օրենքի ու հավատի դեմ է՛լ: Հիմա ես ձեզ ասում եմ, մի փոքրիկ շարժում՝ գլուխներդ կգնա:

— Դու մեզ անպատվում ես:

— Ո՛չ մեկիդ պատիվը չեմ ճանաչում, անպատվեցիք դո՛ւք: Եվ այսպես դուք, այստեղ է՛լ, իմ հայրենիքումն է՛լ, շեք ճանաչում ո՛չ ուրիշի պատիվը, ո՛չ ինքնասիրությունը, ո՛չ հայրենիքը, ո՛չ ազատությունը: Ձեր արքան բռնի երկրպագել տվեց արևին մե-րոնց, և այդ այն ժամանակ, երբ մեր այրուձին ձեր տերությունն է պաշտպանում: Ապերախտե՛ր:

— Ի՞նչ հակառակ ազգ դուրս եկաք,— խոժոռ նայեց Արսե-նին Վախթանգը:

— Հա՛, ի բն ի ծնե ձգտել ենք ազատության:

Դրսից լավեցին հեկեկոցի ձայներ: Այնտեղ ինչ-որ խլրտոց կար: Դուռը ծեծեցին: Արսենը շարժվեց տեղից: Կրկին ծեծեցին: Նույն պատասխանը:

— Դրսից կանչում են, բա՛ց արա դուռը,— ասաց Վախ-թանգը:

— Դուռը չի բացվի,— հակառակեց Արսենը:

— Բա՛ց արա դուռը, իշխան,— խնդրեց Ֆրավաշին լալա-գին:

— Գնա՛, մայրիկ, գնա՛,— մեղմ ասաց Արսենը,— ո՛չ դու կբացվի, ո՛չ էլ այստեղից մարդ դուրս կգա:

— Իշխան, զինվոր է եկել ճամբարից,— լավեց Դիշտրիայի ձայնը:

— Զինվո՛ր... — ցնցվեց Արսենը՝ գուշակելով տագնապ:

— Քեզ կանչում են, գնա՛,— ասաց Վախթանգը բոլորովին հաշտ ձայնով:

Արսենը նայեց Վախթանգին անհանգիստ և տարակուսած:

— Կանչում են, պիտի փախչեք Հայաստան, գնա էլի՛,— կեզ հեզնանքով, կես լուրջ ասաց Վախթանգը:

Արսենը դուրս ելավ զնդանից: Գուանը կանգնել էին Վախ-
թա նզի զոքանչը, Դիշտորիան և մի զինվոր, մտրակը ձեռին: Արսե-
նը հուզված մտտեցավ զինվորին, որ ձեռքը դրեց կրծքին՝ իբրև
խոնարհության նշան:

— Ի՞նչ կա, զինվոր,— հարցրեց Արսենը:

— Զորավարը ապսպրեց, որ քեզ կանչեմ ճամբար,— պա-
տասխանեց զինվորը,— խիստ շտապով,— ավելացրեց բազմա-
նշանակ:

Արսենի հետևից Վախթանգն էլ էր դուրս եկել և մոտ կանգ-
նել՝ լսում էր: Արսենը շուզելով կասկածը մեծացնել՝ ասաց զին-
վորին.

— Էավ, գնա՛, կգամ:

Զինվորը տրորվեց կանգնած տեղը:

— Պնա՛, կգա՛մ,— կրկնեց Արսենը կեղծ անփույթ, կեղծ
հանգիստ:

Զինվորը ետ դարձավ և շտապ քայլեց դեպի դարբասը, ուր
նրա նժույզը պիտի լիներ:

Արսենը շտապ գնաց դեպի գետակի ափը: Նա որոնեց Խորի-
շային: Մոտեցավ ընթրիքի սեղանին և տեսավ նրան գլխիկոր
նստած, դեմքը ձեռների մեջ:

— Խորիշա՞... — մեղմ ասաց նա:

Խորիշան հեկեկաց.

— Խորիշա, թո՛ղ լացը. ինձ կանչում են ճամբար:

Խորիշան վեր թռավ, կանգնեց Արսենի գիմաց: Այլևս լացի
ժամանակ չէր: Տազնապալի վիճակ էր: Արսենը պարտավոր էր
խսկույն մեկնել, և մեկնել կնշանակեր ճամփա ընկնել հեռավոր
մի վայր — Հայաստան կամ քուշանների մոտ: Իսկ այդ ամենը
կնշանակեր վերջ ամեն բանի:

Ու մինչ երկուսը հոգեխոով կանգնած էին իրար դիմաց՝ հե-
տևից հասան մյուսները: Վախթանգը նստեց իր տեղը և ձեռով
հրավիրեց Արսենին, որ նա էլ նստի: Մյուսները նույնպես նստե-
ցին, որպեսզի խաղաղ կերպարանք տալով դեպքին՝ հանգստաց-
նեն իշխաններին:

Վախթանգը հրավիրեց բոլորին լցնել գինու գավերը: Աղա-
խինները լցրին:

— Վերցրու,— ասաց Վախթանգը Արսենին,— վերցրու խո-
մենք հողի արյունը, հետո կխմենք իբար արյունը:

— Հարամանիի՞ ժամ դառնար ժամը, մի՛ հիշեցնի,— հան-
դիմանեց Ֆրավաշին:

Արսենը, որ խառնաշփոթ մտորանքների մեջ էր՝ մեքենաբար
անդրադարձավ նաև նրան.

— Ուրախութիւնն է՞լ ես հրամայում...

— Ուրախութիւն է՞լ չի կարելի հրամայել,— խեթ նայեց
Վախթանգը,— լա՛վ մարդ չես:

Արսենը մտորմունքով նայեց գետնին: Միայն դառնութիւն
կծկումով շրթունքներն իրար կպցրեց:

— Հա, ի՞նչ ես խորհում,— հեզնանքով նայեց նրան Վախ-
թանգը:

Արսենը դառնութիւնով ասաց.

— Այո՛, դարերով տիրել եք մեզ և տիրելով միայն «սիրել»,
հաճել, ընդունել մեզ: Այդպես, որ մենք լուռ ենք՝ այդպես էլ սո-
վոր եք: Այ, տե՛ս, ցույց տվի փուշս, դառա «վատ մարդ»... Դրա
համար եք թշնամանում: Վատ ենք սովորեցրել...

— Երանը հզո՞ր է:

— Հենց այդ հզորութիւնն է ձեզ փշացրել, որ օտարին շեք
սիրում, հարգում...

— Էլի մի՛ սկսեք, Որմիզդի՛ն ի սեր,— աղաչեց Ֆրավաշին:

Արսենը նայեց Խորիշային: Վախեցած սիրո հայացքը աղա-
չական վշտի արտահայտութիւնով հառած էր Արսենին: Նա խընդ-
րում էր մեղմել, հանգստանալ, հաշտվել: Ամենեկին նման չէր
այդ հայացքը Վախթանգի հայացքին: Նա չէր հրամայում, բռու-
նանում, նա սիրում էր: Նա ևս պատրաստ էր ընդունել մահը: Նա
ևս անպարտելի էր իր անձնազոհութիւնով:

Արսենը երկար նայեց Խորիշային: Զարմանալի է. Խորիշայի
հայացքում չէր զգացվում այդ պահին կատարված դեպքի ազդե-
ցութիւնը: Չէ՞ որ Արսենը հարվածել վիրավորել էր երկու ծառա-
ների, գծտվել էր Վախթանգի հետ, պարսավում էր նրա ազգին և
խոսում էր օտարազգի ատելութիւնով: Կարծես Խորիշան չէր
տեսնում այդ և ընդունակ չէր հասկանալու: Նրա հայացքը այն-
քան մտերիմ էր, որքան Արսենի հայրենիքի լեռնային ծաղիկը,
ծխանի ծուխը, երեկոյան ծղրիղը... Կարծես Խորիշան Արսենի ազ-

գից էր, մանկութի հարազատ: Քրոշական սիրազեղ մի շերմութուն կար այդ հայացքում, անձնագոհության պատրաստ մի հոգի: Կարծես վեճ բնությունն էր նայում Արսենին, և դա սիրեցյալ չէր, այլ մայր, պաշտպան, կենսատու խանդակաթ:

Արսենը մեղմեց և հաշտ ու գորովալի աչքերը հառեց ետրի-շային: Նա չնկատեց, որ Վախթանգը իրեն էր նայում հեգնոտ ու խանդոտ:

— Հը... տիրե՞լ ես,— մոմոաց նա կիսաձայն:

Արսենը շտոսեց:

Քայց Արսենին նայում էին մյուսները և հուզումնալի, տխուր ծպտում: Ֆրավաշին հառաչեց.

— Ա՛խ, ի՞նչ ասեմ ձեզ...

— Ի՞նչ պիտի ասես,— խոսեց Վախթանգը,— եկել է մեր աղջկան տիրել՝ սուր է ճոճում, վրաներս: Աղուհացը ծնկան վրա է:

— Այդ մի՛ ասիր,— զայրացավ հանկարծ Ֆրավաշին,— գո՛նես ա՛յդ մի ասիր: Հիշիր քուշանների կոհվը և այդ մի՛ ասիր...

— Հետո՞ ինչ,— ողջ մարմնով ընդոստ շրջվեց Վախթանգը Ֆրավաշիին,— նա իր լավությունը ա՛նքս է կոխում:

— Նա ոչինչ չասաց, մի՛ զրպարտիր:

— Հազար կյանքս էլ որ նա ազատեր մահից, էլի Երանը Երան է:

— Դա ճշմարիտ է,— ասաց Արսենը,— հազիվ մի ճշմարիտ բան ասացիր:

— Ճշմարի՛տ,— մտորմունքով կրկնեց Վախթանգը,— ճշմարիտ բաներ շատ կան: Ասենք, ինչ կլինի՛ կլինի. հերն անիծած: Է՛յ,— դարձավ ծառաներին,— նվազածուներ բերեք:

Ծառաները վազեցին օթևանների կողմը, ուր քնած էին Վախթանգի տնական նվազածուները:

— Ճշմարի՛տ... — կարծես ինքն իրեն մոմոաց Վախթանգը,— ճշմարիտն այդ չէ... ճշմարիտը...

Վախթանգը լռեց, քրթմնշաց ինչ-որ ինքն իրեն և ձեռով մի բան սկսեց որոնել:

— Ի՞նչ ես ուզում,— հարցրեց Ֆրավաշին:

— Գինի լցրեք,— քնկոտ ձայնով մոմոաց Վախթանգը:

Նվազածուններն եկել, գետնին շոքել՝ լարում էին իրենց գործիքները և աչքերը տորտում քնաթաթախ:

— Դե, մի գինի՝ վերցրեք՝ ժանգ երեսներդ մաքրվի, — հրամայեց Վախթանգը գինով ու մշուշոտ ուրախությամբ:

Նվազածուններին գինի տվին: Նրանք արթնացան, զգոնացան և սկսեցին նվագել: Նվագի հնչյունները կարծես սրբեցին մի փոքր առաջ կատարված անտեղի, տգեղ դեպքը, աշխուժացրին Վախթանգին: Միայն Արսենն էր մտահոգ և անհանգիստ:

Ոչ ոք չէր խոսում, շարժվում, բացի նվագը, որ հոսում, վետվետում էր գիշերային օդի մեջ:

Բայց Արսենը ուրիշ խոհերով էր տարված: Նրան հուզում էր այն հարցը, թե ճամբարում ի՞նչ է կատարվում այս պահիս: Գուցե պիտի գնան պատերազմ, գուցե պիտի փախուտափ դիմեն: Այսպես թե այնպես՝ նա պիտի հեռանար խորիշայից: Դա խոռվում էր նրան և արգելում նախաճաշակել հայրենիքը տեսնելու երջանկով թյունը:

Աստղերը թարթում էին իրենց կրակե թարթիչները, երկինքը անհունանում, վերանում էր: Գետակը խոսում էր քնի մեջ, և ժամ էր հանգստյան:

Վախթանգը թմրեց և մնաց գորգի բարձի վրա կես քուն կես արթուն: Մյուսները լարված սպասում էին, որ նա լավ քնի: Կարիք էին զգում ողորել Արսենին, մեղմել նրա վիրավորանքը: Երբ Վախթանգը պինդ քնեց՝ Ֆրավաշին Արսենին և մյուսներին ասաց.

— Գնացեք, քնեցե՛ք ներսը, զավակնե՛րս, սա այստեղ կքնի... Ես կհսկեմ սրան...

Բոլորը ցրվեցին: Արսենն ու խորիշան քայլեցին դեպի իրենց օթևանը: Դուռն մոտ ատրուշանի կրակը մի շառայլ նետեց նրանց վրա, մատնելով նրանց երջանիկ դեմքի անհուն ժպիտը: Ապա մուլը խլեց նրանց, և նրանք մտան օթևան:

Երբ մտան խորիշայի փոքրիկ օթևանը՝ ատրուշանի արտփայլի աղոտ կիսալույսը շոյեց Արսենին և խորիշային: Նրանք նստեցին անկողնի վրա ձեռքերը հուշիկ սահեցրին իրար ձեռքի մեջ և լուռ հայացքները երկար ժամանակ իրար հառած՝ խոսում էին ավելի խոր ու պերճաբան, քան մարդկային բառերը: Արսենը նոր զգաց, թե ինչու էր այնքան հանդուրժող Վախթանգի տգեղ արարքի պահին: Եվ ներքեց ինքն իրեն: Այլապես նա իր կյանքի

այլ դեպքերում աններող էր ու խիստ: Միայն մի բան էր այս գիշեր նրա հոգում պրպտում ու խառնակում: Առաջին անգամ նա Վախթանգի խոսքերից ու արարքից հետո մտածեց այն մասին, որ ինքն ու խորհրդան տարբեր ազգերից են: Վախթանգի թույնը չներգործեց, բայց ինչ-որ անախորժ զգացում սահեցրեց ներս: Նա իսկույն ջանաց ազատվել դրանից:

— Խենթացա՞վ... կախարդեցի՞ն... — խոսեց ինքն իրեն Արսենը, — ևս նրան այդպես չէի տեսել:

— Գինով էր, — շնչաց խորհրդան յուրովի:

— Ասել է՞ գինին դուրս տվեց նրա սրտի մուռը:

— Չէ, իշխան, նա լավ սիրտ ունի, — տխրածպիտ հակաճառեց խորհրդան:

— Ապա ի՞նչ էր ուզում անել ինձ զնդան դնելով, առողջությունս խնամե՞լ, թե՞ ինձ պահել իբրև զարդարանք...

— Բայց վերջը հո մոռացավ, — մեղմացրեց խորհրդան:

— Կարծես թե...

Խորհրդան լցված էր խանդաղատանքով: Նրա մեղուչ հայացքը հալեցնում էր Արսենի մտքերը: Նրան տիրում էր ավելի վեհ մի զգացում, քան այն բոլորը, ինչ տեղի ունեցավ այդ գիշեր: Նա մետաքսի քնքշությամբ սահեց Արսենի գիրկը:

— Լա՛վ, մոռացի՛ր, — շնչաց և այտը մեղմիկ հպեց նրա շրթունքներին: Արսենի սիրտը փլվեց, մարեց քաղցր, և նա ինքնամոռաց գրկեց խորհրդայի լույծ կուրծքը: Ի՞նչպես ամեն ինչ հեշտ էր աշխարհում այդ գրկախառնություն մեջ: Ինչպես թեթև էր թրուռում կյանքը: Արսենը ջանալով գիշերվա դեպքի անախորժ մոռանալ խորհրդայի փայփայանքի մեջ՝ աննկատելի խորհել սկսեց Վախթանգի ասածների մասին: Բայց լավ չմտաբերե՞ց, թե՞ չէր ըմբռնել. եզրի չհանգեց:

Ժամանակն հատնում էր սիրավառ զույգի համար: Արսենը հիշեց, որ իրեն կանչել են շտապ և որ անշուշտ ճամբարում լուրջ բան կա, պետք էր իրոք շտապել:

— Խորհրդա, — ասաց Արսենը:

Խորհրդան բնազդաբար ցնցվեց և ահաբեկ նայեց Արսենին:

— Խորհրդա, ես պիտի գնամ...

Խորհրդան շարունակեց լուռ ու քարացած մնալ: Նրա հայացքից երևում էր, որ հարվածը խորն էր և մահացու: Կյանքն այդ-

պես է հեռանում, հանկարծակի և անողոր: Ինչպե՞ս, ուրեմն ամե՞ն ինչ վերջացավ... Եվ ինչպես Արսենը, այդ սիրառատ, բարի, մտե-
րիմ Արսենը կարող է այդքան դուրին թողնել ու հեռանալ...

Խորիշան տարակուսած և խռովահույզ նայեց Արսենին, ժրպ-
տաց և սպասեց, որ նա մի այլ խոսքերով մեղմացնի հարվածը:
— Զի՞ լինի որ չգնաս,— հարցրեց Խորիշան հուսալով այլ
պատասխան:

— Ոչ, Խորիշա,— հարվածեց Արսենը,— ես զորական
մարդ եմ:

— Ինձ է՛լ տար հետդ,— գլուտ արածի պես հուսով աղաչեց
Խորիշան:

Արսենը գրկեց Խորիշային:

— Տա՛ր, տա՛ր,— հեկեկաց Խորիշան,— ես ձեր երկրում
կապրեմ ձերոնց պես, կպաշտեմ ձեր աստծուն, ձերը կդառնամ,
տա՛ր...

— Կդառնաս մե՛րը,— ժպտաց Արսենը:

— Ես քե՛զ եմ ուզում, ուրիշ բան չեմ ուզում: Ես չեմ ատում
ոչ մերոնց, ոչ ձերոնց, ես ոչ ոքի հետ կռիվ չունեմ: Ի՛նչ կա ինձ
համար... Կարող եմ... Կգամ, կինդ կդառնամ, կուզե՞ս աղա-
խինդ... Տա՛ր ինձ...

Արսենը գորովանքի և սիրո նոր ալիքով շերմացած սեղմեց
Խորիշային իր գրկում:

— Զորքի հետ անպատշաճ է և չես էլ կարող,— ասաց Արսե-
նը շոյելով նրա գլուխը,— քեզ պատերազմից հետո կգամ կտա-
նեմ: Կդառնաս կինս:

— Ա՛խ,— տխուր հառաչեց Խորիշան:

— Ուրիշ ապա ի՛նչ, Խորիշա,— լրջացավ Արսենը,— ինչ-
պե՞ս կարող եմ քեզ թողնել գնալ: Կգա՛մ, անպատճա՛ռ կգամ:

Խորիշան գլուխը սահեցրեց Արսենի կրծքի մեջ ու մնաց ան-
շարժ, անխոս: Կարծես լցվեց Արսենի մեջ, դառավ անբաժանելի:
Այնքան քաղցր էր այդ միաձուլումը, որ Արսենը կրկին կորցրեց
իր անմիջական պարտականություն հոգսերը և սուզվեց սիրո ան-
հունություն մեջ:

Բավական գիշեր էր անցել: Խորիշան քնել էր՝ գլուխը թևին
գրած. իսկ Արսենը երկու ձեռքերը ծոծրակին, աչքերը առաստառ-
գին՝ մտորում էր:

Ձինվորը կրկին շեկավ. կնշանակի շատ էլ ստիպողական բան չկար, կարելի էր մնալ մինչև առավոտ: Բայց Արսենը մտածում էր այն մասին, որ միևնույն է՝ այս գիշեր չէ, մյուս օր կհասնի փախուստի ժամը: Նա պիտի թողնի խորիշային. դա անխուսափելի է: Ջուր էր ձգում ժամը բաժանման: Ուր որ է՝ մի տեղ կհատնի նա... Արսենը տխրեց: Ճնշվում էր նրա սիրտը. նա խղճում էր խորիշային, որ ոչ մի մեղք չունեի և արժանի չէր այդպիսի բիրտ հարվածի: Արսենը ներքուստ խուլ զգում էր նաև, որ այս բաժանման դառնության մեջ նրա հոգում ջերմանում էր մի ուրիշ բան, սրով և նա դիմանում էր հարվածին: Դա հայրենիքն էր: Այժմ, երբ մոտենում էր ճանապարհ ընկնելու ժամը՝ Արսենի մեջ սկսեցին կենդանանալ հայրենիքի քնած պատկերները: Նոր էր զգում, որ խիստ կարոտել էր հայրենիքին: Նա աչքերը երազանքով փակեց և նայեց... Տեսիլների պես եկան անց կացան հեռավոր հայրենիքի վայրերը: Քանի դեմքեր ժպտացին, լացին, խոր նայեցին Արսենի հոգու մեջ: Ահա իրենց ամբողջ՝ առավոտյան արևի լույսը վրան շողված: Նախշուն մամուռը ներկում է հյուսիսային պարիսպն ու բուրգերը: Ներքև, ձորում, դեռ աղջամուղջ է: Գետը ձյան հյուսի նման քանդվում է դեպի անդունդները: Ղողանջում են քարանձավները, քարափներին ծլվում թռչունները: Սակայն նա շրջվեց ու նայել սկսեց խորիշային, որին մոռացել էր և կարծես խորթացել: Քունը տիրապետել էր սիրելի էակին, խլել տարել էր անգունդը... Փակ աչքերը նետահարող թարթիչների տակից շեփն կաթող նայել Արսենին: Բայց փակ աչքերի խոռոչը նայում էր... Նայում էր անգիտակից, տարտամ ու ցրիվ: Միայն աչքերի արտաքին անկյուններում հազիվ նշմարվում էր մի կարոտալի ու թախժոտ ժպիտ, որ կնճոռտում էր այդ անկյունները, և շրթունքները իրար էին եկել քնով հանգցրած սիրո մի գանգատավոր հպվածքով: Խորիշան մի ձեռք մեկնել դրել էր Արսենի սրտին: Ձեռի այդ հպումը այնքան հանդարտ էր, այնքան մեկին ապավինողի հավատ և հույս կար նրա մեջ: Նա գորովանքով բունեց խորիշայի քնած թաթիկը, և մեղմ սեղմեց: Խորիշան քնի մեջ պատասխանեց նույն սեղմումով: Արսենը երկար նայում էր խորիշայի դեմքին: Ահա մի էակ, որ կրում էր իր մեջ այն մյուս էակին, որ մի օր աշխարհ պիտի գա, լցվի այս աղջկա գիրկը և միամիտ աչքերով նայի իրեն՝ Արսենին: Ո՛վ է նա՝ այդ էակը: Նա և՛ օտար է

նրանց երկուսին, և՛ միաժամ արյունորեն հարագատ: Նա այս պահիս ծծում է երկուսի կյանքը և գալիս է նրանց կոշով աշխարհ:— «Ահա ես, ինչո՞ւ կանչեցիք...»:

Հեզիկ շնչում էր խորիշան: Գարնան հողի խորհուրդը կար նրա էության մեջ, հողի, որ լցվում է բույսի հզուօթյամբ և սնում է իր մեջ գարնան փթիթն ու բերքը: Ոչ ոքի չի հարցնում իրավունք, ոչ ոքի չի նայում... Բերում է միայն... ընդունի՛ր...

Սանդուղի աստիճաններին ոտի քամոց լավեց: Մեկը զգույշ բարձրանում էր: Արսենը ականջ դրեց: Մտնողը մթան մեջ խառխափելով մատնեքով շոշափեց օթեանի դուռը: Արսենը հասկացավ և շարժվեց տեղից: Դուռը բացվեց: Ֆրավաշին էր:

— Մայրի՛կ, ե՛կ,— շնչաց Արսենը առանց շարժվելու:

Ֆրավաշին դուռը մեղմակի փակեց և եկավ նստեց օթոցի վրայի բարձին: Ապա երբ նայեց խորիշային, ավելի ճիշտը նրա ձեռին, որ դրել էր Արսենի կրծքին՝ տխուր ժպտաց Արսենին, և նրա աչքերը լցվեցին: Արսենը լուրջ ու մտահոգ նայեց նրան: Երկար լուռ էին: Կրկին իրար նայեցին երկար ու մտահոգ: Ապա կինը վշտահար կախեց գլուխն ու սկսեց անխոս լաց լինել: Արսենն աչքերը սևեռած, անշարժ նայում էր նրան և լուռ:

— Կգնա՞ս... — շնչաց Ֆրավաշին,— ի՞նչ կլինի, ե՞րբ կըգաս... ո՞վ գիտե...

— Ո՞՞ք կո՞ւյ, կո՞ւյ, կո՞ւյ... Տնաշեններ, ձեռներդ չհոգնե՞ց, չձանձրացա՞ք... հերի՞ք է, հերի՞ք...

— Մենք՝ հայերս, հո չենք կովում,— մեղմ բացատրեց Արսենը,— մեզ կովեցնում են:

— Օ՞՞ք, չգիտեմ, չգիտեմ...

Հետո վշտահար կինը լրջացավ, մտահոգ նայեց Արսենին և նշանացի հայացքը շրջեց խորիշային.

— Երկհոգիս է... Բան-ման իմանա՞ որ պտուղն անց կացնի՞ր...

— Դա էլ դո՞ւ հոգ ար, մայրիկ, սի՛րտ տուր, միշտ ասա՛ լավ լուր եմ ստացել...

— Է՛, է՛, որդի, ապա ո՞նց,— տխուր խոսեց Ֆրավաշին,— դա կաննեմ: Բայց քո՞ ցավը ոնց տանենք: Կո՞ւյ է, հազար փորձանք...

Ու սկսեց հեկեկալ: Արսենը հուզվեց և անկողնում մնալու

անկարող՝ Խորիշայի ձեռք հուշիկ ետ դրեց նրա կրծքին և վեր կացավ տեղից, գնաց նստեց Ֆրավաշիի կողքին, գլուխը հպեց նրա կրծքին ու մնաց այդպես:

Ֆրավաշին գրկեց նրան և սկսեց շերտ համբուրել նրան:

— Կգամ, մայրիկ, կգամ, մի՛ տխրիր:

— Է՛, որդի, մահը լավերին է սիրում: Հեռի՛ քեզանից...

— Գնա՛, որդի՛, պառկիր քնի՛ր, ես կգնամ,— ասաց Ֆրավաշին:

Արսենը շտեղծեց նրան... նրա սիրտը թրթռում էր:

Հանկարծ կարծես թռչուններ թևակոտոր ու շփոթված՝ պատուհանից ներս թռան ու զարնվեցին հատակին: Մաղիկների բանդված փնջեր էին: Դա Դիշտրիայի գործն էր... Նա ինչ-որ նշան էր տալիս՝ շուգելով դուռը ծեծել և այնտեղից ասել՝ խանգարելով երջանիկ զույգի մենությունը:

Արսենը կրկին հիշեց. «Ճամբարը»...

Նա վերցրեց աշնան շունչ դիպած մի փոքր շոր ծաղիկները և ափին բռնած նայեց նրանց: Որքա՞ն նման էին նրանք հայրենի երկրի ծաղիկներին: Նույնն էին:

Խորիշան զարթնեց և երկյուղով կառչեց Արսենի թևին՝ կարծես անդունդն էր ընկնելու:

— Հա՛... զնո՛ւմ ես...

Արսենը գրկեց Խորիշային և նրա քնաթաթախ աչքերը մոտեցրեց իր շրթունքներին: Խորիշան իր նրբին դեմքով շոյեց Արսենի դեմքը և ճակատաբար հպեց նրա շրթունքներին: Բայց հանկարծ ընդոստ նստեց անկողնում:

— Գնո՛ւմ ես...

— Համբուրի՛ր, համբուրի՛ր նրան, որդի,— խղճահար ու սիրտը լցված շնչաց Ֆրավաշին:

Արսենն ու Խորիշան մարեցին մի համբուրյրի մեջ:

— Պիտի իմա՛ց տաս, թե՛ չէ՛ գրո՛ղ ու դժոխք,— բարձր ձայնով խոսեց մի տղամարդու կոպիտ ձայն պատուհանի տակ, մթության մեջ:

— Լո՛ւտ, ա՛յ մարդ,— սաստեց վախեցած Դիշտրիայի ձայնը,— այստեղ է...

— Շո՛ւտ, իմա՛ց տուր,— հրամայական ձայնը մի փոքր իջեցնելով խոսեց տղամարդը:

— Ճամբարիցն է,— մոմոաց Արսենը և սաստիկ մտահոգ վեր թռավ. սկսեց հաղնվել: Խորիշան ևս հետևեց նրան: Արսենը իջավ ներքև:

— Հա, ի՞նչ կա... — հարցրեց նա Դիշտրիայի ձեռքի ճրագով լուսավորված զինվորին:

— Տե՛ր իմ, զորավարը հրամայեց հավաքվել,— ասաց զինվորը բավական դժգոհ ձայնով:

— Շա՛տ է շտապ,— հարցրեց Արսենը:

— Շատ է ուշ, տեր իմ,— հանդիմանական շեշտով պատասխանեց զինվորը և սիրտ արեց ավելացնելու,— շտապի՛ր, տեր իմ, շտապի՛ր...:

— Բայց ի՞նչ է պատահել,— մոտ գնաց Արսենը:

— Արշավանք է քուշանների վրա,— պատասխանեց զինվորը կիսաձայն:

— Ե՛րբ...

— Առավոտ վաղ:

Մոտ եկան Ֆրավաշին, Խորիշան և քույրը:

— Հենց իսկո՛ւյն... — հարցրեց Ֆրավաշին:

Արսենը մտահոգ նայեց նրան:

Դարբասի մոտից խլրոոց լսվեց: Այնտեղից մեկը վազեց եկավ: Դա դուռն պահակներից էր:

— Ի՞նչ կա,— հարցրեց Ֆրավաշին:

— Տիրուհի, այն հայ աղջիկն է. ասում ենք է՛լ թե գիշեր է, բայց շատ է խնդրում, աղաչում է, լաց է լինում:

— Նե՛րս թողեք,— հրամայեց Ֆրավաշին:

Մթության միջից ներս վազեց վարազուխտը և եկավ ընկավ Ֆրավաշիի ոտները:

— Տիրուհի՛, փրկի՛ր...

— Ի՞նչ է պատահել, աղջիկս...

— Հազարապետը մարդիկ է ուղարկել, որ ինձ բռնեն... Պետք է սպանեն: Զրպարտել են ինձ, որ ես մարդպանին արդարացնող լուրեր եմ տարածել...

Վարազուխտը մի քանի այսպիսի բացատրություններ տվեց և աղաչեց Ֆրավաշիին, որ իրեն տանի Միհրնբրսեհի քրոջ մոտ և ըարեխոսի Միհրնբրսեհի առաջ:

— Վտանգավոր է, աղջիկս,— մտահոգվեց Ֆրավաշին,— եթե —
Հարգի խնդիրքը՝ կյանքդ կգնա:

— Թող գնա՛... Թող գնա՛, մայրիկս. ես Հազարապետին կասեմ, ճիշտ է, ասել եմ, որ մարգպանը բանտարկել է տվել պարսիկ մեծամեծներին... Իշխա՛ն, դո՛ւ միջնորդիր տիկնոջը,— դիմեց Արսենին Վարազդուխտը:

Արսենը դիմեց Ֆրավաշիին:

— Կատարի՛ր, մայրիկ, Վարազդուխտի խնդիրքը,— նա ճշմարիտ է ասել: Պատիժը պիտի քաշի ապստամբը: Նա հեռու է, իսկ աղջիկը մեզք է:

— Հա՛, հա՛, մայրի՛կ,— աղաչեց նույնպես Խորիշան:

Ֆրավաշին խոստացավ:

Վարազդուխտը իր բոլոր այս տազնապալի վիճակի պահին իսկ հետաքրքիր դիտեց նրանց շփոթմունքը: Առաջները, հաճախ այցելելով այս ընտանիքը՝ արդեն տեղյակ էր Արսենի և Խորիշայի մտերմության: Երբ նայեց Արսենին և զինվորին, Արսենի շփոթմունքին ու Խորիշայի, Ֆրավաշիի, Դիշտրիայի արցունքոտ աչքերին՝ նա լցվեց այնպիսի սուր պահանջով օգնել, ծառայել նրանց, որ մոռացավ իր կյանքի վտանգը:

Արսենը հրաժեշտի ժամի դանդաղող հապճեպությամբ, խառն գործնականի ու երազականի բիրտ ու նուրբ մտահոգությամբ՝ պատրաստվեց մեկնելու ճամբար: Իրեն էր նայում զինվորը կուպիտ ու անշարժ կանգնած, մտրակը բազկից կախ, մոռյլ ու դրժգոհ: Խորիշան հուզմունքից կարմրեց:

— Է՛, ճանապարհ,— ասաց Արսենը և մի ակնարկ նետեց բուրդին:

— Այդ է, գնո՛ւմ ես... — հառաչեց Ֆրավաշին:

— Զինվորի գործն էլ ա՛յս է,— ասաց արտաքուստ հանգիստ Արսենը:

Եվ մոտեցավ Ֆրավաշիին, համբուրեց նրա ձեռը: Ֆրավաշին շերմ համբուրեց նրան: Արսենը մոտեցավ Խորիշային, համբուրեց նրա ճակատը, որ նա դեմ արեց անզգա ու ինքնարեքական: Ապա հրաժեշտ տվեց մյուսներին: Դուրս եկան բակից, անցան հետևյալ բակերը: Դարբասը բացվեց, մոտ բերին նժույզը, նստեցին նժույզը խաղաց, զգալով արշավելու ազատությունը:

Լույսը բացվելուն մոտ էր. արևելքն սկսում էր կապուտիկել Լանկարծ լավեց Դիշտրիայի զուսպ հեկեկոցը: Կարծես դա բավարարեց Խորիշային և մյուսներին: Նրանք զսպեցին իրենց: Ֆրավաշին բարեմաղթեց.

— Ամշասբանտնե՛րը՝ բարին հարդարողները քեզ օգնական, ճանապարհո՞ր բարի՛:

Քուրզի միջից տնքոցներ լավեցին: Դա վիրավոր ծառաներն էին, որ չկարողանալով պարզապես հայհոյել կամ բողոքել՝ տընքացին: Արսենը լսեց, գլուխը շարժեց.

— Ասա իրեն, որ սրանց արնագինը ի՛ր խղճի վրա է...

Ֆրավաշին հառաչեց միայն:

Արսենը նայեց շորս կողմ, ճանապարհ դնողներին, որոնց մեջ և Վարազդուխտին: Այլևս վերջ. ոչինչ չկար անելու և ասելու. պետք էր մեկնել: Բայց հենց այդ պահին էր, որ թե հրածեշտի կանգնածները կուզենային ասել անհուն, մեծ բաներ և չէին զրտնում դրանց խոսքերը: Ոչինչ ասելու անկարող՝ Արսենը սեղմեց բոլորի ձեռները և խթեց նժույզը: Սա թո՞ռավ: Զինվորը մտրակեց իր ձին այն զայրույթով, որով լցվել էր դեպի Արսենը:

Խորիշան նայեց Արսենի հետևից և արցունքի մեջ բեկբեկվեց Արսենը, նժույզը, զինվորը... Վարազդուխտի թևը շերմացրեց նրա թևը: Երկար նայում էր նա, մինչև կիսամութը ռոողեց Արսենին և ապա բլուրը կլանեց նրա անորոշ կերպարանքը:

— Գնանք նե՛րս,— շնչաց Վարազդուխտը և թեթևակի քաշեց Խորիշայի թևը:

Խորիշան մեռած պատկերի նման սահեց ներս: Վարազդուխտն ու Խորիշան առանձնացան: Վարազդուխտը մոռացավ իր վտանգն ու հոգսը: Նա գլուխը դրեց Խորիշայի կրծքին, փարվեց նրան և մնաց անշարժ: Նրան վեհացրեց սիրո վիշտը, որ խոր էր մահի վշտի պես: Նախանձ զգաց այդքան անձնվեր, խոր սիրուց, որի թեև վիշտը, բայց և երջանկությունը մեծ էր: Նա գրկեց Խորիշային և այնպես խանդաղատեց հանկարծ, զգաց խոր, անկաշառ սիրո պահանջ... Նա մտքով կորավ սյունյաց լեռներում, «ապագա թագավորի» դոյակը: Նա լցվեց բարի սիրո զգացմունքով դեպի Արսենն ու Խորիշան, դեպի ամենքը աշխարհի երեսին: Նա պատրաստ էր հազար կյանք զոհել ամենի սիրո առարկայի համար: Նա այդ պահին հեզ ու բարի գառն... է...:

— «Միայն թե նա փրկվե՞ր...» — երազում էր Վարազ-
դուխտը:

Սակայն ի՞նչ փրկութիւնն էրան, երբ ինքը՝ փրկիչը, ահաւոր
վտանգի մեջ էր: Նա հազիվ էր հետևի գոնից մազապուրծ եղել,
երբ Միհրնճրսեհի մարդիկ եկել էին Վարազվաղանի տունը նրան
տանելու: — «Ի՞նչ կլինի նրա վիճակը, երբ կապկապած նրան
բերեն Հազկերտի առաջ...» — մտածում էր Վարազդուխտը, և
արյունը սառչում էր նրա մեջ: Նա սարսափեց այդ պատկերից և
աչքերը փակած սկսեց երազել վասակի համար երջանիկ օրեր,
երբ նա հաղթել է բոլոր թշնամիներին և արքայական նժույգ հե-
ծած շրջում է Հայոց աշխարհում: Իսկ ի՞նքը ինչ կլինի, Վարազ-
դուխտը... Թող ոչինչ էլ չլինի, թող դառնա նրա աղախիչը, ան-
նշան մի արարած նրա պալատում: Թող սպանվի, միայն թե նա
փրկվի:

Արդեն լուսացել էր, մոտ էր արևագալը: Մոզը երգում էր՝
դարթեցնելու համար ապարանքի բնակիչներին, որ դիմավորեն
արևին:

Դուրս եկավ բակը: Գետափին զարթեցրին Վախթանգին: Նա
վեր կացավ գիշերվա գինովութիւնից խումար ընկած, ժանգոտ:
Ապարանքի ողջ բնակչութիւնն եկավ կանգնեց գետափին՝ արևին
երկրպագելու: Սպիտակազգեստ մոզը՝ սև երկարմորուս՝ կանգնեց
սևափայլ դեմքը արևելք դարձած: Արդեն դեղնել սկսած տերևնե-
րը կաթում էին օդի ամենաթեթև շնչից: Գետափը դեռ դալար էր,
և գետափի մեջ մարգարիտ էր հոսում: Արևելքը դարբասի պես
բացվում էր: Մոզն սկսեց ոնգային ձայնով երգել արևագալին,
որ նմանեց կարավանի զանգերի խառնաձայն զնգոցին, երբ նրան
միացան իր օգնականների երիտասարդ ձայները: Հանկարծ դաշ-
տերի խամ լույսը ժպտաց շորս կողմ. ծագեց արևը, և բոլորը հե-
տևելով մոզին երկրպագեցին նրան:

Երբ առավոտյան աղոթքը վերջացավ՝ Վախթանգը հրավիրեց
մոզերին նախաճաշի: Մատովակը կարմիր գինի բերեց, որ զվար-
թացրեց բոլորին: Վախթանգի ժանգը մաքրվեց: Նա միայն ըն-
գոստ շարժումով շուրջը նայեց.

— Ո՛ւր է հայր...

— Գնաց, — առաց Ֆրավաշին տխուր:

Վախթանգը զայրալի մոմուաց, ապա կրկին հարցրեց.

— Իսկ Խորիշա՞ն ուր է...

— Այստեղ էր, գնաց իր օթեանը:

— Կանչեցեք մոտս, — հրամայեց Վախթանգը:

Խորիշան եկավ Վարազդուխտի հետ: Նա գունատ էր և տխուր:

Վախթանգը խեթ նայեց Վարազդուխտին և ապա դիմեց Խորիշային:

— Ո՞ւր գնաց սիրեկանդ...

— Ճամբար, իշխան:

Վախթանգը խոթողեց:

— Ոչ, նա ճանապարհ ընկավ Հայաստան: Գնաց, որ զորք բերի մեզ վրա՝ կործանի Երանը: Դու Երանի՞ դուստրն ես, թե՞ Հայաստանի...

— Երանի դուստրն եմ, իշխան...

— Հա՛ա, դե իմացիր, որ նա Երանն է ուզում կործանել: Այս առավոտը, այս ծառերը, այս գետակը, այս անուշ խշշոցը, սրբազան կրակը, արևը, երկինքը... Սա Երա՛նն է... Ապա մի ասա Երա՛ն...

Մոզը գինու գավաթը դատարկեց ու վայր դնելով գավաթը, ասաց.

— Մեկ՝ բարձր է Ահուրամազդաոն, մեկ էլ Երանը:

— Ճշմարի՛տ, ճշմարիտ, — ասաց Վախթանգը:

Երկու հաճույք կա, — շարունակեց մոզը, — մեկ ապրելը, մեկ էլ իշխելը աշխարհին:

— Ճշմարի՛տ, — ուրախացավ Վախթանգը, — Երանը տե՛րն է աշխարհի, ամենաբարձրը, ամենալավը: Մյուսները լավ են՝ եթե հնազանդ են Երանին: Մատուլա՛կ, գինի՛: Երաժի՛շտ: Նստեցե՛ք բոլորդ:

Մատուլակը երկարավիզ կծից լցրեց կարմիր գինին: Կանչեցին երաժիշտներին: Նստեցին Ֆրավաշին, Խորիշան, քույրը:

— Համեցե՛ք, հայի՛ աղջիկ, — շնորհալի շարժումով հրավիրեց Վախթանգը մի կողմ քաշված Վարազդուխտին:

Նվագեցին: Աշնան սկզբի մեղմ ու պարզ եղանակը, — ոսկե-ձուլ ծառերին ժպտացող արևի լույսը, գետակի մյուս ափին խաղողի այգու գանգուրները ուրախություն չէին բերում սեզանակիցներին: Տխուր էին միայն Ֆրավաշին, Խորիշան և Դիշտրիան:

Նրանք լուռ էին: Լարված էր Վարազդուխտը, որ տագնապի և հույսերի միջև տարուբերվում էր ու մտահոգվում:

Հանկարծ Վախթանգը ընդոստ շրջվեց դեպի Խորիշան:

— Գոռո՛ղ ազգից է սիրեկանդ, գոռո՛ղ հոգի: Ծա իրեն չէ՛, որ պիտի սպանեմ, գոռո՛ղ հոգին պիտի սպանեմ...

Լուսթյունը, որ հետևեց այս խոսքերին, միայն լցվեց գետակի, ծառերի, թռչունների միախառն աղմուկով:

Վարազդուխտը ուշադիր հետևում էր այս խոսակցության: Նրա համար նոր հայտնություն էր հայոց այրուձիի փախստյան խոսքը:

Արևը բավական բարձրացել էր, որ սեղանը վերջացավ:

Վախթանգը գնաց ներս, մոգերն ու երաժիշտները ցրվեցին: Խորիշան Վարազդուխտին առավ հետը, գնացին գետակի մյուս ափի այգին:

— Արսեն իշխանը գնո՞ւմ է,— հարցրեց Վարազդուխտը՝ կարեկցաբար նայելով Խորիշային:

— Այո,— տխուր պատասխանեց Խորիշան:

— Հայոց այրուձին փախչո՞ւմ է...

— Փախչում է՝ եթե հաջողվի, չիմանան:

— Իսկ չե՞ն իմանում:

— Ոչ: Միայն իշխանն է կասկածում:

— Զգնա՞ հայտնի,— երկյուղ հայտնեց Վարազդուխտը:

— Զգիտեմ, կարող է...

Վարազդուխտն ընկավ մտորմունքի մեջ: Նա մի պահ Վախթանգի տանը իրեն ապահով էր զգում, բայց գիտեր, որ մեծապես վտանգվել է: Նրա մեջ զարթնեց կյանքը փրկելու կիրքը: Երիտասարդ կրծքի մեջ եռաց ապրելու և սիրելու անհուն հաճույքը: Փրկվել, փրկել նրան, բարձրացնել և ապա կրկին ջերմացնել նրա սերը, որ մարզպանական գործերի հոգսերում պաղել էր սկսում: Բայց առայժմ ի՞նչ սեր, ի՞նչ վայելք: Երկու կյանք էր հարկավոր փրկել: Վարազդուխտը տխրեց և լռեց: Իսկ Խորիշան, որ դեռ չէր ուշքի եկել Արսենից բաժանվելու վշտից՝ չէր զբաղվում Վարազդուխտով: Միայն երբ մի անգամ նա աչքերն հռոց նրա դեմքին, նկատեց մահվան նիսրությունը՝ խղճաց և ուշաբերվեց:

— Հա՛, Վարազդուխտ, քո գործը... Գնանք մայրիկին բշտապեցնենք, որ քանի Հազարապետի մարդիկ չեն եկել քեզ տարել՝ ինքը շտապի Հազարապետի մոտ:

Խորիշան խելացի բան ասաց: Իրոք, պետք էր կանխել փորձանքը: Նրանք դարձան տուն: Տրավաշին սակայն չէր շտապում.

— Թող մութն ընկնի. հիմա վտանգավոր է: Թող Վարազդուխտը չերևա, ծառաներին կասենք, որ լռեն՝ երբ մարդիկ դան հարցնեն:

Անատոլիայի թախծալի դաշտերով դեպի Բյուզանդիա էր գնում հեծյալների մի խումբ: Առջևից մեծամեծները, հետևից նրանց թիկնապահներն ու սպասավորները: Բոլորը կլինեին մի քսան-քսանհինգ հոգի: Մեծամեծների մեջ էին Վահան Ամատունին, Մերուժան Արծրունին և Հմայակ Մամիկոնյանը: Սրանց ընկերացել՝ գնում էր նույնպես Բյուզանդիա մի զանգրամորուս — կնճիռ ճակատ անհաճո իշխանավոր: Դա Եղփարիոս ասորին էր, կայսեր Դուան ավագը: Եվ ապա՝ միացել էր մի հույն զորական, կապուտակն, կարմրադեմ և հաղթանգամ: Դա կայսեր սպարապետն էր՝ Անատուրը: Նա անբարեհամբույր տեսք էր տվել իր բավական լայն դեմքին և երևում էր, որ չէր սիրում հայ նախարարներին: Եղփարիոսն ընդհակառակը՝ ջանում էր ուրախ պահել ուղեկիցներին, թեև կատակների և ծիծաղների արանքում գաղտնի սառ հայացքներ էր նետում հայ նախարարների վրա: Ատելու-թյուն կար՝ այդ մարդու մեջ դեպի հայերը:

Երևում էր, որ հայերը ևս չէին խտրվում իրենց ուղեկիցներից: Բայց պատահական հանգամանքներով ստիպված եղան միասին լինել: Բյուզանդիայում գործերը վատ էին գնում: Սպասվում էր հոների արշավանք Բյուզանդիայի վրա և միաժամ հայտնի էր դառել, որ Թեոդոս կայսրը հիվանդ է: Հայ դեսպաններին ուղեկիցները միացան Դարանաղիի մոտերքը և անբաժան գնում էին հետները: Սա մի փոքր կասկածելի թվաց Վահան Ամատունուն, քանի որ իրենք շարժվում էին ոչ զինվորական արագությամբ. մինչ Անատուրը կարող էր Եղփարիոսի հետ սուրհանդակային նժույզներով արագ հասնել Բյուզանդիա: Սակավ էր խոստում Անատուրը, բայց ինչ էլ որ խոստում էր՝ անդուրեկան էր:

— Չեմ հատկանում, թե կայսրը ինչ կարող է անել ձեզ համար Հազկերտի դեմ,— ասաց մի օր Անատուլը, երբ արդեն մտտենում էին Բյուզանդիային:

— Կայսրը կօգնի մեզ, որ զսպենք Հազկերտի կիրքը: Նա միայն Հայոց աշխարհի թշնամին չէ, այլև Բյուզանդիո,— բացատրեց Վահան Ամատունին:

— Նա մեր բարեկամն է, որքան գիտենք մենք: Ունենք գաշինք: Ձեզ օգնել՝ կնշանակի՝ դաշինքը խախտել: Կարելի՞ բան է...

— Ոչ է կարելի, զորավար,— ձայնը բարձրացրեց Վահան Ամատունին դառնացած,— օգնել կարող է կայսրը՝ համոզելով Հազկերտին, որ իր կրոնակիցներին հանգիստ թողնի: Կհասկացնի, որ հայերը կաբող են անցնել Բյուզանդիո կողմը:

— Բյուզանդիո կողմը հայերը կանցնե՞ն... Ի՞նչ է հայերի ուժը: Հայերը ուժ չունեն,— հզորի գաժան ու վերավորական անկեղծությամբ ասաց Անատուլը:

Մերուժան սեպուհը քմծիծաղով նայեց Անատուլին.

— Բայց զօրավարը կարո՞ղ է ինձ հայտնել, թե ինչո՞ւ կայսրը զիջեց Հազկերտին վերջին դաշինքի մեջ...

Անատուլը կարմրեց զայրույթից:

— Ի՞նչ զիջում...

— Ահա մի գեղեցիկ օրինակ: Կա՛ հզորից հզորը... Միշաղ գետքի քաղաքն՝րը... Ձիջեցի՞ք...

— Դրա պատճառն է Աթիլլան: Աթիլլան է գալիս Բյուզանդիայի վրա... — բարվոք համարեց խելացի խոսել Անատուլը:

Բայց Մերուժան սեպուհը չզիջեց.

— Ի՞նչ անենք: Հազկերտի վրա էլ Քուշանաց աշխարհն է եկել... Իհարկե, Հազկերտը խելք չունի. նա ոչնչացնում է իրեն օգնական մի ժողովուրդ:

— Հը՛մ... օգնակա՛ն ժողովուրդ...

— Այո՛ո՞, օգնական ժողովու՛րդ,— սրտմտած կրկնեց Մերուժան սեպուհը:

Մերուժան սեպուհը ուժգին մտրակեց իր նժույզը և մի քանի քայլ առաջ ցատկեց՝ չկամենալով խոսքը շարունակել ամբարտապան զորավարի հետ: Նրան արդեն սկսել էր այրել հունական գոռոզությունը, որ նա զգաց հենց առաջին օրից, երբ առ գրեց

Հունաստան: Արհամարհանք էր տեսնում նա ամենուրեք, որ խոսում, շփվում էր: Իսկ հիմա խոցվեց մինչև հոգու խորքը:

— Երիտասարդ սեպուհը չի հանդուրժում դեսպանական պաշտոնը,— քմծիծաղեց Անատոլը:

— Կվարթվի՛, դեռ ունի՛ ժամանակ,— ասաց Վահան Ամատունին,— դեռ չի փշացել... թեպետ իրոք նա ոչ իբրև դեսպան է գնում կայսեր մոտ, այլ որպես գիտակ՝ ներկայացնելու զորական հանգամանքները Հայոց աշխարհի: Նույնպես և Հմայակ սեպուհը, որ գիտակ է ռազմական նյութեղենի:

— Ուրեմն ունե՞ք զորական ուժեր և ռազմական նյութեղեն,— հեզնեց Անատոլը:

— Մեղուն էլ խայթոց ունի...

— Օհո՛...

— Ձեզ խելացի մերժեց ձեր ազգի Վասակ Մամիկոնյանը, կմերժեն, ովքեր խելացի են,— լրացրեց Անատոլը և արհամարհանքով նայեց խոսակցին:

Անատոլի հեզնական եղանակը վիրավորական էր այլևս Վահան Ամատունին լռեց և այլևս չէր նայում նրա կողմը: Երբ նժուզները հավասարվեցին Մերուժանի հետ՝ նա հառաչեց.

— Ո՛ւր են ուղարկում, ո՛ւր են ուղարկում մեզ...

— Իսկ դո՛ւ ինչո՞ւ եկար, Հազարապետ,— հարցրեց Մերուժանը դառնացած:

— «Ինչո՞ւ եկա»... Պետք էր մեր նախարարներին միաբան պահել, ուժերը հավաքել, շթողնել հուսալքվելու և ցրվելու, եկա որ գոնև հույների հուսով մերոնք իրենք հավաքվեն... «Ինչո՞ւ եկա»...

Մութը վրա էր հասնում: Փչեց սառն, խոնավ քամին: Անձրև էր կաթկթում: Ուղևորները հազան իրենց թիկնոցները, լռեցին և սկսեցին ունկնդրել նժուզների դոփյուններին՝ խոնավ, տեղ-տեղ ցեխոտ ճանապարհի վրա: Վահան Ամատունին երեսը թաղեց գըլ-խակալի մեջ ու սկսեց տխուր մտորել տաք օթևանի մասին: Մերունին հոգնած էր և դժվարությամբ էր գնում ճանապարհ: Իսկ Անատոլի գոհհիկ ու լիտի ծաղրանքին նա չէր դիմանում ավելիքան ճանապարհի դժնի պայմաններին:

— Մե՞ծ հույս էին դրել Հունաց ծառայության մեջ տաքացած հայ իշխանին, թող ուտե՛ն,— դառնացած բարձր խոսեց Ամատունին:

— «Ո՛ր են ուղարկում մեզ, ո՛ր ենք գնում»,— կրկնեց մտքում հայոց անկյալ Հազարապետը: Օշականի գաշտում հյուսիսականներին շարդող հին զորավարը դեսպան էր գնում Բյուզանդիա օգնություն մուրալու հույներից: «Մաղրա՛նք կրեինք ձեզ համար և ոչ թե զորքեր... Տե՛ղն է, տե՛ղն է ինձ, որ զիջում էի բյուզանդական հույսը տաքարյուն ներշապուհին: Ահա՛ Բյուզանդիան, այս լպիրշ զորավա՛րը... «մերազնյա խելացի իշխա՛նը...»:

Յուրտը սկսեց սաստկանալ: Այլևս չկամեցավ ամուր փաթաթվել իր պատմուճանի մեջ ցրտից դողացող ծերունի Հազարապետը: Միևնույն է, չէր տաքանա ծերացած և հազար ու մի հարված տեսած մարմինը:

Մեծ Տիկնոջը յուրայինների հետ Տարոն գնալու ճանապարհին, հարգանքով և ուրախությամբ հյուրընկալեց Խորխոռունյաց տիկինը՝ Գաղիշոյի կինը: Խորխոռունյաց բնավայր քաղաքը Բզնունյաց ծովի եզերքին տոնական կերպարանք առավ Մամիկոնեից տիկինների, Արտակի և Անահիտի հյուր գալու առթիվ: Խորխոռունյաց տիկինը խնդրեց հյուրերին իր մոտ անցկացնել աշնանամուտը: Մամիկոնեից տիկինը շատ էր շտապում հասնել տուն և աշնան պատրաստությունները տեսնել, քանի որ ձմեռը ահագին բազմություն կգար հյուր Մամիկոնեից ամրոցը: Բայց Խորխոռունյաց տիկինը թախանձեց մնալ: Եվ մի այսպիսի զվարճալի միտք.

— Արտակիս ու Անահիտին կպսակենք՝ հետո աստված ձեզ հետ:

Մամիկոնեից տիկինը դժվարացավ:

— Միտքդ բարի, տիկին,— բայց պատերազմ է հիմի, օրե՛նք է, որ ուրախություն անենք:

— Պատերա՛զմ է, որ ուրախությունն էլ օրե՛նք է,— պնդեց Խորխոռունյաց տիկինը,— պատերազմ՝ պատերազմ, պսակ անենք՝ ուրախանանք:

— Խորխոռունյաց տիկին,— առարկեց Մամիկոնեից տիկինը,— իշխանին վազը մյուս օր պատերազմ կկանչեն:

— Իե, թող երիտասարդի աչքը կարոտ չմնա,— նորից պընդեց Խորխոռունյաց տիկինը:

— Իսկ օրիորդի հա՞յրը, որ այստեղ չէ, առանց նրան կարո՞ղ ենք.— ասաց Շուշանիկ տիկինը,— շամփո՞ւրը կշարի մեզ...

— Հորը կկանչեմ,— ասաց Խորխոռունյաց տիկինը,— հեռուները չէ, Աղթամար է:

Խորխոռունյաց տիկինը պատմեց. Գեղեոնը իր ռազմական առաքինությունը կատարելուց հետո նրան հայտնել էր իր նոր նպատակը, վանք մտնել և ցույց տալ, թե ինչպես պետք է հավատը պաշտպանել: Քանի որ բոլորն էլ գիտեին Գեղեոնի տարօրինակությունները՝ փոխանակ ջերմեռանդ վերաբերմունքի ժիծադեցին միայն:

Իր հարսի ուրախ ձեռնարկին միանգամայն հավան լինելով Գաղիշոյի մայրը, կոտրած ժպիտը հանգիստ լիալուսին կլոր դեմքին՝ ասաց.

— Արե՛ք, արե՛ք, պսա՛կ արեք, գուցե Գաղիշոս լսելով ուրախանա՛ գա:

Խորխոռունյաց տիկինը սկսեց հարսանիքի պատրաստությունները այնպիսի լուրջ կատակ հանդիսավորությամբ, որ զվարճանք պատճառեց բոլորին: Իր ուրախ կատակներով նա բարձրացրեց հյուրերի տրամադրությունը:

Մամիկոնեից տիկինը տրամադիր չէր և գոհ չէր այս հանդեսի պատրաստություններից: Նա հիշեցրեց Գաղիշոյի և Ռըշտունյաց Արտակի արարքները, ջանում էր մի կերպ խափանել հարսանիքը: Բայց Շուշանիկ տիկինը իր մորը ուրիշ բան ասաց.

— Թող ընտանիքներիս մեջ միաբանության ուխտ հաստատվի, և թող կանայք մեզ հետ լինեն իրենց ամուսինների դավաճանության դեմ: Ո՞վ գիտե, բան է, աշխարհ է...

— Սպարապետը պատերազմ է գնում, անպատշաճ է, դուստրիկս,— առարկեց Մամիկոնեից տիկինը:

— Այլևս ուշ է, մայրիկ:

— Ես չգիտեմ, դուստրիկս,— թող Մեծ Տիկինը հրաման տա:

Գնացին Մեծ Տիկնոջ մոտ: Նա հանգիստ լսեց և ապա բացատրեց.

— Մինը պիտի գա, ծինն էլ ի՛ր հրամանն ունի, զավակներս՝
Որ պատերազմ է՝ գարունը չի՞ գալիս, հողը չի՞ բերում. պսակե-
ցե՛ք, աշխարհի շենութունն է:

Խորխոռունյաց տիկինը նվիրակներ ուղարկեց Արծրունիք,
Մոկք, Ռշտունիք, որ նախարարների տիկիններն ու սեպուհները
գան Արտակի և Անահիտի հարսանիքի կոչունքին: Հատուկ նավ
գնաց Աղթամար Գեղեոնին կոչելու: Խնդրակ գնաց Արտակի մորը
հրավիրելու:

— Գեղեոնին համողելը իմ պարտքը, — վստահացրեց Խոր-
խոռունյաց տիկինը:

Հրավերն ընդունվեց: Հստ երևույթին ծովեզրյա նախարարու-
թյունների մեջ ամենքին հայտնի էր Խորխոռունյաց տիկնոջ բա-
րի և կատակասեր բարքը: Եկան բոլորը, բացի Ռշտունյաց Ար-
տակը, որ պատասխան անգամ չտվեց:

— Պտուղ է, հա՛, — ասաց Խորխոռունյաց տիկինը, — բայց
բերել կամ:

Արտակը տեղյակ չէր այս նորություններին: Նա գնացել էր
Տարոն գորական գործերով: Նա միայն սպասում էր, որ Մամի-
կոնյան տիկինները կամք հայտնեն տուն հասնելու, որով և Ար-
տակի պարտավորությունը վարդանի հանդեպ կատարված կլի-
ներ: Մովեզրյա նախարարությունների տիկինները՝ Արծրունյաց
տիկինը, Մոկաց տիկինը, Մամիկոնեից երեք տիկինները համա-
ձայնվեցին և եկան Անահիտի ամուսնության: Չէր եկել Ռշտուն-
յաց տիկինը, որովհետև Արտակ Ռշտունին տուն էր վերադարձել:
Խորխոռունյաց տիկինը նրան կրկին հրավեր ուղարկեց, որ շնորհ
բերի իր տիկնոջ հետ:

Արտառուչ էր Արտակ Մոկացի մայրը, Մոկքի տիկինը, հեզա-
բարո մի կին՝ թորշումած սալորի տեսքով, լուռ ժպտացող բարակ
շրթունքներով:

— Ո՛ւր է իշխանիկս, — ասաց նա ներս մտնելով դահլիճ:

— Գնացել է Տարոն, տիկին Մոկաց, սուրհանդակ ենք ու-
զարկել, որ հրամայի գալ:

— Տուն չպիտի՞ գա, — տարակուսեց Մոկաց տիկինը, —
տեսնվի պատերազմից առաջ...

— Ի՞նչ պատերազմ, տիկին, հարսանիք ենք բերել իշխա-
նին, — ասաց Խորխոռունյաց տիկինը ծիծաղելով:

Մոկաց տիկինը շվարեց, էրբ Խորխոռունյաց տիկինը հայտնեց իր արտակարգ մտադրութիւնը:

— Խորխոռունյաց տիկին... Մոկաց իշխանը տո՛ւն ունի, ծնո՛ղ ունի... — սկսեց մեղմ դժգոհել թե զարմանալ տիկինը:

— Մոկաց իշխանի տունը հիմա սա է, ծնողն էլ ես եմ, — զվարճախոսեց Խորխոռունյաց տիկինը, — Արտակա՛ ինձ, Ողիմպիաս՛ քեզ: Համաձայն չե՛ս, տիկին Մոկաց:

Տիկինները ծիծաղեցին:

— Իհարկե, Ողիմպիաս իմ զավակն է, Խորխոռունյաց տիկին, միայն... Մի՛թե Մոկաց տունը չէր կարող Խորխոռունյաց տանը նեղութիւն շտալ: Խնայի՛ր պատվիս:

— Կգա՛նք, Մոկաց տիկին, Մոկաց տունն է՛լ կգանք, այսպես բոլորս մեծով-փոքրով, — զվարճախոսեց Խորխոռունյաց տիկինը:

— Օրիո՛րդն ով է, ա՛յդ իմանամ գոնե, — հուզվեց Մոկաց տիկինը՝ սրտում վիրավորված:

— Օրիորդը ծովափին է: Ռշտունյաց Գեղեոն սեպուհի դուստրն է:

Մոկաց տիկինը խորտակվեց: Իր նախարար զավակը կին աննի մի որեէ սեպուհի դստե՛ր... Բայց նա բարվոք համարեց լռել Մամիկոնեից Մեծ Տիկնոջ ներկայութիւնը: Մանավանդ որ հարկ կար սպասել Արտակի գալուն, որը մամն բան կբացատրեր: Միայն հարսանեկան հանդեսի պատրաստութիւնները վիրավորեցին. Մոկաց տիկնոջը:

— Բայց դարձյալ իր տանը որ լիներ՝ ավելի պատշաճ կլիներ, — եզրակացրեց Մոկաց տիկինը:

Մամիկոնեից Մեծ Տիկինը ձեռը բարձրացրեց.

— Տունը տուն է, տիկին Մոկաց, աշխարհն ես՝ տանն ես: Արտակիս բախտն էլ այս հարկի տակ խնդաց, աղջիկս: Բախտին չեն զարկի:

— Է՛, Մեծ Տիկինը որ հրամայեց՝ ծառա ենք, — ասաց Արծրունյաց տիկինը հանդարտաբարո և հաշտ, — հնազանդիր, Մոկաց տիկին:

— Հնազանդ եմ հոգով, սրտով, — գլուխը խոնարհեցրեց Մեծ Տիկնոջ կողմը Մոկաց տիկինը և հաշտվեց:

Խորխոռունյաց տիկինը իր ողջ սպասավորութիւնը դրեց հարսանեկան հանդեսի պատրաստութիւն վրա: Խոհարարապետը

զնաց դաշտերը արշաուներ ու ոչխար շոկելու: Մատանապետը բացեց դիմիկների մատանները: Արդեն կանչվել էին գյուղ գնացած տանու գուսանները:

Նույն օրը իրիկնադեմին տիկիները գնացին ծովափ: Ցանկություն հայտնեց զնալ նաև Մեծ Տիկիներ: Նստեցին խիճերին փռած գորգերին և բարձերին, ծովից հազիվ մի քալ հեռու: Ամբողջի երեխաները, որոնց հսկում էին նաժիշտները՝ բռերը խիճ լցնելով նետում էին ափ վազող ալյակների վրա: Ոմանք հաց էին նետում ճայերին, որ օդի մեջ ծվծվալով խլում էին իրարից:

— Ահա գալիս է հարսնացուդ, Մոկա՛ց տիկին,— ասաց խորխոռունյաց տիկինը՝ ցույց տալով շորս օրիորդների, որ գալիս էին հեռու ափից: Գրանք՝ Անահիտն էր, Ողիմպիան, մյուսը ներշապուհի դուստրը՝ Շամունեն, իսկ շորրորդը՝ Աստղիկն էր: Նըրանք գալիս էին ձեռ-ձեռի և գլխների աշնան ծաղկեպսակներ անցկացրած: Անահիտը գունատ էր մի փոքր:

Երբ օրիորդները մոտեցան՝ խորխոռունյաց տիկինը շնչաց Մոկաց տիկնոջը:

— Ահա սրանցից մեկն է, ընտրի՛ր:

Մոկաց տիկինը՝ զննեց շորս օրիորդներին և հայացքը կանգ առավ Անահիտի վրա: Նրա իմաստությամբ լցված աչքերում կար կյանքի ապրումների խոր կնիք:

— Ինչի՞ է գունատ, — հարցրեց Մոկաց տիկինը:

— Անգղի կովում վիրավորվեց:

— Հայրենիքի զինվո՞ր է... հասակի՞ն մեռնեմ, — խանդազատեց Մոկաց տիկինը և երեսը խաշակներելով վեր կացավ տեղից, զնաց դեպի Անահիտը, գրկեց և աչքերը համբուրեց: Հետո արցունքները սրբելով՝ Անահիտի ձեռից բռնեց տարավ իր բարձի մոտ նստեցրեց գորգին:

Մյուսները շփոթվեցին և շիմացան ինչ անեն:

— Ինչո՞ւ մնացիք կանգնած, — ասաց խորխոռունյաց տիկինը, — եկեք նստեցեք Անահիտի մոտ:

Օրիորդները քաշվելով առաջ եկան և նստեցին:

Աշնան հեզ ու ջերմ երեկոն մեղմորեն հանգչում էր ծովափին ու ծովի վրա: Զուրը լրջանում էր: Միայն տեղ-տեղ անհամբեր մի ալիք արծաթի թևը թափ ծափ էր տալիս՝ շտապելով շուտ հասնել ափ:

— «Շամիրամը» ծո՛վ հանեցեք,— հրամայեց Խորինոուն-
յաց տիկինը սպասավորներին:

— Հա՛, հա՛, հա՛,— կանչեցին երեխաները և ծափ տվին:

Մի փոքր անց բլուրի հետևից, ուր նավերի ծովախորշն էր, դեպի ծովը սահեց մի գորգազարդ, պնդաշեն, հաստակազմ նավ: Նա մի փոքրիկ շրջան գործեց դիմացը և ապա ցուկն ուղղեց դեպի ափը, ուր նստած էին իշխանուհիները: Նավը սուրաց մի պահ և եկավ ուղիղ կանգ առավ ափի մոտ: Սև գանգրահեր նավաստին ցատկեց ափը և գլուխը խոնարհելով տիկիներին առջև հրավիրեց նավ նստել: Կամրջակ դրին և ճարպիկ նավաստիները տիկիներին թևերից բռնած բարձրացրին նավը: Երկարավուն գորգը ծածկել էր նավի հետնամասը: Փոքրիկ ասեղնագործ բարձերը որոշում էին ամեն մեկի բռնելիք տեղը նավի վրա: Նավի ցուկը ներկայացնում էր մի կնոջ գլուխ, որի գիսակները թափվել էին ծովը: Սա էր «Շամիրամ» նավը:

Բոլորը նստեցին նավի հետնամասում: Միայն ամենից հետև կանգնեց նավավարը՝ կոշտ բեղերով, հուլանի կրծքով քաջաոռոջ մի նավաստի, իսկ ցուկի մոտ նստեցին թիավար երիտասարդներ՝ արևառ դեմքերով ու օձալար մկաններով: Նրանց և տիկինների մեջ նստեցին գուսանները:

Նավավարը երեսը խաչակնքեց և դարձավ տիկիներին:

— Մովերս անիո՛րձ, տիկիներ՛ք:

— Աստվա՛ծ պահապան,— ասացին տիկիները և նույնպես երեսները խաչակնքեցին:

— Է՛, օրհնյա՛լ է աստված, առավե՛լ,— ձայնեց նավավարը:

Նավը ցնցվեց թիերի հարվածից. օրորվեց ու սուրաց դեպի ծովի բացերը:

Ջրերն սկսեցին իրենց բազմազալար հոլովումը վարից վեր ու շուրջանակի: Նավն սկսեց պարել ու սուրալ, դեպի կապուտակ հեռուն:

Նախարարական տան երեխաները գլուխները գերծած և մի մի փունջ դագաթներին՝ եկան լցվեցին Մեծ Տիկնոջ շուրջը:

— Մեզ բա՛ն ասա, Մեծ Տիկին,— խնդրեցին նրանք գրկելով Մեծ Տիկնոջը:

— Ի՞նչ ասեմ, ձագուկներս,— մոռացել եմ:

— Ո՛չ, ո՛չ, բա՛ն ասա, Մեծ Տիկին, — պաշարեցին փոքրիկ-ները: Մեծ Տիկինը շուշացրեց.

— Այ, տեսեք՝ կապուտիկ ծովիկը. սա հինգ եղբոր քուրիկ է: Հինգ եղբայրն էլ ուղքե՛ր են. այ, տեսե՛ք, — և Մեծ Տիկինը ցույց տվեց Տարոնի ափերը, — նա Մամգունն է: Նա էլ նրա կողքին՝ Ռշտունը. այն մյուսը, որ ետ է քաշվել՝ Մոկքն է, նրա կողքինը, — այստեղ Մեծ Տիկինը «փի՛շտ» արեց և ձեռքով ետ զարկեց ծովի ալիքի ցալքունը, որ նրա գոգն էր ընկնում, — փի՛շտ, առաջ մի՛ գա, ծովի՛կ:

Երեխաները քրքջացին.

— Փի՛շտ, փի՛շտ, ծովի՛կ...

— Հա, — շարունակեց Մեծ Տիկինը, — այ, տեսե՛ք, Մոկքի կողքին, այս կողմ. նա էլ Արծրունն է, իսկ սա, որտեղ նստած ենք՝ սա էլ Խորխոռն է: Հիմա ի՞նչ է անում ծովիկը, հինգ եղբոր քուրիկը: Ընկել է հինգ եղբոր մեջտեղ, բուրդին ջոշում է, ասում է՝ «չկուվե՛ք»:

— Լա՛վ է ասում, եղբայրներդ շախտի կովեն, — ասացին երեխաները:

— Հաա՛... Ծովիկը դրա համար ընկել է հինգ եղբոր մեջտեղ, սրան է փայփայում, նրան է շոյում, որ հանրարտ լինեն սրտերը: Իսկ եթե կովել եք ուզում, ասում է ծովիկը, կովեցեք, ա՛յ, ներքովթի դեմ, որ տեսեք՝ խեթ մտիկ է տալիս:

— Այն լե՛ռը, — հարցրին երեխաները:

— Մեր նահապետ Հայկը, որ զարկեց ներքովթի Բելին, ներքովթի Բելն ընկավ, միայն մեռնելիս ասաց. «Ես կմեռնեմ՝ բայց կասեմ, որ հոգիս այս սարի մեջ ապրի, ինչքան նայեք ինձ՝ հիշեք»: Այ, սարը նա է՝ ներքովթը: Տեսեք ո՞նց է մոռովք կախել ու խեթ-խեթ մտիկ տալիս:

— Ո՛վ է նա, — հարցրին երեխաները փեթ նայելով ներքովթ սարին:

— Ի՜նչ ներքովթ Բելի ոտին է: Բա՛նի նա կա, հայոց թշնամին կա, կա ու կա: Ապա՛, փոքրիկներս:

Մեծ Տիկինը զրոյացի ժամանակ աննկատելի, բայց պատշաճ հեռավորության վրա մոտ էին հավաքվել սպասավորներն ու ազախիները և ականջ դառած լսում նրան:

— Ա՛խ, Ա՛նժ Տիկին, — հառաչեց Արծրունյաց տիկինը, — ապա ե՛րբ պիտի վերջանա հայոց ազգի թշնամին:

— Մինչև որ քամիները ավա՛ղ-ավա՛ղ կհալեցնեն ներբովթ սարը, — պատասխանեց Մեծ Տիկինը:

— Այդքան պիտի կռվե՞նք, Մեծ Տիկին, — սրտնեղեց Խորխորունյաց տիկինը, — կվերջանանք կգնանք:

— Ապա հողի պահելը հե՛շտ գիտեք, — տխուր ասաց Մեծ Տիկինը, — գիտեք թե՛ Սպարապետս օ՞ր ունի, դադա՞ր ունի: Աշքե՛րս կուրանան: Մե՛շտ կռվի մեջ, մի՛շտ կռվի մեջ: Է՛, ազգի կամքը սուրբ:

— Ի՞նչ են ուզում մեզանից թշնամիները, Մեծ Տիկին, — հարց տվեց Մուկաց տիկինը:

— Հոգին են ուզում ջնջել, — ձգեց Մեծ Տիկինը, — առանց հոգու ի՞նչ ենք:

Երեխաները, որ բան չհասկացան այս վերջին խոսակցությունից՝ ընդհատեցին նրանց և փարվելով Մեծ Տիկնոջը թախանձեցին, որ էլի բան պատմի:

Երեխաներից մեկը մատը մեկնեց դեպի նավի ցուղը.

— Նա ի՞նչ կնիկ է, Մեծ Տիկին, — հարցրեց նա:

— Շամիրամն է, ձագուկս, ծամերի հուլունքները ծովն են ընկել՝ փնտրում է:

— Շամիրամն ո՞վ է, Մե՛ծ Տիկին, ի՞նչ հուլունքներ են, — աշխուժացան Երեխաճիճը, — պատմի՛ր, Մե՛ծ Տիկին:

— Ի՞նչ պատմեմ, գառնուկնե՛րս, — ասաց Մեծ Տիկինը, — պատմությունները ծովի մեջ են. ականջ դրեք՝ ծովը պատմում է: Երեխաները գլուխները դրին նավի եզրին և սկսեցին ականջ դնել:

— Չի պատմում, Մեծ Տիկին, — տրտնջացին երեխաները:

Մեծ Տիկինը պատմեց: Շամիրամը կրծքին ու պարանոցին հուլունքների մանյակ ունի հուռթած (կախարդած). դրանով հաղթում էր քաջ զինվոր երիտասարդներին: Մերունի նահապետ Ալբունը մի օր Շամիրամի լողացած ծամանակ հափշտակեց մանյակը և վազեց ծովը: Շամիրամը հետևից իր մազերի պարսա-տիկով քար նետեց Ալբունի վրա, բայց քարը չդիպավ: Ալբունը հուռթած հուլունքները ծովը նետեց և ազատեց բոլոր երիտասարդներին Շամիրամի հմայից:

— Այ, հիմա գուսանները կպատմեն,— միաշամտեց խոր-
խոռունյաց տիկինը և դարձավ դեպի գուսանները, որ արդեն
պատրաստվում էին հանելու պատյաններից իրենց բամբրոն ու
մյուս գործիքները:

Անահիտը, որ մինչ այդ իր խոհերի մեջ սուզված ընկողմանել
էր ասեղնագործ բարձին՝ կանգնեց և սկսեց դիտել հեռունները:

— Ո՞ւմ ես սպասում, Անահի՛տ,— հարցրեց ոչ առանց երկ-
դիմության խորխոռունյաց տիկինը:

— Ծովի ծայրն եմ ուզում տեսնել, տիկին խորխոռունյաց,—
պարզամիտ պատասխանեց Անահիտը:

Նրան հետևելով կանգնեց նաև Գաղիշոյի դուստր Ողիմպիան՝
խաժակն գեղեցկուհի, հրաշեկ մազերով, որ գալարվում էին նրա
բարձրահասակ իրանի շուրջը: Երկու գեղեցկուհիները իրար բըռ-
նած և գլուխ գլխի տված նայում էին ծովին և շշնջում իրար հետ:

Նավավարը, որ հանգիստ ու լուրջ ղեկավարում էր նավը՝
վաղուց էր, որ սուր հայացքը նետել էր դեպի հարավ-արևմուտք
և դիտում էր անխոս: Հանկարծ նա հրաման տվեց.

— Դադա՛ւա՛ր:

Նավաստիները դադարեցին թիավարելուց:

— Ի՞նչ կա, Բարթուղ,— հարցրեց խորխոռունյաց տիկինը:

— Նավ է գալիս,— պատասխանեց Բարթուղը:

Նրա ձայնի մեջ զգացվում էր մի փոքր տագնապ: Եվ իրոք
քաղաքից հեռացած, ծովի մեջ մենակ մի նավ այնքան էլ պատ-
շաճ չէր բաց թողնել առանց պահակների, որոնց չվերցրին՝ կար-
ծելով թե փոքր տեղ պետք է նավեն:

— Մեր նավն է, — ասաց վերջապես նավավարը և հանգիստ
ձեռն առավ ղեկը:

Հեռավոր կետը խոշորացավ և վերջապես մոտեցավ նավին:
Որքան եղավ նավողների ուրախութունը, երբ նրա վրայից լըս-
վեց Արտակի ձայնը:

— Ողջո՛ւյն տիկնանց, օրիորդա՛նց:

— Ողջո՛ւյն բարի, իշխան,— պատասխանեցին տիկինները
և օրիորդները:

— Իշխա՛նը, իշխա՛նը,— ճշացին երեխաները և ծափ տվին:

Մոկաց տիկինը վեր կացավ տեղից, կարծես կարող էր վա-
զել իր զավակին գրկելու: — 276 —

— Մի՛ վեր կենա՛, մայր,— ձայնեց Արտակը,— կտեսնե՞ս
ափին, շեմ փախշի:

Արտակի հայացքը լուսնկայի թախժոտ քողի մեջ որոնեց և
գտավ Անահիտին: Նրանք իրար նայեցին ինչպես երևակայու-
թյան մեջ, այնքան անիրական էր թվում լուսնկայի լույսը:

Նավում Արտակն էր, իր թիկնապահը և մի քանի զինվոր:
Նրա հրամանով նավը ետ շրջվեց և սկսեց նավել «Շամիրամ»-ին
գուգահեռ:

Ափից հեռացել էին բավական: Արևմուտքում ամպերն այր-
վում էին: Արևն իր հնոցի ոսկեհալքը թափել էր ծովի վրա: Բյու-
րավոր փրփուրների ծվեններ կտրատվում, հուլունքների պես
ձգվում էին ծովի երեսին: Սրանց հետ միասին ալիքների մեջ
պլպլում էին կրակների անվերջ կայլակներ: Ողջ նավը հրդեհվել
էր զարդարված տիկիներով, աղախիններով, նավաստիների ու
գուսանների կերպարանքներով:

Կոճղանման գիրուկ գուսանապետը պատյանից հանեց բամ-
բիռը՝ թավաձայն հաստալար մի գործիք և սկսեց լարել: Նրան
հետևեցին երկու գուսանները, որոնցից մեկը աղեղնավոր լարա-
վոր գործիք ուներ, մյուսը փոքրիկ թմբուկ: Նրանք իրար նայե-
ցին և ապա սկսեցին նվագել: Արտակը իր նավը մոտեցրեց «Շա-
միրամ»-ին և սկսեց ունկնդրել: Նվագը հյուսվում էր ալիքների
շշունջին և թիերի շափահարումներին: Նվագն օրորվում էր: Օրոր-
վում էին նավերը: Գուսանապետը ոգի առավ, վեր կացավ և դեմ-
քի, ծոծրակի երակներն ուռեցնելով սկսեց Շամիրամի երգը:

Գուսանապետը հնչեղ ձայնով սաստեց կարծես ալիքներին,
խոսեց ծովի հետ: Օրորվում էին նավերը, օրորվում էր ծովը,
օրորվում էր նվագը:

Գուսանները նախերգ տվին.—

«Հույլք հուլունսն Շամիրամ,
Հուտութք հուլունսն Շամիրամ,
Ի ծոց ծովին ծածանեին,
Ի ծով ծածան ծավալեին»:

Գուսանապետը հնչեցրեց.

«Մանյակ վառել կրծքին վառ,
Հուտթեր հուլունսն սիրաշար,

Բազում քաջացն այրեր հար
Հուռութք հուլունան Շամիրամա՞:

Գուսանները հանկերզեցին.

«Հուլք հուլունան Շամիրամա,
Հուռութք հուլունան Շամիրամա...»:

Հանկարծ Արտակը կանգնեց նավի մեջ և խլեց երգը.

«Գեղն երեսաց էր արեշող,
Ստինքն հմա լուսնկա,
Ոչ զեն, ոչ զորք կարեին
Կանգնել դյութին գիմակա՞»:

Տիկինները խլեցին հանկերզը.

«Հուլք հուլունան Շամիրամա.
Հուռութք հուլունան Շամիրամա...»:

Գուսանապետը անցավ իր զեկավար գերին.

«Միայն նահապետն Արման
Խլեց հմայից հման,
Զգեց ի ծովն մանյակն այն
Հուռութք հուլունան Շամիրամա՞»:

Գուսանները ուժեղ հանկերզեցին.

«Հուլք հուլունան Շամիրամա,
Հուռութք հուլունան Շամիրամա,
Ի ծով ծովին ծածանեին,
Ի ծով ծածան ծավալեին...»:

Լոեց երգը: Բայց դեռ օրորվում էին ալիքները, օրորվում էին նավերն ու նավորդները և ծովի երեսին հազարահյուս օրորվում, ձգվում, կտրատվում էին Շամիրամի փրփուր հուլունքները, փաթաթելով «Շամիրամ»-ին, կանանց, աղջիկներին, Անահիտին և Արտակին...

Տիրեց ախորժ լուսթյուն: Օրորուն երազ:

Հանկարծ լուսթյան մեջ լավեց Մեծ Տիկնոջ պառավաձայն.

երգը:

«Երկնե՛ր երկին և երկի՛ր՛ք,
Երկներ և ծիրանի՛ի ծով»:

Կարծես քամին էր երգում տարօրինակ և օտարոտի, այնքան Մեծ Տիկնոջ ձայնը անսպասելի հնչյուն ուներ: Բոլորը լռեցրս և կիսածպիտ ունկնդրեցին ծերացած արծվենի այդ երգին, որից հնուժյուն էր բուրում: Անգամ երեխաները պատկանեցին և ուշադիր հետևեցին Մեծ Տիկնոջ խոսքերին, որից ոչնիչ չէին հասկանում:

Երբ Մեծ Տիկինը լռեց՝ Խորխոռունյաց տիկինն ասաց.

— Օրով կյանքո՞վ կշտանաս, Մեծ Տիկին:

Մյուսները նույնը կրկնեցին:

— Ապրե՛ք, զավակնե՛րս,— ասաց Մեծ Տիկինը,— Վահագնի սերունդ ծաղկեք, ցեղերո՞՛ վիշապաքա՛ղ:

— Մեծ Տիկին, Մեծ Տիկին, ո՞վ էր Վահագնը,— էլի կպան Մեծ Տիկնոջ օձիքից փոքրիկները:

Մեծ Տիկինը պատմեց վիշապներին ոչնչացնող Վահագնի առասպելը:

— Մենք է՛լ կդառնանք վիշապաքաղ,— գոչեցին փոքրիկները:

Մեծ Տիկինը տխրեց սակայն.

— Ա՛խ, մեծ վիշապը դռնե՛րս է, վաղը մյուս օր կմտնի տուն, ե՛րբ պիտի մեծանաք, ձագուկնե՛րս:

— Շուտո՞՛վ, շուտո՞՛վ, վա՛ղը կմեծանանք: Մե՛ծ Տիկին, մե՛ծացրո՛ւ մեզ, Մե՛ծ Տիկին:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Դեռ երկար նավում էին դեպի ծովի խորքը: Շուտով երեխաները գլուխները դրին բարձերին, տիկինների ծնկներին ու բնեցին: Նրանց ծածկեցին ոսկեթել ծածկոցներով:

Գիշեր էր մանում շորս բոլորը: Ափերը սևատեսիլ խոժոժում էին հեռվից, իսկ լեռների ստվերները շրջվել էին ծովի մեջ:

Մովի արևելակողմը, լեռների հետևի ձի այլ լեռնաշխարհում մի խորին խորհուրդ էր կատարվում: Զահակիրների հանդես էր կարծես այնտեղ, որի հրացուլքը բարձրացել էր երկինք: Հրացուլքն ուժեղացավ, և հանկարծ լեռան մեջքին ցուաշող պայթեց լուսնկայի պատրույգը և նրա ոսկեշառայլը տարածվեց ծովի երեսին:

Մովը ցվեց լուսնկայի թախծալի խորհրդով: Լեռները կորան աղոտ կիսալույսի մեջ և երազ թվաց ամեն ինչ՝ ալիք, նավ, եզերքներն ու լեռները... Վաղուց լռել էր գուսանների երգ-առասպելը, և շրերի շշնջունը թվում էր մի ավելի դուռթիչ առասպել:

— Լավ արեց նահապետ ծերունին, խլեց Շամիրամի հուռութքները, — ասաց Անահիտը, — թե չէ՝ բոլոր երիտասարդները կայրվեին:

— Բայց սիրո՞ւց կայրվեին, — երազանքով առարկեց Գաղիշոյի դուստրը:

— Իսկ ո՞վ պաշտպաներ երկիրը, ի՞նչ ես ասում, Ողիմպիա:

— Շամիրամը, — ասաց Ողիմպիան, — ամեն թշնամու զորք կհալեցներ հուռութքով: Ափսոս չէ՞ր հուռութքը, ծովը նետեց:

Անահիտը միտքը տվել էր լուսնկայի ալիքներին և երևակաշության մեջ պատկերացնում էր Արտակին, որի սերը իր սիրո հետ չէր այրում ոչնչացնում իրենցից ոչ մեկին, այլ ուժ էր տալիս ապրելու, կովելու:

Նրեխաները վաղուց քնած էին ոսկեթել ծածկոցների տակ, և ծովի խոնավ շունչը շերմության պահանջ էր զգացնում:

Մովափին ջահեր շարժվեցին: Դրանք սպասավորներն էին, որ դիմավորում էին ուշացած նավին:

Բոլորը իշան նավերից և ուղղվեցին դեպի ամրոցը: Արտակը դիմավորեց մորը և ապա առանձնացավ իր օթևանը: Նա շատ խորթ էր զգում իրեն այդ ամրոցում, որի տերը դավաճանել էր ու թեև հիմա իբրև թե համերաշխել: Նա չէր կարողանում անկեղծ ու վստահ խոսել Գաղիշոյի սեպուհների հետ: Ճիշտ է, ամրոցում ու ստեղծվել էր օտարոտի վիճակ, սեպուհների մի մասը հավատաբեր էր մնացել Գաղիշոյին և սպասողական, կարելի է ասել հապտակ դիրք էր բռնել Արտակի ձեռնարկումներին: Նրանք ամեն կերպ թաքցնում էին տեղեկությունները խորխոռունյաց զորքի և գինապահետի մասին: Բայց նրանց մեջ կային և այնպիսիները, որ կողմնակից էին խորենին, ուրեմն և վարդանանց: Նրանք էին, որ ծածուկ օգնում էին Արտակին, բայց այն էլ առանց հայտնի բարեկամություն ցույց տալու: Արտակը այնպես էր պահում իրեն, իբրև գործ ունի հավատարիմների հետ և չի նկատում ոչ

մի կողմի վերապահութիւնները և ոչ էլ մյուսի վստահութիւնները: Նա իրեն պահում էր իբրև հյուր և Մամիկոնեից տիկինների ուղեկից իշխան:

Սակայն Խորխոռունյաց տիկնոջ բարեկամական վարմունքները մի պահ մոռացրել էին զորական-իշխանական հակամարտութիւնները և ստեղծել էին ինչ-որ մտերիմ, հաշտ մթնոլորտ:

Արտակին հայտնեցին իրեն պսակելու որոշումը: Նա անակնկալի եկավ և խիստ հուզվեց: Նա դեռ շատ հեռուներն էր կարծում իր ամուսնութեան օրը, այն էլ ոչ իրական: Այնքան էր Անահիտի սերը ուղեկցվել փորձանքների ու դառնութիւնների շարանով, որ Արտակի հավատալն անգամ չէր գալիս թե ինքը կարող է այդքան շուտ ու դյուրին երջանկանալ: Անգամ այդ մտքով էլ նա իրեն տվել էր զորական գործին, շրջում էր նախարարութիւնները: Հաշվում, չափում էր զորքերի հնարավոր թիվը, զինավորումը և պատերազմ դուրս գալը, երբ օրը հասներ:

Իր հարսանիքի լուրը իսկույն մեղկութիւն լցրեց նրա հոգում: Նա մի քաղցր և հաղթահարող ճմլոց զգաց կրծքի տակ: Անկարող՝ սրտում կրել այդքան մեծ հուզմունքի բեռը, նա դուրս եկավ օթևանից, բարձրացավ կտուրը: Մովը բացեց իր լայն կտորձը նրա առջև: Կիալուսինը հանդես էր բացել երկնքում ու երկրի վրա: Հանդիսավոր գիշերը կլանում էր ամեն միտք և տանում էր մաքուր դուրս դեպի մեծ խորհուրդները:

— Ախր ի՞նչ է պատերազմը, ո՞ւմ է ուրախացնում, — շշուշաց Արտակը, իր դրութիւնից իսկույն անցնելով իր մշտական մտածմունքին: — Չլինե՞ր պատերազմը, ուրախանայի՞նք, — դառնորեն վրա բերեց և գնաց նստեց ամրոցի ատամին:

Պահակը կասկածեց, եկավ անցավ նրա մոտով՝ լուռ զինվորական պատիվ տալով:

Շատ ուշ չէր, և բոլորը քնած չէին: Արտակը ինչ-որ շշուշոց լսեց իր օթևանի կտուրի եզրին, ներքևից: Մինչև նա կզնար այն կողմ՝ իրար հետևից քարե սանդուղներից կտուրը բարձրացան ամրոցի օրհորդները: Նրանք զուսպ ծիծաղով մոտեցան Արտակին: Նրանց մեջ էին Ողիմպիան, Անահիտը, Աստղիկը և մյուս նախարարների զուտորերը:

-- Իշխան, — մոտեցավ առաջինը. Ողիմպիան, — ե՞րբ կվերջանա պատերազմը:

— Դեռ ո՞ւր է պատերազմ, օրիորդ,— ծիծաղեց Արտակը,—
Ինչ է սկսվում:

— Օ՛ֆ, այնպես վատս գալիս է, որ պատերազմի խոսք է լի-
նում: Ուզում ենք մի գնալ պատվել ծովի շուրջը:

— Էլի կարող եք, օրիորդ Խորխոռունյաց,— ասաց Արտա-
կը.— ծովը տեղից չի փախել:

— Ի՞նչ իմանամ, ասում են շուտով պարսիկները կմտնեն
Բրկիր:

— Չենք թույլ տա, օրիորդ Խորխոռունյաց:

— Պարսիկներին կարո՞ղ ենք հաղթել որ, իշխան,— ոչ ա-
սանց հեզնանքի հարցրեց Ողիմպիան:

— Կարող ենք թե չենք կարող՝ բացի հաղթելը ուրիշ հնար
չունենք:

— Այդ ինչպե՞ս պիտի լինի, իշխան,— հարցրեց Արծրուն-
յաց օրիորդ Շամունեն սե հուլունքների նման աչքերն ամաչկոտ
Մզիտով կկոցելով:

— Պիտի գինվորվենք բոլորս՝ այրմարդ-կին, ծեր-երեխա,
լամիկ-իշխան: Ով կենդանի է, առողջ է, ով կա, ով շնչում է
Պարսիկը գալիս է ոչնչացնելու մեր հայրենիքը, մեր ոգին, մեր
լամեն ինչը: Դրա համար էլ մենք պիտի պարսիկի դեմ հանենք
մեր հուսկ վերջին ուժերը:

— Մեր ամեն ի՞նչը, իշխան,— հարցրեց վախով նորից
Արծրունյաց օրիորդը, որ թեև լավ չհասկացավ Արտակի ասա-
ծից, բայց ճնշվեց հոգով ինչ-որ ահռելի բան երևակայելով,—
այլնչ, ո՞չ մի բան չպիտի մնա...

— Ոչինչ, ոչ մի բան,— խստորեն շեշտեց Արտակը, — ոչ
այս ծովը, ոչ այս երկինքը, ոչ հողը, ոչ մի բան, ոչ մի կյանք:

Բոլորը լոնցին մտածելով Արտակի ասածների մասին:

— Իսկ եթե պարսիկ դառնանք, իշխան, մեկ չէ՞, էլի ծովը,
Բրկինքը, Երկիրը, կյանքը չե՞ն մնա...— հանկարծ հարցրեց
Ողիմպիան:

— Վա՛յ,— համարյա միասին ցնցվեցին օրիորդները:

— Ապա ի՞նչ: Պարսիկը չի՞ նայում այս բոլորին, չի՞ ուրա-
խանում: Պարսիկը ծով չունի՞, երկինք, կյանք չունի՞...

— Ի՞նչ ես ասում, օրիորդ Խորխոռունյաց,— հանդիմանեց
Շամունեն՝ մի տեսակ քաշվելով Արտակից, որին չէր կարելի

առարկել իբրև գիտուն նախարարի, թեև ինքն էլ կարծես նույնն էր մտածում, ինչ Ողիմպիան:

Հենց այս պահին եկավ Զոհրակը: Նա դեռ ճանապարհի փռաշու և քրտինքի մեջ էր:

— Վա՛յ, իշխա՛նը, իշխա՛նը,— ուրախացան օրիորդները և դեմ վազեցին դիմավորելու Զոհրակին:

Զոհրակը հոգնած ժպիտով ողջունեց օրիորդներին և Արտապին և առաջ եկավ: Կարճ հարցուփորձից հասկացվեց, որ Զոհրակը շտապ գործով է եկել, բայց նրա խոսելու ձևից երևաց, որ բաներ ունի միայն Արտապին հայտնելու: Ուտի և Արտակը կարճ կապեց, անցավ իր գրույցին:

— Զեմ ասում պարսիկ դառնանք,— պաշտպանվեց Ողիմպիան՝ շարունակելով վեճը,— ասում եմ՝ այնպես, որ պարսիկ դառնանք, աշխարհը աշխարհ չէ՞:

— Աշխարհ է, օրիորդ խորխոռունյաց,— ասաց մի փոքր խորհելով Արտակը,— բայց ի՞նչ կանես՝ եթե տանից, քաղաքից, գյուղերից, ծովից ողջ աշխարհից զուրս գնան, հեռանան հարապատ, բարեկամ, ժողովուրդ, մարդ-էակ՝ ամենքը: Գնան, տանեն շենքերը, վանքերը, պապերիդ գերեզմանները, մտքիցդ տանեն ամեն հին ու նոր, նախնիներիդ հուշերը: Ամեն, ամեն բան, մի խոսքով քո հոգին: Կանգնեցնեն դատարկ ծովի, երկնքի ու երկրի առաջ: Ի՞նչ կանես:

— Աստված հեռու տանի, իշխան, ի՞նչ սարսափելի բան ասացիր,— ասաց Շամունեն՝ վախեցած այդ մտքից:

— Կապրենք պարսիկի՝ հոգով,— համառեց Ողիմպիան, որ ըստ երևույթին ժառանգել էր հոր մտքի համառությունը:

— Ախր մտածիր ի՞նչ ես ասում, օրիորդ խորխոռունյաց,— կրկին հանդիմանեց Շամունեն Ողիմպիային:

— Ի՞նչ եմ ասում, պարսիկի հոգին հոգի չէ՞:

Արտակը ընդոստ շրջվեց դեպի Ողիմպիան, և սուր նայեց նրան: Ողիմպիայի խաժ աչքերում ինչ-որ դիվական, դավաճան բան կար: Արտակը չէր կարծում թե կհանդիպի այնպիսի մի վտանգավոր հակառակորդի: Ողիմպիան ոչնչացնում էր Արտակի ողջ միտքը, ողջ իմաստունությունը: Արտակը լարվեց: Պետք էր ուժեղ հարված տալ: Ողիմպիան հագիվ նկատելի հեղձուկյամբ ժպտա-

Կա՞մ սպասում էր պատասխանի: Արտակը հավաքեց ու լարեց միտքը:

— Պարսիկն էլ է ասիրում, նրա հայրենիքն էլ հայրենիք է, կյանքը կյանք: Բայց իմ արյունը մարմնիցս թափեն և ուրիշը լցնեն: Չէ՞ որ իմը կոշնշանա: Ինչո՞ւ ոչնշանա:

— Պարսիկը ուժեղ է, ստիպում է, ի՞նչ կարող ես:

— Աթըլն էլ պարսիկից է ուժեղ: Աթըլից մեծն էլ Աթըլից է ուժեղ:

— Աղվեսը կուտի հավին, գայլը՝ աղվեսին, առյուծը՝ գայլին: Վերջը մնում է էլի կյանքը: Ինչ ուզում է շինի՞ կյանքը կա ու կա: Ես հարցնում եմ՝ կյանքի՞ն ինչ վնաս:

Բոլորը ծիծաղեցին Ողիմպիայի բերած օրինակից և մրցման թափը կոտրվեց:

Զոհրակը զարմացած նայեց Ողիմպիային և մտածեց. «Ի՞նչ խելացի օրիորդ էս»:

Նա միաժամ նկատեց, որ հուզված իրեն է նայում Աստղիկը: Նա ոչ մի նշանակութուն չտվեց այդ հայացքին: Բայց անախորժ եկավ իրեն Աստղիկի համառ հայացքը: Մի կարճ վայրկյան անգամ այն էլ մտածեց, որ Աստղիկը գեղեցիկ չէ:

Վե՞նը տեղի տվեց խաղաղ զրույցի: Արտակը պատմեց իր կյանքից դեպքեր Աղեքսանդրիայում, Բյուզանդիոնում, Սիրիայում: Պատմեց Աղեքսանդրիայի ճեմարանների մասին, ուր փիլիսոփաներն ու աշակերտները խմբված փիլիսոփայում են տիեզերքի մասին:

Օրիորդները լավ էլ չէին հասկանում այդ փիլիսոփայիլը: Բայց զուր էր գալիս լսելը այդպիսի մի կյանքի, հեռավոր լուսավոր երկրների մասին: Ողիմպիան էր միայն գլխի ընկնում թե խոսքն ինչի մասին էր:

— Ե՞րբ պիտի ճեմարաններ մեզանում էլ լինեն, որ մենք էր գնանք սովորելու,— ասաց կարոտով Շամունն օրիորդը:

— Ոչինչ, երբ կհաղթենք՝ մենք էլ բաց կանենք ճեմարաններ,— ասաց Զոհրակը:

— Մեզանում ևս կան ճեմարաններ,— ասաց Արտակը,— բայց նրանք թաքնված են վանքերի պարիսպներում: Մենք ևս ունենք փիլիսոփաներ, որ քննում են մարդն ու տիեզերքը:

— Ովքե՞ր են, իշխան,— հարցրին օրիորդները միասին հետաքրքրված:

— Մովսես Խորենացին, Եզնիկ Կողբացին: Նրանք մեծ փառիստփաներ են, ուսել են Աղեքսանդրիա, Բյուզանդիոն, Սիրիա: Մովսես Խորենացին սկսել է Հայոց մեծաց գիրքը: Նոր է տվեց վերջին դրվագները, և արդեն բոլոր իշխանական տները ձեռք են բերում: Ահա Եզնիկ Կողբացին քննում է աշխարհը, բնությունը:

Աստղիկը նայում էր Զոհրակին մերժվածի և համակերպվածի սիրով: Նա ինքը դատապարտել էր իրեն այդ անփոխադարձ զգացմունքի գաղտնի սրտմաշուկին և հիմա կրում էր դրա տառապանքը: Թե ինչո՞ւ նա իրեն արժանի չհամարեց Զոհրակին՝ հայտնի չէ: Բայց այդ ինքնապարտված վիճակը նրան խեղճացրեց և ճնշեց: Նա միայն մի իրավունք ուներ հիմա. նայել սիրած էակին, սսլասել նրան ծառայելու որևէ առիթի, և այնուհետև մեռնել՝ առանց որ նա իմանա իր գաղտնի վիշտը: Այնպես որ՝ երբ Զոհրակի հայացքը պատահմամբ առնում էր նրա հայացքին՝ Աստղիկը վիրավոր եղնիկի նման աղաչական արտահայտությամբ դիմում էր կարծես Զոհրակին, որ սա խնայի իրեն:

Արտակը խոսում էր ոգևորված, մեծ հուզմունքով, կրքով, որ հասկանալի չէր օրիորդներին բոլորին: Նա այնպիսի գայրալի շեշտով էր պատմում Հայոց աշխարհի մասին, կարծես վատ էր, որ այնտեղ կար գիր ու գիտություն, խոսք ու արվեստ: Բայց Ողիմպիան հասկացավ:— Արտակին տիրել էր տագնապը, որ այդ ամենը ոչնչացնելու է գալիս պարսից բռնակալությունը:

Արտակը նկատեց, որ օրիորդները համակվում են այն մի զգացմունքով, որով և ինքն էր տոգորված: Թեև նա իր մեջ խոստովանեց, որ չկարողացավ ուժեղ հարված տալ Ողիմպիայի խորթ մտքերին: Նա ըմբռնեց, որ իր մեջ ուժեղ էր հայրենիքի զգացումը միայն, բայց իմաստը չէր կարողանում ո՛չ գտնել, ո՛չ սլաշտպանել: Նա մի փոքր լռեց և սկսեց խորհել այս մասին:

Մինչ երիտասարդ նախարարներն ու իշխանական տոհմիկ օրիորդները վիճում էին ոգու և աշխարհի, հայրենիքի ու կյանքի առեղծվածի մասին՝ բնությունը դարձնում էր այդ կյանքի ճախարակը իր անհուն երկնքում, լայն երկրի, ծովի վրա՝ լցնելով

Մտտաղ հոգիների մեջ սուր կտրիք, — այդ կյանքի կտրիքը, նրա վայելքը: Արտակը խոսելիս մեկ-մեկ հայացքը սահեցնում էր Անահիտի գեմքին ու խեղույն խլում էր նրա հայացքի միջից մի այնպիսի շերտնաթյուն, որ միայն կարող է կենդանի հոգին ու մտտաղ արյունը տալ: Եւ զգում էր, որ թեև այդ պահին նա չէր խոսում Անահիտի հետ, բայց Անահիտը հասկանում է իրեն՝ ոչ մտքով, բայց սրտով, և դրանից է նրա սերը խորն ու անհուն: Արտակին թվում էր թե այդ պահին (և միշտ է՛լ) ուր ինքն է նա-յում՝ նույն տեղն է նայում նաև Անահիտը, նույնը զգում, որ Անահիտը հոգով իր հեռ է ամենուրեք: Եվ դա՛, դա՛ է ավելի խորը կապում իրեն Անահիտի հետ: Այդ հոգեկցությունը...

«Այդպես էլ հայրենիքը, — մտածեց Արտակը, — այդպես էլ կյանքը»: — «Կյա՛նքը — հետո հանկարծ հարց ավեց ինքն իրեն Արտակը, — ինչո՞ւ նաև կյանքը»...

Այս միտքը եկավ, բայց և թուավ իսկույն նրա գլխից: Եւ չկարողացավ բարձրել, հասնել հետևից: Եւ թողեց նրան հետա-մուտ փնեղը: Բայց զգաց, որ մի նոր աշխարհ բացվեց իր աչքին մի ակնթարթ, բայց և որը իսկույն ևեթ շքացավ:

Արտակը այս խոհերի հետ էր, որ օրիորդները կարծելով թե նա հոգնած է՝ գիշերային բարեմաղթություններն անելով իջան կտուրից: Արտակին զբաղեցրեց, դուր եկավ Ողիմպիայի վիճաբա-նագ հոգին: — «Տե՛ս դավաճանը ի՞նչ դուտոր ունի... Ափսո՛ս»:

Երբ մենակ մնացին Չոհրակի հետ՝ Արտակը հարցրեց Արտա-շատի մասին: Չոհրակը շատ վրդովիչ բաներ պատմեց վասակ-յանների մասին: Երևաց, որ Ատոմի դիրքը շատ էլ ամուր չէ: Ար-տակը պատմեց իր կատարած գործերի մասին: Որ Ռշտունյաց նախարարի ներկայությունը խանգարում է համբերաշխությունն ասեղծել Բզնունյաց ժովի նախարարական զորքերի մեջ:

— Իսկ ինչո՞ւ եք հավաքվել այստեղ, — հարցրեց Չոհրակը: Արտակը պատմեց: Եվ վերջում էլ ծիծաղեց:

— Ինձ այստեղ հարս փեսա են խաղացնում:

— Լա՛վ ժամանակը գտել են, — նեղացած ասաց Չոհրակը: Կշտամբանքը վերաբերում էր նաև Արտակին: Բայց նա լռեց: Չոհրակը հոգնած՝ հորանջեց.

— Է՛, ես գնամ քնելու, մորմինս դառել է տոպրակն ամած ցակերտի: Բարի գիշեր: — Չոհրակը գնաց

Արտակը նայում էր Քզնունյաց ծովին, որ այդ երեկո զարթ
մանալի խաղաղ էր և խոհուն: Արտակի մտքերը գնացին հետո, դե-
պի վաղ մանկության կյանքի հուշերն ու պատկերները: Զգիտե-
ինչպես դուրս լույաց խոր անցյալի մշուշից նրա տատիկի երազի,
պես երբրուն, անիրական կերպարանքը: Մշուշային կիսալույսի
մեջ նստած է նա սրահը, բարձին, և դեմքը հատակին խոնարհած՝
խոսում է ինքն իրեն: Արտակը հիշում է, իր մանուկ ժամանակ
ասում էին, որ տատիկը խոսում է նախնիների հետ՝ ընդունելով
որ նրանց սավերները շրջում են ամբողջում և օբևանների ան-
կյուններում: Արտակը ամբողջ սավերների մեջ զգում էր նրանց
ներկայությունը, և խորին ակնածանքով էր նայում իրենց ամբո-
ցին, որը Արտակի աչքում կյանքի շափ հին էր ու հարատև: Մի
անգամ, — հիշում է Արտակը, — նա իր տատիկի հետ գնացել էր
գերեզմանատուն: Գերեզմաններից մեկի կողքի դեղնահողը մեր-
կացել էր անձրևից: Տատիկը դողահար մրմնջում էր: Մինչդեռ
Արտակը նայում էր դեղնահողին: Տատիկն ասաց նրան, որ այս
տեղ հող են գարձել նրա պապերը: Եվ պատմեց նրանց սխրա-
գործությունների մասին: «Զգո՛ւյշ կոխիր հողը, նախնիների փո-
շի՛ն է», — ասաց տատիկը: Արտակը, որ լսում էր և միաժամ նստ-
յում հողին՝ մտածեց, որ դեղնահողը մեռած նախնիներն են: Նա
երկյուղ զգաց, երկյուղ դեպի հողը: Ու այնուհետև ուր լինեք, որ
բան հողի նայե՛ր՝ նրան թվում էր, թե այդ հողում ապրում են
նախնիներ, անվերջ նախնիներ: Եվ հողի մեջ տեսնում էր կյանքի
շարունակական թելը դեպի մի անհայտ, անվերջ սկիզբ: Տարօր-
նակ էր Արտակի տատիկը, և Արտակը շատ էր կապված նրան
այդ պատճառով: Քանի՛ անգամ էր տատիկը բարձրացել ամբողջի
կտուրը, որտեղից սիրում էր դիտել ձորերն ու հովիտները: Լեռ-
ներին նայելով տատիկը պատմում էր նրանց մասին, թե ո՛րի
լանջին կամ գագաթին կռիվներ են մղել իրենց նախնիները: Հե-
ռուն, մշուշապատ կապույտի մեջ երևում էին սևինքներ. դա վան-
քեր էին և ամբողջիկներ: Արտակի տատիկը պատմում էր, որ նր-
անց մեջ սեպցած զրքեր կան նախնիների սխրագործություննե-
րի մասին: Արտակը տեսնում էր տեսնել այդ զրքերը: Եվ այնու-
հետև ամեն սեպցած մագաղաթ պատմություն էր նրա համար
Հետո երեկոն իջնում էր հովտի վրա, ձորերը խոժոռվում էին, եր-
կիրը կապտում, հետո սևանում, երկնքի անդունդից դուրս էին

լողում աստղերը: Աղախիսները անկողիներն էին փռում կտրանը, և Արտակի տատիկը երեխաներին պառկեցնում էր քնելու: Մի երեկո էլ, դեռ երեխաները չքնած՝ ցույց տալով մի համաստեղութուն՝ ասաց. «Այ՛ շայկը, մեր նահապետը: Չար Բելին հաղթեց և հիմա երկնքում է ապրում»: Երեխաները նայեցին երկնքին և լավ էլ շտեասան, թե որոնք են այդ աստղերը. միայն Արտակը մի կերպ գտավ տատիկի ցույց տված տեղը և աստղերը: Կրակե զրահներ տեսավ նա և կրակե նետաղեղ: Նա ուղղակի տեսավ բոցեղեն մի մարդ, կրակե մազմորուքով, հոնքերով ու թարթիչներով, բոլորը կրակ և պատկառեց:— «Ինչքա՞ն պիտի մնա երկրներում շայկ նահապետը»,— հարցրեց Արտակը:— «Մի՛շտ, հավիտյա՛նս հավիտենից»,— ծոր տվեց տատիկը: Թեև բնավ չբահակացավ Արտակը այդ հավիտյանս հավիտենից խոսքերը, բայց չգիտես ինչու՝ սարսուռ զգաց ողջ մարմնով:

Ինքնամոռացության մեջ Արտակը գնացել սուզվել էր հայրենիքի բյուրավոր տեղերի, պատկերների աշխարհում: Ո՛ւր ասես, որ նա չէր ապրել, շփվել մարդկանց հետ, գործել... Որքա՞ն հուշեր... Ամենքը ծանոթ, մտերիմ, հուզիչ... Ու քանի խորն էր թաղվում այդ հուշերի մեջ, այնքան խորանում, մեծանում, անվերջանում էր հայրենիքը:

«Ինչպիսի՞ բան է, ինչպիսի՞ բան է...»,— ասաց մտքում Արտակը չպարզելով սակայն թե այդ ի՛նչն էր և ինչպիսի՞ բան: Եվ աչքերը կրկին փակեց մտքով շրջելու բովանդակ հայրենիքում, աչքի առաջ բերելու մի անվերջ, անհուն կյանք: Կարծես նա հայրենիքում ապրել է երկար դարեր, ապրել նախնիների հետ, շայկի հետ, կարծես տեսել է նրանց կոիվները, կյանքը:

Արտակը չէր կարողանում իր զգացումներն ու խոհերը որոշել ու ինքն իրեն բացատրել: Նա զգում էր, որ իր հայրենիքը մեծ է, մի անհուն աշխարհ կյանքով լի: Չգում էր, որ այն ամենից թանկը, որ կյանքն է՝ հայրենիքում է միայն ամենից խոր զգացվում: Որ այդ կյանքը հայրենիքում նրա համար է խոր, որ վաղեմի է, ամբողջած է բյուրավոր դեպքերի ու մարդկանց գործերով: Որ երբ հայրենիք ես ասում՝ հանկարծ միանգամից զարթնում են բյուրաբյուր պատկերներ: Եվ որ կյանք ասածդ այդ բյուրաբյուր պատկերներն են, մտերիմ, ծանոթ մարդիկ:

Արեւիկոյն ու ճնշված հեռացել էր իր օթևանը Աստղիկը Զոհրակի հանկարծ երևալը նրան բոլորովին շփոթեցրեց: Քանի Անգղում էին և զբաղված էին ճակատամարտով և ապա էլ Անահիտով՝ կարծես դուրսին էր ապրել ընդհանուրի կյանքով: Բայց հիմա, երբ մի փոքր կյանքը կարծես խաղաղվեց՝ Աստղիկի հոգին տարվեց երազներով: Ողջ գիշերը նա աչքը բաց նայում էր քարակոփ առաստաղին, և նրա աչքին հազար ու մի շարժումներով նրբորվում էր ուղղակի իշխանի հրամայական հասակը, արծվենի աչքերը: Ինչպե՞ս պիտի լինի սրանից հետո, ի՞նչ է սպասում իրեն...

Եվ Աստղիկը լռիկ հեկեկաց:

Ամեն բան պատրաստ էր Արտակի և Անահիտի հարսանիքի համար: Միայն անհամբեր սպասում էին Ռշտունյաց նախարարի, Անահիտի ծնողների և քրոջ՝ իշխանուհու, ժամանման: Սա կարեւոր էր Անահիտին ազատելու համար հետագա մեծ անախորժություններից:

Հարսանիքի հանդեսի բոլոր անելիքներն արված էին: Մթերքը շոռայտրեն. շուրս էր թափած մառաններից ու պահեստներից: Ամբոցում տոնական էր ամեն ինչ:

Երկու օր անց, իրիկնադեմին փողերի հնչյուններն ափետեցին Ռշտունյաց նախարարի և Անահիտի հարազատների գալուստը: Նրանք ճանապարհվել էին ցամաքով: Նրանց մեջ չէր սակայն Գեղեճը: Շատ անախորժ էր այս բոլորի համար: Առանց նրան հարսանիքը չէր լինի:

Երբ հարցրին, Եսթերը՝ կինը, ասաց, որ Գեղեճը ինչ հեռացել է Ռշտունիքից՝ դեռ տուն չի վերադարձել, ապրում է Աղթամարում: Նա այս ասաց առանձին տազնապով, որ լավ հասկացավ Անահիտը:

Ռշտունյաց նախարարը ամբոց մտավ տան մարդու վստահությամբ: Խորխոռունյաց ողջ ցեղը նույն մտերմությամբ ընդունեց նրան: Բոլորի տրամադրությունը բարձրացավ: Ռշտունյաց նախարարի ժամանումը Արտակի և Անահիտի պսակի հանդեսին

մասնակցելու՝ համարվեց մեծ մտերմութիւն երկու նախարարների համար և հաշտ վերաբերմունք դեպի Խորխոռունյաց տիկնոջ ձեռնարկումը:

Ռշտունյաց նախարարը եկել էր որսի բարակներով, ծառաներով ու զինվորներով: Նա մտադիր էր ուրեմն երկար մնալ հյուրութեամանակ կար սպասելու Գեղեոնին, որի ժամանումը Ռշտունյաց նախարարը համարում էր անհրաժեշտից անհրաժեշտ:

— Առանց սեպուհ հայրիկի թույլտվության ոչ մի պսակի հանդես, — հայտարարեց Ռշտունյաց նախարարը:

Առանձին մտերմությամբ նա կատակել սկսեց Անահիտի հետ.

— Հը՞, Ռշտունյաց օրիորդ, հայրդ տեսնելով, որ հայ հոգևորականները տասը բյուր են՝ ինքն էլ է հոգևորական դառնում, որ դառնան տասը բյուր և մե՛կ:

Անահիտը գլուխը կախեց տխուր ու անխոս:

— Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, մի՛ տխրիր, Անահի՛տ օրիորդ, — ծիծաղեց Արտակ Ռշտունին, — Աղթամարի արեղանները դուրս կանեն սեպուհին և նա տուն կվերադառնա:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Հետևյալ առավոտ վաղ, դեռ ամրոցում բոլորը քնած՝ Գեղեոնը նավով ժամանեց: Արդեն դարբասի մոտից լսվում էր նրա աղմկալից հանդիմանութիւնը պահակներին, թե ինչո՞ւ շէին գիշերվանից դարբասը բաց պահել, իմանալով, որ նա պիտի գար:

Պահակները շխտեցին ոչինչ: Գեղեոնը մտավ ամրոցը և աղմկալից հանդիմանութիւններով բարձրացավ սանդուղներից օթևանները: Իմանալով թե որտեղ են քնել իր կիներն ու աղջիկները՝ նա մոտեցավ դռանը և ուժեղ ծեծեց: Երբ բաց արին դուռը՝ նա կշտամբեց կնոջն ու աղջիկներին, որ քնել են գիշերը: Խորխոռունյաց տիկինը տեղեկանալով այս՝ հրամայեց սպասավորներին խեղույն օթևան հրավիրել Գեղեոնին և նախաճաշ հրամայեց:

Գեղեոնը անցնելով նախաճաշելուն՝ իր մոտ կանչեց կնոջն ու աղջիկներին և սկսեց հարցուփորձը.

— Անահի՛տն է որոշել ամուսնանալ:

— Ոչ, քանի՞ գլուխ ունի... — ասաց Եսթերը՝ կինը, — Խորխոռունյաց տիկինը...

— Խորխոռունյաց տիկինն է վճիռը դրել... — սրվեց Գեղեոնը:

— Քո հրամանից հետո, — վրա բերեց Եսթերը:

— Ես հրաման չեմ տվել... — ծանր քարի պես դրեց Գեղեոնը և ձեռները շփելով լվալու շուր պահանջեց:

Եսթերը լռեց՝ գիտենալով, որ հակառակ խոսելն ապարդյուն էր և վնաս:

Սակայն շնայած Գեղեոնից սպասվելիք ներհակություններին՝ հարսանեկան պատրաստություններն ավարտվեցին: Խորխոռույացաց տիկինը բոլոր տիկիններին հավաքեց ամրոցի սրահը և հանդիսավար հրավեր ուղարկեց Արտակ Ռշտունուն և Գեղեոնին «հրամայել շնորհ բերել»: Հետն էլ հայտնեցին, որ Մամիկոնից Մեծ Տիկինը կամենում է տեսնվել Գեղեոնի հետ: Այս լսելուն պես Գեղեոնը շտապեց օրահր: Մտնելուն պես վազեց համբուրեց Մեծ Տիկնոջ աջը և ետ-ետ գնալով կանգնեց: Արտակ Ռշտունին թթի տակ ժպտալով գիտում էր Գեղեոնի խոնարհումները: Արտակի և Անահիտի ամուսնության գործը այնպես արագ վերջացավ, ինչպես որ սկսվեց: Մեծ Տիկինն հայտնեց Գեղեոնին, որ երիտասարդների բախտը խոսել է Խորխոռունիքում, ուրեմն և պետք է ամուսնացնել նրանց:

— Հրամանդ, — Մեծ Տիկին, — ասաց Գեղեոնը խոնարհությամբ և գնաց նստեց դռան մոտ:

— Վե՛ր հրամայիր, Գեղեոն՝ սեպուհ, — հրավիրեց Մեծ Տիկինը:

Գեղեոնը հրաժարվեց գնալու ավելի վեր:

Արտակ Ռշտունուն զվարճացրեց այս տեսարանը:

— Ուրեմն հրաման է, որ այսօր սկսենք պսակադրության հանդեսը, սեպուհ հայրիկ, — գիտավոր հանդիսավորությամբ հարցրեց նա Գեղեոնին:

Գեղեոնը կողքանց խեթ նայեց նրան և ասաց.

— Ինչպես հրամայե՛ց Մեծ Տիկինը...

Բոլորը թեթե շունչ քաշեցին:

Իրիկնադեմին ամրոցը թնդաց փողերի ու թմբուկների գզր-գոցից: Բաղաքի բնակչության թույլ տրվեց մտնել ամրոցի բակը և մասնակցել ուրախության:

Սկսվեցին պարերը ամրոցի լայն բակում, ուր սեպուհները թույլ էին տվել զինվորներին ևս մտնել բակը: Զինվորները շուրջպար բռնեցին և սկսեցին գետինը դոփել մարտական եռանդով:

Օրիորդներն ու Զոհրակը բակը ելան դիտելու զինվորների պարը: Դա այնքան կենդանի, աշխույժ մի տեսարան էր, որ Աստղիկն անգամ հիացած ու մոռացած նայում էր ու հրճվում: Նա բարձր քրքրաց, երբ զինվորները ծիծաղելի պարերի անցան: Զոհրակը պատահամա՞ր նրան նայեց, և երբ Աստղիկը նկատեց Զոհրակի իրեն նայելը՝ կոտրվեց և այնպիսի հայացք դարձրեց Զոհրակին, որ կարծես ասում էր. «խնայիր»: Զոհրակը կնճռոտեց ճակատը և աչքերը հեռացրեց. «ի՞նչ է մի գլուխ նայում ինձ... ի՞նչ է կարծում իրեն»,— ասաց մտքում Զոհրակը: Աստղիկը ըզզաց այդ և խոցված գլուխը կախեց: «Զի էլ կամենում, որ նայեմ»,— մտածեց նա տանջվելով: «Բայց ես նվիրված եմ նրան,— ասաց մտքում Աստղիկը,— ինչ էլ որ անի պիտի կրեմ, հոժարեմ, զոհեմ... նրա համար ամեն, ամեն ինչ կանեմ...»:

Բազմաստեղ կանթեղները առատ լուսով ուրախ ողողել էին մատուռի կարմրաքար պատերը: Ամենքը տոգորված էին մի խորին խորհրդով: Այլևս զվարճալի չէր երևում Գեղեճնը իր տարօրինակ լրջությամբ և ոչ էլ Ռշտունյաց նախարարն էր զվարճությամբ գիտում նրան: Սեպուհները, զինվորները և ժողովուրդը,— բոլորը այրմարդիկ,— ներշնչված էին պսակադրության հանդեսի իմաստով: Անահիտը, որի հետ միայն Շուշանիկ տիկինն էր և Աստղիկը, իբրև «հարսնաքույր», դողում էր ճառագայթի պես՝ ամոթխածելով բազմության հայացքներից: Իսկ Արտակը փորձում էր ազատվել երազանքի զգացմունքից, զգոն խորհել, թե ինչ է կատարվում իր հետ: Բայց մի պահ էր այդ զգոնությունը. իսկույն կրկին երազանքը թոցնում էր նրան: Մեքենաբար ունկնդրելով արարողության, մեքենաբար «այո» պատասխանելով իրեն ուղղած «տե՛ր ես» հարցին և լսելով Անահիտի «հավատարիմ եմ» պատասխանին՝ նա շհեռեց, շիմացավ, թե ինչպես վերջացավ պսակադրության հանդեսը: Միայն երբ զույգին դուրս էին բերում մատուռից, նա լսեց բազմության շունչն ու աղմուկը: Մատուռի դռանը մի փոքր կանգ առավ թափորը: Սկսվեցին թեթև պարեր, որից հետո շարժվեցին դեպի սրահը, որ հատկացված էր Արտակին իբրև «փեսայի» տուն: Երբ մոտեցան սրահի զուանը՝ կտու-

րին երևաց գորշամորուս գանձապետը՝ ձեռը գոգնոցը խրած, ուր դրամ էր լցրել: Գուսանները նվագեցին: Գանձապահը նշան տվեց և գուսանապետը բարձրագուշ երգեց.

«Տե՛ղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշեսի,
Տեղա՛յր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթենկանն»:

Բազմութիւնը որոտաց ու առաջ մղվեց՝ հավաքելու դրամները: Հրմշտկոցին հետևեց մի ընդհանուր ծիծաղ քրքջոց: Մեջ թռավ մի գունդուկծիկ արարած, անմազ դեմքով, կարճահասակ և կոտրած մեջքով ու կրծքով: Դա ծաղրածուն էր: Նա ինչ-որ բան որոնեց արագ այս ու այն կողմ գետնի վրա և ապա վեր նայեց և ծիծաղեց.

— Այսբան ցանեցին իշխանները՝ մի հատը չբուսավ:

Բազմութիւնը ծիծաղեց:

— Ցանքը ուսմկի բան է. իշխանինը՝ տանելն է: Բանի՞դ կաց...

Կրկին ծիծաղ:

Թափորը դանդաղ շարժվեց տուն: Բարձրացան սրահը՝ ժողովրդին հրավիրելով ամրոցի բակում սփռած սեղանի շուրջը՝ մասնակցելու հարսանիքին: Ժողովուրդը նստեց սեղմվելով իրար՝ շատերը մնալով հետևը կանգնած: Տեսնելով նրանց այս վիճակը՝ ծաղրածուն ճղավեց.

— Վնաս չունի, գետնի՛ն նստեք, ներքևը վերև չի գնա՝ վերևը կգա ներքև:

— Հա՛ա, ափսոս չէ՞ մեր գետնինը, — ձայն տվեց մի շինական ու դրփալով նստեց գետնին:

Զահերի փողփողուն լույսի տակ սկսվեց գինարբուքը: Իսկ վերևը սրահում ուրիշ տեսարան էր: Ուղիղ դիմացը, տիկինները աչ ու ձախն արած, մեջտեղ նստած էր Մեծ Տիկինը: Նորապսակները գնացին շոքեցին նրա առաջ: Տիրեց խորին լուռություն: Մեծ Տիկինը ինչ-որ խորին խորհրդով տոգորված նայեց զույգին և ապա ձեռը դնելով նրանց գլխներին՝ օրհնեց.

— Մլե՛ք, ծաղկե՛ք, զորանա՛ք, ապրե՛ք, ազատութիւնը տեսնեք: — Հետո լռեց ու սպասեց: Սպասեցին նաև բոլորը:

— Նախնինե՛ր, անցյալնե՛ր, հանգի՛ստ, քնեցեք: Տե՛ղն է աշխարհը, ձեռի՛ն է զենքը, չի՛ մարել ազատութեան կոխիկը: Կապատվե՛նք:

Հետո, կարծես զարթնեց երազից, պթափ նայեց ներկաներին և ասաց հանգիստ.

— է՛, նստեցե՛ք, ուրախացե՛ք, աչքնե՛րդ լույս:

— Աչքի լույսո՞վ մնաս, Մեծ Տիկին, — ասացին բազմականները:

— Ուրախութի՞ւն:

— Ապրի Սպարապե՛տդ, Զոհրա՛կդ:

Արտակն ու Անահիտը մտեցան Գեղեոնին: Բայց նա ձեռքով մերժեց և ցույց տվեց Մեծ Տիկնոջը, որ խոսքն ու օրհնությունը նրան է պատկանում:

Սեղան բաց արին սրահի պատերի երկայնքով, ուր շարված նստած էին բարձերին տիկինները, Ռշտունյաց իշխանը, Գեղեոնը և սեպուհները:

— Հիշենք մեր անձկալյա՛ց, նեղելո՛ց, ճանապարհորդա՛ց, պատերազմողա՛ց, — հուզված ասաց Մեծ Տիկինը:

Բոլորը լռեցին մի պահ: Խոսքը բացակա նախարարների մասին էր, որոնց գծտուփյան լուրը դեռ չէր հասել տեղ և եթե որևէ բան լսվել էր, ապա և հարթվել էր վերջին հաշտության լուրով: Բոլոր տիկինները իրենց կապված էին զգում ընդհանուր գործի մեջ և չէին անդրադառնում դեպքերի ներքին միջնակին: Ուստի և նրանք միահամուռ ջերմեանդուծյամբ հիշեցին բոլոր բացականերին:

Ներքին շարությամբ լսում էր այս ամենը Ռշտունյաց նախարարը, բայց մեծ վարպետությամբ և ուրախ բնավորությամբ բնական մղումով նա փաթցնում էր այն: Նա ինչ-որ բանի էր սպասում և ինչ-որ մտադրվել էր: Ապա և այս արտակարգ հարսանիքին, ուր համարյա բացակա էր արական սեռը և մի տեսակ կանանց հանդես էր՝ անպատշաճ էր համարում նա Կորն երկրորդ նախարարը և այրմարդ՝ տխուր և անախորժ ստվերներ ձգել ընդհանուր ուրախության վրա: Ուստի և նա մեջ ընկալ և սկսեց շատ աշխույժ մասնակցել ուրախության: Նա խմում էր անզուսպ և անընդհատ՝ թեև չէր հարբում: Նրան հակառակ՝ ջերմեանդ լրջությամբ անշարժ նստել էր իր բարձին Գեղեոնը և չափավոր, ժուժկալ համտես էր անում: Նրան դուր չէր գալիս իր փեսայի սանձարձակ կերուխումը: Բայց զսպում էր իրեն՝ չուզելով, Մեծ Տիկնոջ մոտ անպատշաճ բան անել:

Մրահում լավում էր դրսի բազմութեան երգերն ու աղմուկը: Ապա նաև պարերի չափահարումները շոր գետնին: Մրահի դուռն զարագույրից ներս նայեց ծաղրածուն:

— Մեծ Տիկին, դո՞ւրս գամ, թե նե՞րս գնամ:

— Արի, խոխոր, արի,— ծիծաղեց Մեծ Տիկինը,— ծիծաղի՛ր, շենանանք:

— Մեծ Տիկին, ժողովուրդն ուղարկեց,— իշխանաց սեղանին պակտորդութիւն չի՞նի,— ուրախ նենգութեամբ սահեցրեց խոխորը:

Ծաղրածուն նշան արեց, և դռնից ներս մտան՝ մի դեռահասակ երիտասարդ, գլխին խոնշա՝ վրան մրգեր ու ծաղիկ և մի զվարթադեմ աղջիկ՝ ուսին գինու երկարավիզ գավ: Նրանք մի առույգ ծերունու առաջնորդութեամբ խոնշան դրին Մեծ Տիկնոջ առաջ և կանգնեցին դիմացը: Ծերունին առաջ եկավ, վերցրեց գավաթը, լցրեց գինով, ասաց.

— Ապրե՛ն թագավոր-թագուհին:

Մեծ Տիկինը օրհնեց.

— Շեն մնաք, շատ ապրեք, որդիքս:

— Կապրի՛, Մեծ Տիկին, ուամիկը իշխանի բերանով որ ուտում է՝ շատ կապրի,— ասաց խոխորը:

— Ա՛յ, չալկի լեզուդ:

Հյուրերը ծիծաղեցին:

Խորխոռնայաց տիկինը դրամներ լցրեց ծերունու խմած գավաթի մեջ: Ծերունին աչքով արեց, երիտասարդն ու աղջիկը խոնշան ու գավը դրին մեջտեղ:

Արտակն զգաց խոխորի խայթոցը, որ խենթ ու խելառ ձևով բաց էր թողնում նա: Նա խորն զգաց այն ամենը, որ կար այդ խայթոցի մեծախորհուրդ և ծանրակշիռ իմաստի մեջ: Նա խորթութեամբ և ակնածանքով նայեց շինականներին, որ խոնարհումներ անելով դուրս գնացին:

Մրահի անաղմուկ ուրախութեան հակահակ՝ ամրոցի բակում աշխույժ կերուխում էր: Սեղանը, որ բացված էր ուղիղ գետնին՝ երկու կողմից եզերված էր շինականներով: Գինին արծակել էր նրանց լեզուն: Նրանք ձայները բարձրացրել էին: Խոսքի ու կատակի կենտրոնը մի կարմրաթուշ, ուրախ շինական էր, որին Սա-

մեկ էին անվանում և ամեն կողմից խոսեցնում: Այնտեղ էր նաև
Խոխորը:

— Սամե՛լ քեռի, տես ո՞ւր են հրավիրել քեզ,— ձայն տվեց
սեղանի հեռավոր ծայրից զվարճախոս շինականների խմբի մի-
ջից մեկը:

— Մեծունանց է խառնվել, նստել է իշխանական սեղա՞ն,—
կպցրեց մյուսը,— քի՛ւ կաց, Սամե՛լ, տակիցդ շքաշեն...

— Քի՛ւ եմ. տակինս իշխանի բարձ հո շի, գետին է,— պա-
տասխանեց Սամելը, որ արդեն ազդվել էր գինուց:

— Հազկերտը կգա կհանի տակիցդ:

— Գործի՛դ նայիր, գա՛ շատ շատ՝ բարձեր կհանի, գետինը
ո՞նց կհանի:

— Կհանի՞, Սամե՛լ, կհանի՞,— պնդում էր մի շինական,—
կքաշի՞ կհանի:

— Քա՛շի թող, էստեղից մինչև՛ աշխարհքի ծերը գետին է:

— Իշխանն էլ գետնի վրա չի՞ նստած, Սամել:

— Իշխանն իսկի գետին տեսնո՞ւմ է, որ նստի վրան: Իշ-
խանը շինքիս է նստած, ըհը՛ր՛,— բուռնցքով հարվածեց իր վզին
Սամելը:

— Պա՛հո, էդպես հո շունչդ կկտրվի, Սամե՛լ:

— Նրա՛ շունչը կկտրվի, որ կարճ է: Նա՛ կվերջանա՛ ե՛ս
կմնամ:

— Վա՛յ, մեռնե՛ս դու ոչ, Սամե՛լ, բա մեղք չի՞ իշխանը:

— Ապրի՛ գուխս.— ցավս իշխա՞նն էր:

Շինականները հռհռացին:

— Դե՛, հերի՛ք է, հերի՛ք լեզուներիդ տաք,— գոչեց զվար-
ճախոս շինականը,— ելեք մի պա՛ր թոեք:

— Դե պար, պապա՛ր, մեջքերդ՝ կո՛ւզ:

Վեր ու ներքև՝ գլդի պլո՛ւզ,— արագախոսեց ու պար թռչելով
Խոխորը փախավ ներս:

— Քո էլ հո՞տը կտրի, հա՛,— ասաց Սամելը, և բոլորը ծի-
ծաղելով վեր կացան պարի:

Հարսանիքի ուրախությունը երկար տևեց. մինչև լույս: Սրա-
հում զվարթ զրույց էր, որ ընդմիջվում էր գուսանների երգով կամ
ծաղրածուի հնարքներով ու կատակներով: Ռշտունյաց նախարա-
րը, որին գինին ազդել էր բավական՝ խախտելով պապենական

կարգը՝ մոտեցել էր Արտակին և ուրախ զվարճախոսում էր: Մե-
պուհները պատշաճը պահելով հանգիստ ուրախանում էին: Իսկ
տիկիները այնպես էին տարվել խաղաղ ու անհոգ զրույցին, որ
թվում էր թե չկա ոչ հոգս, ոչ պատերազմ, ոչ թշնամանք: Կարծես
համայն Հայոց աշխարհը խաղաղության գրկում ապրելիս լիներ
մի երջանիկ, անվերջ վայելք: Մեծ Տիկնոջ կողքին բազմել էր Գա-
ղիշոյի մայրը և իր լիալուսին կլոր դեմքի հուզված ժպիտով դի-
տում էր նորապսակներին, դառնում Մեծ Տիկնոջը, մի խոսք ասում
և լողում երջանկության մեջ: Մյուս տիկիները մի փոքր կամա-
ցուկ՝ որ Մեծ տիկիները շսեն՝ կատակում էին իրար հետ:

Աշնանային պայծառ միջօրեն հանդես էր բացել ծովի երեսին:
Ալիքները վեր վար էին անում հեթանոսական պարի անըմբռնելի
շափահարումով: Արտակն ու Անահիտը աշտարակից դիտում էին
ծովն ու ծովեզերքը:

Արտակը նայում էր հեռավոր ափերին, լեռներին, երկնքում
հալչող ոսկե ամպիկներին, ծովափին ձյան փաթիլների պես
խոնկող ճայերին և... ոչինչ չէր տեսնում շողափելի իսկության
մեջ: Իսկույն երազը երգի, հովի պես խլում էր նրան, և նա իր
ուսին զգում էր մի ջերմ թևի թեթև հպումը: Կյանքն այնքան էր
խորացել, անդնդախոր անհունացել, որ նրա մեջ կորել էր
նորապսակ զույգը իր խոհերով, իր երանությամբ:

Երազի մեջ երազ օր էր: Ինչպես նախորդ երկու-երեք օրե-
րը... Եվ իրոք՝ Արտակը երբեմն փորձում էր սթափվել, խորհել:
Քայց իսկույն ամեն խոհ, ամեն արթնացում կրկին ընկզմում էր
երազի մեջ, և Արտակը հոգով զնում լողում էր, ինչպես ահա այն
ալիքը Բզնունյաց ծովի երեսին, որ թավալվում է, սուրում ան-
խոհ, ազատ:

— Հիմա ես պատրաստ եմ կովելու, — ասաց Արտակը՝ կար-
ծես քնի մեջ խոսելով, հայացքը հեռաստաններին:

Եվ զգալով իր ուսին Անահիտի դեպ իրեն դարձած դեմքը՝
նայեց նրան.

— Այնքա՞ն եմ սիրում կյանքը... Պատրաստ եմ նրա համար
մեռնելու... Շա՞տ են թանկ այս ամենը, այս հազար ու մի բա-

նք, այո՛, այն կապույտ ծուխը շինականի երդիկի, այն սևահողը, որ հերկի տակից դուրս է շրջվել, այս արևը, ժողովուրդը — հայրենիքը:

Երջանիկների զրույցը ընդհատվեց, որովհետև աշտարակ էին բարձրանում Ռշտունյաց նախարարն ու Գեղեճունը: Նախարարը, շարունակ սրախոսելով ու կատակելով Գեղեճունի հետ էր՝ հիմա էլ ցանկութուն էր հայտնել աշտարակ բարձրանալ: Արդեն սանգուղենների վրայից լավում էր նրա փնչոցն ու ծիծաղը:

— Բարեողջույն թագավորին ու թագուհուն, — զվարթ մոտեցավ նախարարը, — հպատակներին հոգսը չեք քաշում:

— Գիտենք, որ հոգս չունեք, — ասաց Արտակը՝ վեր կենալով և ընդառաջ գնալով Գեղեճունին՝ իմանալով նրա ձևապաշտ խրատապահանջութունը:

Անահիտը գնաց բռնեց հոր թևը և բերեց նստեցրեց բարձին:

— Հայր չենք, փեսա ենք, պատիվներս մի փոքր սակավ է, — կատակեց Ռշտունյաց նախարարը Անահիտին:

— Դրա փոխարեն էլ պատիվդ կատանաս նոր ազգականից, — ասաց Արտակը և նախարարին նստեցրեց իր բարձին:

— Որսի գնացի երեկ, — ասաց նախարարը, — քեզ շկանչեցի, գիտեի, որ դու արդեն որս արել ես... Բայց որս չկար: Բուլբուլ որսը մեր նորխոտունյաց տերը քշել թաքցրել է ո՞վ գիտե ո՞ր սատանայի քունջ ու պուճախում, հա՛, հա՛, հա՛,...

Գեղեճունը լարված լրջությամբ նայում էր իր ոտների տակ ափաղած կուռրին՝ կարծես ամենահետաքրքրական բանը դա լիներ աշխարհում:

— Նայի՛ր, սեպո՛ւհ հայրիկ, — ասաց Ռշտունյաց նախարարը հեռավոր բլրի գագաթին ցցված մի սուր բանի կողմը ցցելով մատը, — արծիվ է անշուշտ:

Գեղեճունը նայեց ծանրակշիռ ու լուրջ:

— Այժ է, — վճռեց վերջնական ու անառարկ:

— Արծիվ է, սեպո՛ւհ հայրիկ, — պնդեց նախարարը:

— Այժ է, — անայլայլ հաստատեց Գեղեճունը և աչքերը ներքև գցեց անշարժ ու հանգիստ:

— Ի՞նչ ես պնդում, — չհանգստացավ նախարարը, — պարզ պարզեիպարզ արծիվ է: Հիմա կթռչի:

— Թռչի է՛լ՝ ա՛յժ է, — համառեց Գեղեճունը:

Արտակը աչքով արեց նախարարին: Սա տեղի ավեց այլ կերպ.

— Կարո՞ղ է: Ա՛յծ է, բայց կթռչի՛:

Բայց այսչեա ուրախ կատակող նախարարի աչքերում թաքնըված էր մի դաժան ցուր, որ երբեմն շողում էր ու իսկույն կորչում:

Երկար շտեկեց նախարարի այցը աշտարակ: Նա սիրահար չէր տեսարաններին: Վեր կացավ: Վեր կացան նաև Արտակն ու Անահիտը, ինչպես և Գեղեճը: Իջան և գնացին իրենց օթևանները: Անահիտը հայտնեց Արտակին, որ գնում է Ողիմպիայի մոտ և դուրս եկավ օթևանից: Անցնելով Ռշտունյաց նախարարի օթևանի պատուհանի տակով, նա կանգ առավ ակամա: Նախարարն ու Գեղեճը ինչ-որ զրույցի թե վիճաբանության հետ էին: Նախարարը իր սովորության համաձայն քրքջում էր:

— Ասում ես՝ այծ էր, հը՛, հա՛, հա՛, հա՛...

— Ապա ուզում ես, որ արծի՞վ լինե՛ր, — մոմոաց Գեղեճը:

— Ապա ինչպե՞ս... Ի՞մ կամքն է, թե՞ քո կամքը:

— Ամենքինը ի՛րն է:

Լռեցին մի պահ: Անահիտը հետաքրքրվեց այս տարօրինակ խոսակցությունից:

— Կա՛մ: Տո՛ւն ինչու չես գալիս, տմոթ չլինի հարցնելը, — հարցրեց նախարարը:

— Գործ ունեմ:

— Գո՛րծ... գուցե վախենո՞ւմ ես...

— Ինչի՞ց...

— Ես ի՞նչ գիտեմ:

— Չեմ վախենում ոչ մի բանից, — ասաց խուլ ձայնով Գեղեճը:

— Վախենո՞ւմ ես, — շեշտ ու բարկացած ասաց նախարարը, — եթե չես վախենում՝ ապա՞ արի տուն:

— Կգա՛մ:

— Չե՛ս գա...

— Կգա՛մ: Հենց հիմա՛ վեր կաց գնանք, — ասաց Գեղեճը: Նախարարը լռեց և ապա հասարակ ձայնով ասաց.

— Վաղը գնանք: Եվ պետք է՛լ է գալդ: Զորքի կաշվեղենը դու պիտի հավաքես:

— Ես կաշվեղեն հավաքող չեմ: Դու ինձ կանչում ես պատասխան տալու քեզ, թե ինչո՞ւ գունդը տարա Անգղ. կգամ տուն՝ կասե՛մ ինչու:

Նախարարը շխտեց: Անահիտը սպասեց երկար, բայց էլ խոսք չլսվեց: Նա հասկացավ շարագույժ՝ գրույցի միտքը: Լցվեց և ետ վազեց օթևանը:

— Հա, ի՞նչ կա, Անահիտ:

Անահիտը ընկավ Արտակի գիրկը, սկսեց հեկեկալ: Երբ հանգրստացավ մի փոքր, պատմեց լսածը.

— Համոզեմք հորդ՝ չգնա,— ասաց Արտակը:

— Զո՞ւր է, կգնա՞...

— Լա՛վ, որ գնա՝ ի՞նչ պիտի լինի:

Անահիտը լաց եղավ: Նա այնպես արտասովալի աչքերով նայեց Արտակին, որ սա լիովին հասկացավ նրա տարակուսանքն ու վիշտը: Եվ խղճաց նրան:

Անահիտը կանչեց սպասուհուն և հրամայեց իրնրը կապել:

— Ինչո՞ւ, Անահիտ... — անհանգստացավ Արտակը:

— Ես էլ կգնամ հետը,— ասաց Անահիտը:

— Ոչ, Անահիտ, չեմ թողնի, ո՞ւր...

— Կգնամ, իշխան,— ասաց տխուր, բայց հաստատ Անահիտը,— ինչպե՞ս կթողնեմ նրան մենակ...

— Բայց իշխանն ի՞նչ պիտի անի նրան:

— Ես գիտե՛մ... Ոչ, կգնամ, իշխան:

Արտակը լուռ և անհանգիստ նայեց Անահիտին՝ սպասելով, որ նա ուշաքերվի, փոխի մտադրությունը: Անահիտը, որ սկսել էր հավաքել իր զարդերն ու մանրուքները՝ հանկարծ ընդոստ շրջվեց դեպի Արտակը և խստահայաց նայեց նրան.

— Ի՞նչ... նա մարդ չէ՞... նա է՛լ է հայրենիքի զինվոր...

Ու հեկեկաց:

— Անահի՛տ... ի՞նչ ասացի քեզ որ...

— Նա է՛լ հոգի ունի... — լրացրեց Անահիտը. և ապա աչքերը սրբելով բոլորովին լուրջ ու հանգիստ ասաց.

— Ես կգնա՛մ, իշխան, դու ինձ իրավո՞ւնք տուր... Մենք երկար չէինք ուրախանալու... Մեր բախտն էլ այս էր... Մի՛ տխրիր, իշխա՛ն...

Արտակը մի փոքր խղճի խայթ զգաց և ամաչեց Անահիտից։
Խորհեց, որ նա իրավունք ունի և համաձայնեց։

Կարծես լուսավոր աշխարհը գորշացավ։ Թույլ երջանկու-
թյան երգը և անապատային լուսթյունը թագավորեց ամենուրեք։
Ռշտունյաց նախարարի մեկնումի պատրաստությունները
կարծես ազդանշան եղավ մյուսներին խորհել մեկնելու մասին։
Նրանք ևս պատրաստվեցին։

Մեծ Տիկինը ցանկություն հայտնեց, որ հրաժեշտը տեղի
ունենա հարսանիքի մեծ սրահում։ Ամենքը զուգվեցին։

Բոլորը հավաքվեցին սրահը։ Մեծ Տիկինը նստեց գլխավոր
բարձին, իր մոտ կանչեց Արտակին, Անահիտին, Զոհրակին ու
բոլոր օրիորդներին։

— Արի՛ք, ձագուկնե՛րս,— ասաց նա մայրական խանդաղա-
տանքով,— մատա՛ղ ձեր հասակին։

Բոլորը կանգնեցին բոլորված և լռեցին, թեև Ռշտունյաց նա-
խարարը ճիգ էր անում սրախոսություններով ավելի տպավորու-
թյունը։ Բայց Մեծ Տիկնոջ ներշնչված կերպարանքը սաստեց։

— Արհավի՛րք է Հայոց Տան վրա,— ասաց Մեծ Տիկինը,—
չնչե՛լ են ուզում... Աչքե՛րս կուրանան... Զինվորյալ մանուկներս
պատերազմի ճանապարհի՛ն, է՛հ, ո՛վ գիտե նե՛ղն են, արձա՛կն
են... Աստվա՛ծ հասնի... — և Մեծ Տիկինը լցվեց, թաշկինակը
տարավ աչքերին։

— Աստվա՛ծ հասնի... — խաշակնքեցին երեսները բոլորը։

— Հայրենիի ուխտն է հիմի,— իշխեց ինքն իրեն Մեծ Տիկի-
նը,— ասում եմ, է՛հ, մենք էլ անմաս չմնանք մեր սիրելիների
արյան... Ո՛վստ դնենք, հավատարի՛մ լինենք մեծ նեղության
մեջ։

— Ուխտ դնենք, Մեծ Տիկին,— ասաց Խորխոռունյաց տիկի-
կինը ներշնչված,— մեր գլուխների տերերը արյուն են թափում,
մենք հո չենք մնա անմաս...

— Ըշմարիտ խոսք խոսեցիր. ո՛վստ դնենք, Ո՛վստ դնենք,—
կրկնեցին տիկիները, օրիորդները և երեսները խաշակնքեցին։

Ռշտունյաց նախարարը զարմացած լսեց Գաղիշոյի կնոջ այս
չերմեռանդ խոսքը և ներթուստ խոռովվեց։

— Աստված ուժ ու կարողություն տա մեր սիրելիներին,—
ասաց Արծրունյաց տիկինը։

— Ամե՛ն,— ձայն տվին մյուսները:

— Է՛հ, հիմի օրը պահանջով է, մենք նահանջով,— ասաց Մեծ Տիկինը,— հիշելի՛ք լինի անցկացրածներս, նորապսակներս ծըն՛ն, ծաղկե՛ն: Տունդ շե՛ն, Խոռխոռունյա՛ց Մարիամ տիկին, Գաղիշոս, Խորենս ապրեն: Գնա՛նք, գնացողաց բարի ճանապարհ, մնացողաց խաղաղություն:

Բոլորը վեր կացան, համբուրեցին Մեծ Տիկնոջ ձեռքը: Հետո իրար հետ ողջագուրվեցին: Հայտնեցին, որ նավը պատրաստ է:

Անահիտը վազեց իր օթևանը: Արտակը նրա հետևից:

— Անահի՛տ... ինչպե՛ս պիտի լինի...

— Ինչպե՛ս պիտի լինի... ես գիտե՛մ ինչպես կլինի:

Եվ արտասվեց: Արտակը գրկեց նրան.

— Մի՛ ընկճվիր. գնաս կտեսնես վիճակը՝ ինձ իմաց կտաս:

— Է՛հ...

Բայց Անահիտն զգաց, որ շատ էր բիրտ այսպիսի բաժա-
նումը:

— Բան չկա, իշխան, մամն բան լավ կլինի: Կգաս շուտ ինձ տանելու տուն,— և համբուրեց Արտակին:

— Կգա՛մ, շո՛ւտ, անպատճա՛ռ,— համբուրեց նաև Արտակը: Եվ, ինչպես լինում է միշտ՝ շատ կարևոր ու խորն ապրված պահին — հասարակ ու դյուրին բաժանվեցին:

Բոլորը գնացին ճանապարհ գնելու մեկնողներին: Զոհրակը կանգնել էր մի սեպուհի կողքին, որի հետ մտերմացավ վերջին օրերը: Դա Խորենի կողմնակից շատ հաճելի երիտասարդ էր: Նրանք միասին էին գիտում գնացողներին և զրուցում իրար հետ:

Զոհրակը նայեց Աստղիկին, որ թախծալի աչքերով հոգածու նայում էր Անահիտին և ուղղում նրա զգեստը կամ նավի բարձը, թեև սպասավորուհիները անում էին նույն բանը:

— Ոսկի՛ աղջիկ է,— շնչաց սեպուհը Զոհրակի ախանջին՝ ակ-
նարկելով Աստղիկին,— ոսկի՛ սրտի տեր աղջիկ է:

Զոհրակը նայեց Աստղիկին: Բայց Աստղիկը չէր նայում իրեն:

— Եվ գեղանի՛... — խուլ շնչաց սեպուհը հառաչանքով:

Զոհրակը նայեց: Հանկարծ կարծես մշուշ էր ցնդեց, և խոր-
քից դուրս ցուլաց հրաշագեղ մի պատկեր: Աստղիկը գեղեցկացավ: Ինչպե՛ս կատարվեց այդ: Հրա՛շք էր: Զոհրակը չգիտեր, որ լի-

նում են այդպիսի հրաշափոխութիւններ, երբ մի էակ չի թվում գեղեցիկ, բայց հարկավոր է կողմնակի մի բառ, որ հանկարծ կրակվելով դեմդ ելնի գեղեցկութիւնը: Գեղեցկութիւնը, որը շատ անգամ առաջին հայացքից թվում է տգեղ, բայց դա էլ նրանից, որ ինքնատիպ է, աննախընթաց, նորանոր...

Զոհրակն զգաց Աստղիկի գեղեցկութիւնը: Ծվ ուրախացավ... Զէ՛ որ Աստղիկը իրեն էր ձգտում: Ու մինչ զատահ, գյուտ արածի ուրախութեամբ նա սպասեց, որ Աստղիկը իրեն նայի՝ սա համեստ, թախծալի դեմքը դարձրեց բոլորին, գլուխ տվեց և առանց նայելու Զոհրակին, գնաց նստեց նավ, Անահիտի կողքին: Ու գլուխը կախեց մինչև վերջ:

Գեղեցիկը հպարտ քայլվածքով գնաց մտավ նավը, որով ուղիղ գծով պիտի գնային Ռշտունիք:

Արտակը հրաժեշտի պահին առանձին խոսեց Ռշտունյաց նախարարի հետ.

— Կտեսնվենք շուտով:

— Կսպասե՛մ, սիրելի՛ քննակալ, — ժիծաղեց Ռշտունյաց նախարարը, — ե՛կ մի փոքր «մխիթարվենք»...

Նավը քնցվեց, ճովեց ու դանդաղ աուրաց: Արտակը զվարթ նայեց Անահիտին, մյուսներին, առանձին ժպիտով Աստղիկին և երկար մնաց կանգնած, մինչև նավը փոքրով ալիքների հետև նրա հետ միասին վանգնած էր Զոհրակը... Մկանց երազել Աստղիկին... նույն օրը Մամիկոնյան տիկիները ևս մեկնեցին:

Միհրենքսեհի կյանքը վտանգվեց: Նրան սպասում էր մահապատիժ: Նա ընկավ Հազկերտի աչքից: Քշնամիների համար դուրացվեց շարափոստերու նրան: Գլուխ էր անցել նրա մրցորդ ոսոխը՝ Պերոզ իշխանը, որ նախարարների դատի ժամանակ փղեր կանչել տվեց և վաղուց միտում էր նրա հազարապետութեան պաշտոնին:

Տագնապ էր ապրում իր մեջ արջաց պետութեան առաջին մարդը: Ճակատագրական սխալը, որ նրա գործն էին համարում — վասակին վստահելը մարդպանութեան պաշտոնը — նա չէր կտ-

րող ներել իրեն: Երկար նստում էր գիշերները և խորհում: Բայց ելքը չէր գտնում դեռ: Ելքը պիտի ցույց տար ապագան: Իսկ ապագան դանդաղում էր:

Հարկավոր էր փրկել իր կյանքը: Բայց ինչպե՞ս...

Տազնապ էր ապրում նաև Վարազդուխտը, որին պահում էին Միհրնեբրսեհի տանը՝ մինչև ստուգվեին նրա տված լուրերը:

Տազնապ էր ապրում ոչ պակաս նրանից նաև Վարազվաղանը: Սպասում էր Միհրնեբրսեհի հրամանին...

Մի անգամ ատյանի ժամին Պերողը պալատականների առաջ հարցապնդում արեց նրան.

— Ի՞նչ է կարծում վեհը (Միհրնեբրսեհը), ժամ չէ՞ արդյոք դատի տալ նրանց, ովքեր խաբեցին իրեն՝ մարզպանական պաշտոնի հարմար թեկնածու ներկայացնելով Վասակին:

— Զգիտեմ, տեր իմ, դեռ ոչինչ պարզ չէ. միտքս մշուշ է. մտլոր. ձեզ հետ խորհում եմ, որ ուժ տաք մտքիս...

Եվ Միհրնեբրսեհը սուտ կծկվեց ու խեղճացավ:

Պերողը սիրտ առավ և ավելի համարձակ ձայնով դիմեց պալատականներին.

— Արժանավոր չի՞ լինի, տյա՛րք, որ մենք ամենքս վկայենք արքայի առաջ մեր վեհի անձնվիրուժյունը: Վասակը խաբել է, Վասակն է ուրեմն հանցավոր, թող նա կրի պատիժը: Շատ էլ սխալվել է վեհը: Մեզ համար թանկ է մերազնյա վեհը:

— Արժանավոր է, հարկ է, — համաձայնեցին զանազան կողմից:

Միհրնեբրսեհը գլուխը կախեց նենգավոր խոնարհությամբ:

Սակայն պետք էր Հազկերտի առաջ արդյունքներ ցույց տալ: Դրա համար հարկ էր կանխել գործերը, վտանգը: Հարկ էր Վասակին արդարացնել՝ դեռ դեպքերը չկատարված: Եվ՝ ապա՛ միայն անցնել հետագա ինքնապաշտպանության:

Խորին գիշերվան մեծ լուսթյան մեջ եռաստեղյան ջահի լուսավորությամբ Միհրնեբրսեհը փսփսում էր Կողակի հետ, որին կանչել էր տվել: Կողակը այլևս արհամարհելի չէր...

— Կասես իրեն՝ սրբի՛ր հանցանքդ, կանխի՛ր արքայիդ ցատումը՝ դեռ Սեբուխտը Հայաստան չմտած՝ իսկույն Պարսկաստան ուղարկիր բանտարկյալներին, ոչնչացրո՞ւ վարդանանց: Հետո արժեք չունի, հետո՛ մահապարտ ես և դավաճան:

— Տեր իմ, իսկ եթե մարդպանը չկարողանա մեղադրանքից ազատվել՝ ափսոս չե՞ն ջանքերդ:

Միհրնեբրսեհը ծանր նայեց Կողակին և շոր ու սառն պատասխանեց.

— Ծս նրան ազատում եմ, որ ազատեմ նրանց, ովքեր ինձ մոլորության մեջ գցեցին՝ նրան պաշտպանելով:

Կողակը դողաց... Դա իրեն էր ակնարկում:

Կողակը հեռացավ: Ատելությամբ նայեց նրա մեջքին Միհրնեբրսեհը և մոայլ մտքերով ծանրացած մնաց անշարժ դիրքում: Վտանգը մեծ էր, գործերը դժվար: Քշնամիները ժնգժնգացնում էին ատամները: Նա տեսնում էր այդ:

— Բե՛ր այն աղջկան,— հանկարծ հրամայեց Միհրնեբրսեհը սենեկապետին:

Ներս մտավ Վարազդուխտը մահվան դալկությամբ: Ի՞նչն էր ստիպել Միհրնեբրսեհին այսպես տարածամ մոտը կանչել իրեն...

Դռնից ներս նայեց Արամայիդին: Միհրնեբրսեհը գիտեր, որ իր քույրը կհայտնվեր: Ներս հրավիրեց նրան: Արամայիդին նըստեց նրա կողքին:

— Պատասխան տուր,— ասաց Վարազդուխտին Միհրնեբրսեհը,— դու՛ աղջիկ, հայուհի, օտարուհի, մենակ՝ ի՞նչ գործ ունես այս հեռավոր աշխարհները, ի՞նչ քո բանն է մարդպանների գործ շինել — քանդելը: Ասա, ո՞վ ես դու... մարդպանի սիրեկանը...

— Ծս մարդպանի զինվորյալն եմ,— համարձակ պատասխանեց Վարազդուխտը,— ես նրան ազատում եմ, թեկուզ և մեռնեմ...

Միհրնեբրսեհը դողաց, սփրթնեց և հանկարծ զայրալի գռչեց.

— Այստեղ է՛լ հայի հաստակողությունը՝ «զինվորագրությունը»: Ծս քո մարդպանի մեջ խոտ լցնել կտամ, նախքան դու «զինվորյալ» կդառնաս նրան...

Վարազդուխտին այրեց այս մարդախանձ, դաժան խոսքը: Նա մտքում տեսավ իր սիրեցյալի այդ շարագութ, վայրենի խոշտանգ պատժի պատկերը: Եվ զարհուրանքով մտածեց. չլինի՞ այս շար մարդը արդեն վճռել է ի կատար ածել այդ ոճիրը, որի համար և կանչել է իրեն վերջին քննության: Նա զգաց, որ այս անգամին կամ ինքը զնալու է կառափնարան և Վասակի էլ պատի-

ժը կվճռի կամ, եթե փրկութիւնն է լինելու՝ հիմա է ժամը նա ընկալի հատակին ու սկսեց օձի պէս զալարվել:

— Տո՛ւր գուլիս դահճին, տե՛ր Հազարապետ, տո՛ւր ինձ անեն մորթազերծ: Միայն հավատա՛ այն ազնիվ մարդուն: Նա քեզ է նվիրված, քո անունովն է երգվում: Եթե մարդպանը բանտարկեր ձեր մեծամեծներին՝ Սպարապետը կոտորել կտար նրանց: Մարդպանը նրանց կյանքն է ազատել բանտում:

— Ասա մյուս հանցանքներդ է՛լ և զնա մահվան,— ասաց Միհրնեբրսեհը շարաժպիտ:

— Կասե՛մ... կասե՛մ,— արդեն մահվան դողը սիրտը մտած ասաց Վարազդուխտը,— կասեմ, որ ահա հազարավորներ — հայոց այրուծին, որ փախչելու պատրաստութիւնն է տեսել՝ նրանց վստահում ես՝ ինձ մահի ես տալիս: Գիտեի այդ և լուում էի...

Միհրնեբրսեհը շարժվեց նստած տեղում: Մտածեց մի փոքր և ապա ասաց.

— Դա եզա՛վ...

Միհրնեբրսեհը նայեց Արամայիդիին, որ լուռ և անմասնակից էր մինչ այստեղ: Արամայիդիին նշան արեց նրան:

— Տար սրան իր օթևանը, թող սպասի դահճին,— ասաց Միհրնեբրսեհը սենեկապետին:

Վարազդուխտը դողահար հեռացավ:

— Ի՞նչ միտք ունի սրա մահը, եղբայր իմ,— ասաց Արամայիդիին:

Միհրնեբրսեհը լուռ ու մտածկոտ նայեց նրան:

— Ի՞նչ միտք ունի, դու ասա, մարդպանի անկումը, մատա՛ղ: Վասակն ընկալի թե չէ՝ Վարազվաղանին կբարձրացնեն առանց քեզ: Հենց դա էլ քո անկումը կլինի: Ի՞նչ է Վասակը. դավաճա՞ն, խաբեբա՞, սրիկա՞... Ժամ չէ դրա հետևից ընկնելու: Դու նրա՛ն բարձրացրու միշտ, նրա՛ն, մատա՛ղ... Դրանո՞վ միայն կբարձրանաս դու: Բարձրացրո՛ւ Վասակին, բարձրացրո՛ւ...

— Ճշմարի՛տ, ճշմարի՛տ, քույրի՛կ, ճշմարի՛տ, ճշմարի՛տ... — մրմնջաց Հազարապետը՝ միտքը լուսավորված,— ահա ես նրան բռնանում եմ դառնալ իմ զօհը, ոչնչանալ և փրկել իմ կյանքը: Բայց ես կյանքս չէ՛ որ փրկում եմ. ես մահից չէ՛ որ վախենում եմ: Ես փրկում եմ իմ համարումը,— եթե ես սխալվել եմ՝ զարձալ ես ճիշտ եմ...

— Եվ հայոց այրուձիթ գատաւտանն էլ տհ'աւ Լավ առիթ տվեց թեզ այս աղջիկը:

— Բայց նա որտեղի՞ց գիտե՞ս այդ բաները և շատ բաներ գիտե՞ս:

Արամայիդին բացատրեց Վախթանգի տան հանգամանքները, Վարազդուխտի կապը այդ տան հետ, Արսենի այցելութիւնները: Միհրնեբսեհը կանչել տվեց Նյուսաւաժուրտին և հրամայեց վերջ տալ հայոց այրուձիթին: Երկար խոսեցին այս մասին: Վերջը Նյուսաւաժուրտը առաջարկեց ճակատ ուղարկել այրուձիթ և քուշանաց դեմ մաշել ստույգ վտանգավոր կռիվներում:

Առավոտյան Միհրնեբսեհը կանչեց Վարազդուխտին և հրամայեց ճանապարհվել Հայաստան, Վասակի մոտ, հսկել նրան, համոզել՝ եթե կարող է և միշտ լուրեր ուղարկել իրեն նրա մասին: Վարազդուխտը ազատվեց...

Նյուսաւաժուհի քաղաքից քուշանների ճակատը մեկնող այրուձիթի առջև բացվեց ամայի դաշաք՝ իր աղուտների և ճախուտների հաջորդականութեամբ և անհայտ ու դարանակալ տիզմի թաղուտներով: Զորագունդը գնում էր գեռ երկար շարքով, երեք-երեք հեծյալ իրար հետեւելով: Զորագնդի զխին խմբվել էին իշխանները: Նրանք մտախոհ էին, անգամ մտահոգ: Ավելի ուրախ էին գինվորները, վերջապէս ճամբարից դուրս գալու պատճառով: Նրանք իմացել էին, որ գնում են քուշանների դեմ կռվելու: Սա մի լավ հանգամանք չէր, բայց գոնե մի ելքի դուռ բաց կաներ. քաջ մարտեր մղելով կարող էին տուն վերադառնալու շնորհ ընդունել արքայից: Այս հուռով էլ շերմացած գինվորները ուրախ, կիսաձայն զրուցում էին և աշխույժ նայում շորս կողմ:

Անբարյացակամ էր նայում դաշտը: Աշունը տխրութիւն ու մահ էր շնչում ամայութեան վրա: Զախում և հեռուն, առաջները, ավազախառն քարակույտ բլուրներն ու լեռները վիժում էին իրենց մարմինը անապատի վրա: Շրջակայքում ամեն ինչ այրվել գեղնել էր ամառափն արևի տաք շից: Ծանապարհը շատ էլ որոշ չէր: Քամին ամեն օր հարթելով հետքերը, փակում էր նշանները:

Իբրև ուղեցույց մի գծով շարված էին ուղտերի, ձիերի կմախքներն ու լեշերը, որ շնագայլներն ու բորենիները մաքրում են գիշերային խավարում և ցերեկը վրա հասնելուն մի առժամ թաքնրվում հեռու-մոտիկ հեղեղատների որջերում: Չախակողմյան բլուրներից մեկի վրա մի քարաշեն բուրբակ լայն բուրգ երևաց: Մոտեցան կողքից անցնելու: Բուրգը անդուռ, անպատուհան էր: Ջարմացնում էր թռչունների անթիվ բազմութունը շենքի ու բուրբակ պատերի վրա, շուրջը և օդի մեջ սև թուխպի պես տարածված: Նրանք իրար հետ մրցելով ներքև ու վերև էին թռչում շենքի մեջն ու պատերին:

— Ի՞նչ գեշ բան է, ի՞նչ բան է.— հարցրեց մի երիտասարդ զինվոր: Կողքինը բացատրեց, որ դա պարսիկների գերեզմանատունն է, մեռելների վայրը: Բերում են մեռելներին դնում այս շենքի մեջ, թռչուններին կեր: Դա է նրանց թաղումը: Հենց որ գիակը թողնում են հեռանում՝ թռչունները ական թոթափել մաքրում են միսը, թողնում կմախքը: Ապա մեռելաթաղները գանգը գնում են ներսի պատի խոռոչներում հազարավորների կողքին:

Ավելի մոտեցան շենքին: Գիշակերների տենդային իրարանցումը սաստկացավ: Երևում էր շենքում քստմնելի խրախճան կար: Մեռելների մտով ծանրացած թռչունները թռչելու ունակութունից զրկված հազիվ էին ցատկոտում պատի վրա արձակելով մի կոփնչ՝ խռպոտ ու թավ: Նրանց կեռ կտուցներից կախ էին ընկած մսի շեր, շորի ծվեններ, կովում փեարած բմբուլով: Օդում թռչունները անշուշտ նորեկներ՝ մոլեգնում, սաստկացնում էին մրցումը: Մահ էր հոտում այդ սարսափելի շենքից:

Արսենը դաժան պատկերացումով մտածեց իրենց գալիքի մասին.

«Ո՞վ գիտե մեզանից քանիսները այդ դաժան անապատում կեր պիտի դառնան այսպիսի զազիր գիշակերներին»,— մտածեց նա:

Մահվան տղեղ պատկերը պլտորեց առանց այն էլ նյա տխրամած սիրտը:

Հանկարծ նրա մշուշված աչքերին երերաց խորիշայի պատկերը: Զերմ, ինչպես արևի ճառագայթը և կենսալից՝ նա մեղմացրեց, չբացրեց մահվան այդ դժնի տեսիլը: Կյանքը, կյանքի հույսը գուրգուրեց Արսենի հոգին: Նա հառաչեց թեթև և ժպտաց յուրովի:

Քայց դեռ որքա՛ն ճանապարհ կար մինչև Խորիշային տեսնելը: Վրկանա ծովի շուրջը պտտվել, մտնել Հայոց աշխարհը, կռվել պարսից դեմ, հաղթել նրանց և ապա վերադառնալ Վախթանգի ապարանքը, որ տեսնի իր սիրեցյալին... Ո՛վ գիտի ինչպես կլինի, ի՛նչ կլինի...

Զորագունդն անցավ մահվան աշտարակից և ավելի խորացավ ամառի դաշտերում: Տեղ-տեղ ճանապարհը նեղանում էր երկու ճահիճների արանքում, կարիք կար մեծ զգուշության, շքնկերովելու տիղմի անդնդում:

— Իրենց տերերի պես է երկիրը, խարդա՛խ, դավադի՛ր,— ասաց Գարեգինը՝ հավասարվելով իշխաններին:

— Մենք էլ ունենք «մորուտներ», ո՛վ է մեղավոր, որ չենք բանեցնում,— նկատեց Տաճատ Գնթունին, լռակյաց մի իշխան, հազվագյուտ առիթի խոսող:

— Գուցե և ճշմարիտը դո՛ւ ես...— գլուխը տատանեց Գարեգինը՝ դառնությամբ նայելով նրա աչքերի մեջ:

— Հայ ենք՝ ճշմարիտ ենք,— ասաց Արսենը:

— Նվիրվում ենք անվերապահ, սիրում՝ անկեղծ, թշնամանում՝ աշկարա,— նկատեց կրկին Տաճատը,— խորամանկություն չունենք, մեր ամենամեծ հանցանքը:

— Թերև՛ս, թերև՛ս,— դառնացավ նորից Գարեգինը:

Արդեն դուրս էին եկել ճահիճի նեղ ուղիից և ընկել արձակ դաշտ: Նյուշապուհից բավական հեռացել էին: Գարեգինը մտահոգ նայեց շուրջը, ապա իշխաններին.

— Շրջապատման փորձի դեպքում իսկույն թևերը բաժանվում են երկու մասի և ուղիղ ճակատ հարձակվում թշնամու թևերի վրա: Դե, ո՛ն, իշխանները իրենց զորամասը:

Իշխանները մի կողմ կանգնեցին: Նրանք՝ բացի հրամանատարը՝ հինգ հոգի էին: Զորագունդը գալով հավասարվելով՝ անցան իրենց զորամասի գլուխը: Զորագունդը սեղմվեց և զենքերը պատրաստ վիճակի բերեց: Արևելքում գորշ-փոշեգույն դուրս լողացին Քուշանաց աշխարհի սահման լեռները:

Վարդանի գորագնդերը արագ անցան Սևանը, գիշեր ցերեկ արշավելով, իջան Սևարդյաց մթին անտառները և ձորերից դուրս գալով, ընկան Աղվանից աշխարհի տափաստանները: Այստեղ նա վերագասեց արշավել գիշերները՝ եթե ճանապարհները, որ եղբրում էին լեռնային անտառները՝ հնար էին տալիս երբեմն էլ ցերեկները երևալ: Վարդանն սպասում էր առաջին հետախույզներին, որ տեղեկացնեին, թե ուր է գտնվում պարսից բանակը: Զորազուլուները կարգված էին և գնդերը բաժանած: Զորազուլուներից էին Արշավիր Արշարունին, սրան զինակից Մուշ Իիմաքսյան իշխանը, Խորեն Խորխոռունին՝ զորավիգ ունենալով Քաթուլ Դիմաքսյանը: Իր հետ էր Արտակ Պալունին: Զորագնդումն էր նաև Աղվանից հազարապետը: Վարդանին անմիջապես հետևում էր Դավիթ սեպուհը Մամիկոնյան գնդով: Արտաշատի երիտասարդները այդ գնդումն էին: Նրանք իրար կպած գնում էին գնդի հետևից: Շատ երջանիկ էին. միայն մի բան տխրեցրել էր նրանց: Դավիթ սեպուհը նրանց շէր տեղավորել Վարդանին մոտիկ շարքում, որտեղից նրանք հնար կունենային լսել Սպարապետի զրույցները, լսել ձայնը: Երբ համարձակվելով Կորյունը հասկացրել էր Դավիթ սեպուհին այդ ցանկութունը՝ սա մտրակի մի-մի հարվածով տվել էր պատասխանը:— «Ի՛նչ է, Մահվիռոտներո՞ւմ եք արյուն թափել հետը, որ նրա հին զինվորների տեղը առնեք, լակոտնե՛ր...»: Դրանից հետո համեստացել էին արտաշատցիները: Եվ հիմա ստիպված գոհանում էին՝ հեռվից Վարդանին դիտելով շարունակ: Նրանք կերպարանափոխվել էին. զինվորի բզգեստներն ու զենքերը խոշորացրել էր նրանց, և տվել այրմարդու տեսք ու կեցվածք:

Առավոտյան արշալույսի ոսկեհալոցի խորքից մի սև ծուխ էր ուղղվում դեպի երկինք:

Զորագունդը աշխուժացավ:

— Սերուխտի ասպատակը հասել է տեղ,— ասաց Վարդանը Արշավիրին,— ասել է՝ զորաբանակը մոտ է:

— Կավ կլինե՞ր Կուրն անցնեի՞նք հետո:

— Ընդհակառակը, թող նա անցնի:

Վարդանը կանգ առավ և աջը բարձրացրեց վեր: Իսկույն Դավիթ սեպուհը դուրս թռավ մի կողմ և հրամայեց.

— Դադա՛ա՛ա՛ր :

Զորագունդը կանգ առավ, սեղմվեց: Դավիթ սեպուհը շտապեց Վարդանի մոտ: Վարդանը նրան հրամայեց բոլոր զորագունդերից մի-մի մաս առաջապահ հանել և մի փոքրիկ զորամասով գնալ հետախուզել պարսից զորագնդի ուժերն ու շարժումը:

Դավիթը Մամիկոնյան գնդից հանեց հետևի տասը շարքը, մյուսներից նույնքան և գլուխ անցնելով դրանց՝ առաջ անցավ: Երիտասարդները այդ զորամասումն էին: Նրանք այնպես շարժվեցին, կարծես իրոք հարսանիք էին գնում:

Առաջին կռիվը...

Գիշերային խավարը հագիվհագ թույլ էր տալիս նշմարել կուր գետի աջ ափով դեպի Տփղիս շարժվող վրացական զորագունդը, որ գնում էր անաղմուկ և հաճախ կանգ առնելով: Զորագնդի հրամանատարը, իշխան Վախթանգը սպասում էր տփղիսամերձ լեռների հետևով դեպի արևմուտք և հարավ գնացած զորամասերի տեղ հասնելու և հարձակման պատրաստ լինելու լուրին: Պարսից կայնական զորքը Տփղիսում շատ ամուր էր նստած և ուժեղ էր, ձեռնարկը՝ հզի անակնկալներով ու վտանգներով: Երկու օր առաջ պալատում այդ հարձակման և առհասարակ պարսից իշխանության դեմ դուրս գալու մասին կրկին տաք վեճեր էին եղել: Վրաց իշխանների մի մասը դեմ էր եղել ապստամբության՝ մեջ բերելով Ալանաց Դոան և հոների խուժման վտանգը: Սաղսյն թագավորի վրդովված, վճռական խոսքը ներգործել էր.— իշխանների մեծամասնությունը Վախթանգի ուժեղ միջամտության ազդեցության տակ՝ վճռել էր ապստամբել և օգնել Վարդանին, որ գնա Սեբուխտի դեմ:

Իշխան Վախթանգը իջավ նժույգից, թևքով սրբեց իր քրտնած գեմքը և նժույգի սանձը զինվորներին տալով՝ գնաց նստեց ճանապարհի եզրին:

Օգնական հրամանատարները շրջապատեցին նրան:

— Վիճում էիր հետս,— դարձավ նա իր դիմաց կանգնած մի այլ իշխանի,— ասում էիր՝ առաջ թող մի Վարդանը ոչնչացնի Սեբուխտին, հետո մենք՝ պարսիկների կայանը:

— էլի եմ ասում,— խոսեց մթան մեջ լավ շերևացող իշխանը,— մենք սրանց կարող ենք փախցնել, գցել Սերուխտի բանակը, իսկ եթե Վարդանը Սերուխտին շարդի՝ սրանց օգնութիւնը նրան էլ բանի պետք չէ:

— Խելացի է՝ միտքդ, Սուլումոն,— ասաց Վախթանգը,— բայց Վարդանն էլ ի՞ր կողմից կարող է փախստական զորք բաց թողնել այս կողմ: Ո՞րն է խելացին. պո՛շը ջախջախելը, թե՞ գլուխը:

— Ո՞րն է պոշը, ո՞րն է գլուխը,— հարցրեց Սուլումոնը:

Իշխանները ծիծաղեցին:

— Սատանան խռով կենա պարսիկերի գլխին,— ասաց մեկը մթան միջից,— գլուխն է՛լ սատկի, պոշն է՛լ նրանց, հա՛:

— Գլուխը Սերուխտն է Աղվանքում,— խոսեց Վախթանգը,— Տփղիսում նստած պարսիկ բանակը պոշ է, և ուրիշ ոչինչ:

— Տեսնենք, տեսնենք,— առարկեց Սուլումոնը,— որը ուժեղ զուրս գա՛ գլուխը նա է:

— Որին որ շարդեցիր՝ գլուխը նա է՝ թե կուզես ճիշտն իմանալ,— վճռական ձայնով ասաց Վախթանգը,— սա մոտ է, քթններիս տակ, հիմա էլ քնած. զա՛րկ և վերջացրո՛ւ, հերներն անիծած:— Բայց սուրհանդակներն ուշանում են, երկար շենք կարող կանգնել: Գնանք մի փոքր էլ:

Զորագունդը շարժվեց:

Մթան մեջ խավարակուռ արձանի նման խստորեն նայում էր Տփղիսի արևմտյան սարը: Մոտենում էին, և ամեն պահ պարսիկ հետախույզներ կամ պատահական մարդիկ կարող էին հայտնվել:

Սակայն սուրհանդակները հասան և լուր բերին, որ երկու զորամասերն էլ հասել են հարձակման կետերին և սպասում են Տփղիսի կովի աղմուկին, որ իրենք ևս սկսեն:

Լուսադեմին սկսվեց հարձակումը: Հանկարծակիի եկած պարսիկ կայնական զորքը անկարող եղավ ուշքի գալու և կանոնավոր պաշտպանութիւն ցույց տալու: Վրացի զորագունդը լիովին ուշնչացրեց Տփղիսում «գալարված օձին», ինչպես ասում էր թագավորը և ազատեց Վրաստանը:

Սուրհանդակները թռան դեպի Վարդանի զորագունդը՝ ավետելու հաղթութիւնը և ուրախացնելու հայերին եղբայրական օգնութեան լուրով:

Վարդանը զորագունդը քաշեց անտառի եզրը և դադար տվեց։
Հեծյալներն իջան նժույզներից։

Հետևյալ առավոտյան Դավիթն արագ արշավով դարձավ ու հայտնեց, որ թշնամին անցավ Կուր գետը և գալիս է դեպի Խաղ-խաղ։ Վարդանը կանգ առավ, հրամայեց ընդունել մարտական կարգ։ Արշավիրը Մուշի զինակցությամբ բռնեց աջակողմյան թևը։ Զախակողմյանը հանձնվեց Խորեն Խորխոռունուն, զորավիգ՝ Թաթուլ Դիմաքսյանը։ Ինքը բռնեց կենտրոնը։ Պահեստում նշանակեց Արտակ Պալունուն՝ բանիմաց զորականի։

Անտառներն ու բլուրները վերջացել էին, առջևը բացվում էր Կուրի դաշտավայրը։ Վարդանի զորագունդը թաքնվեց բլուրների և անտառների հետև։ Վարդանն առաջ անցավ անտառի եզերքը և սկսեց դիտել Կուրի կողմը։ Թշնամին հաջող հուն էր գտել, անցել գետը և դասավորվում էր։ Պարզ էր, նա գտել էր Վարդանի տեղը, հիմա շոշափում էր նրան և պատրաստվում հարձակման։ Անտառի խորքից դեպի Վարդանը շարժվեց մի բավական սովոր այրուձի, որ առաջ գալով մի փոքր դանդաղեց ու կանգ առավ։ Դրոշները որոշվեցին, դա Աղվանից այրուձին էր, որ կովով նահանջել էր, անցել գետը, Հայաստան անցնելու մտադրությամբ։ Ապա նրանից բաժանվեցին երկու հեծյալներ, որ սրարշավ եկան այս կողմը։ Խաժակն երիտասարդներ ուրախ ու վստահ մոտեցան Վարդանին, իջան ու ողջունեցին։ Վարդանը ձեռքով կանչեց նրանց իր մոտ։ Առաջ եկավ.

— Կովի՞ն էք, — հարցրեց Վարդանը։

— Կովիլ ենք, Սպարապետ, բայց մեծ է թշնամու զորաբազ նակը...

— Իսկ ժողով՞ւրդը։

— Լեռներն է և անտառները։

— Ասացեք թող այրուձին գա։

Հեծյալները թռան։ Մի փոքր անց մոտեցավ Աղվանից այրուձին՝ հրաշալի մարտիկներով, որոնք թեև հոգնած տեսք ունեին, բայց ընկճված չէին։ Առաջ եկավ նրանց հրամանատար Վահան Իշխանը։

— Ինչո՞ւ չսպասեցիք մեզ, — հարցրեց Վարդանը։

— Չէինք կարող, սկսել էին գյուղերն այրել ու կոտորել շինականներին:

— Սանր է և դժվարին: Հազկերտը երկրի արմատն է կրտրում: Դե՛, ինչ եղել՝ եղել է,— Վարդանը զննեց Աղվանից այրուձին,— ժամանակ չկա, անցնենք գործի:

— Հրամանդ,— ասաց Վահանը:

— Գետի հունն իմացողներին կցիր զորամասերին:

Արագ կատարվեց Վարդանի կարգադրությունը և զորագունդը վերջնական մարտակարգ ընդունեց: Վարդանի զորագնդի թևերը բավական հեռու էին իրարից: Սերուխտը,— դա կարելի էր նկատել,— դասավորեց իր զորագնդի համապատասխան մասերը Վարդանի դեմ այնպես, որ կազմվում էր ուժեղ կենտրոն և թույլ թևեր: Վարդանն անմիջապես իր կենտրոնից ուժեղ մասեր ուղարկեց թևերը և նրանց հրամայեց վճռական թափով հարձակվել Սերուխտի թևերի վրա: Խորհնն ու Արշավիրը հանկարծ դուրս թռան անտառներից ու շեշտակի սլացան Սերուխտի թևերի վրա: Մարտը բորբոքվեց թևերի անհավասար կշռումով: Հայերի ուժեղ թևերը արդեն շփոթ էին գցել Սերուխտի թևերի մեջ, որ Սերուխտը սպասելով Վարդանի ուժեղ կենտրոնի հարձակման կանգնեց մի պահ անգործ, մինչև Վարդանի երկու թևերը խժռում էին Սերուխտի սակավաձեռն թևերին: Սերուխտը տատանվեց՝ հարձակվի Վարդանի կենտրոնի վրա՞, թե՞ ոչ... Ու մինչ կվճռեր այդ՝ իր թևերն սկսեցին քաշվել: Նա հարձակվեց իր ձախ թևին օգնության, բայց այդ պահին Վարդանն իր թևն սակավաթիվ, բայց օգի առած զորամասով հարձակվեց նրա թիկունքի վրա: Պարսից զորքը մի ակնթարթում շփոթվեց, խառնվեց, կորցրեց իր հրամանատարներին և սկսեց խուճապահար փախչել դեպի գետը, դեպի ուր սեղմում էին նրանց հայ և աղվանից զորամասերը: Սկսվեց մի ամոթահար փախուստ, որ քանի գնում դառնում էր աղետալ: Սերուխտը մի քանի մեծամեծների հետ հազիվ իրեն գցեց նավակը և ճիգ էր թափում մյուս ափը գցելու իրեն: Իսկ պարսիկ զորքը հալածված՝ սկսեց գետի ափով դեպի ներքև փախչել: Հայերը և աղվանները ճանապարհը փակեցին: Պարսիկները ազատվելու համար իրենց գցեցին գետը: Սկսվեց գետամիջի մարտ: Վարդանի զորամասերը պարսիկներին կամ կոտորում էին կամ թշուժում գետի խոր տեղերը, ուր նրանք խեղդվում էին: Պարսից զոր-

քի մի մասը նժույզների վրա դիմանալով անցկացալ մյուս ամիւր՝ Մեծ մասը կուլ գնաց գետին: Սերուխտի նավակը նետահար եղաւ, որով և նրա հետ պարսիկ մեծամեծներից շատերը ընկան: Վերջապես Վարդանը շեփոր փշել տվեց, որ դադարեցնեն հետապընդումը: Թշնամին վճռական ջարդ էր կրել: Նա խորտակվել էր անսպասելի դյուրին, աննախընթաց հաջողութեամբ:

Զորագունդը հավաքվեց: Զինվորները փոշու մեջ կորած, քրտնամխած, հևալով շարվում էին: Եկան և հրամանատարները: Արշավիրը ծիծաղից խլթխլթում էր թամբի վրա: Նա մոտեցաւ Վարդանին, ուզում էր բան ասել, բայց անզուսպ մի ծիծաղ էր պայթել նրա մեջ, շէր թույլ տալիս խոսելու: Նրա ծիծաղը վարակեց մյուսներին, ասպ զորագնդին և ծիծաղի մի փոթորիկ պայթեց մարտադաշտում:

— Ես այսպիսի բան չեմ տեսել,— ասաց Վարդանը ժպտալով և գլուխը օրորելով,— ինչպե՞ս եղաւ:

— Մի կարգին մարտ չեղաւ,— ասաց Խորենը:

— Ի՞նչ մարտ,— ասաց Թաթուլ Դիմաքսյանը,— բերանները բաց նայում էին, թե ինչպես էինք թևերը ջարդում:

— Կարծես ջարդվել էին ուզում՝ եկան ջարդվեցին,— ասաց Աղվանից այրուձիի հրամանատարը:

Վարդանը թեթև ժպտում էր և մտածում:

— Սերուխտը քաջ զորավար է, փորձված,— ասաց նա,— և զորքը լավ մարզված էր, ուրիշ անգամ կճգմեր մեզ, բայց այս անգամ մեր հարվածի հանկարծակիութունը շփոթեց նրան: Սերուխտը շկարողացաւ կռահել մարտի ընթացքը: Ոչ, պատահմունք էր, հաջող պատահմունք: Ամեն զորքի հետ կպատահի: Թերևս մեր կյանքում այս մի անգամն էր՝ տեսանք: Հը՞մ,— քմծիծաղով խորհրդածեց Վարդանը,— ինչ էլ որ լինի՝ վատ է, իհարկե, անվանի զորավարի համար...

— Անվանին անվանի է, խոսք չկա,— լրջացաւ Արշավիրը:

— Այս ճակատամարտը եղբայրական ժողովուրդների առաջին և հաջող հարվածն էր գոռոզ Հազկերտին, հիանալի կովեցիներ աղվան մարտիկները,— ասաց Վարդանը:

— Լավ էին, լավ կովեցիներ,— հաստատեցին մյուսները:

Վահանը խոնարհութուն արեց Վարդանին:

Վարդանը հանկարծ խստորեն նայեց շուրջը և անհանգիստ հարցրեց.

— Մուշ իշխա՛նը... ո՞ւր է նա:

— Այո՞, Մուշ իշխա՛նը... — հարցրեցին շփոթված հրամանատարները:

— Ընկա՛վ, Սպարապետ, — ասաց Դավիթ սեպուհը, — ուղարկել եմ, որ բերեն դին:

Զորավարները լրջացան: Մի փոքր անց բերին սպանված Մուշին: Վարդանը հանեց սաղավարտը, մյուսները հետևեցին նրան:

Զորագունդը շարժվեց: Մուշի դին տարան հետները մինչև առաջիկա բնակավայրը և թաղեցին եկեղեցու գավթում:

Վարդանը հանգիստ տվեց զորագնդին: Նա հայտնեց, որ երկու օրից հետո ճանապարհվում է դեպի Ճորա Պահակ:

Այդ օրը երեկոյան սուրհանդակ եկավ Ատոմից, որ գործերը խառնակ են Արտաշատում և սպասվում են դավաճանական դեպքեր:

— Պետք է շտապենք, շա՛տ շտապենք, — ասաց Վարդանը, — վախենում եմ մինչև հայրենիք վերադառնանք՝ ամեն ինչ տակնուվրա լինի այնտեղ:

Սուրհանդակին պատվիրեց դառնալ Ատոմին և հայտնել, որ ներշապուհի և ժողովրդի հետ մի կերպ դիմանան, մինչև ինքք վերադառնա:

Նույն օրը երեկոյան հասան Վախթանգի սուրհանդակները և լուր բերին, որ վրացիները ոչնչացրել են Տփղիսի կայանը: Ուրախությունը մեծացավ: Վրաստանի օգնությունը ոչ միայն քաշալերանք էր տալիս, այլև հարվածում էր Հազկերտի հրեշավոր գազափարին՝ բռնանալ ժողովուրդների խղճի և ազատության վրա:

Հայոց այրուծին հասավ ճակատ, ուր տեղավորված էին պարտից զորքերը՝ միշտ ենթակա քուշանների անակնկալ հարձակումներին և պատրաստ նույնը դարձնելու նրանց: Զորքերի ճամբարները թաքնված էին ցրիվ, անապատի իջվածքներում և հովիտներում:

Դիխավոր ճամբարին մոտենալիս նկատեցին իրենց դիմաՎորոզ մի փոքրիկ գորամաս: Դա Նյուսալավուրտի տեղակալ Զո-

րա զորավարն էր, որ գալիս էր ընդառաջ: Երբ մոտեցան՝ Զորա զորավարը զվարթադեմ ողջունյն տվեց այրուծիին, զինվորական ողջագուրանքով գրկվեց Գարեգին իշխանի հետ և ապա բարձրաձայն հարցրեց այրուծիի ողջութունը: Գարեգինը պատասխանեց, որ այրուծին ողջ ու հաջող հասավ տեղ և պատրաստ է ընդունելու մարտական հրամանները: Գնացին ճամբար: Զորավարը հայ իշխաններին հրավիրեց իր տաղավարը:

Ընթրիք տվին: Զորա զորավարը՝ հիսունից անց կորովի և շատ ախորժելի զորական՝ զվարճախոսությամբ զատվում էր հայ իշխաններից: Նա դուրս եկավ շատ մտերիմ և հաճելի զորական: Հիշեց Վարդան Մամիկոնյանին և հատուկ հարգանքով:

— Մենք ունենք շատ մարտական զորավարներ, բայց Վարդան սպասալար շունենք: Չէր կարելի այդպիսի զորականի բանտարկել... — ցավեց Զորա զորավարը:

Ընթրիքը կարճ տևեց, որովհետև հյուրերը հոգնած էին: Զորավարը արձակեց նրանց և բարեմաղթեց խաղաղ քուն:

Գիշերը մի առժամ խաղաղ էր: Սակայն լուսադեմին պարսից զալարափողը տագնապ հնչեցրեց: Հարևան ճամբարներում պարսիկ զորքը ոտքի ելավ: Գարեգինը վազեց Զորա զորավարի մոտ:

— Քուշանները հարձակման են պատրաստվում, — ասաց Զորա զորավարը, — գնում ենք մարտի:

— Անշուշտ նաև մենք պիտի գանք, — հարցրեց Գարեգինը:

— Ոչ Գուք հանգստանում եք մի քանի օր:

Պարսից զորքը երկու թևի զատվելով գնաց ճակատի գիծը ճամբարում մնաց միայն հայոց այրուծին:

— Կարգին մարդ է երևում՝ այս Զորան, — նկատեց Արսենը, — թերևս ազնիվ պատերազմ տանի մեզ...

Առավոտյան ճեպագնաց եկավ Զորա զորավարից՝ շտապ արշավով ճակատ հասնել — տագնապ է: Գարեգին իշխանը կանչեց իշխան հրամանատարներին և կտակեց մահվան դեպքում այրուծին ղեկավարողների հաջորդութունը՝ Արսեն Ընծայնոց, Տաճատ Գնթունի, Ներսես Քաջբերունի, Արշամ հարյուրապետ: Այրուծին հասավ ճակատ: Անծայր անապատ, ոչ մի նշան թշնամու: Խաղաղութուն՝ ինչպես նախատեղծման օրերում: Ավազի մեռած ալիքներ և ամայի հորիզոն:

— Հայոց այրուծիի դիրքը որոշվեց պարսից զորագնդերի երկու թևի միջև: Զորքերը շարժվեցին՝ պատրաստ մտնելու մարտ: Սակայն քուչանների և ոչ մի նշան: Հայոց այրուծին սովոր էր քուչանական պատերազմին: Քաջ գիտեին քուչանական անապատի խարդավանքները: Այնպես որ՝ ճակատի ամալուխունը չգարձացրեց Գարեգինին:

Զորա զորավարը եկավ ստուգատես, գոհունակ դիտեց այրուծիին, հրամանատարներին, ապա հայացքը պտտեցրեց բոլորին մեկ-մեկ և հանկարծ աչքերը լցվեցին: Նա խեղդված ձայնով ինչ-որ շնչաց, որից միայն լսվեց որոշ «ափսո՛ս» բառը: Հետո հրամայեց.

— Կսպասեք մինչև մեր երկու թևերը կգրոհեն, կմտնեն մարտ, ապա միայն կգրոհեք դուք: Գրոհեցեք շեշտակի, քառասըմբակ, խրվեցեք թշնամու շարքերը:

— Հրամա՛նդ, — ասաց Գարեգինը:

Զորա զորավարը ողջագուրվեց՝ Գարեգինի հետ, համբուրեց նրան շերմագին: Հետո դարձավ բոլորին:

— Դե՛, զավակնե՛րս, քաջարի՛ զավակներս, Ռրմիզը ձեզ օգնական:

— Ամե՛ն, — ասաց ողջ այրուծին հայկական կարգով: Զորա զորավարը հեռացավ:

Մինչ նա կհասներ իր զնդերին՝ անապատի տակից բուսան քուչանական գնդերը: Նրանք փոթորկելով, արագ մեքեմեք կտրելով իրար՝ արագ էլ կանգ առան կիսաբոլորակ՝ շեր հասկացվում՝ հարձակման, թե՛ պաշտպանման պատրաստ:

Պարսից աչ թևը դանդաղ առաջացավ: Նրան հետևեց ձախը: Հայոց այրուծին մնաց կանգնած:

— Տարօրինակ ուղմակարգ է, — մտնաց Գարեգինը:

Ըստ երևույթին քուչաններն էլ այդ մտածեցին: Չարժվեցին և թավական առաջացան պարսից զորամասերը, բայց քուչանները մնացին անշարժ: Ծեպագնաց եկավ Զորա զորավարից. «շեշտակի գրոհե՛լ»:

— Գրո՛հ, — հրամայեց Գարեգինը և առաջ նետվեց:

Այրուծին սլացավ դեպի քուչանները:

Գարեգինը անհանգստացավ և սկսեց արագ լուծել հանելուկները՝ ի՞նչ էր այս ուղմակարգը: Հավասարվելով պարսից զորա-

մասերին՝ Գարեգինը նկատեց, որ նրանք հետզհետե դանդաղեց-
նում են ընթացքը: «Դա՛վ...» — կայծակեց հանկարծ Գարեգինի
գլխում: Հասկացավ: Զորա գորավարը պատրաստվում էր նույն-
պես «շեշտակի» հետ շրջվել, ինչպես շեշտակի քուշանների բե-
րանն էր տալիս հայկական այրուծին: Արդեն մոտենում էին քու-
շաններին, որ պարսիկները շեշտակի ետ շարժվեցին: Բարեբախ-
տաբար քուշանները չէին շարժվում: Գարեգինը հրամայեց դան-
դաղել մի փոքր և կանչելով մյուս հրամանատարներին ասաց.

— Գա՛վ է, իշխաննե՛ր... և հրամայեց.— դանդա՛ւա՛ղ:

Այրուծին կոտրեց թափը: Իշխանները զարմանալով հետևել
սկսեցին: Արդեն այրուծին այնքան էր մոտենում քուշաններին,
որ պարզ տեսնում-տեսնվում էր: Քուշաններից չորս հինգ հեծյալ
առաջ եկան և կանգ առան:

— Իմ հետևի՛ց,— հրամայեց Գարեգինը և առաջ թռչելով
այրուծին շրջեց տարավ պարսից վրա:

Պարսիկները գլխի ընկան իսկույն այդ շարժման նպատակը
և հարձակվեցին հայերի վրա: Գարեգինը կոտրեց այդ հարձա-
կումը ավելի վճռական գրոհով: Առաջին կարճ հարվածներով նա
մի փոքր կասեցրեց պարսիկների թափը և իսկույն ետ շրջվեց և
շեշտակի թռավ դեպի քուշանները՝ հանելով սաղավարտը և ճո-
ճելով օդում: Նույնն արին և զինվորները: Քուշաններն հասկացան
և ծիծաղով ու վայրի գոչումներով ընդունեցին այրուծին: Պար-
սիկները կանգ առան անվճռական: Ապա զգալով ուժերի գերա-
զանցություն քուշանների կողմում՝ արագ տեղի տվին, քաշվե-
ցին: Գարեգինն իսկույն բուժակներ ուղարկեց մարտադաշտը՝ վի-
րավորներին օգնության և այրուծին տարավ դեպի քուշաններին
հրամանատարը: Քուշանները սեղմ օղակի մեջ առան այրուծին և
լուռ սպասեցին իրենց հրամանատարի կարգադրության: Կար-
ճոտն, շեղակն, սակավամորուս հեծյալներ՝ նժույզների հետ միա-
մարմին՝ իրենց խորամանկ և միաժամ միամիտ հայացքներով
չափեցին նորեկներին:

Քուշանների գորավարը՝ համարյա անմորուս, աներևակայծա-
լի քաջառողջ մի երիտասարդ, սուր, զվարթ նայեց այրուծին և
պարսկերեն իմացող թարգմանի միջոցով ողջունեց.

— Խաղաղություն և ողջություն քաջարի զինվորներին:

— Անապատի որդիներին խաղաղություն և ողջություն:

Ու սկսվեց հարցուփորձը:

— Ինչո՞ւ փախաք:

— Նրանք մեր թշնամիներն են,— ասաց Գարեգինը:

— Ո՞ր երկնքի տակից եք:

— Արևմտյան երկնքի,— թարգմանեց և հարմարեցրեց Արշամը, որ եղև էր Քուշանիայում և գիտեր նրանց ոճը:

— Ո՞վ է ցեղապետը:

— Զորավար Վարդան Մամիկոնեից տերը:

— Ավարթա՞նը հա՞ հա՞... Քաջարի զորավար է: Ո՞ւր է նա:

— Կոչում է պարսիկների դեմ:

— Ինչո՞ւ:

Գարեգինը բացատրեց: Քուշան զորավարը լսեց ուշադիր ու լուրջ, բայց հետզհետե սուր ժպիտը շողաց փոքրիկ աչքերում և նա բարձր քրքշաց.

— Բուլորիս երկիրը մեկ չէ՞... Հո՞, հո՞, հո՞, հո՞... Մի քիչ գուր շարժվեք, մի քիչ՝ նրանք, հարմարվեք էլի՞:

Քուշանների զորագունդը հռհռաց մի ծայրից մյուսը:

Գարեգինը բացատրեց կրկին: Բայց քուշան զորավարը բան չհասկացավ: Ապա անցան բուն գործին:

— Բախտավո՞ր տեղ է,— հարցրեց զորավարը իր հետևիկանգնած բրդոտ շամանին՝

— Բախտավոր է, թող վառեն իրենց կրակը խաղաղությամբ,— ասաց շամանը:

— Է՛, մնացե՛ք մեր երկրում,— ասաց զորավարը:

Գարեգինը հայտնեց իր մտադրությունը՝ վրկանա ծովի ափերով հայրենիք վերադառնալ և կոչվել պարսիկների դեմ: Քուշան զորավարը կնճռոտվեց և լսեց:

— Քուշան իշխանը չի՞ վստահում մեզ...

— Ինչպե՞ս կարող եմ շվստահել,— ասաց քուշան զորավարը լուրջ, — ա՛յ, — մատը մեկնեց ուղղադաշտ, ուր ընկած էին հայ մարտիկները,— արյունը հավատարիմ է. բայց մեր անպատենրով անցնում են միայն զայլերն ու մենք...

— Զորավար, հանձն ենք առել կրակ-ջուր, ահ-մահ,— վճրուական խոսեց Գարեգինը,— միայն տուր մեզ մի ուղեցույց ու մի հավատարմախոսք:

1 Կրոնավոր, կախարհ:

— Կտամ: Դուք ու ձեր ճակատագիրը:

Քուշան զորավարը բացատրեց, որ Վրկանա ծովից արևելք որոշ տեղ իրենց աշխարհն է, և այրուծին կգնա իջևաններով, այնուհետև սկսվում է հեփթաղների աշխարհը, և այրուծին պետք է նոր դաշինք կոխ նրանց հետ:

— Որտե՞ղ է վերջանում ձեր աշխարհի սահմանը,— հարցրեց Գարեգինը:

Զորավարը մինչև ականջները ժպտաց՝ փայլեցնելով իր ըսպիտակ ատամները և ապա անկարող զսպել իրեն՝ բարձր քրքրեց:

— Սահման... հո՛, հո՛, հո՛... թուղ ավագի, նժույգի, սրի հետ ի՞նչ սահման: Թոցնում են արոտներդ փոխում,— ո՞րն է նրանը, ո՞րը քոնը: Մեր աշխարհը թուղում է: Երևի ձեր աշխարհը կանգնած է, հո՛, հո՛, հո՛...

Գարեգինը ասաց, որ կմեկնի, երբ զորավարը թույլատրի:

— Հանգստացե՛ք դեռ,— պատասխանեց զորավարը,— սըրբազան շամանը կհայի աստղերին, կիմանա գնալու ժամը:

Քուշան զորավարը հրամայեց իր գնդերին քաշվել մոտավոր թիկունք: Թողնելով հայոց այրուծիին մի ուղեցույց, որ հետո հասնեն՝ ինքն իր գնդերով սլացավ քամու պես կորավ անապատի հորիզոնում:

Գարեգինը ճանապարհ ընկնելուց առաջ այրուծին ետ տարավ մարտադաշտը, ուր ընկած էին մի քանի զինվորներ: Նրանց մի մասը վիրավոր էր, որոնց վերցրին նժույգների վրա, իսկ սպանվածներին հավաքեցին թաղելու:

Մի խումբ զինվորներ անցան թաղման գործին: Նրանք մուսլադեմ հեալով սկսեցին փորել գերեզմանները: Այրուծին շրջապատել, տխուր դիտում էր գաջի պես դալկահար սպանվածներին, որ սառած աչքերով նայում էին օտար երկնքին: Մի աշխույժ համարյա պատանի զինվոր շարաճճի աչքերը պսպղացնելով պինդ գրկում էր դիակները, համբուրում, դնում էր գերեզմանի կողքին: Հասակավոր փորողը՝ քրտինքը սրբելով, խուլ մրթմրթում էր նրա վրա և ամեն անգամ սպանվածներին նայելիս՝ ձեռքը խնամքով քսում էր սպանվածների դեմքին, սրբում արյունը կամ փոշին:

Գարեգինը նայում էր քարացած, ինքնամփոփ: Նա սաղավարտը հանեց և գնաց դեպի բաց գերեզմանները:

— Տղայք,— հանկարծ բորբոքվեց նա,— տղա՛յք... ահա ձեզ հայրենիքի զինվորները... Մենք սրանց կթողենք հիմա օտար աշխարհի հողի մեջ... — հուզմունքը խեղդում էր նրան,— և դրա լարնե՛ր... Մենք կովում ենք հայրենիքի ազատության համար: Մենք զինվոր ենք: Շատ անգամ եմ ես զինվորին ուղարկել մահվան: Ի՛նքս մահ շատ եմ տեսել: Զինվորը լաց չգիտե: Բայց ես ահա ձեր առջև լաց եմ լինում... Կնոջ պես... Սրանց մայրերի տեղ... Սիրտս է կտրատում, որ սրանց պետք է թողնենք օտար երկրում... որ արժանի շեղան տեսնելու հայրենիքը: Հանեցեք հայրենի հողը, ցանեցեք սրանց սրտին, թող հանգիստ քնեն, աչքները շմեա մեր հետևից...

Զգիմացավ և այրուծին: Լավեցին խուլ հեկեկոցները: Հանեցին քսակները և սկսեցին հող ցանել զոհվածների կրծքին:

Զորագնդի քահանան, որ կեղծ ուրացման ժամանակ ծպտրվել էր զինվորի զգեստում՝ կարճառոտ աղոթք ասաց ընկածների վրա: Հետո արագ թաղեցին: Փարեգինը ետ քաշվեց, նստեց նժույզը և դարձավ կրկին զինվորներին.

— Տղայք, եթե այդ էլ հրամայելը ձեռս լիներ, կհրամայեի ձեզ՝ շմեռնե՛ք, մինչև կհասնենք հայրենիք: Ամեն մեկդ թանկ եք ինձ համար: Լա՛վ խնամեցեք, օգնեցեք իրար, դուրս գանք այս ահավոր աշխարհներից:

— Պատվերդ կատա՛ր, զորավար իշխան,— ասաց ամենի փոխարեն Արշամ հարյուրապետը:

— Դե՛, աստված ձեզ պահպա՛ն, գնում ենք անցնելու կրակն ու ջուրը, ահն ու մահը: Առա՛ա՛ա՛ջ...

Այրուծին թեթև վարզով սուրաց անհետացած քուշանների ուղղությամբ: Երևաց նրանց ճամբարը:

— Ինչո՞ւ եք կովում պարսիկների դեմ,— հարց տվեց Փարեգինը քուշանին:

— Ավազը դուրս է անում մեզ, իշխա՛ն,— պատասխանեց քուշանը:

Փարեգինը սկսեց մտածել ուղեցույցի և նրանց զորավարի ասածների մասին: Իսկ քուշանը ինքն իրեն շարունակեց բարձր.

— Յածկում է շները, քաղաքները, արոտները, գետերը... Մահի պես գալիս է հետևներիցս...

— Ամեն ժողովուրդ մի ցավ ունի,— ասաց ինքն իրեն Փարեգինը:

Վարդանի և Ներշապուհի մեկնելուց հետո Արտաշատի վիճակը ծանրացավ: Վասակյանք և վարդանանք արդեն ուշաբերվել էին Անզղի և Արտաշատի անցքերից և սթափ էին նայում վերահաս դեպքերին: Պարսիկ զորքերը ջշված էին երկրի բերդերից. տեղտեղ ջարդված, Դենշապուհը և մյուս մեծամեծները բանտումն էին: Հետզհետե ավելի ու ավելի տագնապալի էին դառնում լուրերը Աղվանքից շարժվող պարսկական զորքի մասին: Վասակյանք և վարդանանք իրար կողքի, իրար խաշաձևած լարում էին իրենց ուշադրությունը և հետևում դեպքերին՝ սպասելով հարմար առիթի պոռթկալու:

Ատոմը անհանգիստ էր: Ճամբարի շուրջը, Արտաշատի հարավային պարիսպների մոտ առանձին ճամբար դրել՝ սկսում էին ստվարանալ նախարարական զորագնդերը: Այնտեղ գնաց նաև Սյունյաց զորագունդը: Ծիշտ է, նախարարներից ոմանք չէին հակված. Վասակի կողմը, բայց Վարդանի կողմը ևս չէին: Դժվար էր ասել, թե ի՞նչ կստացվեր՝ եթե Վասակը ապստամբեր, բայց և չէր կարելի հուսալ, որ այդ չեզոք նախարարները օգնեին Ատոմին, եթե շասնք վեր կկենային նրան դեմ:

Ատոմի գործը գժվարացավ: Համազասպ իշխանը գնաց Պարխար՝ նոր զորահավաքի: Հարկավոր էր մեծ զգոնություն և հնարք՝ դրությունը պահելու: Հավատարիմ և գլխավոր ուժերը գնացին թշնամու դեմ՝ զիջելով իրենց տեղը շատ կասկածելի, իսկ Ատոմի համար միանգամայն թշնամի մարդկանց: Նա ուներ որոշ հենարան՝ վարդանանց զորքերի մասերը, որ չէին գերակշռում վասակյանց ուժերին: Վստահել ժողովրդական բազմության խմբերին, հենվել նրանց վրա՝ իբրև իր դիմադրություն ողնաշարի վրա՝ Ատոմը շատ էլ չէր վճռում, սովոր լինելով կանոնավոր զորքի արվեստին: Իր ձեռքի տակ ունեցած զորամասերը բավական կլինեին պահել եղած վիճակը: Բայց վասակյանք հետզհետե աճում էին նոր նախարարական զորագնդերի ժամանումով: Կշռույթը խախտվում էր: Վարդանի և Ներշապուհի արշավանքների ելքը գեռ հանելուկային էր: Ո՞վ գիտե, ինչ վախճան կունենա նրանց առաջիկա մարտը:

Բայց և ամենից շատ գժվարանում էր Վասակի վիճակը: Մո-

7
գերի, պարսիկ զորքի ջարդը, Դենշապուհի և մյուս մեծամեծների բանտարկումը ահավոր պատասխանատվություն էր Միհրնեբրսեհի առաջ: Պարսից զորքը գալիս է: Ահա կհասնի Հայաստան և կճնշի ապստամբությունը, և իրեն կկանչեն դատի: Ի՞նչ կարող է ասել իրեն արդարացնելու համար: Ո՞վ կհավատա նրա հավատարիացումներին, որ նա չի դավաճանել արքային: Այլևս ի՞նչ արժեք կունենա մի մարզպան, որ թույլ է տվել Անզղի խայտառակ, հանդուգն ղեպքերը:

Նախարարները հավաքվում էին նրա մոտ և ջանում պարզել գրությունը: Վասակյանք նրան շտապեցնում էին; իսկ վարդանանք և շեղոքները կաշկանդում էին գործի անցնել:

Կեսգիշերային խավարը թաքցնում էր Վասակի դժգոհ գեմքը: Մայրաքաղաքը քնած էր վաղուց: Բակից լսվեց խլրտոց, դարբասի ճոխչ: Սենեկապետը զեկուցեց Կողակի գալը:

Վասակը ցնցվեց: Ե՛վ հետաքրքրությունը, և՛ տարակուսանքը պաշարեցին նրան: Վարագույրի միջից ներս սողոսկող Կողակը նրա համար ահեղ լուրեր կունենար:

— Բարեողջույն, տեր իմ,— հոգնաբեկ, սառնաշունչ ձայնով խոնարհվեց Կողակը:

Նա շորացել էր՝ ծառին կպած կապկի կմախքի նման: Աչքերի բոլորքը կապույտ մի օղակ մատնում էր հիվանդություն և տանջալից կյանք: Անբարյացակամ էր նրա հայացքը: Ակամա հանձնարարություն և դավաճանած մարդու սիրտ — ահա այդ հայացքի բովանդակությունը:

— Կենդանի՞ են նրանք... — խռպոտ հարցրեց Վասակը:

— Դեռ կենդանի են, տեր իմ,— պատասխանեց Կողակը դաժան,— Միհրնեբրսեհը քեզ է սպասում...

Վասակը լռեց անմարդկային լռությամբ: Շատ ուշ միայն թույլ ձայնով խոսեց.

— Պատմի՛ր...

Կողակը պատմեց Պարսկաստանի անցուդարձերը, Միհրնեբրսեհի դիրքը, սպառնալիքը, պահանջը... Վասակը բոլորը լսեց, իբրև մղձավանջի մեջ: Նրան դառնացրեց այդ պատմությունը: Բայց պաղ երկաթի պես քամավում էր նրա հոգուն մի բան, որ նա դժվար էր որոշում թե ինչը: Տարտամ զգում էր միայն այդ

Կողակի օտարացած հայացքի մեջ: Նա զայրացավ և գաժան շեշտով գոչեց.

— Դու ինձ ճշմարիտները պատմիր: Մի ծովովի կապկի պես...

— Ճշմարիտները, իհարկե, այն չէր միայն, որ պատմեցի, տեր իմ,— դաժանացավ Կողակը ներքուստ,— ճշմարիտները դեպքերից դուրս կգան հիմա... Միհրնեբրսեհը իր մորթն է ուզում պրծացնել: Կօզնես նրան այդ բանում՝ փրկված ես նաև դու, շեռօզնի...

— Հա, ի՞նչ...

— Չես օզնի՞՝ ես էլ խոտով կլցվեմ... քեզ պես...

Վասակի շրթունքները ծովովեցին արհամարհալից ատելու-թյամբ:

— Ի՞նչ, քո մորթը կ'ս գին ունեցավ...

— Բարեբախտաբար, այո, տեր իմ,— եթե մորթս պրծացնեմ Միհրնեբրսեհի ճանկերից՝ քոնը պրծած հաշվիր...

— Դու կհանդգնե՞ս, անասո՛ւն,— գոչեց Վասակը զայրալի և դոփելով հատակը կանչեց սենեկապետին,— զնդա՛ն տար սրան...

Սենեկապետը լուռ բռնեց Կողակի թևը: Կողակը այնպես հնազանդ ու դառնացած նայեց Վասակին, որ կարծես այդպես էլ սպասում էր: Միայն խուլ նվաց տառապալի ձայնով: Մերուկը հայտնապես խորտակված էր դժվար հանձնարարություններից ու երկար ճանապարհի նեղութուններից: Տերեր կորցրած ստրուկ մորթապաշտը կրում էր իր ստրկահոգության սխալ հաշիվների պատիժը: Ո՞վ կարող էր փրկել նրան, երբ նա բռնել էր ինքն իրեն զավաճանելու ուղին... Խարդավանքն էլ է բթանում:

Կողակի հեռանալուց հետո Վասակը սուզվեց անհանգստացնող մտքերի մեջ: Ի՞նչ կարող էր անել կանխելու համար Սեբուխտին, ինչպե՞ս կարող էր զնդանից հանել Դենշապուհին: Ո՞վ գիտե ինչով կվերջանար Վարդանի և Սեբուխտի ճակատամարտը... Իսկ մյուս կողմից ճշմարիտ և պարզ էր Միհրնեբրսեհի պայմանապահանքը՝ կանխել: Հարկ էր Հազկերտի առաջ սրբել հանցանքները, հզոր ապացույց տալ հավատարմության: Փամռնակը սուզ էր, դեպքերը տարածամ: Փամեժամ փշանում էր գործը... Հուսահատութունից ոչինչ չէր դուրս գա սակայն: Պետք էր ելք որոնել փրկել գործը, իրեն, իր զավակներին:

Նա շտապ հրավիրեց իր մտտ Գաղիշոյին: Ուռած աչքերով, քնատ, մռայլ ներս մտալ սա և լուռ նստեց: Վասակը հայտնեց, որ Կողակը եկել է:

— Չի սպանել դեռ երեւի... — մոմոաց Գաղիշոն և ինքն իրեն ավելացրեց, — դեռ ժամը չէ: Կգա՛ ժամը, հա՛, հա՛, հա՛...

Վասակը խեթ նայեց այդ դաժան մարդուն և շպատասխանեց, Գաղիշոն շարունակեց իր գուշակութիւնները:

Վասակը հայտնեց Միհրնեքսեհի պահանջը:

— Արյո՛ւն շեռ թափում, արյո՛ւն, — կշտամբող ձայնով ասաց Գաղիշոն, — մի լա՛վ արյուն, եր... Ահա քո հանցանքը:

— Արյուն թափեցի Անգղում...

— Ուշացար: Սակալ էր: Ակամա էր:

— Ավերակների՛ն թագավոր դառնամ... Ողջ Հայոց աշխա՛րհը կոտորեմ...

— Ողջ Հայոց աշխարհը... Զարմացրի՛ր: Մտե՛ր ես աշխարհակալութեան խաղ՝ խազա նաև արյան հեռ:

Վասակը դառնորեն ժպտաց:

— Արյան հեռ խաղ... Իսկ չի՞ լինի, որ այդ արյունը մենա մարդկանց մարմնի մեջ, և խաղը անենք խաղաքարերի հետ...

— Բացի արյան ապացույցը ուրիշ ոչ մի փրկութիւն չունեաւ: Արյունը պիտի վկայի անմեղութիւնդ, արյան պիտի հավատան վերջը: Եթե ոչ՝ այս խարդավանքների խաղում տանուլ կտաս:

Վասակը երկար ու դառնորեն մտածեց:

— Ուրեմն ես դավաճա՛ն եմ: Հայրէ՛հիքի դավաճա՛ն...

Ավետիք բերդապետին հրամայելով խստացնել հսկողութիւնը՝ Ատոմը իջալ աշտարակից և գնաց արքունի տուն: Երբ մտալ սրահ՝ նրա ուշադրութիւնը գրավեցին իշխանները՝ տարված ինչ-որ լուրջ զրույցով:

— Սպարապետի հաղթութիւնից շեմ սպասում, թե բան դուրս գա, բայց նրա պարտութիւնից բան դուրս կգա: Անախորժ բան, — ասաց Ուրծա Նեքսեհը:

— Աղետն այդ չէ: Կարող է և պարտութիւն կրել, — ասաց Տիրոց Թագրատունին, — աղետն այն է, որ Հազարապետն է ուշաւում...

— Եվ նրան է՛լ սպասում ենք,— հարեց Գարեղենից Արտենը ծուլ հորանջելով լայնարերան մինչև ականջները:

— Իսկ ո՛ր է օգնությունը,— հարցրեց Տիրոց Բագրատունին արհամարհանքով,— օգնությունն ուշացավ: Սեբուխտը դռներս է ծեծում:

Ատոմը թեթևակի հարցրեց Տիրոցին.

— Անպայման պետք է հունաց օգնությունը... հույները գուցե շօգնեն, բայց մեզ հետ կլինեն վրացիները և աղվանները:

— Ծանր է մեր վիճակը, շատ ծանր... — հորանջելով ծամեց խոսքերը Գարեղենից Արտենը:

Ատոմին առավել դուր չեկավ, որ անկյունում նստած էր Փյուտը և աչքերը կիսափակ, լուռ հետևում էր զրույցին:

Ատոմը խոհեմություն համարեց լռել: Պարզ էր. նախարարներին վհատություն էր տիրում:

— Հույները չեն գա,— խոսեց կրկին Ուրծա Ներսեսը:— Տեսնենք ի՛նչ կանի Սպարապետը:

— Ինչ էլ որ անի, Արյաց տերությանը հո չի հազթելու:

Ատոմը մտքում անիծեց այն պարտականությունը, որով կաշկանդել էր նրան Վարդանը, եթե ոչ՝ պատրաստ էր սրի հարվածներով լռեցնել այս վհատություն սերմանողներին:

— Կավ, որ այսպես է վիճակը,— ծամեց ծուլ շեշտով Գարեղենից Արտենը,— ինչո՛ւ ենք զնդանում շորացնում պարսիկ մեծամեծներին,— և հանկարծ ընդոտ շրջվեց դեպի նախարարները,— Հազկերտին ավելի կատաղեցնելու համա՛ր...

— Երևի... — մոռաց մեկը անկյունում նստածներից:

Ատոմը դառնությամբ և մեծ դժվարությամբ լուռ էր այս ամենը և մտածում, թե ինչպես զսպի իրեն մինչև այս զրույցի վերջը:

Օրը մթնում էր: Նախարարները թթվել նստել էին: Գարեղենից Արտենը խոսք գցեց որսի գնալու մասին:

— Այդ է մնում, եթե ոչ՝ ձանձրույթ է այստեղ,— ասաց Տիրոց Բագրատունին:

— Ոչ մի որս հարկավոր չէ,— ասաց Ուրծա Ներսեսը,— կգնանք մարզպանի մոտ և կխնդրենք արձակել: Ժամ է տուն գնալու:

— Ժամ է, ժամ է,— խոսեցին այս ու այն կողմից:

Ատոմին զարմացրեց ոչ միայն այն, որ նախարարները չէին թաքցնում իր ներկայութեամբ խոսել այս բաները, այլ առավելապես, որ նրանց չէր զբաղեցնում, թե ինչ պիտի լինի երկրի վիճակը, երբ իրենք մի կողմ են քաշվում և թողնում են երկիրը, իրենց իսկ վիճակը բախտի քմահաճույթին:

Ատոմը ոչինչ չխոսեց: Միայն աչքի տակով գննեց Գյուտին: Նա զգաց, որ պատահմամբ չէր նստել Գյուտը նախարարների մեջ: Եվ ըստ երևույթին միայն այսօր չէր, որ կաթեցրել էր նրանց մեջ քայքայման թույնը: Նշանակալից էր նրա լուռութունը: Ատոմն իր որոշումն արեց: Պետք էր կասեցնել հարվածը: Բայց ինչպե՞ս: Արոշելը դժվար էր:

Նա գնաց ճամբար և իր ստորադրյալ հրամանատարներին պատվիրեց զորագնդերը շարունակ պահել գաղտնի պատրաստ վիճակում: Ապա եկավ իր օթևանը և շտապ նամակ գրեց Ներշապուհին հետևյալ բովանդակությամբ.

«Իշխանին Արծրունյաց ողջույն: Տեղեկացնում եմ քեզ, որ գործերը շատ խառնակ են: Սպարապետն Հայոց դեռ չի հանդիպել Սերուխտին, Հազարապետը դեռ չի հասել Բյուզանդիա: Մարզպանը գաղտագողի սիրաշահում է բանտարկյալ պարսիկներին: Եվ այստեղ ժողովված նախարարները չեն վճռում գործի անցնելու մինչև Բյուզանդիան չհասնի օգնության: Նախարարների տատանումը տեսնելով՝ զորացել են դավաճանները: Մարզպանը խմորել է շատերին: Հազիվ եմ զսպում դավադրական ապրտամբությունը: Մահու կենաց կովի մեջ եմ: Եթե պարսկական արշավանքի նշան չի երևում՝ ապա վերադարձիր, հակառակ դեպքում առանց արյան ես անկարող եմ պահել դրությունը: Պահանջ եմ դնում ոչնչացնել պարսիկ մեծամեծներին: Ատոմ Գնունյաց տեր»:

Եվ սպասելով Ներշապուհի վերադարձին՝ Ատոմը ետոտ էր տենդային ջանքերի մեջ: Անքուն գիշերներ և անդադար ցերեկներ նա տարված էր արքունական զորքի կազմակերպմամբ: Սա պիտի լիներ բոլոր նախարարական խառն զորագնդերի միավորումը: Ամենատաժանելի գործը: Ոչ միայն դժվար էր զանազան նախարարներից զորք դուրս քաշելը այդ նպատակի համար, այլ և նախարարների երկպառակ վիճակը և դավաճանների վտանգը մեծանում էր և կասեցնում էր Ատոմի ձեռնարկները: Նրան զայ-

րացնում էր այն դանդաղկոտութիւնը, որով արձագանք էին տալիս նախարարները նրա կողին՝ կապվել իր հետ ճեպագնացներով և ապա Արտաշատ գալ իրենց զորքերով: Որոշ ժամանակից հետո սուրհանդակ եկավ Արտակ Մոկացուց, որ Բզնունյաց ծովի գործերը խառնակ են, Ռշտունյաց նախարարը պինդ նստել է իր սշխարհում և այնտեղից կապեր է գցել Խորխոռունյաց հակառակորդ սեպուհների մեջ և ինչ-որ դավում է:

Ատոմը նամակ գրեց և խորհուրդ տվեց Տարոնի, Արծրունիքի և Մոկաց զորական ուժերը պատրաստ պահել իբրև հակակշիռ թշնամական ուժերի դեմ և գամել Ռշտունիքի և Խորխոռունիքի ուժերը իրենց տեղում:

Այսպիսով Ատոմը իր նվազ ուժերով հարկադրված էր պահել վիճակը Արտաշատում:

Հապշտապ, ճեպով Արտաշատ եկավ ներշապուհը: Նա եկավ շատ կարճ ժամանակով և խիստ զայրացած Ատոմի վրա: Հազիվ էր իջել նժույգից և ներս գնացել արքունական ապարանքը՝ իր մոտ կանչեց Ատոմին և սկսեց առանց նախաբանի.

— Դու ձիարշավի քաջագործութիւններ Ես կամենում անել, թե՛ որսի խենթութիւններ, իշխանիկ...:

— Ո՛չ այն և ո՛չ մյուսը, իշխան, ինչո՞վ արժանի դառա կշտամբանքիդ, — պատասխանեց Ատոմը սառը:

— Դու շտապում ես արյո՞ւն թափել, քեզ շա՞տ է նեղում խաղաղութիւնը...

— Ես արյունը կթափեմ՝ երբ անհրաժեշտ լինի, ի՞նչն է քեզ վրդովել այդքան, իշխան, — ձայնը կարծրացրեց Ատոմը, — «խաղաղութիւնը...»:

Ներշապուհը կարմրեց մինչև քրտնելը.

— Ի՞նչ... քեզ այդքան իրավունք է տված, որ ինքնազուրի գործե՞ր տեսնես, երբ քեզ հրամայված է պահել վիճակը, ժամանակ շահել:

Ատոմը բացատրեց վիճակը մանրամասն, քան գրել էր ներշապուհին:

— Հույները դեռ չեն հասել տեղ, Սպարապետը դեռ գործեր ունի Աղվանքում, ես գամված եմ սահմանին: Ո՛չ մի արյունահեղութիւն այստեղ, — եզրափակեց ներշապուհը Ատոմին լսելուց հետո:

Ներշապուհը նույն օրը գնաց ճամբար, ստուգեց ամեն ինչ և ճնշված հեռացավ: Կշռույթը վասակյանց կողմն էր: Կարող էին իշխանութիւնը խլել: Ներշապուհին տագնապի մեջ գցեց Ատոմը իր հանդուգն բնավորութիւնը:

Ապա ներշապուհը գնաց Վասակի մոտ: Վրա հասավ այն պահին, երբ Վասակի մոտ էին հավաքված բացի վասակյանները՝ նաև Ուրծա Ներսէհը, Գաբեղենից Արտենը և Տիրոց Բագրատունին: Ներշապուհին Վասակն ընդունեց մեծ հարգանքով, զարմանալի հանգիստ և զուսպ: Ներշապուհին դիպավ մի փոքր այսպիսի մտերմական հավաքույթը Վասակի մոտ...

Ներշապուհը պատճառաբանեց իր գալուստը՝ իբրև կամենում է Վասակի հետ խորհրդակցել, թե կարելի չէ՞ արդյոք Ատրպատականից գործը ետ բաշել, բանի որ այնտեղից վտանգ չի երեւում: Վասակը չհամաձայնեց: Ներշապուհը այդպես էլ գիտեր: Բայց Վասակը հասկացավ, որ Ներշապուհը անհանգստացել է Արտաշատի լուրերից: Ներշապուհն էլ իմացավ, որ Վասակը նյութում է ինչ-որ մի գավ և օգտվում է իրեն ընձեռած հարմար իրազրութիւնից: Սակայն Ներշապուհի ուշադրութիւնը գրավեց մի այլ հանգամանք: Դա նոր իշխաններն էին:

— Ուշացավ Հազարապետը, իշխա՛ն, — ասաց Ներշապուհին Ուրծա Ներսէհը, — եթե հույները պիտի գան օգնութիւն՝ սպասենք այստեղ. եթե ոչ՝ գնանք տներս:

— Կգա՛ն հույները, տե՛ր Ուրծա, — ասաց Գագիշոն նենգորեն, — դեռ մի՛ հուսահատվիր, անպատճա՛ռ կգան...

— Անշո՛ւշտ, — հաստատեց Վասակը՝ ջանալով ասել հնարավորին շափ անկեղծ, — ես հավատացած եմ, որ կգան...

— Ավելի՛ լավ, — ասաց Գաբեղենից Արտենը, — կսպասենք համբերութիւնով:

— Այո՛, այո՛, տուն գնալու պետք չկա դեռ, — վրա բերեց Տիրոց Բագրատունին:

Այս խոսակցութիւնը Ներշապուհին համոզեց մի բան, որ ինքը ճշմարիտ էր՝ պնդելով հույների օգնութիւնը, որի շուրջը միայն կարելի էր համախմբել հայ նախարարներին Հազկերտի գեմ: Միաժամ նա զգաց, թե գործը որքան խախուտ հիմքերի վրա է, երբ այս մարդիկ իրենց գործակցութիւն միակ պայմանը գնում են հույների օգնութիւնը:

Ծանր քարի պես նստեց Ներշապուհի սրտին այս ամենը, ինչ որ տեսավ ու լսեց նա Վասակի մտա: Ի՞նչ էր մնում անել: Մաքրագործե՞լ մայրաքաղաքը. վերցնե՞լ Վասակի իշխանությունը, սկսե՞լ կռիվը Վասակի դեմ մի այսպիսի պահի, երբ երկրի վիճակը տազնապալի, սպառնալից էր: Նա կրկին ամրացավ իր ընտրած գործածեին.— ժամանակ շահել, սպասել դեպքերի բերմունքի իմաստության: Ուստի երբ նժույզ հեծած պատրաստվում էր մեկնելու, կրկին հրա՛վիրեց Ատոմին և ասաց.

— Խստագույնս պատվիրում եմ քեզ, իշխանիկ, դեպքեր չստեղծել: Վիճակը ծանր է:

— Դեպքերը իրենք կստեղծվեն, իշխան, բայց վախենամ գան հանկարծ ու մեզ հեղեղի պես քշեն... — ընդդիմախոսեց Ատոմը՝ արդեն այս անգամ զայրացած և ինքնասիրությունը վիրավորված:

— Ես կտրական արգելում եմ գրգռել վասակյանց, անվատահություն ցույց տալ, դիպչել բանտարկյալներին,— ավելի չոր ու հրամայական ասաց Ներշապուհը,— ես հրամայո՛ւմ եմ...

Ներշապուհը կարմրեց, ընդոստ կանգնեց ասպանդակների վրա և ափը զարկեց սրի դաստակին:

Ատոմը սառնագին նայեց նրան և մեղմակի շեշտով ասաց.

— Եթե ավագ նախարար տերն Արծրունյաց սրբազան ուխտի մեջ ևս դեռ պահում է իր զահնամակի նախարարական աստիճանը՝ ի՞նչ պահանջենք Ուրծա նախարարից կամ Տիրոց Բագրատունուց: Եվ հետո՝ ինձ վախեցնել... չգիտեմ... ինչո՞վ կարելի է... Մա՛յրս դեմս գա գուցե...

— Ո՛չ, գոչեց ինքն իրենից դուրս եկած Ներշապուհը,— դու իմ գլխին քարոզներ մի կարգա: Քեզ այս պաշտոնին գրել է ուխտյալների խորհուրդը, ոչ դու: Դե՛, ինչ որ հրամայեցի:

— Տեր Արծրունյա՛ց... ես ուխտյալ եմ և զխեղարյալ. մի՛ մոռանա այդ...

Ատոմը կամեցավ շարունակել, բայց խեղացեց Ներշապուհի հասակն ու աստիճանը և լռեց:

Արտաշատի մոտերքը նրանք՝ բաժանվեցին. Ներշապուհը գնաց դեպի հարավ, իսկ Ատոմը թեքվեց դեպի Արտաշատի ճամբարը:

Ճանապարհից ներշապուհը կարճ նամակ գրեց Վարդանին և ճեպագնացի հետ ուղարկեց նրան: Նամակում տեղեկացնում էր վիճակի մասին և վերջացնում էր այսպես.

«Շտապի՛ր, տագնապ է, այստեղ մարդ չկա, որ կարողանա հավաքել ուժերը և խոհեմաբար պահել վիճակը: Ատումդ խելագարի մեկն է, կարող է վիժեցնել գործը»:

Վասակի ուժերը սպառնալից դառան: Ամեն օր կարելի էր սպասել վասակյանց հարձակման:

Ատումը, որ Անգղի դեպքերից խրատված՝ այժմ արդեն որոշ շափով գնահատում էր ժողովրդական կամավոր զինված ուժերին՝ մտավ Արտաշատի ճամբար և կազմակերպեց երեք զորախմբեր: Մեկը Առաքելի շուրջը հավաքված Բագրևանդի, Տուրուբերանի և Տարոնի շինականներն էին, որոնց մեջ Հովհաննես Կարապետը, Պողոսը, Սրապր և ուրիշները: Մյուսը Արտաշատի ժողովրդական զորագունդը՝ Սահակ շինականի ղեկավարությամբ: Այստեղ մտնում էին Հովակիմ դարբինը, Զարեհ եղբայրը, Աբրահամ պապիկը, Վարաժը, Մարկոսը: Մի առանձին զորական խումբ կազմեց կանանցից Խանդութի գլխավորությամբ: Բայց Առաքելը համարվում էր բոլոր ժողովրդական զորախմբերի ընդհանուր ղեկավար:

Շրջակայքից և հեռավոր վայրերից շարունակում էին գալ շինականներ՝ համալրելով այս զորախմբերը: Շուտով սրանք իրենց խսկ ձեռներեցությամբ կազմակերպեցին ժողովրդական զորախմբերի պաշարի ու ուտելիքի գործը. ժողովուրդը բերում էր ամեն կողմից՝ նժույզներ, սարք, հաց, գարի և այլ պաշարեղան:

Նախարարները սրտապնդվեցին: Սկսեցին եռանդով կազմել իրենց զորախմբերը, որ կամ պահում էին իրենց վայրերում կամ բերում էին Այրարատ:

Զմերոցը դառավ կենտրոն արբունի գործի: Այնտեղ կար արդեն շինականներից կազմված մի զորագունդ, իբրև պահեստի գործ: Նախ նա վերածվեց զորական վիճակի՝ զգեստավորվեց, զինվեց՝ պատրաստ արշավանքի ելնելու:

Այսպիսով ուսման համարի ուժը սկսեցին գնահատել նախարար-
ները: Նրանք նկատում էին, որ իրենց զորքերը ոգևորվում են
տեսնելով ժողովրդի մասնակցությունը: Սկսեցին հարգել ուսման
ներքին:

Արտակ Ռշտունին իր հետիններով հասավ տուն երկրորդ
օրը, երեկոյան: Ըստ երևույթին հաշտ տրամադրության էր. հրա-
մայեց իսկույն ևեթ ընթրիք պատրաստեն, և շնայած ճանապարհի
հոգնածության՝ հրավիրեց բոլորին ընթրիքի: Ստեղծվեց մտերիմ
ու խաղաղ մթնոլորտ: Նախարարը կատակում էր, զվարթ նայում
աներոջը՝ Գեղեոնին, որ լուրջ նստած էր ու թեև շէր խոսում,
բայց ըստ երևույթին հանգիստ էր: Իշխանուհին մի քանի անգամ
կասկածավոր նայեց իր ամուսնուն և հորը և կարծես թե միամը-
տեց, որ ոչինչ չի պատահի: Անահիտն էր միայն, որ տագնապալի
հայացքով գուշակել էր ջանում գալիքը: Եվ բարի բան չէր սպա-
սում: Արտակ Ռշտունին մի երկու օր ուրախ կատակներով անց-
կացրեց:

Սրբորդ գիշերը, երբ իր մոտ նստած էր Գեղեոնը, ընթրիքի
վերջում, երբ բոլորը վեր կացան, որ հեռանան իրենց օթևաննե-
րը՝ Արտակ Ռշտունին աչքով արեց Գեղեոնին: Որ մնա: Գեղեոնը
գլխի թեթև շարժումով հասկացրեց, որ կմնա: Իշխանուհին, մայ-
րը և ջուրերը գնացին՝ տարակուսանքի և անհանգստության մեջ:

Երբ մնացին մենակ՝ Արտակը ինքն իրեն ծիծաղեց, վերցրեց
գինու գավաթը և խոր նայելով Գեղեոնին՝ ասաց.

— Սա էլ «արծվի» արևշատության...

— «Այծի»... — ուղղեց Գեղեոնը:

— «Արծվի», — խայթեց աչքերով Արտակ Ռշտունին:

— «Այծի»... — ուղղեց Գեղեոնը:

Արտակը գավաթը ցած դրեց.

— Թող լինի «այծի»... դե, հիմա հաշիվ տուր «այծի» հա-
մար, — Ռշտունյաց տիրոջ զորքերը տանում են Ռշտունյաց տի-
րոջ դեմ... Դու քանի՞ գլուխ ունեիր...

— Մեկ...

— Այդ մեկը գնաց...

— Չի՛ գնա... մեռցնես է՛լ...:

Արտակ Ռշտունին սկսեց շնչատել: Նա վեր կացավ, դանդաղ մտտեցավ Գեղեոնին և կանգնելով նրան ընդհուպ մոտիկ, վերևից ներքև օձի պես ֆշշաց.

— Չե՛մ մեռցնի... Մինչև ոտներս լիզել չտամ՝ մեռնել չը-կա՛,— շարաշունչ թույնով սպառնաց Արտակ Ռշտունին:

Լոնցին մի փոքր: Բայց Արտակ Ռշտունին, որ չէր կարողա-նում հագուրդ տալ իր վրեժխնդրության կրթին՝ որոնում էր մի ձև, մի խոսք վերջ տալու Գեղեոնի համառ ու անվախ պատաս-խաններին:

— Հետո՞,— հարցրեց նա բթամատի հարվածով Գեղեոնի կզակը ցցելով վեր:

— Հետո՞, հետո՞,— համառեց կամակորր և ոշնչով ցույց չտվեց հարվածի ազդեցությունը:

— Հետո չկա՛: Ասա՛ ուրանում եմ հավատա:

— Չե՛մ ուրանում:

— Ինչո՞ւ:

— Կանգնած եմ ազգիս համար, կովում եմ ազգիս համար: Եների ո՞՞խը քո Հազկերտդ ու վասակդ:

Արտակ Ռշտունին գունատվեց: Ու սկսեց բռնցքահարել Գե-ղեոնի դեմքը՝ հետը կրկնելով.

— Կանգնա՞՞ծ ես... կանգնա՞՞ծ ես... կանգնա՞՞ծ ես...

— Կանգնա՞՞ծ եմ,— խուլ ու խոպոտ կրկնում էր Գեղեոնը ամեն հարվածին:

Արյունը բխեց Գեղեոնի թթից-բերանից: Արտակը հոգնեց, կանգ առավ, հեալ սկսեց: Գոան հետևից լավեց տնեցիների հեծ-կըլտոցը: Նախարարը կանչեց սենեկապետին և հրամայեց դա-հիճ բերել: Մինչ կգար դահիճը՝ նա դադարեց ծեծելուց, գնաց նստեց իր բարձին և սկսեց մանրաժպիտ նայել Գեղեոնի արյու-նաթաթախ դեմքին: Կարծես կատակ էր արել, այնքան հանդիստ էր այժմ նա:

Ներս մտավ դահիճը կանացի դեմքով մի ներքինի:

— Առաջնորդի՛ր սեպուհին,— հրամայեց Արտակ Ռշտունին: Հետո ավելացրեց գործնական ձայնով.

— Եվ «զարդարիր» ձեռներն ու ոտները:

Գահիճը գործին տեղյակ մարդու աչքով շափեց Գեղեոնին՝

ոտից գլուխ, կարծես նայում էր մի առարկայի, որ պիտի տեղա-
վորեր պատյանի մեջ: Ապա նայեց Արտակ Ռշտունուն մի հա-
յացքով, որ ասում էր՝ «հը»: Արտակ Ռշտունին պատասխանեց
ուրիշ հայացքով, որ նշանակում էր «հը», — «այո»:

Դահիճը մոտեցավ Գեղեոնին և հանկարծ իր արհեստին վարժ
ձեռքով սաստիկ թափով շառաշող մի ապտակ հասցրեց նրա
երեսին: Գեղեոնը ցնցվեց, բայց դեմքը չփոխեց: Դահիճը կրկնեց
ապտակը: Երեքնեց:

Դուան հետեից լսվեց Աստղիկի հեծկտոցն ու աղաչական
լացի ձայնը:

— Իշխա՛ն... —

Արտակ Ռշտունին ձեռքով նշան արեց դահիճին, որ Գեղեոնին
տանի: Դահիճը բռնեց Գեղեոնի ձեռքից և քարշ տվեց դուրս: Դու-
ռը բացեց սենեկապետը և հարդալիր խոնարհություն արեց Ար-
տակ Ռշտունուն:

Տանեցիք, որ կանգնած էին դուան հետև՝ սարսափած ընկրկե-
ցին և սահմոկած նայեցին արյունոտող Գեղեոնին, շարաժպիտ
դահիճին, որ անգթորեն քաշում էր նրան: Ավելի զարհուրելի էր
Արտակ Ռշտունու ծիծաղադեմ և միաժամ կատաղի դեմքը, որ
շողշողաց սպասավորի բռնած ջահի լույսից, ինչպես դաշույնը
արևի առաջ:

— Աստվա՛ծ, աստվա՛ծ... — զարհուրած մղկտաց Գեղեոնի
կիներ՝ Ծաթերը:

Մյուսները հառաչեցին՝ ձայները խեղդելով երկյուղից ու ցա-
վից: Արտակ Ռշտունին անցավ: Անահիտը գնաց նրա հետևից:
Իսկույն իշխանուհին բռնեց նրա թևը.

— Մի՛ գնա...

— Թո՛ղ, — հրամայական ասաց Անահիտը և թևը պոկելով
գնաց:

— Իշխա՛ն... — նույն ձայնով ավելի շեշտ ասաց Անահիտը:

— Հա՛, — կանգ առավ սպառնագին և ետ շրջվեց Արտակ
Ռշտունին:

— Իշխա՛ն, աստվա՛ծ կա, ճշմարտությո՛ւն կա...

Արտակ Ռշտունին ետ դարձավ: Դահիճը կանգնեցրեց Գե-
ղեոնին:

— Ի՛ի՛նչ... — զարմացած ու զայրացած մոտեցավ Անահի-
տին Արտակ Ռշտունին:

— Իշխան,— գոչեց կրկին Անահիտը, հաստապելու պես,—
աստված կա, ճշմարտութիւն կա...

Արտակ Ռշտունին շխտեց: Միայն մի վայրկյան շափեց
Անահիտին՝ կարծես որոշելու, թե ինչ թափով հարվածի՝ զարկեց
նրան գետին և սկսեց ոտնահարել: Զուր տանեցիք իրենց զցեցին
կատաղած նախարարի ոտներին և Անահիտի միջև: Նա ոտնահա-
րեց և անողոր ծածի տակ արյունլվիկ արեց նրան:

Անահիտի ուշքը գնաց: Տանեցիք արտասովալից աղաչանքով
փաթաթվեցին Արտակ Ռշտունու ոտներին, որ դադարի հարվա-
ծելուց: Վերջապես նա կանգ առավ շարժպիտ նայեց շուրջը,
կրկին Անահիտին և ապա դարձավ սենեկապետին.

— Դահճի օգնականը գա՛ թող...

Սենեկապետը վազեց դուրս: Եսթերը, Աստղիկը, իշխանուհին
Արտակ Ռշտունու առջև շոքած սկսեցին աղաչել, որ խնայի Անա-
հիտին, միաժամ ջանացին ուշքի բերել նրան: Բայց դաժան խոշ-
տանգողը քարի պես պաղ նայեց նրանց միայն: Ներս վազեց
դահճի օգնականը: Տանեցիք սկսեցին բարձրաձայն ողբալ: Ար-
տակ Ռշտունին կոպիտ նշան արեց դահճի օգնականին, և նա քա-
շեց Անահիտին, որ դեռ ուշակորույս էր:

Այս բոլոր անցքի պահին լուռ արձանի պես կանգնած դի-
տում էր Գեղեոնը և ոչ մի շարժում չարեց ի պաշտպանութիւն իր
գաստեր: Նրանց տարան: Արտակ Ռշտունին գնաց հետններից:

Տանեցիք դուրս եկան պատշգամ: Արտակ Ռշտունին ետ նա-
յեց, գոռաց, որ չհեմենեն և ինքը գնաց իջավ զնդան, ուր տարան
Գեղեոնին և Անահիտին: Զնդանի փոքրիկ դուռը փակվեց: Տանե-
ցիք լաց ու կոծով ետ դարձան սրահ և սկսեցին ողբալ: Եսթերը
միայն լռեց:

Մյուսները հեկեկոցով ընկան հատակին և սկսեցին արցունք-
ներով թրջել գորգը:

Շինական Սահակը արտակարգ հուզմունքի մեջ էր: Նրա
շուրջը նստոտել և պառկած էին զինվորայնները՝ Առաքելը, Սրա-
պը, Զարեհը, Աբրահամ պապիկը, Հովակիմ դարբինը, Մարկոսը,
Վարաժը, Հովհաննես Կարապետը, Պողոսը և ուրիշները:

Սրանք ևս անհանգիստ էին և գրգռված:

Աշունը տխրեցնում էր: Շինական և այլ գործի մարդիկ, պարսիկ հարկահանների դաժան խժողովություններից փախած, բախտի քմայքին թողած տուն ու տեղ՝ եկել զամվել էին Արտաշատի ճամբարում: Իսկ գործ չէր կատարվում: Երկրի զանազան կողմերից վրդովիչ լուրեր էին գալիս: Հետո՝ մարզպանը դեռ իշխանության գլուխ էր, բանտարկյալ պարսիկները, ինչպես իմացվեց՝ մեծարվում էին նրա կողմից, իսկ նախարարները անտարբեր դիրք էին բռնել: Ի՞նչ էր լինելու այս ամենի վերջը... Ըստ երեվոյթին ոչ բարի բան:

Եվ Սահակը վրդովվում էր:

— Ա՛շքս է խավարում... — զայրալի ձայնով խոսեց նա, — ա՛շքս է խավարում... տեսնելու չեմ ազատությունը... է՛, է՛, է՛, Սպարապետն ասաց՝ չկա իշխան-ոամիկ: Ծշմարի՛տ չկա: Կա՛: Կա՛ իշխան էլ, ոամիկ էլ: Այ, Հազկերտն է գալիս Հայոց աշխարհքը ջնջելու: Կասե՛ք՝ Հայոց աշխարհքը ո՞նց կջնջի, Հայոց աշխարհքը էս հո՛ղն է, — բռունցքը զարկեց գետնին, — մեր պապերի էս արյուն-քրտինքը: Հայոց աշխարհքը էս ժողովո՛ւրդն է, էս հոգի՛ն, — բռունցքը զարկեց կրծքին: — Բայց ճշմարի՛տ Հազկերտը չի ջնջի Հայոց աշխարհքը: Կջնջի՛... Թե որ ատամներով չեօ պահի:

— Կպահե՛նք, Սահակ եզրայր, կպահե՛նք, — ասացին գինվորները, որ հետզհետե հավաքվել էին Սահակի շուրջը:

— Կպահե՛նք, — զայրացավ Սահակը, — հրեն մարզպանը պահո՛ւմ է, իշխանները պահո՛ւմ են...

— Այդպես է. արդարություն են բերում գցում աշխարհք, վերջը էլի տեսնում ես արդարությունը դառավ անարդարություն: Ծշմարիտ արդարություն չկա:

— Պատկե՛րս ջնջիսց պարսիկը... ա՛շքս խավարեցրեց... Բայց նա ի՛նչ էր ջնջխում. պատկե՛րս, աշքե՛րս... չէ՛... հոգի՛ս էր ջնջխում: Հայ ժողովրդի հոգին է ուզում ջնջխել... Հայ ժողովրդի հոգին է գերի: Հայոց ազգի հոգին պիտի ազատենք:

— Դեհնշապո՛ւհ պարսիկ, — սպառնագին բռունցքով գոչեց Սահակը քաղաքի կողմը, — ուզում ես հայ ժողովրդի հոգե՛ն ջնջխել... Դու իմ վայր տաս:

Շինականները իրար մեջ շնջացին.

— Գլուխը պիտի փորձանք բերի:

— Փորձանք բերել պրծել է, էլ նոր ի՞նչ...

Այդ միջոցին խավարած քաղաքի կողմից գունդուկձիկ մի սեկնք շարժվեց դեպի ճամբարը: Նա գալիս էր սայթաքելով, բայց շտապ: Վերջապես մոտեցավ և փնջացնելով կանգնեց:

— Ո՞վ է բրիստոնյա, օգնեցե՛ք, — հևաց նա:

Բանտապետն էր՝ խիստ շփոթված և վախից իրեն կորցրած:

— Հը՞, բանտի՛ հրեշտակ, բանտարկյալդ պակասե՞լ է, — հարցրեց մեկը նստածներից:

Բանտապետը հառաչեց.

— Հիմի ինձ կկախի՞ Աստուծո՞ւ իշխանը... սյունեցի գինվորների բլեկ բանտի գաղտնի դուռը կոտրում են, որ պարսիկներին տանեն...

— Հանո՞ւն հոր՛ և որդւո՛ւ և հոգույն սրբո՞ւ... — գռչեց Սահակը խաչակնքելով, — «օրին մեկ օ՛րբ», — ժաղրեց Սահակը ակոռեցիների փրկիստփայլությունը աշխարհքի քանդվելու, շինվելու մասին, — թե մահի օր ունեմ, օրս սա՛ է...

Մյուսները շրջապատեցին Սահակին.

— Սահակ եղբայր, ժամը չէ՛...

— Թողե՛ք, ի՞նչ ժամը չէ, — գայրացավ Առաքելը, — լավ է՛լ ժամն է, զարկե՛ք, — գռչեց նա:

Սահակը արդեն ի վիճակի չէր լսելու ոչինչ: Նա վճռական թափով, խոշորաբալլ գնաց դեպի քաղաքը: Ի՞նչ էր ուզում անել: Շինականները Առաքելի նշանացի շարժումից վեր կացան և գնացին Սահակի հետևից: Սրանց էլ միացավ նոր բազմություն, որ գնաց անհանգստացած և հետաքրքրված:

Ահեղ էր Սահակի կերպարանքը՝ իր միականի այլանդակված դեմքով, խոժոռ հոնքերով և դողդոջուն շրթուկներով: Քաղաքադոռան առաջ պահակապետ լուսերեսը հեղձ արգելքներ ցույց տվեց, բայց բանտապետից տեղեկացած լինելով ամեն ինչ՝ դուռը կիսաբաց արեց և հրամայեց փակել կրկին: Դուռը լրիվ չբացված՝ Սահակը ետ մղեց փակողներին, բազմությունը խուճեց քաղաք: Քաղաքացիները դուրս թափվեցին տներից և գնացին բազմության հետ: Այս հոսանքը լարեց բազմության, որ ականատեսի դերից անցավ գործող մասնակցի դերին և գնաց դեպի բանտը: Բանտի դուռը փակ էր: Սահակը գետնից պոկեց

մի քար և սկսեց սաստիկ ծեծել զուռը: Բազմության միջից զուրս եկան Հովակիմ դարբինը, Աբրահամ պապիկը, Զարեհ եղբայրը կանգնեցին պաշտպանելու նրան:

— Դենշապո՛ւհ պարսիկ, մա՛հդ եմ բերել, ե՛լ, մահդ տե՛ս... — գոռաց խուպոտ ձայնով Սահակը և սկսեց բանտի դուռը շարդել: Մոտ վազեց բանտապետը, սկսեց աղաչել նրան, որ դռանը ձեռ շտա, հեռանա: Բայց Սահակը խուլ էր: Սահակի վրա հարձակվեցին սյունյաց գնդի զինվորները, որ զարկեն:

— Հայրենիքի զինվորի՛ն... — գռչեց մուկգին Զարեհ եղբայրը թափով իրեն մեջ պցելով զինվորների ու Սահակի միջև, — ձեռնե՛րդ կշորանա, սատանի՛ լակոտներ... Քաշվեցե՛ք...

— Զարդի՛ք դռները, — հրամայեց Առաքելը: Բազմությունն սկսեց կոտրել դուռը:

Զինվորները սաստկեցին տեսնելով իրենց դեմ ահուկի բազմությունը: Նրանք հեռացան մի պահ և սկսեցին հեռվից դիտել: Նրանք լցվեցին մի անբացատրելի երկյուղով դեպի Սահակը, որ այդպես հանդուգն շարդում էր բանտի դուռը: Եվ նա շարդում էր խոշոր ձեռքում խոշոր քարը սեղմած, սարսափելի ուժով: Նա շուտով կերպարանափոխվեց այլևս: Սպառնազին վճիռը՝ խորտակել բռնությունը, վրեժխնդրության բոցը, որով բռնկվեց նրա կերպարանքը՝ սրբեց նրա այլանդակած տեսքը՝ շքեղացրեց՝ բռնությունը խորտակելու, սիրագործության հափշտակությամբ: Նա վեհացավ: Նա գեղեցիկ էր այդ պահին: Եվ նա համակեց, հափշտակեց իրեն շրջապատած բազմության:

Մի հասարակ, գրեթե աներևույթ մարդ, որ քարացել նայում էր Սահակին՝ աչքերը հանկարծ խոժոռեց, ինչ-որ մի գյուտով լուսավորված շարժվեց դեպի սա: Նա հասկացավ ինքն իրեն: Նա պահանջը զգաց: ազատ գոչելու, ազատ գործելու. նա պահանջ զգաց ազատության: Զգաց, ինչ որ չէր զգացել իր ողջ հասարակ կյանքի մեջ, սովորական, աներևույթ մարդու վիճակում: Մի քաղցր սարսուռ անցավ նրա մարմնով, մի թո՛ղք կատարեց նրա հոգին, և նա վճիռ ընդունեց շարդել, փշրել բռնությունը: Նա գիտակցությամբ ճաշակեց ազատության քաղցրությունը:

Եվ մեջ թռավ, սկսեց անօրինակ թափով շարդել դուռը: Նրանով հափշտակվեցին բազմությունից ոմանք և ապա մի ահագին զանգված:

Բազմութիւնը բանտապետից պահանջեց, որ բանա բանտի դուռը: Բայց նա շարունակում էր աղաչել, որ ետ կենան: Սպառնացին: Նա խոստացավ, բայց և իսկույն կորավ բանտի հետև: Այնտեղից գաղտնի անցքով մտավ բանտ և մոտեցավ ներքին գաղտնի դռան, որ կապում էր Վասակի ապարանքի հետ: Այն դռան հետևից ուժգին բախում էին դուռը: Ուրեմն մարզպանն իմացել էր վտանգի մասին: Բաց արեց դուռը: Ներս ընկավ Գյուտր զինվորների հետ և վազեց դեպի բանտարկյալները: Երբ մոտեցավ նրանք սեղմվել էին իրար և սպասում էին մահվան:

— Հրամայեցե՛ք, տյարք, — ասաց նրանց Գյուտր:

— Ո՛ւր եք տանում մեզ... — հարցրեց Որմիզդը ահաբեկված:

— Ձեր կյանքն ենք փրկում, չի՞ք լսում աղմուկը, — զարմացած գոչեց Գյուտր, — եկեք իմ հետևից:

Պարսիկ մեծամեծները գնացին: Դուռը փակվեց և բանտապետը հեռացավ, գնաց բանտի մի գաղտնի սենյակ, փակվեց տխտեղ:

Այդ ժամին Վասակի ապարանքում ընթրիքի էին նստած վասակյաններն ու մյուս նախարարները՝ Ուրծա Ներսեսը, Տիրոց Բագրատունին, Գաբեղենից Արտենը: Ընթրիքը համեստ էր. ոչ երաժշտութիւն և ոչ պարեր: Վասակը արտաքնապես անվրդով և լուրջ բազմած էր սեղանի գլխին և հանդիստ զրուցում էր հյուրերի հետ: Ոչ մի խոսք ներկա դեպքերի մասին՝ կարծես պատերազմ չլիներ:

Բազմութիւնը շարդեց դուռը և ներս լցվեց բանտ: Մթան մեջ խարխափելով սկսեցին որոնել բանտարկյալներին, բայց ոչ ոքի չգտնելով՝ սկսեցին որոնել բանտապետին:

— Փախցրե՛ց անիծյալը... Բռնեցե՛ք անիծյալին, — լավեց Հովակիմ դարբնի ահեղ ձայնը:

Բազմութիւնը թափով ընկավ զնդանի խորքերն ու անկյունները, բայց չգտավ բանտապետին: Զայրույթից սկսեց շարդուփշուր անել բանտի պարագաները, տանջանքի գործիքները, կարասին, դռները:

Ապարանքի դարբասի կողմից, փողոցից լավեց բազմութեան աղմուկը առաջ խուլ, հետո հետզհետե բարձրագոչ սաստկութեամբ:

Զինվորները վազեցին դեպի դարբասը: Արտաշիրը դողում էր գայլույթից ու անհամբերությունից: Վասակը նախարարներին հետ գնաց ապարանքի պատշգամբ: Բազմությունը հասավ դարբասին:

Դեռ մարզպանի ղինվորները չէին երևում զսպելու կամ պատժելու հուզված բազմության՝ թեև Ատոմը Այրարատի դաշտերումն էր Ավետիք բերդապետի հետ, և շատ էր դյուրին ճգմել ապստամբներին — Վասակի զորազնդի ձեռքով: Արդյոք ի՞նչն էր պատճառը, ոչ ոք չէր մտածում այդ մասին: Եվ մտածմունքի ժամ էլ չէր...

— Դո՛ւրս քաշեք պարսիկներին, — գոչում էր հետևից բազմությունը:

— Մարզպանը տարել է մո՛տը, — ձայն տվեց Հովակիմ դարբինը:

— Ո՛ւ ո՛ւհ... — մոնչաց բազմությունը ցնցվելով: Սահակը վարապի պես ճեղքեց բազմությունը և դուրս սուրաց անխոս:

— Ո՛ւր, ո՛ւր... — լսվեց հետևից:

Բայց սա մի ակնթարթ էր միայն: Բոլորը ընկան նրա հետեւից: Իսկ նա գնում էր դեպի Վասակի ապարանքը: Ահեղ ժամ սկսվեց: Տագնապ: Սպասվեց արյունալի ընդհարում: Բայց ոչ ոք չէր զգում թափի անկում: Բազմությունը տարավ իրեն՝ լարելով ու բորբոքելով իրեն: Նա եթե կամենար էլ՝ չէր կարողանա կանգնեցնել իրեն: Առջևից գնում էր Սահակը, նրան շրջապատել գնում էին մյուս շինականները, սրանց հետևից բազմությունը: Երբ մըտան Վասակի ապարանքի փողոցը՝ բազմության առջև ելան զինվորներ, բայց նրանք ճանապարհ տվին: Բազմությունն անարգել հասավ Վասակի ապարանքին, և դեմ ընկավ պարսպի դարբասին: Սահակն սկսեց բախել դուռը:

— Դո՛ւրս եկ, Դենշապո՛ւհ պարսիկ, ահ ո՞ւ մահդ եմ բերել...:

Դենշապուհը ցնցվեց մեջքից խայթված օձի պես: Հասկացավ, որ իրեն էր վերաբերում սպառնալիքը:

Սահակը ուժգնացրեց դարբասի թակումը:

Ոչ մի ձայն:

Ուրծա ներսեհը արագ թափով շրջվեց դեպի Վասակը.

— Հրամա՛ն տուր, տե՛ր մարզպան...:

Վասակը լուռ նայեց միայն: Քոլորը սկսեցին իրենք իրենց անբարյացակամ մտմուռլ, տրտունջ հայտնել:

Սենեկապետը ներս էր ուզում մտնել վարագույրի: Ճեղքից, սակայն նրան կանխեց և առաջը կտրելով արագ ներս մտավ Ատոմը:

Նա այնպես վճռական և միաժամ հանգիստ նայեց ետրկանե-րին, որ բոլորը կարծեցին թե հիմա իսկույն հհարձակվի նրա հետևից եկած մի զորաբանակ:

— Ողջույն, տյարք,— ասաց Ատոմը սառն և նայեց շուրջը: Նախարարները ողջունեցին կես-բերան և զարմացած:

— Ողջույն, իշխան,— ասաց Վասակը, որի զարմանքն ու տարակուսանքը կծկվեցին նրա դեմքին, վիրավորված արժանապատվության հետ խառն,— հրամայիր բազմե՛լ...

Ատոմը շնորհակալության նշան արեց և նստեց:

— Ինչո՞ւ են ազատված բանտարկյալները, տեր մարզպան,— խոսեց Ատոմը հազիվ զսպելով բարձրացող ձայնը,— և նրանք քեզ մոտ են...

— Միակ ապահով տեղը,— ասաց Վասակը,— ես չէի կարող նրանց հանձնել ամբոխի ճիրաններին:

— Այնժամ մի՛ մեղադրիր ժողովրդին: Նա վեր է կացել դա-տաստանի:

Ատոմը նայեց հետև. այնտեղից ներս շարժվեցին Գենշապու-հը, մոզպետները և Դարեհ, Արտաշիր հրամանատարները: Ատո-մի արյունը գլուխը տվեց՝ տեսնելով նրանց նոր զգեստներով և լվացված կերպարանքներով: Նրանք եկան և Վասակի հարգալիր հրավերքով բազմեցին սրահի առաջավոր տեղերում:

— Ե՛տ ուղարկի՛ր սրանց բանտ, տե՛ր մարզպան,— ասաց արդեն շարույնամբ Ատոմը,— եթե ոչ՝ մենք կկոպենք:

Ատոմը վեր կացավ: Ապա անվրդով, ուղիղ նայեց նախա-բարներին և պարսիկներին: Զգացվում էր, որ նա ամեն բան աշ-քըն էր առել և վճռել վերջնական: Վասակը խիստ անպատշաճ համարեց այս վարմունքն ու խոսքերը պարսիկների ներկայության և միաժամ խոր վիրավորվեց: Եվ իրոք... Ո՞ր աստիճան արհա-մարհանք էր պետք դեպի մարզպանը, այսքան նախարարները, նրանց զորական ուժերը, որ այս խելագար նախարարը խիզախեր ներս գալ այսպես խոսելու:

— Գու խորհե՛լ ես վարժունքդ ու խոսքերդ՝ մինչև գաղգ այս-տեղ, իշխան,— հարցրեց Վասակը հանգիստ շարուիջամբ:

— Ի՞նչ պիտի արժենար իմ խորհելը, տե՛ր մարդպան,— անհույզ քմծիծաղ տվեց Ատոմը:— Ես հասարակ զորական մարդ եմ. իմ խորհելը կովելն է՝ երբ գործը պահանջում է, և այնժամ ով կուզի՝ թող կանգնի մեր դեմ, միևնույն չէ՛...

Ատոմը ազգեց սակայն: Հանդուգն երիտասարդի հանգիստ խոսքը կաթվածում էր ամեն միտք՝ հարձակվել նրա վրա և ոչընչացնել:

Բայց ժամը հնչել էր: Վե՛րջ ամեն բանի՛ տատանման, տարակուսանքի, ձգձգման, խարդավանքի... Վասակը նշան արեց դռան վարագույրի կողմը: Այնտեղ մի բան խլրտաց, և ապա լսվեց սրերի զնգոցներ: Ատոմը արագ ետ շրջվեց և մերկացրեց սուրը: Հետևյալ ակնթարթին նա պատշգամումն էր: Այստեղ նրա վրա հարձակվեց Արտաշիր սեպուհը: Սկսվեց մի կրակոտ սրամարտ: Ատոմի թիկնապահները մեջ ընկան պաշտպանելու նրան, բայց մեջ ընկան նաև Վասակի դռանը կանգնած զինվորները: Ատոմի աջ թևը վիրավորվեց: Նա սուրն անցկացրեց ձախ ձեռք և սկսեց մարտնչել:

Բազմությունը հարձակվեց զինվորների վրա: Սկսվեց մի անօրինակ, արյունալի, հափշտակված կռիվ անհավասար ուժերի մեջ: Բազմությունն անվարժ էր, բայց մեծ էր: Առաջին ու Սահակը կոպում էին անօրինակ խիզախությամբ: Նույնը և բոլոր շինականները: Բայց Սահակը վերք ստացավ գլխից. աչքերը լցվեցին արյունով: Նրան քաշեցին մի կողմ Հովակիմ դարբինն ու Վարսժը: Սակայն և այնպես բազմությունը թուլանում էր:

Այդ միջոցին բակի զարբասը շոնդալից բացվեց և ներս լըցվեց հեծյալներից մի խմբակ և խիզախ հարձակվեց Ատոմին շրջապատողների վրա: Սա շփոթեցրեց նրանց, ու մինչ ուշքի կգալին նրանք՝ Ատոմը թռավ մտա բերված իր նժույգը, և գոչեց բազմության.

— Քաշվեցե՛ք այգիները:

Խմբակը սլացավ դուրս: Բազմությունն սկսեց քաշվել: Արտաշիրը ևս արագ խմբեց իր շուրջը մի տասնյակ զինվոր՝ սլացավ Ատոմի հետևից: Նեղ փողոցում իրար խանգարելով միառժամանակ զնացին փախչողներն ու հալածողները: Ատոմը շրջա-

սլատված իր խմբակով դուրս թռավ քաղաքից: Արտաշիր սեպուհը հետևեց նրան: Բայց որովհետև երկու կողմն էլ այդ պահից առաջ մտադիր ռազմակարգ շունեին՝ ուշաբերվեցին, երբ դաշտ ելան: «Ատոմը իրեն զցեց ճամբար, որ արդեն հեռվից տեսնելով քաղաքադռնից դուրս թափված հեծյալներին իրար անցավ, վազեց զենքի, իսկ Արտաշիր սեպուհը տեսնելով այդ և միաժամ կարևոր համարելով ետ դառնալը և Վասակից հրաման ընդունելը՝ ետ քաշվեց արագ:

Քաղաքադուռը փակվեց:

Ատոմը արդեն ճամբարումն էր: Նա հրամայեց «ի զե՛ն»: Ձորագունդը, որ բաղկացած էր Վարդանի տարած զորագնդերի մնացորդներից՝ զինավորվեց և հավաքվեց դաշտում: Կանոնավոր զորագնդին միացան և ժողովրդական զորախմբերը:

Բայց դրուժյունը տագնապալից էր: Ուժերի գերակշռությունը Վասակի կողմն էր: Ատոմը միայն մի պահ վճիռ ընդունեց խենթ քաջուժյան մարտի մտնել՝ մոռանալ հետևանքը: Բայց նրան հանկարծ զսպեց Վարդանի առաջ իր պատասխանատվության զգացումը: Եվ իբրև քաջ զորական իսկույն ի հայտ բերեց նաև ռազմական իմաստություն՝ խելացի տանել գործը: Ուստի և հրամայեց.

— Անզենները թաքնվեն այգեստաններում, մնացածը՝ զորագունդը և հեծյալ շինականները՝ իմ հետևի՛ց...

Ու սրընթաց գնաց դեպի նախարարական ճամբարը և ուժեղ թափով հարձակվեց Սյունյաց զորագնդի վրա: Կարճ մարտը, որ ավելի շփոթ ու քայքայում առաջ բերեց քան կոտորած՝ այն առավելությունն ընձեռեց, որ մինչ ցաք ու ցրիվ Սյունյաց գունդը և շփոթված նախարարական զորամասերը ուշքի կգային և քաղաքից հրամանը կհասներ գործելու՝ Ատոմը իր զորագունդը հեռացրեց դեպի էջմիածին:

Վասակը բարձրացավ քաղաքի պարիսպը և աշտարակից դիտեց գործողությունները: Նրա գլխում ևս խառնաշփոթ մտքեր զարթնեցին՝ հրաման արձակել հետամտելու Ատոմին: Այդպես էլ թեյադրեցին նախարարները: Բայց նրա մեջ ծագեց և այլ նենգավոր միտք. եկավ պատեհը սկսելու վաղուց ծրագրած զինվորյալների ոչնչացումը: Ոչնչացում այդ ահավոր, ամենազոր շարժման, որ կաշկանդում, կաթվածում էր ամեն միտք ու գործողու-

թյուն, քայքայում իշխանությունը և սանձարձակում ուսմկին, դարձնում նրան հանդուգն և անխոցելի: Վճռեց նաև հայտարարել Ատոմին ապստամբ, հանցավոր այս գծտություն մեջ և նստել ազատված մայրաքաղաքում ևս մի երկու օր՝ այնուհետև անցնել Ճնշումներին, տեր դառնալ «ոչ իր հանցանքով» իր ձեռն ընկած կատարյալ իշխանություն: Ուստի և նա հրամայեց ամրացնել քաղաքը, զորագնդերը դնել մարտական վիճակի մեջ:

Քաղաքում սարսափելի խառնաշփոթ էր: Մարդիկ թաքնվում էին խավար նկուղներում, պարսպամերձ այգիների հնձաններում, ոմանք զենք էին ձեռք բերում և կանգնում դռանը՝ սպասելով հարձակման: Լաց ու կոծը, անեծքն ու ողբը բռնեց ողջ քաղաքը:

Նախարարները ներս գնացին ապարանքի սրահը: Վասակը անխուս մտավ ներս և նենդավոր լուծյամբ նստեց իր տեղը: Նախարարները խիստ վրդովված, լարված նստեցին և լուծյունը ծանրացավ սրահում:

Վերջապես Ուրծա Ներսեսը, նախարարների զայրույթից քաջալերված և ինքն էլ նրանց շափ զայրացած՝ խզեց լուծյունը:

— Ինչո՞վ էինք արժանի այս ապերասան խառնիճազանձի անարգանքին, տե՛ր մարզպան:

— Տե՛ր Ուրծա, — դիմեց Գաղիշոն Ներսեսին, — խմենք դառնանուշ գինին՝ օրինակը մեր կյանքի:

— Խմենք՝ եթե այլևս ոչ մի բանի հույս չկա, — ասաց Ուրծա Ներսեսը:

— Ուրախացե՛ք, տյարք, — դիմեց հյուրերին Վասակը, — մի ավրեք ձեր հաճույքը: Զթափվե՛ր արյունը. որ թափվեց, այլևս միևնույն է... Միևնու՛յն է ամեն բան... Գինի՛, — կանչեց նա մատովակին, որ սափորը ձեռին կանգնած էր հյուրերի հետև:

Մատովակը պտտեցրեց գինու սափորը և լցրեց հյուրերի գավաթները:

— Արքայից արքայի արևշատության, — գոչեց Վասակը՝ կրքից կարմրած և շարախինդ աշխուժով:

Բոլորը հոտրնկայս խմեցին Հազկերտի կենացը: Հետո նրստեցին: Սկսեցին գինովնալ ավելի և ավելի: Զվարթությունն ու

մտայլը խառնվեցին իրար, մարդիկ բաց թողին իրենց կրթերի սանձը:

Սակայն անհանգիստ էր Վասակը: Ջանում էր շատենել ոչինչ՝ խռովյալ հոգին ծածկելով արտաքին ուրախության երևույթով:

Նախարարները հարբեցին: Սկսեցին պահանջել նվազ ու պար: Վասակը աչքով արեց սենեկապետին: Սա զնաց և շուտով հայտնվեց նվագաժողովերով և պարող գեղուհիներով:

— Մի՛ նյութեք վիրավորանք և վրեժխնդրության զգացմունք, տեր իմ,— բարձրաձայն ու գինով ասաց Ուրծա Ներսեհը և թեթև օրորվելով մոտ գնաց Դենշապուհին:

— Ի՞նչ ես հրամայում, տեր Ուրծա,— կեղծավոր խոնարհությամբ ասաց Դենշապուհը,— մենք միայն և միմիայն շնորհապարտ ենք մեր մարդպանի և ձեր առջև:

Գաղիշոն դարձավ մոգպետներին.

— Ինչպե՞ս է, սրբազան մոգպետներ, ձեր ողջութունը:

— Ծնորհիվ տեր մարդպանի և ձեր խնամքին միանգամայն բաջառողջ ենք,— ասաց Միհր մոգպետը:

Խոսակցությունը շէր կաշում: Զգացվում էր բանտարկյալների խոր վիրավորանքը և վրեժխնդրության ծարավը: Գաղիշոն սկսեց բացատրել գործերի հանգամանքները և հասկացնել, որ տալիս էր այսքանը միայն հնարավոր եղավ բանտարկյալների համար: Իսկական զեկույց էր նրա տվածը՝ խելացի, հետևողական: Բայց զգացվում էր, որ ոչ մի բանով չէր կարելի մեղմել բանտարկյալների ոխը: Խոսեց նաև զորավարների հետ: Խոսում էր Արտաշիրը: Իսկ Գարեհը լուռ ու խոժոռ նայում էր հոնքերի տակից՝ իրև գառագիղն ընկած գալլ, որ կաշկանդված վիճակում անգամ բռնված է միայն հարձակվելու և խեղդելու բռուն կրքով:

Գաղիշոն զայրացավ՝ շտեմելով բանտարկյալների մեջ ոչ մի նշույլ երախտագիտության: Նա թեթև հասկացրեց, որ իրենց այս այցն ու վերաբերմունքը դյուրին չէր կարելի հնարավոր դարձնել, որ սա կապված է մեծ վտանգների հետ: Նա խոսեց ամելի պարզ, խոցելու համար:

— Գոհ ենք,— վճռական ձայնով ասաց Դենշապուհը,— ինչպե՞ս կարող ենք մոռանալ, որ մարդպանը մեզ փրկեց ամբողջ գառաստանից: Մենք նրան ենք պարտական մեր կյանքը նաև այստեղ: Ոչ, ինչպե՞ս կարող ենք մոռանալ այդ:

Խնջույքը մոլեզնում էր: Վասակը ինքը ևս խմում էր՝ հանգցը-
նելու համար հոգեկան բուռն խռովքը: Նախարարները գինովցել
էին: Ջուսպ ընթրում և խմում էին պարսիկ մեծամեծները: Նրանց
մոտ ստորաբարչուիթյուններ էր անում Պեճուզ-Վշնասպ-Տիգրու-
նին: Նա նստած էր նրանց մեջ և շարունակ շաղակրատում էր.
«Շղոմշապուհ իշխանը Տիգրոնում ինձ ասաց՝ «ուժեղ զորքը կը-
հաղթի»: Շատ խելացի միտք է»: Կամ՝ «Որմզտար պալատականը
միշտ եզան միս է գործածում: Մեծ փիլիսոփա է: Դրա համար էլ
ես միշտ պնդում եմ՝ ուտելով մարդ ապրում է, և ես դրան հա-
մաձայն եմ»:

Պարսիկ մեծամեծները իրար էին նայում և աչքով անում
ծաղրական լրջությամբ:

— Քեզ ավելի զարմանալի բան ասեմ,— դարձավ Պեճուզ-
Վշնասպ-Տիգրոնին Վեհմիհրը,— մի երեխայի արմավ էին ու-
տեցնում, որ փորի հիվանդությունը բուժվի: Եվ ի՞նչ կասես՝ շնա-
յած դրան՝ մի օր ծառ բարձրանալիս վայր ընկավ և ոտը կտրեց:
Պարսիկները հավանությամբ շարժեցին գլուխները:

Դենշապուհը թեքվեց դեպի Դարեհը.

— Երևի մեջները կարծողներ կան, թե որևէ մեկը պիտի
ազատվի՝ իմ ճանկերից այս քոստո մարզպանից մինչև վերջի՞ն
նախարարը...

Դարեհը շարժպիտ նայեց հայ նախարարներին:

Վասակը զգաց այդ հայացքը, հասկացավ Դենշապուհին և
գառնության թուլնով լցված շշնջաց իր կողքին բազմած Դադի-
շոյին.

— Օձը թույն է լցնում խայթոցի մեջ...

Նախարարներն սկսեցին սանձարձակ և լկտի խրախճանք:

Վասակը մոռյլ դիտում էր և կատաղած լուռ:

Կրկին գնաց բարձրացավ աշտարակը և սկսեց նայել հեռուն՝
հասկանալու, թե ինչ հետևանք ունեցավ հետապնդողների գոր-
ծը: Այնտեղ ոչինչ չէր երևում: Վասակը վերադարձավ սրահ և
սկսեց զայրալի անցուզարձ անել: Ոչ մի խոռվք և ոչ մի ազդե-
ցություն նախարարների մեջ: Նրանք և՛ հարբած էին, և՛ անտար-
բեր դեպի կատարվածը: Վասակը զայրույթից գնաց իր տեղը և
գինի պահանջեց: Մատուցվել լցրեց նրա գավաթը: Նա խմեց,
կրկին լցրեց, կրկին խմեց: Նա գողում էր զայրույթից: Սկսեց

աՎելի խմել՝ խլացնելու համար զայրույթը և դառն խոռովքը: Արդե՛ն հարբում էր, որ ներս մտավ սենեկապետը և մոտենալով նրան՝ զգույշ փսփսաց ականջին.

— Սուրհանդակ, տեր իմ: Այստե՛ղ կընդունես, թե առանձնասենյակում:

Վասակը վեր կացավ, ներում խնդրելով հյուրերից և գնաց առանձնասենյակ: Ներս մտավ սուրհանդակը շար ու շարշարկված: Շատ էր շտապել: Վասակը խոժոռ ու խուլ ձայնով հրամայեց.

— Խոսի՛ր...

— Տեր իմ, Սպարապետը խորտակեց Սերուխտի զորաբանակը:

Վասակը շանթահարի պես ցնցվեց ու մնաց: Մի ականթարթ,— բայց նրա աչքին դեղնեցին երկու մորթազերծ էակներ և նայեցին իրենց խոտե աչքերով...

— Սերուխտը մեծամեծների մեջ մազապուրծ փախավ նավակով: Ասում են ծանր վիրավոր է:

Արագ երևույթք եղան և անցկացան Վասակի աչքի առջևով իր կյանքից շատ մոռացված դեպքեր ու մարդիկ:

— Սպարապետը գնաց արշավանքի ճորա Պահակ:

— Հաստա՛տ գիտես... — շնչատեց Վասակը կապտելով:

— Անցավ Կուրը, ընկավ ճանապարհ: Աշքովս տեսա: Տեղեկացա:

Վասակը մի փոքր ևս հարձուփորձ արեց սուրհանդակին և ճամփեց դուրս:

Ապա գլխիկոր կանգնած մնաց մի փոքր: Հարվածը բուժ էր, շշմեցնող: Համեմատությունները՝ առաջվա և հիմիկվա երկրի վիճակի՝ լայնացան, խորացան: Կորցրեց եզերքի տեսքը, ընկավ ժովի բացերը: Կարծես կայծակը շարագույժ շողունով շանթեց նրա կյանքի վրա և լուսավորեց նրա շարադետ վիճակը: Ի՛նչ էր նա իր մարզպանական դիրքով այսքան դեպքերի ու մարդկանց մեջ. խաղալի՛ք, անգործ դերասա՛ն... Բավ չէ՛, ժամ չէ՛՝ թողնել ամեն տեսակ նկատառումներ և սկսել վճռական գործ:

Սրահից լսվում էր գինով նախարարների քրթիչն ու երգը: Գործերում կիսատ, անվճռական, հարափոփոխ, փափկամորթ մարդիկ, որ չգիտեն թե ինչ պիտի անել, երբ գալիս է արհամիրքը:

Գնաց սրահը: Նրան դիմավորեցին խոպոտ բացականչու-
թյուններով և հեթանոսական երգերով, տակավին գործածական:

Վասակը զզվանք զգաց այդ գինով ձայներից, բայց արտա-
քին անվրդով լրջությամբ նստեց իր տեղը:

— Ի՞նչ նոր լուր է, տեր մարզպան, — հարցրեց Ուրծա Ներ-
սեհը, — եթե բարի է՝ հրամայիր խմե՛նք. շար է՝ դարձյալ հրամա-
յիր խմե՛նք:

Վասակը ալլալվեց.

— Բարի է լուրը, — հեզնախանն դառնությամբ ասաց Վասա-
կը, — Սպարապետը գլխովին խորտակել է Սերուխտին:

— Բա՛հ... ինչպե՛ս... — ձայնեցին նախարարները մի տե-
սակ սթափվելով գինովությունից:

Պարսիկները լարվեցին և շար նայեցին Վասակին:

— Ուշանալու, չգործելու հետևանքը միշտ այսպես է լի-
նում, — գոչեց Գենշապուհը դառնաձայն:

— Այնպես որ արդեն կարող եք, տյարք, խմել Սպարապետի
արեշատուխյան:

— Վերցրե՛ք գավաթներդ, — կատաղի գոչեց Գարեղենից
Աբահնը, — Սպարապետի արեշատուխյան:

Ոմանք վերցրին գավաթները. մատուվակը վրա վազեց գինի
լցնելու: Կուրթյունը ճնշեց. միայն լսվում էր գինու կլկոցը գավից
գավաթներն ածվելիս:

— Սպասեցե՛ք, տյա՛րք, — հանկարծ ուշաբերվեց թե տարա-
կուսեց Ուրծա Ներսեհը, — Սպարապետը հաղթեց Սերուխտին
Հետո՞...

— Հետո էլ ի՞նչ... — հարցրեց Տիրոց Բագրատունին:

— Տե՛ր մարզպան, — դիմեց հանդիսավոր ձայնով Ուրծա
Ներսեհը, — ես հարցնում եմ հետո՞... հետո ինչ կլինի...

Վասակը խոպոտ ու թունավոր խոսեց.

— Հետո՞... Հաղթեց Սերուխտին՝ հետո էլ պիտի հաղթի
Նյուսալավուրտին...

Վասակը ալլևս հաշվի չէր առնում պարսիկների ներկայու-
թյունը:

— Գու կատակ չե՞ս անում, տեր մարզպան, — հարբածի
խիստ ձայնով հարցրեց Ուրծա Ներսեհը:

Վաստակը խեթ՝ նայեց նրան.

— Կատակ... Արյաց պետության դեմ պատերազմը կատակ... Ռ՛չ, կատակ չէ՛: Լուրջ է: Արյունը լո՛ւրջ է, տյարբ: Արյամբ կատակ չե՛ն անում... Մանավանդ երկրի տերերը՝ մարգպաններն ու նախարարները: Մտել ենք մեծ խաղ՝ պետք է վերջացնենք: Չե՛նք վերջացնի. խաղը ինքը կվերջացնի մեզ: Մատրովակ՛, լցրե՛լ ես բոլորի գավաթները:

— Այո, այո, լիքն են,— ձայնեցին հյուրերը սթափված:

— Որ լիքն է՝ վերցրեք Սպարապետի արևշատության: Թող նա հաղթի նաև Նյուսալավուրտին, որ հուսով եմ չի ուշանա, և թող տերն աստված փրկի Աշխարհն հայոց...

Վասակը արագ բարձրացրեց գավաթը և այս անգամ շճկացրեց, այլ խմեց ողջ գինին: Բոլորը հետևեցին նրան:

Տիրեց կաշկանդիչ լուսթյուն:

Ուրծա Ներսեհը վեր կացավ տեղից և օրորվելով գինովի աչքերը հառեց Վասակի աչքերին.

— Ների՛ր ինձ, տեր մարգպան, որ ավրեցի սեղանը... ասն ու տարակուսանքն է լցվում սիրտս քո խոսքերից: Դատապարտություն կա խոսքերիդ մեջ: Դատապարտության ես ենթարկում ոչ միայն մեզ, այլ Աշխարհն հայոց: Այդ ինչպե՛ս պետք է Սպարապետը հաղթի արյաց պետության: Կատակ ես անում... Մի՛ անիր մեզ հետ այդ կատակը:

— Ես կատակ չե՛մ անում, տե՛ր Ուրծա,— խիստ խոսեց Վասակը,— կատակը դո՛ւք եք անում...

— Ինչպե՛՞ս, տեր իմ... — նույնպես խոսացավ Ուրծա Ներսեհը:

— Կատակը դո՛ւք եք անում,— ավելի խոսացավ Վասակը և զայրալի բարձրացրեց ձայնը,— կատակը դո՛ւք եք անում, որ ավել եք գազանի հրախը մի բուռն սթափ ու զգոն մարդկանց և ինքնիրոջ քաշվել եք մի կողմ: Սպարապետը հաղթեց Սեբաստիան. Կհաղթի թերևս Նյուսալավուրտին: Կհաղթի՞ արյաց պետության:

— Չի հաղթի, տեր իմ, ճշմարիտ ես,— ձայն տվին նախարարները:

— Չի հաղթի: Կգա արյաց տերությունը իր բովանդակ աժակով ո՞վ տա պատասխանը: Սպարապետի՞ն. ինչ... Կթաքնվի իր Պարխարյան լեռների մեջ: Ռ՛վ կմնա կրակի քերտեռ: Ահա թե ո՛ւր է կատակը...

— Ես ոչի՛նչ չեմ տեսնում, ոչի՛նչ չկա շուրջս, միայն անառ-
նական դեմքե՛ր, արբշիռ աչքե՛ր, մշո՛ւշ, արյունային խմո՛ւր, ամ-
բոխներ, որ կատաղի վազում են կորստյան անգուներ... Գիտեմ
թե ինչ են ուզում ինձանից, տեսնում եմ այն, ինչ որ ուզում
են... — և գռչեց դողահար, — հեռացրե՛ք դրանց աչքիցս...

— Ո՛ւմ, տեր մարզպան, — հարցրեց շփոթված Ուրծա Ներս-
սեհը:

— Հեռացրե՛ք, շտանե՛մ... Այդ խոտե աչքերը: Ասացե՛ք՝
չգան մթան մեջ նային, չգա՛ն երազիս քարանաբու դիմացս...

— Գնա՛նք, տե՛ր մարզպան, հանգստյան օֆեան, — ասաց
Բագրատունի Տիրոցը:

— Թո՛ղ, նա գինադեկի մեջ է, — շշնջաց Ուրծա Ներսեհը:

Գաղիշոն բռնեց Վասակի թևը և մեղմ բաշեց գեպի հանգրսու-
յան օֆեանը: Վասակը չգեաց: Նա շնչում էր արագ և դողում:

— Եթե այս մաշող տագնապը պիտի լինի միշտ մեր խնջույ-
քը, մեր կերակուրը, բունը՝ ապա մենք շուտով կդառնանք կենդա-
նի մեռելներ... Մարսափելի՛ է զրադաշտական մոլոխը, լափում
է և՛ հո՛րը, և՛ զավակի՛ն, և ամեն ի՛նչ: Ո՛վ ունի այգբան զոհ, օ՞ր
սիրտը պիտի տանի հոր կսկիծը, մոր տառապանքը, խղճի թու-
նոտ խայթը... Եվ ի՛նչ է այս քուշորի վարձը, — մի սարսափելի՛
անուն...

— Տե՛ք մարզպան, մի փոքր մահիճ քնդունեք հանգստյան
օֆեանում, — հորդորեց Գագիշոն:

— Ես հանգիստ եմ: Ներեցեք, իշխաններ, կրքիս հիվանդու-
թյունը շարժվեց ակամա... Այո՛, հանգստանա՛նք և սովորե՛նք
այդպես ապրել: Մեծ գործերը մեծ զոհեր են պահանջում: Վրդով-
վելու բան չկա այստեղ: Գնանք, մտնենք անկողին, և թող բար-
կության բժիշկը ետ բերի մեր սառնասրտաթյունը: Սենեկապե՛տ,
անկողի՛ն իշխաններին: Տյա՛րք, առավոտ ինձ կտեսնեք կազ-
դուրված և նորոգ: Բարի՛ գիշեր:

— Լո՛ւյս բարի, տեր մարզպան, — ասացին իշխանները:

Վասակին տարան հանգստյան օֆեան:

Միհրնեբրսեհը ստանալով Սեբուխտի պարտութեան լուրը՝ ինքը կանխեց Հազկերտին, շտապեց բռթել նրան: Նոր էր Հազկերտը կատաղում, որ Հազարապետը ինքը դրեց հարցը.

— Տե՛ր արքա, վե՛րջ տուր մանր գործողութիւններին: Տո՛ւր իրավունք մեծ գորարանակով վերջացնել գործը:

— Վե՛ե՛րջ տո՛ւ՛յո՛ւր... իրավունք տո՛ւր, գորարանակ տո՛ւր... — բերանը ծովոնեց Հազկերտը զայրացած, — ինչո՞ւ գործը ձգձգեցիր այսքան...

Միհրնեբրսեհը սփրթնեց, ցնցվեց և սառն շարութեամբ ու հպարտ սպասեց, որ Հազկերտը թույնը թափի վերջացնի:

— Հա՛ա՛, ասա՛ա՛, ի՛նչ ես լուում, ասա՛ա՛... — շարունակեց Հազկերտը, — մոգերին ջարդե՛լ տվիր, Սեբուխտին ջարդե՛լ տվիր, հիմա էլ ո՛ւմ ես ուզում ջարդել տալ. Երա՛նը... ի՛նչ... թե՛ քո գլուխը...

— Իմ գլուխը, — թավ ու ցած ձայնով դուսպ ասաց Միհրնեբրսեհը, — որպէսզի շարդվի ոչ Երանը, ոչ էլ իմ արքայի մի մագր... Ինչո՞ւմն է բանը, տեր արքա, հա՛րկ էր սպասել հույների մերժման՝ հայերի օգնութեան դիմումին, հա՛րկ էր, որ Վասակը ու՛նե՛րն հավաքեր և վերջներ իշխանութիւնը, փրկեր մեր մեծամեծներին, գրավեր բերդերը, հավաքագրեր նախարարներին, ճընշեր հայ ժողովրդին, մոգերը մտցներ ընտանիքները: Է՛, տե՛ր արքա, դժվարը անցկացրի՝ ձեզ թողի, մնաց դյուրինը: Թող հիմա գա Պերոզ իշխանը և ավարտի ավարտվածը... Ուղարկել տուր ինձ կառափնատուն՝ գլուխս ետ ուղարկելու քեզ...

Հազկերտը ծուռ ու կողքանց նայեց Միհրնեբրսեհին.

— Ի՛նչ, պոռնկի լա՛ց ես լալիս... վախեցնո՞ւմ ես... Կտեսնե՛ր՝ առանց քեզ իր գործերը Երանը...

— Միայն ա՛յդ կուզեի տեսնել՝ քանի դեռ գլուխս ուսերիս է... Իսկ արքաներին, տեր արքա, շեն վախեցնում... Արքաներից վախենում են... Խելքս դեռ գլխումս է:

— Եվ կվախենա՛ս, ա՛ղբ, — գոչեց Հազկերտը կատաղի և գարձավ սենեկապետին, — դահճապետին...

Արագ ներս վազեց դահճապետը:

— Տա՛ր, ետ ուղարկել գլուխը, — հրամայեց Հազկերտը:

Դահճապետը դաժան քաղաքավարութեամբ սպասեց, որ Միհրնեբրսեհը ինքը շարժվի դեպի դուրս:

— Դո՛ւրս տար... — հրամայեց Հազկերտը:

Դահճապետը բռնեց Միհրնեբրսեհի բազուկը և քաշեց դուրս: Դուան մեջ միայն բաց թողեց և խոր գլուխ տալով Միհրնեբրսեհին՝ հարցրեց.

— Ապարա՞նքդ առաջնորդեմ, թե՞ ատյան, տե՛ր Հազարապետ:

— Զնդա՛ն, — հրամայեց Միհրնեբրսեհը գոռոզ:

Գեռ չէին շարժվել, որ հետևից հասավ սենեկապետը և հայտնեց, որ Հազկերտը ետ է կանչում:

Միհրնեբրսեհը վերադարձավ շար ու վիրավորված:

Հազկերտը նայեց նրան մեղմ խոժոռութեամբ և հպարտ հրամայեց.

— Կանչի՛ր նյուսալավուրտին թող գումարի մեծ զորաբանակ: Վե՛րջ Հայոց աշխարհին:

— Հրամանդ ի կատա՛ր, — ասաց կիսաձայն Միհրնեբրսեհը և լեռելյայն սպասեց այլ հրամանի:

— Վե՛րջ Հայոց աշխարհին... Ուրիշ ոչի՛նչ:

Միհրնեբրսեհը գլուխ տվեց և դուրս ելավ:

Մի որոշ պահից հետո բանակում և Ապարում թնդաց Հազկերտի հրամանի լուրը: Ճամբարում մեծ կենդանութուն սկսվեց:

Այդ գիշեր ապարանքում զորական խորհուրդ եղավ, ուր ներկա էր նյուսալավուրտը և նրա օգնական Դողվրճը, որ պարսից «մատյան գնդի» և փղերի ուղմեբրամակի հրամանատարն էր: Երկար տևեց խորհրդակցությունը: Գլխավոր կնճիռն էր ժամանակը, — ե՞րբ տանել զորաբանակը Հայաստան: Քանի որ աշունը խորացել էր և մինչև զորաբանակը կազմվեր և ճանապարհվեր, հասնեիր տեղ՝ կհանդիպեր Հայաստանի խստաշունչ ձմռան:

— Տարածամ ենք, տե՛ր Հազարապետ, — ասաց Դողվրճը, — աշունքը խորանում է, շտապենք հարվածը տալ մինչև ձմեռ:

— Կարող չե՞նք և ձմեռը տալ հարվածը, — հակաճառեց Միհրնեբրսեհը:

— Ես փղերը չեմ տանի սառեցնելու Հայաստանի անիծյալ սառցսրաններում, — ասաց Դողվրճը:

— Բայց եթե ձմեռս շհարվածենք՝ գարնանը դժվար կլինի,— առարկեց Միհրնեբրսհը, որին զարհուրեցնում էր ոչ այնքան ձմեռը, որքան գործի ձգձգումը, պալատական խարդավանք ու դավերը, Հայաստանի գործերի հեղհեղուկ վիճակն ու անակընկալ շրջագարծերը,— պետք է ձմեռս հարվածենք և վերջ տանք:

— Դժվար է շտապել, շենք էլ կարող ուշանալ,— խոսեց Նյուսալավուրտը,— փորձենք շտապել, տալ հարվածը մինչև ձմեռ:

— Կազմեցե՛ք զորաբանակը շտապ, արագ,— հրամայեց Միհրնեբրսհը,— տանք հարվածը՝ վերջանա՛...

Նյուսալավուրտն ու Դողվըճը ոտքի ելան:

— Տանք հարվածը,— մոմտաց նյուսալավուրտը:

Աշնան ամպերի ձեղքից արեւը ճառագում էր սրբոց զորաբանակի զրահավոր շարքերն ու սեւացած դաշտը: Նյուսալավուրտը և Դողվըճը նժույգների վրա ընդունում էին իրենց առջևով անցնող զորագնդերին, որ ստուգվում էին և գնում շտաբում դաշտի հեռու ծայրին:

Ահագին ամբոխ նյուշապուհից եկել լցվել էր մի կողմ և գիտում էր զորական շարժումները: Պալատականները Միհրնեբրսհին շրջապատած նստել էին մի փոքր հեռու գորգերին: Փսփսուկ էր լսվում նրանց մեջ: Պերոզ իշխանը պարտվել էր պալատական խարդավանքային արշավում և հիմա օձային հայացքներ էր նետում իր հակառակորդին և մաքում անիծում նրան:

Պալատականների մեջ էր և Վախթանգը, որ չէր կարողանում անտարբեր նայել զորքին: Նրա աչքի առջևով տողանցում էր Երանի հզոր զորքը.— հպարտ ուժը Երանի... Ուեց կուրծքը: Նա ըզգաց իր մեջ կռվի մարմաշը և հայերին ոչնչացնելու տարօրինակ, անդիմադրելի մի կիրք, որ դուրս լողաց նրա հոգու ընդերքից և տիրեց նրան: Նա վեճեց մտնել զորաբանակ և գնալ պատերազմ Հայաստանի վրա:

Ճաշին տուն վերադարձավ Վախթանգը և հրամայեց ժառանգապետին պատրաստել իր զենքն ու նժույգը: Տանեցիկները սկսե-

ցին լացը: Յրավաշին՝ գոթանը, տագնապաղի մոտեցավ նրան և սիրտ արեց հարցնելու.

— Չէ՛ր քնի, որ շքնայիր, ո՛րդի...

— Զգնայի՛, — խեթ նայեց Յրավաշիին Վախթանգը, — ո՛ւշ եմ գլխի ընկել, ո՛ւշ եմ գնում: Ես վաղուց պիտի զորքի մեջ լինեի:

Հետո զայրացած ոտը խփեց գետնին.

— Ի՛նչ, ստրուկ արմին Արսենը սուր բարձրացնի իր տիրոջ՝ Երանի՛ վրա, ի՛մ վրա... Ես նրան շսպանեցի: Եվ այստեղ էլ միտք չունեիր: Ես նրա ոգին կսպանեմ կովում: Դա միտք ունի: Թող իմանա, թե ո՛ւմ ստրուկն է և ինչո՞ւ: Ո՛ւր է խորիշան...

Կանչեցին խորիշային:

— Գնում եմ սուրս մխեմ սիրեկանիդ սիրտը: Սրտիցդ հանի՛ր նրան... արմին Արսենը երազ էր՝ զարթեցիր՝ չկա՛: Դե՛...

Եվ համբուրեց խորիշային: խորիշան ևս համբուրեց նրան: Եվ մի բան մրմնջաց:

— Ի՛նչ ասացիր, — հարցրեց Վախթանգը:

— Սուրդ ի՛մ սիրաւ... — լացեց խորիշան և ընկավ Վախթանգի գիրկը:

Վախթանգը խանդաղատեց, աչքերը՝ թրջվեցին.

— Անիծյալ տե՛ր, որին ոչ մի բան չի հաղթում... — մոմոաց Վախթանգը, ետ հրեց խորիշային և ապա գրկեց համբուրեց Յրավաշիին, խորիշայի զրոշը, Դիշտրիային անգամ և նստելով նժույգը՝ դուրս ելավ իր աստրանքից:

Նա գնում էր միանալու այն առաջապահ զորագնդին, որ ըլտոսպ շարժվում էր դեպի Հայաստան:

Տանեցիները մտան օթևան: Միայն խորիշան քայլամուկը գնաց այգու արևմտյան պարիսպը, և բարձրացավ փոքրիկ աշտարականման հարթակը, նստեց կավե նստարանին: Դիմացը լայն տարածվում էր աշնան գաշտավայրը իր սրտամաշ մերկությամբ: Երեկոյացել էր: Ապարանքը, այգու կավաշեն պարիսպը, ծառերը, առանձն ողողվել էին մայր մանող արևի նարինջով: Նույնագույն լայնով հրդեհվել էր ողջ նյուշապուհ քաղաքը հարավում:

Խորիշան հայացքը սուզեց հրաշեկ հորիզոնի մեջ, որի ամպեղեն վարագույրը տեղ-տեղ պատառվել, անցքեր էր բացել դեպի կաթող: Հեռատանի խորքերը: Հեռո՛ւմ, հեռո՛ւմ հալչում էր

մի ամպեղեն օսկեմակույկ, հալչում էր հեռանալով ավելի՛ և ավելի՛ հեռուն: Այնտե՛ղ, ուր նա է, ուր կորել է նա երևի, եթե չի զոհվել արդեն մարդկային սրին, գազաններին, փոթորիկներին...

Ամե՛ն ինչ այդպես գնաց, հեռացավ խորիշայից: Մերկացավ, ամայացավ նրա կյանքը, գնաց այնպես, ինչպես ահա գնում էր արևը, հանգչելով, հանգչելով հետզհետե:

Հոնաց աշխարհի ուշ աշնանային տափաստանը կորչում էր շորս կողմը լայնածիր, հեռասույգ: Տամկացած գետնի աշնանային զմրուխտը ապրում էր իր վերջին օրերը: Լճակները միամիտ, ակնապիշ նայում էին գունատ երկնքին: Զուրը թաքնվում էր խտտերի ու ճումբերի արանքում՝ տեղ-տեղ պսպղալով ինչպես պարզ գաշույն: Հեռաստաններում ծխում էին հոների ուրթերը, սեին տալիս նժույգների թաբունները և ուղտերի երամակները, տխուր տափաստանի ամայությունը մեղմելով:

Բարակ, անվերջ երկար ճանապարհով գնում էր Վարդանը իր շքախմբի և հոն ուղեցույցների հետ, որոնց մեջ՝ Ճորա Պահակից Վարդանի վերցրած հոն ուղեցույցը՝ Սամղաջեմբան: Ուղեկցում էր նաև Մելքոնը, որ ընդառաջ գալով Վարդանին՝ տվել էր վերջին տեղեկութունները Հոնաց աշխարհի գործերի մասին և հիմա առաջնորդում էր դեպի նրանց արքայանիստը Իթըլ գետի Հորդան:

Ճանապարհի աջում և ձախում հանդիպում էին մանր ուրթեր, հոների խմբեր, որոնց մոտից անցնում էին հայերը հանգիստ ու ապահով:

Ցուրտ առավոտը պարզկա գիշերից հետո միտում էր մեղմել արևի ժլատ ջերմությունից: Սկսեցին հաճախել թաբուններն ու երամակները,— պարզ նշան, որ մոտենում են Հորդային:

Անցնում էին ուղտերի երամակի մոտով: Երկու հոն բերանքսիվայր ընկած ուղտերի առաջին կուզի վրա և երեսները թաղիբի մեջ թաղած քնել էին՝ թողնելով ուղտերին արածելով շրջել գնալ ուր որ կուզենային սրանք: Մի փոքր հեռվում մի տասնյակ հեծյալ հոներ մերկ նժույգները թոցնելով ընկել էին ամիսներ

ազատ արձակած և արդեն վայրենացած նժուլզների հետև՝ ճիգելով նրանց որսալ օղապարանները վզները գցելով:

— Սկսեցին երևալ հեծյալների զորախմբեր, որ հեռու մոտիկ նկատվում էին, մերթ սլանում, մերթ դանդաղում, երբեմն անսպասելի շրջվում ետ և արագ անհետանում: Մելքոնը բացատրեց, որ դրանք հետախույզ խմբեր են, որ շրջագայում են Հորդայի շորս բոլորը՝ կանխելու համար որևէ թշնամական անսպասելի հարձակում:

Վարդանի շքախումբը այնքան աշկարա և հանգիստ էր գնում, որ նրանով, ըստ երևույթին, շատ չէին զբաղվում հետախույզները: Թեև մեկ-մեկ մի կենտ հեծյալ որևէ տեղ գետնի տակից բըսնելով գալիս էր մոտենում և տեսնելով հոնների ուղեկցույթունը՝ ետ էր թռչում կորչում:

Վերջապես տափաստանային հեռաստանում ծխալ սկսեցին սևին տալով Հորդայի ուրթերը: Ավելի մոտենալով՝ Վարդանի շքախումբը սկսեց պարզ որոշել Հորդայում մի քանի խմբավորումներ: Մեջտեղը Հորդան էր՝ թաղիքե, ցանցառ տարածված, հսկայական վրանաքաղաքը: Նրա շրջանից դուրս մեկուսի խտանում էին զորքի երկու մեծ զանգվածներ անտառի սևույթյամբ:

Հորդայի ուրթերի արանքում մեծ հրապարակ էր բացվում, «կուրենը», որի մեջտեղ բարձրանում էր մի մեծ, բազմակտուր սաղավար, որ ուներ զանազան հարկաբաժիններ: Նա ճերմակ թաղիքե գմբեթներ ուներ և կապույտ մետաքս պատեր: Նրա դռանը կանգնած էին նիզակավոր պահսորդներ:

Գա արքայի գահանիստ պալատ-ուրթն էր:

Հորդայի արքան գնացել էր ընդառաջ Աթըլին, սև հոների սարսափելի առաջնորդին, որ փոթորկի պես հասնում էր հեռավոր արևելքից:

Իսկ ժամանակը թռչում էր... Այնտեղ, հայրենիքում երեկ ամեն ինչ իրար խառնվեց: Այնտեղ, հայրենիքում իրեն էին սպասում բյուր բյուրավոր աշքեր...

Օրերն անցնում էին անպտուղ: Եվ ահա մի օր էլ ի հավելումն անհաջողության՝ հայտնվեց Անատոլ զորավարը Եղփարիոս Ասորու հետ: Նրանք դեսպան էին եկել Բյուզանդիայի նոր կայսեր՝ Մարկիանոսի կողմից: Ի՞նչ կարող էր ստացվել այդ մարդկանց ներկայութունից: Նրանք բարեկամական դաշինք կնքելով հոնե-

րի հետ՝ արգելք կլինենին Վարդանի և հոների դաշինքին: Փող կընքեն դաշինք հոների հետ, գոնե հայերին շխանգարեն:

Հորդայում օրեցօր սպասում էին Աթըլին: Քանի գեում՝ լարվում էին այնտեղ: Ամենքն սպասելով խաբանին՝ գործերը թողել էին: Բյուզանդական դեսպանները սակայն գործի անցան, և առաջին գործն եղավ հայերին զրպարտելը: Հոն ավագ իշխանավորը ուշադրութեամբ լսեց Եղփարիոս Ասորու հերյուրանքները այն մասին, որ հայերը կամենում են Աթըլին կովեցնել Բյուզանդիայի հետ, հեփթաղներին պարսիկների հետ, ինչպես պարսիկներին կովեցնում են քուշանների հետ: Հոն ավագ իշխանավորը լարվեց և հետաքրքրութունը սրեց Վարդանի կողմը:

Մի առավոտ հոն հեծյալը նամակ բերեց Վարդանին Ատոմից: Տագնապալից էին լուրերը: Առաջինը՝ Բյուզանդիայի կայսրը մերժել է օգնութունը: Երկրորդ՝ Վասակը դրժել է ուխտը և ապրատամբել, գրավել է բերդերը, արձակել պարսիկ մեծամեծներին: Ատոմը քաշվել է լեռները և մանր հարձակումներով ջանում է կղզիացնել Վասակին Այրարատում:

«Շտապի՛ր, փութա՛, տե՛ր Սպարապետ,— գրում էր Ատոմը,— և ապա իմացած լինես, որ պարսիկների մի մեծ զորաբանակ շարժվում է դեպի Աղվանք կամ Հայաստան»:

Վարդանը զգաց, որ գունատվում է: Փորձութունը գաժան էր գժվարին էր դիմանալը:

— Զգե՛նք հեռանա՛նք, Սպարապետ,— ասաց Արշավիրը:

Վարդանը շտտեց: Նա վերդիր էր անում,— ե՛րբ վերջացնի այստեղ գործը, ե՛րբ գնա հասնի տուն, ե՛րբ ճնշի ապստամբութունը և ինչպե՛ս հասցնի կազմել դիմադրական արքունի զորքը... Փորձութունը դաժան, դաժան էր... Վասակը փոքր չէր, և այն արհամարհելը աններելի հանցանք էր: Վարդանը խիստ մտահոգ էր: Երբեք ռազմերի դաշտերում նա չէր կանգնել այդպիսի լուրջ մտահոգութեան առաջ: Այնտեղ վտանգ էր եղել ճակատամարտը տանուլ տալու, ընկնելու: Իրանք հանձնառուելի բաներ էին Վարդանի համար: Բայց այստեղ մարտնչումը պալատական խարդավանքների մեջ, սառը զրպարտութունների, շարախոսութունների գեների հանդեպ գտնել զենք, որով հնար լիներ և դիմադրել և ազնիվ մնալ — ահա բուն դժգոհութունը, անգամ սարսափը Վարդանի համար: Մահեղձից Հազկերտի գնդանք հիշեցնող մի

հոգեկան երկընտրանք, — ներքին կոփվ, խոր ինքնասիրություն: Վարդանը անձամբ ծանոթ էր թե Անատոլ գորավարի և թե Ծղկաբերոս Ասորու հետ: Սրանց ուրթերը հեռու չէին Վարդանի ուրթից: Հանդիպումը անխուսափելի էր: Եվ ըստ երևույթին բուզանգացիք ևս հայերի պես չէին կամենում հանդիպել իրար և դժգոհ էին, որ այսպես անակնկալ հանդիպեցին:

Բայց երկու կողմն էլ զգում էր հանդիսման անխուսափելիությունը և անհանդիստ էին:

Մի օր վերջապես լուսադեմին թմբուկները զրնգացին և շեփորները ժղրտացին սուր ու երկար: Վարդանը զարթնեց և դուրս նայեց: Մեծ իրարանցումը ցույց էր տալիս արտակարգ մի դեպք: Սպասավոր լրտեսը, որ միշտ ուրթի դռանն էր քնում, հայտնեց, որ Աթըլը մոտեցել է, պատրաստվում են դիմավորելու նրան:

Հորդան դատարկվեց համարյա: Հոնական զորագնդերը հոսեցին դեպի արևելք՝ դիմավորելու Աթըլին: Մինչև կեսօր դեռ չէր երևում Աթըլը և ահա կեսօրին թմբուկների որոտի, շեփորների կոնչյունների, ծնծղանների, դափների, սրինգների աղմուկով Հորդա մտավ Աթըլը իր մեծ զորարանակով: Առջևից գալիս էր սևադեմ ալեհներ շամանը աշխեստ նժույգ նստած և հետևից քաշում էր գեղազարդ նժույգի մետաքս սանձը: Գա Աթըլի նժույգն էր Ամպհուվանի պատգաբակի մեջ նստած էր Աթըլը՝ հենված կապույտ ասկեթիկած քարձերին: Խաբանի պատգարակը շրջապատված էր ընտրի հեծյալների օղակով: Հետևից գալիս էր մի սպիտակ ուղտ՝ արտասուժոր գեղեցկությամբ: Պատանի մի հոն մետաքսե արկանով քաշում էր նրա սանձը: Ուղտը անբեռն էր և նրա ականջներից ու երկու սապատից քարշ էին գցած դեղին մետաքսի ժապավեններ: Նրա վրա նստած էր աներևույթ աստվածը, որ Աթըլին առաջնորդում էր պատերազմ:

Հորդայի բնակչությունը, որ ընդառաջել էր Աթըլին գիմավորելու՝ ճանապարհի երկու կողմը հնձած արտի պես փոսից գետնին բերանքսիվայր՝ իրավունք շունենալով նայել խաբանին:

Աթըլը ոչ շատ տարեց, ավելի շատ կարճահասակ, թխազեմ գորական էր: Նրա լուսանի աչքերը, շեղ ու նեղ սակայն, նայում էին վայրի ու շար: Նա անտարբեր էր թվում դեպի իրեն ցուցաբերած հլու շերմեռանդ ընդունելությունը: Ավելի շուտ նա ոչ ոքի չէր նայում, այլ մի անորոշ կետի, որ շփոտես հեռաուտաններում

էր, թե մոտիկ մի տեղ: Կատարյալ արհամարհանքը դեպի լայնազանգված բազմութիւնը նրան դարձնում էր ընդմիջտ անհաղորդ, անմատչելի: Երբեմն մի ակնթարթ նա լուսանի հայացքը սևեռում էր հարձակման պատրաստ շարժպիտ շողով:

Աթըլի հետևից տեղահանված, շարժված անտառների թանձրութեամբ երկարածիգ գալիս էր նրա զորքը: Դրանք հեծյալներ էին, փոքրիկ, տգեղ, բայց տոկուն նժույգներին հեծած: Այդ լերկերես, լերկակզակ մարդիկ, կարճ հասակի համեմատ մեծագլուխ, կորովանդամ, կարճոտն, երկարիրան, սևամորթ, շեղակն մարդիկ սարսափելի տպավորութիւն էին թողնում: Նրանք զինված էին տեգերով, նետերով և սրերով, թևներին վահան, օղասպարները հագնեցին:

Նրանց շարքերը երբեմն ընդմիջում էին Հորդայից նրանց դիմավորող զորքերը՝ գրեթե նույն զենքերով:

Սրանց հետևից գալիս էին ծածկավոր սայլերը, ուղտերը, բռնակիր ձիերը հոների ընտանիքներով, բոժոժներով զարդարված ակազեմ, մրկած մորթի կանանցով, որ գնում էին սայլերին նրսած կամ հետիոտն՝ երեխաները մեջքապարկերը գցած:

Ամենից վերջը ձգվում էին ձիերի թաբունները, ուղտերի երամակները և ոչխարի հոտերը:

Այս ամենը այնպես էր ազդում նայողին, կարծես մի աշխարհ ավերվել՝ տեղափոխվում է մի ուրիշ աշխարհ, բերելով իր հետ ավերածութիւն այդ նոր աշխարհին: Այդ ջրհեղեղը, աղետը, սարսափը գալիս էր անվերադարձութեան ծանրութեամբ, ճնշում, ոչնչացնում էր մարդկային կամքը, հոգին: Դա իր հետ բերում էր հուսահատութիւն, մահ:

Թափորը եկավ և կանգ առավ պալատ-ուրթի առջև, ուր ճարպիկ հեծյալները արագ ցած թռան նժույգներից և վազեցին Աթըլին դուրս բերելու պատգարակից: Շամանը սպասեց, ու երբ Աթըլին առան մոտ բերած գահավորակի վրա և բարձր բռնած ներս տարան պալատ՝ նա առաջ ընկավ գնաց ներս: Նրա հետևից ներս գնացին Աթըլի ընդարձակ երկրների արքաները Հորդայի արքայի հետ միասին: Աթըլի գահավորակը դրվեց պալատուրթի մեջտեղ, իսկ արքաները գնացին և կիսաբլուր կանգնեցին նրա մոտ: Ներս մտան Աթըլի զորքերի զորացուփները, որ կանգնեցին նրա դիմաց: Առաջ եկավ շամանը և հայտարարեց, որ հասած վայրը

բախտավոր է: Աթըլը նշան արեց՝ ձեռք կիսովին բարձրացրած՝ և բոլորը ցրվեցին: Աթըլին տարան հանգստյան օթևան պալատին կպած հարկաբաժնում: Ամենքը գնացին հանգստանալու:

Հակառակ Վարդանի ենթադրությունների՝ ոչ միայն հեփթաղների արքան, այլև ինքը Աթըլը հետաքրքրություն ցույց տրվին դեպի հայկական դեսպանությունը: Վարդանին, Արշավիրին, Արտակ Պալունուն և Խորենին առաջնորդեցին Աթըլի մոտ՝ կանխապես հրահանգելով նրանց մեծ խաբանին ներկայանալու կարգը, որ նրանք պարտավոր էին կատարել: Վարդանը երկմտի էր: Մեկ թվում էր թե գործը հաջող կընթանա, մեկ էլ երբ մտածում էր բյուզանդացիների մասին՝ կասկածում էր:

Անցնելով դրանիկների մոտից հայերը մտան պալատ-ուրթը և դռների մոտ ծունկի եկան: Աթըլը աչքերը սրեց Վարդանի վրա, որ բոլորից բարձրահասակ ու ալեհերը լինելով՝ աչքի էր ընկնում: Նա նկատեց, որ պալատական արարողապետը կարգադրեց Վարդանին և մյուս իշխաններին սրերը հանել և հանձնել: Աթըլը ձեռով նշան արեց, որ Վարդանին հարգեն և շունեն զենքը: Ապա երբ Վարդանին յուրայիններով առաջ բերեց արարողապետը և կրկին հրահանգեց ծունկի գալու՝ Աթըլը ասաց.

— Թող նա առաջ գա առանց այդ ծեսի: Հարգենք մարտերում մոխրացած ալիքը այս զորականի, որին յուրայինները ուղարկել են այսքան հեռուները:

Վարդանը առաջ եկավ և խոնարհաբար գլուխ տվեց Աթըլին:

— Ո՞ր ծով ու ցամաքից ես, ո՞ր աշխարհից խս եկել մեր աշխարհը,— հարցրեց Աթըլը:

Վարդանը Սամղազեմբայի միջոցով պատասխանեց.

— Հայոց աշխարհից եմ, Վրկանա և Պոնտական ծով ու ցամաքից: Պարսից արքան, որ մեր ու ձեր թշնամին է՝ ոչնչացնել է կամենում...

— Իրավունք է՝ թե կարողանա,— հեգնեց թե լուրջ ընդհատեց Աթըլը:

— Կդիմադրենք, մեծ խաբան, թույլ չենք տա:

— Իրազուհը է՝ թե կարողանաք,— նույն նշանակով ասաց Աթըլը և ապա սպասելով, թե ինչ կասի Վարդանը՝ հարց տվեց.

— Հիմա ի՞նչ ես որոնում մեր աշխարհում:

— Ես եկել եմ պատերազմի դաշինք կոչելու մեր և ձեր արքայի միջև:

— Դաշինքը սրի ծայրին է, օտա՛ր իշխան: Ունե՞ք սուր:

— Ունենք: Մենք ոչնչացրինք պարսիկ զորագունդը Աղվանքում, եկանք գրավեցինք Ճորա Պահակը:

Վարդանը նոր այգ պահին միայն նկատեց, որ ներս էին բերված նաև բյուզանդական դեսպանները, որ լսում էին իր և Աթըլի խոսքերը: Նա զգաց Անատոլ զորավարի խայթիչ հայացքը և հասկացավ, որ իրենից առաջ Աթըլը ընդունել է բյուզանդացիներին:

Աթըլը նողկալի ժպտաց և նայեց Վարդանին: Բա՛ն հիշեց, թե՛ մի բան գիտեր, որ աստրախուսանք և կառկած էին հարուցում նրա մեջ:

— Ասում են՝ գուք այնպիսի ցեղ եք, որ կռվեցնում եք ամենքին ամենքի դեմ,— ասաց Աթըլը:

Բոլորը կիսաժպիտ նայեցին Վարդանին: Զարախինդ նայեցին բյուզանդացիները՝ զգալով իրենց բանեցրած թույնի հաղող ներգործութունը:

— Կարող է ճշմարիտ լինել այդ աշխարհ է, կպատահի, մեծ խաբան,— պատասխանեց Վարդանը հանգիստ,— բայց ի՞նչ օգուտ մեր ցեղին ամենքի կոխվել ամենքի դեմ՝ երբ նրանք իրար հետ պիտի կռվեն մեր երկրում և մեզ ոտնատակ տան: Հետո՞ ի՞նչ օգուտ ունեն ամենքը կռվելու ամենքի դեմ՝ մեր, մի փոքրիկ ցեղի ցուցմունքով: Ամենքը շունե՛ն իրենց խելքը: Մենակ մե՛նք ունենք խելք...

Անատոլ զորավարը խոնարհութուն արեց Աթըլին:

— Հա՛, ի՞նչ կա,— հարցրեց Աթըլը,— թող խոսի Բյուզանդի մարդը:

— Տեր տիեզերքի: Ամենաողոմածորեն բարեհաճիր հարցնել հայ իշխանին, թե ի՞նչ հաղթութուններ է տարել նա ձեր դեմ պարսից ու ձեր քուչանների կոխվներում...

Աթըլը սպառնազին նայեց Վարդանին:

— Այն հազթութիւնները, որ պարտավոր ենք տանել իբրև հավատարիմ գործավար մի արքայի: — պատասխանեց Վարդանը:

— Իսկ ի՞նչ օգնութիւն գի՞նում է արևի իշխանը Բյուզանդիային իր այդ արքայի դեմ, — հարց տվեց Անատոլ գործավարը:

— Օգնեն, որ ես մղենք այդ ապերախտ արքայի բռնակալ հարձակումները մեր երկրի դեմ, — պատասխանեց Վարդանը: Եվ հանկարծ բարձրացրեց ձայնը և դիմեց Աթըլին:

— Ամենաողորմածորեն հարց ասուր Բյուզանդ իշխանին, մեծդ խաբան, ինչո՞ւ Բյուզանդիան մերժեց մեր օգնութիւն կոչը: Ի՞նչ դաշինք ունի Բյուզանդիան Երանի հետ ձեր բաշանների գեժօ ինչո՞ւ նրանց է իրավունք՝ բարեկամներ որոնել իրենց թշնամիների դեմ, իսկ մեզ, մի բուռ ժողովրդի, արգելված լինի այդ:

Աթըլը մտածում էր: Հետո հանդարտ ասաց.

— Ամենքն իրավունք ունեն: Ինչ որ կարող են: Իսկ դուք ի՞նչ կարող եք պարսից դեմ ու մեզ հետ:

— Մենք կավերենք ճորա Պահակը, թող ձեք գործը լցվի այդտեղից Երան:

Աթըլը կրկին մտածեց: Նրան ըստ երևույթին շատ ավելի մեծ մտքեր ու հոգսեր էին գրադեցնում: Նա հարցրեց.

— Կա՞ն Հիմա աստ ինձ ազնվութեն: — Եթե ես կամենամ Բյուզանդիա գնալ նրանց արքային հյար՝ կա՞ն անասապահ ձեր երկրի վրայո՞՞ք:

Անատոլ գործավարը գունատվեց: Այդ պաշտատեան շարքը գերագրգիռ հետաքրքրութեամբ լարվեց:

— Կա ճանապարհ, — պատասխանեց Վարդանը ոչ պակաս խռովյալ հոգով, — բայց միայն գնալուս Վերապարձ շխա: Քեզ կհհհհհհհհհհ հանդիպի քա թիկունքում քո պատճառած սովը: Ծակ ձեռքը շատ է երկար:

— Բարի, — ասաց Աթըլը, — մեր Հարդայի արքան կգա ձեր երկիրը ձեզ օգնութիւն պարսիկների դեմ:

— Կհհհհհհհհհհ կոհեք դաշինք: Մենք մեր պարաքը պիտի կատարենք, — ասաց Վարդանը:

— Կոհեք դաշինք, եթե հավատում ես դաշինքին, — ծիծաղեց Աթըլը, — ահա դաշինք ունենք մեր աշխարհի հողմերի հետ, որ քշում են սովազը, սովազն էլ մեզ, մենք էլ կամ ձեզ կամ Բյու-

զանդին: Ամենքը ամենքի թշնամին են, հա', հա', հա': Ապա՞: Սենք էլ ունենք մեր թշնամին. ամենաուժեղից ամենաուժեղը: Ավազը, նա էլ մեզ է դուրս անում: Գնա՛, դաշինք կոիր հետը: Բարի, թող մեծ շամանը մեր ճանապարհը գծի կամ Պոնտոսի հյուսիսով կամ հարավով:

Աթըլը ունքերը կիտեց: Արարողապետը մոտեցավ Վարդանին, և գլուխ տալով հասկացրեց, որ ընդունելութունը վերջացավ: Վարդանը և մյուս իշխանները խոնարհութուն արին Աթըլին և ընկրկելով ետ-ետ՝ դուրս ելան:

— Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեր դաշինքին հողմերի ու ավազի հետ,— քմծիծաղեց Վարդանը, երբ գնում էին իրենց ուրթը:

Հորդայի արքան դուրս եկավ մի շատ համեստ և խելացի մարդ: Նա հրավիրեց Վարդանին նստել իր դիմաց ասեղնագործ թաղիքին, ինչպես և ինքը նստել էր նույնպիսի թաղիքին: Հոգսերի և կյանքի դառն փորձի կնիքը թախծալի մի սովեր էր դրել նրա դեմքին: Նա Վարդանի հետ դաշինքը կոեց իբրև առօրյա կյանքի մի ձեռնարկում: Դաշինքի պայմանն էր. Վարդանը քանդում է Ճորա Պահակը և ճանապարհ է տալիս հոններին մտնելու պարսկական գավառները: Վարդանը պայման դրեց, որ գործի հաջողության համար հոնները հարձակվեն պարսկական զորքերի վրա և ոչ թե զբաղվեն ասպատակութուններով և բնակչության կոզուպուտով: Միաժամ այլ պայման, որ հոնները շին մտնի Աղվանք և Վրաստան: Ապա վերջին պայման, որ հոնները առայժմ կվարեն մանր հետախուզական կոիվներ և զորք կգումարեն գլխավոր ճակատամարտի Ֆամար և կճակատեն հայերի հետ միաժամ: Հոն արքան համաձայնվեց. միայն շեշտեց այն հանգամանքը, որ իր զորքը զորք չի դառնա՝ եթե ասպատակութուն և ավարառութուն չլինի:

— Դա մեր ապրուստն է,— ասաց արքան:

— Դո՛ւք գիտեք,— ասաց Վարդանը,— բայց ավարառութունն ու ասպատակութունը քայքայում է զորքը:

— Ո՛չ մեր զորքը: Ընդհակառակը՝ այդ է, որ ստեղծում է և զորացնում մեր զորքը,— բացատրեց արքան հոգածու և լուրջ:

Դաշինքի կողմը զարմացրեց Վարդանին: Դա շատ պարզ մի գործողություն էր հոն արքայի կողմից — նա բերել տվեց մի թաս ջուր և խմելով դրանից՝ առաջարկեց խմել նաև Վարդանին նույն թասից:

Իսկ երբ Վարդանը վստահություն ներշնչելու համար հանեց իր ծոցի փոքրիկ ավետարանը, որի վրա երգվեց հավատարիմ կատարել դաշինքի պահանջները՝ հոն արքան ցանկություն հայտնեց, որ ինքն էլ կերգվի ավետարանի վրա՝ Վարդանը ոչ փոքր զարմանքով մեկնեց ավետարանը արքային, որը երգվեց նրա վրա:

Այնուհետև արքան պահեց Վարդանին և մյուս դեսպաններին իր մոտ հացկերույթի: Կերակուրների տեսակը՝ որսի միսը՝ ձիերի մեջքի վրա թամբով ծեծած՝ տաքացրած, կումիսն ու կաթնամթերքը, մոխրի մեջ եփած հացն ու պարզ մատուցումները թեև ոսկի ամանեղենների մեջ և հանգիստ զրույցը Վարդանի առջև նկարում էր աստանդական քոչվորի վայրենի կենցաղ ապրող մի նահապետական արքա, որ չի էլ իմանում որն է իր հայրենիքը: Արքան պատմեց, որ իրենք եկել են «արևելյան երկնքի տակից», որ ինքը հիշում է իր հոր պատմած իրենց արոտավայրերի մասին «ավելի արևելյան երկնքի տակ»:

— Հիմա Երկնայինը ճանապարհ է բաց անժամ արևմտյան երկինքների տակ, — ասաց արքան:

Վարդանը լսում էր սարսափներով հղի այդ խոսքերը:

— Ապրուստը սղում է օրեցօր, — ասաց արքան, — ցեղերը ոչնչանում են արևելքում, արոտները խլելով ավազից ու իրարից: Գուրս են բշտում իրար, դեպի արևմուտք: Եվ ով այստեղ ամենաուժեղն է թվում, որ առաջ է ընկած դեպի արևմուտք տանող ուղիների վրա՝ ամենաթույլ հալածվածն է արևելքից:

— Իսկ մեծ խաբանը, — հարցրեց Վարդանը:

— Երկնայինը միակն է, որ իր ձեռն է առել արևելքն ու արևմուտքը և զսպում է ցեղերին:

Վարդանը կամեցավ իմանալ, թե ինչով վերջացավ բյուզանդացիների բանակցությունները: Արքան ժպտաց թթի տակ:

— Ինչո՞ւ պիտի վերջանա մի բան, որ նոր պիտի սկսվի: Նրանք ուզում են այստեղ կռել դաշինք բարեկամության: Երկնայինն ասաց, որ նա դաշինք կկռի Բյուզանդիա, կայսեր պալատում:

Վարդանը նկատեց, որ արքան այնքան էլ պարզամիտ չէ, որ ունի կռվող և արշավող ցեղերին հատուկ խորամանկութուն: Ուստի և կանխեց նրան:

— Մենք կռնք մեր դաշինքը այստեղ: Իսկույն հենց որ մեր ճակատամարտն սկսվեց պարսիկների դեմ, ես կբռնդեմ Ճորա Պահակը, և դա կլինի իմ կատարումը: Իսկ դուք կկատարեք՝ երբ ձեզ իմաց կտամ սուրհանդակի միջոցով: Եվ դուք ճակատամարտի օրերին կհարձակվեք Փայտակարան:

Արքան վստահության հայացքով նայեց Վարդանին և ասաց.

— Դու զորքի մարդ ես և քաջ մարդ: Իսկ քաջ մարդուն կարելի է օգնել: Կխուժենք Փայտակարան՝ հենց որ ճակատամարտն սկսվի: Սկսի՛ր, սկսի՛ր, — նայեց Վարդանին և կրկին, — հա՛, հա՛, սկսի՛ր, — կարծես խաղ էր սկսելու Վարդանը:

Արքան կանչեց Ճորա Պահակ ուղարկելիք զորավարին: Սա եկավ և չորեք ուրթի մուտքի մեջ: Արքան ձեռով նշան արեց նրան գալ և կանգնել մի փոքր հեռու իրենից: Զորավարը կանգնեց ձեռները փոթին:

— Սա է այն զորավար իշխանը, — ցույց տալով Վարդանի վրա ասաց արքան, — որի հետ պիտի պատերազմես պարսիկների դեմ:

Հոն զորավարը հանդուգն ու սուր նայեց Վարդանին: Խենթ ուրախությունը և տափաստանային վայրի ազատության և արշավների, ասպատակումների միտող կիրքը նրա մեջ եռացնում էին անսանձելի մի քրքիչ, բայց նա դժվարությամբ թե ինչ՝ զբաղեց և թաքուն ժպտաց: Երբ արքան հաղորդեց նրան Ճորա Պահակում նրա անելիքը՝ նա կարմրեց, հարբեց: Արքան մտնրամտն հրահանգեց Պարսկաստանի արշավը և ապա Վարդանի հետ լրացուցիչ կազմելով՝ դաշինքի իրագործման պայմաններն ու անելիքների ծրագիրը:

Հետևյալ օրը Վարդանին արձակեց Հորդայի արքան: Նա ճանապարհ ընկավ հոն զորքերի զորավար Քոյաբուսի հետ:

Վարդանը Հորդայից դուրս եկավ ծանր զգացմունքներով, ավելի ծանր քան Հազկերտի զնդանում: Ի՞նչն էր պատճառը, նա դեռ առաջին պահին լավ չէր պարզում իր համար: Զէ՞ որ նա այստեղ նվաճեց մի բավական ուժեղ դաշնակից՝ պարսկական արհավիրքի դեմ: Ի՞նչն էր դառնացնում նրան այստեղ ավելի: Նա

բարձր պահեց իր ժողովրդի պատիվը, նա գնահին չզարկեց իր պատիվն ու ինքնապիտոյունը: Ուրեմն ինչո՞ւ ծանրացավ նրա հոգու վրա Հորդայի այս ձեռնարկը: Սակայն երբ նա հիշում էր իր և Անատոլի զորավարի վեճը Աթլի առջև՝ նվաստացում էր ըզգում, որ ինքը կարիքի ստիպմամբ Անատոլի դեմ գործ էր անում համարյա նրա գործած գնեքը: Թշնամական մերկացումը:

Հասնելով Ճորա Պահակ՝ Վարդանը հրաման արձակեց ափերի, քերպը: Հոները, աղվաճները և հայ գինձորները մեծ դժվարությամբ ափերեցին գլխավոր մուտքերն ու կարեւոր աշտարակները:

Վերջացնելով գործը՝ Վարդանը կապի համար մտերամասն պայմանավորվեց հոն զորավարի հետ և ճանապարհ ընկավ դեպի Հայաստան, ավելի ճիշտը՝ վաղեց: Շտապում էր.— Վատեկի ապստամբությունը գերաճում էր, դառնում նվաճումն, հասնում էր արհավիրքը — պարսից զորաբանակը:

— Սկսվե՞ց էլի հետույքները թամբի վրա ծեծել տալը, — մրթմրթաց Արշավիրը, — տեղնարկելով Վարդանի արագ արշավի հարկադրանքը, — հիմա կհանի՞ հոգիներս օրական չգիտեմ քանի փարսախ... Քուշանների դայլի վարզն է՝ հաշտեցված: Կարդան մամիկոնյանի վարզը շե՛ն տեսել...

Ճանապարհորդները Աղվանից դաշտավայրերում հանդիպելով Վարդանի զորագնդին՝ ապշած կանգնում էին և երկար նայում նրա հեռեկեց՝ շհասկանալով, թե սա ի՞նչ խեղապար վազք է, անող զոք թե՛ դեպի նժույգները և թե՛ դեպի հեծյալները:

— Ասում է՝ զգամի՛ր թշնամու ուժերը ծովի շուրջը: Ահա ես էլ զամել եմ: Բայց զամվել եմ նաև ե՛ս, — դաճառափում էր Արտակ Մոկացը, երբ երեկոյան Զոհրակը մտավ նրա օթեանը՝ Ողտկան ամրոցում, — սրա վե՛րջը...

Զոհրակը լուռ նայեց նրան:

— Ահագին ուժեր՝ Մամիկոնեից, Մոկաց, Արծրունյաց՝ կազմել նստեցրել եմ այստեղ, մինչ այնտեղ Արտաշատում վատափյանք սպառնում են դավաճանել, — շարունակեց նա:

— Սովի շուրջն էլ հանգիստ չէ: Ռշտունյաց նախարարը դա՞րան է մտել իր աշխարհում, Խորխոռունյացն էլ Արտաշատից է նյութում դավը... Ի՞նչ է շարժվում խավարում՝ չգիտես...

— Մի քանի սեպուհներ Ռշտունիքում ու Խորխոռունիքում քաշել եմ մեր ուխտի մեջ, տեսնեմ, նրանց ձեռքով զուցե ապահովեմ ժովի շուրջը, իսկ ինքս մեր զորագնդերով հասնեմ Ատոմին:

— Բայց երբ հայրիկը մի լա՛վ կշարդի Սերուխտին, — առանձին հպարտությամբ ասաց Զոհրակը, — դրանց խելքի կբերի:

— Հենց հակառակը: Ավելի եռանդով կպատրաստվեն:

Զոհրակը նստեց պատուհանի գոգի մոտ և հայացքը նետեց դեպի Ռշտունյաց լեռները, որ հագիվ էին կապուտակում հորիզոններում ձուլված:

Այնտեղ գնացել սուզվել էր մի էակ, որի հմայքը նա ճաշակեց վերջին վայրկյանին... Ի՞նչ է անում նա, ի՞նչ է խորհում, ի՞նչ է զգում...

Զոհրակը թախծեց այն մեղմ քաղցրությամբ, որ ավելի է թաքցնում մաշելու իր ուժգնությունը: Զոհրակը տեսնում էր մի անգամ ևս գոնե հանդիպել նրան, փոխանակել այս անգամ արդեն ուրիշ զգացմունքով լի հայացքները: Եվ Զոհրակին մաշում էր մի հարց. ինչո՞ւ էր Աստղիկը շարունակ իրեն նայում, ինչո՞ւ էր աղաչում անխոս, հայացքով շոյում, խեղճանում... Եվ ինչո՞ւ վերջին ժամին, ժամանման հանդիսավոր պահին խզեց այդ հոգեկան կապը, շնայեց մի անգամ գեթ... Հպա՛րտ է, վիրավորվե՛ց, թե՛ ոչինչ էլ չունեիր սրտի մեջ, նայում էր իրեն անգիտակ, անմիտում...

Զոհրակը տխուր ու մեղմ հառաչեց: Արտակը, որ ոչինչ չէր հասկանում նրա ներկա հոգեվիճակից՝ հագիվ հետաքրքրվեց նրանով:

Ավելի երջանիկ հոգեվիճակում չէր նաև ինքը: Ծիշտ է՛ նա Արտակ Ռշտունու և Գեղեոնի գժտության սարսափելի հետևանքը չէր երևակայում, սպասում, բայց գուշակում էր գոնե անհաճո, թերևս մի փոքր ծանր ընտանեկան փոթորիկ, որ ծանր պիտի ազդեր Անահիտին: Եվ ապա Արտակին մաշում էր իր սիրեցյալի կարոտը... Բայց միաժամ անհանգստացնում էր նրան երկրի տազնապալի վիճակը, Սպարապետի զորական հանձնարարություն:

ներ՝ հսկել և կազմել Բզնունչաց ժովի շրջակա նախարարական՝ զորքերից կորիզներ արքունական զորքի համար, որ պիտի աճեր, մեծանար, դառնար գալիք արհամիրքի դիմադիր ուժը ողջ երկրի կողմից:

Այդ հոգսերը ամենեկին չէին բռնում Արտակի հոգեկան տարակուսանքների և քնքշանքների հետ: Այլևս հանցանք էր սրանից ավելի զբաղվելու իր անձնական բախտով: Հայրենիքը նրան էր նայում բյուրավոր կշտամբող հայացքներով և սպասում, որ նա ցույց տար, հայտնի պարզեպարզ՝ պիտի ապրե՞ն նրանք, թե՞ պիտի ոչնչանան...

Այս ծանր մտքերով տարված՝ երկու երիտասարդները շնկատեցին իրենց լուսթյունը և շհետաքրքրվեցին իմանալու, թե ինչ տազնապ է լսելիքում ամեն մեկին:

— Ազատվե՞նք այս դամվածությունից, — ասաց Արտակը վճռական, — գնանք Խորխոռունիք, Ռշտունիք, ոտքի հանենք մեզ համակիր սեպուհների քանի նրանց նախարարները չեն բացահայտվել իբրև թշնամի և չեն կանգնել մեր դեմ:

— Բայց հարկ էր մեր զորագնդերը պատրաստ պահել, — ասաց Զոհրակը:

— Ես դա արել եմ վաղուց: Վճռել ենք Տարոնի, մեր՝ Մոկաց, և Արծրունիքի սեպուհների հետ: Վճռական օրը անսպասելի հանդես կգանք և կզսպենք մեր թշնամիներին:

Արտակը վեր կացավ տեղից և գլուխն օրորելով, մտահոգ տեսքով դեպի պատուհանը:

— Ժա՛մ է, ժա՛մ է, ժա՛մ է: Հենց վաղվանի՛ց: Ճանապարհ կընկնենք:

— Առաջ ո՞ր աշխարհը, — հարցրեց Զոհրակը սրտատրոփ:

— Ռշտունիք... — ասաց Արտակը՝ հազիվ զսպելով մատնիչ ժպիտը երջանիկ մարդու աչքերին:

Զոհրակի կուրծքը ուռեց հուզմունքից:

Մեկի լիակատար երջանկությունը, մյուսի երազական, անիրական բաղձանքը մղում էր առանձնություն և անբյուրանքի: Ուստի և Զոհրակը հեռացավ իր օթևանը, Արտակն էլ չպահեց նրան:

Առանձնանալով իր օթևանը՝ Զոհրակը զգեստով պառկեց անկողնին և աչքերը հառած առաստաղին սկսեց երևակայել իրենց ճամփորդությունը Ռշտունիք և Բզնունչաց ժովի աշխարհները.

գորական ձեռնարկները, հայրենական պատերազմի պատրաստությունները, սխրագործության առիթները և սրանց հետ շարունակ զգալի մեկի հոգեթոշիչ հայացքը, սրտի բարակ քաղցրամաշուկը...

Եվ ինչպես լինում է նման դեպքերում, երբ մի էակ շկար ու ոչինչ էր՝ հիմա եղավ ու դառավ ամեն ինչ, և ինչպես լինում է նման դեպքերում, երբ շես իմանում, թե ինչպես արագ, անտարբեր հեռուներից անցար մտերմագին սրտակցության, Զոհրակն սկսեց տառապել այն զգացումով, որ մարդ ինքն է կամավոր թեժացնում սրտում, բայց և երբ էլ փորձում է նրանից փախչել՝ զգում է նրա կաշկանդիչ թեթև... պողպատը:

Արտակը զբաղված էր Բաղդասար սեպուհի հետ ավելի ծանրակշիռ գործով: Մամիկոնյան բուն զորագունդը համալրված էր և պատրաստ մարտական գործողությունների: Արտակը բավական ջանքեր թափել էր դրանում, ուստի և խնամքով ու հոգածու խոսում էր սեպուհի հետ:

— Ռշտունյաց նախարարը լրտեսներ ուղարկած կլինի և կուղարկի էլ: Միշտ խաբել տարբեր վիճակներ ցույց տալով: Բայց զլխավորը, որ եթե տազնապի ձայն լսես և ես ազդանշան ուղարկեմ՝ ողջ զորագունդը կհանես Ռշտունյաց սահման՝ զորախաղի պատրվակով և կսպասես հետագա հրամանի:

— Հրամանդ,— ասաց Բաղդասար սեպուհը՝ Արտակի հրամանները ընդունելով իբրև Սպարապետից եկած:

Հեռեկայ օրը, առավոտ վաղ Արտակն ու Զոհրակը թիկնապահների ուժեղացրած խմբով և մի հիսնյակ զինվորով ճանապարհ ընկան Ռշտունիք:

Պարզ աշնան օր էր. ոչ այնքան ջերմ, բայց և ոչ ցուրտ, արևը պահում էր հաճելի ջերմություն: Օդը ազնիվ գինու պես հաճելի արբեցնում էր: Ծանապարհը մաքուր ավլածի պես էր, հարթ ու կոկ և ձիարշավի էր դրդում:

Երիտասարդ իշխանները ուրախ էին ինչպես տոնախմբության գնացող անհոգ հանդիսատեսներ: Զորական հոգսերը մի առժամ կարծես մոռացվել էին: Երիտասարդ կազմվածքը, արևի անուշ ջերմությունը, սիրող սրտի քաղցր ճմլանքը, կենարար օդը մղում էին ուրախության, կյանքի վայելքի:

Պակաս ուրախ չէին և թիկնապահներն ու զինվորները: Առհասարակ Վարդանի և նրա խստաբարո սեպուհների հետ իրենց լուռ ու զգաստ պահող այս երիտասարդները մի փոքր ազատ էին զգում իրենց պես երիտասարդ իշխանների հետ: Երբեմն լավում էր ճնշված քրքջոց: Ինչ-որ մեկին ձեռ էին առել:

— Հա, ի՞նչ կա,— ետ նայեց Զոհրակը նրանց կողմը:

Այնտեղ լռեցին և լարվեցին:

— Ամեն բան կարգին է, իշխանիկ,— զեկուցեց նրանց ավագը՝ Ալեքսիանոսը, մի փոքր առաջ մղվելով:

Հասան մի աղբյուրի: Արտակը դադար հրամայեց: Անմիջապես գորգ փռեցին աղբյուրի գլխին, նախաճաշ բացին, և իշխանները նստեցին: Գինի խմեցին, որ ավելի թեժացրեց նրանց տրամադրութունը: Զինվորները ուրախ, զգուշ զրուցում էին և նախաճաշում: Բայց հանկարծ մի քրքջոց կրկին պայթեց ակամա, որին հետևեց Ալեքսիանոս ավագի նկատողութունը: Զինվորները լռեցին:

— Ավագ, ի՞նչ է պատահել այնտեղ,— հարցրեց Զոհրակը ուրախ նայելով զինվորների կողմը:

Ալեքսիանոսն առաջ եկավ:

— Հիմարներ են, իշխանիկ, ձեռ են առնում Մաղբոսին:

— Առա՛ջ եկեք, զինվորներ՛ր,— հրամայեց Զոհրակը:

Զինվորներն առաջ եկան ու կանգնեցին՝ զուսպ հայացքները հռոտելով իշխաններին:

— Ասացե՛ք, ի՞նչ է պատահել: Ո՞րն է Մաղբոսը:

Առաջ եկավ խիստ լրջոճ, խաժ աչքերը շոճ մի զինվոր:

— Ի՞նչ են ուզում քեզանից,— հարցրեց Զոհրակը:

Մաղբոսը սուր նայեց Զոհրակին և ուղիղ ձգվելով բարձր ասաց.

— Ոչինչ չեն ուզում, իշխանիկ:

— Մի՛ ստիր: Ավագ, դու ասա, ինչո՞ւ են սրան ձեռ առնում:— Ալեքսիանոս ավագը ճմլվեց մի փոքր և ասաց.

— Բաներ է պատմում, իշխանիկ:

— Թող մեզ համար էլ պատմի:

Մի զինվոր համարձակվեց բացատրել.

— Այնպիսի բաներ է պատմում, որ մենակ դրանք են ճշմարիտ, մնացածը ինչ որ կա աշխարհքում՝ սուտ է:

Զինվորները մեղմ ծիծաղեցին: Իսկ Մաղքոսը լուրջ աչքերը շոած նայում էր՝ ձգված պատիվ տալով:

— Պատմիր այդ ճշմարիտ բաներից մեկը:

Մաղքոսը հազաց և բարձր ձայնով, լուրջ սկսեց.

— Մի տարի անցնում էի կանաչ արտով: Տեսնեմ՝ մի կա-
բավ: Զեռիս բան չկար՝ հանեցի մաշիկս ու նետեցի վրան: Հեռու
չէր, չորս հինգ բայլ: Նետեցի ու մտիկ տվի՝ ո՛չ թռչուն, ո՛չ մա-
շիկ: Բա՛հ: Թռչունը կորավ. ապա մաշի՛կս: Շատ փնտրեցի, շատ
մտածեցի՝ չկար ու չկար: Հենց կորավ ու կորավ: Ես էլ մի մաշի-
կով ման էի գալիս: Հետևյալ տարին, Նաբուգոդոնոսոր ընկերոջս
հետ գնացել էի Եգիպտոս ման գալու: Փողոցով անցնելիս տես-
նենք մի տաճար շուկայի մեջտեղ: Ասում եմ, ա՛յ Նաբուգոդոնո-
սոր, տաճարը շուկայի մեջտեղ ի՞նչ գործ ունի: Նաբուգոդոնոսո-
րը թե՛ հա՛, է՛: Հարցրինք մի եգիպտացու՝ ասաց՝ երկնքից մի
մաշիկ ընկավ շուկայի մեջտեղ, ամոթ չի՞նի ասել՝ միզելու տեղը,
մաքրեցի՞նք տաճար շի՛նեցի՞նք, քանի որ մաշիկը սուրբ էր, եր-
կընքից ընկած: Գնանք տեսնենք, ասում եմ Նաբուգոդոնոսորին:
Նաբուգոդոնոսորը թե՛ բան չունե՛ս: Զէ՛, գնանք: Գնացինք, քուր-
մը ասաց՝ մաշիկներդ հանեք՝ հետո մտեք տաճար: Հանեցի՞նք,
մտանք: Նայում ենք: Մեկ էլ ես նայեմ ի՞նչ տեսնեմ, մաշի՛կս...
Ասում եմ՝ Նաբուգոդոնոսոր, հրե՛ն իմ մաշիկը: Ո՞նց թե: Ա՛յ,
ասում եմ, մի ընկերը նա, մի ընկերն էլ իմ ձեռին: Նաբուգոդո-
նոսորը թե՛ Մաղքոս, ճշմարիտ ես ասում: Ճշմարիտը ճշմարիտ՝
բայց ո՞նց է մաշիկս ընկել Եգիպտոս: Զենք կարողանում գլուխ
հանել: Քուրմին ասում եմ՝ կարավանը գցած չի՞նի՞ երկնքից:
եե՛նթ ես, ի՞նչ ես, կարավանը երկնքում ի՞նչ գործ ունի: Մարդ
կլի՛նի բերած, ասում եմ. սա Հայոց աշխարհի մաշիկ է ու ահա
դրա ընկերն էլ ձեռիս: Բա՛հ, քուրմը աչքերը շոեց, ու շոեց մա-
շիկս առաջին, աղոթք է անում: Շվարել ենք, մնացել: Հենց այդ
պահին. ներս մտավ Եգիպտոսի թագավորը թագուհու և իր ազըր-
կա հետ: Ա՛յ քուրմ, ասում է, ի՞նչ բանի ես՝ քուրմը թե՛ այսպես
բան: Տեսնեմ՝ է՛լ թագավոր, թագուհի, ա՛ղջիկ, պալատական-
նե՛ր առջև շոբած աղոթում են: Ա՛յ տղա, Նաբուգոդոնոսոր,
ո՞նց անենք. սա լա՛վ եղավ, թե՛ վատ: Ես ասում եմ՝ փորձանք
է, նա թե՛ բախտ է: Տեսնեմ թագավորն աչքով արեց քուրմերին:
Քուրմերն եկան ինձ բռնեցին տարան սեղանը նստեցրին: Ասացի՛

ես գնում եմ, նրանք թե՛ պրծավ, դու մեր աստվածն ես, պիտի մնաս, որ քեզ պաշտենք: Ասի՝ ձե՛ն քաշեք, ա՛յ թուրմեր: Չէ՛, լսել չեն ուզում: Ա՛յ տղա, Նարուզողոնոսոր, ասում եմ, քաշենք սայլերս: Նա թե՛ սպասի՛ր մի տեսնենք: Այս խոսքի վրա քրմապետը ականջիս փսփսում է. կա՛ց տաճարում, համ աստված կը դառնաս, համ էլ թագավորի միտքը ծուռ է՝ աղչիկն ուզում է քեզ տալ ու քեզ պահել տաճարում: Նարուզողոնոսորը ասաց. փորձանք է, Մաղքոս, ճղենք: Ես էլ մտածեցի, որ ինքս հայ քրիստոնյա, ի՛նչ գործ օւնեմ կռակաշտ եգիպտացիների հետ: **Քրեցիք կրկնե՞րիս, նստեցի՞ք մաշիկիս, մի հատ փշեցի վրան ու «շշյո՛ւտ» եկանք ընկանք ցորենի խոզանը: Որ նայեցի կաքավի թռած տեղը՝ նոր գլխի ընկա, որ մաշիկս ընկած է եղել կաքավի վրան, կաքավը թոցրել տարել է Եգիպտոս, մնացածն էլ ոնց որ պատմեցի:**

Մաղքոսը լոնց ու անշարժ լուրջ հայացքը գամեց Ձոհրակի աչքերի մեջ:

— Այնպես որ՝ ինչ որ պատմեցիր՝ հենց ճշմարի՛տ ճշմարի՛տ էր, — կատակ լրջությամբ հարցրեց Արտակը Մաղքոսին:

— Ամենաճշմարի՛տ, տեր նախարար իշխան Մոկաց, — գոչեց արագ-արագ խիստ լուրջ ու միամիտ արտահայտությամբ և զինվորի պաշտոնական ձայնով Մաղքոսը առանց աչքերը ճպելու: Միծազից թուլացան:

— Ուրի՛շ, — հարցրեց Ձոհրակը զվարճացած, — մեկն էլ ասա:

Մաղքոսը անշարժ նայելով մի կետի՛ պատմեց.

— Բանը այսպես եղավ: Խորխոռունիքից սեպուհ էր եկել մեր զորագունդը և մեր սեպուհներին պատմում էր, որ ինքը մի փարսախի վրա ծառին նետով կխփի: Մեր սեպուհն ասաց՝ դա ի՛նչ է. մեր զինվորներից մեկը ավելի հեռուն կխփի: Վեճ եղավ: Ինձ կանչեցին: Ինչքա՛ն հեռու կխփես: Ասացի՝ Տարոնից մինչև Ռշտունիք: Չհավատաց ու ծիծաղեց վրաս՝ դե՛, ասաց, խփի՛ տեսնենք: Ես վերցրի նետը, ասացի՝ տեսնո՛ւմ ես Ռշտունիքի անտառի ծայրի ծառը: Ասաց՝ չեմ տեսնում: Ասացի՝ ես տեսնում եմ: Ասաց՝ լավ. ի՛նչ կարող ես անել: Ասացի յոթը նետ կնետեմ, յոթն էլ կկպցնեմ: Կպցրո՛ւ: Վերցրի յոթը նետ նետեցի: Ասացի՛

տեսա՞ր: Ասում է՝ ի՞նչ տեսնեմ, ո՞ր է ծառը: Ասացի՝ գնանք: Նստեցինք նժույգ, մի օր գնացինք, հասանք ծառին: Նայեցինք՝ ծառի բնին մի ծակ: Ասում է՝ ո՞վ գիտե ո՞ւմ նետն է պատահական դիպել, սա քոնը չէ, ու մեկ էլ որ՝ մնացած վեցը ո՞ր է: Ծա էլ շմեցի: Ասացի՝ մեկ լավ նայեմ: Նայեցի ծառի հետևի հաստ ծառի մեջ մի նետի պոչ: Քաշեցի՝ մեկն էլ երևաց: Կտրեւ տվի ծառը: Վեց նետն էլ իրար հետևից միևնույն ծակի մեջ: Վա՛յ, սասցի, տես իրար հետևից ուղիղ մի տեղի են դիպել, ծակել ու իրար հետև շարվել՝ ինչպես շամփուրի վրա: Մենակ՝ առաջին նետը մի քիչ կպած էր երկրորդ նետին, այն էլ առաջին թափիցս էր, թե չէ՝ բոլոր վեցն էլ իրար հետևից կեսկես ճկունաշափ հեռու էին նստել:

— Դա էլ հենց այդպես ճշմարիտ, ճշմարի՞տ,— հարցրեց Զոհրակը:

— Ծշմարիտ, ճշմարիտ,— հաստատեց Մաղքոսը առանց աչքերը ճպելու նայելով Զոհրակին, և կանգնելով խիստ լաթք ու միամիտ արտահայտությամբ:

Արտակը բարձր քրքջաց.

— Լավ, սեպուհը տեսավ այդ բոլորը, ի՞նչ ասաց,— հարցրեց Զոհրակը:

— Սեպուհն ասաց՝ հիմի էլ ես կնետեմ նետը: Մենակ՝ ասաց՝ գլխներիս խնձոր դնենք, իրար խնձորի խփենք: Տեսա, որ սեպուհիս արդեն դիպել է, ասացի՝ հրամանք ես, խփենք: Համաձայնեցի, մենակ գիտեմ, որ նա ուզում է ինձ խփել: Խնձորները դրինք գլխներիս, կանգնեցինք մի փարսախ: Ու նետում ենք: Ամեն անգամ՝ որ նա նետում է՝ ձեռաց ես նետով խփում եմ նրա նետի ծայրին, վայր եմ գցում: Նա շի տեսնում: Խփում ենք, խփում ենք՝ խնձորները իրենց տեղումն են: Սեպուհը բարկացավ, վազեց եկավ, սա ի՞նչ բան է, ահա խնձորս ասում է: Ծա էլ ցույց եմ տալիս իմը: Երկուսն էլ անվնաս: Սա ի՞նչ բան է, գոտում է: Ասում եմ՝ հրամանք քեզ, սեպուհ, երկուսս էլ նշան խփող չենք:

Արտակը փորը բռնած թուլացավ ընկավ խոտի վրա: Զինվորները սիրտ առան և ծիծաղեցին բարձրաձայն: Ոչ մի թե՛ղ չխաղաց Մաղքոսի լուրջ միամիտ դեմքին:

— Ապրես, գնա տեղդ:

— Յառա եմ հրամանիդ և պատրաստ եմ պաշտպանութիւնս Աշխարհին հայոց մինչև վերջին կաթիլս արյանս,— արագ շարեց իրար հետեից Մաղքոսը:

— Դե,— խեթեց Մաղքոսին Ալեքսիանոս ավագը, որին զուր չէր գալիս երիտասարդ իշխանների «երես տալը» զինվորին և այդքան ուսմականալը, որ նա նկատում էր վերջին ժամանակները Արտակի մեջ: Թեև նա սովոր էր այդ տեսնել Վարդանի մոտ և ընդհանրապես Մամիկոնյան ամբոցում:

Մաղքոսը գլուխ տվեց, շուռ եկավ արագ և արագ ու լայն քայլերով գնաց մտավ զինվորների խմբի մեջ:

Արտակը դեռ վիսվխում էր ծիծաղից:

— Դե՛, ճանապարհ,— մի փոքր հետո հրամայեց Զոհրակը: Զորախումբը ուրախ զվարթ նստեց նժույգ: Կուշտ կերած նրժույգները սանձերն էին ծամում: Զոհրակի «վիշապը» պսպղացնելով աչքերի ճերմակուցը՝ խենթանում էր ուժից, սլացք էր պահանջում: Արտակը հիացավ նժույգի հպարտ կազմվածքից ու կոքից:

— Ապա՞,— հրամայեց նա ետ նայելով և թեքվելով առաջ խթեց իր նժույգը:

Զորախումբը պոկվեց լարերից պրծած նետերի պես: Նժույգների ոտնատրոփը, ինչպես քարեկարկուտի կոտորակաձայն փշրվեց ճանապարհի վրա հետեից շաղ տալով ձայնը: Արտակ, Զոհրակ, զինի, նժույգ, Անահիտ, Աստղիկ, արև, առողջութիւնս խենթացում, Ալեքսիանոս ավագի հպարտութիւնը, երբ տակից նայում էր իր «սատանի ճուտերին», զինվորների հաճույքը նժույգի թափից... Ամեն ինչ կար այդ երիտասարդական ավյունի մեջ: Աչքերը շողացնելով դեպի Ռշտունիք էին նայում երկու սիրահար իշխանները: Հետեից թիկնապահները հպարտորեն մատ առ մատ անփոփոխելի ճիշտ էին պահում իրենց և իշխանների միջի տարածութիւնը, ինչպես և զինվորները իրենց հավասար ու կոկ արշավասուլը: Սակայն ճարպիկ ու զվարճասեր մի զինվոր կոացավ և սատանայի հնարքով քաշեց Մաղքոսի մաշիկը և օդում ճոճեց: Զինվորները նայեցին Մաղքոսին ու խեղդված ծիծաղը ծամոեց նրանց դեմքերը:

— Հանդա՛րտ,— հրամայեց Արտակը և նժույգի սանձը քաշեց:

Զինախումբը ձեռաց սեղմեց թափը և զնաց քայլքով: Նժույգ-
ները միայն փնչացրին հնալով:

Ահա նրանց այդ երջանիկ աչքերի առջև բացվեց — և այդ
քանի երրորդ անգամը նրանց կյանքում և որքա՞ն միշտ իբրև
բաղձալի և նորույթ, — Բզնունյաց ծո՛վը: Նա նայեց Անահիտի և
Աստղիկի պես՝ հեքիաթային երազանքով:

Երիտասարդ իշխանները լռիկ ընկան անըջանքի մեջ:

«Ես մեռնե՞մ՝ միայն թե նա ապրի՞», — երազեց Զոհրակը և
խանդաղատեց աչքերը տամկելու շափ:

Նույն երազանքի մեջ հալվում էր նաև Արտակը:

Ռշտունիքը երազի վայր լինելուց դադարեց: Ահա իրական
Ռշտունիքը, նրա անտառները, լեռնաշարը: Մտերիմ գլուխը կար-
կառեց վեր Ռշտունյաց նախարարի ամրոցը:

Այնտեղից մի ծուխ էր ոլորվում դեպի երկինք:

Գաղիշոն Արտազի կողմից ձեպով շրջանց կատարելով հա-
սավ խորխոռունիք՝ վերցնելու իր զորագունդը, տանելու Այրա-
բատ: Նույնը պատրաստվում էր առաջարկել նաև Արտակ Ռշտու-
նուն: Բայց դուրին գործ չէր այդ: Նախ՝ հարկ էր խուսափել Աստ-
մից և որ ամենից դժվարն էր՝ դա կատարել Արտակ Մոկացից
գաղտնի կամ արտաքուստ համերաշխ երևույթով: Երկրորդը նախ-
ընտրելի էր. բայց պետք էր շտապել, քանի դեռ դավաճանության
լուրը չէր հասել Արտակ Մոկացին:

Մտնելով ամրոցը՝ Գաղիշոն տեղեկացավ, որ տանեցիք գը-
նացել են Արծրունիք և պիտի վերադառնային նույն օրը:

Իսկույն հավաքեց իր սեպուհներին և ավագներին: Խոսեց,
քննեց գործերը: Գաղիշոյին դուր չեկավ, որ ավագները տատան-
վում էին և չէին ցույց տալիս մի հաստատ վերաբերմունք դեպի
Գաղիշոյի գործը: Ճիշտը՝ դա նրանց համար նոր գործ էր — Վա-
սակին գործակցելը: Գասպար սեպուհը, որ այնպես ջերմագին
խոսեց Զոհրակի հետ Աստղիկի մասին նրա բաժանման օրը, ծո-
վափին՝ վաղուց համակրում էր նաև Աստղիկի գործին՝ վարդա-
նանց պայքարին: Նա հարցրեց.

— Ե՛րբ է սկսվում պատերազմը, իշխա՛ն:

Փաղիշոն լուռ ու խոր նայեց նրան ու լռեց:

Սեպուհենը հաշիվ տվին նախարարին Խորխոռունիքի մնացորդ զորքի մասին: Խորենից հետո բավական ուժեր մնացել էին, և կարելի էր նրանցով ուժեղացնել Վասակի զորքը:

Փաղիշոն հրամայեց զորագունդը պահել մարտական դրությամբ:

— Գեռ պարսիկները շերեացա՞ծ, իշխան,— հարցրեց Գասպար սեպուհը:

— Ի՞նչ պարսիկներ,— ցրիվ ուշադրությամբ հարցրեց Փաղիշոն, հետո զայրացավ,— ինչո՞ւ միայն պարսիկների դեմ...

— Ճշմարիտ է ասում իշխանը,— նկատեց հանդիմանորեն Շապուհը,— ներսն էլ հանգիստ չէ:

Գասպար սեպուհը լռեց ու բազմանշան նայեց մյուսներին, որոնց մեջ կային մի երկուսը վարդանանց համակիր: Նրանք հասկացան, որ Փաղիշոն Վասակի կողմն է և լռելյայն համաձայնեցին հետևել հետագու դեպքերին:

— Ե՛րբ է մեկնում զորագունդը,— հարցրեց Շապուհը:

Փաղիշոն լռեց: Ապա միայն ձեռքով արեց.

— Գնացե՛ք և՛ ինչ որ հրամայեցի:

Սեպուհենը հեռացան: Զուր էր ծածկում Փաղիշոն: Բոլորն էլ հասկացան, որ կարող էր զորագունդը մեկնել հենց նույն գիշերը:

— Մենք էլ պատրաստ լինենք,— փսփսաց Գասպարը իր կողմնակից սեպուհին՝ Խոսրովիկին:

— Ուրիշ հնար չկա...— ասաց Խոսրովիկը,— բայց քեզ ասեմ... Բան է պատահել անշուշտ...

— Որտե՞ղ,— հարցրեց Գասպարը հետաքրքրված:

— Արտաշատում: Իշխանը տխուր է և միտքը ծո՛ւռ...:

Նրանք գնացին զորագունդ:

Փաղիշոն շնայած հոգնածության՝ նստել էր սրահում և նայում էր զորագնդի հանդերձանքի և զենքի հաշվեմատյանին: Հանկարծ լռեց ամբողջ բակում կանանց ձայներ և նժույգների տրոփ: Նա լարվեց: Դրան մեջ լսվեց Ողիմպիայի ձայնը: Ներս մտան Գագիշոյի մայրը, կինը և Ողիմպիան:

— Հայրի՛կ, սիրելի հայրի՛կ,— ընկավ նրա գիրկը Ողիմպիան:

Գաղիշոն հուզվեց ուրախութիւնից: Նա այնքան մեղմ ու գորովալից նայեց իր աղջկան և գրկեց նրան, որ դառաւ անճանաչելի: Մայրն ու կինը, որ սպասում էին իրենց հերթին ողջագուրվելու՝ շփոթված մնացին: Ողիմպիան երեսը դրել էր Գաղիշոյի կրծքին և շէր պոկվում: Իսկ Գաղիշոն դողում էր և արցունքոտ աչքերը կախել էր նրա գանգուրներին:

— Լա՛վ, աղջի՛կս, լա՛վ, լա՛վ, թող մենք է՛լ... — աղաչում էր Գաղիշոյի մայրը:

Տեսարանի առջև խանդաղատել էր նաև Գաղիշոյի կինը: Նա լաց էր լինում:

Վերջապես հանդարտվեցին և բոլորն էլ ողջագուրվեցին, նըստեցին Գաղիշոյի շուրջը:

Ողիմպիան խլեց հաշվեմատյանը և մի կողմ շարտեց:

— Հեռացրո՛ւ սա, պատերազմի հոտ է գալիս սրանից:

Գաղիշոն շոյեց Ողիմպիայի գլուխը:

— Լա՛վ, սիրունի՛կս, լա՛վ, քո կամքը, մի՛ նեղանար:

— Դու Վարդանի կուսակիցն ես, չէ՞, հայրիկ,— հարցրեց

Ողիմպիան լրջանալով և արագ շրջվելով դեպի նա:

— Այո՛, այո՛,— համբուրեց Ողիմպիային Գաղիշոն:

— Մենք էլ բոլորս Վարդանի զինվորյալներն ենք:

— Ո՛վ՛ բոլորդ,— հարցրեց անհոգ և ներողամիտ Ժպիտով

Գաղիշոն:

— Ծս, Մեծ Մայրին, Մայրիկը, Ռշտունյաց, Արծրունյաց, Մուկաց և Մաժիկոնեից բոլոր տիկիներն ու օրիորդները: Ասված է բոլոր Հայոց աշխարհի կանայք պիտի դառնան հայրենիքի զինվորյալներ, տիկիներն ու օրիորդները պիտի ուսմանն: Հիմա ամենքը ուսմանում են, որ ուժ տան ուսմկին, որ ուսմիկը ազատի աշխարհը: Ռամկանում են նախարարները, սեպուհները: Բոլորը, բոլորը: Մենք էլ ուսմկացել ենք:

— Լա՛վ եք արել, մատա՛ղ,— շոյեց Ողիմպիային Գաղիշոն:

Ողիմպիան սուր նայեց հորը:

— Ծս ճշմարիտ եմ ասում, հայրիկ:

— Քո կա՛մքը, անուշի՛կս,— համբուրեց Գաղիշոն հեզ ու գորովալից:

Ղնթրիք բերին. Ղնթրեցին շատ խաղաղ, ուրախ և այնպես հաշտ կարծես աշխարհիս երեսին ոչինչ չէր պատահել: Պատմե-

ցին Արտակի հարսանիքի մասին, Արտակ Ռշտունու սրախոսութ-
թյուններից, Գեղեոնից և այլ զվարճալի բաներ: Գաղիշոն ծիծա-
ղից թուլանում էր: Հետո մայրն ու կինը հեռացան իրենց օթևան-
ները: Մնացին Գաղիշոն և Ողիմպիան: Տանեցիք գիտեին, որ
հայր ու աղջիկ իրար բաց չեն թողնի մինչև կեսգիշեր և ավելի:

— Հայրիկ,— ասաց Ողիմպիան,— ինչ կուզի թող պատահի,
թող Հագկերտը մտնի ներս և այստեղ ինձ գլխատի՝ չեմ ուրանա:

— Հա՛, սիրունիկս,— փայփայեց Նրան Գաղիշոն,— ինչո՞ւ
պիտի ուրանաս: Մի՛ ուրանա, կովի՛ր, դու ազատ ես:

— Ա՛յ, դրա համար, լա՛վ ասացիր, հայրիկ, ես չեմ նստում
պարսիկներին, գիտեմ դու էլ չես ստում. ես կրոն չունեմ, գիտեմ,
դու էլ չունես: Պարսիկ, հայ, հույն, ասորի մեկ են ինձ համար:
Դու էլ ես այդպես: Բայց իմ կամքը, ազատությունը՝ ամեն բան
է. դրա համար էլ չեմ ուրանա:

Գաղիշոն արագ շրջվեց դեպի Ողիմպիան.

— Ծս ևս դրա համար...

— Դրա համար ի՞նչ, հայրիկ... — հետաքրքրվեց Ողիմպիան:

— Դրա համար եմ կովում:

Ողիմպիան կասկածով նայեց հորը.

— Հայրիկ, դու Վասակի հետ չես լինի, չէ՞...

— Ոչ, ոչ, միամիտ կաց...

• Ողիմպիան լարված նայեց հորը և հանկարծ գոչեց.

— Ծս չեմ գա քեզ հետ, ես Վարդանի հետ կլինեմ:

— Ինչ որ կամենում ես՝ այն էլ եղիր, մատաղ, քեզ ազա-
տություն:

Գիշեր էր անցել, որ հայր ու դուստր բաժանվեցին:

Ողիմպիան գնաց մոր և տատի մոտ և հայտնեց, որ կասկա-
ծում է, թե Գաղիշոն Վասակի հետ է: Գաղիշոյի մայրն սկսեց լռիկ
ողբալ: Նրան ձայնակցեց նաև տիկինը:

— Նա, որ միտքը բան դրեց՝ էլ ետ չի կենա,— հեկեկաց
Գաղիշոյի մայրը:

Արտակի զինախումբը մոտենում էր Ռշտունյաց ամրոցին: Մտերիմ ու շերմ նայեց Արտակին ու Զոհրակին վասակյան նախարարի բնակավայրը: Ահա մի փոքրիկ միջոց, և նրանց կշռյեն երկու սիրելի հայացք: Զոհրակն զգաց, որ սիրտը դավաճանում է իրեն: Նա շնչատեց:

Ամրոցի դարբասը բացվեց և պահակապետի հետ մեղմաժպիտ ընդառաջ եկավ ընդունելու հյուրերին սենեկապետը՝ հայտնելով, որ նախարարը հրամայեց սրահը:

Արտակն ու Զոհրակը այնպես վստահ ու տնավարի բարձրացան սանդղաներով դեպի սրահը, որ կարծես նույն ամրոցի բնակիչներ լինեին:

Արտակ Ռշտունին հյուրերին ընդունեց դռան մեջ զվարթագին և մտերիմ ժպիտով:

— Բարեողջո՛ւյն, սիրելի քենակալ, բարեողջո՛ւյն,— գոչեց Արտակ Ռշտունին զրկելով Արտակ Մոկացին մի թևով և ցնցելով կատակ ձևով,— աշխարհը մոռացկո՞տ է: Ի՛նձ մոռացար ասենք, իսկ կնոջդ ինչո՞ւ ես մոռացել:

— Ո՛ւր է նա,— սրտատրոփ հարցրեց Արտակ Մոկացը:

— Հը՛, ո՞ւր է նա... Իր հոր մոտ: Ինքնասածին վերցրեց տարավ ուխտ ս. Հակոբա վանքը: Հետո էլ լուր եկավ, որ ընկել է վանքեվանք:

— Զեմ հասկանում... Ի՛նչ նպատակ ունի... — անհանգստացավ Արտակ Մոկացը:

Արտակ Ռշտունին հանգստացրեց.

— Դեռ լվացվեցե՛ք, հանգստացե՛ք, տյա՛րք, կխոսենք: Ես և՛ս անհանգիստ եմ և ունեմ ասելիք:

Արտակ Մոկացը խռովյալ հոգով լվացումն ընդունեց և սկսեց ալ ու առնել ինքն իրեն ցնդած ուրախության դառնությամբ. «Գնա՛լ Անահիտին որոնելու, թե՛ գործի անցնել»: Իսկ Զոհրակը այրվում էր մի հարցով. այստե՛ղ է արդյոք Աստղիկը... Նա հարցրեց Արտակ Ռշտունուն.

— Ընտանիքո՞վ է գնացել սեպուհը, թե՛ միայն Անահիտի հետ:

— Ընտանիքո՞վ, աղախիններո՞վ, իմ իշխանուհին էլ հե՛տը... Դատարկել է ամրոցը, նստել եմ բուփ պես մենակ:

Արտակ Ռշտունին կռահեց Ջոհրակի հարցմունքի բուն գրդի-
չը հետաքրքրութեան և լեզուն կծեց: Ջոհրակը տագնապի մեջ ըն-
կա՛վ: Այլևս ե՞րբ կտեսնի նա Աստղիկին, ի՞նչ պատեհ ժամի:
Պատեհը հիմա էր, սա էլ այսպես ձախողվեց:

Նստեցին սեղան: Արտակ Ռշտունին սկսեց հեռվից, որ ինքը
կողմնակից է եղել Վարդանին, բայց կասկածում էր հաջողու-
թեան: Իսկ Վասակին համարում էր խելացի մարդ, որ կկարողա-
նա ողոքել Հազկերտի սիրտը, միաբանեցնել նախարարներին:
Անգղի դեպքերը ցույց տվին, որ նա անընդունակ է դրան, և ին-
քը հակվում է Վարդանի կողմը: Միայն դեռ կմտածի մի փոքր...

Արտակ Մոկացը անհանգիստ ու մռայլ նայում էր նրան՝
մտքերն այլուր և ցրի՛վ: Զգիտեր ինչ անել:

Նստեցին ընթրիքի: Արտակ Ռշտունին սկսեց կատակել և
ջանում էր ուրախ պահել հյուրերին: Հրամայեց մատովակին գի-
նի լցնել գավաթն: Իր և բարձրացնելով գավաթը ասաց.

— Մի՛ տխրիր շատ, սիրելի՛ քենակալ, ամեն գիշեր ունի իր
առավոտը: Քոնն է՛լ կբացվի: Խմե՛նք Անահիտի արևշատութեան:

Արտակ Մոկացը կիսաժպիտ վերցրեց գավաթը:

— Իշխանիկ, տխուր ես,— նկատեց Ջոհրակին Արտակ Ռըշ-
տունին,— խմիր, գինին մեզանից խելացի է, նա մի բան կսովո-
րեցնի: Եվ այրմարդիկա շատ պետք ունենք խելքի:

— Իսկ եթե մեկը արդեն խելո՞ք է,— մի փոքր տարվեց
զրույցով Ջոհրակը:

— Եթե այրմարդ է՝ շատ խելոք չի կարող լինել, քանի որ
ինչքան խելք ունի ծախսում պակասեցնում է: Ա՛յ, կինմարդը շատ
է խելոք. չի ծախսում և խելքը անձեռնմխելի մնում է տեղը:

Ջոհրակը ծիծաղեց:

Խմեցին:

— Բայց լավը խելք բոլորովին չունենալն է,— շարունակեց
Արտակ Ռշտունին,— ի՞նչ թեթևութուն: Հո՞վ: Չյան վրա էլ ման
գաս՝ հետք չես դնի:

— Կա՞ն այդպիսի մարդիկ,— հարցրեց Ջոհրակը:

— Սիրահարները... Հիշում եմ՝ երբ երիտասարդ էի, ներկա
իշխանուհու սիրահար՝ այնքան էի անխելք, որ ուզում էի միշտ
համբուրել նրան:

— Իսկ ի՞նչ վնաս միշտ համբուրելուց:

— Որ համբուրում ես՝ պակասում է:

— Իսկ ապրելո՞ւն ինչ կասես, իշխան,— զվարճացավ Զոհրակը:

— Ապրել ասել է՝ կյանքը պակասեցնել:

— Ասել է՝ լավ է շապրե՞լը:

— Մենք ապրենք՝ թող նա պակասի: Այրմարդ շե՞նք: Ապրելն էլ մի բաշտեթյուն է:

Արտակ Մոկացն էլ արդեն զվարճանում էր. նա ծիծաղեց.

— Ուտե՞լը, խմե՞լը, քնե՞լը, ծուլանա՞լը...

— Ամեն բան: Ապա՛ թող քա՛րը ուտի, խմի, քնի՛, ծուլանա:

Մատուվակը գինի լցրեց զավաթները: Արտակ Ռշտունին արտակարգ ուրախության մեջ էր: Միայն մի անգամ բազմանշանակ նայեց սենեկապետին.

«Օթեանները ապահովե՞լ ես»...

— Հրամանք ես, «դատարկել եմ շուրջը, որ շխանգարեն իշխանների քունը»,— բազմանշանակ պատասխանեց սենեկապետը:

— Հը՛, այստեղ լինեին տիկիները՝ ինչպե՞ս կխանգարեին,— ծիծաղեց Արտակ Ռշտունին:

Մի փոքր անց սկսեց բարձրաձայն երազելու պես.

— Է՛, հիշում եմ երիտասարդ օրերից մի օր, գնացել էի գրլիխ տիրոջը տեսնելու Նրանց տան պարտեզը կախված է անդրնգի վրա: Մտա պարտեզ, տեսնեմ անդնդի եզրին կանգնած է նա, հայրը կողքին: Ինչպես վարդը փշի հետ: Նայում եմ՝ սիրուհիս հրեղեն վարդ: Տենչացի այնպե՞ս: Ասում եմ՝ մի՛ համբույր միայն ե աշխարհը վարդերով կլցվի: Բայց խանգարո՞ւմ է փուշը: Անդրնգին էինք նայում: Հանկարծ ես մատս ուղղեցի ներքև ժայռի տրանքում բուսած մի ծաղկի: Ասում եմ՝ տե՛ս, տե՛ս, հայրի՛կ, «դրախտի համբույր» ծաղիկը ժայռի վրա: Ո՞րը,— կոացավ, որ նայի: Ես այդ պահին մի համբույր կնքեցի սիրուհուս այտին: Աներս թե՛ դա «չես խաբուկ» է:— Հայրի՛կ, «դրախտի համբույր է»:— Ո՛չ ու ո՛չ,— ասում է,— «չես խաբուկ» է: Ես այդ, նա ոչ:— Լավ, ասում եմ, թող լինի քեզ համար «չես խաբուկ», ինձ համար «դրախտի համբույր»:

Արտակ Մոկացը և Զոհրակը ծիծաղեցին: Հյուրընկալ նախա-
րարը անկեղծ ուրախանում էր: Հետո նա հատաչեց երազանքով:

— Թո՛ւմ այդ օրերը ծտերի պես...

Նա տխրեց: Սկսեց երազել ինչ-որ: Հյուրերը ևս իրենց մըտ-
քերի հետ էին:

Արտակ Ռշտունին նշան արեց սենեկապետին, որ նվագածոս
բերի: Եկավ նվագածուն, եռանդուն մի երիտասարդ և ըստ երե-
վույթին քաջ գիտենալով իր իշխանավորի սովորույթն ու ճաշա-
կը՝ նստեց սրահի հեռավոր անկյունում և սկսեց նվագել մեղմ ու
տխուր: Գողտրիկ էր եղանակը, սրտագին, մտերիմ: Արտակ Ռըշ-
տունին եղանակի հատուկ ոլորքներում գլխով մեղմակի շարժելով
տալիս և աչքերը մանրածպիտ հետաքրքրությամբ կկոցած սուր
նայում նվագածուի մատներին: Նա երեխա էր այդ պահին:

— Ինչ էլ մանր ու բարակ է քաշում աղեղը մարդու կար-
ծես սրտից, — ասաց նա մանրածպիտ աչքերը շողացնելով:

Ընթրիքը ուշ վերջացավ: Եվ նա խանգարեց, որ Արտակ Մո-
կացը անցնի որոշ ու վճռական գործի, որի համար եկել էր: Նա շէք
վստահում Արտակ Ռշտունուն, բայց ինչ-որ մի բան մեղմում էր
այդ անվստահությունը: Դա Ռշտունյաց նախարարի տարօրինակ
բնավորությունն էր և նրա բռնած դիրքը բոլոր անցքերի ժամա-
նակ: Թվում էր, թե նա քաշված մեկուսի՝ տատանվելիս լիներ: Եվ
Արտակը անշուշտ անհուսալի մի մտքի խաղ արեց.

— Տե՛ր Ռշտունյաց: Արհավիրքը մոտեցավ և արդեն դռներս
է ծեծում: Մի՞թե Հայոց աշխարհը կախված է Մամիկոնյան և
Սյունյաց տերերից միայն: Համարենք թե նրանք չկալին: Ի՞նչ
պիտի անեինք: Հայոց աշխարհը բռնն էլ չէ՞, իմն էլ չէ՞: Մի՞թե
դու ևս դուրս չես գա քո զորքով մեր թշնամու դեմ:

— Որպիսի՞ ճշմարիտ խոսք, — հիացական ձայնով և մտե-
րիմ եղանակով ասաց Արտակ Ռշտունին, — միակ ճշմարիտ
խոսքը:

— Պատրաստվիր, դիմավորենք թշնամուն:

— Հոժա՛ր, հոժա՛ր եմ, տե՛ր Մոկաց, — նույն պաշտոնական
լեզվով խոսեց Արտակ Ռշտունին:

Արտակ Մոկացը տարակուսանքով նայեց Ռշտունյաց նախա-
րարին: Ծշմարիտ է խոսում, նենգո՞ւմ է: Իհարկե, նենգում է:

Քայց ի՞նչ կարող ես անել: Մարդը ասում է. «պատրաստ եմ դիմագրավելու»:

Հոգնությունը թեև չէր կարողանում հաղթահարել Արտակ Մոկացին, բայց նա կարի հույժ պահանջ զգաց հեռանալու և մտքերը կարգի բերելու մենակության մեջ: Ուստի և ննջարան խնդրեց:

Մի փոքր անց նա և Ջոհրակը առանձին օթևաններում պառկած, բացառք նայում էին կիսախավար օթևանների պատուհանից դուրս, փորձում էին քնել, որ չէր հաջողվում: Եվ քանի որ Ջոհրակն ուներ իր գաղտնի մտատանջումը և Արտակ Մոկացն էլ իր հայտնի, բայց և անհատական տազնապը՝ նրանք շփացին իրար մոտ: Մեկուսի, մենակ տանջվում էին նրանք:

Արտակին պաշարած տազնապից զատ՝ նրան այրում էր իր թուլացումը պարտականությունների կատարման մեջ: Վարդանը նրան զորական գործ էր հանձնել, որ պահանջում էր դաժան լաբումն, անընդհատ համառ հետապնդում, իսկ նա զբաղված է հարսանիքով, զրոսանքներով և կնոջ սիրով: Կարո՞ղ էր լինել ավելի ամոթալի նշավակ, խարան, մի զորավարի ճակատին: Ջորավա՞ր... Ջորավար է Ատո՞մը, որ հիմա ո՞վ գիտե ինչ կրակների միջից դուրս է հանում ժողովուրդը...

Արտակ Մոկացը նստել էր ամրոցի ոչ այն մասի օթևաններում, ուր ինքը գիշերել էր մի ժամանակ: Այս օթևանը բոլորովին հակառակ երեսն էր և խուլ էր ինչ-որ: Ոչ մի ձայն, ոչ մի նշան ամրոցի օթևաններից: Կյանքը մեռել էր այնտեղ:

— Ի՞նչ, մի՞թե ինձ և Անահիտին պիտի վիճակվի տանջվել միայն,— շշնջաց Արտակ Մոկացը և զգաց, որ մարգարեանում է ինչ-որ մի աղետալի ապագա իր և Անահիտի համար:

Գիշերը խորացած էր բավականին, երբ Արտակ Ռշտունին դահճապետի հետ զգույշ իջավ զնդանը: Դա մի խոր ընկած գետնահարկ նկուղ էր որձաքար պատերով, անպատուհան: Խավարչաին արգելանոցը քարերի իր հագիվ երևացող դաժան խոռոչներով ծամածուռ նայեց ներս մտնողներին: Մխացող ջահի լույսը երևան հանեց մի քստմնելի տեսարան: Պատաքարերին ամրացած շղթաներով կապած էին Գեղեճունն ու Անահիտը: Նրանք դեմառդեմ էին և այնքան կարճ էին շղթաները, որ նրանք չէին կարողանա

իրար մոտենալ, ձեռ մեկնել որևէ օգնութեան: Նրանք դատապարտված էին համարյա մշտական խավարի: Միակ լույսը, որով նրանք կարող կլինեին իրար տեսնել՝ նախարարի այցելութեան պահին հետը բերած ջահի լույսն էր: Նրանք պակաս էին սառը քարերին և գլուխները հենել էին պատին: Արտակ Ռշտունին անխոս նայեց քանտարկյալներին և ծիծաղեց.

— Բարի լուր՝ Մոկաց նախարարը հյուր է եկել: Քնած է:

Ոչ Գեղեոնը և ոչ Անահիտը չնայեցին անգամ նախարարի կողմը:

— Գե՛, — դարձավ Անահիտին Արտակ Ռշտունին, — ասա, շատ ապրի Հազկերտը և գնա ամուսնուդ մոտ:

Անահիտը սառը նայեց նրան:

— Ասա, շա՛տ ապրի Հազկերտը:

— Սպարապե՛տը, — ասաց Անահիտը խուլ ձայնով և վարժ եղանակով, ըստ երևույթին շատ կրկնած լինելով:

— Սպարապե՛տը...

— Սպարապե՛տը:

Արտակ Ռշտունին սկսեց հարվածել Անահիտին: Եվ քանի կրկնում էր, այնքան կատաղում էր և մոլեգնում: Նա թե՛ տանջվում էր գայրույթից և անարգանքից և թե՛ զգում էր անասնիկ հաճույք այդ ծեծից: Թողնելով Անահիտին՝ նա մոտեցավ Գեղեոնին:

— Շա՛տ պիտի երկար մնաս զնդանում:

— Մինչև կամ դու մեռնես կամ ես... — պատասխանեց Գեղեոնը:

— Սպանել կտայի ձեզ հենց առաջին օրը՝ եթե խոսքը գուրո չգար բերանիցս, որ իմ կամքը պետք է կատարել տամ...
Ու մոտեցավ Անահիտին.

— Ամուսնուդ է՛լ չես զիջում, շե՛ս տեսնվելու հետը...
— Ես ամուսին չունեմ... — շեշտ ասաց Անահիտը:

— Իսկ հորդ շե՛ս խղճում...

— Ես հայր չունեմ:

— Ապա ի՞նչ են նրանք...

— Հայրենիքի զինվորներ:

Արտակ Ռշտունին կանգնեց տարակուսած՝ թե ինչ անի: Բռնեց Անահիտի հյուսքը.

— Այստեղ ես տեր շեմ, հրամայող շեմ, նախարար շեմ...
Ապա ո՛ւմ ես հնազանդ, ո՛վ է քո տերը:

— Սպարապե՛տը...

— Սպարապե՛տը, — զարկեց Արտակ Ռշտունին:

— Սպարապե՛տը...

— Սպարապե՛տը:

Գուռը անժամանակ բացվեց, ներս մտավ սենեկապետը:

— Ինչպե՛ս համարձակվեցիր դուռը բանալ, — գոռաց նրա վրա Արտակ Ռշտունին:

— Մեղա՛, իշխա՛ն, — ասաց սենեկապետը, — Նորխոռունյաց տերը սպասում է քեզ սրահում, շտապ է և լույսը մոտ է բացվելուն:

Արտակ Ռշտունին դուրս ելավ:

Գնալով նա զգում էր իրեն հուսահատ ու ճնշված: Գանդաղ բարձրանալով սանդուղի աստիճաններով՝ նա կանգ էր առնում երբեմն և մտածում, որ հայր ու աղջիկ բռնել են նրան իրենց երկաթե ձեռքերի մեջ և քաշում են զնդան, և որ նրա՛նք չեն զընդանում, այլ ինքը: Հանկարծ նա լսեց պատուհանից մի հեծկտոց և ծափերի ձայնը. — «Աստվա՛ծ, աստվա՛ծ, կամ ազատի՛ր կամ հոգիները ա՛ռ»: Արտակ Ռշտունին հարձակվեց օթևանի դռան վրա և զուսպ, սակայն զայրալի բախեց: Գուռը բացվեց և նա ներս գնաց: Օթևանումն էին ծափերը, իշխանուհին, Աստղիկը և աղախինը: Նրանք չէին հանված և անկողին մտած: Նա նստեց և նայելով շուրջը՝ հարցրեց.

— է, ինչպե՛ս եք:

Ոչ ոք չխոսեց:

— Արտակն է եկել Զոհրակի հետ: Վերեն էին: Հիմա քնած են: Գործերը լավ են: Աստծով ամեն բան կհանգստանա:

Լուռթյուն:

— Դե՛, դե՛, հանվեցե՛ք, պառկեցե՛ք: Գիշերն ուշ է: Ես էլ զնամ հանգստանամ:

Եվ հորանջեց մեծ ու լայն: Հետո բարի գիշեր ասաց և գնաց սրահը: Այնտեղ նրան էր սպասում Գաղիշոն՝ բոլորովին թրջված և կապտած: Նա ծովով էր եկել և հանդիպել ուժեղ փոթորկի: Նա ղողում էր:

Ողջագութիւնքին: Գաղիշոն խիստ նայեց սենեկապետին: Սա հեռացավ: Այնժամ նա մեղմաձայն ասաց.

— Սպարապետը ջարդեց Սեբուխտին: Մարզպանը բացահայտվեց, քշեց Գնունյաց իշխանին և գրավեց Այրարատի բերդերը: Մեզանից զորք են պահանջում: Ատոմը նեղում է:

— Ըհր՛մ... — արեց Արտակ Ռշտունին:— Ուրեմն սկսվեց...

— Սկսվեց: Վաղն իսկ զորքերը հանենք: Իմը պատրաստ է արշավի: Անհնարին արագ պետք է զորք հասցնենք մարզպանին:

Գաղիշոն արագ լուգանք ընդունեց, հագավ Արտակ Ռշտունու պզետները և զնաց սրահ ընթրիքի: Նա շատ անհանգստացավ՝ իմանալով, որ Արտակ Մոկացն ու Ջոհրակը ամրոցումն են:

— Ասա՛ գժտվել ես Վասակի հետ:

Եվ Արտակ Ռշտունին ձեռը թափ տվեց:

Գաղիշոն զնաց քնելու: Արդեն լուսանում էր:

Գոռը փակվել էր բանտարկյալների վրա, և խավարը կուլ էր տվել նրանց: Խոշտանգողի և դահճապետի քայլերի ձայնը հենց մարեց, տիրեց անհույս և խեղդող լուսթյունը՝ Անահիտը սկսեց հեկեկալ և միաժամ ճիգ անել խեղդելու հեկեկոցը:

— Իրավո՛ւնք է, աղջի՛կս, լա՛ց,— ասաց Գեղեոնը,— լա՛ց, թող հոգիդ մաքրվի լացից, թող հոգիդ քար դառնա...

Անահիտը լռեց:

— Ապրե՛ս, աղջի՛կս, մատա՛ղ, աղջիկս, հերոս աղջիկս...

Գոռ հորդ պատիվը բարձր պահեցիր:

Անահիտը շխտեց:

— էհ, գինվորյալը հուսահատութիւն չգիտեմ,— սիրտ տվեց Գեղեոնը և սկսեց երգել: Նա ուժեղ և գեղեցիկ ձայն ունեւր:

«Ասաց՝

Քե՛զ ասեմ, գո՛ւն Հայկ, գոռո՛ղ Հայկ, քա՛շ Հայկ,
Մի՛ կենար գոռ, Հա՛յկ, գոռո՞ղ, Հա՛յկ, Հա՛յկ, Հա՛յկ, քա՛շ
Կա՛ սուր՝ թե կին եմ, պատի՛ժ՝ թե վախկոտ,
Ե՛կ ծունկի, տես ո՛վ եմ կանգնած քո առաջ:

«Ասաց՝

Քե՛զ ասեմ, գո՛ւն Բել, գոռո՞ղ Բել, քա՛շ Բել,
Մի՛ կենար գոռ, Բե՛լ, գոռո՞ղ, Բե՛լ, Բե՛լ, քա՛շ,
Կա՛ սուր՝ թե կին եմ, պատի՛ժ՝ թե վախկոտ,
Չե՛մ ճկի, չե՛մ, չե՛մ, չե՛մ վրդս քո առաջ:

Անահիտը լռել էր: Զգացվում էր, որ զգացվել էր նա և գոհ էր: — Հա՛, աղջի՛կս, հա՛, մատա՛ղս, պինդ կաց, մեզ հաղթել չկա, — ասաց Գեղեոնը:

Ու մի փոքր հետո գոչեց.

— Թռչի՛ էլ՝ ա՛ա՛ա՛յժ է՛... հայոց ազգը պիտի ապրի՛... Ազգի դավաճան, ծնած օ՛րը պիտի անիծեն: Գնա տրաքվի՛ր, ա՛ա՛ա՛յժ է... Անահիտը ծիծաղեց.

— Ասա՛, սիրելի՛ հայրիկ, ասա՛:

— Կասե՛նք՝ մ, ապա՛ա՛ա՛... Հաղթե՛լ ենք, աղջի՛կս: Որ կողմ կուզի՛ ոլորվի՛, ճաքի՛, տրաքվի, մեզ հաղթել չկա, — ու մոնչաց շարախինդ, հաղթական. — Ծս Գեղեոն եմ, Արտակ շե՛նք՝ մ:

Գինի՛ն էր լցնում ականջը ցնորական հնչյուններով, երկա՛ր ժամանակ էր անցել, թե՛ կարճ՝ Արտակ Մոկացի ականջին հասավ մի ձայն. «Աստված, աստված, կամ ազատիր կամ հոգիները առ»: Այդ ձայնը շատ նման էր Ծսթերի ձայնին: Հետո ձայնը կուզ գրեց խաղաղ, անվրդով լուսթյան մեջ և լեռնային ամրոցամերձ անդնդի գետն էր միայն վշշում միապաղաղ: Արտակ Մոկացը շրջվեց մյուս կողքին և քնեց: Թե՛ արթնացավ:

Իր օթեանում երկար անքուն, տարակուսանքների, որոնումների շավիղներն էր ընկած Զոհրակը: Նա այնպես էր կարոտել Աստղիկին, կարծես մի տասը տարի սիրակարոտ սպասել էր և հիմա եկել՝ չէր գտել իր սիրեցյալին:

Արևը բավական բարձրացել էր, որ Արտակ Մոկացը ու Զոհրակը գնացին սրահ: Այնտեղ էր Արտակ Ռշտունին և նայում էր պատուհանից դուրս: Քնատությունն ու գիշերվա լարված վիճակը մի փոքր ազդել էին նրան: Բայց նրա պատուհանից նայելը աննպատակ չէր: Նա շատ էր կասկածում, որ Տարոնի կողմից սուրհանդակ կգա և Արտակ Մոկացին կհաղորդի Վասակի ապստամբությունը: Նա ջանում էր ժամանակ շահել, վճիռներ կայացնել, անտեղյակ պահել Արտակ Մոկացին:

Ներս մտավ Գաղիշոն: Նա բարեկամարար ողջագուրվեց Արտակ Մոկացի և Զոհրակի հետ: Նստեցին նախաճաշի: Գաղիշոն պատմեց Արտաշատի ղեպքերի մասին թայնքան, որքան գիտեր մինչև իր դուրս գալը Արտաշատից:

— Ինչո՞ւ գժտվեցիր մարզպանի հետ, — հարցրեց նենգորեն Արտակ Ռշտունին նրան:

— Ես մարզպանի հետ շիմ գծովի,— նույնպես նենգորեն պատասխանեց Գաղիշոն,— բայց և շիմ գնա նրա հետ. նա կրթի մարդ է: Ինչպես և... Սպարապետը:

Լոնցին: Արտակ Մոկացը զննում էր Գաղիշոյին:

— Վաղվանից գորքը հանիր մարտական վիճակի,— ասաց Գաղիշոն,— Այրարատը խառնակ է...

— Այո, պետք է, այդ պետք է,— հաստատեց Արտակ Ռըշտունին:

Արտակ Մոկացը լուռ էր և մտատանջ վիճակում: Ի՞նչ կարելի է վստահել սրանց: Իսկ եթե շվստահես՝ ի՞նչ կարելի է անել: Պատերազմե՛լ սրանց դիմ, երբ կանգնած կլինեն սպառազեն, բայց «չեզոք»: Ո՛հ, ամենազգվելի վիճակը զորական գործի: Կարելի էր հարվածել, ստուգել, բայց այս պահիս ինչո՞վ, ի՞նչ ուժերով:

Ուշանո՞ւմ է, ուշանո՞ւմ է Ատոմը...

Խաղաղ առավոտը քնքուշ նայում էր անդնդից, լեռներից և հեռավոր ծովից: Ամրոցից վեր դեպի լեռները ձգվող հովտի մի լայն հրապարակում շարվում էին զորագնդի մասերը՝ սուսերավոր, տապարակիր և նիզակավոր:

— Զորատե՛ս կատարիր, տե՛ր Մոկաց,— դիմեց Արտակ Ռշտունին կիսահեզնական:

Արտակը հետզհետե կորցնում էր զսպվածութունը: Արտակ Ռշտունին և Գաղիշոն լուռ էին շարունակ: Բայց տեսնում էին իրենց գործը:

Իրիկնադեմին Տարոնի կողմից ամրոցն էին սլանում երկու հեծյալ: Նրանք կանգ առան մի պահ ամրոցի դռան և ապա արագությամբ թռան դեպի զորագունդը:

— Մերոնք են... տեսնես ի՞նչ կա,— անհանգստացավ Արտակ Մոկացը:

Արտակ Ռշտունին կարմրեց զայրույթից:

Հեծյալները քրտնամխած, ալյալված կանգ առան նրա առջև և նրանցից մեկը ծոցից հանեց մի նամակ, մատուցեց Արտակ Մոկացուն: Սա վերցրեց, կարդաց և ալյալվեց: Ստեղծվեց դժվար

կացութիւնն: Հայտնե՞լ... նրան տարօրինակ: Թվաց. Գաղիշոյի և Արտակ Ռշտունու անտարբերութիւնն: Պատշա՞ճ չէին համարում հարցնել նամակի մասին: Թե՞ նրանք արդեն տեղյակ էին լուրին: Արտակ Մոկացը վճռեց հայտնել: Դա կպարզեր շատ բան: Եվ հայտնեց:

— Ախորժելի չէ, որ այդպես է,— ասաց հանգիստ Գաղիշոն,— շատ վատ բան է:

— Այո՞, այո՞,— հաստատեց Արտակ Ռշտունին:

Արտակ Մոկացը նայեց նրանց անտարբեր դեմքերին և հանկարծ գլխի ընկալ, որ նրանք այդ լուրին տեղյակ էին, և այս զորահավաքը Վասակի օգնութեան համար է: Արյունը զարկեց գլուխը: Ուրեմն այնտեղ՝ Արտաշատում, և այստեղ՝ Ռշտունիքում, լուրջ գործեր են կատարվում, իսկ ինքը քնա՞ծ է... Վճռեց մեռնել, բայց թույլ չտալ դավադիրներին: Ու մինչ նրանք տարված էին զորագնդի գործով՝ Արտակ Մոկացը մտա-կանչեց գաղտնի համակիր Վարդ սեպուհին և հայտնեց իր նպատակը: Սեպուհն ասաց, որ հույս չկա զինվորներից: Արտակ Մոկացը ուտում էր ինքն իրեն: Իր աչքի առաջ, «օրինական կարգով» զորագունդ են հանում Վարդանի դեմ... Ինչպե՞ս կարող էր նա դիտել անտարբեր:

Արտակ Մոկացը չէր նկատում մի բան, որ առավոտից սկսած մինչև երեկոյան ժամը շրջակայքից ահագին շինական բազմութիւն էր հավաքվել: Նրանք փոքրիկ վահանիկներով, նիզակներով և կարճ դաշույններով զինված մարդիկ էին: Արտակ Մոկացին այդ շարմացրեց: Իր աշխարհում ողջ շինական բնակչութիւնն անբաժան էր զենքից: Բնագնութիւնը լարված հետևում էր զորահավաքին և շրջապատած դիտում էր:

Արտակ Ռշտունին մտավ ամրոց, մինչ Գաղիշոն ճանապարհի սլատրաստ ճոճվում էր իրեն մատուցած անհանգիստ մի նժույգի վրա:

Արտակ Մոկացին զարմացրեց և զայրացրեց մի բան: Արտակ Ռշտունին և Գաղիշոն չէին խոսում, բայց նկատել էր, համերաշխ գործ էին կատարում: զորագունդը լրջորեն տանում էին Արտաշատ: Նա չէր կարող ոչինչ ասել մի ազատ նախարարի, որ տնօրինում էր իր իշխանական իրավունքը: Բայց կար Անգղի համերաշխութիւնը, Արտաշատի վճիռը տերունական զորքի խառն զո-

բազմազանի մասին, կար Սպարապետի հրահանգը, որ Արտակ Մոկացը պետք է հսկեր Մովի շուրջը կատարվող դեպքերին... Այս ամենը ահա անտեսվում, ի չիք էր դարձվում...

Արտակ Ռշտունին վերադարձավ այլալվաճ և հեալով: Ինչոր բան էր պատահել այնտեղ ամրոցում: Նրա այտը ցնցվում էր: Արտակ Մոկացը նայեց նրան և պատահամամբ նրա կոշիկի վրա արյան բծեր տեսավ: Բայց հենց նոր էր անդրադառնում դրան, որ նրա ուշադրութունը գրավեց այլ բան: Շինականների բազմութունը զորագունդն օղակել, առաջ էր եկել: Նա մոմոում էր և շարժակալիտ նայում նախարարներին: Նրանցից մի փոքր առաջ էր կանգնել մի զինված, ոլորմորուս վեհատիպ ծերունի՝ դեռ ամրակազմ և արծվենիկ աչքերի խայթող հայացքով: Բազմութունը շար նայեց Արտակ Ռշտունուն: Սա հարցականորեն շրջվեց դեպի նրանց:

— Հարե՛լ նահապետ,— լսվեց բազմության միջից մի ծերունու ձայնը,— տո՛ւր հարցումը...

Ծերունին չնայեց նրա կողմը, բայց ավելի առաջ եկավ դեպի Արտակ Ռշտունին:

— Ե՛տ քաշվիր, անասո՛ւն,— խեթեց Արտակ Ռշտունին ծերունուն:

Հարել նահապետն ավելի առաջ եկավ:

— Հանուն հոր և որդվո՛ւ և հոգույն սրբո՛ւ,— խաշակնքեց երեսը,— աստված ճշմարիտ, մեր իշխանն ես, մեր գլխի տերըս Կեր որդիքը հետ Վարդանի են: Հետ որի՞ ես դու՝ Հազկերտի՞...

— Իի՞նչ,— մոնչաց Արտակ Ռշտունին ապշած:

— Քեզ իմացում, իշխան,— շարունակեց Հարել նահապետը ազատ ու արժանավայել,— թե դեմ հայրենիքի ես՝ ասեմ, ոչ երկնչիմ:— Իշխան չկա, ծառա չկա,— հայրենիք կա հիմի: Զիշխե՛ս մեր զավակները տանես դեմ Վարդանի...

— Ի սո՛ւր ապիրատին,— կատաղի գոչեց Արտակ Ռշտունին գողալով գայրույթից և կասկարմրած՝ ավեր զարկեց սրի դաստակին և նժույզը քշելով Հարել նահապետի վրա՝ աբացեց նրա կրծքին, որից Հարել նահապետը ետ ընկավ:

— Ո՞ւմ ի սուր, անա՛զգ, անօրե՛ն,— մոնչաց Հարել նահապետը վեր թռչելով գետնից և ինքը ևս երկաթե ձեռքը սրի գաս-

տակին զարկեց և ապա ընդոստ շրջվելով դեպի բազմութունը՝ շողացրեց ցասումնալի աչքերը.

— Հետ որի՞ եք. Հազկերտի՞, թե՞ հայրենիքի: Նլե՛ք...

Ո՞ սուրբ քաշեց, հարձակվեց Արտակ Ռշտունու վրա: Թիկնապահները իսկույն վրա ընկան, որ խողխողեն ծերունուն՝ բայց բազմութունը սաստկագին թափով ողողեց նրանց և սկսեց հարվածել: Հնար ու ակնթարթ շմնաց զորագնդին հրաման տալու օգնության: Բոլորն իրար խառնվեցին՝ զինվոր, շինական, իշխան, սեպուհներ: Աներևակայելի, անսխալ թաց, ցնորական ու խելագար ընդվզումը, շփոթմունքը, զայրույթն ու զարձանքը խավարեցրին ամեն միտք ու բանականութուն: Զորագնդից որոշ հատվածներ սկսեցին դիմադրել ժողովրդին, մյուս հատվածներն իրար վրա հարձակվեցին:

Արտակ Մոկացը և Զոհրակը այնքան շփոթված էին սկզբում, որ զարմացած դիտում էին չհավատալով իրենց աչքերին:

Արտակ Մոկացը մոտեցավ Հաբել Նահապետին և ականջին գոչեց.

— Խմբի՛ր ժողովուրդը...

Հաբել Նահապետը ձեռք բարձրացրեց.

— Հերի՛ք, իշխան, հերի՛ր՛ի՛ք... գնա քո պատերա՛զմը... մեր կամքի տերը մենք ենք: Հայրենին մերն է, արյունը՝ մերը...

Հովիտը լցվեց կռվողներով, դրոշակիրները Արտակ Ռշտունուց պոկվեցին գնացին այլ բազմության հետ, որ խառն էր շինականներով ու զինվորներով: Սեպուհներից ոմանք այնքանը միայն կարողացան, որ Արտակ Ռշտունուն ու Գաղիշոյին փախցրին լեռնային շավիղներով: Նրանց հետևից կռվելով քաշվեց զորագնդի մի մասը՝ հետապնդելով զինվորների և ժողովրդի բազմությամբ, որին առաջնորդում էր Հաբել Նահապետը:

Կռվողները իրար հարվածելով շարժվում էին դեպի լեռները: Խառնակարգ ձեռնամարտը մոլեգնում էր փոփոխական հաջողությամբ: Անտառներն ու փապարները լցվեցին ցրված մարտիկներով, և անհնարին էր բան հասկանալ, թե ինչ է կատարվում իրոք, և ինչով կվերջանա գործը:

Արտակ Մոկացը ետ դարձավ հովիտ, հավաքեց իր զինվորներին, սակավ մնացած ուշտուն շինականներին և նրանցից կազմեց զորական ուժ:

Նա և ուրախ էր և շփոթված: Երբեք չէր սպասի մի այսպիսի ընթացքի: Մինչ այս պահը նա իր ձեռին էր կարծում դեպքերի սանձերը: Հիմա բաց թողեց դա: Նա զգաց, որ ժողովուրդը հա- կառակ իր նախարարի ելավ հայրենիքի պաշտպանության:

«Եվ լավն էլ այս էր»,— ձեռը թափ տվեց Արտակ Մոկացը և նայեց Զոհրակին, որ խռովյալ հոգով դիտում էր գնացող բազ- մությունը:

Նա դարձավ Զոհրակին:

— Դե, գնանք զրահվենք և հասնենք կովին:

Տարօրինակ զգացմունքով նրանք մոտեցան ամրոցին, ուրիշ շի տանը, որ հիմա տիրոջը չէր պատկանում մի տեսակ, այն որին ուրիշները կարող էին տիրություն անել:

Մթնում էր: Ամրոցը մոայլ էր քարայրի պես: Նայեց Արտակը դարբասի կամարին: Այստեղից էր ելումուտ անում նա... Ո՞վ գիտե ուր է հիմա, ո՞ր վանքի պարիսպների տակ...

Հանկարծ նա զգաց մի այրեցիկ ցավ ուսազլխին և տեսավ ինչպես Զոհրակը շրջվեց մեջքի վրա: Ինչպես իր զինվորները սլացան ներս և շառաչեցրին սրերը: Հետո լսեց կանացի ճիշեր, որ հեռացան, հեռացան և լավեցին շատ խորը անդնդից, ողջ աշխարհը շնչաց և ամեն ինչ օրորվեց, հեռացավ մի խավար անէտ- թյան մեջ:

Լուսերեսը չէր համաձայնում քաղաքադռնից ներս թողնել մի անծանոթ հեծյալի, որ երեսի կեսը կապել էր վիրավորի նման: Եկվորը հավատացնում էր, որ ինքը Վասակի սուրհանդակն էր Սուրհանդակներ շատ էին ելումտում մայրաքաղաք. բայց նրանք թղթեր ունեին: Այս եկվորը թուղթ չուներ: Երբ եկվորը շատ պընդեց, Լուսերեսը դուրս ելավ և քիպ մոտեցավ հեծյալին.

— Արծվի՞... — շնչաց Լուսերեսը:

— Կամաց,— փսփսաց եկվորը:

Լուսերեսը դուռը բացեց, Արծվին անցավ ու կորավ քաղաքի նեղ փողոցներում: Նա գնաց Վարաժենց այգու հետևի ամալի կողմը և գաղտնի դռան մոտ իջավ նժույզից, նայեց շորս կողմ և անհետացավ մացառների մեջ:

Երկար ժամանակ մարդ չէր երևում: Մոտ վազեց դամփուր,
բայց նա փոխանակ հաշելու՝ սկսեց նվալ ու կլանչել ուրախությու-
նից, և նրա այդ ձայները չէին հասնում տանեցիներին: Հանկարծ
հաշեց՝ տեսնելով երևի, որ մոտենում են:

Մի մարդ վազեց Արծվի դեմ և բարձրացրեց մահակը:

— Ո՞վ ես, ո՞ւր...

— Վարածի մոտ, — պատասխանեց Արծվին:

— Կանգնի՛ր, — հրամայեց զինված մարդը:

Արծվին շուգեց աղմուկ հանել, կանգնեց: Հավաքվեցին մի
քանի զինվածներ էլ և շրջապատեցին Արծվին: Հանկարծ նրան-
ցից մեկը բռնեց Արծվի թևը և աչքերը մոտեցրեց նրա դեմքին:

— Դավաճաններից է, — որոշեց նա:

— Հա՛, գտա՛ր, — ասաց Արծվին, — մենակ նժույգս ներս
քաշեցեք՝ շտանեն՝ ձեռը մեկնելով դեպի պատի հետևը, — և շուտ,
ես ժամանակ չունեմ:

Արծվի այս հանգիստ խոսքը վստահության ներշնչեց զին-
վածներին: Նրանցից մեկը թռավ պատի հետև, մյուսները Արծ-
վին տարան Վարածի տունը: Դեմից երևաց Լույսը, որ տեսնելով
Արծվին՝ ետ վազեց և խելագարի պես կանչեց.

— Դժխո՛... Դժխո՛...

Դժխոն վախեցած դուրս թռավ:

— Դժխո՛, Արծվի՛ի՛ի՛ն...

Դժխոն խենթացած ընկավ Արծվի գիրկը: Գրկեց Արծվին
նաև Լույսը: Երկուսով սկսեցին կարոտալի համբուրել նրան:

— Սպասեցեք, — շշնջաց Արծվին, — գործ ունեմ:

— Գնանք, գնանք, — առաջին աղջիկները և Արծվին տա-
րան ներս:

Վարածի տունը լիքն էր Վասակի ժամանակվա զանազան
փախստականներով և վտանգված մարդկանցով: Այդտեղ էին նաև
Առաքելը և մյուս շինականները: Վարածն ու Մարկոսը ինչ-որ
զրույց էին սկսել: Տեսնելով Արծվին՝ բոլորը վեր կացան և շը-
ջապատելով նրան՝ սպասեցին, որ խոսի: Արծվին հասկացավ, որ
եթե այս մարդիկ հավաքված են Վարածի մոտ՝ վստահելի են և
կարևոր չհամարեց զգուշություն բանեցնելը: Ուստի և ասաց.

— Սպարապետը վաղը գիշեր կհասնի քաղաքին: Պատրաստ-
վեցե՛ք: Հրամայեց հյուսիսից սուտ կովի աղմուկ գցեք:

— Աստված օգնական, աստված օգնական,— լավեց բոլորի բերանից:

Վարածը Դժխոյին աչքով արեց: Դժխոն դուրս վազեց: Մի փոքր անց ներս եկան մի խումբ շինականներ, որոնց մեջ էր Սահակը:

— Բարի լուր, եզրայրներ: Սպարապետը վաղը գիշեր կըհասնի...

— Սպարապետին է՛լ մատաղ, հասնելուն է՛լ մատաղ,— խանդաղատանքով ասաց Մարկոսը,— կովենք՝ որ հաղթենք:

— Ամեն՛ն,— շշնջացին շորս կողմից:

Վարածը նայեց Առաքելին:

— Հը՛, Առաքել, օր բացվեց...

Առաքելը մոայլ նայեց նրան, բոլորին և ասաց ցածրաձայն.

— Հավաքեցե՛ք բոլորին:

— Հավաքվեցին բավական շինականներ և քաղաքացիներ: Նրանք ոչ մեծ զգուշություն էին ցուցաբերում: Անգամ հանգիստ էր նրանց տեսքը: Մեծագույն մասը շինականներ էին և անտարբեր դեպի վտանգն ու մահը:

Հայտնվեց Լուսերեսը: Առաքելը նրան հանձնեց մի քանի սուրհանդակ, որ տանի անցկացնի քաղաքադռնից: Նրանց ուղարկեց հեռու շրջանները լուրը հասցնելու: Արծվին մի նամակ տրվեց, որ պետք էր հանձնել Ատոմին:

Առաքելը պատվիրեց բոլորին գնալ թաքնվել այգում և հրակել՝ մինչև հրաման ստանան հարձակման: Բոլորը հեռացան, մընացին ավազները:

Վարածը ընթրիք բերել տվեց Արծվին, թեև Արծվին հրաժարվում էր: Նա շտապում էր վերադառնալ Վարդանի մոտ: Չնայած հոգնածության՝ նա ատամները շողացնում էր բաց շրթունքների միջից և ժպտում մութ դռան կողմը կանգնած Դժխոյին ու Լույսին: Կարծես ոչինչ էր պատահել աշխարհում: Նա անհոգ էր և անվրդով առաջվա պես: Ավելին, նայելով նրան թվում էր թե ամեն բան լավ կգնա աշխարհում:

— Ինչպե՛ս շարդեցիք պարսիկներին,— հարցրեց Վարածը: Արծվին նայեց Վարածին և ժպտաց.

— Ողավ էլի, շարդվեցին:

— Շա՛տ շատ էին:

- Ի՛նչ իմանամ. ինչքան կուզես:
- Աթըլին տեսա՞ր: Ինչպե՞ս է:
- Մարդ է, կա էլի,— ծիծաղեց Արծվին:
- Մե՞ծ զորք ունի:
- Լա՞տ՛վ:

Արծվի աչքերը փակվում էին: Քաղցր քունը քաշում էր Վա-
րածը գիմեց աղջիկներին:

- Տեղաշո՛ր գցեք, թող քնի, հոգնել է Արծվին:

Արծվին՝ աչքերը կիսափակ՝ ժպտաց.

— Չէ, պիտի ետ դառնամ: Մենակ՝ նժույզս մի փոքր հան-
գրստանա:

- Իսկ որ մի փոքր դու էլ հանգստանա՞ս:

— Սպարապետը կսպասի:— Ու վեր թռավ.— հա՛, նժույզք...

Արծվին գնաց նժույզին նայելու: Նժույզն հնձանումն էր: Տեսնելով տիրոջը՝ խրխնջալով դոփեց գետնին: Նա սկսել էր ուտել գարին, որ բերել էր տվել Մարկոսը արքունական ախոտօք: Սկան լույսն ու Դժխոն և սկսեցին շոյել և համբուրել Արծվի նժույզին:

— Աչքերի՛դ մատաղ, ի՛նչ սիրունն է,— գորովալից համբու-
րեց Դժխոն նժույզի աչքերը: Արծվին շատ ուրախացավ և զոհ ու
երջանիկ երեխայի պես ժպտալով դիտում էր, թե ինչպես են թույ-
րերը սիրաշահում իր նժույզին:

- Շա՛տ լավն է նժույզդ, Արծվի,— ասաց լույսը:

— Շա՛ա՛տ,— հուզվեց Արծվին և հաղթական թիկն տվեց արքադի կապուկներին՝ ուղղակի հալվեց ինչպես արքան իր գահի թիկնակին և սկսեց պատմել իր նժույզի մասին. թե ինչի պատա-
հեցին նժույզի հետ ողջ արշավանքի ընթացքում: Մոռացվեց և՛ Սեբուխտը, և՛ Ճորա Պահակը, և՛ Աթըլը: Հոնների աշխարհի վայրե-
նացած նժույզների և նրանց որսի մասին խոսեց մանկական հա-
փըրշտակությամբ:

— Ասել է՛ հոնների երկիրը լավ երկիր է, հը՛, Արծվի,— հարց-
րեց լույսը:

- Շա՛տ լավ:

Լույսը գնաց դուրս: Մնացին Արծվին և Դժխոն: Դժխոն ընկավ
Արծվի գիրկը և նրանից կախված սիրակարոտ աչքերով նայեց
նրան:

— Արծվի, ապա նժույզից դուրս ուրիշ բան... ուրիշներին չե՞ս սիրում, — հարցրեց Դժխոն:

— Ինչո՞ւ չեմ սիրում, ուրիշներին էլ սիրում եմ, — միամիտ և անհոգ պատասխանեց Արծվին:

— Իսկ ինձ... սիրո՞ւմ ես:

— Ինչո՞ւ չէ:

— Ինչո՞ւ ես ինձ սիրում:

— Ո՞նց թե ինչու: Դու էզբան բարի սիրտ ունես, ինչպե՞՞ս կարող եմ քեզ չսիրեմ:

— Շուտ շուտ կգա՞ս մեր տուն, — հևաց Դժխոն:

— Պատերազմը վերջանա...:

— Պատերազմը, ա՛խ...:

— Ապաա՛. դու գիտե՞ս, որ հայոց ազգը գերի է: Պիտի ազատենք, չէ՞: Խեղճ Սպարապետս քուն, դադար չունի, նայում եմ՝ սիրտս կտոր-կտոր է լինում:

Արծվիի աչքերը թացացան:

— Վա՛յ, Արծվի՛, լաց ես լինո՞ւմ, — զարմացավ Լույսը ներս գալով և նոր թխած հացեր բերելով՝ մի հատը կտրտեց զրեց նժույզի առաջ:

Արծվին խանդաղատեց և գրկեց Լույսին: Լույսը ևս ընկավ Արծվիի գիրկը:

— Մատա՛ղ հոգուդ, ո՞նց էինք կարոտել, ո՞նց էինք կարոտե՛լ:

Դժխոն ոչ մի խանդ չզգաց դեպի Լույսը: Գիտեր նրա զգացմունքները դեպի Արծվին:

— Արծվին պատերազմ պիտի գնա, — ասաց Դժխոն Լույսին՝ կարծես նորութուն էր ասում:

— Հա՛, հա՛, այդ ասա՛, ի՞նչ տխուր բան է, — ասաց Լույսը, — բա չե՞ս դժվարանում, որ պիտի գնաս պատերազմ:

Արծվին տխուր նայեց.

— Բա չե՞մ դժվարանում: Սպարապետս, էսքան ժողովուրդը մեղք են, չէ՞: Ինչո՞ւ փշանա էսքան մարդը:

Արծվին մտածում էր: Հետո նա գլուխն օրորեց.

— Մի անխիղճ բան կա անիծված պատերազմի մեջ: Մեներ, ասենք, մարդ ենք՝ պատերազմ ենք գնում, կարող ենք չգնալ, իսկ եթե գնում ենք՝ մեզ վրա ենք առնում մեղքը: Բա էս անմեղ նժույզ-

ները, որ տանում ենք, տալիս թրի բերան, շաա՛տ անխիղճ բան է, է՛, շաա՛տ... Աչքս կուրանա, ես ո՞նց տանեմ սրան թրի բերան: Որ մտածում եմ, սիրտս մղկտում է...:

Դարձյալ Արծվիի աչքերը լցվեցին: Նա վեր կացավ մոտեցավ նժույզին, բաշը քաշեց և գլուխը դրեց նրա աչքին: Նժույզը թողեց ուտելը և մնաց սպասողական դիրքում, որ Արծվին իրեն սիրի: Հետո պոկեց երեսը Արծվիի ձեռից և սկսեց ուտել: Շատ էր սոված:

Լույսն ու Դժխոն արտասովախառն ծիծաղեցին:

— Արծվի, շատ ես սիրում դրան,— ասաց Լույսը,— աստված դրան հեռու տանի փորձանքից:

— է՛է՛է՛, ասում եք,— եկավ նստեց տեղը Արծվին,— սրա բանը պրծած է: Ես աչքս միշտ պետք է Սպարապետիս վրա պահեմ: Աստված շանի, նրան, որ փորձանք մոտենա՛՛ ես ի՞նձ եմ խնայելու, թե՛ սրան...:

Քույրերը խանդաղատած լռեցին: Արծվին աուզվեց ինչ-որ մտքերի մեջ: Հետո վեր նայեց և ինչ-որ մի ուրիշ մարդու նման ասաց.

— Բա ի՞նչ, հենց կարծում եք ես մարդ արարած չեմ, սեր չունե՞մ, երիտասարդ չե՞մ... Շատ բան ունեմ սրտիս մեջ, բայց ճիշտը կուզեք՝ ուխտ եմ արել, որ աշխարհ չմտնեմ, սիրտս ուսերս մատաղ անեմ Սպարապետիս: Սպարապետը հայոց ազգն է: Դժխոն գլուխը կախեց: Լույսը շոյեց Արծվիի մազերը.

— Կավ վռվաղ ես, չէ՞, Արծվի:

Արծվին էլի ատամները ցույց տվեց և ծիծաղաղեմ նայեց Լույսին.

— Ես ի՞նչ գիտեմ:

Մի փոքր հետո.

— Սպարապետը չի թողնում, թե չէ՛ ուժը ուտում է ինձ: Ախր բանը բանի նման չէ: Ինչացո՞ւ է պատերազմը: Մարդ ու կատորած: Թո՞ղ տային պարսիկները՝ գնայինք ապրեինք:

— Ի՞նչ կանեիր,— հարցրեց Լույսը:

— Կգնայի տուն, նժույզ կպահեսի: Մեկ էլ թամբ կկարեի: Կա՞մ թամբ կարել գիտեմ, որ նժույզի մեջքը չի ծեծում: Ներս եկավ Մազթաղը՝ վարածի կինը.

— Ասում են մարգպանը կոտորած է սարքելու վաղը...:

Ինչպես ամպը գա ձածկի լույս, արև օրը, աղջիկները և Արծ-
վին մթնեցին:

Արծվին վեր կացաւ:

— Դե, ես գնացի: Սպարապետը հրամայեց շուշանալ:

Շինականները մոտեցան հնձանին: Արծվին թամբում էր
նժույզը:

— Կնեցեք,— դիմեց նրանց Արծվին,— Սպարապետն ասաց
հենց որ լսեք մեր աղմուկը՝ քաղաքի մեջ սկսեցեք շփոթը:

— Ասա Սպարապետին՝ «հրամա՛նդ»,— ասաց հանգիստ
ձայնով Սահակը:

Արծվին մեկնեց, Լուսերեսը նրան քաղաքադռնից դուրս տա-
րավ իբրև Վասակի սուրհանդակ:

Մինչ Վասակի զորքերը այդ երկու օրը առանձին ուժով ճգմել
էին շանում Արարատի շրջակա վայրերը և կռիվը սաստկացրել
էին Ատոմի դեմ՝ տազնապած այն լուրից, որ ապստամբած ժո-
ղովուրդը Բզնունյաց ծովի բոլորքը և այլուր փոթորկելով շարժ-
վում է դեպի Արտաշատ՝ Վարդանը իր զորագունդը Մոթի լեռ-
նանցքից մտցնում էր Կոտայք: Նա այդ ուղին ընտրեց՝ ենթաբ-
կելով զորագունդը անհնարին տանջանքների՝ թույլ տալով, որ
Վասակը հետախուզի Արտաշատ — իսաղխաղ գիծը՝ Սևանա ծովի
հյուսիսային ափերով:

Եվ ահա, երբ Վասակը մի գիշեր սպասում էր Ատոմի դեմ
ուղարկած զորագնդի մարտի հետևանքին՝ քաղաքում լուր ընկավ,
որ Վարդանը գալիս է:

Շեփորները ծղրտացին՝ գուժելով տազնապ: Ողջ քաղաքը
ցնցվեց: Զորագնդերը ոտքի հանվեցին: Ու մինչ հարվածն սպա-
սում էին Սևանի պողոտայից՝ Վարդանի հեծյալները խուժեցին
արևելքից: Շփոթն ընկավ Վասակի զորքերի մեջ: Գիշերային խա-
վարը սաստկացնում էր շփոթությունը: Քաղաքի թաղամասերից,
քաղաքամերձ այգեստաններից դուրս թափվեցին շինականների և
արտաշատցիների խմբեր և իրենց անակնկալ հարձակումներով
մուտքեցրին զորագնդերին:

Արտաշիր սեպուհը կատաղի հովազի պես դես ու դեն էր սլանում կարգի բերելու ցնցված զորագնդերը: Բայց քաղաքի պաշտպաններին շփոթեցրեց Վարդանի հարվածի անսպասելիությունը և ուղղութունը՝ արևելքից:

Վասակն զգաց, որ հարկավոր էր ամենաարագ վճիռ կամ մնում է պաշտպանելու քաղաքը՝ հաղթելու հաստատ հույսով կամ հարկ է անմիջապես հանել զորքը, թեկուզ փախչել, քաղաքի հարավից դեպի Սյունիք տանող ճանապարհով, քանի դեռ առ կտրված չէր:

Նախարարները շփոթված նրան էին նայում: Վերջապես Վասակը վճռեց: Հրաման արձակեց թողնել ամեն բան և արագ դուրս գալ Սյունիքի ճանապարհը:

Եվ առանց սպասելու հրամանի կատարման՝ հաղիվ զրահված, զենքը վերցրած՝ նախարարներին ևս նույնը առաջարկելով՝ նժույզ նստեց և արշավեց քաղաքից դուրս: Այստեղ, Սյունիքի ճանապարհին, առանց հրամանի, լուկ բնազդական գրգռմով խառնակարգ ու ցրիվ փախչում էին զորագնդերը:

Սկսեցին վարգել: Դեպի Սյունիք...

Վարդանի զորագունդը մտավ Արտաշատ փողովորի ցնձաւից աղաղակների, օրհնանքների որոտի հետ: Զահերը ամեն կողմից լուսավորեցին քաղաք մտնող հաղթական զորքի ճանապարհը: Բազմությունը հետզհետե ծովացավ քաղաքում:

Վարդանը իսկույն հետախուզող զորամաս հանեց փախչողների հետևից մինչև գիշերս և վաղը կկազմեր նրանց հետապնդող զլխավոր ուժերը: Հաղթողները արագ բռնեցին աշտարակներն ու քաղաքամերձ դիրքերը՝ սպասելով առավոտվա դեպքերին: Միաժամ սուրհանդակներ գնացին Ատոմին և Արտակ Մոկացին լուրը տանելու և հրաման՝ որքան հնարավոր է՝ շուտ խմբվել Արտաշատում:

Արտակ Մոկացին և Զոհրակին օգնության էին հասել շատ ծանր վիրավոր վիճակում: Այն պահին, երբ Արտակ Ռշտունու դարանակալները սրբերով հարձակվեցին նրանց վրա՝ օթևաններից դուրս էին վազել Եսթերը, Արշալույսը, Աստղիկը և տագնապ

բարձրացրել: Արտակ Մոկացը շատ աղոտ հիշում էր, որ իրեն մոտեցավ Անահիտը քողածածկ և տանջված, որ իրեն խնամում էին տիկիները, որ իր կողքին տնքում էր վիրավոր Ձոհրակը, որին այցելում էր Աստղիկը: Նա շհարցրեց անգամ թե որտեղ է ինքը. չեմը խլում էր նրա գիտակցութիւնը: Ինչ-որ երազում, թե արթմնի նա լսում էր Վարդ սեպուհին, որ Գաղիշոն և Արտակ Ռշտունին թաքնվել են Ռշտունյաց լեռներում, թեև լուրեր կան, որ անցել են Սյունիք, ուր հավաքվել են բոլոր դավաճան նախարարները:

Միայն չպատմեց Անահիտի մասին՝ խնայելով նրան: Արտակը լսում էր այս ամենը և իսկույն մոռանում:

Ամբողջին տեր դառավ Վարդ սեպուհը, որ հավաքել էր վարդանանց կողմն անցած զինվորներին և շինականներին, զինել վերջիններին, պատրաստ վիճակում պահելով բոլորին՝ հանկարծակի հարձակման դիմադրելու: Միաժամ նա բուժի խնամքին էր հանձնել բոլոր զինվոր և շինական վիրավորներին:

Շուտով ամբողջ եկավ նաև Արտակ Մոկացի մայրը՝ Մոկաց տիկինը, և Արտակի խնամքը կատարյալ եղավ: Աստղիկի համար ոչ մի դժվարութիւն և արգելք չկար այցելել Ձոհրակին, որպես վիրավորի:

Անահիտը բացել էր դեմքի քողը և շէր ծածկում իր խոշտանգումները Ռշտունյաց նախարարի ձեռքով: Նա տխրութեամբ, հազիվ զսպելով արցունքը պատմեց իր հոր զնդանի կյանքը և հոր սպանութիւնը նույն նախարարի ձեռքով:

Տխուր առօրյան, Վասակի դավաճանութեան լուրը, Ռշտունիքի անորոշ, վտանգավոր վիճակը ամբողջի կյանքը դարձրել էր անհանդիստ, տազնապալի:

Նետզհետե ուժի գալով Արտակ Մոկացը սկսեց աշխույժ հետաքրքրութիւն ցույց տալ կատարվող դեպքերին: Սկսեց անհանգրստանալ: Փորձեց վեր կենալ անկողնուց, զգաց, որ այնքան թույլ չէ, բայց թողնել անկողինը մի փոքր վաղաժամ էր:

— Մեծ Տիկիներ, Անահիտ, մյուս տիկիները... — մի օր երեկոյան ներս վազելով սրտատրոփ ասաց Աստղիկը:

— Ինչո՞ւ ես վախեցած, աղջիկս, — դեմ գնաց Եսթերը:

— Էլի բոբիկ ես եկել, տեր աստված, — մրմնջաց Աստղիկը:

Արտակի մայրը, Եսթերը և Արշալույսը դուրս ելան դիմալու-
րելու: Մամիկոնյան, Խորխոռունյաց, Գնունյաց, Ապահունյաց և
այլ տիկիներ, օրիորդներ խառն գեղջկուհիների հետ եկել էին
Ռշտունյաց ամրոցը: Բոլորը նժույգների վրա էին, տիկիները
սև սգազգեստով, գեղջկուհիները միայն հերարձակ, բայց բոլորը
բորիկ, շնայած ցրտին: Այդ՝ Մեծ Տիկնոջ հրամանն էր: Բայց և
նրանք սկսել էին համակերպվել:

Նրանք ներս եկան: Մեծ Տիկինը առաջինը մոտեցավ Զոհրա-
կին, խիստ հայացքով նայեց, աղոթեց և ապա թեքվեց, համ-
բուրեց նրա ճակատը, նստեց մոտը: Մյուսները ևս նստեցին,
լոնցին երկար:

Դռան մեջ երևացին գեղջկուհիները:

— Արի՛, Եղի՛սա, նե՛րս արիք, քույրիկնե՛ր, աղջիկնե՛ր,—
մեղմաձայն, տխուր հրավիրեց նրանց Մեծ Տիկինը:

Մեծ արժանապատվությամբ, առանց այլ անգամների ան-
համարձակության ու քաշվելուն ներս մտավ մի հարգեոր պառավ
կին: Մյուսները հետևեցին նրան: Նրանք բոլորը հագել էին Պո-
նական զգեստներ: Եղիսան լուռ ու ներշնչված համբուրեց Զոհ-
րակի ճակատը և նստեց: Մյուսները մնացին կանգնած ի պատիվ
Մեծ Տիկնոջ:

— Աստված կյանքդ խնայեց, ձագուկս, արժանանաս մեծ
պատերազմին,— ասաց Մեծ Տիկինը Զոհրակին:

Զոհրակը ցույց տվեց Մեծ Տիկնոջ բորիկ ոտները.

— Մեծ Մայրի, ի՛նչ ես արել...

Մեծ Տիկինը լուրջ ու տխուր ասաց.

— Աշխարհը սո՛ւզ է, զավա՛կս...

Հետո նայեց Անահիտին.

— Արի՛, աղջիկս,— և գրկեց Անահիտին,— հիմա որ լրի՛վ
դուստր ես...

Անահիտը լցվեց:

— Մի՛ լար, աղջիկս, հայրդ հայրենիին լցվեց:

— Հոգին լույս,— ասացին տիկիները:

Եվ բոլորն արտասովեցին:

Սակայն ամենից մեծ հուզմունքի մեջ Քաղիշոյի մայրն էր,
կինը և աղջիկը՝ Ողիմպիան: Նրանք լսել էին Քաղիշոյի և Արտակ
Ռշտունու դավաճանությունը և շտապել էին Մեծ Տիկնոջ մոտ:

Ողիմպիան եկավ ընկավ Անահիտի գիրկը և բարձրաձայն հեկեկաց, Անահիտը հասկացավ նրան և ինքն էլ արտասովեց:

Յղիսան դարձավ դեպի Մեծ Տիկինը, խոնարհություն արեց և ապա ասաց մյուսներին.

— Մեր որդիքը այրուծի են քուշանաց կովում: Բարի մաղթենք նրանք էլ արժանանան հայրենիքի պատերազմին: Է՛հ, իշխանիկ, դու երանի ես, ապա ի՞նչ անեն մեր սրտի հատորները, որ օտարի հողին պիտի խառնվեն: Նրանց ո՞վ հասցնի հայրենի հող...

— Հայրենին կքաշի, կհանի նրանց, հույսդ ծո՛վ արա, Յղիսա, — մխիթարեց Մեծ Տիկինը:

Տիկիներն ու գեղջկուհիները անցան Արտակ Մոկացի մոտ: Արտակ Մոկացը թեև թույլ, բայց նստեց տեղում և երբ Մեծ Տիկինը մոտեցավ իրեն և ճակատը համբուրեց՝ նա էլ նրա աչք համբուրեց:

Մեծ Տիկինը ասաց.

— Մի՛ նեղվիր, զավա՛կս, կյանքդ մեծ օրվան պահիր:

— Խոսքդ հրամա՛ն, Մեծ Տիկին, — ասաց Արտակ Մոկացը:

Մեծ Տիկինը՝ ինչպես երևում էր՝ կարևոր գործով էր եկել Ռշտունիք: Նա հավաքել էր և շարունակում էր հավաքել Բզունեյաց ծովի բոլոր նախարարական տների և շրջակա ռամիկ կանանցից մի խումբ ընդհանուր գործի համար: Նա կոչ էր ուղարկել բոլորին, որ հավաքվեն Ռշտունիք՝ Գեղեոնի և վերջին ըմբոստության կովում Ռշտունի մյուս զինվորների ու շինականների շիրիմներին այցելելու:

Հետևյալ օրը եկան նոր այցելուներ՝ Արծրունյաց տիկինը և նրա դուստր Շամունեն իրենց աշխարհի մի քանի տասնյակ այլ տիկիների և գեղջկուհիների հետ: Այն ժամանակ Մեծ Տիկինը կարգադրեց, որ վեր կենան և այցելեն զոհվածների գերեզմաններին:

Հավաքվեցին նաև շինականներն ու ըմբոստացած զինվորները՝ Հաբել նահապետի և Վարդ սեպուհի հետ:

Ռշտունյաց հանգստարանում առանձին քարակույտերի տակ ծածկված էին զոհվածների շիրիմները: Տիկիները հավաքվեցին նրա շուրջը: Անահիտն ու Ողիմպիան ընկան Գեղեոնի շիրմի վրա

և սկսեցին լաց լինել: Եսթերն ու Արշալույսը լուռ հեկեկում էին հետո կանգնած: Մեծ Տիկինը խիստ նայեց նրանց և ասաց.

— Մի՛ լաք, ուրախացե՛ք, զոհվածները հաղթեցին:

Հետո ազոթեց, ապա դարձավ տիկիններին.

— Է՛հ, շմռնենք՝ մենք էլ հասնենք հաղթության: Արժանիի՛ն արժանանանք: Մեր զինվորյալ մանկունք, մեր Սպարապետը, մեր զորագլուխները իրենց անձը պիտի դնեն մեծ գործին, մենք էլ՝ տիկնայքս Հայոց աշխարհի, ուխտ դնենք, անձներս նվիրենք մեծ նեղության, հավատարիմ մնանք հայրենիին:

— Ամե՛ն,— մրմնջացին տիկինները և գեղջուհիները:

Եղիսան դարձավ Մեծ Տիկնոջը, խոնարհություն արեց և ապա դառնալով մյուսներին՝ ասաց.

— Զարը բարուց մեծ է: Զարը՝ ատրահա գազան, բարին՝ մանուկ: Ուզում է խեթել, փշացնել: Մենակ դա նրա կամքը չէ: Քանի որ աշխարհքի դրվածքն այն է՝ վերջը բարին պիտի հաղթի: Ուժ տանք բարուն, թող աշխարհքի տերը բարին դառնա: Մեծ Տիկին, աստված սուրը սուր անի Սպարապետը, որ աշխարհքի փրկության համար վեր է կացել: Մենք էլ դիմանանք՝ շատ ենք դիմացել, կովենք՝ շատ ենք կովել:

— Բերանդ տաճա՛ր, Եղի՛սա,— ասաց Մեծ Տիկինը,— դե, ուխտներս ամուր, հավատներս մաքուր: Գնա՛նք ընկնենք աշխարհ, մեր ուխտը կատարենք:

Նստեցին շուրջանակի, մեջտեղը Մեծ Տիկինը, իր աջ ու ձախ կողքին Գաղիշոյի մայրը և Եսթերը: Անահիտը Ողիմպիայի և Շամունեի հետ առանձնացավ մի անկյուն, ուր Անահիտն ու Շամունեն սկսեցին մխիթարել Ողիմպիային, որ նրա հոր հանցանքը ընտանիքի վրա չի ծանրանում:

— Ես իմ ծնողիս եմ ցավում,— լցվեց Ողիմպիան,— իմ ծնողս եմ կորցնում. եթե ոչ՝ ես իմը չեմ հոգում: Ա՛խ, այնքա՛ն խելոք, մտածող մարդ, ինչպե՛ս ընկավ դավաճանի ձեռքը...

— Ի՛նչ կարող ես, Ողիմպիա,— ասաց Շամունեն,— պիտի հրաժարվես ծնողիցդ:

Ողիմպիան հեկեկաց.

— Ինչպե՛ս կրեմ նախատինքը... Դավաճանի դուստր... Ինչպե՛ս երևամ Սպարապետին, ինչպե՛ս նայեմ մարդկանց երեւսի...

Սրահում սկսվել էր ընդհանուր խոսակցութիւնն Գաղիշոյի և Արտակ Ռշտունու մասին: Գաղիշոյի մայրը արցունքն աչքերին լսեց Մեծ Տիկինոջ խոսքերը Գաղիշոյի մասին:

— Հույ՛, ապավենս Գաղիշո իշխանս էր, Մեծ Տիկին, կգա, ասում էի, Սպարապետին սատար կլինի:

— Դավաճանեց գնաց, Խորխոռունյաց տիկին,— ասաց Եսթերը,— հիմա հրաժարվիր, այլևս որդի չունես:

— Ա՛խ, Եսթեր սեպհուհի,— հառաչեց Գաղիշոյի մայրը,— մայրը կասի՞ թե որդի չունեմ:

— Մի վշտանար, Խորխոռունյաց տիկին,— ասաց Մեծ Տիկինը,— մեծ օրեր եկան, սրտներս փոխեցին: Հիմա էլ ո՛չ որդի, ո՛չ մայր: Հիմա հայրենին արինք մայր, հայրենին բոլորին՝ որդի:

— Այդպե՛ս է, այդպե՛ս է,— լսվեց բոլորի հավանութիւնը:

— Ի՞նչ որդի, ի՞նչ ամուսին, ի՞նչ ազգական,— հանկարծ բորբոքվեց Եսթերը,— դավաճանին մահ է պետք, ոչ թե սեր ու արտասուք: Թող ձեռքս ընկնի դավաճան փեսասս՝ կտոր-կտոր կանեմ, կածեմ անդունդը:

— Մի՛ այդպես, մի՛, մայրիկ,— վախի զգացմունքով ասաց Արշալույս տիկինը,— քարերը լուրը կտանեն, կգա զազանը:

— Կասեմ ու բարձր էլ կասեմ,— սպառնաց մինչև հոգու խորքը վիրավորված կինը,— թող գա: Գա՛ ո՛ւմ պիտի սպանի: Նա ինձ սպանել պրծել է:

Եվ քանի Արշալույսը շանում էր հանգստացնել Եսթերին՝ այնքան սա բորբոքվում էր և ցատումնալի դառնում:

— Թո՛ղ, աղջիկս, թո՛ղ,— ասաց Մեծ Տիկինը,— Եսթերը պինվորյալ է գրվում: Թող կովի՛ իր կոխվը:

— Թող կովի իր կոխվը: Իսկ մեր կոխվը ո՛վ կովի,— փռոշոտ եղունգները որդու գերեզմանատեղից դուրս քաշելով և սև ու շոր ձեռքերը շեղելով օդի մեջ շարացած ձայնեց մի գեղջկուհի: Գա խանդութին օգնող և յուրայիններին ամաչեցնող և ուրացյալ նախարարների դեմ զորքի հանելուն կողմնակից գեղջկուհին էր, Մարիամը,— մեր կոխվը ո՛վ կովի:

Լոցին բոլորը:

— Տեսե՛ք, մի սեպուհ է սպանվել բռնավորի ձեռքից՝ հիմի ի՛նչ սուգի մեջ եք, ա՛յ տիկիներ, օրիորդներ: Հապա էսքան մատաղ ծաղիկները, որ հարյուրներով կորցրել ենք, բա մենք քա՛ր

ենք, ժե՞ռ ենք, հո՞ղ ենք: Ո՞ւմ համար ենք վեր կացել միշտ, ո՞ւմ կոփվն ենք կովել, ո՞ւմ աշխարհքն ենք պահել: Ձե՛ր աշխարհքը, ձե՛ր հողը, ձե՛ր բարիքը շի՛: Մեջն ի՞նչ ենք ունեցել: Քե մենք էլ աշխարհք ունենք՝ մեզ ո՞վ է տվել մեր աշխարհքը: Հողն էլ ձերն է եղել, աշխարհքն էլ: Հիմի էլ վեր կացել՝ ձեզ համար աշխարհքն ենք պահում, բա էս օրը կգցե՞ն, որ գցեցիք մեզ: Բա է՞ս է արգարությունը:

— Մարիամ, — զգուշացրեց նրան մի գեղջկուհի:

— Գիտե՛մ, աղջի՛կս, գիտեմ, Մարիամ գեղջկուհի. համբերիր: Աստված մեղքը իշխանականին տվեց, ցավը՝ շինականին: Դրա համար էլ պատիժը բերեց թափեց իշխանականի գլխին:

Մեծ Տիկիներ կարծում էր թե այս ճիշխանականի և շինականին» ուխտը, միացյալ պատերազմը, միատեղ զոհը կարբի, կհավասարեցնի, կհաշտեցնի անհաշտելին՝ տիրոջն ու ծառային: Բայց որքան թափանցում էր նա իր իմաստուն, զգոն խղճով՝ խորթությունը խորանում էր:

— Նահատակվենք՝ հավասարվենք. կյանքներս հայրենիքին զոհ տանք, մեղքներս քավենք: — Ի՞նչ ասեմ, ամենաողորմածն աստված ի՞նքը հասնի՝ առաջ ձե՛զ, հետո մե՛զ:

Երեկոյանում էր: Բոլորը համբուրեցին Գեդեոնի և մյուս զինվորների գերեզմանները և վերադարձան ամրոց:

Մեծ Տիկիներ կարգադրեց պատրաստվել հետևյալ օրը ճանապարհ ընկնելու դեպի Մոկք, Արծրունիք, Բզնունյաց ծովի հյուսիսային աշխարհները: Վեր կացնելու «Տիկնայք հայոց աշխարհի» անխտիր իշխանազուն և ուսմիկ կանանց՝ հավասար ու հասարակ մի ընտանիքի մեջ:

Տիկնայք Հայոց աշխարհին հավաքվեցին սրահը, ուր Եսթերն ու Արշալույս տիկիներ բոլորին ընդհանուր սեղան տվին:

Կեսգիշերին ամրոցի մոտերքից հանկարծակի աղմուկ լսվեց: Քառատրոփեցին նժույզներ, կոփկոփեցին վահաններ, սրեր գնգացին ու շուտով ճիշ, անեծք, գոշեր իրար խառնվեցին: Արտակը շնայած իր թուլության վեր թռավ անկողնից ու սուրը խլելով դուրս վազեց շապկանց: Նրան հետևեց Զոհրակը: Ներս ընկավ Վարդ սեպուհը:

— Տե՛ր Մոկաց, նախարարը հարձակվե՛ց...

— Դրսի գինվորներին՝ դարբասը, ներսիններին՝ աշտարակը, — գոչեց Արտակ Մոկացը:

Վարդ սեպուհը դուրս վազեց բակը և արագ կատարեց հրամանը: Արտակ Մոկացը և Ջոհրակը շապկանց վազեցին աշտարակ: Հետևից Անահիտն ու Աստղիկը թիկնոցներ հասցրին նրանց: Եվ սրանք աշտարակից սրերը ճոճելով նշաններ էին տալիս գինվորներին, որ ցրիվ ու շփոթված կովում էին, բայց չէին կարողանում համաձայնեցրած հարված հաջողեցնել: Արտակ Ռշտունին լավ էր հաշվի առել գիշերային անակնկալ հարձակման հաջողության հավանականությունները:

— Դեպի դարբասը, — գոչեց Արտակ Մոկացը կոկորդային ձայնով և իջավ դարբասի մոտ:

Զինվորները խմբվեցին դարբասի մոտ և բռունցք կազմեցին օգտվելով աշտարակի ներհսկողների տեղացող նետաձգությունից, որ նեղել սկսեց թշնամուն:

Տիկինները պատուհանից դիտում էին մարտը և հառաչում անձկությամբ: Գիշերային խավարը ծածկում էր մարտի տեսարանը, բայց ձայներն ու ազոտ կերպարանքների իրարանցումը թույլ չափով հասկացնում էին, թե ինչ է տեղի ունենում:

— Աստվա՛ծ, աստվա՛ծ, — ողբում էր Արշալույսը, — հիմա ներս կմտնի:

— Ներս չի՛ մտնի... Կխավարե՛մ նրա օրն ու արևը, — զայրալի շեշտով ասաց Եսթերը և սուրը վերցնելով իջավ ցած:

— Սեպուհի՛, սեպուհի՛, — գնացին նրա հետևից տիկինները:

Եսթերը կատաղել էր, շէր լսում:

Դուրսը կովողների ձայների հետ խառն լսվում էր զանազան տեղերից օդը ճեղքող կանացի սուր ճիչեր, որ կովին տալիս էր տնօրինակ, տագնապալի մի անհանգստություն: Լսվում էր Մարիամի կոհնչը.

— Մա՛րդ, վրա՛ տվեք, շարդե՛ք դրա գլուխը...

Կանանց ճիչերն ուժեղացան, մոտեցան դարբասին: Լսվեցին նաև շինականների գոռգոռոցները:

Արտակ Մոկացը զգաց, որ պատեհ պահն է, հրամայեց դարբասը բանալ: Իսկույն նիգերը հանվեցին, փեղկը ետ գնաց, և

ամբողջի բակում հավաքված զինվորները դուրս թափվելով այն-
տեղի հավաքվածների հետ հարձակվեցին գիշերահարձակների
վրա: Եսթերն ու Մարիամը, Եղիսան մյուս գեղջկուհիների հետ
գնացին դեպի կովոդները:

Հետևանքը մեծ շեղավ: Բայց դա այնքան օգնեց, որ գոնե
ձգձգեց գործը և Արտակ Ռշտունուն խանգարեց գիշերային հար-
ձակման անակնկալից օգտվել և կոտորել ամբողջի պաշտպաննե-
րին: Նրան կասեցրին՝ արյունահեղ մարտի գնով: Արտակ Մոկա-
ցը սակայն տեսնում էր, թե ինչպես Արտակ Ռշտունին այնուա-
մենայնիվ հետզհետե սեղմում է ամբողջը: Վիճակը տագնապալի
դառավ:

Եվ Արտակ Ռշտունին կվերցնեք ամբողջը, եթե այդ պահին
լեռնային ձորից չհարձակվեք վրա հասնող շինականների զանգ-
վածը, որ եկավ ու թափով խրվեց Արտակ Ռշտունու զորագնդի
մեջ: Սկսվեց կատաղի ձեռնամարտ:

Այդ պահին դեպի զինվորների խտությունն էր գնում Եսթերը:
Վտանգը չհասկանալով և արհամարելով նա վազեց, հասավ Ար-
տակ Ռշտունուն, որ այդ միջոցին զինվորների խիտ շարքի մի-
ջից դուրս եկավ և առաջ էր մղվում գրավելով իր հետևից զորա-
գունդը: Մինչ շինականների ու Արտակ Ռշտունու ըմբոստացած
զինվորները կհարձակվեին նրա վրա, Եսթերը անխոհեմ ու ան-
մտածելի վազեց դեպի նա:

Գեղջկուհիները, որ սուր վրեժխնդրությամբ ծարավի էին՝
հանկարծ զգացին, որ այստեղ, այս պահին արդեն տեղն է ու
պատշաճը լուծելու իրենց դառն կյանքի վրեժը:

— Զարկե՛ք մի դրան, շա՛ն սատակ արեք,— ճչաց Մարիամը
և Եղիսայի հետ հարձակվեց Արտակ Ռշտունու վրա: Մյուս գեղջ-
կուհիները խելագար թափով վազեցին հետևից: Թիկնապահները
հարվածեցին գեղջկուհիներից երկուսին, սակայն սրանց պարզա-
միտ ու անմտածել հարձակման ձևը գերազանցեց ձեռնամարտի
բոլոր ձևերն իմացող զինվորների իմաստությանը: Գեղջկուհիները
իրենց մարմնով խցեցին ու խեղդեցին տարածությունը՝ կաշկան-
գելով թիկնապահների ու Ռշտունու ամեն շարժում: Մարիամի սրի
հարվածը վայր գցեց նրան: Ռշտունու զինվորները ուշքի եկան ու
թափով հարձակվեցին կանանց վրա: Բայց շինականները ըմբոս-
տացած զինվորների հետ հարվածը խտացրին այստեղ: Մեծ կո-

րուստների գնով թշնամին տեղի տվեց և նահանջեց: Կանայք ամբողջից գուրս վազեցին օգնելու վիրավորներին:

Ցասումնալի Եսթերը քարշ տալով ամրոց էր բերում վիրավոր, նախարարին: Քարշ էր տալիս, հետը թափահարում և անիծում էր թշում:

— Ո՛ւր ես քաշում, Եսթեր սեպհուհի, թող այստեղ վերջանա, — հորդորեցին մյուս տիկիները և փորձեցին ձեռից խլել վիրավորին:

— Թողեք, ե՛ս քարշ տամ շանը, — մեջ ընկավ կատաղած Մարիամը, — սա հոգիներս է վառել, մարմիններս մաշել...

— Մենք է՛լ, մենք է՛լ, — ճշացին գեղջկուհիները ցասումնալից՝

Ու հարձակվեցին խելագար, անհագ վրեժի կրթով, խառնաչճիչ անեծքներով ու հիշոցներով:

— Արընկե՛ր գազան...

— Շո՛ւն, շնչահավատ...

— Կյանքնե՛րս կերավ...

— Ճապղեցրե՛ց հարկի, տուրքի տակ...

— Հերիք է՛, հերիք է՛, դե գնա ճապղի՛, սատկի՛...

Եվ որ ամենից անսպասելին էր՝ մեջները ամենից կրթոտվածը Եղիսան էր, որը մի փոքր առաջ համբերատար խորհրդածում էր Մեծ Տիկնոջ առջև: Նա վերցրեց քարը և այն է՝ ձեռը թափ առավ, որ զարկի նախարարին՝ ուրիշները նրա առաջը կտրեցին, իրենք ընկան նախարարի վրա:

Շինականներն ու զինվորները հետաքրքրված, ապա հետզհետե իրենք ևս սրտների վրեժը դրսևորելով վազեցին շրջապատեցին ատելի նախարարին: Նրանք տեսնելով, որ կանայք թերևս իրենցից ավելի ատելությամբ ծայր աստիճան բռնկված վերջ են տալու բռնավորին՝ սկսեցին պատվելով շուրջը՝ կիսաձայն հայհոյել նախարարին ու հետևել Եսթերին, որ թևերից բռնած քարշ էր տալիս նրան:

Ուզեցան օգնել նրան՝ թույլ շտվեց:

— Թողե՛ք, իմ վրեժը իմ ձեռքով պիտի հանեմ:

Նա խելագարվում էր: Դա մի նուպա էր կատաղության, և վրեժխնդրության: Մեծ Տիկինը պատշգամից նայում էր և հեռավոր սարսափահար:

— Հոգիները կրակն է, պիտի վրեժն առնեն՝ նոր հանգչեն... Եւ, ինչ օրի հասցրին շինականին:

Եսթերը քարշ տալով Արտակ Ռշտունուն տարավ զնդանը, նե-
տեց Գեղեոնի սպանված տեղը:

— Պղծեցի՛ր, սեպհուհի, զինվորյալի՛ն խնայիր,— աղաչում էին տիկիները:

— Հիմա՛ կլվամ պիղծը... — մոմոաց Եսթերը և շղթաները տեցկացրեց վիրավորի ձեռներն ու ոտքերը: Հետո նայեց նրան: Արտակ Ռշտունին տնքում էր: Սպասեց մի փոքր մինչև լավ ուշ-քի գար: Նայեց կրկին: Վիրավորը աչքերը բացեց: Այդ միջոցին առաջ եկավ Արշալույսը և շոքեց մոր առջև:

— Ի՛նձ խնայիր, մայրիկ, նա իրենն ստացավ, հերի՛ք է:

— Քաշվի՛ր,— գոչեց Եսթերը:

Արտակ Ռշտունին ուժ հավաքեց և թույլ ձայնով ասաց.

— Դավաճանի տակը մա՛րդ կա: Գոնե մարդո՛ւն ձեռ մի տաք:

— Մարդը, որ մեջդ լինե՛ր՝ այսքան արյունը չէիր թափի:

— Դու անպատվում ես հայրենիի զինվորին,— մոմոաց Ար-տակ Ռշտունին:

— Դավաճա՛ն, օտարի շո՛ւն, խոսո՛ւմ ես... դե՛, սատկի՛ր քեպուհի շղթաների մեջ: «Ա՛յծ է, ա՛յծ է», — ասաց Եսթերն ու տկսեց սրով հարվածել: Այնքան հարվածեց, որ վիրավորը մեռավ:

— Դե, չքացա՛ր, թող զինվորյալները հանգիստ քնեն հողի տակ:

Ցասումնած Մարիամը նետեց քարը նախարարի դիակի վրա: Մյուսները ևս իրենց քարերով ծածկեցին այն:

— Ազատում չկա՛, գազաններից ազատում չկա՛, քրքրեցի՛ն մեզ... Ազատում չկա՛, չկա՛, չկա՛: Մեկը գնում է, մյուսն է գա-լիս, սա էլ գնում է, ուրի՛շն է գալիս... Ազատում չկա՛...

— Կա՛ ազատում, Մարիամ, կա՛, կա՛ դատաստան, կա՛, ցվկիուն ցվկե՛ց, վերջանալուն վերջացա՛վ,— գոչեց Սղիսան:

Եսթերը որ դողում էր և նայում դիակը ծածկող քարերին՝ հե-վաց, ծանր շունչ քաշեց ու դուրս եկավ, գնաց օթևան:

Ախոռապետը, որ հեռուն կանգնած դիտում էր գեղջկուհիների ցասումը՝ մոտ եկավ ու փորձեց սաստել:

— Դե՛, դե՛, դե՛, քաշվե՛ք:

Մարիամը քարը վերցրեց ու շարտեց նրա վրա:

— Դե՛, իշխանի շո՛ւն...

Կանայք վերցրին քարերը, բայց ախոռապետը նապաստակի արագութեամբ փախավ:

Եսթերը մտավ սրահը: Բոլոր տիկիները սարսուռ զգացին և ակամա ետ-ետ գնացին: Նրա հետևից եկավ Արշալույսը և շոքելով անկյունում գորգի վրա՝ սկսեց հեկեկալ:

— Դե՛... լաց չկա՛... շների համար լաց չեն լինի:

Ոչ ոք չխոսեց: Միայն Եսթերը երկար լուռթյունից հետո ասաց.

— Թշնամի՛ պարսիկին են ասում: Թշնամի պարսիկին են սպանում: Պարսիկից մեծ թշնամուն ինչո՞ւ են խնայում: Ափսո՞ս, առաջ պիտի անեի, ուշացա, այսքան արջուներ գնաց:

— Օ՞օ՞ֆ, գնա՛ց, բայց ազատվեցի՞նք,— հառաչեց Մեծ Տիկինը,— արյուն այնքա՛ն պիտի գնա, այնքա՛ն արյուն պիտի գնա...

Ու մինչ տիկիները այս գեպքի ազդեցութեան տակ հուզված խոսում էին, անկյունում հավաքվել էին Արշալույսը, Անահիտը, Աստղիկը, Ողիմպիան և Խորխոռունյաց տիկինը: Արշալույսը լաց էր լինում և վշտացած խոսում այն մասին, որ կարելի էր նախորարին դարձի բերել: Նրան լսում էին լուռ: Տագնապի մեջ էին Խորխոռունյաց տիկինը և Ողիմպիան՝ մտահոգվելով, թե արդյոք Գագիշոն հարձակվողների մե՞ջ էր և ինչ եղավ նա:

Գիշերը բավական անց էր, որ հեծյալները խլրտացին դարբասի մոտ: Արտակը, որ շէր քնել՝ հրամայեց իր օթևանի դռան մոտ նստած թիկնապահին տեղեկանալ, թե ինչ աղմուկ է դուրսը: Թիկնապահը վերադարձավ հեծյալների գլխավորի հետ, որ հայտնեց թե Խորխոռունյաց նախարարը արշավում է Ռշտունիք:

— Որտեղի՞ց է արշավում,— հարցրեց նա հեծյալների զբլխավորին, որ առաջ եկավ:

— Արժրունիքի վրայով,— ասաց հեծյալը,— Տոսպը վեր է կենում պաշտպանվելու:

— Ի՞նչ է անում Գասպար սեպուհը:

— Արշավող զորագնդի մեջ է:

— Մե՞զ վրա է արշավում...

— Հրամանք ես, իշխան:

— Հիմի էլ ուխտյալնե՞րն են դավաճանում...

Արտակը դարձավ զինվորներին, որ հավաքվել էին.

— Կավ եք կովում,— ասաց Արտակը,— բայց շատ կորուստ եք տալիս: Դա նրանից է, որ կարծում եք թե մի երկու կովով գործը կվերջանա: Ոչ: Գործը նոր է սկսվել: Ահա հորիստունյաց դավաճան իշխանը գալիս է մեզ վրա: Սա մեծ կոիվ է: Հայոց աշխարհի կոիվն է հայ դավաճանների և պարսիկ բռնավորի դեմ:

— Կոիվը ժողովրդի կոիվ է,— ասաց Արթեն քեռին,— ազատության կոիվ է, դավաճան իշխանների դեմ կոիվ է, որ ուզում են մեզ ծախել պարսից բռնավորին: Հուր հավիտյան շենք ազատվի: Կովեցեք:

— Մուրը խոսք,— ասաց մի հին զինվոր:

— Կովենք ու գնանք Հայոց աշխարհ վեր կացնենք բռնավորի, իշխանի դեմ:

— Վեր կացնենք, Արթեն քեռի,— ասաց մի հին զինվոր,— մենք քո պատիվը իբրև ազգի պատիվ պահեցինք էն օրը:

— Իշխանը մեզ շատ է տրորել, պլոկել,— ձայն տվեց դառն ձայնով մի շինական:

— Մենք էլ շինականից ենք, քար ավազից չենք,— խոսեց մի այլ զինվոր:

— Դանակը ոսկրին հասավ,— կցեց մի ուրիշը:

Արտակ Մոկացը ձեռով արեց, որ լսեն իրեն:

— Դե, որ այդքան հասկանում եք՝ այս կոիվը համարեցեք ձեր կոիվը և միաբան, կարգով կովեցեք:

— Հրամանդ,— պատասխանեցին զինվորները:

— Հիմա գնացեք պատրաստվեցեք, որ վաղը ճանապարհ լլիտի ընկնենք հորիստունյաց իշխանի դեմ:

Զգաց Արտակը, որ մեծ հրդեհն ընկավ, և որ այդ հրդեհը կգնա, կճարակի ողջ Աշխարհն հայոց և կհանգչի այն ժամանակ միայն, երբ կհանգցնի երկրում ամեն թշնամական դավ ու խարդավանք, ամեն ոխ ու ատելություն, ամեն բռնակալական գողություն հայ ժողովրդի հանդեպ:

Արտակն իսկույն սուրհանդակներ ուղարկեց Արծրունիք՝ հրամայելով, որ այնտեղ սկսեն թեթև դիմադրություն՝ մինչև Մոկբից և Ռշտունիբից օգնություն հասնի: Հարկ եղած դեպքում նահանջը ուղղել ոչ Մոկբ, այլ Ռշտունիք: Այլ հեծյալներ ուղար-

կեց Մոկր հրամայելով զորագունդը արագությամբ հասցնել Արծա-
րունիք օգնության: Նաև հեծյալներ գնացին Տարոն, Գնունիք, և
վերջապես Ատոմին՝ հարկավոր տեղեկություններով: Իսկ Արթեն
քեռին շինական ազդեցիկ մարդիկ ուղարկեց շեները վեր կացնե-
լու ժողովրդին և լրացուցիչ ուժեր բերելու Ռշտունիք:

Զինվորները ցրվեցին: Արտակը վերադարձավ ամրոց և
Զոհրակին հայտնեց, որ վաղը ինքը պիտի մեկնի: Զոհրակը հուզ-
վեց, անհանգստացավ:

— Ծս էլ կգամ... — ասաց նա և վեր կացավ անկողնից:

— Գո՞ւ չես կարող,— ասաց Արտակ Մոկացը,— և դեռ չգի-
տեմ՝ պիտի կարողանամ ես գնալ:

— Ինչ որ դու, իշխան, այն էլ՝ ես: Ծս էլ կգամ,— պնդեց
Զոհրակը,— սրանից հետո էլ ի՞նչ վիրավոր, ի՞նչ առողջ:

Արտակը ուղղակի շպատասխանեց: Նա ուրիշ մտքերով էր
տարված:

— Սրա ծայրը չեմ տեսնում,— ասաց նա վրդովված,— ի՞նչ
դուրս եկավ: Վերջ ի վերջո մենք Հազկերտի՞ դեմ ենք կռվում,
թե՞ դավաճանների: Ծս տեսնում եմ, որ մենք սկսել ենք մի ծանր,
անվերջ ազգամիջյան կռիվ, որ մեզ պիտի խժոճի նախ քան կգա
Հազկերտը: Ի՞նչ պիտի լինի վերջը: Գոնե Սպարապետը շուտ
գար: Եվ չսպասելով Զոհրակի խոսքին՝ հեռացավ իր օթևանը:
Ներս մտավ Աստղիկը: Նա մի մատյան բերեց և նստեց բուժի
կողքին: Բուժը՝ մի ժիր գեղջկուհի՝ որ սպեղանիից ավելի զվար-
ճալի պատմություններով էր բուժում՝ անկյունում նստել էր լուռ
Աստղիկը նստեց Զոհրակի դիմաց և սկսեց կարդալ մատյանը:

Աստղիկը Զոհրակի մոտ մտնելու ոչ մի այլ իրավունք չունեց,
բայց միայն վիրավորին այցելելու ազատ իրավունքը:

Զոհրակը, որ դեռ հորիսոռունիքի անջատման պահից մինչև
հիմա չէր կարողանում հասկանալ Աստղիկի հանկարծակի սառ-
նությունը՝ պահպանում էր Աստղիկի նոր վերաբերմունքի եղա-
նակը և գոհանում էր միայն գաղտնի երազանքով: Նրան ջերմաց-
նում էր Աստղիկի ներկայությունը, գեղեցկությունը, մտերմու-
թյունը և հոգատար խնամքը: Սրտի խորքում նրան հաճելի էր
Աստղիկի այցելությունները չհամարել միայն վիրավորին տաժաժ
մի համակրանք, զգալ դրանց տակ թաքնված սիրո զգացմունքը-
«Անշուշտ մի բան կա նրա սրտի մեջ», — փայփայում էր Զոհ-

ըսկը այս միտքը իր սրտում: Աստղիկը, որ Զոհրակին հանդիպելու առաջին իսկ պահից համեստորեն տենչում էր միայն նրան 'ծառայել' այժմ նա ևս երջանիկ էր համարում, որ ճակատագիրը այսպես էլ բերեց հանգամանքը...

Աստղիկը լուռ կարդում էր, իսկ Զոհրակը նայում էր նրան, որ երկար արտևանունքները կախած մատյանի վրա՝ թվում էր թե նայում է մատյանից այն կողմ մի անդնդային խոր աշխարհ: Աբղյոթ մատյանի բովանդակութունն էր նրան այդքան հափըռաակել, թե՛ այլ բան: Զոհրակը շահարցրեց, որ նա չսթափվի: Զրհարցրեց, թե արդյոք քաղցր էր երազե՞լը, թե՛ այդ մատյանի մեջ գրած է մի գեղեցիկ, վեհ պատմություն:

Զոհրակը դիտում էր Աստղիկի ողջ կերպարանքը — դա մի հզարտություն էր տեղովը: Եվ Զոհրակը երազեց, որ ահա՛, ահա՛ մեծ պատերազմը կգա կանցնի ինչպես մրրիկը, և Աստղիկը կմըռնա՝ ինչպես ծաղիկը մրրկից հետո, և ինքը կերջանկանա նրա կողքին, «Մ՛հ, կովե՛լ, հաղթե՛լ, սիրե՛լ, ապրե՛լ», — հառաչեց Զոհրակը լսելի: Բայց Աստղիկը անշարժ, խորասուլյ կարդում էր:

Հեծկլտոցի մի ձայն սթափեցրեց սակայն Զոհրակին և Աստղիկին: Միջանցքից էր: Մեկը հեծկլտաց ու անցավ: Աստղիկը գնաց միջանցք: Դա Ողիմպիան էր, որ իր մոր հետ գնում էր իրենց հատկացրած օթևանը:

— Ողիմպիա օրիորդ, — հասավ հետևից Աստղիկը:

Ողիմպիան ընկավ նրա գիրկը:

— Ես կմեռնեմ, ևս չեմ տանի այս վիշտը, — ասաց Ողիմպիան:

— Ողիմպիա օրիորդ, դու հո քո հոր հանցանքի պատասխանը չպիտի տաս, ինչո՞ւ ևս վշտանում:

— Ա՛հ, գիտես թե փո՞քր բան է դավաճան հայրը: Ես չեմ կարողանում սրահում մնալ: Երանի՞ քեզ, երանի՞ քեզ...

Աստղիկը Ողիմպիայի մեջքը գրկած տարավ օթևան և ողջ ժամանակ իզուր մխիթարության խոսքեր էր ասում: Մայր ու աղջիկ լալիս էին:

Արտակ Մոկացը և Անահիտը այլ աշխարհում էին: Արտակը աշխուժացել էր, նոր ուժ էր եկել վրան: Վաղվան արշավանքը նրան կենդանացրել էր, երջանկացրել, թեև մեծ հոգսեր և մեծ տարակուսանքներ կային այդ գործի մեջ:

— Անահիտ, լա՛վ է, լա՛վ է ապրելը, — ասաց Արտակը, — հավատում եմ՝ կապրեն այս լեռները, ջրերը, մարդիկ, կապրի այս բոլորը — ասել է՝ ես էլ կապրեմ: Եվ հիմա ես պատրաստ եմ կյանքս զոհելու:

Անահիտն ընկավ նրա ուսին.

— Ո՛չ...

Եվ արտասովեց:

— Մի՛ հուզվիր, ես ուրի՛շ բան եմ ասում:

— Մի՛թե կյանքը չես սիրում, որ ուզում ես...

— Սիրո՞ւմ եմ կյանքը, Անահի՛տ, տենչո՞ւմ եմ տենչալով, այնպե՛ս քաղցր է կյանքը: Հավատում եմ կյանքին, դրա՛ համար էլ պատրաստ եմ մեռնելու:

— Ախր ինչո՞ւ, ինչո՞ւ...

— Անահիտ, չգիտեմ ինչպես ասեմ: Հոգով սիրում եմ կյանքը. մեր հայրենիքը, ժողովուրդը և ասում եմ. թող նա մնա՛, մի՛ ա՛յն թե մնա, ապրի այս բոլորը, հավիտյան ապրի՛ թող այդ քի՛նի թեկուզ իմ կյանքի գնով: Դա կյանք է, այդպես մեռնելը: Այդ հավատով մեռնելը: Դա է կյանքը: Առանց այդ ամենի մարգոս սեփական կյանքը կարծօրյա է և ունայն: Ես ուզում եմ հավիտյան ապրել: Եվ հավիտյան ապրել կարելի է հայրենիքի կյանքով: Զգիտեմ, թերևս դա էլ գաղտնիքն է հոգեկան մի գաղտնի գորու՛թյան: Քեզ մի դեպք պատմեմ: Զարմանալի դեպք: Մեր մեղվա՛նոցում էր դա: Մեղրը թափվել էր մրջնանոցի վրա և փակել բնի անցքը: Ոչ բնից էին կարողանում դուրս գալ և ոչ հեռացածները օգնություն հասցնել բնին: Եվ գիտե՛ս ինչ եղավ: Դրսի մրջյունները սկսեցին մեկ մեկ ընկնել խեղդվել մեղրի մեջ: Այնքան ընկան, որ իրենց դիակներով ծածկեցին մեղրի երեսը, ճանապարհը գցեցին և դրսի մրջյունները նրանց վրայով անցան հասան բնի մրջյուններին օգնության: Մրջնանոցը փրկվեց: Կա մարդու մեջ մի ներքին գորություն անմահանալու: Ավանդելով կյանքը սերունդին ու մարդկության՝ ապրել նրա մեջ: Կարծում ես զո՛ւր մեռավ Գեղեճն սեպուհը: Ոչ: Տես նրա գերեզմանը ինչ շարժում գցեց մարդկանց մեջ, տես ի՞նչ կո՛իվ են մղում մարդիկ:

Անահիտը լցվեց: Հասկացավ Արտակին: Նա ինքը պատրաստ էր իր կյանքը նվեր բերելու: Հիշեց իր խոշտանգումները զըն՝ դանում:

Հետևյալ առավոտ ամրոցի հրապարակում հավաքվեցին շինականներն ու զինվորները: Տիկնայք Հայոց աշխարհին դուրս եկան բաշալերելու կռիվ գնացողներին: Մեծ Տիկինը օրհնեց բուլրին և զորագունդը՝ զինվոր ու շինական միասին՝ Արտակ Մոկացի, Զոհրակի, Արթեն քեռու և Վարդի գլխավորութեամբ ճանապարհ ընկավ դեպի Արծրունիք՝ Գաղիշոյի դեմ:

Գնում էր Արտակ Մոկացը Արթեն քեռու հետ առաջ ընկած: Բայց նա զգում էր, որ այժմ արդեն հրամանատարը Արթեն քեռին է: Դա նրան ուրախացնում էր, բայց և միաժամ մտահոգում.

Այսպիսով, այն աշխարհից, որտեղից ոչ ոք չէր սպասում, — Ռշտունիքից, — հանկարծահաս հեղեղի մեծազանգվածութեամբ վեր կացավ արագահաս եկավ, գրկեց, բարձրացրեց ու իր հետ տարավ այդ ամենը ժողովրդական իսկական ապստամբությունը, որ վրայից թափ տվեց նախարարների, տերերի, բռնակալների լուծը: Գնաց նա մրրկասույր, ցնցահարեց Մոկքը, Արծրունիքը, Տարոնը, Խորխոռունիքը, ծավալվեց ավելի հեռուները, իր տարեբային անդիմադրելի ուժով:

Եվ Հայոց աշխարհում ցցվեցին իրար դեմ վարդանանք և վասակյանք: Վասակը վասակյանց հետ բռնեց Այրարատյան դաշտը, Ատոմը՝ վարդանանց կուսակից Արշարունիքը, Տայքը, Տուրուբերանն ու Գնունիքը, Արտակը՝ Տարոնը, Արծրունիքը, Մոկքը և պատրաստվեցին իրար վրա ընկնել ու կործանել իրար իբրև բացահայտված արյունոտուշտ թշնամիներ:

Արտաշատում, Այրարատի շեն ու ավաններում կատաղում էր սրածությունն ու ավերը, որսի բարակների պես սուրում, սողուկում էին ամենուր հետախույզներն ու լրտեսները, ճոճվում էին կախաղանների պարանները շինականների մարմիններով: Դենշապուհը, Որմիզդ ու Միհր մոզպետների հետ երկրում ցանուցրիվ պարսիկ զորքերը հավաքած՝ ամրացնում էին երկրի բերդերը:

Այս իրադարձությունների մեջ, նախարարական ազգամիջյան ճակատների տակ եռում, բարձրանում էր ժողովրդական զանգվածների ծովը՝ և բարձրացնում իր վրա՝ իբրև լաստափայտեր ու տաշեղներ՝ նախարարական դասը իր անձնական ու դասային շահերի, կրքերի ու գործերի հետ: Շինականությունն ու քաղաքային բնակչությունը, զորքը, որ մեծ մասով դուրս էր բերված այս զանգվածներից ամենևին տրամադիր չէին կռվել իրար հետ: Ժո-

զովուրդը իմաստորեն իր հայացքը սևեռել էր երկրից դուրս, այն սևատեսիլ ամպին, ուր արշավում էր Հայոց աշխարհի վրա:

Հենց այս ժողովրդական զանգվածները՝ զորքը և շինականները իրենց հզոր ձեռներով զսպում էին ներքին, միջնախարարական կրթերը և պատրաստվում էին եթե ոչ գլուխ անցնել, բայց և շարժել ներքին ուժերը արտաքին թշնամու դեմ:

Հետևյալ օրն իսկ Վարդանը Քաթուլ Դիմաքսենուն մի մեծ զորագնդով ուղարկեց Վասակին հետապնդելու:

Միաժամ նաև կոչ ուղղեց Հայոց աշխարհի նախարարներին՝ ժողովվել Արտաշատում, և իրար հետևից եկան ավելի մեծ թվով նախարարներ, քան երբևէ տեսել էր մայրաքաղաքը: Եկավ ճակատից ներշապուհը, եկավ Ատոմը, որ վերջացրել էր պարսիկներին նրկրից քշելու գործը:

Վարդանը իր Արտաշատ գալու օրից շէր խոսում ոչ Վասակի դավաճանության, ոչ էլ վերջին ժամանակվա անցուղարձերի մասին: Երբ նախարարներն ակնարկում կամ խոսք էին բաց անում այդ մասին՝ նա միայն միավանկ բառերով փակում էր խոսակցությունը: Առհասարակ մաղձոտ էր և շար: Միայն մի ժողով արեց:

— Նյուսալավուրտը գալիս է: Կամ կհասնի ձմեռնամերձ պատերազմին, կամ դեմ կառնի ձմռան և գարնան կհասցնի հարվածը: Ժողովենք ուժերս: Տերունի զորքը և դաշնակիցները: Հազարապետը դեռ Բյուզանդիայի ճանապարհին կլինի: Կուր տանք մեր հավատարիմ եղբայրներին՝ վրացիներին և աղվաններին, որ նրանք պատրաստվեն ընդհանուր թշնամու դեմ և գարնան հասնեն Արտաշատ, իսկ հոնները հարձակվեն Պարսկաստանի վրա, երբ այստեղ կսկսվի պատերազմը:

Մի քանի օր անց կրկին դեսպաններ ճանապարհ ընկան:

Հայոց Հազարապետ Ամատունին և իր հետի իշխանները Պոնտոս ծովում նավ էին նստել և երկար օրեր ծովի հետ մարտընչելով հասել Բյուզանդիայի մայրաքաղաքը:

Անբարեհամբույր տամկություն բուրեց հյուրերի հոտոտելիքին փայտաշեն, քարե ներքնահարկով մռայլ բնակարանից: Նեղլիկ պատուհաններից թափանցող հիվանդոտ մի լույս հագիվ էր երևցնում օթևանների ոչ անշուք կահավորությունը, որ խառնուրդ էր արևելքի և արևմուտքի պատահական առարկաների. խայտարղետ գորգեր պատերին և հատակներին, սաղաֆազարդ զահավորակներ կարմիր փայտից, աղավնակերպ ճրագներ, ասեղնագործ բարձեր: Շիլ աչքերով ծառայապետը սպասավորների զխավորությամբ ներս հրավիրելով հյուրերին՝ անմիջապես վառեց տվեց օջախը: Կրակը ժպտաց և օթևանի մռայլը փարատվեց:

Շուտով հայտնվեց պալատական պաշտոնյան գանգրամորուս, կատվի աչքերով և մի ժպիտով, որ տարածվում էր նրա ողջ գեմքին, բացի աչքերից՝ բարի գալուստ մաղթեց: Նա հայտնեց, որ արդեն տեղեկացված է պալատին հայ դեսպանների ժամանումը: Գա Ջենտն կոմսն էր:

— Գործերը խառնակ են, և Միրանափինը նեղված, — ասաց նա մտահոգ:

Օրեր անցան: Կոմսը սկսում էր հազվադեպ երևալ, և հայ դեսպանության ընդունելությունը ուշանում էր:

— Իսկ այնտեղ սպասում են մեզ, — սրտնեղեց Հմայակ սեպուհը:

— Վախենում եմ դադարեն սպասելուց, — ասաց Հազարապետը:

— Ավելի լավ, կգնանք մեր գործին, — ասաց Մկրուժան սեպուհը:

— Ասում ես ավելի՞ լավ, — կրկնեց Հազարապետը տարակուսանքով և խոհուն:

Պալատի հետ կապը խզվեց լիովին: Գալիս էր միայն շիլ ծառայապետը, ստուգում սպասավորների գործը, երկար կանգնում, հսկում նրանց գործին և լուռ ականջ դնում դեսպանների հատուկտոր զրույցին և ապա գնում: Երբ Հազարապետը սրտնեղ հարցրեց նրան մի անգամ, թե ուր է կոմսը, նա պատասխանեց, որ հիվանդ է: Հակառակի պես հենց նույն ակնթարթին կոմսը դուրս եկավ Սզփարիոս Ասորու հետ պալատից և դռանը կանգնած նրա հետ երկար զրույց սկսեց: Հազարապետը արժան չհամարեց սաս-

տեղ ստախոս ծառայապետին: Երբ նա գնաց՝ Հազարապետն
ասաց:

— Կամ կաշառք պիտի տանք կամ իսկույն կեթ ճամփա
ընկնենք տուն:

— Գնանք տուն, Հազարապետ հայրիկ,— վճռական շեշտով
ասաց Մերուժանը,— գոնե կմասնակցենք ճակատամարտին:

— Աստված աղաչեցեք, երե՛ս անկյալ աղաչեցեք, որ մեր
կարիքը շունենան աչնտեղ... — խորին վշտով ասաց Հազարա-
պետը,— վախենամ հո՛ւյժ կարի սպասում են մեզ...

Երբ մի օր էլ ծառայապետը եկավ՝ Հազարապետն ասաց
նրան.

— Գնա և իսկույն հայտնիր Զենոն կոմսին, որ սպասում ենք
իր այցելության...

Ծառայապետը տրորվեց կանգնած տեղում.

— Իշխան,— ասաց նա քթի տակ,— ժամը տարածամ է,
Միրանածինը վրդովված է, խիստ բարկացել է Եղփարիոս ավա-
զի վրա:

Եվ պատմեց ինչու: Եղփարիոս Ասորին, որ միաժամ հսկիչն
էր արքունիի հարկահանության՝ հարկերի մեջ պոռնկանոցների
հարկը կիսատ էր ցույց տվել կայսրին: Երբ կայսրը հարցրել էր
պատճառը՝ Եղփարիոսը անպատշաճ անվանելով այդ հարկը, բա-
ցատրել էր, որ կիսատ է հավաքել: Բայց տեսնելով կայսրի զայ-
րույթը հայտնել էր, որ ինքը կլրացնի թերին:

— Եվ լրացնում է... — հարցրեց Մերուժանը:

— Կրացնում է... Բայց իր գրպանն է մնում մի խոշոր մաս,
որ ծածուկ է մնում: Զենոն կոմսը գիտե...

— Իսկ Միրանածինը ընդունում է լրացումը,— հարցրեց
հեզնանքով Հմայակը:

— Իհարկե, իշխան: Նա ինքն է սահմանել պոռնկանոցների
հարկը:

— Իսկ գողերի և ավազակների հարկ չի՞ սահմանում,—
հարցրեց Մերուժանը,— մեծ հարստություն կստացվի:

— Կստացվի, ճշմարիտ ես, իշխան, բայց դեռ այդպիսի հարկ
չկա,— ասաց ծառայապետը անվրդով:

Հազարապետը արտնդեց.

— Իսկույն գնա և Զենոն կոմսին հայտնիր, որ հայ դեսպանները շտապում են կայսեր տեսակցության:

— Անմիջապես, տեր իմ,— ասաց ծառայապետը և դանդաղ հեռացավ:

— Մրանք մեզ պիտի նվաստացնեն մինչև այնտե՞ղ, որ մենք կաշառք տանք նաև այս ծառայապետին... — վրդովված խոսեց Մերուժանը:

— Մինչև գետնի ցեխը,— զայրացած գոչեց Հազարապետը,— բայց պիտի իջնենք... ցեխի մեջ մաքուր լինելն է գովելի, եթե ոչ՝ մաքուր տեղը ամեն մարդ մաքուր է:

— Ապա հիմա ի՞նչ պիտի անենք,— հարցրեց Մերուժանը:

— Պիտի կաշառքը տանք: Թող մենք կեղտոտվենք՝ մեր գործը ապրի՛:

Մյուս օր ծառայապետին կանչեցին և ասացին:

— Իմացիր Զենոն կոմսից, թե որքան պետք է կաշառք տանք իրեն, որ հաջողեցնի կայսեր տեսակցությունը:

Ծառայապետը գնաց և եկավ՝ բերելով Զենոն կոմսի պատասխանը:

— Հինգհարյուր ոսկի:

— Իսկ քեզ կտանք հարյուր ոսկի կաշառք... — ասաց Հազարապետը, կրկին շեշտելով «կաշառք» բառը:

— Շատ շնորհապարտ եմ, մեծ իշխան... շատ շնորհապարտ եմ,— դողաց հաճույքից ծառայապետը և անմիջապես շտապեց Զենոն կոմսի մոտ:

Կայսեր տեսակցությունը հաջողվեց: Զենոն կոմսը հայ դեսպաններին ներս տարավ պալատական սրահը: Ոչ մեծ գահասենյակը շնայած որ ցեբեկ էր՝ կիսամութ էր և հեղձուցիչ: Պատերն ու հատակը խեղդված էին փովածքի ու զարդարանքի մեջ:

Գահի վրա նստած էր փոքրիկ սմբած, հողադեղնագույն մի արարած: Նրա փուխը, լպրծուն մատները հանգչում էին գահի հենարաններին: Աչքերի տակ տոպրակներ էին կախվել: Ծաղկատար դեմքը և փոքրիկ կլոր աչքերը մեղկանում էին մի թալուկ ժպտի մեռելային լույսով: Անշարժ նայեց նա ներս մտնող դեսպաններին և ոչ մի նշան չարեց: Եղիարիոս Ասորին ձեռքով հրավիրեց առաջանալու: Գահի կողքին կանգնած էր Անատոլ զորա-

վարը և խոժոռ նայում էր դեսպաններին՝ կարծես անծանոթ լինելու:

Հազարապետը առաջ ընկավ և խոնարհ ողջուն ավելց կայսեր: Սեպուհները կրկնեցին նրան: Կայսրը գլխի թեթև շարժումով նայեց միայն և բերանը կիսաբաց սպասեց, որ նրանք խոսեն: Հազարապետը իբ վարժ հունարենով բացատրեց իրենց գալու նպատակը:

— Հայոց աշխարհը աչքերը այժմ ուղղել է մեծիդ, քրիստոսասերիդ և ակնկալ սպասում է եղբայրական օգնությանդ: Դու կփրկես ոչ միայն ժողովուրդն հայոց, այլև քրիստոնեությունը բարբարոսների գերութունից:

Կայսրը հիվանդագին կիսաժպիտով նայեց Հազարապետին և ապա դարձավ Անատոլ զորավարին.

— Ի՞նչ կասես, զորավար:

Անատոլ զորավարը մինչև գոտիկը խոնարհություն արեց կայսեր և ասաց.

— Ես ճանապարհին բացատրել եմ այս հայերին, որ մենք ունենք խաղաղության դաշինք Արյաց պետության հետ: Պիտի ավելացնում նաև, որ մենք սպասում ենք Աթլիլայի հարվածներին: Սրանից թող հասկանան մեր հավատակից հայերը, որ մենք ոչինչ չենք կարող անել:

Կայսրը քրտնած խմորե ձեռքերը և նիհար ուսերը բարձրացրեց և կրկին թույլ ժպտաց նայելով Հազարապետի աչքերի մեջ, իբրև թե ասելիս լինել՝ «տեսնո՞ւմ ես»:

— Քա՛վ լիցի, Միրանածի՛ն, — ձայնը մի փոքր բարձրացրեց հուզված Հազարապետը, — քա՛վ լիցի, որ մենք պատերազմ առաջարկենք ձեզ: Ձեր բարեկամական մի խոսքը ի պաշտպանություն հայերի՝ միջնորդության ձևով՝ բավ կլիներ հեռացնելու արհավիրքը:

Կայսրը կրկին շրջվեց դեպի Անատոլ զորավարը և արդեն պարզապես ժպտալով՝ նշան արեց, որ նա պատասխանի: Կարծես զորավարը նրա պատգամախոսը լինելու:

Անատոլ զորավարն ասաց.

— Եթե Հազարապետի շահը պահանջում է հայերիդ հնազանդեցնելը՝ ի՞նչ շահ մեզ ձեր պատճառով տհաճություն պատճառել

նրան: Մեր ու պարսիկների գծուման դեպքում ի՞նչ արժեք ունեք հայերդ մեզ համար:

Հազարապետը կարմրեց զայրույթից:

— Հայերը շունե՛ն արժեք: Թող այդպե՛ս լինի: Թեև եթե հայերը շնչին արժեք լինեին՝ Հազարապետը այդքան չէր ընկնի նրանց հետևը: Նա շատ լավ գիտե, որ հայերից հետո վրացիներն ու ազվանները, ինչպես և ասորիները կգնան նույն ուղիով: Բայց երբ ողջ Հայաստանը, Վրաստանը, Աղվանքը և բոլոր հյուսիսն ու հարավը կմտնեն արյաց պետութայան մեջ, հերթը ձե՛րն է, Միրանածի՛ն... Այլևս վե՛րջ, ձեր կարավանները այլևս չեն մտնի Սկյութների, Քուշանաց, Հնդկաց աշխարհները...

Կայսրը ձեռը բարձրացրեց և նվազ ու հանգիստ ասաց.

— Կխորհենք այս մասին: Կանենք մի բան: Զորավարը կգտնի մի հնար: Եկեք մի բանի օր հետո: Երթալք խաղաղությամբ:

Հազարապետը խոնարհություն արեց և իշխանների հետ դուրս գնաց:

Վիրավորանքի և թեթև հուսադրութայան զգացմունքով իշխանները հասան իրենց օթևանը:

Երկու օրից հետո կեսգիշերին մի խուլ աղմուկ զարթեցրեց հայ դեսպաններին: Զահերի լույսեր ընկան պատուհաններից: Անհանգիստ շարժում կար պալատի դռանը: Դուրս նայեցին: Հազարապետը ուղարկեց իր թիկնապահին իմանալու, թե ինչ է պատահել: Թիկնապահը վերադարձավ ու հայտնեց, որ կայսրը վախճանվել է:

— Այրունհանդություն կսկսվի,— ասաց Հմայակը:

— Հազիվ թե,— ասաց Հազարապետը,— եթե նորը ուշանա... Ահա՛ և նա՛ կարծես խոսքիս էր սպասում...

Եվ իրոք ջահերի արյունային լույսով պայծառ լուսավորված, զինվորների խիտ շարքերով շրջապատված հայ դեսպանների շենքի առջևով շտապ անցավ մի զեղնամորուս, կապտաշյա ծերուկ, բավական աշխույժ արտաքինով: Նա համարյա վազում էր և աչքերը վառվում էին տենդային կրակով: Կարծես ինչ-որ բան էին խլում մի տեղ և նա վազում էր ինքը խլելու: Զինվորները սրամերկ, նիզակները առջև ցցած վազում էին նրան հավասարվելու ջանքով: Զորականը մտավ պալատ: Իսկույն պալատի պատու-

հաններինց դուրս նայեցին սաղավարտներ, ցցվեցին նիզակներ ու աղեղներ: Պալատի դռան փշեց շեփորը: Եկավ մի այլ զորագունդ ևս հակառակ կողմից: Հավաքվեց ամբոխ պարսպից դուրս: Լրսվեց զիւ մի ձայն.

— Հրամանովն աստուծո և հաճությամբ մարդկանց Բյուզանդիո կայսր ընտրվեց Մարկիանոս Թրակացի Մերակուտակա՛նը: Հնազանդությո՛ւն և փառաբանությո՛ւն:

Ամբոխը մոռաց.

— Կեցցե՛ կայսրը... Փա՛ռք կայսեր...

Ողջ գիշեր չէր լուսւմ այդ խոսքը, որ մունետիկները խելով տարան տարածելու մայրաքաղաքում: Առավոտյան երբ եկա՛վ ծառայապետը պատմեց, որ վախճանված կայսեր քույր Պուլքերիան չսպասեց եղբոր անշնչանալուն: Դեռ հոգեվարժի մեջ էր, որ սուրհանդակ ուղարկեց Մարկիանոսին շտապել գալ տիրանալու գահին:

— Սկզբից էր որոշված, որ Պուլքերիան իր իրավունքը զի՛ճում է Մարկիանոսին և ամուսին է ընտրում նրան, — ասաց ծառայապետը:

— Լա՛վ շինվեց գործերս, — հառաչեց Հազարապետը, — ե՛րբ թաղեն հանգուցյալին, ե՛րբ օծեն նորին, որ մենք շարունակենք բանակցությունը:

— Միամի՛տ եղեք, — ասաց ծառայապետը սառն ու հանգիստ, — կայծակի արագությամբ կթաղեն, կմոռանան, կօծեն, կանցնեն գործի... Բյուզանդիայում որքան հեղհեղուկ է ամեն բան, նույնքան էլ արագ է...

Եվ իրոք՝ մի քանի օրից հետո ամեն ինչ կարգի եկավ, կարծես ոչ կայսր էր վախճանվել և ոչ էլ կայսր էր եկել նստել գահին:

Մի օր էլ երեկոյան Հայաստանից տեղ հասավ Ատոմի սուրհանդակը և հանձնեց նրա նամակը Հազարապետին: Նամակը շատ վրդովեց Հազարապետին.

— Նախարարները շեն միանում ուխտին, շեն վճռում դիմադրություն: Սպասում են հունական զորքերին... — Վա՛յ գլխիս, վա՛յ գլխիս, վա՛յ գլխիս... Ինչո՞ւ չմեռա ծնված օրս... — ողբաց բազմատանջ Հազարապետը և ծեծեց գլուխը:

Երիտասարդ իշխանները տխրեցին:

— Ասում է՝ «շտապեցրո՞ւ Բյուզանդիայի օգնությունը...»։
Բյուզանդիայի՞ն են սպասում, որ միանան ուխտին... Վա՛յ զըլ-
խիս...

Տեսակցությունն ուշացնում էին կրկին։ Հարկ եղավ դիմելու
նոր կաշառքներին։

Կայսրը նոր էր սկսում ընդունելությունը, որ հարցրեց Եղ-
փարիոս Ասորուն.

— Որքա՞ն զորության տեր են հայերը։ Կարո՞ղ են վտան-
գել արյաց պետության՝ եթե անցնեն մեր կողմը։

— Այդ մասին քաջ տեղյակ է զորավարը, Միրանածի՛ն,—
կեղծ համեստորեն խուսափեց Եղփարիոս Ասորին։

Ներս մտավ Անատոլ զորավարը։ Երբ կայսրը նրան դիմեց
նույն հարցմունքով՝ Անատոլ զորավարը արհամարհանքով ժրխ-
տեց հայերի զորությունն ու վտանգը։

— Մի բանով միայն մեզ համար վտանգավոր են, Միրանա-
ծին,— ասաց նա,— պարսիկները գիտեն անշուշտ, որ հայերը դի-
մել են մեր օգնության։ Պետք է պարսիկներին հայտնենք մեր
օգնության մերժումը։ Այլապես, կգրգռվեն մեր դեմ։

— Բայց հայերին էլ պետք է սփոփել որևէ սին խոստումով։
Քերևս և կատարենք խոստումը։ Իսկ եթե չկատարենք՝ գոնե բա-
րի հուշ կթողնենք հետագա մեր կարիքի դեպքին... Նե՛րս հրա-
վիրեցեք։

Հազարապետի առջև նստած էր խելացի և նենգավոր աչքե-
րով մի սառնարյուն ծերուկ և ջրի պես անսիրտ նայում էր նրան,
ուղիղ աչքերի մեջ։ Որքան հուզված ու համոզիչ խոսում էր Հա-
զարապետը, այնքան անշարժանում, քարանում էր այդ հայացքը։

— Այժմ պատեհ՛ չէ մեզ օգնական զորք տալու ձեզ,— խո-
սեց քարի անզթությունը կայսրը,— մենք զբաղված ենք հոներով։
Այդ գիտեք։

— Միրանածինը դժվարանում է օգնության գործում նաև և
հատկապես նրա համար, որ ինչպես վստահացրին մեզ արևմտյան
հայ իշխանները՝ Հազկերտը կրոնի ազատություն է շնորհում հա-
յերիդ, բայց դուք խոսք լսել չեք ուզում, ձգտում եք ապստամբել։
Հազարապետը կարմրեց զայրույթից.

— Դա սո՛ւտ է, ստո՛ր սուտ, դավաճան հայերի հերյու-
րանք է...

Նղփարիոս Ասորին արտաքուստ շատ մեղմ և ժպտուն՝ միջամտեց.

— Միրանածինը շի զլանա օգնել ձեզ, երբ հնարավոր լինիք Նվ կլինի շուտով այդ հնարավորութունը: Մի՛ հուսահատվեք:

Կայսրը հանգիստ ու անշեշտ ձայնով ասաց.

— Կհասնենք ձեզ օգնության հետագայում: Մի մնաք այստեղ այդ ակնկալությամբ. դա բավականին ուշ կլինի: Բարի ճանապարհ ձեզ:

— Ների՛ր, Միրանածին,— ընդմիջեց Անատոլ զորավարը.— թող իշխանները պահեն իրենց հիշողության մեջ, որ մենք հայերի տառապանքները լավ գիտենք և միշտ պատրաստ ենք օգնելու նրանց:

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ,— հարեց Նղփարիոս Ասորին,— հայերի ցավերը մեր ցավերն են:

Երբ դուրս եկան պալատից՝ Հազարապետը մի պահ կանգնեց և գլուխը շարժեց դառնությամբ:

— Թող տերն աստված ի՛նքը հասնի օգնության Աշխարհին հայոց...

Մովից փշող սառնաշունչ քամին դողացրեց մինչև հոգու խորքը վիրավորված ծերունու աչքերի արցունքը: Երբ հասան օթևան՝ կանգնեց օթևանի մեջտեղ և բռունցքը ցնցահարեց.

— Կգնամ ուսմիկ հայ զինվորի ոտնե՛րը կլվամ, ջո՛ւրը կըխմեմ, կգնամ նրա հետ քա՛ր կքաշեմ, փո՛ւշ կքաղեմ, այլևս չեմ դիմի այս նենգավորներին... Սրանցից հեռու՛ աստծուն մոտիկ: Ավա՛ղ, ավա՛ղ, ավա՛ղ... երբ օձն է բարեկամդ:

Անմիջապես հրամայեց իր ծախսարարին՝ կանչել շիլ ծառայապետին և պահանջել հաշիվ ներկայացնել իրենց հյուրասիրության վրա ծախսած գումարների: Ծառայապետը զարմացավ և տատամսեց.

— Դուք մեր հյուրն եք եղել — լսեց Հազարապետը կողքի սենյակից ծառայապետի ձայնը:

— Տո՛ւր հաշիվը,— գոչեց այս սենյակից Հազարապետը,— ասա ի՞նչ գումար կլինեք ծախսած: Լեսա կրկնակին, եռակին... Նվ վերցրու գումարը:

Շիլ ծառայապետը ձեռաց խլեց գաղափարը: Ներկայացրեց բավականին պատկառելի գումար: Հազարապետը վճարել տվեց

Ճախսարարին այդ գումարը և նույն օրը ճանապարհ ընկալ չա-
յաստան իր տխրած ուղեկիցների հետ:

Երկար ու ձիգ ձգված գնում էր հայոց այրուծին Վրկանա՝
ծովի արևելյան դժնի տափաստանով: Զյուներ նստել էր ծանր ու
մահատիպ: Նժույգների շնչառության գոլորշին ծխում էր շար-
քերի վրա: Հեծյալները կիսամերկ, պատառոտած, կմախքացած
օրորվում էին ծանր ու լուռ: Գարեգինը բոլոր հրամանատարներին
շարել էր իրարից հավասար հեռավորության վրա, առջևից գնում
էր Արսենը, իսկ հետևից ինքն էր Արշամ հարյուրապետի հետ:

Ծանր, անհնարին դառնությունների ու տանջանքների շա-
րան եղավ այրուծիի կյանքն այն օրից հետո, երբ խորացավ նա
Քուշանաց անապատների մեջ: Քուշան գորավարի քաղցր ընդու-
նելությունը փոխվեց դառնաղի դաժանության և բռնության: Գե-
րիվեր թանկ վճարեց այրուծին իր հյուրընկալվելու և սնվելու
համար քուշան խաքանին: Այրուծին պարտավորվեց կովել քու-
շանների ներքին թշնամական ցեղերի հետ չոր, ամայի անապատ-
ներում, Օքսոսից արևելք: Ճիշտ է, ոչ քուշան հրամանատարը և
ոչ էլ խաքանը հատուկ ատելություն չնյութեցին ընդդեմ հայ այ-
րուծիի: Նրանք միայն դրսևորեցին իրենց հեղհեղուկ, անհաստատ
բնավորությունը, նման իրենց շրջապատող ցեղերի կամ հենց այն
բնության, որի մեջ ապրում էին: Նրանք ուխտ չդրեցին և դաշինք
չխախտեցին, որովհետև և՛ ուխտը, և՛ դաշինքը, և այլ որևէ պայ-
մանը նրանց համար մի խոսք էր ասված միայն մի ժամի համար,
որը հետո մոռացվում, տեղի էր տալիս այլ վերաբերմունքի:

Հարավային Քուշանաց երկրում ծառայություններ մատուցե-
լով և գորագնդի սնումը մի կերպ պահպանելով՝ Գարեգինը կա-
րողանում էր «գործեր» հանձն առնելու պատրվակով շարժվել դե-
պի հյուսիս: Նա ձևացնում էր թե այլ և այլ ցեղերի դեմ մարտեր
է մղում և շատ անգամ անցնելով «թշնամի» ցեղի կողմը՝ առաջ
էր շարժվում:

Այս դառնադաժան թափառումներին, հոգնասպառ կոիվնե-
րին ուղեկցում էին սովահարություններն ու մարդկային կորուստ-
ները: Գիշակեր թռչուններն էին ճախրում գորագնդի գլխավորե-

վում և շախկալները, գայլերն ու բորենիները սողոսկում նրանց կողքերից ու հետևից: Իսկ սրանցից ավելի անհանդուրժելի էր շարագութ օտարի լեղի հացը, անսիրտ խորթությունը, անգթությունը:

Տոշորաշունչ ավազաբուքերի, դառնաղի հորաջրերի, անշունչ, անմարդ, ամայի անապատների բավիղ էր դա, որից դուրս գալու հնար չկար այլևս: Աշխարհը կարծես քառսի մեջ էր, ուր բնությունը սանձարձակ ու ինքնիշխան՝ բռնադատում էր, ավերում, ժխտում, խլում մարդու ամեն ապավեն, ամեն հանգրվան, կյանքի կարգ, կյանքի իրավունք, մի տեղ, մի անկյուն, մի ծածկ, մի որջ: Եվ այդ տարեբային օտար, թշնամի քառսի մեջ մարդու աչքը որոնում էր այդ անկյունը, բունը, մի մտերիմ դուռ, կրակ, ժպիտ, կյանք, մի ջերմացած մարդկային շինվածքի, մարդկային գոյության ներկայությունը՝ այդ անծայրածիր, դժնի ամայության, մահի ահեղ թագավորության մեջ:

Եվ այստեղ էր զգացվում թե ինչ գին ունի մի քողտիկ, մի վրան, մի տնակ, մի շեն, վերջապես բաղաբ, մի մարդու կամ ողջ մարդկության սիրելի ճարտարագործ շինվածքը, նրա շնչի, հոգու ներկայությունը:

Կարիքն հաճախ ստիպեց կովավարձ պահանջել «դաշնակից» ցեղից: Հետո սկսվեց լքած պաշարներից վերցնելը: Վերջը սովն ու մահվան սպառնալիքը հարկադրեց մարտակից քուշանների հետ ավարը բաժանել, վերջը՝ ավար առնել... Սկսվեց հետզհետե վայրենացման մի ընթացք, որի դեմ սկզբում կովում էր Գարեգինը, բայց վերջը ինքն էլ զիջեց և դաժանացավ:

Սրվանձտյա Գարեգինը շատ էր տանջվում այս փախուստի ձեռնարկման հետևանքից: Նա զգում էր, որ Հայոց աշխարհի առաջ արյամբ և հոգով պատասխանատու է: Հետի իշխանները ևս իրենց մեջ խոսում էին այս մասին, բայց չկամենալով խոռվել Գարեգինին՝ լուում էին նրա մոտ: Սակայն և բոլորը հասկանում էին նաև այն, որ բացի այս վտանգի խաղը՝ ուրիշ ոչ մի հնար չկար այրուձիի համար, և որ այս անհնարին տառապանքների միջով միայն կարող են նրանք հասնել հայրենիք...

Հոգնաբեկ զինվորների մեջ կային և բազմաթիվ վիրավորներ, որ նժույգների թամբերին կապված կամ նրանց բաշերից բռնած, բերանքսիվայր պառկած տնքալով, երբեմն անտանելի ցավից ճչալով քարշ էին գալիս շարքերի հետ:

Մեկը նրանցից՝ ծանր ու դժվարը՝ երկու ձեռքերով նժույզի բաշը բռնած սեղմում էր ատամները, կրճատում և դեմքը կծկելով զսպում, որ ձայնը շլավի: Վերքը բացվել էր, մոմոում էր, և հնար չկար երթի ժամին կապելու: Զինվորը վերք էր ստացել քուշանների կոխվներից մեկում, և անդադար թափառումներն ու երթը հնար չէին տալիս խնամել նրան:

Նա հեռու չէր Գարեգինից, որը դիտմամբ ընթանում էր վիրավորներից շատ մոտ՝ խստորեն հսկելու նրանց:

Զինվորները շէին խոսում, մրթմրթում էին միայն հատուկնետ և մոռյլ նայում տափաստանին:

Միայն ծանր վիրավորն էր քթի տակ մոմոում մի երգ, որ մերթ փոխվում էր տրտունջի, մերթ ըմբոստ անեծքի, երբեմն էլ իսկական մեղեդիի:

— Դիմացիր Արշա՛կ, — ասաց մի աշխույժ զինվոր հոգնած ու մարած աչքերով, — դիմացիր, որ տեղ հասնենք: Հո չենք թողնելու քեզ գայլի ճաշ:

— Զեմ դիմանում՝ ի՞նչ եմ անում, — տնքած Արշակը և հուսախառն վշտով նայեց ամայի ձյուններին:

Նա սկսեց մոմոալ, քթի տակ: Լա՞ց էր դա, թե՞ անեծք: Եվ այս և այն: Հետո անհնարին ճիգով շտկվեց թամբի վրա, նայեց շորս կողմ, ընկերներին և սկսեց երգել.

Հայրենի՛ք իմ, հա՛յր իմ, մա՛յր իմ,
Հայրենի՛ք իմ, հո՛ւյս իմ, լո՛ւյս իմ,
Ո՛ւր ես, ո՛ւր:

Անձկանի՛դ իմ, հո՛ւր իմ, ըն՛ւր իմ,
Մերեւի՛դ իմ, բո՛ւյն իմ, տո՛ւն իմ,
Ո՛ւր ես, ո՛ւր:

Երգեց Արշակը և խոշոր սև աչքերը վառված ու կարոտալի նայեց զինվորներին: Նա հևում էր նկատելի ուժով և դժվարությամբ: Զինվորներն զգում էին — նա կընկնի: Հետևից արագացնելով նժույզի քայլերը եկավ Գարեգինը: Նա անհանգիստ էր:

— Հա, ի՞նչ վիճակի ես վիրավորները, հարցրեց նա զինվորներին:

— Դեռ դիմանում են, իշխան, — պատասխանեցին նրանք:

— Դե՛, արի՛ կացեք, կհասնենք:

— Հրամանդ, իշխան,— բոլորի տեղ թույլ ձայնով խոսեց մի վիրավոր:

Գարեգինը գաղտնի նայեց Արշակին: Վիրավորի աչքերում այրվում էր մի այնպիսի կարոտ, ապրելու տենչ, անհունության մի թախիծ, որ Գարեգինը շրջեց երեսը:

Բայց Արշակը բարձր հառաչեց և ապա նվաղկոտ աչքերը դարձրեց զինվորներին.

— Իջեցրե՛ք, շե՛մ կարող:

Զինվորները լռեցին, շմոտեցան:

Շարունակեցին գնալ: Ոչ ոք չէր նայում Արշակի կողմը: Վիրավորն սկսեց մոռալ և աղաչական նայեց զինվորներին:

— Իջեցրե՛ք,— հրամայեց Գարեգինը:

Մի խումբ կանգ առավ. Արշակին իջեցրին: Մյուս շարքերը գնացին:

Արշակը խոշոր աչքերը բացեց նրանց վրա, հուզվեց և սկսեց մրմնջալ: Հետո ձեռք բարձրացրեց և սկսեց թափահարել թույլ ու մարող շարժումով.

— Գնացե՛ք, ձե՛զ մատաղ, ինձ թողե՛ք, աչքերս տարեք՝ տեսեմ նրանց...

Շարքերն անցնում էին լուռ ու խստահայաց:

Արշակը լիովին աչքեր էր դառել, որ մղկտացնում էին նայողին: Արշակը պետք է մեռներ, Արշակը պիտի մնար այս շարագութ, անսիրտ օտարության մեջ:

Բոլորն անցան: Գարեգինը հրամայեց մնացածներին ևս գնալ: Մնացին ինքը, Արշամը, թիկնապահը և մի բուժ զինվոր: Վերջինս գլուխը տարավ բերեց և նայեց Գարեգինին, հասկացրեց, որ շուտ չի մեռնի: Գարեգինի մեջ խոսում էր տանջող ներքին ձայնը: Խստասիրտ զորականը այստեղ նրբազգաց մարդ էր դառել: Նրան տանջում էր ոչ զինվորի կյանքի կորուստը, այլ ազատության զինվորի դժբախտությունը, որի պատճառը ինքն էր կամ իրեն էր հաշվում: Այն օրից, երբ հռչակվեց հայրենիքի պաշտպանությունը, Գարեգինը այլ աչքով էր նայում զինվորին և այլ գին տալիս նրա կյանքին:

Արշակին պառկեցրին ձյան վրա: Եվ լուռ կանգնեցին:

— Գնա՛, իշխան,— մրմնջաց Արշակը,— գնացե՛ք եղբայրներ՛, ես մենակ է՛լ...

Չխոսեցին: Արշակը իր խոր աչքերը դարձրեց Գարեգինին և աղաչական նայեց նրան: Գարեգինը ևս նայեց նրան: Այլևս անհնար էր նայելը: Գարեգինը գլուխը կախեց: Ապա հանկարծ դարձավ թիկնապահին և բուժին.

— Մնացե՛ք, մինչև...

Եվ նշան անելով Արշամին, որ հետևի իրեն՝ մտրակեց նժույգը: Մի վայրկյան ևս ետ նայեց և նրա աչքերում տպվեց Արշակի իրեն հառած հայացքը: Մենակի, լքվողի. և ամեն տենչ ու կարոտ սրտում մեռնողի աչքերը: Մի սուր խայթ խրվեց Գարեգինի սիրտը խորը, խորը: Նրան նայեց մառդը, նա լքում էր մի մառդու:

Գարեգինը բարձրացավ մոտակա բարձունքը՝ դիտելու համար զորագունդը, որ ձգված էր շափաղանց բարակ ու կտրտված: Հետո նայեց շուրջը: Անհռչա հեռաստաններ, ձյունի անհուն ծով, ամալուխյուն սրտամաշ: Նայեց դեպի արևելք և տեսավ մի բան, որ իր շարագույժ տեսքով նահապետացրեց տափաստանի անապատային տեսքի տիրությունը:

Հեռու հորիզոնից արագ բարձրացավ և մահվան սավանի նման վարագուրվեց մի ճերմակ ամպ: Արևը մայր մտավ արագ, երկնոն սողաց ամեն կողմից: Ամպը արագարշավ եկավ հասավ երկնքի մեջտեղ. և փշոցեց սառն ձնաթեփի դեպի երկիրը: Նայեց Գարեգինը բլրի լանջին և տեսավ թե ինչպես այս ու այն տեղ փոքրիկ ձնափոշիներ սկսեցին գեղեցիկ պտույտներով շարաժպիտ պարել օձագալար: Քամի բարձրացավ և նրա շարժումների մեջ արդեն սկսեց մահը վնգալ հեռավոր մանկան լացի ձայներով:

— Ենփո՛ր,— հրամայեց Գարեգինը:

Թիկնապահի մոտ կանգնած զինվորը փչեց: Զորագունդը կանգ առավ:

— Սեղմվե՛՛ե՛՛լ,— հրամայեց Գարեգինը:

Հրամանը ձայնեծայն գնաց մինչև առաջապահ չոկատը, և զորագունդը սեղմվեց: Գարեգինը հրամայեց օղապարաններով, սանձերով, նիզակներով կապվել իրար, նշան դառնալ, չկորցնել իրար: Օգնական իշխաններին հրամայեց շարունակ ստուգել շարքերը:

Մութն քնկավ:

Եվ ահա վե՛ր կացավ անդրվոկանյան տափաստանային խե-

լագար բուքը, բարձրացրեց ձյունների շերտերը, թափահարեց հսկայական ջվալները, ժայթքեց գաջի ամպեր, սկսեց ձաղկել անծայրածիր տարածությունները: Երկինք գետին դառավ միազանգված մի քառս, որի մեջ սանձակոտոր քամին զարկում էր, ծեծկում, ցնցահարում, զզզում: Դիվական սուլլերով մի կոծապար, շարախինդ, շարասուզ, որ դառնում էր կատաղած, ոռնում էր, բրբջում, սպառնում, մոնչում: Եվ որը իր մեջ առնելով ողջ զորագունդը՝ կաշկանդեց փակեց ճանապարհը, դուրս քշեց ճանապարհից...

Ո՞ր են գնում, առա՞ջ, թե՞ ետ, դեպի կյա՞նք, դեպի մա՞հ — ոչ ոք չգիտե:

«Կհասնե՞նք, թե՞ ոչ», — մտածեց Արսենը նայելով գինվորներին, որ լողորդների պես կրծքները դեմ արած բուքին առաջ էին մղվում հարբած աչքերով: — «Ի՞նչ է խորհում այս պահին նա... Որքա՞ն գութ, սեր, խնամք պիտի լիներ նրա աչքերի մեջ՝ եթե հանդիպեր նա ինձ... Եվ ոչ միայն ինձ, այլև սրանց...»: Սակայն ի՞նչ ետրիշա, ի՞նչ նրա սերը, ի՞նչ գութը, ի՞նչ խնամքը այս թըշնամի բնությանը գերված վիճակում... Քող որևէ մարդ հանդիպեր, թշնամի մարդ, թող մի բորենի, մի բաշլ նախքան ձյուններից, թեկուզ հետևեր դիակի հույսով... Շունչի մի նշան, մի էակի գոյության հետք:

Գարեգինը հրամայեց, որ զորագունդը աճիլի խմբվի և կանգնի: Ոչ շեփորը լավեց, ոչ էլ որևէ ձայն հասավ զորագնդին: Բայց սա կանգ առավ և խմբվեց հարկադրաբար: Գարեգինը հրամայեց, որ օղակապարաններով իրար կապված գինվորների մի շարք դուրս գա մի քանի ուղղություններով, գուշակելու մի հետք, մի ուղղություն, շնչելու մի որևէ ծխահոտ, լսելու մի մարդկային ձայն: Զուր ճիգ: Բուլորը վերադարձան ձեռնունախ: Պանդեցին տեղում: Եվ զգացին, որ ոչնչացումը մոտ էր, մահը ստույգ: Զորագունդը շատեցնելու միակ միջոցը շարժվելն էր: Փա կտաներ կամ որևէ բնակավայր կամ մահվան գիրկը: Գարեգինը հրամայեց գնալ մի ուղղությամբ: Բուքը սաստկացավ, սկսեց իրոք խեղդել: Անօրինակ ճիգով հնար էր լինում որևէ կարգ պահպանել: Զինվորները միտում էին կանգնել, մնալ: Գարեգինը մտրակում էր, գոռում, սպառնում սրով: Եվ որպեսզի ոչ ոք ետ չմնա՝ կրկին՝ Արսենին պահեց առաջ և ինքը մնաց հետևում: Մի վերադոր քնկավ: Գարե-

գինը հրամայեց վերցնել նժույգի վրա: Հետո կրկին ընկավ վիրա-
վորը: Գարեգինը հրամայեց բուժին օգնել նրան: Եվ նրա մոտ պա-
հելով նաև իր թիկնապահին՝ ինքը հետևեց զորագնդին, որ սկսել էր
հեռանալ և համարյա չէր երևում: Մի փոքր անց թիկնապահի
նժույգն ընկավ: Թիկնապահն սկսեց քայլերով գնալ Գարեգինի մո-
տով: Շուտով հոգնեց, բռնեց Գարեգինի նժույգի ասպանդակից:

Զորագունդը կորավ: Գարեգինը միայն ուղղութիւն էր ճշգ-
նում պահել նրան հասնելու: Իսկ թիկնապահը ուժասպառովում էր:
Բուժը արդեն մնացել էր հետևում, և Գարեգինը զգում էր, որ էլ
նա չի հասնի հետևից: Միաժամ զգաց, որ թիկնապահը ևս կմնա:
Իսկ մի փոքր հետո պարզվեց իր համար և իր մոտալուտ կորուս-
տը: Հանկարծ նրա մեջ զարթնեց սթափ միտքը — ինչերո՞վ է
զբաղված ինքը: Զորագունդը կորավ առաջից, իսկ ինքը մի զին-
վորի համար կորստյան մատնեց նաև իրեն: Զգաստացավ. մտա-
ծեց հստակորեն: Մտածեց, որ նա կորցրել էր զորականի հատ-
կութիւնները, քնքշացել էր, և ահա՛ դրա հետևանքը: Զորագուն-
դը կոճկի իր հիմարութեան, ինչպես և ինքը՝ նույն հիմարութեան
հետևանքով: Թիկնապահը թողեց ասպանդակը.

— էլ չեմ կարող, իշխան...

— Քայլի՛ր...

Թիկնապահը ճիգ արեց: Գնաց մի առժամ ևս: Բայց ուժերը
լքեցին: Գարեգինը հրամայեց թռչել իր գավակը: Թիկնապահը մեծ
դժվարութեամբ ելավ գավակը: Մի փոքր անց նժույգը կանգ
առավ:

— Իջի՛ր:

Թիկնապահը իջավ: Պարզ էր. մահվան կերպարանքի նման
պարզ էր, որ ոչնչանում էին: Գարեգինը մտածեց, արդեն պարզ և
կարճ: Կամ ինքը զորավար է և պետք է փրկի իրեն, հասնի զո-
րագնդին, հասցնի նրան տեղ, կամ ինքը ևս մնում է և ոչնչանում:

— Եկ իմ հետևից որքան կարող ես, — հրամայեց նա և
նժույգը նստելով քշեց նրան դեպի զորագնդի հեռացած կողմը,
որքան որ կարծում էր թե ճիշտ է իր ուղղութիւնը:

Սակայն բուրբ խեղդում էր նրան: Մահը մեկնեց իր ճիրան-
ները դեպի նա: «Անմի՛տ, հիմա՛ր»՝ բացականչեց նա՝ բուրբի
որոտների մեջ: Դա իրեն էր վերաբերում: Հիմար գտնվեց և ընկավ
մահի վտանգը: Նա սկսեց անգթորեն մտրակել իր նժույգը, որ

հոգնած էր: Նժույզը կանգ առավ: Նա սկսեց մտրակել ամենադա-
ժան հարվածներով: Նա հանեց փոքրիկ դաշույնը և սկսեց թեթև
հարվածել նրա ծայրով: Նժույզը մի փոքր գնաց և ապա նստեց
մնաց: Մի փոքր հանգիստը կարող էր հնար տալ նժույզին շարժ-
վել առաջ: Բայց այդ մի փոքր պահը կարող էր մահվան սպասում
լինել երկուսի համար ևս: Գարեգինը դեռ բավական սեփական
ուժ ուներ: Իջավ նժույզից և նրան ևս լքելով գնաց առաջ: Նա
սկսեց բարձրաձայն անիծել իշխաններին, որ լքեցին իրեն՝ թեև
գիտեր, որ այս անհնարին բուքի մեջ հինգ վեց քայլի վրա ևս
մարդ մարդու կորցնում է: Թերևս իշխանները չգիտեն, որ նա ետ
է մնացել թերևս գիտեն և չեն կարողանում կապվել հետը, որոնել
նրան: Թերևս անտարբեր են: Թերևս իրենք ոչնչանում են:

Մի՞թե չկա շրջակայքում ոչ մի կենդանի շունչ: Թերևս: Ահա
ձիգ ու խուլ մի ձայն: Մարդկայի՞ն է արդյոք: Ոչ, դա գայլի ոռ-
նոց է: Ո՞, երանի՞, երանի՞: Թող գա, հայտնվի: Քանի ինքը ուժ
ունի՝ թույլ չի տա գայլին ատամ հասցնել իրեն, իսկ եթե կու-
ժասպառովի՝ միևնույն է՝ բո՛ւլքը, թե՛ գայլը: Գոնե մի շունչ կլինի
մոտը վերջին պահին...

Գարեգինից՝ անհնարին էր իմանալ՝ հետու թե մոտիկ ոգորում
էր զորագունդը բուքի դեմ: Դա գերմարդկային գրոհ էր նրա դեմ:

Առջև էր ընկել Արսենը և իրեն զուգընթաց պահելով մի
հինօրյա զինվորի՝ տանում էր զորագունդը: Զինվորը՝ թավակոշտ
ուլորմորուս, առնադեմ և ժայռեղեն մի էակ՝ ճանապարհ էր որո-
նում և գրոհում առաջ: Նրա նժույզը դանդաղում, ուժերը հավա-
քում և ապա ալիք տալով բարձրանում գցում էր իրեն առաջ՝
չկորցնելով հույսը: Երբեմն հեծյալը շոյում էր նժույզի բաշը,
ափով սպտպում վիղը և հայրաբար մրմնջում.

— Դե՛, գառնուկ, դե՛, մատաղ, արի՛...

Արսենը նայում էր զինվորին և լցվում հուսով, նրան հուսա-
դրում էր զինվորի զարմանալի հանգիստ հայացքը, որ բուքի մը-
թության մեջ նշմարվում էր: Իսկապես նա էր այս պահիս զո-
ւազնդի առաջնորդը և հրամանատարը: Այնպես որ՝ երբ մի փոքր
գնալով զինվորի նժույզը կանգնեց՝ նա հրամայական ձայնով
կարգադրեց.

— Իջե՛ք, բռնե՛ք նժույզներից:

Արսենը իջավ, բոլորը հետևեցին նրան: Հիմա գնում էին

նծույզներից բռնած՝ որը բաշից, որը ասպանդակից, որը պոչից:
— Սարգի՛ս,— գոչեց Արսենը զինվորի կողմը,— ասում ես՝
կփրկվե՛նք...

— Կփրկվե՛նք, իշխան՛ն,— պատասխանեց Սարգիսը՝ ձեռք
նծույզի բաշին սեղմած:

Մի փոքր անց Սարգսի նծույզը հոտոտեց օդի մեջ:

— Հա՛, մատաղ, գտա՛ր,— գոչեց Սարգիսը:

Նծույզը ուժ ու կող արեց և քայլերն արագացրեց: Զգաց կողմը:
Վա ծխահոտ էր:

— Ի՞նչ է, Սարգիս,— հարցրեց Արսենը:

— Մուխ է, իշխան, պրծա՛նք,— ասաց Սարգիսը և գնաց
արագ:

— Մո՛ւխ, ծո՛ւխ,— ձայնեցին զինվորները դեպի ետ:

Զորագունդը ուժի եկավ: Գնացին արագ: Եվ Սարգսի նծույզը
կանգ առավ հոնական ուրթի առաջ: Տազնապ ընկավ շենում:
Գամփռները հաշեցին ու հոները զենքով, գոչելով զորս թափ-
վեցին: Քարգմանը դիմեց հոներին, որ օգնեն զորագնդին կերով
ու պաշարով: Հոները դիմադրեցին: Սկսվեց կռիվ, իրարանցում:
Զորագունդը ստիպվեց ընդունել կռիվը: Կարճատև հարվածը խեղ-
ճացրեց հոներին. նրանք զիջեցին, և զորագունդը ընկավ ուտելի-
քի և խոտի պաշարի վրա:

Ինչպես անտառ ձյունի տակ ծվարել, քնել էր Արտաշատի
ձամբարը: Վարդանը այդտեղ էր հավաքում բոլոր նախարարա-
կան զորքերը, կազմում, ցուցակագրում և ապա ուղարկում զա-
նազան վայրեր կամ տուն՝ սպասելու գարնան: Դեռ շորոշվեց,
թե ձմեռային պատերազմ լինելո՞ւ էր, թե՞ ոչ: Ճիշտ է՝ նյուսալա-
վուրտը շարժվում էր դանդաղ, երկար դադարքներով և ըստ երե-
վույթին վախենում էր ձմեռային պատերազմից, բայց երկյուղ
կար, որ դանդաղ մոտենալով կարող էր հանկարծ ճեպուրչավ ու
փոթորկալի խուժել անպատրաստ երկրի վրա: Ուստի և Վարդանը
խստորեն հրամայել էր միշտ պատրաստ լինել արագ խմբվելու
Արտաշատում և ըստ այնմ էլ զորքը ցրիվ էր տվել երկրի մոտա-
վոր վայրերում:

Ինքը Վարդանը մշտական այցելություններ էր անում երկրի զանազան վայրերը՝ ստուգելու զորքերը և ավելացնելու նրա թիվը:

Լուրեր չէին գալիս միայն հայկական այրուձիի մասին: Նրան համարում էին ոչնչացած:

Մայրաքաղաքի աշտարակներից մեկի մի փոքրիկ խցյակում ուր Ավետիք բերդապետն էր ապրում և այնտեղից հսկում ողջ քաղաքին և շրջակայքին, Վարդանը հաճախ լինելով՝ վերջը այնտեղ փոխադրվեց: Այդտեղից իր առջևն էր նախ և առաջ ճամբարը, որի վրա նա հսկում էր անմիջապես, հասարակ զինվորի նըման: Ավետիք բերդապետը բաշվել էր հարևան բուրգը, որտեղից հետևում էր Վարդանի շարժումներին և կարիքի դեպքում իսկույն վազում նրա մոտ:

Ամպամած երեկոն իջնում էր Այրարատյան դաշտի վրա: Վարդանը նստած էր փոքրիկ բուխարիկի առջև, որ վառվում էր մեղմ կրակով: Խաղաղ էր խցյակում, այդ անպաճույճ պահակային օթևանում: Խաղաղ էին զենքերը, որսի առարկաները, նկարեն գորգերը, որ Վարդանի համար բերել էին արքունակտն տնից, զինու գավը, մրգեղենի ափսեները: Խաղաղ էր նեղլիկ պատուհանը, որ բացվում էր դաշտի վրա՝ նման միամիտ աչքի: Վերջապես խաղաղ էր Այրարատյան դաշտը, Մասիսները, Հայկական Պարը, Արագածը, Արաքսը...

Ահա մտածկոտ, հանդարտ իջնել սկսեցին ձյան մանրիկ փաթիլներ: Նրանք այնպես զգույշ էին ոտիկները դնում քնած երկրի վրա՝ կարծես վախենում էին զարթեցնել նրան:

Վարդանը խորհում էր: Նրան հուզում էին մտքեր, որ նոր էին դարձնում վերջին ժամանակները: Ահա մոտենում է գարունը: Ուր է ուր չէ՝ կգա նա, կբանա դռներն ու ճանապարհները: Գալիս է Նյուսայավուրտը: Ծակատամարտը մոտենում է: Հայոց ժողովուրդը Վարդանին տվեց իր բախտի տնօրինությունը: Դավաճանները հեռացան:

Եվ ահա երբ այդ արգելքները վերացան՝ առաջ եկավ նորագույն մի հարցմունք, հարցմունք ինքն իրեն, ի՞նչ ուժեր են գալիս Հայոց աշխարհի վրա և ինչո՞վ պիտի դիմադրել նրանց: Լսեցին ճառախոսությունները արհավիրքի մասին և իրական կերպարանքով Վարդանի առաջ կանգնեց այդ արհավիրքը իբրև իրա-

կան զորաբանակ իր թվով, զենքերի տեսակներով, արշավի ուղ-
ղությամբ, ռազմակարգով, որոնց դիմաց նա պարտավոր էր հա-
նել իրական ուժեր նույն ռազմական միջոցներով: Ինչպե՞ս պի-
տի լինի ճակատամարտը: Ամեն, ամեն տեղ նա զրդել է ապրս-
տամբության և անհաշտ կովի: Բայց ոչ մի տեղ, ոչ մի անգամ
շոշափելի չի խոսել, թե ինչպես պիտի լինի դա: Եվ անհա քանի
մոտենում էր իրական պատերազմը՝ ինքը կանգնած է այդ պա-
տերազմի պատասխանատվությամբ հայոց ժողովրդի առաջ: Կտա՞
պատասխանը... Ինչպե՞ս պիտի լինի...

Լինելիքի մոռալը քողը ծածկում էր Վարդանից հայոց ժողո-
վրդի բախտը: Եվ Վարդանն զգում էր, որ ո՛չ ամեն բան կընթա-
նա իր մտքի և կամքի համաձայն: Թշնամու և իր ռազմակարգի
խաղերը կօգնեն իրեն մինչև մի որոշ սահման: Այնուհետև կգոր-
ծի ժողովրդի դարավոր ճակատագիրը, այն ծածուկ իմաստու-
թյունը, որով այդ ժողովուրդն անցել է փոթորիկներն ու կրակ-
ները:

Վարդանի խոհերը խզեց ճամբարի կողմը լցվող հեծյալների
մի մեծ զանգված: Ըստ երևույթին դա սովորական զորքերից չէր,
որովհետև ամեն կողմից վազեցին եկվորների վրա և շրջապատե-
ցին: Վարդանը մոտեցավ պատուհանին:

Հանկարծ Վարդանի մեջ կայծեց զվարթ միտքը:

«Այրուձի՞ն...»:

Հեծյալներ արշավեցին դեպի աշտարակը: Արծվին կանգնեց
բերդի ատամների մեջ: Ներքևից ձայնեցին ինչ-որ: Արծվին շտա-
պեց ներս:

— Սպարապե՛տ, հայկական այրուձին եկե՛լ է...

Վարդանը կարմրեց հուզմունքից: Ու մինչ նա կորոշեր ինչ
անելը՝ հեծյալներն իջան նժույզներից և բարձրացան աշտարակը:
Շուտով հայտնվեցին նրանք բուրգի վրա: Վարդանը մոտեցավ,
բաց արեց դուռը: Սակավ էր նրա սիրտը այդպես տրոփել կյան-
քում: Նա զգաց անհանգիստ սիրտը:

Ներս մտան Սրվանձտյա Գարեգինը, Արսեն Ընծայնոցը, Ներ-
սեհ Քաջբերունին և Տաճատ Գնթունին: Նրանք լիովին այլակերպ-
վել էին: Հոնական սուր փափախների և մորթե զգեստների ու աս-
պարների մեջ նրանք նմանվում էին հենց այն հոներին, որոնցից
ազատված եկել էին: Վարդանը հասկացավ նրանց ուղին, շհարց-

րեց: Նրանք ժպտացին ծամածուռ, կնճռոտ ժպտով: Նրանց մազերն սպիտակել էին, իրենք նիհարել, սևացել: Նրանք անճանաչելի էին:

— Մարդի՛կ աստծո... այս ի՞նչ եք դառել... — ասաց Վարդանը և հուզված ողջագուրվեց նրանց հետ:

— Փառք աստծո, մազապուրծ եղանք,— ասաց Գարեգինը:

— Շա՛տ է կորուստը... — մտահոգ հարցրեց Վարդանը:

— Շա՛տ... — խլաձայն պատասխանեց Գարեգինը և գլուխը կախեց:

Վարդանը մոայլվեց:

— Արշակը, Ներսեսը, Պարույրը,— սկսեց թվել Վարդանը:

— Չկա՛ն, Սպարապետ,— ասաց Գարեգինը խղճի խայթով:

— Տաժանելի էր, Սպարապետ,— ասաց Տաճատ Գնթունին:

— Գիտե՛մ, սիրելիս... — տխուր խոսեց Վարդանը,— օտարը օտար է: է՛հ... զնանք ընդունենք այրուձին, հոգնած են:

Գուրս եկան և արշավեցին ճամբար:

Երբ ճանապարհ բացին և Վարդանը մոտեցավ իր առջև բացվող այրուձիին՝ աչքերը մթնեցին, երբ նայեց զինվորներին: Զգեստները հոնական, պատառոտված, մորթիներ, սրածայր զրգակներ, հոնական զենքեր, ոմանք կիսամերկ, բոկոտն, գլխաբաց: Մարդկանց չէին նման, այլ կմախքների, որոնց ոսկորն ու կաշին է մնացել: Սանր, դաժան հիվանդություն քաշած մարդկանց էին նմանվում նրանք իրենց խորն ընկած աչքերով:

— Ողջո՛ւյն, զավակներս,— ձայնեց Վարդանը և ձեռը թափահարեց օդում:

— Ողջո՛ւո՛ւյն,— թնդաց կարոտալի, ջերմ ձայնով այրուձին:

— Երանի՛ է մեզ, քաջերս, տեսանք իրար հայրենի հողի վրա: Շա՛տ ապրեք:

— Երկար արև՛, երկար արե՛նե՛՛վ,— ձգվեց մի ծայրից մյուսը:

— Հանգիստ տուր,— ասաց Վարդանը Գարեգինին:

— Իջնե՛նե՛՛լ,— հրամայեց Գարեգինը:

Զորագունդը իջավ նժույզներից և իսկույն անցավ իր ճամբարային գործին: Նրանց օգնելու հասան տեղի զինվորներն ու շինականները:

Գարեգինը Վարդանին հաղորդեց շատ կարևոր տեղեկութուններ Ղոնքի մասին: Աթըլը շարժվելու է Պոնտոսի հյուսիսով Բյուզանդիա: Երկյուղ կա, որ Ճորա Պահակը թեթևացնի, թեև Քոյզուլուսը, — Վարդանի անմիջական դաշնակիցը Պարսկաստանի գործերում, — հայտնել էր Գարեգինին, որ կա և ուրիշ նկատառում՝ այն է՝ շթեթևացնել Ճորա Պահակը, որ պարսիկները շնորոգեն այն և հարձակումներ չգործեն Ղոնքի վրա: Քոյզուլուսը հավաստիացրել էր Գարեգինին, որ կհարձակվեն Ատրպատականի վրա՝ հենց որ Վարդանը ազդանշանը կտա պնդադեսպանների միջոցով:

Վարդանը անմիջապես Մելքոնին ուղարկեց Ճորա Պահակ, Քոյզուլուսին հայտնելու, որ պատրաստ լինեն հարձակվելու կամ ձմռանը կամ ավելի հավանական է՝ գարնանը և որ ինքը շարունակ տեղյակ կպահի հոններին այդ մասին:

Առավոտ էր:

Բնությունը ապաքինվող հիվանդի պես նայում էր թախծախառն զգայնիկ ժպտով: Ձմեռը նոր էր թողել նրան, — զեռ նա թույլ էր և դյուրաբեկ, գարունը նոր էր լցվում նրա երակների մեջ, — անբղում էր աչքերը տամկությամբ լի: Եվ հևում էր անհուն կարոտից. ապրե՛լ, ապրե՛լ, ապրե՛լ: Ծառերը լցվել էին թացությամբ, կոկոնները ուռել: Ղողը անհագ շնչում էր: Արդեն արևկող տեղերում զարմացած ու միամիտ նայում էր ուշացած ձրնձաղիկը: Գեռատի անփորձ գարունը տեղ-տեղ վախով ասեղնագործում էր գետնի գորգը:

Վարդագույն վանքը ձորափին լռել էր ինքնամփոփ: Ձորից հասնում էր գետակի գարնանային շնչառությունը, որ երբեմն սաստկանում էր հովից, երբեմն մարում: Ժայռերի արևկող ծերպերի մեջ ճկում էր ինչ-որ մի թռչուն: Խոր ու մեղմ շշնջում էր օդը:

Մի հասակավոր վանական էր նստած վանքի ձորակի ժայռին: Նրա գունատ դեմքը մատնում էր մտավոր, լարված կյանքի տառապանք: Նա գանգրամորուս էր, շիկահեր և թավ հոնքերի տակի կապույտ աչքերով մի փոքր խստահայաց: Համեստ պարե-

գոտը կաշվե գոտիով պարուրված գրկել էր նրա մի փոքր կոր մեջքը: Նրան գուցե չէր գրավում զարուհը: Կամ թերևս նա թախ-
ծոտ էր այդ գարնան երևալով: Նա միայն անշարժ խորասու:յգ
նայում էր անդունդը: Այնտեղ գետափին փրփրում էր մի թզուկ
ջրադաց: Նեղլիկ դռնակից մի կորամեջք մարդ էր ելումուտ անում
մրջյունի պէս և ինչ-որ բանի հետևից էր: Երևի ջրադացպանն էր:
Երկար նայում էր վանականը նրան և խորհում:

Վանքի մերձակա տնակից դուրս եկավ մի ուրիշ վանական
ցորենի տոպրակը մեջքին: Նա ուժեղ ու մկանուտ ձեռքերով պինդ
բռնել էր տոպրակի բուկը և եկավ կանգնեց վանականի առջև: Նրա
բարի դեմքը ժպտաց, և խոշոր աչքերում շողացին մտերմական
կայծեր:

— Մագաղաթի կաշին կբերեմ, հայր սուրբ, — ասաց նա:

Առաջին վանականը հանդարտ ու տխուր նայեց նրան և դըլ-
խով շնորհակալութուն հայտնեց:

Բեռնավոր վանականը գննեց առաջինին և նկատելով նրա
տխրութունը՝ գնաց դեպի ձորի մուտք, որի գլխին մի խաչքար
էր տնկած:

Վանականը հանեց գոտկին խրած մի սևացած մագաղաթի
փաթեթ և բանալով սկսեց գննել: Այնտեղ հայկական մեհենական
նշանագրեր կային: Ըստ երևույթին պատառիկը շատ էր ենթարկ-
վել նրա գննության և կրում էր անվերծանելի մի տող, որ խիստ
շահագրգռում էր վանականին: Նա հեռացրեց, մոտեցրեց ձեռագի-
րը, եղունգով քերեց մի նշանագրի ծայրը, կրկին նայեց կողքանց
և նորից փաթաթելով խրեց գոտկին: Ապա շարունակեց նույն
տխուր խոհերով նայել հեռուն:

Դաշտից դեպի վանքն եկավ մի այլ վանական: Նա գեր ու
փխրուն դեմք ուներ և պարարտ փոր: Մշմշալով կանգ առավ վա-
նականի առջև, սրբեց խմորանման դեմքի և ճմռած լայն քթի
քրտինքը և նստեց: Նայեց կարոտալի հայացքով հեռուն և ասաց.

— Բուսեղենը հապաղում է: Իսկ ախորժակս մեծ էր, ավա՛ղ:

— Այո... — խուլ հեգնանքով ասաց վանականը:

— Որպե՛ս է Աղեքսանդրիա այս ժամիս, — հարցրեց ծաղ-
կատար քիթը խաչտելով գեր վանականը և քրտնախաշ դեմքը
տառապագին դարձրեց դեպի խոսակիցը:

— Ի՛նչը, — անտարբեր հարցրեց վանականը:

— Բանջար բուսեղենը և այլ պարագայք:

— Բարեհաջող է:

— Եվ ձեթը որքա՞ն առատ երէ՞: — Հառաչեց գեր վանականը, — Գետո կրկին հառաչեց, — Ի լրո ենք, ոչ տեսանք ձեթը: Խոսակցութիւնը շէր կաշում:

— Հայր Գրիգորիոսը դարձում է Աղեքսանդրիա և Բյուզանդիա ուսում առնելու: Տգետ տգիտացյալ: Բարիք է այնտեղ ապրելը:

Չորի շավիղը կենդանացավ: Հեծյալների մի մեծ խումբ սագաբար բարձրանում էր վեր, դեպի վանքը:

— Իշխաններ են, — անհանգստացավ գեր վանականը և վեր կացավ, — գնանք վանք:

— Դու գնա, ես մի առժամ կմնամ, — ասաց վանականը:

Գեր վանականը գնաց: Մյուս վանականը հանդարտ հայացքը գցեց հեծյալների կողմը և մնաց անշարժ իր տեղը մտախոհ, անվրդով:

Վանականները վանահոր հետ դուրս եկան խցերից և եկան դեպի մուտի խաչքարը:

— Հայր Մովսես, հարգուպատշաճը նվիրենք իշխաններին, — ձայնեց վանահայրը վանականին:

Հայր Մովսեսը լուռ վեր կացավ և միացավ վանականներին:

Չորից բավական ուշ դուրս ելան հեծյալները: Վարդանն էր, Արտակ Մոկացը, Ատոմը, Արշավիրը, Խորենը, Քաթուլը, Ղևոնդերեցը, Եղիշեն, Եզնիկ Կողբացին, կաթողիկոսը և այլ նախարարներ, սեպուհներ և վանականներ: Սրանց հետևում էր մի մեծ խումբ թիկնապահների:

— Ողջույն սուրբ հարց, — ասաց Վարդանը մեղմաձայն և առաջ եկավ:

— Ողջույն իշխանաց և սուրբ հարց, — ասաց վանահայրը և ակնածանքով նայեց Վարդանին և կաթողիկոսին:

Գնացին վանք: Մտան տաճարը:

Տաճարի կամարները արծիվների կախած սրաթևերի պես իջնում էին վերևից ներքև, մինչ պատերը մտայլ ու վեհատիպ վեր էին տանում գմբեթը: Ճարտարի իմաստուն արվեստը խիզախել էր մի անիրագործելի թռիչք և այդ թռիչքում խոհական ժուժկալուժյամբ ներդաշնակել էր մի հրաշակերտ:

Արտակի հայեցողական հափշտակութունը վառվեց ճարտարապետի վսեմ ստեղծագործութեան հետ: Նա լցվեց ազնիվ հպարտութեամբ: Վանահայրը մի փղոսկրյա կազմիկ մատյան բերեց վարդանին: Բոլորը խմբվեցին Վարդանի մոտ: Մատյանը ծաղկած էր առասպելական ու երևակայության խաղի անթիվ տեսակ կենդանածաղիկներով, թռչնակենդանիներով, կենդանածկներով: Դա գույների մի գողտրիկ մրրիկ էր մանրապատկեր շրջանակում փակած:

Եղիշեն մոտեցավ Մովսես անվանված վանականին և մեղմակի քաշեց պատի տակ: Նայեց կարեկցաբար և սիրով նրա դեմքին և հարցրեց.

— Ինչպե՞ս ես, սիրելիդ իմ, ինչպե՞ս ես...

— Աստծո հիշողութունից դեռ շեմ ընկած, ուրեմն և փառք աստծո,— պատասխանեց Մովսես վանականը կիսաժպիտ:

— Գրո՞ւմ ես պատմութունը գտնե՞ս...

— Քանի շունչ ունեմ, սիրելիս...

— Գրիր, գրիր, ազգը քեզ է նայում ծարավի:

Մովսես վանականը զուսպ ու շշուված նայեց Եղիշենին: Նրա աչքերի խորքում թախծում էր մի խորին իմաստութուն:

— Շատ ես սգում, սիրելիս, մխիթարվիր, ամոքվիր,— ոտից գլուխ զննելով Մովսես վանականին,— ասաց Եղիշեն:

— Ո՞ւմ եմ վրդովում իմ սգովս, Եղիշեդ իմ սիրելի,— ասաց ոչ թե վիրավորված, ոչ թե զանգատավոր եղանակով Մովսես վանականը և ապա կարծես ինքն իրեն հազիվ լսելի ավելացրեց,— նրանք արժանի են, որ մենք երբեք չմխիթարվենք:

— Ծշմարիտ ես, սիրելիս, ճշմարիտ ես, ես ևս ամեն օր շուրջս եմ նայում որբացած: Քանի կենդանի էին՝ ես ինձ փիլիսոփա էի կարծում: Հիմա որ նրանք չկան՝ մենակ եմ տեսնում ինձ ու մտաքով տկար: Գործերը շեն ներում, որ հաճախ գնամ գերեզմաններին այցելու:

Մովսես վանականը լուռ էր:

— Տաճարների պես կործանվեցին: Այլևս ո՞ւմ դիմենք, ո՞ւմ ապավինենք: Այլևս ո՞վ պիտի ուսուցանի մեզ կյանքի ուղին: Ո՞ւմ ուրախացնենք մեր ուսումով, որ բերինք Աղոթասանդրիայից: Եղիշեի խոսքը թեև հուզեց Մովսես վանականին, միաժամ վրդովեց նրան՝ նորոգելով նրա մեջ նույնանման վիշտը: Այն

անձինք, որոնց մասին խոսում էր Յզիշեն, երկուսի էլ հարազատն ու պաշտելիներն էին՝ Սահակը և Մեսրոպը՝ հայ ժողովրդի հոգու ճարտարապետները, նրա ստեղծողները, Մովսես վանականի և Յզիշի ուսուցիչները և խնամողները, որ նրանց ուղարկեցին Աղեք-սանդրիա և Հունաստան բարձրագույն ուսման, որ մեռան՝ դեռ նրանք արտասահմանում:

— Մովսես վանականը հպարտ վշտով նայում էր Յզիշին և շարունակում էր լռել:

Վարդանը թերթեց մատյանը, նայեց երկար մի նկարի, որ ներկայացնում էր փիղ, որի զարդարուն աշտարակի մեջ առյուծ էր նստած, իսկ ներքև բույսերի մեջ տուտազալար, գլխացից վեր էր միտում մի ոսկե օձ: Վարդանը ցանկություն հայտնեց տեսնել վանքի մատենադարանը: Վանահայրը առաջնորդեց մի փոքրիկ խուց տաճարի հենց սեղանի կողքին: Այնտեղ պատի խորշերում գասավորած էին մատյաններ՝ մեծ ու փոքրիկ, ծաղկած զարդապատյան, ակնաշարած: Կային և առորական, հռնական, պարսկական ձեռագիրներ, նշանագիրներ, արժեատի առարկաներ: Դա մի գողտրիկ թանգարան էր միաժամ: Վարդանը խորասույզ նայում էր այդ ամենին և գլուխը մեղմ օրորում:

— Փոխանակ այսպիսի բաներ կազմելու՞՞ գնա պատերա՛զմ վարիր... Ի՞նչն ճակատագիր... — խոսեց նա ինքն իրեն:

Տազնապալից էին Վարդանի վերջին օրերը: Բյուզանդիայից և Հոնքից լուրեր չէին գալիս: Մինչդեռ պատերազմը մոմոում էր հօրիզոնում:

Դուրս եկան վանքի բակը: Նստեցին քարե նստարաններին, տերևազուրկ ընկուզենու տակ:

— Դե, օ՛ն, մեր գործի՛ն, — հրամայեց Վարդանը:

Բոլորը խմբվեցին նրա առջև: Ծղան նստեցին նաև վանականները: Վարդանը դարձավ նրանց.

— Անցե՛լ է արդյոք զորագունդ վանքի մոտից կամ շրջա-կայքից:

— Ոչ, Սպարապետ, — պատասխանեց վանահայրը:

— Իսկ լուր չունե՞ք, որ ավելի հեռուններից անցած լինի:

— Ես լսողաց եմ, Սպարապետ, — խոսեց քաշվելով մի երի-տասարդ վանական:

— Ի՞նչ զորագունդ է և ո՞ր կողմն է շարժվել:

— Չեմ հիշում... չհարցրի, Սպարապետ:

— Հա՛յ զորագունդ է եղել:

— Որպես հրամայեցիր, Սպարապետ...

Վարդանը գլուխը շարժեց կշտամբանքի ժպիտով:

— Հայ զորագունդ է անցնում, և դուք չեք հարցնում, թե ո՞ր է գնում:

Վանականները լուսթյամբ Վարդանին հառեցին իրենց խաղաղ, անվրդով հայացքները: Ի՞նչ կշտամբանք հետևե, խուլ վայրում իրենց անվրդով կյանքն ապրող վանականներին: Գա զգաց Վարդանը, ուստի և ինքը պատասխանեց.

— Արհավիրքը բախում է Հայոց աշխարհի դռները և հայ վանականները չեք վրդովվում, չեք հարցնում, թե ի՞նչ պիտի լինի նրա վիճակը:

— Ի՞նչ պիտի հարցնենք, Սպարապետ,— համարձակվեց վանահայրը,— արհավիրքը մենք չենք բերում, արհավիրքը մենք չենք վանելու: Արհավիրքը ինքը կգա և ինքը կանցնի: Եվ ո՞ր արհավիրքը չի եկել ու անցել:

Վարդանը քմծիծաղով գլուխը շարժեց:

— Եվ արհավիրքին ի՞նչ ալլ պատիժ, Սպարապետ, քան անցնելը նրա: Այս է օրենքն աշխարհի:

— Իսկ դուք չե՞ք անցնի,— հարցրեց Վարդանը:

Վանահայրը մեղմ ժպտաց:

— Մենք ևս անցավորաց ենք, Սպարապետ:

— Բարի: Արհավիրքը կանցնի, դուք կանցնեք, մենք կանցնենք: Ապա ի՞նչը կմնա:

— Կմնա Հայոց աշխարհը, Սպարապետ:

— Բայց այս անգամ չի մնա, հա՛յր տո՛ւրբ,— վրզովվեց Վարդանը,— այս անգամ թշնամին գալիս է ոչնչացնելու կամ ոչնչանալու: Գուցե տա սրան պատասխան հայր ետրենացին: Ի՞նչը պիտի փրկի Աշխարհն հայոց:

Ետրենացին հանգիստ, հպարտ դարձավ Վարդանին:

— Ինչը պիտի փրկի Աշխարհն հայոց:— Աշխարհն հայոցս Սպարապետ:

Այդ միջոցին մի վասպուրականի կատու վեհատիպ ու աբաբայական շարժումներով եկավ բարձրացավ Վարդանի ծնկանը և նստեց հանգիստ ու հպարտ: Վարդանը թախծալի ժպտաց ու թույլ

տվեց, որ նա մնա իր ծնկանը: Բոլորը նայեցին Վարդանին գուր-
գուրոտ հայացքներով:

Վարդանը հայացքը գետնին՝ ասաց խորենացուն.

— Դյուրին է խորհելն այդպես, հայր սուրբ, երբ մարդ չի
կանգնած ստույգ մահի դեմ: Դուք կմտնեք քարանձավները, կըս-
պասեք, որ շարիքն անցնի: Բայց Աշխարհն հայոց՝ ասել է՝ ժո-
ղովուրդն հայոց, քարանձավները չի մտնի: Նա կանգնած է բա-
ցը և պիտի հարվածը ընդունի և մեռնի կամ ապրի:

— Մաղթում եմ ի սրտե, որ ապրի: Թեպետ խոռվքն ու տագ-
նապը պաշարում են հոգիս, թե ինչպե՞ս պիտի փրկվի ժողովուրդն
հայոց: Ո՛ւր են Արշակունիք, ո՛ւր տիրազուլիսներն Աշխարհին
հայոց, զորութունը պետության: Կորցրինք այն, ավա՛ղ: Որով-
հետև կորցրինք գաղափա՛րը:— Դարավո՛ր շանքերի արդյունքը:
Գաղափա՛րը, պետությա՛ն, պետական զորությա՛ն: Պետությա՛ն,
որ կնշանակի զորությո՛ւն:

Վարդանը թափով շրջվեց խորենացու կողմը: Այդ շարժումից
կատուն պիտի ընկնէր, բայց ճարպիկ թաթերով կախվեց նրա
տաբատից: Վարդանը բռնեց կատվին ու քաշեց իրեն: Կատուն
սկսեց մոռալ և լիզեց նրա սրի դաստակը:

— Հայոց ժողովուրդը գնում է գերագույն առաքինության.
վկայելու ազատությունը,— հառեց վառվռուն աչքերը խորենացուն
Վարդանը,— մի՞թե չի գոհացնում սա քեզ:

— Ճշմարիտն եմ ասում քեզ, Սպարապետ, որ եթե ժողո-
վուրդն հայոց չի վկայի բարձրագույն ոգուն՝ ազատությունը նրան
չի վկայվի: Սրանով կհաղթես,— մատնացույց արեց խորենացին
մի մատյան,— հրեղեն սրա լեզվով և հրաշակերտ արվեստով:
Ա՛հ սա ոգի է գերագույն և նշան բարձր ազնվության: Սրանցում
ոգին քննել է տիեզերքը: Վկայել է ազնիվ խոհ և վերասույց առա-
քինություն: Կոնենա՞ ժողովուրդն հայոց հպարտությունը սրա...
եթե չի ունենա՝ ապա ուրեմն ժողովուրդն հայոց լոկ բույս է հա-
սարակ, արարած սոսկական: Ի՞նչ շահ է հոգուս խոտը անիմաստ
Թ՛ող այնժամ,— կաղոթեմ,— ապրի նա՝ ուր, ինչպես և որքան
կամենա: Չեմ հափշտակված նրանով...

Վարդանը վրդովվեց: Սակայն չկամեցավ իր միտքը բռնա-
գատել իր առջև նստած մի գիտունի և պատմիչ փիլիսոփայի: Ուս-
տի և ջանալով, որ կատուն շքնկնի վայր, որովհետև մազցում էր

նրա կուրծքը և թաթիկով խաղում նրա մորուքի հետ՝ նա և կատա-
վով եղավ: Ոչ ոք փորձ չէր անում հեռացնել կատվին տեսնելով
Վարդանի թուլութունը գեպի կենդանին: Միայն զգույշ ժպտում
էին:

— Այդ հրաշալիքները մեծ են, խոստովանիմ և խոնարհիմ,—
ասաց Վարդանը,— բայց ո՞չ ապաքեն այդ ծառի ծաղիկները սը-
նում է հողը:— Դու անտեսում ես հայոց ժողովուրդը: Նրա մեջ
են հյուսիսը և նա պիտի տա հյուսիսն այսուհետ ևս: Միայն թող
փրկի իր ազատութունը:— Մեզ նոր թագավորութուն է պետք:
Արշակունիները գնացին: Պետք է նոր թագավորութուն:

— Նոր թագավորութուն... — խիտ հոնքերի արանքներից
կայծկլտացին Խորենացու խստահայաց աչքերը,— այո՛, նոր թա-
գավորութուն:

— Եվ աստօժով դու պիտի լինես գլուխը նրա,— շեշտակի խոս-
եսց Արշավիրը:

— Ես չգիտեմ ով... Ինչո՞ւ ես: Նա, ով որ պիտի կամենա,
պիտի կարողանա: Դուք, ես, ուրիշները — միևնույն է,— Աշխարհ-
հըն հայոց:

... Պետք է վերադառնա... Վերագրավե՞նք մեր ուժը... Թա-
գավորութունը: Պետք է հավաքենք այս ցրիվը իրարամերժ, իրա-
րաջինջ ուժերը: Մեր ժողովուրդը: Մեր բունցքը...

... Այլապես հողմացրիվ կանեն մեզ, բնաջինջ կանհետացնեն
երկրի երեսից, կկտրեն մեր հոտն ու ոտը, մեր անունը...

Առաջին անգամ Վարդանը խոսեց այսպիսի մեծ նյութի մա-
սին: Անշուշտ դրա դրդիչը Խորենացու վեհատիպ կերպարանքն էր
և ազդեցիկ դեմքն ու խոսքերը: Նրան պետք էր հաղորդել այս
նվիրական գաղտնիքը: Շրջապատողները լցվեցին մի սրբազան
զգացմունքով: Եվ զգացին, որ նա կարող էր և արժանի էր, և իրօք
էլ կատարում էր մի իրավասու գործ, ամենքին միացնող մի գործ,
որ թագավորի գործ էր:

Ներս մտավ Արտակ Մոկացի թիկնապահը.

— Իշխան, հեծյալ ջոկ է երևում ձորի այն կողմում:

Արտակ Մոկացը և Ատոմը դուրս շտապեցին: Նայեցին՝ հեծ-
յալ ջոկը գնում էր արևելք տանող ճանապարհով:

— Ի՞նչ նշաններ են տեսնես,— հարցրեց Արտակ Մոկացը:

— Խորխոռունյաց,— պատասխանեց թիկնապահը:

Հեծյալ ջոկը հանկարծ կանգ առավ, սկսեց դիտել այս կողմը:

— Ոչտունցի էլ կա, իշխան,— ասաց թիկնապահը:

— Հետապնդե՛լ,— դիմեց Արտակ Մոկացը Ատոմին:

— Կարող է առաջապահ լինել, սպասենք բուն զորագնդին,— ասաց Ատոմը,— իսկ սրան հարվածելն օգուտ չունի:

Երեք հեծյալ անշատվեցին դեմից անցնող ջոկից և մտան ձորը՝ նշան անելով:

Միաժամ եկան թիկնապահները և լուր բերին հետախույզներից, որ շրջում էին վանքի շրջակա լայն տարածությունների վրա: Պարզվեց, որ մոտակայքից դեպի Սյունիք են անցել Գաղիշոյի զորագնդի մնացորդները՝ խառն ոչտունցիների հետ:

— Ուրեմն Սյունիքը հարձակման մարտկոցն է,— ասաց Վարդանը և գլուխը թափ տվեց:

Սպասեցին դիմացի հեծյալներին:

Վերջապես բավական հապաղելով դուրս եկան նրանք ձորից և մտանալով Արտակին օգուտ Ատոմին ոգջռանցին զորական կարգով:

— Գասպար սեպու՜հը... Վարդ սեպու՜հը, Խոսրովիկ սեպու՜հը,— ուրախացավ Արտակը:

Գասպար սեպուհը հայտնեց, որ իրենց ջոկը խորխոռուններ և ոչտուններ՝ Գաղիշոյի զորագնդից փախած գալիս էին միտանալու Խորենին՝ Սպարապետի ծառայության: Պատմեց, որ իրենք Գաղիշոյի զորագնդի հետ գնացել էին հավատարիմ զինվորները փախցնելու դիտումով:

Արտակը այս մասին հայտնելով Վարդանին՝ հավաստիացրեց, որ նրանք հավատարիմ կմնան: Մի վոթը հետո ջոկը ներկայացավ Վարդանին:

Վարդանը վեր կացավ:

— Դե, օ՛ն, թող ամեն ոք խղճի առջև ինքը լինի մաքուր քնով կանչեց Արծվիին:

— Մի քանի թիկնապահներով արշավեցեք շրջակա շեները և տեղեկություն բերեք, թե ինչ զորագունդ է անցել մոտերքից:

Արծվին շորս հոգով դուրս ելավ վանքի բակից: Վանահայրը հյուրերին հրավիրեց վանքի ճաշարան: Թեթև նախաճաշից հետո Վարդանը առանձնացավ վանքի հյուրատանը՝ հանգստանալու Արշավիրը, Թաթուլի հետ մտան մի խուց և իսկույն քնեցին: Կա-

թողիկոսը գնաց վանահոր խուցը: Իսկ մյուսներից իշխանները՝ Ատոմը և Արտակը, ինչպես և Ղևոնդ Երեցը, Եղիշեն և Եզնիկը գնացին Խորենացու օթևանը:

Դա մի կիսամուտք խուց էր՝ նեղլիկ պատուհանով, որ բացվում էր անդունդի վրա: Մեջտեղ դրած էր մի բարձր գրակալ և քարե սեղան: Պատերի մեջ դարաններ կային՝ մատյաններով և մագաղաթի փաթեթներով խցկած: Մի կողմ ծալած էր հասարակ անկողին: Դարակներից մեկում տեղավորված էր մի մարմարե կտրած կիսանդրի, որ Տրդատ թագավորի դեմքն էր ներկայացնում:

— Սպարապետը մեծ հոգսերի մեջ է,— ասաց Եղիշեն,— և դյուրագրգիռ է դառել:

— Ցավ է ինձ տեսնելը նրան այսպես ալեկոծ,— ասաց Խորենացին,— սակայն և ցավ է լսելը, որ մարզպանը տաժանագին տվալտանքների մեջ ընկավ:

Ատոմը ցնցվեց և խորթ նայեց Խորենացուն: Այդ նկատեցին բոլորը և սպասեցին, որ կարող էր մի գծտություն ծագել:

— Սո՛ւրբ հայր, ներողամի՛տ եղիր,— ասաց Ատոմը վրդովված,— մարզպանը դավաճան է և Սպարապետին ո՛չ համեմատ... Խորենացին տխուր նայեց Ատոմին.

— Եվ ի՞նչ մխիթարություն ինձ, իշխանի՛կ, եթե մարզպանը դավաճան է և Սպարապետը ոչ: Կամ եթե Սպարապետը լինե՞ր դավաճանը և հավատարիմը՝ մարզպանը: Միևնույն ազգի են է միևնույն դավաճանը: Ցավ է ինձ և ափսոսանք: Մարզպանը խոհական անձն էր և կորովամիտ: Նա հետամուտ էր թագավորության վերականգնման: Եվ եթե ձախողակ եղավ նրա գործը՝ ողբալ է պետք և ոչ անիծել նրան:

— Մենք շենք ողբում, հայր սուրբ, մենք ոչնչացնում ենք,— ասաց Ատոմը վրդովված:

— Առավել ողբալի, որ հարկադիր ենք ոչնչացնելու, իշխանիկ...

Տիրեց անհարմար լուսթյուն: Այնքան մուլեգնոտ, եռանդուն անհանգիստ մարդիկ ինչպես Ղևոնդ Երեցը, Եզնիկը, Եղիշեն, Արտակը՝ տխրությամբ լռեցին Խորենացու խոսքերի ազդամբ: Ինչպես մեծ սգավորի մոտ:

— Հայր սուրբ,— խոսեց վերջապես ներշնչված և հուզված Արտակ Մոկացը, որ մինչև այժմ շարունակ լռելով չէր իմանում

երբ և ինչպես խոսել սկսեւ Խորենացու հետ,— մեր ամենի՛ս հայր Մովսես, մի՛ կարծիր թե մեր հոգիները թեթե են մեր աշխարհի ծանր վիճակում: Մենք ևս ոգին ենք որոնում և ոգուն ենք ապավինում մեծ արհավիրքի դիմաց: Մենք ևս պաշտում ենք մեր պանծալի անցյալը վեհանձնյա մարդկանցով: Բայց նրանք հող են այժմ և հուշ մեր հոգու մեջ: Հիմա մենք ձգտում ենք պաշտպանել մեր երկիրը: Սպարապետը մեր առաջնորդն է: Նրա՛ն պիտի հետևի ժողովուրդն հայոց:

— Ոչ, մի՛ անգոսնիր նրան, հայր Մովսես,— ասաց Ղևոնդ Երեցը,— Սպարապետը հանդուրժեց Սյունի դավաճանին ավելի քան հանցավոր ներողամտությամբ: Սյունին արյուն թափեց:

— Ավա՛ղ, հիմա ավելի կթափվի արյունը, ավելի կթայթայվի Աշխարհն հայոց:

— Պետք է թափվի այդ արյունը,— ասաց խրոխտ ձայնով Ղևոնդը,— և դա պիտի սրբի մեր հոգին:

— Գաժա՛ն խոսեցիր, հայր Ղևոնդ,— կշտամբեց Խորենացին:

— Երբ չկա հաշտության եզր՝ դաժանությունը պիտի փըրկի մեզ:

Խորենացին լռեց և իր մտքերին գերված խոսեց ականա.

— Է՛, իմը վերջացել է... Ես տկար եմ և մահին գերի: Ողբում եմ ազգիս կործանումը, ուսուցիչներիս մահը: Ինձ մահը կուրախացնի:

— Մի խոսիր այդպես, հայր սուրբ,— խրոխտ ձայնով ասաց Ղևոնդ Երեցը,— խոսքերդ տկար են,— սակայն գործդ կորովի: Կապրես և կտեսնես ազատությունը:

Եզնիկ Կողբացին, որ նույնպես լռությամբ էր կաշկանդված՝ ասաց.

— Ոգիդ վշտերին ես գերել, հայր Մովսես,— մեր անձկալիքը՝ Սահակ և Մեսրոպ ո՛չ ևս են մեր մեջ: Ես ևս ողբացել եմ շատ: Բայց աշխարհը աշխարհ է, կյանք հավերժական: Ոչ ամեն կործանում վախճանն է բանի: Նյութը անմահ է և մշտապես հզի հրաշալիքներով: Ինչպես հողը՝ դադարում է, մերթ կրկին ծնում, նույնպես և ժողովուրդը: Եվ եթե հողը, որ անշունչ է և ծնում է ապա, ուրեմն որքա՛ն մարդը գանձարան է ոգու:

Երկար խոսեց Եզնիկը: Նրա խոսքը լուրջ էր, խոհական և խոքոքո: Նա համոզում էր: Համոզում էր որպես փիլիսոփան փիլիսոփային:

Խորենացին համոզվում էր, ուրախանում:

— Կգա ոգին վերստին,— խրոխտ խոսեց Ղևոնդ Ծրեցը,—
կհասնի մեր ազգը:

— Կգա՞ ոգին,— կրկնեց Խորենացին կենդանացած,— օն,
ուրեմն կապրի ժողովուրդն հայոց: Ես ևս մերթ ու երբեմն զաղա-
նի հուսում եմ: Այն ոգին, որ ունեցել է երբեմն մեր ազգը՝ նա
պետք է, որ լինի անմահ: Պարտավոր է:

— Ճշմարիտ է, հայր սուրբ,— ասաց Արտակ Մոկացը:
Եվ նյութը փոխեց:

— Ե՞րբ ես ավարտում Հայոց Մեծաց գիրքը, հայր սուրբ:
Խորենացին տխուր հպարտությամբ նայեց Արտակ Մոկացին:

— Եթե գիրքը ինքը չի ավարտի ինձ՝ հուսով եմ՝ երկու երեք
տարում...

— Ավարտի՛ր, հայր սուրբ, հայոց ժողովուրդը այդ գիրքը
կրժքին բռնած կգնա դեպի ապագան:

— Խորենացին սուր նայեց Արտակ Մոկացին և աչքերը շեր-
մացան նրա վրա:

— Ավարտի՛ր, ավարտի՛ր,— շարունակեց ավելի ոգևորված
Արտակ Մոկացը,— առաջին գիրքդ կրակի պես գնաց վառեց հա-
յոց ժողովրդի սիրտը: Թող երկրորդը, երրորդը, մյուսները հաս-
նեն նրան:

Այդ միջոցին ձորից բարձրանում էին երեք հեծյալներ: Նրանց
գանդաղ և հանգիստ ընթացքն ու շարժումները, ծիծաղկոտ զրույ-
ցը թողնում էր խաղաղ ճամփորդների տպավորություն: Վարդանը
սուր նայեց այն կողմ: Նրանք բարձրացան, հասան վանքին և
նկատելով Վարդանին՝ թողին իրենց զրույցը, մտան վանքի բակը,
ապա անշտապ իջան նժույզներից և մոտ եկան Վարդանի առաջ,
պատիվ տվին: Դրանք Վարդանի հետախույզներն էին, որ ուղարկ-
ված էին հեքավոր սահմանը: Վարդանը հանգիստ հարցրեց:

— Ի՞նչ լուր:

— Պարսից զորաբանակը երևան հանեցինք, Սպարապետ,—
ասաց նրանցից մեկը, որ ավագն էր երևում:

— Որտե՞ղ,— հանգիստ հարցրեց Վարդանը:

— Մեծ ավազուտներից այս կողմ: Գալիս է մեծ հապշտա-
պով, թանձր է, խոշոր զորաբաժիններ ունի հեծյալ և բերում է
մատյան գունդը հիսուն փղերով:

— Որքա՞ն կլինի թիվը:
— Երկու-երեք հարյուր բյուր:
— Սպաստակները մինչև ո՞ւր են հասել:
— Ասպատակներին տեսանք Հեր ու Զարևանդ:
— Ո՞ւր են ուզում հարվածել: Արևմո՞ւտք:
— Ոչ, Սպարապետ, կերևի թե Այրարատ:
— Ինչո՞ւ ես այդպես ասում:
— Ասպատակները խփում են արևմուտք: Եվ հետո, Սպարապետ, Ատրպատականում անհանգիստ են, լսել են, որ հոները շարժվում են, թե՞ շարժվել են:

— Շատ բարի, — ասաց Վարդանը՝ կարծես խոսքը վերաբերում էր մի հասարակ բանի և հանգիստ, անշարժ սկեսց մտածել:

— Ուրեմն այս հաշվով ամենաուշը մի ամիս՝ արդեն ճակատամարտ է... — հուզված խոսեց Արտակը:

— Այո, — ասաց Վարդանը:

Իսկ Բյուզանդիայից և Հոնքից դեռ Պ մի լուր...

— Օգնությունը կհասնի... եթե ճանապարհ է ընկել... — ասաց Ատոմը:

— Բայց ի՞նչ... կարող է պատահել, որ շհասնի և ճակատամարտը սկսվի՞, — խոռովվեց Արտակը:

— Ճակատամարտը գթառատ մայրիկ չէ, որ համբերելով սպասի, թե երբ է իր փոքրիկը խաղը վերջացնում և տուն դառնում, — քմծիծաղ տվեց Վարդանը: Եվ ապա դարձավ Արծվիին.

— Կանչիր Առանձար սեպուհին.

Առանձար սեպուհը, մի սաստիկ սև մորուքով զորական, իսկույն կանգնեց Վարդանի առջև:

— Սահմանի պահակազորից պետք է մի ջոկատ վերցնես և գնաս Հեր և Զարևանդ, հսկես Նյուսաբլավուրտի շարժումներին և լուր ուղարկես:

— Հրամանդ, — ասաց Առանձար սեպուհը:

Հասավ հրաժեշտի ժամը: Վանականները կանգնեցին մի կողմ: Այնժամ առաջ եկավ Խորենացին և ձեռքը կարկառեց դեպի Վարդանը.

— Գառնադաժան ճանապարհի ես՝ ի խնդիր ոգուն և ազատություն: Եվ առավել մեծ է առաքինությունդ, քանի որ մեծ է հույսդ: Գնա՛, սուրդ սուր, և թող աստված փրկե Աշխարհն հայոց:

Վարդանը համբուրեց Խորենացու աչքը և հրաժեշտի ողջույն տալով մնացած վաճառականներին, իր համհարզով և նոր զինվորներով ճանապարհ ընկավ:

Գնում էր Վարդանը և տխրութիւնը մթնացնում էր նրա հայացքը: Ի՛նչ լսեց, ի՛նչ իմացավ երկրի իմաստուններից, այդ բոլորը չէր կարող հանդարտեցնել նրա ալեկոծ հոգին: Իսկ արհաւիրքը անա վերջապես եկավ:

Սարսափը տիրեց ողջ նախարարական և հոգեւոր դասերին, որոնց ներկայացուցիչները վերջերս խմբվել էին Արտաշատում: Նրանք ճշմարտորեն համարում էին, որ ոչնչացման առաջին ենթական իրենց իշխանութիւնն էր, թեբևս և շատերի կյանքը: Վրա հասավ կյանքի-մահի կոտորուղի, և կյանքի բնազդը խոսեց նրանց մեջ:

Տաճարի տագնապալի կոչնահարութիւնը գուժեց բոթը, որ պարսիկների մի անհղ զսրարտնակ գաշխ է արագ, հապշտապ, և ժողովուրդը շանթահար եղած՝ կտրժեւս առաջին անգամ լսեց մի այնպիսի անսորատեղի, լուր, թե պարսիկները կարող են գալ՝ լըցվեց հրապարակն ու տաճարը: Սեազգեստ ու խավարադեմ, իբրև շար մղձափանջի մեջ պատահած պատկեր, խիտ շարքով կանգնեցին տաճարի բեմի վրա վանտկանները Անտոն վանականի գլխավորութեամբ:

— Օ՛ր անհղ, եկավ վերջին դատաստանը, վախճանն աշխարհի... — գլջացի՛ք, ապաշխարեցե՛ք, աղոթեցե՛ք...

Բազկատարած կոշիկ սկսեցին նրանք խմբովին՝ կույր սարսափ ազդելով բնակչութեան խավար խավերին: Մարդիկ սկսեցին աղոթել, կուրծքները ծեծել: Մեծերի արանքներում սեղմված սարսափահար ակնապիշ երեխաները սկսեցին լաց լինել:

Տաճարի կոչնահարման, փողոցի աղմուկների մեջ արքունի ապարանքում նախարարները կաթողիկոսի և հոգևորականների հետ նստեցին խորհուրդի: Խոսքն սկսեց Վարդանը:

— Տյա՛րք,— ասաց նա ժողովում,— այլևս երկար խոսելիք չունենք: Չեմ համարձակվում կշտամբել ձեզ ձեր սխալմունքների

համար: Քերևս ես եղա ամենամեծ սխալմունքի տերը: Ես գուցե դաժան վճիռներ պիտի դնեի ձեր, իմ ու թշնամիների առաջ, ես չարի այդ: Բայց հիմա էլ ահա ասում եմ. պատրաստվեցե՛ք կենաց և մահու պատերազմին: Կամ մենք՝ Հազկերտին կամ Հազկերտը՝ մեզ: Ուրիշ ոչ մի հնար չկա:

— Եվ դա՛ է սարսափը,— հուսահատ հառաչեց Շմավոնը:

Տիրեց տագնապալի, ծանր լուռություն:

Արշավիրը վեր կացավ և հանդիսավոր, ներշնչված ասաց.

— Ճշմարիտը խոսեցիր, Սպարապետ, այսուհետև թո խոսքը, թո կամքը:

— Հայոց աշխարհի կամքը,— հարեց Վարդանը,— նա է կովողը:

— Ահա՛ սարսափը,— կրկնեց Շմավոնը:

Դարձյալ ճնշող լուռություն: Վարդանին չչերմացրեց ոչ իր կուսակիցների կույր հնազանդությունը, որ զորական գործի անհրաժեշտությունն էր, ոչ էլ այս հառաչանքները: Նա շէր կամենում ոչ տարակույսներ և ոչ էլ մենակ լինել այս ահավոր գործի մեջ: Եվ տարակուսանքը չհապաղեց երևցնել իր գլուխը:

— Սպասեցե՛ք,— հանկարծ լսվեց հեռուն նստած նոթերը կիտած ներշապուհի ոչ բարի ձայնը,— սպասեցե՛ք մի փոքր:— Համայն ազգը պիտի գնա մահվա՛ն... Կոիվ ի բնաջնջո՛ւմն... ես հասու չեմ...— և դարձավ նախարարներին՝ որոնելով հավանություն,— այդ ինչպե՛ս պիտի լինի այդ բնաջնջու՛մը, այդ ո՞վ է համաձայն...

— Ե՛ս,— արկված շարունթյամբ շեշտեց Վարդանը,— ե՛ս եմ համաձայն: Այդ ընդունեցի ես Հազկերտի զնդանում: Այնտեղ հենց իսկը նա՛ դրեց երկընտրանքը՝ կամ պարսկացում կամ բնաջնջումն: Ես ընդունեցի դիմադրությունը:

Ներշապուհը եփվում էր շարունթյունից:

— Պատերազմ ի բնաջնջո՛ւմն... արյաց պետությունը կամ Հայոց աշխարհը... կոիվ ի մահ, զինվորագրություն ազգովի՛ն... բանդագուշանքը դա է, ինքնասպան վճի՛ր...

Ոչ ոք չխոսեց:

— ... Բնաջնջվի, ասենք, արյաց պետությունը,— շարունակեց ներշապուհը,— դա կլինի ելք: Իսկ եթե շնաջնջվի... ուրեմն,

ի՞նչ, պիտի բնաջնջվի՝ Հայոց աշխարհը... Հասու չե՞մ, չե՞մ հասկանում...

— Կբնաջնջենք թշնամուն, և հասկանալի կլինի,— ձայնը բարձրացրեց համբերությունից ելած Վարդանը:

— Կարող չենք,— զայրալի գոչեց Ներշապուհը:

— Թշնամին չի հարցնում: Թշնամին կարողանալ կտա: Պետք է կարողանանք: Զպետք է գիջենք Հազկերտին, չպատերազմել չենք կարող, բացի հաղթութունը ուրիշ ոչ մի հնար չունենք,— պետք է հաղթենք անպայման:

— Աստված հասնի քեզ,— խաշակնքեց զայրույթով Ներշապուհը և սկսեց սրի դաստակը քաշել ու դնել պատյանը,— Հազկերտին բնաջնջե՞նք...

— Էլ ապա ինչպե՞ս պիտի լինի...— գնաց Ներշապուհի առջև կանգնեց Վարդանը,— ապա եթե չճզմես Հազկերտին՝ դու չե՞ս, որ ճզմված պիտի լինես, և այստեղ չի փրկի քեզ ոչ քո նախարարությունը, ոչ հոգևորականությունը:

— Ապա էլ ինչո՞ւ ենք վեր կացել,— կրկին գոչեց Ներշապուհը:

— Ապա չպե՞տք է վեր կենայինք,— դաշույնի պես նայեց Ներշապուհին Վարդանը,— ապա հայտնի չե՞ քեզ և սրանց՝ որ մենք ենք վեր կացել ճզմելու Հազկերտին:

— Մե՞նք Հազկերտին, կրկի՞ն մենք Հազկերտին...

Նրա ձեռքերը դողում էին:

— Այդպե՞ս ասա, այդպե՞ս վերցրու շափո...— ձեռը բարձրացրեց Վարդանը:

— Անհնարի՞նն ես պահանջում,— ավելի զայրացավ Ներշապուհը...

— Անհնարի՞նը, այո՞... անհնարի՞նը...

— Դու ամեն ինչ դնում ես վտանգի խաղի մեջ...

— Ո՞րչ Հայոց աշխարհը...

— Տե՛ր Մամիկոնեից,— բողբոջի ձայնով խոսեց կաթողիկոսը,— տարակուսանք ես լցնում մեր հոգիները: Եթե նախարարությունը և հոգևորականությունը չեն փրկի, ասա, ո՞վ, ի՞նչը կփրկի մեզ:

— Ողջ հայ ժողովուրդը: Եթե փրկի՝ նա պիտի փրկի մեզ: Ապա այլևս ի՞նչ: Ո՞չ ապաքեն համայն ազգը պետք է հանենք

արհամարհի դեմ՝ եթե կամենում ենք հաղթել Ազգովին պետք է զինվորագրվեն և՛ զորքը, և՛ ժողովուրդը:

— Համայն ա՛զգը...

— Ապա ինչի՞, ո՞ւմ վրա է ձեր հույսը, որ վեր եք կացել արյաց ահեղ պետության դեմ: Մե՞ր զորքի վրա: Ձեր նախարարական զորքերի՞ վրա: Զորականնե՛ր եք, ինչպե՞ս կարելի է գրանցով շնչել արյաց պետությունը: Ձեր կանոնավոր պապական պատերազմով եթե այդ է՝ հանգիստ նստեցեք տեղներդ, արդեն պարտված եք: Հազկերտը կհզմի ձեզ:— Եվ ապա տեր Արծրունյաց և դուք, տյարք, կհրաժարվե՞ք պատերազմից:

— Ինչպե՞ս կարող ենք,— բարկացավ Ներշապուհը,— դա չէ բանը: Բանն այն է՝ թե ինչպե՞ս կարող ես ճակատ գնալ միայն թո՞ ժողովրդով, առանց դաշնակիցների:

— Ինչպե՞ս առանց դաշնակցի,— բարկացավ Վարդանը,— մեզ հետ կլինեն մեր բարեկամները՝ մեզ պես վտանգված, վրացիները և աղվանները, մենք պայման ունենք հոների հետ:

Կաթողիկոսը լարվեց.

— Հեթանոսնե՛րը փրկեն քրիստոնեությունը: Դու դիմում ես հեթանոսների՞ն...

— Թեկուզ սանդարմետին անդնդոց... Թեկուզ դժոխոց բուրդերին ու սատանաներին,— գայրացավ Վարդանը,— թեկուզ գայլերին ու բորենիներին... Հայրենիքի կյանքն ենք փրկում: Ամենաթանկը... սա կյանքի՞ գործ է: Սատանան անգամ, եթե Հազկերտի թշնամին է, իմ բարեկամն է:

Հետո Վարդանը վիրավորված դարձավ նախարարներին:

— Տյարք, ի վերջո ասացեք՝ ո՞վ եմ ես, դո՞ւք չեք ընտրել ինձ Սպարապետ:

— Մեր Սպարապետն ես,— սթափվեցին նախարարները վերջապես:

— Դե, որ ձեր Սպարապետն եմ, թե որ ես Սպարապետ եմ՝ ինչպե՞ս կարող եմ պատերազմ գնալ առանց դաշնակցի, չկռել ուժերը: Բայց կարո՞ղ եմ չգնալ, երբ նա գալիս է, և եթե դաշնակիցները չեն գալիս, կարո՞ղ եմ զիջել երկիրը: Դաշնակիցներին սպասում եմ, կսպասեմ կրկին, պնդադեսպաններ կուղարկեմ, որ շտապեն հասնել, մեր բարեկամները թող գան և կգան, ինչպես և մյուսները: Բայց ես նրանց այստեղ սպասել չեմ կարող երկար:

Եթե ես իսկույն չմեկնեմ ճակատ, չկանգնեցնեմ թշնամուն սահմանի վրա, եթե թշնամին մտավ երկիր՝ պատերազմը վերջացած է: Հապաղելը մահվան է հանգույն: Գուցե դուք կվճռե՞ք, որ ես սպասեմ այստեղ դաշնակիցներին և ճակատամարտը տամ երկրի սրտում:

— Դա վտանգի խաղ է,— առարկեց Ներշապուհը,— չենք կարող ճակատամարտը ապլ երկրի սրտում: Ծակատամարտը պետք է տանք սահմանի վրա:

Վարդանը ազդվեց Ներշապուհի զորական անկեղծութունից:

— Տյարք, ճակատագիրը բռնադատում է մեզ պատերազմի: Պետք է հուշակենք ողջ Հայոց Աշխարհի պատերազմ ընդդեմ պարսից բռնակալության: Մեր մի մասը, ցավոք, պիտի ոչնչանա այնտեղ, որ մեր Աշխարհը փրկվի:

Բոլորը սառած և լուռ լսեցին Վարդանի անողոք խոսքը և լռեցին երկար:

— Որպիսի՜ սարսափ... — շիկահեր գլուխը բռնած խոսեց Ներշապուհը,— գալիս է ահավոր արհավիրք և չկա՞ այլ փրկություն, քան ուամիկը...

— Այդ է միայն առաջժամ և առկա. հայրենի ուամիկը, և նա դուրս է եկել արգեն բռնություն դեմ,— ասաց Վարդանը հուզված,— պիտի գնանք ուամկական պատերազմ: Դա է մեր վերջին ապավենը, կամենո՞ւմ ենք, թե՞ ոչ: Դե, տյարք, ես ժամանակ չունեմ:— Հնար չկա, ես պետք է գնամ սահման: Եթե մնացի մենակ՝ լավ է սահմանում: Այնտեղից ես մանր կոփվեցրո՞վ կնահանջեմ և կմաշեմ թշնամուն: Իսկ եթե այստեղ մնամ մենակ՝ թշնամուն մաշելու տեղ՝ ինքս կշախշախվեմ: Հնար չկա, պետք է գնամ:

Մանր էր ընդունելը, բայց նախարարները ստիպվեցին ընդունել այս ամենը:

— Ռամի՜կը... ուրիշ հույս չկա՞,— հառաչեց Արշավիրը:

Չարաշուք մենակություն փչեց այս խոսքերից: Անողոք մերկ գծագրվեց ոբնչացման դաժան կերպարանքը նախարարների առաջ, եբք տեսան, որ ժողովուրդն էր վերջին ապավենը, որին միայն կարող էին նրանք ապավինել: Եվ հենց այդ մահի կույր սարսափից և կյանքի ուժեղ բնազդից նրանք կառչեցին այդ վերջին ապավենին:

Արշավիրը վեր կացավ և սպասելով, որ իրեն լավ լսեն՝ ասաց մի առանձին լրջությամբ.

— Բոլոր հանգամանքները մեզ հարկադրում են, որ հռչակենք ողջ Հայոց աշխարհի պատերազմ: Օ՛ն, հռչակենք, եթե շենք կամենում ինքներս ջնջվել իսպառ:

— Հարկ է հռչակել,— ասաց Շմավոնը:

Արտակը, որ սովոր չէր խոսել ոչ միայն հանդիսավոր, այլև սովորական պահերին՝ ասաց.

— Հայոց աշխարհի պատերազմը հռչակված է: Հռչակել է ինքը ժողովուրդը: Ես Սպարապետի միտքը այնպես եմ հասկանում, որ ինչ օգնություն էլ որ հասնի մեզ՝ ժողովրդական պատերազմը անհրաժեշտ է:

Վարդանը զսպեց գորովալի հայացքը մատնել՝ նայելով Արտակին:

— Հռչակենք,— կարճ ու վճռական ասաց Ատոմը:

— Լսեցեք,— ասաց Վարդանը,— դե, ինչպե՞ս շատեմ: Ինչ ուզում է թող անի մեր ժողովուրդը, որքան ուժեր կուզի նա կուտակի, ում օգնության կուզի դիմի՝ նա տաժանելիորեն անհավասար կուլի մեջ է մտնելու: Զիջել՝ չի կարող, նահանջի ուղի չկա: Պետք է ընդունի պատերազմը: Եվ մեր հուսկ վերջին... Հայ ժողովրդի ուժը զինվորյալի ուժն է. ահավոր ուժ, զինվորագրական կռիվ ամենուրեք: Դիմադրություն ի մահ: Դիմադրություն ճակատում, նահանջի ժամանակ, դաշտում, տանը, անվերջ, անզիջում: Մաշել, հոգնեցնել, սպառել թշնամուն ողջ Հայոց աշխարհում:

— Եվ ա՛յդ է ճշմարիտը...

— Արդարը խոսեցիր:

Լավեց այսպես նախարարների կողմից:

Ամենքը ջերմագին, սիրավառ նայեցին իրար և առաջին անգամ իրար մեջ տեսան ընկերը, հարազատը, մարդը...

— Բարի՛,— վեր կացավ տեղից Ներշապուհը,— բարի՛... Թող այդպես... Ես իմ խղճի պարտքը տվի: Ես համաձայն չեմ Սպարապետին: Այդպես՝ կկործանվենք: Բայց ես ևս զորական մարդ եմ, տյարբ: Եկա՛վ պատերազմը՝ պետք է կռվենք: Ես կրուկից փախչողը չեմ: Ձեր կամքը: Ի՛նչ ունեմ աշխարհում: Մի կյա՛նք: Ձե՛զ, հայրենիքի՛ն:

— Մ'վ կկուվենք,— շեշտով խոսեց Արտակը սրտնեղած,— ապա ի՞նչ, մորթվելո՞ւ ենք ոչխարների պես:

— Ճշմարիտ, ճշմարիտ,— ջերմացած ձայներով խոսեցին նախարարները:

Գալիք ահեղ արհավիրքը, թեև Վարդանի պատկերացրածով ավելի շոշափելի ու մեծ դառավ, բայց մի կողմից սարսափ ազդելով՝ մյուս կողմից առաջ բերեց մի նոր, անհասկանալի, անակնկալ ոգևորություն, սխրագործելու, հաղթելու բուռն պահանջ: Մահվան աչքերի մեջ ուղիղ նայել տալով՝ Վարդանը մոտեցրեց մարդկանց այդ մահին, ընտելացրեց կարծես և դարձրեց նվազ ահռելի, առավել հաղթահարելի:

Նվ ինչ-որ մի ծանր բեռ ընկավ մարդկանց հոգուց: Տարտամբ, սրտմաշուկը, անորոշ վիճակը:

Մթնոլորտը մեղմեց, ջերմացավ: Նախարարները աշխուժացան:

— Տյարք,— ասաց Թաթուլը ոգևորված,— թող այսօրվա մեր թունդ վեճը հաշտության սկիզբ լինի: Հաշտ ու համերաշխ լինենք՝ կապրենք: Մեռնելու ենք՝ թող մեռնենք:

— Մենք չենք ապրի՝ սերունդը կապրի,— ասաց Խորենը:

— Մեր հայրենին կապրի,— ասաց Շմավոնը:

Լեզու կտրեցին բոլորը: Անխոսներն ու տարակուսողները, լքվածներն ու կասկածամիտները կյանքի եկան, բացվեցին:

Դա մի գյուտի, հայտնության օր էր նախարարության համար:

Անգամ ներշապուհը ժպտաց, հետո լուռ վեր կացավ և անխոս մոտենալով Վարդանին՝ սեղմեց ձեռք, թոթվեց ջերմագին:

— Զգիտեմ կկործանե՞նք արյաց պետությունը, բայց գիտե՞մ որ ես պատրաստ եմ մեռնելու՝ գործի համար: Ո՞ղջ լեր, Սպարապետ:

Թաթուլը վեր կացավ:

— Տյարք, շատ եղանք դավաճաններով, քայքայվեցինք: ձգձգվեցինք, ապականվեցինք, հերի՛ք եղավ, վերջ տանք այդ բարակացավին, գործի՛:

— Հա՛ա՛, ծա՛նր, ծա՛նր եղավ ներքին թշնամին,— հառուչեց կաթողիկոսը:

— Ուրեմն՝ վճռում ենք,— ասաց Վարդանը մի փոքր հանդիսավոր և հուզված,— հռչակում ենք հայրենի պատերազմ:

— Եղիցի՛,— միահամուռ պատասխանեցին նախարարները և հոգևորականները:

— Դե, օն, գնանք ճամբար, հայտնենք ժողովրդին ճշմարտությունը,— ասաց Վարդանը և վեր կացավ:

Նախարարները հետևեցին նրան:

Երբ դուրս եկան քաղաք և փողոցից անցան հետևակ՝ մի տեսակ արտասուվոր և հասարակ թվաց այդ, բայց միաժամանակ շեշտեց մի արտակարգ, ազետավոր դեպքի վերահաս հանդիսավորությունը: Ժողովուրդը և հոգևորականությունը դուրս թափվեցին տաճարից և հետևեցին նախարարներին:

— Ապաշխարեցե՛ք, աղոթեցե՛ք,— ժանգոտ ու մռայլ ձրգվում էր ճամբար հավաքված ժողովրդի բազմության մեջ սև հոգևորականների ձայնարկումները, և տագնապը սաստկանում էր:

Ժողովրդի բազմությունը սովորացավ անհամեմատ շափերի հասնելով: Սև հոգևորականների վայնասունի հետ սկսեցին լավել նաև մարտակաջ ձայներ: Հանդես եկավ Եղիշեն, որ կոչում էր.

— Ժողովուրդ հայոց, ելե՛ք պաշտպան հայրենի ազատության: Եկա՛վ սուրը ստրկության... ելե՛ք ընդդեմ բռնակալի...

Հենց նախարարները երևացին ճամբարին՝ զորքերն ու ժողովուրդը ամեն կողմից թափվեցին եկան: Նրանք անհանգստացել էին կոչնահարության տագնապից: Իսկույն թամբերից և վահաններից նստարաններ սարքեցին և նախարարները նստեցին: Կիսարժուր կանգնեցին նախարարական և ժողովրդական գնդերի սեպուհները, ավագները, պետերը, նրանց հետև լցվեցին զինվորներն ու շինականները և ազասեցին:

— Թող հայտնի լինի ձեզ,— ասաց Վարդանը,— որ պարսից զորքանակը հրեացել է արդեն և գալիս է: Շուտով դուրս պիտի գանք ընդառաջ: Պատրաստվեցե՛ք:

Հազարավոր աշքեր սևեռվեցին Վարդանի վրա: Բազմությունը քարացավ: Պատերազմի շունչը փչեց. պատերազմը իրականացավ:

— Զորքը կգնա զորական հրամանի տակ,— շարունակեց Վարդանը,— բայց դուք, որ դուրս եք եկել հանուն հայրենիքի և

պիտի գաք պատերազմ՝ իմացեք, որ ձեզ ևս կենթարկենք խրստազույն հրամանի: Եղե՛ք կարգապահ և հնազանդ:

Ըստ երևույթին բազմությանը ճնշեց Վարդանի զորական այս խիստ խոսքը: Սակայն բազմության միջից հանդարտ առաջ եկավ Առաքելը և ասաց.

— Էս կոիվը հայրենիքի կոիվ է. անձներս վրա գնենք՝ աշխարհք ազատենք: Դե, տեսնում ես, Սպարապետ, թշնամին գալիս է ողջ աշխարհքի վրա, ասել է՝ էս կռվի բռնն էլ ուսմկի վրա է բնկնում: Էս կռվում իշխանի, հոգևորի շունչները հերիք չի. էս էն տեղն է՝ ում շունչը երկար է: Մենք կտրենք թշնամու շունչը, կմեռնենք էլ՝ կազատենք: Էս է՝ գնում ենք հաղթելու: Էս մեկը հաստա՛տ, անխախտ:

— Արդա՛ր է,— խոսեց բազմությունը:

— Արդա՛ր է,— գնում ենք հաղթելու,— գոչեց Վարդանը,— վեր կացնենք ողջ Աշխարհն հայոց. գնա՛նք հայրենիի կոիվը:

— Հրամա՛նդ,— գոչեցին ամեն կողմից:

— Հրամա՛նդ ու մեր վերջին խոսքը: Մեր վերջին խոսքն էլ էս է, Սպարապետ,— շմտնեն մեր արունքը իշխանները, չզավաճանճն մեզ: Թե չէ՝ զինվորյալի սո՛ւրբ խոսք՝ բաց առեմ և ո՛չ երկկրնչիմ,— շենք խնայի ո՛չ տեր-ժառառ, ո՛չ նենդ: դավաճան: Կշնջենք, ոնց որ վճռել ենք վճիռը:

— Դա ամենքիս վճիռն է,— սատեց նրան Վարդանը բարկացած:

— Դե, որ ամենքիս վճիռն է, իմացած լինենք ամենքս:

Ներշապուհը մոայլվեց ավելի, քան վճի ժամանակ: Նրա այտերը ցնցվեցին:

— Տես, տես ո՛ւր հասավ ուսմկի հանդգնությունը,— մոմոաց նա և հենց այն է՝ մղվում էր գեպի Առաքելը, Եմավոնը նկատեց այդ և կանխեց նրան.

— Անց կաց, իշխան, շե՛ս տեսնում ինչ ժամանակներ են, ին՛չ վտանգավոր է գլուխ բարձրացրել ուսմիկը... Սպասիր, թող, նա իր գլուխն է ազատում, մերն էլ հետը: Եթե ոչ, եթե Հազկերտը նրան մեր տակից հանեց՝ կմեռանք դատարկ նստած:

Ներշապուհը հազիվ զսպեց իրեն:

Այնուհետև նախարարների լրիվ կազմով Վարդանը անցավ ողջ ճամբաբը, զննեց ամեն բան, հրահանգեց սեպուհներին և

ավագներին՝ կարգի բերել զորագնդերն ու ժողովրդական գնդերը: Զորատեսը տագնապ առաջ բերեց քաղաքում և հետզհետե անցավ մոտակա շենքերին: Ամեն կողմից թափվեցին Արտաշատի ճամբարը և սկսեցին անհանգստացած հետևել անցուղարձին:

Քայլում էր Վարդանը Ատոմիմ իր աջ կողմն առած և լուռ խորհում էր իր վճիռների և գործերի մասին: Վարդանը, հին պարսկական, բյուզանդական, հայկական ռազմագիտութուններին քաջածանոթ զորավարը, շատ լավ հասկանում էր, որ այս գալիք պատերազմը այդ ռազմակարգերի ոչ մեկի պահանջներին չէր դիմանում, որ սա մի պարզունակ պատերազմ էր լինելու, հղի մեծամեծ վտանգներով, անգամ լիակատար ոչնչացման հեռանկարներով: Լի մի գործ, մի վտանգախաղ: Բայց քանի առաջ էր գնում, խորը սուզվում ժողովրդական զանգվածների մեջ, այնքան նրա հոգում ծիլ էր արձակում փրկության մի նոր հույս, որ հետըզհետե պարզ բացվում, գծագրվում էր:

— Դու կատակ արիր, Սպարապետ,— հարցրեց Ատոմը,— ռամկական պատերազմ ասելով:

— Ո՛չ, իշխանիկ: Ես մի հասարակ մարդ եմ վերջապես: Ես չեմ կարող լեռներ շարժել: Ինձ տերունական մեծ զորք չեն տվել, որ կովեմ հունական, շգիտեմ՝ պարսկական, անգամ հայկական ռազմակարգերով: Խոստովանենք — նախարարը վախեցած է այս կովից, հոգևորն էլ իր հոգևոր գործերն է հոգում, հոգի փրկում: Նա այդ կարող է անել մի քարանձավում փակվելով և կոտհանա դրանով, եթե մեր Աշխարհը ոչնչանա էլ: Բայց ռամիկը կկովի, ռամիկը կփրկի Աշխարհը, քանի որ հենց ինքն է Աշխարհը:— Մի վհատվիր:

— Չեմ վհատվում, Սպարապետ:

— Այո, մի վհատվիր, երբե՞ք մի վհատվիր,— մեծ հուզմունքով կրկնեց Վարդանը քաջալերելով Ատոմին և հենց ինքն իրեն էլ... Կսիր.— և Վարդանը բռնեց Ատոմի ուսը.— որքան էլ շատ լինեն բարեկամներս, որքան էլ մեծ հույս լինի մեզ հասնող օգնությունը՝ ամենամեծ հույսը դնենք նախ և վերջը մեր զինվորյալ ժողովրդական զորքի վրա: Իհարկե ատամներով կբաշեմ կրեթեմ ջտարների օգնությունը: Եթե մծեղն անգամ կգա մեզ օգնության՝ ես կընդունեմ նրան իմ զորքի մեջ: Բայց լավ ի միտ առեք: Մեզ պետք է մի զորք, որը ոչ մի դեպքում չի զիջի երկիրը, կկովի ի

մահ, կպաշտպանի ի մահ: Այդպիսի զորքը հայրենիքի զորքն է: Մեր հուսկ վերջին, ամենավերջին բարեկամը — սեփական արյունն է...

Արտաշատի ճամբարը գտնավ այն հնոցը, որ վառեց ողջ երկրի դիմադրական ուժերը: Ժողովուրդն սկսեց հոսել ամեն կողմից այնտեղ՝ զինվորագրվելու: Նախարարությունն ու հոգևորապետությունը տագնապելով և անհանգստանալով հայացքներն ուղղել էին Բյուզանդիային և Հոնքին: Սակայն քար լուծվուն էր այդ աշխարհների կողմերում: Ստիպված սկսեցին սեղմվել հայրենի ժողովրդին: Ոմանք արդեն բարձր հայրենասիրական մտքով:

Ժողովրդական զանգվածները տեղահանված գալիս էին լրջվում Արտաշատ, պահանջում, որ իրենց ընդունեն զորաբանակը: Նրանք վատազեն էին, հաճախ անզեն, բայց մեծապես ազդում էր նրանց վճռականությունը և անձնվիրությունը: Բոլորն զգում էին, որ ժողովուրդը իր ձեռն առավ իր բախտի տնօրինությունը: Դա սրտապնդիչ էր: Դա ազդեց ամենից շատ նախարարներին հատկապես Ներշապուհին, որ միշտ ընդդիմացել էր Վարդանին: Դավաճանները չկային: Մնացել էին ուխտյալ հավատարիմները, հավատարիմ զորքը և հավատարիմ ժողովուրդը:

Վարդանի ուժն ու նշանակությունը մեծացավ: Նա հրամայում էր արդեն ամեն բան: Նախարարները նրան տվին լրիվ իրավունքներ: Եվ նա հաճախ էր մտածում այդ մասին: Նա տեսնում էր ինչպես մի խոսքի ազդմամբ շարժվում են զանգվածները տեղոցտեղ, ինչպես զորական կերպարանք է առնում ժողովուրդը, ինչպես կազմվում են գնդերը:

Արաբսի կամուրջն անցնելով եկան Գաղիշոյի շինական Սամելը և ծաղրածուն՝ Խոխոբը:

— Առանց մեզ հարսանիք եք գնում, չեղա՞վ, — ասաց Սամելը շհոգալով, որ բոլորն անծանոթ էին:

— Հա՛, մենք կերանք, դուք մնացիք, վաղե՛ք, — ասաց Գոդոսը:

Սամելը ծանրումեծ բազմեց շինականների կողքին և անմիջապես սկսեց.

— Դավաճան իշխանի շինական ենք, խորխոռ, իմացած լինեք:

— Հա՛մ իշխան, հա՛մ դավաճան, դժվար է ձեր բանը. երկու քառասուն տարի պիտի մեղք քաղեք:

Բոլորը անբարեհամբույր նայեցին տարօրինակ թվացող ծաղրածուին, որ տխուր ու կծկված նստեց մի քարի:

Սամելը սակայն նշանակութուն շտվեց այդ անբարեհամբույր ընդունելության և զվարթ ձայնով դարձավ ծաղրածուին.

— Գլուխդ թաղեմ, հոխոք, իշխանի ծաղրածու էիր՝ դառար զինվոր. ո՞նց է քո բանը:

Մաղրածուն կոտրած ժպտով անշար նայեց միայն Սամելին և չպատասխանեց: Նա ընկճված էր հոգեկան ծանր ապրումներով: Վճռելով դառնալ զինվոր՝ նա բոլորովին լրջացել էր, մի տեսակ մերկացել իր ծաղրածուական արհեստից:

— Հա՛վ, լա՛վ, եկեք ճա՛շ համեցեք,— հյուրասիրեց նրանց Պողոսը և թեք ընկնելով գետնին սկսեց երազալի նայել կանաչ դաշտերին:

— Կյանքն անուշ է, ասում եք հա՛... Այ կանաչ-կապույտի աստված, տես ո՞նց է աշխարհք ծաղկեցրել:

— Բարի դարուն էր,— հառաչեց շովհաննես Կարապետը,— բայց օգո՞ւտն ինչ. հողը մնաց անկերակուր:

— Մնա՞ց, ասում ես հը՞,— տխուր կրկնեց Եզրասը:

— Բա ի՞նչ. հողը ոնց որ անասուն՝ կերակրել է պետք: է՛, ո՞ւր է: Սերմ է. տեղ ունի, արև ունի, ջուր ունի. հողի կարգ է, ուզում է: Ո՞ւր է:

— Կռիվը չիներ՝ հիմի վարը սկսել էինք,— ասաց Մարկոսը:

— Ի՞նչ,— ցնցվեց ու կատաղի աչքերը շոնց Մարկոսի վրա վարածը, կարծես աշխարհը խորտակվեց անդունդը,— հիմի վարի՞ ժամանակ է...

— Հիմի չէ, բայց մի տասը օր հետո:

Վարածը շանթահար եղավ պինդ բռնելով Մարկոսի ուսը՝ ցնցեց.

— Խելքդ տե՞ղն է, որ ասում ես տասը օր հետո:

— Լավ տեղն է: Իսկ դու բան հասկանո՞ւմ ես:

— Ե՛ս չեմ հասկանում:

— Դու:

Նրանք կպան իրար օձիք ու սկսեցին քաջքշել: Թաժանեցին կամակորներին: Վարածը դողում էր կատաղությունից:

— Շինական մարդ ու չի հասկանում հողի գործը... բա դա մա՞րդ է...

Ճախուտների, թփուտների մեջ լայն դաշտավայրում փոված էր Փայտակարան քաղաքը: Յեխի տները մեղեմեղ, խիտ ու կեղտոտ, խեղդում էին ընդարձակ, անվերջ բնակավայրը: Արդեն ծաները ծաղկել էին այգիներում և շոգ էր: Թանձր մեզ էր նստել քաղաքի վրա՝ փոշու, գոլորշու և ատրուշանների ծխի: Դեղնատենդով տառապած նիհար մարդիկ մշուշ հայացքներով, թույլ ու ծուլ նայում էին միևնույն կետի: Դանդաղ ու անսիրտ հաշում էին շները և, փողոցներում կանգնած լճակներում լողանք էին ընդունում գիշերամորթ գոմեշները:

Արաքսը դեղնաջուր էր տանում քաղաքի հարավով, դեղնաջուր էր բերում Կուրը հյուսիսով: Քաղաքի արևելյան ծայրամասում հողաշեն բերդ կար, որի ամրակուռ դարբասի մոտ հենց նոր իջան նծույգներից Վասակն ու Պարոյան:

Միհրնեբսեհը սկսեց խոսել գործերի վիճակի մասին: Հազկերտի ցասման մասին, մեծ զորաբանակի մասին, որ շարժվում էր դեպի Հայաստան, Վարդանի մասին, որ մեծ հարված հասցրեց արյաց բանակին ու հեշտացրեց հոների գործը, հայկական այրուձիի մասին, որ դավաճանորեն փախավ թշնամի քուշանների կողմը:

Վասակը լսում էր և միաժամ զննում Պարոյան, Վարազվադանին: Նա մտածում էր և շէր հասկանում, թե ինչո՞ւ և ինչպե՞ս էին երկու ոխերիմ թշնամիներ՝ Միհրնեբսեհը և Պարոյանը նկիլ Փայտակարան, միա՞ին գործելու: Չէր հասկանում, թե ինչո՞ւ էր բերել նաև Վարազվադանին, իր՝ Վասակի, մահացու ախոյանին...

Միհրնեբսեհը խոսում էր ջանալով պահպանել խաղաղ, բարեկամական դիրք. բայց երբեմն նրա մթամած աչքերում, խոր հայացքի խորքում, դիվական մի շող էր փայլում՝ սառը դաշույնի նման: Ապա նաև Վասակին խիստ զբաղեցնում էր իր զավակների վիճակը: Եվ վախենում էր հարցնել այդ մասին:

— ... Անհաջողութիւններ շատ եղան,— խոսում էր Միհր-
ներսեհը,— և կարելի էր խուսափել: Բայց բարի գտնվեցիր: Հաս-
կանալի է... ցեղը է, պետք է խնայեիր: Իսկ այժմ երբ կյանքի-
մահի կոիվ է՝ հարկ է, որ արքային ցույց տաս, թե վերջապես
ո՞ւմ կողմն ես:

— Ցավ է ինձ, տեր Հազարապետ, եթե մինչև հիմա պարզ չէ:
Թե ում կողմն եմ ես,— ասաց Վասակը վիրավորանքի արտահայ-
տութեամբ:

— Անցնենք գործի. այնտեղ կերևա ամեն բան,— ասաց
Միհրներսեհը,— ի՞նչ ունես պատրաստ օգնութեան համար մեզ:

— Պատրաստ է այնքան, որքանի խոստովանութեան կարիքը
ունի արյաց կողմը,— պատասխանեց զգալի խայթոցով Վասակը:

Պերոզը խոժոռվեց. նայեց Վախթանգին, Վարազվազանը
թունավոր ժպիտով գլուխը կախեց, իսկ Միհրներսեհը դաժանո-
րեն կրճատացրեց ատամները:

— Արյաց արքան միշտ և բազմապատիկ վարձատրել է ամեն
մի վաստակ, տեր մարզպան,— խոսեց Պերոզը:

— Զոր օրինակ իմ մարզպանական պաշտոնը,— հարեց Վա-
սակը,— անշո՛ւշտ, իշխան...

Վասակն անցավ հաշվետուութեան:

Միհրներսեհը լսեց լուռ և հոգնած դեմք շինելով և շարտա-
հայտելով ոչինչ ավելի: Նրան դուր չէր գալիս, որ գործին խառ-
նըվում է Պերոզը, որ իր հետ պետք է լիներ ողջ պատերազմի
ընթացքում լուկ Հազկերտի հրամանով:

Պերոզը ավելի առաջ գնաց.

— Ինչպե՞ս եղավ, որ Մամիկոնյան նախարարը իր ձեռքն
առավ իշխանութիւնը և այժմ պատրաստվում է մեր դեմ դուրս
գալ:

— Այնպես եղավ՝ ինչպես կլինեն, եթե ձեր դեմ Բյուզան-
դիան հարձակվեն, և դու, իշխան, նրա դեմ դուրս գալիր,— խո-
ցեց Վասակը:

— Թերևս այդպես,— քաշվեց իրեն Պերոզը,— բայց, տեր
մարզպան, դու կարող էիր ավելի դյուրին գործը վերջացնել. պար-
զապետ կաշառեիր Մամիկոնյան նախարարին. մեր արքունիքը
կվճարեր:

Վասակը սուր նայեց Պերոզին.

— Մամիկոնյան նախարարը ապստամբ է և ոչ սրիկա...

— Ապա ինչո՞ւ դու նրա հետ շես...

— Որովհետև նա ինձ հետ շէ...

— Ապա ինչի՞ ես ձգտում դու...

— Այդ կբացատրեմ այնտեղ և այն օրը, երբ շատերի դատը կլինի և ես՝ վկա... Հիմա անցնենք գործին...

Եվ Վասակը հայտնեց, որ Սյունիքում հավաքված նախարարների զորագնդերը պատրաստ են միանալ Նյուսալավուրտի զորաբանակին:

Միհրնեբսեհը կենդանացավ.

— Այո, դա գործ է...

Եվ Պերոզին խայթելու համար ավելացրեց.

— Եվ հանդես կգաք ձեր նախարարական դրոշներով:

— Այդ անվիճելի պայման է մեր կողմից, — հարեց Վասակը, որով ավելի վիրավորեց Պերոզին:

Ե՛վ Պերոզը, և՛ Միհրնեբսեհը, և՛ Վախթանգը, ինչպես և Վասակը ու Գաղիշոն լավ էին հասկանում, թե ինչու է Միհրնեբսեհը հանդուրժում Վասակի հանդգնությունները Պերոզի հանդեպ: Պերոզը ուտում էր իրեն զայրույթից:

— Սակայն դու մի անհանգստանա այդքան, տեր մարդպան, — շրջեց ուրիշ կողմ Պերոզը, — արքան անհիշաչար է: — Որքան էլ լինեն լավագույն թեկնածուներ մարդպանության՝ արքան իր մի անգամ տվածը ետ չի առնի...

— Ես հանգիստ եմ բախտի ամեն տեսակ փոփոխության հանդեպ: Պետք է վախկոտ լինել խղճի հանդեպ միայն...

Այս տրամախոսությունը՝ եթե մի կողմից դուր եկավ Միհրնեբսեհին, որովհետև Վասակը նվաստիչ պատասխաններ էր տալիս Պերոզին, մյուս կողմից տհաճ էր, որ Վասակը հանդգնություններ է խոսում: Ուստի և նա ուղղում մտքից վեճի մեջ:

— Մենք պետական պարտականությունների մասին ենք խոսում...

— Պետությանը բոլորս ենք ծառա հավասար, — ասաց Վասակը, — և հարգելի իշխանը ոչ ինձանից սակավ...

— Իշխանը չի խոսում գործի մասին, — լավեց Գաղիշոյի կոշտ ու թավ ձայնը, — մենք եկել ենք ռազմական գործով, և ժամանակը սուղ է...

— Այո, այո, սուղ է ժամանակը, — շարժվեց Միհրնեբրսեհը և անսպասելի կերպով դիմեց Վարազվաղանին, — Ի՞նչ է կարծիքդ հայ զորքերի օգտագործման մասին:

— Եթե տեր մարզպանը փորձի կանխել պատերազմը՝ անգնահատելի ծառայություն կմատուցի արքային, — ասաց Վարազվաղանը, — Իսկ դա հնարավոր է:

Վասակը շպտասխանեց:

— Այդ ինչպե՞ս է հնարավոր, իշխան, երբ ողջ Հայոց աշխարհը վեր է կացել արքայի դեմ, — կոպիտ միջամտեց Գաղիշոն:

— Ինչո՞ւ է վեր կացել, — տաքացավ Պերոզը, — ո՞վ է նա, ի՞նչ է նա. պետություն՞ւն, Բյուզանդիա՞, Հոնե՞րը... Այդ մենք ենք, որ խոսում ենք նրա հետ, ապա թե ոչ՝ ստրուկի հետ...

— Իշխան, — ընդհատեց Գաղիշոն, — Հայոց աշխարհը ասա խենթ է, անմիտ, անհաշիվ, բայց երբեք ստրուկ... Եվ մեր խորին հարգանքը, որ տածում ենք դեպի արքան և նրա իմաստուն Հազարապետը ստրկությունից չէ, այլ մի բանից, որ արժե նրան բնծայել — անձնական արժանապատվությունից: Անցնենք գործի, որի համար եկել ենք... — գոչեց Գաղիշոն:

Միհրնեբրսեհին դուր եկավ այդ հարվածը ևս Պերոզին: Եվ նա անցավ գործի: Խոսեցին և համաձայնեցին, որ Միհրնեբրսեհը կգնա Սյունիք, տեղում ծանոթանալու Վասակի ուժերին և որոշելու նրա մասնակցության պայմանները: Խոսեցին Հայաստանի վիճակի, Վարդանի զորքի քանակի և վասակյանց ուժերի մասին:

Տեսակցությունը վերջացավ, Վասակն ու Գաղիշոն արձակվեցին: Նրանք պետք է մի երկու օրից վերադառնային Սյունիք, ուստի և հանգստյան օթևան պահանջեցին:

Երեկոյան դեմ ապարանքի պարտեզում զրոսնելիս՝ Պերոզի հետ Վասակին մոտեցավ Վախթանգը:

— Մնողը մի նվիրական բան ունի՝ զավակը, — ասաց մեղմաժպիտ Վախթանգը, — քեզ, տեր մարզպան, ուրիշ ոչնչով չենք կարող ուրախացնել, քան այն լուրով, որ քո մեծ որդին փախել է:

Վասակը զգաց, որ գունատվում է:

— Իսկ մյո՞ւսը, — հարցրեց արտաքին անտարբերությամբ Վասակը, — հույս ունե՞մ խելացի է եղել...

Վախթանգը խոր նայեց Վասակին ու լռեց:

— Ի՞նչ հարկ լռելու, իշխան,— ասաց Պերոզը,— մենք բաշտում ենք, նաև տեր մարդպանը, ծառա ենք արքայի կամքին...

Վասակը ցնցվեց.

— Այո՛... այդքա՛նը... այդպե՛ս... ուրիշ ո՛չ մի խոսք...

— Մենք բոլորս արքայի զինվորներն ենք,— ասաց Պերոզը:

— Այո՛, ասացի, այդքա՛նը,— շեշտեց Վասակը ընդոտու և գերագույն ճիգով զսպեց իրեն,— շուտ եկավ գարունն այս տա՛րի,— դարձավ Վախթանգին:

— Բավական շուտ,— ասաց Վախթանգը:

Վախթանգը խոսքը փոխեց.

— Հայկական այրուձին հասա՞վ տեղ:

— Հասավ,— պատասխանեց Գաղիշոն:

— Շա՛տ էր թափ տված եղել Քուշանաց աշխարհում:

— Ոչ, մեծ մասը հասավ տեղ և այժմ Վարդանի զորաբա՛ն նակումն է,— դիտմամբ շեշտեց Գաղիշոն:

— Ինչպե՞ս է Արսեն իշխան ընծայնոցը:

— Նա ևս պատրաստվում է Վարդանի հետ...

Պերոզը սևացավ, լռեց: Վախթանգը քմծիծաղով նայեց գետուհին:

Ողջ գիշերը չէր կարողանում հանգստանալ Պերոզը: Իր հեռ միասին անքուն Վախթանգի հետ կիսամութ օթեանում նա մառնչ շում էր վիրավոր գազանի պես.

— Սո չեմ պահանջում, որ նրանք զորք ունենան, լինեն ուժեղ, մեծ ազգ, չեմ պահանջում, որ օգնեն մեզ, չեմ պահանջում, որ սիրեն մեզ: Բայց այդ գոռոզությունը, այդ անկոտրում առավելությունը մեր վերաբերմամբ, այդ խոսելու ձևը, հավակնությունը... Դա է անտանելին, դա է ուտում ինձ... Ի՞նչ ունեն, ինչո՞վ են մեծ, ի՞նչն է այդ գոռոզության հիմքը:

— Յույց տամ ես այդ Արսեն հային, որ ինքը ստրուկ է, ասել տամ իրեն, որ ստրուկ է, չնչին է, որ մեր շնորհիվ է նրանց բարիքը, որ մեր շնորհած փշրանքներով են կենդանի և դրան են միայն արժանի — ինձ ոչ մի այլ բան պետք չէ Հայոց աշխարհում,— ասաց Վախթանգը,— չսպանվե՛ր, գե՛րի ընկներ, ձե՛ռ տային նրան...

Քչին քնած նաև Վասակն ու Գաղիշոն:

— Քչիներ ներհակությունը մեր ու վարդանանց, ինձ հեռ լի՛,

ներ նա արյաց դեմ՝ այդ կատաղի ցուր կտեսներ, թե որքան Վարդանի գոռոզությունը՝ նաև իմ գոռոզությունն է: Վարդանը կործանում է տանում երկիրը, Վարդանը ինձ հետ չէ թագավորության ձգտման մեջ, — այլապես Վարդանը իմ ցեղն է... Տես որտե՞ղ է ճանկերը գցում... աղքատահոգի կապի՞կ...

— Բայց ավելի մտահոգիչը գայլաղվեսն էր, — իր մտքերով գրադված ասաց Գաղիշոն, — Վարազվաղան է խաղացնում... Իբրև թե՛՝ զգո՛րծ տես, եթե ոչ՝ թեկնածուն պատրաստ է...»: Եվ նա չի ուշանա դավիլ քեզ և լքել, երբ քամած կլինի քեզ: Պարզ է՝ հետևյալ մարդպանը Վարազվաղանն է:

— Վարազվաղանը չէ՛, — ձայնը բարձրացրեց Վասակը, — Վարազվաղանը գայլ է, աղվեսություն է անում: Չի հաշողվի, իսկ Միհրնեբսեհին խելացի դավաճան է պետք:

— Դո՞ւ ես խելացի դավաճանը...

— Նա կարծում է ինձ խելացի, բայց դավաճան...

Լոեցին: Վասակը շէր կարողանում խելքի գալ իր զավակների լուրը առնելով:

— Բարիկը փախե՞լ է... իսկ մյո՞ւսը...

— Խոտ է լցրել նրա մեջ պարսիկ «իմաստունը»... ասո՞ւմ էի... — խոսեց իր կոշտ ձայնով Գաղիշոն, — խելք չունի...

Վասակը բռնկեց.

— Իսկ ունի՞ խելք մոլեգնած Տարոնացին, ունի՞ խելք այս աղետալի ժողովուրդը, որ ահա գնում է ինքնառնչացման պատերազմ: Նա խելք չունի և ինձ էլ խելքահան է անելու...

— Վաղուց ժամանակ էր, — վեր թռավ անկողնից Գաղիշոն, — ե՞րբ պիտի թողնես ունայն բաներ խառնելը մեծ գործին...

Վասակը զարմացավ Գաղիշոյի վրա: Նրան շէր տեսել այդպես շարացած իր դեմ ու այդքան հանդուգն:

— Ունայն բանե՞ր...

— Ունայն, մանրուք, շնչին...

— Որո՞նք են...

— Այս որդիները, այս կինը, այս արյուն թափելը, այս ժողովուրդը... չգիտեմ թե այլ ինչ... Ե՞րբ պիտի սկսես անխնա շարգը... շարդը հենց ընտանիքից, ազգականությունից, շրջապատից, հայրից, պարսիկից, ամենքից սկսած... շարդ մինչև տակը, մինչև

վերջին մարդը, մինչև կհասնես հլու հնազանդին, կամակատարին, հպատակին... Զգեցիր հիվանդությունը, ձգեցիր հասցրիք մինչև այստեղ...

Վասակը լուռ լսում էր Գաղիշոյին և հասկանում էր, թե իրեն ինչ էր պակասում:

— Միևնույն չէ՞ վերջը զոհել, թե սկզբում, երբ զոհ է պահանջում Մուրխը: Թագավորություն ես ուզում, առանց թագավոր լինելու մեջդ: Թագավորը մորթում է, շարդում, ոչնչացնում, թագավորը ոտնատակ է տալիս մարդու ամեն ինչը՝ խիղճը, պատիվը, հպարտությունը, զութը... Իսկ դո՞ւ... Թագավորը ծախում է իր երկիրը, ժողովուրդը... Այո՛, տեր մարզպան, այո՛, տեր իմ արքա... Եվ ես այսպես եմ խոսում հետդ, որովհետև գիտեմ, որ դու կարող ես մտադրվել, բայց չես կամենում: Արյուն չես ուզում թափել առատորեն, մինչ պետք էր թափել հեղեղներով:

Կարծես ականակիր խավարում շանթեց կայծակը և լուսավորեց սարսափելի անդունդը: Վասակը լռեց:

Հարմանալի հանգիստ նայում էր Գաղիշոն: Նա էլ լռեց և մի փոքր անց անվրդով քնեց: Վասակը խորհեց նրա ասածի մասին: Գաղիշոն խիստ էր, շար, կոպիտ, բայց ճշմարիտն ասաց: Վասակը զգաց, որ ինքը շատ է ուշացել իր ձեռնարկների մեջ: Խնայել է, արյուն չի թափել «հեղեղներով»: Իսկ իր գործը հեղեղներով արյուն էր պահանջում: Ահա և շատ քնքշացավ իր զավակներին նկատմամբ: Գծբախտաբար ճիշտ է, որ գործը չի ճանաչում նաև ո՛չ զավակ, ո՛չ հարազատ, ո՛չ ժողովուրդ, ո՛չ մի բան:

Հետևյալ օրը Վասակն ու Գաղիշոն հրավիրվեցին Միհրնեհ սեհի մոտ:

— Վարդավաղանին բերել եմ, որպեսզի արքան իմ բացակայության նրան մարզպան չկարգի Հայոց աշխարհին, — ասաց նա, — և ես կկամենայի, որ այդ պահանջի առաջ չկանգնեիր երբեք:

Նա երկար նայեց Վասակին:

— Բայց օրը հասավ, տեր մարզպան, եթե նյուսալավուրդ բերում է մեծ զորաբանակ՝ փոքր չի լինի անշուշտ և Վարդանինըս Արյուն պիտի հոսի... Մեզ պետք է նախ Հայոց աշխարհի նվաճումը: Ահա քեզ երկրնտրանք. կամ համոզիր, որ Վարդանը

հետդանդվի կամ եկ միասին ոչնչացրու մեզ հետ այդ Հայոց օշ-
թարհը:

— Կամ այն կամ մյուսը, Հազարապետ, վերջացավ սուտն էլ,
ձշմարիտն էլ,— վճռական շեշտով ասաց Վասակը:

— Դե, ի գո՛րծ: Ես կգամ հետդ Սյունիք: Մանոթանանք ի
ժոտո գործին: Այս երկու օրս ճանապարհ ընկնենք:

Վասակը այլայլված կանգնեց մնաց: Միհրներսեհը հոնքերի
տակից նայեց նրան և ասաց հանգիստ.

— Պետութայան մարդը զավակ չունի... Վճռել ես, որպես թը-
վում է ինձ՝ արքայական գահ բարձրանալ: Գահը սանդուղի աս-
տիճաններ չունի: Բարձրանում են զավակների, ծնողների, ժողո-
վուրդների դիակների վրայով: Այնքան էլ քաղցր չէ գահը...

Հուսադրո՞ւմն էր, կշտամբա՞նք, ծա՞ղր,— չհասկացավ Վա-
սակը: Թերևս բոլորը միասի՞ն...

— Պետութայան մարդը ամեն բանի ձգտում է: Դա նրա պա-
տիվն է ու պատիժը: Կարո՞ղ ես՝ իրավունք ունենա...

Վասակը շխոսեց:

— Այն մյուսը փախել է... — խոսեց Միհրներսեհը, շես հաս-
կանում չա՞ր, թե՞ նենգամիտ,— փախել է իմ ապարանքից, բայց
խկապես ումնից է փախել. արքայից... Դա այդպես չի կարող
անցնել... Հուսով եմ կհասկանաս:

Վասակը շխոսեց:

— Միաժամ նաև ժամ է հոգալը Վարդանի հավանական դաշ-
նակիցներին քայքայելու գործը: Որպես լուր հասավ մեզ՝ վրա-
ցիներն ու աղվանները պատրաստվում են օգնել նրան: Գործը
խափանելու պահը միշտ վերջին օրերն է: Գործի՛ անցիր. Բյու-
զանդ, Հոնք, ինչպես հավաստում ես ուղարկել ես: Ուղարկիր հի-
մա վրաստան, Աղվանք և Հունաց բաժնի հայ իշխաններին:

— Հասկանում եմ,— դժկամ ասաց Վասակը,— և ուղարկ-
ված է....

Նա այդ պահին այնքան էր ատում Միհրներսեհին, որ եթե
մեծ գործի կարևորությունը չլիներ՝ պատրաստ էր սրով կիսել
նրա կոնաձև շարամիտ գլուխը:

Երկու օրից հետո Միհրներսեհը, Պերոզը, Վախթանգը և Վա-
րազվազանը Վասակի և Գաղիշոյի հետ ճանապարհ ընկան դեպի
Սյունիք:

Վասակը ճանապարհին երկար մտածեց Միհրնբերսեհի ասած-ներին մասին: Մտածեց նաև Գաղիշոյի կշտամբանքի մասին: Շատ վերդիր արեց իր բոլոր գործերը, տարակուսանքները, տառապանքները: Եվ զգաց իրեն ուժեղ սեղմիչների մեջ, անողոք երկրնորանքի առաջ. «Կամ ա՛յս, կամ այն մյո՛ււր»: Կամ ստրկացում, կամ արյուն: Ուր զավակը, հարազատը, ժողովուրդը գին չունեն: Գին ունի միայն նպատակը:

— «Կամ ա՛յս, կամ այն մյո՛ււր»,— շեշտեց մտքում Վասակը,— վերջացավ սուտն է՛լ, ճշմարիտն է՛լ:

Գարնանային առավոտ էր, Սյունյաց ամրոցի գահավանդին, անդնդի եզրին փռած վագրենու վրա նստած էր Փառանձեմը Զվիկի հետ և նայում հեռավոր ճանապարհին, որ Թաքնվելով, բացվելով գալիս էր անդունդից ամրոցը:

Փառանձեմի սգավոր զգեստները տխրաշուք տեսք էին տալիս նրա դալուկ դեմքին:

— Երեկ հեծյալ է անցել ամրոցի մոտով, պատմել, որ Սպարապետը մեծ զորք է հավաքել,— ասաց Զվիկը:

Փառանձեմը շլսեց: Նա հայացքով, մտքերով խորասուզված էր հեռուն, լեռներից էլ այն կողմ: Զվիկը էլ շխոսեց: Ծերմակ ամպիկներ արևմուտքից դանդաղ լողում էին լուաաշող կապույտի մեջ: Փառանձեմը նայեց նրանց:

— Տես, այսքան ամպ է գալիս անցնում: Եվ ոչ մեկը այն կողմից...

— Ամպերը չեն գա՝ իրենք կգան, տիկին,— ասաց Զվիկը:

— Ամպը կգա՝ իրենք չեն գա...

Զվիկը հանկարծ այլակերպվեց, աչքերը խելագարի պես բաց ու խուփ արեց և վեր թռավ:

— Ապա որ ասում եմ... ապա որ ասում եմ...

Լեռան կածանով գալիս էին Վարազդուխտը և Բարիկը: Նրանք մեջքները դեպի իրենց արած Փառանձեմից աննկատ լինելով՝ բոլորովին մոտեցել էին: Նրանց ուզեկցում էր մի գինված հեծյալ:

Փառանձեմը բեզուս տունված վեր թռավ տեղից և վազեց գեմ:

Բարիկը վայր իշավ արագ և վազեց ընկավ մոր գիրկը: Փառանձեմը համրույրներով ծածկեց իր զավակի գլուխը: Վարազգուխտը մոտ եկավ և կանգնած տխուր նայում էր մոր ու զավակի գրկախառնության: Չվիկը գունատվեց և բազմանշանակ նայեց Վարազգուխտին: Սա շարագուշակ հայացքը գցեց գետին:

— Իսկ... նա'... — սրտատրոփ ու տագնապով նայեց Վարազգուխտին Փառանձեմը:

— Ներսիկը մնաց, մայրիկ,— կանխեց Վարազգուխտին Բարիկը:

— Ինչպե՞ս մնաց, ինչո՞ւ մնաց...

— Չկարողացավ փախչել:

Վարազգուխտն առաջ եկավ:

— Տիկին, ո՞վ կա այստեղ պարսիկներից: Մարզպանն այստե՞ղ է...

— Ոչ, բայց պարսիկ մեծամեծներ կան... ինչո՞ւ ես հարցնում...

Վարազգուխտը բացատրեց, որ Բարիկը փախել է Միհրների-տեհի ապարանքից, և եթե նրա տեղն իմացվի՝ պարսիկները կըմատենն:

— Ի՞նչ անենք, տիկին,— տարակուսած հարցրեց Չվիկը:

— Ինչը ինչպես,— զայրացավ Բարիկը,— թող իրենց գլուխները ողջ պահեն իմ տանը... Ես Սպարապետի զինվորյալն եմ...

— Ի սե՛ր աստծո, իշխանիկ... — վախեցած զգուշացրեց Չվիկը:

Սարսափն ու հիացումը խառնվեցին Փառանձեմի սրտում: Չգիտեր ինչպես խլացնե՞ր իր մեջ մայրական սիրո զգացումը, ուժ տար այն հպարտության, որ շոյվեց նրա հոգում, երբ լսեց, որ իր զավակը զինվորյալի լեզվով է խոսում: Նրան պաշարեց միաժամ և երկյուղը, որ այդ հայտարարությունից հետո Վարազգուխտը Բարիկին կմատնի Վասակին: Մեկ մղվեց հարցնել Վարազգուխտին, թե ո՞վ է փրկել Բարիկին, մեկ էլ շուտեցրեց իր պատվին այդ հարցմունքով մտերմություն մտցնել իր և իր ամուսնու տարփածուի մեջ:

Ամրոցի դռնից դուրս ելավ և դեպի Փառանձեմը շարժվեց Կոզակը: Նա մոտեցավ, նկատեց Վարազգուխտին ու Բարիկին, և դարձանքից նրա մանր ու շարժուն աչքերը կնճիռներ կծկեցին:

— Շնորհավո՞ր լինի, բարի՞ ժամու լինի, իշխանիկս եկե՞ք է,— դիմեց նա Փառանձեմին:

Լռեցին: Նա շարունակեց.

— Երևի փախել է իշխանիկս, դո՛ւ ես, փախցրել,— նայեց Վարազդուխտին:

— Եթե պիտի մատնես գնա ասա, որ Վարազդուխտն է փախցրել և ինքն էլ Սպարապետի մոտ է գնալու,— ասաց Բարիկը:

— Բարի՛կ... — անհանգստացավ Փառանձեմը:

Կողակը շհասկանալու տվեց:

— Ոչ, ոչ, իշխանիկ, ի՞նչ մատնել, ինչպե՞ս կարելի է, իսկույն քեզ կուղարկեն Միհրնեբսեհի մոտ, դեռ Վարազդուխտ օրիորդին է՛լ...

— Կողակ իշխանին է՛լ,— վրա բերեց Վարազդուխտը և լուսանի աչքերը պսպղացրեց Կողակի դեմ:

— Այո՛, այո՛... — խորամանկեց Կողակը:

Փառանձեմը մտատանջվում էր, թե ի՞նչ անի: Թաքցնի՞ Բարիկին: Դա կարող էր: Կոռհեր իր կյանքը և կաներ այդ: Բայց գործը այստեղ թաքուտը հաջողեցնելը չէր, այլ մի շատ ավելի վեհ գաղափար: Կյանքներն ազատելու համար չեն գրվում զինվորյալ, այլ վկայելու «առաջին մարդկան»: Դրանով պետք է հաղթեն: Այդ գիտեր Փառանձեմը, գիտեր երևի նաև Բարիկը:

— Գնանք տուն,— ասաց նա Բարիկին և արժանապատվությամբ նայեց Վարազդուխտին՝ հասկացնելով, որ նա ևս գնա:

Գնացին՝ Փառանձեմն ու Բարիկը առաջ, հետո Չվիկը և ասպա Կողակն ու Վարազդուխտը:

Բարիկի հանկարծ հայտնվելը բոլորովին անելոժեց Փառանձեմին: Հանկարծ հայտնվելը, Սպարապետին կողմնակից հայանելը, Վարազդուխտի հետ զալը, Կողակի ներկայութունը այս ամենը կատարվեց այնպիսի խելապտույտ արագությամբ, որ նա եթե կամենար էլ դրանից հետո թաքցնել Բարիկին՝ անհնար էր: Պարսիկ մեծամեծները գնացել էին Սյունյաց սահմանամերձ մի բերդ, ուր հավաքում էին Այրարատից և Զարհհավանից փախած պարսիկ զինվորներին: Այդտեղ էին Դենշապուհը, Միհր և Որմիզդ մոգպետները, Դարհհը և Արտաշիրը, և նրանք կարող էին ամեն օր

Կալ ամբողջ... Վերջապես վաղուշ Վասակը կվերադառնար Փայտակարանից:

Առանձնացան Փառանձեմի օթևանում:

Փառանձեմը նոր-նոր ուշքի եկավ և մեծ խոտվքի մեջ ընկած դարձավ Բաբիկին:

— Ինչպե՞ս, առում ես նճրսիկը մնա՞ց... Ինչպե՞ս մնաց նճրսիկը...

— Մնաց, շկարողացավ փախչել, — ասաց վատ համոզիչ ձայնով Բաբիկը:

Բաբիկը ընկավ մոր գիրկը և գլուխը դրեց նրա կրծքին:

— Ո՛չ, ո՛չ... չի՛ կարող... — վախեցած նայեց Փառանձեմը, հեռացրեց իր կրծքից Բաբիկին և գոչեց, — ո՛չ...

Բաբիկը գլուխը կախեց:

Փառանձեմը ուշագնաց եղավ: Չվիկը վազեց տիկնոջ վրա, տրորեց քունքերը, ջուր պահանջեց աղախներից, դեմքը սրսկեց: Բաբիկը ցնցեց մոր ձեռքերը: Տիկինն ուշքի եկավ և սկսեց աչքերով փնտրել ինչ-որ:

— Ի՞նչ ես կամենում, տիկին, — հարցրեց Չվիկը:

— Կանչի՛ր օրիորդին:

Չվիկը գնաց: Բաբիկը հարցական նայեց մորը:

— Մայրիկ, նա ինձ ազատեց Միհրնբերսեհի քրոջը խաբելով, որ հայրիկից հրահանգ է ստացել համոզել ինձ ուրանալ և պիտի տեսնի մեզ առանձին: Ինձ տարան այգին...

Ներս մտավ Վարազդուխտը:

— Գու՛ իմ զավակին ազատեցիր՝ շնորհապարտ եմ...

— Ծն քրիտոսոնյա եմ, տիկին, — ասաց Վարազդուխտը:

— Նա զինվորյալ է... — ասաց Փառանձեմը, որից շհասկացվեց, թե ինչ էր ուզում հասկացնել: Բայց դա այն խոսքն էր, որ կարող էր ասել Փառանձեմը մի երիտասարդ կնոջ, որ մոթ գործերով կապված էր իր ամուսնու հետ և սավեր էր գցել տիկնոջ արժանապատվութան վրա: Նա շատ կկամենար, որ իր զավակի ազատարարը այդ կինը չլիներ, բայց և իր արժանապատվությունը պահանջում էր ընդունել նրա նվերը՝ իր զավակի կյանքը:

— Նա զինվորյալ է, — աչքերը սարսափով պատին հառած կրկնեց Փառանձեմը, — խեղ մյուսը... ասա, ինչ որ եղել է...

— Տիկին... — աղաչեց Չվիկը:

— Ասա՛, ինչ որ եղել է,— գոչեց Փառանձեմը՝ աչքերը ու՛ս-
րելով Վարազդուխտի վրա:

— Տիկին... ի՞նչ իմանաս... իմանաս... — լաց եղավ Վա-
րազդուխտը:

Բաբիկը բարձրաձայն հեկեկաց: Փառանձեմը խելագարի պե-
նայեց Վարազդուխտին և հանկարծ հասկացավ:

— Մորթազե՛րծ են արել... — այլակերպվեց Փառանձեմը,—
մորթազե՛րծ են արել... Ներսիկիս մորթազե՛րծ են արել...

Եվ աչքերը սառած մնաց մի կետի: Երկար ժամանակ այլևս
չխոսեց: Մինչդեռ Չվիկը, Վարազդուխտը և Բաբիկը ձայնեբե-
խեղղած լռիկ արտասվում էին:

— Էհ, թող այդպես լինի, այդպես էլ պիտի լիներ,— մըք-
մընչաց հաշտվածի ձայնով Փառանձեմը,— իմ զավակներս կորած
էին այն օրից, որ զնացին գաղանների մեջ:

— Տիկին,— ասաց Չվիկը,— հիմա Բաբիկը պետք է թաքնվի:

— Ո՛չ, երբեք: Թող նրա հայրը թաքնվի, որ ընկել է դավա-
ճանի ուղին: Չվի՛կ, առաջնորդիր օրիորդին հանգստյան օթևան:
Վարազդուխտը Չվիկի հետ գնաց:

Մի քանի օր անց ամբողջ վերադարձավ Վասսակը իր Փայտա-
կարանի հյուրերի հետ: Իսկույն սուրհանդակ գնաց սահմանամերձ
բերդը՝ Կանչելու Գեներալուհին, Փարեհին, Արտաշիրին և երկու
մոզեցին:

Ամրոցն իրար անցավ բարձրաստիճան հյուրերի այցելու-
թյամբ: Ամրոցը հազիվ էր տեղավորում այդքան մարդկանց,
որոնց մեջ պետք էր հաշվել նաև վառակյան նախարարներին,
որոնք իրենց զորագնդերի տեղավորված մտասկա վայրերից հա-
վաքվեցին Սյունյաց ամրոց:

Միհրներսեհը այս հավաքը կազմակերպեց նախ, ինչպես ինքն
էր ասել Փայտակարանում՝ «ի մտտո ժանոթանալու համար գոր-
ծին» և ապա ամրապնդել և մի կերպարանքի բերել վասակյանց
ղիմաղիր ուժերը, միաժամ մոտիկից հետախառել Վարդանի զո-
րաբանակը:

Վասակը Միհրնեբսեհի ակնարկալից զրույցը Փայտակարանում համարում էր խորհրդավոր բան իր «Քազավոր» դառնալու հանգամանքի մասին և ապա իր ամբողջում այդքան բարձրաստիճան մարդկանց հավաքելն ու խորհրդակցութեան պատրաստութիւնը մեծ վստահութեան նշան դեպի ինքը:

Նա ընկավ մեծ հուզումնալից մի կացութեան մեջ: Բուժ գործիքի հարվածի նման շշմեցրել էր նրան ներսիկի սպանութիւնը և արքայից Բաբելի փախստական դառնալու լուրը: Նրան խորը վիրավորում էր և տագնապի մեջ գցում իր արյունոտ հակառակորդ Վարազվաղանին այդքան պատիվ տալը և հետը բերելը Պարսկաստանից: Դենշապուհը յուրայիններով արդեն մշտական բանսարկուններն էին, Պերոզը թույն էր տեղովը: Եվ հարց էր տալիս իրեն Վասակը — ի՞նչ էր ուրեմն ինքը Միհրնեբսեհի համար. կարևոր պետական ա՞նձն այս մեծ գործի մեջ, թե՞ ժամանակավոր հազնեղու մի լաթ, որ մաշվելուց հետո պիտի մի կողմ նետվեր... Բաբելին պարտավոր էր հանձնել Հազկերտի ձեռքը՝ եթե գտնվեր:

Հյուրերին մեծ շուքով պատվով ընդունեցին ամրոց և տեղավորեցին ամենանուրբ խնամքով: Տոնական կերպարանք առավ ամրոցը և նրա տխուր առօրյան դառավ մի աղմկալի խնջույք: Իսկապես դա մի հազվագեղ հավաք էր: Քանի՞ անգամ և ե՞րբ պիտի այդպիսի մի պատերազմ լիներ և առիթ ստեղծվեր, որ արյաց Հազարապետը այլ մեծամեծներով հյուր գար Սյունյաց ամրոցը: Հարկ ու պատշաճ կլիներ խնջույքներ սարքել նվազներով ու պարերով՝ եթե շիններ սպառնալի ամպրոպը, որ քրթմնջում էր հեռուներում և մոտենում:

Վասակը մեծ խնամքով պատվում էր իր բարձրաստիճան հյուրերին և միաժամ ներքին ուժեղ լարվածութեամբ հետևում, հետախուզում իր հակառակորդներին, կանխելու համար այն որոգայթները, որ դնելու էին անշուշտ նրանք: Այդպիսի լարում և արեկոծութիւն չէր տեսել նա կյանքում:

Գաղիշոն ուշադիր հետևում էր Վասակի այս սուր ապրումներին և հասկանում էր նրա ողբերգական վիճակը: Բայց ջանում էր նրան ուշքի բերել:

— Կամ հիմա՛ է բախտդ, կամ երբե՛ք: Գործի՛:

— Այո՛, այո՛... վե՛րջ բանդագուշանքներին:

Այսպես եղավ վճիռը: Վասակը զգում էր իրեն արեկոծ ժողովրդի մեջտեղ. կամ լողա՛, կամ խեղդվի՛ր: Եվ նա վճռեց՝ լողալ...

— Եվ հավանական է, որ գայլաղվեսը քեզ է ընտրել: Նա պիտի ապացուցի իր թշնամիներին, որ ինքը՝ չի սխալվել քո մեջ: Դա իր փրկությունն է: Միայն վճռակա՛ն եղիր:

— Վճռականը ոչնչացնելն է Հայոց աշխարհը, — ասաց Վասակը:

— Ոչնչացրո՛ւ... /

— Դեպի այդտեղ ենք գնում: Ոչնչացնենք, որ ստեղծենք: Հրաշք բան չէ՞... «Պետության մարդը ժողովուրդ չունի» — հիշեց Վասակը, — խելագարվե՛լ կարելի է...

— Եվ պիտի խելագարվե՛նք...

— Պիտի խելագարվե՛նք...

Վասակը մի անգամ միայն այցելեց տիկնոջը, հարցրեց առողջությունը և հանդիպելով խիստ և հուսահատ աչքերի ու լուսթյան՝ քաշվեց իր օթևանը: Նրանք շխտեցին Բաբիկի և Ներսիկի մասին:

Միհրնբրսեհը ցանկություն հայտնեց տեսնել վասակյանց ճամբարը: Դա շատ հեռու չէր: Տափակ դարավանդին, վրաններում, տեղավորված էին վասակյանց զորագնդերը: Արտաշիր սեպուհը մեկ-մեկ առաջնորդեց զորագնդերը: Պարսիկ մեծամեծների առջևից եկան անցան լավ զինված, քաջավարժ հեծյալ զորամասեր՝ Հայաստանի ընտիր նժույգներով և արագոտն հետիոտն զնդեր. ամրակազմ, ջլուտ զինվորներ:

Միհրնբրսեհը մթնած աչքերով նայում էր և ինչ-որ շար բաներ մտածում: Իսկ Պերոզը փնչացնում էր Վախթանգին.

— Տե՛ս, տե՛ս, զորք էլ ունեն, ձիավարժ են, նետաձիգ, կարգով տողանցել գիտեն:

— Նյուսալավուրտը թող շոալ ծախսի, — ծիծաղելով միջամրտեց Դենշապուհը:

— Իսկ վարդանա՞նք...

— Նրանց էլ կսրբի:

— Դյուրին չէ մի փոքր, — քմծիծաղեց Դարեհը:

Միհրնբրսեհը իր շուրջը հավաքեց պարսիկ մեծամեծներին և հայ նախարարներին և կարծիք հայտնեց, որ զորագնդերը բավա-

րար են: Միայն երբ վերագառնում էին ամբողջ՝ ճանապարհին՝ Վասակին առաջարկեց զգուշացման դիմում ուղարկել Վարդանին, որ ետ կենա պատերազմից:

— Մենք պատերազմից երկյուղ չունենք: Երկյուղը արյունն է: Ո՞վ է դրա պատասխանատուն... Ես ամենևին չեմ կամենում, որ դոռ լինես...

Վասակը խոցվեց: Մղձավանջային միտքը, արյունոտ միտքը, որ վերջի վերջո իրեն պիտի քաշեն դատաստանի՝ խարանեց նրան:— «Տե՛ս, պետութ்յամբ, ազգով-տակով պատերազմ են սկսել, իսկ պատասխանատուն Վասակը պետք է լինի»: Ճակատագրի շարագուշակությամբ հետամտում էր Վասակին այդ միտքը և ահա կրկին հնչում էր իբրև մահվան զանգ...

Դյուրագրգիռ էր դառել, ծայր աստիճան պրկվել էին նյարդերը, աչքերն արյունով էին լցվել թաքուն կատաղությունից, շըրջապատված տեսնելով իրեն անձնական ռիսերիմ թշնամիներով, որ եկել էին ամբողջ կազմակերպելու իր անկումը,— «Կամ ա՛յս, կամ մյո՛ւսը...»: Կամ ստրկություն, կամ ոչնչացում: Եվ ինքը պիտի առաջնորդեր հայոց ժողովրդին դեպի այդ երկրնորանքը: Եվ նա վճռել էր: Բայց որքա՛ն դեռ դիմադրական ուժեր կային մեջը, որ ասանջում էին նրան...

Երբ վերագարձան ամբողջ և հավաքվեցին սրահում՝ Միհրնբրսեհը կրկնեց իր խորհուրդը՝ գիմել Վարդանին՝ իսկ մյուսներին էլ,— ուղաթփել քայքայիչ դեսպանություններ: Վասակը նամակներ գրեց Վրաստան, Աղվանք, որոնց մեջ ասում էր, որ թող վրացիներն առայժմ սպասեն: Հազկերտը կրոնի ազատություն է շնորհելու բոլոր քրիստոնյաներին և թեև Վարդանը պատրաստվում է գնալ սահման, բայց այնտեղ հաշտության դաշինք կկոծ պարսից հետ, և նա կանցնի քուչանաց սահմանը կովելու պարսից օգտին, ուստի և առայժմ ավելորդ կլինի վրացիների Հայաստան զորք բերելը և օգնելը: Միաժամ նա հասկացրեց վրացիներին և ազվաններին, որ ինքը հաշտվելու է Վարդանի հետ:

Հունաց բաժնի հայ իշխաններին էլ Աղձնյաց իշխանի միջոցով հայտնեց, որ ինչպես նախապես Վասակ Մամիկոնյանին դրել էր, կրկին հաստատում է, թե Հազկերտը կրոնի ազատություն է տալիս, բայց Վարդանը չի լսում, ուզում է ապստամբել պարսից դեմ:

Վասակը ճեպագնացի հետ էլ Զանգակ քահանայի գլխավորութեամբ նամակ ուղարկեց Վարդանին։—

«Սպարապետին, իշխանին տան Մամիկոնեից, մարզպանից և իշխանից տանն Սյունյաց ողջուն։

Եվ իմացած լինես, որ արյաց զորաբանակը հասնում է և մոտ է օրը արյունահեղութեան։ Հազկերտը հակամետ է կրոնի ազատութեան, եթե հաշտվես և թողնես պատերազմի պատրաստութիւնները։ Եվ արի՛ հաշտութեան և հնազանդութեան, վերացրու պատերազմի վտանգը, փրկի՛ր Աշխարհն հայոց։

Վասակ մարզպան Աշխարհին հայոց»։

Սպասում էին պատասխանի։ Եղան պահեր, երբ Վասակը հուսադրվեց։ Բայց խորհելով Վարդանի մասին, նա անմիջապես հանգցնում էր հուլիսի կայծերը։ Եվ իրոք, եկավ բերանացի պատասխան, որով Վարդանը հայտնում էր միակ և մի պայման, որ պարսից զորքը վերադառնա տուն և թող պարսից արքունիքից դեսպան գա խոսելու հաշտութիւն։

Վարդանի այս արհամարհական պատասխանը խելքահան արեց Պերոզին։

— Դրանք ո՛չ թե միայն ուժ չունեն, պետութիւն ու բարեկարգութիւն չունեն, այլև խելք և շնորհք չունեն։ Ոչնչացնել և վե՛րջ։

— Այո, ոչնչացնել, — վճռեց իր մեջ վերջապես Վասակը և խտառիտ դառավ։ Մի պահ նրա սրտից կարծես ընկան իր զավակները, իր ընտանեկան, անձնական կրքերը։ Նա սկսեց նայել ապագային, Հայոց աշխարհի կացութեան։ Եվ վճռեց չխնայել ոչինչ, ո՛չ զավակ, ո՛չ իրեն, ո՛չ ժողովուրդ և արյուն, թեկուզ մեծ արյան գնով հասնել իր նպատակին՝ Հայոց աշխարհի պետութեան ստեղծման՝ թեկուզ այդ Աշխարհի կեսը ոչնչացնելով։ Տոչորվում էր փոշիացնել, հողմացրիվ անել իր ամրոցը լցված պարսիկ մեծամեծներին։ Առաջին հերթին Միհրնեսեհին, ապա Պերոզին, Գենշապուհին, ամրոցի դռնից կախել Վարազվաղանին և ամենքին, ամենքին, որ այսպես օձերի կծիկ են դառել իր շուրջը։ Խոտ լցնել սրանց բոլորի մորթիները, շարել սրահում, նստել կատաղի գինարբուքի և մեկ մեկ խմել դրանց բոլորի խոտե կենացը, հարկադրել նրանց, որ խմեն, երգեն, պարեն։ Եվ կոկորդային քրքիջով

լցնել սրահը, ամրոցը, ողջ Հայոց աշխարհը, այդ անհիճյալ Երանը... Դժոխս'ց բաժին...

Ամրոցն ապրում էր տազնապալի, հրատապ օրեր: Դեպքերն շտապում էին կատարվել...

Միհրնեբսեհը այնպես էր պահում իրեն՝ կարծես Պարսկաստանի իր ապարանքում էր: Նա սկսեց բոլորին ունդրութեան ընդունել՝ սպասեցնել տալով, նստել-վերկենալը հրամայել: Հետըզհետե խստացավ: Սակայն տարօրինակ էր նա վերջերս: Վասակի ականջին պարզ լսեցնում էր թռուցիկ խոսքեր, «թագավորութեան վերականգնման» մասին, այն մասին, որ Վասակը միակ ուժն է այս երկրում: Բայց և սակայն չէր թուլացնում իր ուշադիր վերաբերմունքը դեպի Վարազվազանը, որ միշտ լուռ էր և բազմանշանակ ժպտում էր քթի տակ: Ի՞նչ էր նշանակում այս... Ի՞նչ էր նշանակում նաև Դենշապուհի, Վեհմիհրի, մոզպետների, Դարեհի և Արտաշիբի մշտական լռությունը և մշտական ներկայությունը Միհրնեբսեհի հետ իր տեսակցությունների ժամանակ:

Մռայլ նստել էր Միհրնեբսեհը սրահի բարձրագահին, նրան կիսաբոլորակ պատած նստել էին պարսիկ մեծամեծները, հայ նախարարները և Վճռում էին վերջին վճիռը — պատերազմ...

Մի քանի օրից մեկնում են միանալու Նյուսալավորտին: Արդեն սուրհանդակ եկավ, որ նա շարժվում է դեպի Հեր և Զարեանդ, սահմանային գավառները Հայոց աշխարհի:

— Մենք զինվորներ ենք, — ասաց Միհրնեբսեհը, — մի գործի մեջ ենք, բոլորս մեկ ենք: Ոչ մի հակառակութեան ոգի մեջներս: Մաքրագործվենք: Խոսքս Պերոզ իշխանի մասին է: Տըրտընջում է, որ իրենից թաքցնում են այստեղ Բարիկին: Թող մաքրվի՛ խիղճը...

Բոլորը ծիծաղեցին: Սրտատրոփ չարութեամբ ժնգժնգացրեց ատամները Պերոզը: Օձային չարախնդութեամբ նայեց Դենշապուհը: Միհրնեբսեհը շատ փափուկ ժպտով նայեց Վասակին:

— Հասկանալի է, հայր ես... Թերևս ես է՛լ անեի... — և ծիծաղեց անատամ բերանի բարակ ու չար շրթունքներով:

Վասակը նայեց շփոթված և կարմրած:

— Ես ոչինչ տեղյակ չեմ, տյարք...

— Նա այստեղ է Վարազդուխտի հետ: Զարահճին փախել է... Բայց իզուր... Արքան նրան շնորհ կաներ: Եվ ոչինչ, կարող ենք

ողորթել արքային: Ահա, Պերող իշխան, բոլորը... — աչքերը ուրեց
Պերողի վրա Միհրնեբսեհը:

Վասակը ցնցվեց: Բայց և ուշաբերվեց, հրամայեց Վառմին
ս.ս.միջապես գտնել և բերել Բաբելին: Եվ կարծես երազ սկսվեց,
ցնորք...

— Ես կարծում էի թե տեր մարզպանը գիտե... — հեգնական
ձայնով ասաց Պերողը:

— Ոո՛չ... ինչպե՛ս կարող էր գիտենալ և մեջտեղ չհանել ար-
քայի փախստականին... Հը՛մ, շարահճի՛... — կրկին դաժան ծի-
ծաղեց Միհրնեբսեհը:

Շարունակեցին խոսել գործերի մասին: Բայց Վասակը հո-
գեկան զարհուրելի խռովքի մեջ՝ չէր լսում: Եվ անհուն կարոտը որ-
դուն, և ցավը, զայրույթը, որով նա բռնվեց, այրող, շար զայրույ-
թը պարսիկների վրա, որ գիշատիչների նման հավաքվեցին փա-
խած որսի գլխին: Եվ ապա իր գիրքը, իր վճիռը, իր գործը...

Խորհուրդը տևում էր երկար, բայց Վառմը դեռ չէր երևում:
Վասակը տագնապում էր: Եթե Բաբելի բռնվելն ու բերվելը սար-
սափելի պարտականություն էր արքայի հանդեպ, ապա նրա
կորչելը պակաս վիշտ չէր իր համար: Ավելին կարող էին կաս-
կածել, որ ինքն է թաքցրել, փախցրել:

Վերջապես գիշերը եկավ Վառմը երկու զինվորի հետ. նրանք
ներս բերին Բաբելին և քանդեցին կապանքը: Բաբելը առաջ եկավ
ինքնաբերությամբ: Վասակի աչքերը մթնեցին: Նա կորցրեց իրեն:
Անզուսպ կարոտը մղում էր նրան վազել, գրկել զավակին, բայց
զսպեց իրեն: Ամեն բան կվտանգեր: Միհրնեբսեհը ծամածուռ
ժպիտով նայեց Բաբելին:

— Չմնացիր տանը, զավակս, շարունակում արիր:

— Իմ տունն այստեղ է, — կոշտ պատասխանեց Բաբելը, —
ես եկա տուն:

— Դու պիտի սպասելի արքայի հրամանին, զավակս: Բո-
լորս նրա հրամանով ենք շարժվում, — ասաց Միհրնեբսեհը:

— Ինձ համար արքա չկա, — հանգիստ ասաց Բաբելը:

— Բաբել՛կ... — մոռաց Վասակը:

— Ապա ի՞նչ են ուզում ինձանից... ես եկել եմ տուն, ես չեմ
ուզում Պարսկաստան ապրել:

— Դու պատանդ ես,— ասաց Վասակը՝ խայթելով Միհրնեբ-
սեհին:

— Չեմ ուզում պատանդ լինել: Ա՛յ, ներսիկը մնաց պատանդ,
ի՛նչ արին: Խոտ լցրին մեզը:

Վասակը սևացավ հուզմունքից:

— Մենք բոլորս արքայի ծառաներն ենք, մարդպանի՛ գա-
վակ,— մի փոքր լրջացավ Միհրնեբսեհը,— նրա կամքը սուրբ է
մեզ համար:

— Մի՛ տար շան անունը,— գոչեց Բաբիկը,— ես արքա չեմ
ճանաչում:

Վասակը վրա գնաց Բաբիկին:

— Դո՛ւ... դո՛ւ... դո՛ւ...

— Ես Սպարապետի զինվորյալն եմ, վախ չունեմ ո՛չ քեզա-
նից, ո՛չ սրանցից: Թճել եմ սրանց վրա է՛լ, Հազկերտի վրա
է՛լ...

— Հը... Ահրիմա՛ ա՛նա՛նք... Ահրիմանն է խոսում,— գոչեց
Որմիզդ մոզպետը սաքսափահար:

— Մեղա՛, մեղա՛,— մոմոաց նաև Միհրնեբսեհը և կատաղած
նայեց Վասակին,— պատասխանի՛ր...

Վասակը նշան արեց Վուսմին և հասկացրեց, որ տանի դուրս
և վերջացնի Բաբիկին: Դա կատաղության, ցավի, խղճի խայթի,
սարսափի, անձնական մորթապաշտոնից և պետական բարձր
հաշիվների մի վայրկյան էր: Նա մոտ էր իր կուրծքը խրելու սուրբ:
Վուսմը Բաբիկին տարավ:

Պարտիկները ազոթքի խոսքեր էին ասում, փարատելու համար
այն շարը, որ դուրս էր եկել դժոխքից և կանգնել իրենց դիմաց:
Նրանք վրդովված և սարսափած մոնչում էին և շար հայացքներ
զցում Վասակի վրա: Նրանց համար քիչ էր Բաբիկի մահը:

Վասակն սպասում էր, որ ամրոցում կբարձրանա այն սարսա-
փելի ողբասացությունն ու իրարանցումը, որ լինում է նման դեպ-
քերում: Բայց այնտեղից լսվեցին խեղդված ձայներ և ամեն ինչ
լռեց: Նա հասկացավ, որ Բաբիկը շկա այլևս...

Միհրնեբսեհը դարձավ պարսիկ մեծամեծներից.

— Կամենում էիք հավատարմություն տեսնել՝ ասեա տե-
սեք... — ցույց տվեց Վասակի վրա,— գուք հոգը եք, կհասկանաք
հորը...

Վասակը քարե սյունի պես անշարժ նայում էր մի կետի: Նրան թվում էր թե ահա հիմա, հիմա կզարթնի և կտեսնի, որ պատահածը մի դաժան մղձավանջ էր:

Բարիկին շուտ շթաղեցին: Վասակը հրամայեց Վաամին տանել նրա դին դնել իր օթկանում: Եվ գիշերը ուշ, երբ պարսիկները քնել էին՝ նա գնաց իր օթկանը: Բարիկին պառկեցրել էին գորգի վրա, յոթնաստեղյան ջահը կախել վերևից, երեսը ծածկել էին նուրբ ասեղնագործով, շուրջը ցանել հովտից բերած համեստ ծաղիկներ: Սնարին աթոռիկի վրա նստել էր Զանգակ երեցը և աղոթում էր: Ոտների կողմ շոքել էր Զվիկը և թևերը կախել հատակին՝ տխուր նայում էր:

Երբ Վասակը ներս մտավ՝ Զվիկը կանգնեց և աթոռիկը դրեց Բարիկի կողքին: Վասակը նստեց և մնաց անշարժ: Ներս մտան սպասավորները, ազախիները, համբուրեցին Բարիկի ծածկոցը, խաչակնքեցին և գուրս ելան՝ առանց հարցնելու կարգուպատշաճը:

Վասակը բացեց Բարիկի երեսը: Նա գունատ էր, ճերմակ ատամների շարքը երևում էր կիսաբաց շրթունքներից: Աչքերը փակ էին և կարծես կիսաժպիտ: Նա այնպես խաղաղ էր՝ կարծես սովորական քնով էր քնած: Բայց մի բան կար զարհուրելի նրա մեջ. — անշարժ, միշտ միեռնույն արտահայտությունը, — հավերժության դիրքը, որ ճնշում, փաթրացնում է նայողին:

Վասակը փորձեց համբուրել նրան՝ բայց չկարողացավ: Նա վախեցավ այլևս որևէ բան փորձել — կարող էր հանկարծ խելագար գոռոցով լցնել ամբողջը: Ուստի և կրկին արձանացավ, սկսեց խորը, խորը նայել Բարիկի դեմքին:

Ներս մտավ Փառանձեմը: Նա դանդաղ ու լուրջ մտտեցավ, նստեց իրեն մատուցած աթոռիկին և սկսեց անշարժ նայել Բարիկին:

Վասակը ծարավի էր մի որևէ խոսքի, մի ձայնի, որով մի որևէ էակ խոսեր իր հետ: Բայց Փառանձեմը լուռ էր: Գոնե նայեր իրեն: Փառանձեմը չէր նայում: Զարհուրելի գծվարին դառավ այդ պահին խոսելը և խոսեցնելը, այդ ամենահասարակ բանը, ըստ երևույթին, աշխարհիս երեսին: Որքան բաներ էին պետք այդ ժամին գրա

համար... Եվ այդ բաները չկային, վերջացել էին Վասակի և Փառանձեմի մեջ: Դրանք մեռել էին Բաբելից առաջ:

Վասակը վեր կացավ: Մի անգամ ևս նայեց Բաբելին, մի անգամ ևս կրեց սոսկալի վիշտը՝ դիտելով մահվան ահեղ անշարժությունը: Եվ գուրս գնաց անդրաշխարհից եկողի պես ու անմիջապես ճանապարհ ընկավ ճամբար:

Ամրոցում սիրեց գերեզմանային լուսթյուն: Գիշերը Բաբելին տարան ամրոցամերձ գերեզմանատուն թաղելու: Նրան դրել էին պատգարակի վրա, պատանել էին շքեղ, կողքին տեղավորել սուրբ և ծաղիկներով զարդարել շորս բոլորը: Թաղման գնացին ողջ ամրոցի բնակիչները Փառանձեմից սկսած մինչև վերջին խոտուտան ծառան և տոհմական քահանան Զանգակ երեցի հետ: Եկել էին Կողակն ու Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին: Շուտով հավաքվեցին նաև ամրոցամերձ շենի բնակիչները: Արարողությունը վերջացավ և երբ Բաբելին իջեցնում էին գերեզման՝ սկսեցին լսվել հեծկլտոցներ: Շուտով լացի ձայները բարձրացան: Հեծկլտում էին կանայք, հետո՝ տղամարդիկ և ամենից բարձր Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին:

Զէր լալիս միայն Փառանձեմը: Նա հպարտ ու վսեմ կանգնած էր անշարժ և անքթիթ նայում Բաբելին: Միայն խոնարհվեց և մի ափ հող լցրեց իր զավակի երեսին: Գերեզմանը լցրին հողով: Պերոզ-Վշնասպ-Տիգրոնին քարեր բերեց և շարեց գերեզմանի վրա և ծաղիկներով զարդարեց հողաթումբը: Հետո լուռ ցրվեցին հուզարկները և մնացին մի քանի հոգի: Փառանձեմը քարացած կանգնած մնաց մի պահ ևս և ապա վերադարձավ տուն: Նրան շրջապատեցին սեպուհների կանայք և աղախիները, որ անխտիր ներս էին մտել նրա մոտ:

— Աշխարհին էին, աշխարհին գնացին,— ասաց մի պառավ աղախին և երեսը խաշակնքեց, գուրս ելավ:

Առավոտ վաղ սկսվեց իրարանցում ամրոցում: Մեկնում էին Զորագնդերը եկան ճամբարից, շարվեցին ամրոցի հրապարակում: Բոլորը հագնվեցին և նստեցին նախաճաշի: Սպասվում էր դժվար լեռնանցքներ ու ելնէջներ: Դուրսը այդ միջոցին Արտաշիր սեպուհը, որ Սյունյաց զորագնդի օգնական հրամանատար լինելուց բացի հսկում էր մյուս նախարարների զորագնդերին՝ դադում էր մտրակի հարվածներով զինվորներին շարժումների ուշացման կամ այլ թերացումների համար:

Ամրոցի բնակիչները շրջակա շեների բնակչության հետ կանգնել մի կողմ, դիտում էին լուռ, դաժանադեմ: Զինվորների խստահայաց դեմքերը մտնում էին նրանց դժկամությունը: Նրանք չէին նայում բնակչության կողմը՝ խուսափելով շար ու կշտամբող հայացքներից:

Ամրոցից դուրս եկան մեկնողները զինավառ, զրահված: Միայն Միհրնբրսեհն ու Վասակը թեթև զարդուզեն հագուստ ունեին: Նրանք կանգնեցին դարբասի մոտի բարձրության վրա և դիտեցին զորագնդերը: Միհրնբրսեհը աչքերի մշուշով նախանձահույզ նայեց նրանց և սկսեց լամլամել բերանի դառնությունը: Ոչ առանց նախանձի նայեցին նաև Պերոզը, Դարեհը, Արտաշիբը և Դենշապուհը: Անգամ չէին կարողանում հանդուրժել, որ այդ զորագնդերը պետք է պարսիկների գործին ծառայեին:

Վասակը նայեց ամրոցի բնակիչներին կողմը: Նա որոնում էր Փառանձեմին, որի հետ չէր խոսում, բայց կուզենար, որ գոնե հայացքով հրաժեշտ տա նրան: Նա զգում էր, որ իրենց մեջ խզված է ամեն կապ:

Սակայն խզված էր ամեն կապ նաև իր և այն բազմության մեջ, որ քարե պատի պես կանգնած էր դարբասի երկու կողմը: Եվ կանգնած էր թշնամական լուռությամբ: Հայացքների մեջ պլսպլուզում էր, սակայն, այն բուռն ատելությունն ու ցասումը, որ պատրաստ էր ոչնչացնելու և՛ Միհրնբրսեհին իր մեծամեծներով, և՛ Վասակին իր դավաճաններով: Առանձնապես ուշադրություն էր գրավում մի խորին ծերունի, որի շրթունքները շարժվում էին անլսելի անեծքի և ցասման խոսքերից: Վասակը և ծերունին իրար նայեցին մի վայրկյան, և Վասակը հայացքը փախցրեց:

Պատշգամում կանգնած էր Վարազդուխտը: Վասակը հարեվանցի նայեց նրան և իսկույն մոռացավ: Մի անգամ գոնե չմտածեց տեսնվել նրա հետ: Այդ կինը, որ ոչ միակ մի անգամ էր վրանգնել իր կյանքը, փրկել նրա կյանքը, պաշտոնը և պատիվը, ազատել էր նրա զավակին՝ անտեսվեց բոլորովին:

Կանգնած էին իրար կողքի Վարազդուխտը և Կողակը, — երկու ախոյանները, որ խարդախության մեջ մրցելով կամենում էին Վասակի կամ Վարազդուխտի շնորհն ու խոստումները վայելել:

Ահա հեռանում էին և՛ Վասակը, և՛ Վարազվազանը, հեռանում էին առանց մի խոսք ասելու նրանց հետագա վիճակի մասին։

Միհրնեբուհեհը ձեռքով նշան արեց Վասակին, և սա նույն նշանն արեց Արտաշիրին։ Շեփորը հնչեց։ Շինականները և ամբոցի բնակիչները սկսեցին մոմռալ, ոմանք լաց էին լինում։

Հանկարծ դարբասի կողմում խմբվածները ետ-ետ գնացին՝ ճանապարհ բանալով Փառանձեմին, որ հերարձակ, բորիկ մեջ վազեց և եկավ կանգնեց Վասակի առջև։ Ողջ հրապարակը պապանձվեց։ Փառանձեմը խելագար հայացքը գամեց Վասակի աչքերի մեջ և ոչ իր ձայնով խապոտ ձայնեց.

— Զավակնե՛րս...

Բազմութունը լարվեց և փրեսը խաշակնօքեց։ Զգաց, որ ճակատագրական բան է սկսվում։

Վասակը սևացավ։ Դարձավ Զվիկին և սենեկապետին, որ վազել էին Փառանձեմի հետևից։

— Առաջնորդեցե՛ք իշխանուհուն օթևան...

Փառանձեմը, որ թվում էր հիվանդ և խորտակված և կհնազանդվեր իսկույն՝ շսեղու տվեց Վասակի խոսքը և կրկնեց նույն ձայնով.

— Զավակնե՛րս...

— Գնա օթևան, իշխանուհի՛... — խեղդված ձայնով ասաց Վասակը։

— Զավակնե՛րս, — ծածկեց նրա ձայնը Փառանձեմը այս անգամ հրամայական շեշտով։

— Խելագարվե՛լ ես... — դժվարացավ մի տեսակ Վասակը։

— Զավակնե՛րս... — ոչ իր ձայնով կրկնեց Փառանձեմը։

— Ուշքի՛ արի, — գոչեց Վասակը, — մտածի՛ր ասածդ...

— Զավակնե՛րս, — իբրև սեռոյալ մտքով պաշարված՝ գոչեց ավելի բարձր Փառանձեմը և շարագույժ աչքերը մոլեցին խոժոռելով մի քալլ առաջ եկավ դեպի Վասակը։ Նա գառնում էր ըստ պառնայի։

Վասակը նշան արեց, որ մեկնեն. փողերը փչեցին և զորագնդերը շարժվեցին։ Ժողովուրդը բանդվեց գնաց հետևից։ Վասակը ձեռք թափ տվեց Փառանձեմի վրա, մտրակեց նժույզը։ Պարսիկները հետևեցին նրան։ Պետք էր խուսափել տեսարանից։ Բայց Փառանձեմը վազեց Վասակի նժույզի կողքով։

— Ո՛ւր ես տանում սրանց,— գոչեց Փառանձեմը:

Վասակը կորցնում էր իրեն: Պարսիկները պապանձվեցին և Անգամ Պերողը դարմացած նայում էր Փառանձեմին.— «Սա՛ ինչ բան է...»— մտածեց նա: Փառանձեմը չէր նայում քարուկոշտին և բորիկ ոտներով արագ մղվում էր առաջ, Վասակին զուգընթաց:

Վասակը օդում շրպաչքեց մտրակը և հրամայեց Փառանձեմին...

— Քեզ հրամայում եմ՝ ե՛տ դառիր:

— Ո՛ւր ես տանում սրանց...

Հանկարծ մոլեգնեց Փառանձեմը և սկսեց քարից քար ցատկելով արագ իջնել ձորը զնացողների հետ: Նրա ոտները սուր բարերին դիպչելով արյունոտվեցին: Նա վայր էր ընկնում, հոսող խիճերի հետ բշվում ձորը, քիչ էր մնում դուրս գա ճանապարհից, գահավիժի անդունդը: Բայց նա ոչինչ չէր տեսնում: Վասակը բռնորովին կորցրեց իրեն: Մի քանի պահ լռել էր, որ Փառանձեմը ետ դնա: Բայց նա մղվում էր ու մղվում հափշտակված, անձը վտանգած, մահը աչքն առած: Նրա հետևից դեպի ձորն էր թափվում նաև բազմությունը խիճերի, քարերի ահագին շառաչով և խուլ անհեծքների մոմոսոցով:

Վասակը նժույզը քշեց նրա վրա: Ողջ գործն ու պարտիկները կանգ առան ավանա: Բողբոլը լռեցին:

— Չե՛ս լսում, որ ասում եմ ետ գնա,— գոչեց Վասակն ըստ պատնալի:

Վասակը դարձավ բազմության և սուրը ձոճելով օդում խրուպոտ ձախնով գոչեց.

— Ո՛ւր, ո՛ւր եք գալիս, ե՛տ, անասուննե՛ր, ե՛տ:

Բազմությունը չէր անտում սակայն: Իսկ Փառանձեմը մոլեգնեց ավելի:

— Զավակնե՛րս,— կատաղեց Փառանձեմը,— Բարի՛կը, Ներսի՛կը, սրա՛նք,— ցույց տվեց զինվորներին,— ո՛ւր ես տանում սրանց...

Այլ ընդոստ չըջվեց դեպի գորագունդը.

— Սուրբ Սպարապետի գե՛մ, Հայոց աշխարհի գե՛մ եք զընտում,— և դարձավ զինվորներին,— չկավեք Սպարապետի գե՛մ... Ներսիկի՛ս, Բարիկի՛ս արյունը հոգի տա թող...

— Ո՛ւ՛հ,— մոնչաց Վասակը զայրագին և սուրը իջեցրեց Փառանձեմի ուսին:

— Վա՛յ, — կարճ ու խեղդ հառաչեցին զորագնդերն ու ժողովուրդը:

Փառանձեմն ընկավ քարերի վրա: Զվիկը և սենեկապետը վազեցին նրա մոտ:

— Աստվա՛ծ հասնի քեզ, աստվա՛ծ հասնի, — մռնչաց ժողովուրդը և մոլեգնած խաչակնքեց ընկածին:

— Ի՞նչ արի՛ր, տե՛ր մարգպան, — շշնջաց Գաղիշուն:

— Տե՛ր մարգպան, — կիսաձայն կշտամբեցին մյուս նախաքարները:

— Թո՛ղեք, սա իմ խի՛ղճն է այրել, — դողահար մրմնջաց Վասակը, նայեց Փառանձեմին և ապա սաստիկ մտրակելով նրժույզը՝ սկսեց խելագար ցատկտել քարից քար, վտանգել իրեն:

Նախաքարները հետևից հասան և բռնեցին նժույգի սանձը:

Զինվորները մոայլ, հուզված, ոմանք, խեթ ու թշնամական նայեցին Վասակին:

— Վա՛յ, — հառաչեց բարձրաձայն մի հասակավոր զինվոր:

— «Վախո՞ք քե՛զ քաշի, շո՛ւն, — մտրակելով նրան՝ սաստեց ավագը:

— Շարվե՛ք, սրիկանե՛ր, — սաստեց Արտաշիր սեպուհը և մտրակեց զինվորներին:

Զորագնդերը շարժվեցին մի ուրրք ևս և նրանք ծածկվեցին ժայռի հետև:

— Վա՛յ, տիկի՛նս, — ողբաձայն վրա ընկավ Զվիկը տիկնոջ գիակին, շոքեց և սկսեց ծնկները ծեծել:

— Վա՛յ, երկուսին է՛լ, — մոմոաց սենեկապետը և գլուխը թափ տվեց:

Ամրոցի և շրջակա շեների բազմությունը հավաքվեց Փառանձեմի շուրջը: Խեղդված հեկեկոցները խզեցին ծանր լուսթյունը:

Լեռնանցքից իջնում և Սյունիքից դուրս էին գալիս արդեն վասակյան զորագնդերը: Եզերելով այն վայրերը, որտեղից կարող էին անցնել նաև վարդանանց զորքերը՝ Վասակը հետախույզներ և առաջապահ ուղարկեց:

Կեսօրին մոտ հասան Խորենացու վանքը և դազարք արին:

Վանականներն անակնկալի եկած, շփոթված՝ չկարողացան զգուշանալ: Հասկանալով թե ինչ զորագնդեր էին՝ ընդառաջ շեղան: Միայն երբ Վասակը և իր հետինները կանգ առան վանքի դռան՝ վանահայրը երկու վանականների հետ դուրս ելավ:

— Կուրացե՛լ էիք, գալիք ընդառաջ, — գայրացավ նրանց վրա Վասակը:

Վանահայրը չպատասխանեց.

— Հիմա էլ կխլանա՞ք, — նոր զայրույթով նժույզը քշեց վանահոր վրա, — բա՛ց արա դուռը:

Վանահայրը կարգադրեց, որ բանան դուռը:

Վասակը Միհրնեբրսեհին ճանապարհ տվեց և նա նժույզը քշեց վանքի բակը: Պարսիկ մեծամեծներն ու հայ նախարարները մտան ներս:

— Հետո՞... — խոժոռվեց վանահոր վրա Վասակը:

— Ի՞նչ ես հրամայում, իշխան, — հարց տվեց վանահայրը:

— Չունե՞ք շնորհք հրավիրելու, մատուցելու ինքնաբերաբար, հարկուպատշաճով:

Վանականը ինչ-որ քրթմնջաց: Հետո շտկվեց և ուղիղ նայեց Վասակին: Ու հանկարծ խստացավ նրա հայացքը: Գա կաշկանդեց Վասակին: Գա այն ծանոթ հայացքն էր, որով նրան հանդիպել էր ամեն հայ ամեն տեղ և ազդարարում էր այն անդիմադրելին, որ միշտ սարսափեցնում էր նրան: «Ահա՛, սկսվո՞ւմ է...» — մտուց բթի տակ Վասակը և շուգեց ստեղծել քստմնելի տեսարան իր հյուրերի առջև: Ուստի և հրամայեց միայն.

— Ճա՛շ տվեք հյուրերին:

Վանահայրը կարգադրեց իր երկու վանականներին, որ ճաշ տան և ինքը կանգնեց խստահայաց ու լուռ: Վասակը ևս զսպված բարկությամբ լռեց: Հայ նախարարները զգալով, որ նա չի կամենում վանականների «անշնորհքությունը» ցույց տալ օտարներին առաջ՝ իրենք ևս լռեցին և համակերպվեցին:

«Հյուրերը» նստեցին քարե նստարաններին և սկսեցին դիտել վանքը:

— Ես բոլորին կթափեի ձորը, — ասաց Ուրծա ներսեհը:

Մյուսները ժպտալով նայեցին նրան:

— Գուրս հանիր միաբանությունը, — հրամայեց Վասակը վանահորը:

Վանահայրը խոթողեց և կասկածով նայեց Վասակին:
— Չլսեցի՞ր... — սաստեց Վասակը, — և բոլորին:

Վանահայրը կարգադրեց, որ վանականները դուրս գան: Վանականները բոլորը եկան և շարվեցին Միհրնբրսեհի առջև:

Պատշաճ խոսք ու զրույց չէր ստեղծվում: Եկողները ծանր հայացքները գամեցին վանականների նույնպիսի ծանր հայացքներին: Այա պարսիկները սկսեցին դիտել տաճարը, մոզպետները «պղծվում էին» տեսնելով իրենց առջև քրիստոնեական տաճար և հիշում էին Անգղի դեպքերը:

— Արվեստ է՛լ ունեն, — մոմոաց Պերոզը Վախթանգին...:

— Այն էլ ինչպիսի՞... — ցավո՞վ, նախանձո՞վ, թե՞ զայրույթով շնչաց Վախթանգը և հառաչեց զգալով անասելի մի դառնույթուն մեծ ուժի հանդեպ, որի դեմ անկարող էր որևէ բռնակալական ճնշում գործադրել: Այդ արվեստը կար և չէր կարող եղած չլինել: Պերոզը կատաղեց:

— Բերե՛ք ինչ կա ներսը, դրած ու թաքցրած, ածեցեք մեջուսն՝ դ:

Թիկնապահները գործի անցան: Սկսեցին տաճարի զարդերն ու մատյանները քանդել, բերել դուրս: Վանականները սարսափած ու զայրալի խաշակնքեցին երեսները:

Միհրնբրսեհը, որին դուր եկավ Պերոզի վայրենի վարմունքը, սրով վարկաբեկվում էր նա և ոչ ինքը՝ Միհրնբրսեհը՝ զննող հայացքը պատեցրեց Վասակի և նախարարների վրա: Վասակը հասկացավ քննութունը և զսպեց իրեն: Նախարարները վերաբերվեցին՝ ումանք անտարբեր, ումանք զվարճացած: Գաղիշոն էր պարզապես զայրացած խայթում աչքերով: Վասակին այրեց ինքնաթրության, արժանապատվության վիրավորանքը: Նա կրոնական զգացում չունեի այնքան, որ սարսափ զգար: Բայց այդ վայրենի վարմունքը նրան վիրավորում էր իբրև մարդու, որին վիրավորանք են կամենում հասցնել՝ նրա ազգին հասցրած վիրավորանքով: Բայց զգաց, որ մի անկշռած խո՛սք, և նա կարող էր կորցնել ամեն բան: Ուստի լռեց: Դա պետք էր: Եվ այդպիսի վիրավորանքներ գեռ շատ կային: Դեռ նոր էր գալիս ամենամեծ վիրավորանքը պատերազմի դաշտում: Նա պիտի հանդուրժեր ամեն բան, մինչև հասներ նրա վրեժի օրը: Վրեժի օր, սակայն, որ արդեն ցնորք էր դառնում:

Պարսիկներն սկսեցին թերթել մատյանները, վայր գցել, ուրիշը վերցնել, կոպիտ շոշափել ծաղկած էջերը, եղունգով քերել սուկեզօծումները, ներկերը: Սակայն Վախթանգը, մասամբ էլ Պերոզը, հասկանում էին դրանց արժեքը: Եվ դա մեր այս երկուսին էլ վրդովում ավելի, քան Վաստկին ու Գաղիշոյին այդ մատյանների հանդեպ պարսիկների ցուցաբերած արհամարհանքը: Վախթանգը մի էջ ցույց տվեց Պերոզին: Դա իբրև գալարված օձերի, ժաղիկների, թռչունների, պտուղների մի բազմերանգ խաղ էր: Կրկին հիացմունք, նախանձ, զարմանք, ատելություն, որ չէր բաց թողնում երկուսին էլ:

— Ի՞նչ... — մոռաց Պերոզը, — սրանք չպե՞տք է կամենան վզները ճկել արյաց հզոր պետության ոտի տակ, որովհետև ունեն այսպիսի արվե՞ստ, գիտուննե՞ր... Ինչո՞ւ պետք է շնչեն ազատ, օր կառուցեն այսպիսի շենքեր... Թող գան մեր աշխարհը կառուցեն մե՛զ համար և ո՛չ թե իրենց...

Կատաղի մատնացույց անելով տաճարը՝ դարձավ մոզպետներին.

— Սրբազան մոզպետներ, արդյոք սլատշաճ կլինի՞ այսպիսի մի վայրենի շենքը. դարձնել ատրուշան:

Որմիզդ մոզպետը թթվացրեց դեմքը և շրթունքները դառնա՜համ լամբրորելով մոռաց.

— Անիծյալ է շենքը: Կարենք հիմնահատակ և տեղը ատրուշան կշինենք գեղեցիկ:

Բուրբի առջև կանգնել էր տաճարը վսեմ ու տխուր, իբրև մի գերի՝ ընկած շարանենգ մարդկանց ձեռքը: Եվ ավելի էր գեղեցկացել: Վախթանգին ճնշում էր հրաշակերտը և նա չէր գտնում այն ճիշտ զգացումը, որ այդ պահին լիեկոծում էր նրան: Եվ նրան այլ բան էր վրդովում, քան Պերոզին, և նա շարունակ այդ վրդովմունքով, խորասույզ խոժոռվում էր տաճարի վրա: Վանականները շարունակում էին լռել:

Արդեն չափն անցնում էր վանականների լռության: Դա արդեն դիմադրություն էր, հակահարված, հանդգնություն: Վասակը հասկացավ, որ այլևս լռելը դիպչում էր ամեն հարկուպատշաճի:

— Ի՞նչ եք պապանձվել, — միջամտեց Վասակը, — ուրիշ ժա՛մանակ հոտորներ, սոխահներ եք կտրում: Խոսեցե՛ք:

— Ի՞նչ է հարկ մեզ խոսել, տե՛ր մարզպան, — խոսեց վանականը, — երբ դու խոսել ես արդեն...

Վասակը վիրավորվեց: Կշտամբանքը ծանր էր...

— Հիմա փոխվեց աշխարհը, — խոսեց նա կարծես մի տեսակ բացատրություն տալով, — հին աշխարհը վերջացավ: Մենք հիմնում ենք նոր պետություն: Հայոց թագավորություն: Մեծն Հազկերտի ձեռնադրությամբ: Դուք պիտի ուրախ լինեք և ոչ թե ներհակ:

Վանականները կարծես քարեր էին կանգնած: Ոչինչ չխոսեցին: Վասակը բորբոքվեց:

— Խորհեցեք, շե՛ք կարող խորհել: Պետք չէ՞ մեզ ունենալ մեր իշխանությունը: Կործանվեց մեր թագավորությունը: Կհաշտվե՞ք դուք դրան: Ես չեմ հաշտվում: Անիմաստ չէ՞ դիմադրելը հզոր մի պետության, երբ նա մեզ հնար է ընձեռում ապրել: Ո՞րն է մեզ համար ընտրելին. հույների գեղեցիկ ու խաբուսիկ խոստումնե՞րը, թե՞ պարսիկների իրական առկա տվածը:

Վասակը ավելի զայրացավ:

— Բայց ոչ, հաճելի է ձեզ տարվել մի խելագարի բանդագուշանքներով, կործանվել, դա դյուրին է ձեզ համար առավել, քան ապրելը:

Հանկարծ վեր թռավ, և ոտը զարկեց գետին և գոչեց կատաղի.

— Լո՞ւմ եք ինչպես անբան անասուն: Դուք և՛ս նույն հասակողն եք, ինչ և ձեր Սպարապետը, որ տանում է հայոց ժողովուրդը դեպի ոչնչացումն: Դուք և՛ս շունք ոչ մի հասկացողություն, ինչպես և նա, թե ինչ է արյաց պետությունը: Դո՛ւ, — մատը մեկնեց դեպի Խորենացին, — ասում են գիտուն ես և փիլիսոփա: Դո՛ւ ևս հակառակ ես պետության:

Խորենացին լցվեց արժանապատիվ ցասումով:

— Տարապարտուց դարովեցիր: Չեմ տեսնում իմաստություն հայհոյանքիդ մեջ: Եվ ոչ համեմատ էր դա մեր վշտին՝ հանդեպ հայրենյաց թշվառության: Ստրկության ուղիներով ես ազգը տանում ոգեկան ազատության և պետության: Ազատության ոչնչացմամբ ազգություն... Եվ սրանի՞ց ես ականկալում այդ շնորհը... Ունա՞յն է հույտը և իզուր ջանքը...

Ցասումնեց և ինքը՝ Վասակը, փորձեց հորդել իր կրքի բոլոր զորությունները և տեղնուտեղը ոչնչացնել իր առջև կանգնած վանա-

կանին, բայց նրան կաշկանդեց այն միտքը, որ մարդկանց առջև դրանով ավելի կոշնչանար ինքը, քան վանականը: Եվ մտայլ ու շար մտնուց միայն:

— Ո՛չ էր իմաստուն խոսքդ: Նաև դու հասու շես բարձր մաս-
ծողության:

Պերոզին կատաղեցրեց այդ հանդուգն դիմադրությունը, և նա հանկարծ շար ձայնով դիմեց Վասակին:

— Ի՞նչ է, շե՛ն հնազանդվում արյաց իշխանության: Արյաց պետությանն են ուզում հաղթել: Ի՞նչ, ո՞ւժ ունեն, զո՞րք, թե՛ բարեկարգություն... Այս վա՛նքը, մատյաննե՛րը... Կկործանենք, կվառենք ամեն ինչ:

Եվ դարձավ զինվորներին:

— Ոչնչացրե՛ք այս բոլորը: Այրեցի՛ք վանքը...

Վասակը ազդվեց, ազդվեցին անգամ մյուս նախարարները: Բայց ոչ մի մկան չշարժեց վանականների դեմքին: Զինվորներն սկսեցին պատահուտել մատյանները և խոտի դեզը քանդեցին բե-
րին լցրին վանքը:

Միհրնբերսեհը և ուրախ էր, որ այս ամենը՝ ինչ ինքը ևս կամենում էր՝ կատարվեց Պերոզի ձեռքով և ապա կամենում էր փորձել Վասակին և վարկաբեկել վանականներին: Նա չափազանց ուրախ էր, որ Պերոզը նվաստացավ, բայց և միաժամ նա կամե-
նում էր վերջ ի վերջո վերականգնել այն ընդհանուր նվաստացու-
մը, որ հասնում էր իրեն և բոլորին՝ նախ պարսիկներին և ապա նաև հայ իշխանավորներին: Զգում էր, որ պետք էր իր իշխանու-
թյունը ցույց տալ, ճզմել այս ըմբոստ, անդիմադրելի մարդկանց:
Ուստի և նա շար ու դաժան ձայնով դիմեց վանականներին:

— Զեր պաշտոնը վերջացավ: Կարող եք ցրվել: Զեր վանքն ու
դույքը կոշնչանան:

Առաջ եկավ վանականը և հանգիստ ձայնով ասաց.

— Չունենք մենք գույք, տեր Հազարապետ,— քան ոգին հա-
վետ կենդանի:

Վախժանգը, որ զսպված շարությամբ և զարմացած հետևում էր կատարվածին՝ ցատկեց և վազեց դեպի վանահայրը և բռունց-
քը նրա երեսին սեղմելով՝ մոնչաց:

— Հենց այդ ոգին կսպանենք, կտանք ոտնատակ: Դրա հա-
մար ենք եկել...

— Դժվարի՛նս խնդրեցիր,— մոռնաց իր հերթին Խորենացին,— նախ ձեռք բերեք այդ գերազանց ոգին, ապա և որո՛վ միայն հուսացեք ոչնչացնելու մերը:

— Եվ մի՛ վախեցնեք մեզ,— գոչեց վանահայրը,— մենք ազատ ենք երկյուղից մահի...:

Վասակը բռնկվեց և՛ հպարտության, և՛ միաժամ բռնակալության կրքով՝ այս տեսարանի առջև: Արդեն հրդեհը սկսեց ճարակիլ տաճարը և մատյանները: Հրդեհ ընկավ նաև խցերն ու վանքամերձ շենքերը: Ատամները կրճտելով հետևում էր հրդեհին Պերոզը, քարացել էին Վախթանգը, նախարարները: Հավաքվեցին հայ ցինվորները և սկսեցին երեսները խաշակնքել: Նրանց սկսեց մրտրակել Արտաշիր սեպուհը, բայց նրանք չէին հեռանում: Շատերը լաց էին լինում:

— Հասի՛ր, տե՛ր արդարություն, բե՛ր սուրդ վրիժուց,— բացականչեց վանահայրը:

— Ամե՛ն,— մոռնացին վանականները:

Ճանապարհին Գաղիշոն անհանգիստ մոմտում էր և շարունակ ընթանում Վասակի կողքով: Նրա դեմքի մկանները ցնցվում էին: Նա սկսեց խոսել բարձրաձայն: Վերջը դարձավ Վասակին.

— Դու խորհո՞ւմ ես, որ Այրարատից Ավարայր է գալու այսպիսի բյուրավորների մի բազմություն:

— Նա գալիս է իր արյունը բեռնաթափելու... Նա կոչնչալեա... — ասաց Վասակը,— բայց դու ասա՛ որ՝ ահա այսպիսի մարդկանց թագավորություն կունենանք... Թող միայն աստված հաղթանակը տա և շուտով...:

Մտախոհ և խորտակված ձիավարում էին Պերոզն ու Վախթանգը: Նրանք սթափվել էին: Առավելապես Վախթանգը:

— Ի՛նչ ես խորհում, իշխան,— պահանջ զգաց խոսելու Պերոզը:

Վախթանգը իր մտքերը շարունակելու ձևով շշնջաց.

— Ես երկյուղ եմ կրում, որ մեր ուժը մեր թուլությունն է գառնեամ, իսկ հայերի թուլությունը՝ նրանց ուժը:

— Դա կերևա ճակատամարտում,— ասաց Պերոզը:

— Ես երկյուղ եմ կրում, որ ճակատամարտը արդեն տանուլ ենք տվել... Ճակատամարտը եղավ արդեն...:

- Որտե՞ղ... այս վանքո՞ւմ...
- Ներսում... հոգիների մեջ...

Որտում էր Այրարատը, Արտաշատ տանող բոլոր ճանապարհներին թնդում էր այրուձիի սմբակածեծը և հետիոտնի ոտնատրոս փը: Ժողովրդական հոծ բազմություններ՝ հայոց ժողովուրդը՝ վեց կացած երկրի բոլոր կողմերից այնկոծ հորձանքով գալիս էր ծագանում Արտաշատի շուրջը: Այստեղ էին հավաքվել Հայոց աշխարհին հավատարիմ նախարարները՝ իրենց սեպուհներով, տան մերձավորներով, զորագնդերով՝ պատրաստ մեկնելու ճակատ: Այստեղ էին Վարդան Մամիկոնյանը, Ներշապուհ Արծրունին, Արտակ Մոկացը, Արշավիր Արշարունին, Շմավոն Անձևացին, Ատոմ Գնուսին, Խորեն Խորխոռունին, Թաթուլ Վանանդեցին, Գարեգին Աբրվանձտյան, Արսեն Ընծայնոցը, Ներսեհ Քաջբերունին, Արտակ Գալունին, Տաճատ Գնթունին և այլ նորերը, որ մինչ այդ օրը չէին երևում, բայց որոնց տազնապը վեր էր կացրել հիմա:

Հենց ճամբարում թամբերի ու վահանների վրա նստած նախարարները հսկում էին զորքերի կազմակերպման:

Կեսգիշերից բավական անց ուրհանդակներն եկան Վրաց տանից ու Աղվանից և հայտնեցին, որ վրացական ու աղվանական զնդերը պատրաստ են դուրս գալու: Վարդանը այս լուրը հաղորդեց նախարարներին: Բոլորն ուրախացան, բայց Վարդանը ասաց, որ մի շաբաթ կարող է սպասել: Համաձայնվեցին:

Վրացական զորքը պատրաստվում էր վաղուց: Վարդանի դեպքաններն ու սուրհանդակները փարունակ գնում գալիս էին Հայաստան, Վրաստան և կապ պահպանում երկու երկրների միջև: Վրացիները վճռել էին մասնակցել հայերի դիմագրություն, նրանց իշ-

խանների մեծ մասը համերաշխ էր: Որքան էլ որ Վարդանի հետախույզները որոնում էին, չէին կարողանում հայտնաբերել որևէ նշան Վասակի կողմից եկած դեսպանների: Եվ իրոք Վասակը ընդհատել էր դեսպաններ և այլ մարդիկ Վրաստան ուղարկելը, որով և ստեղծել էր այն կարծիքը, որ նա թեև առերես կողմնակից չէ Վարդանին, բայց ցանկանում է, որ Վարդանը կռվի. միայն ինքը զգուշանում է բացեհրաջ Հաղկերտի դեմ դուրս գալուց, իր որդիներին փրկելու համար:

Սակայն Վասակը լարելով իր վերջին ուժերը, կարողացավ մի շարանենգ խաղով վիժեցնել Վրաստանի և Աղվանքի օգնության գործը: Նա հենց այն օրերը, երբ հայկական բանակը մոտենում էր ճակատամարտի հնարավոր վայրին՝ կարողացավ Բակուրի միջոցով Վրաստան և այլ դեսպանի ձեռքով Աղվանք նամակներ հասցնել վրաց թագավորին և աղվանից իշխաններին, որ հաշտություն եղավ հայերի և պարսիկների մեջ և պատերազմը կասեցվեց:

Իրենց համար անաղմուկ, համեստ պատրաստվում էին ժողովրդական գնդերը, որոնցից մի մասը Վարդանի հրամանով նժույգ ստացավ:

Առաքելը վաղ առավոտից մինչև ուշ գիշեր շրջում էր գնդի մեջ և կարգավորում զգեստի, զենքի բաշխման գործը: Նա նիհարել էր, հոգնել, ջարդվել, ձայնը խռպոտել, բայց ոչ մի տրտունջ չէր անում: Միայն խստորեն ու մոայլ ստուգում և կարճ ու կտրուկ ցուցումներ էր անում և անցնում հերթով մյուսներին: Նրան օգնում էին Արթեն քեռին, Սահակը, Եզրասը, Աբրահամ պապիկը, Հովակիմ Գարբինը, Սրապը, Պողոսը, Հովհաննես Կարապետը: Գունդը ստվարացած էր Տարոնից, Տուրուբերանից, Զարեհավանից, Զմբրոցից և Այրարատի գավառներից եկած շինականներով: Հանգիստ ու հեղինակավոր եղանակով դասավորում էր իր ոչտունցիների գունդը Արթեն քեռին, այդ երևույթի տակ զգացվում էր լինուցու ուժավական դաժանությունը: Արտաշատի արհեստավորներից և շրջակա շեների բնակչությունից կազմվել էր Արտաշատի գունդը՝ Աբրահամ պապիկի գլխավորությամբ: Հին գինվորը ուժի էր եկել

հորից, հավաքել իրեն և նա էր միայն, որ աղմկում էր, անհան-
պրատ ընկնում դեռ դեն, կոպում ամենաթեթև գանցառման համար:
«Կանայք հայոց աշխարհին» ուխտը միացնում էր իր մեջ
Մամիկոնյան և այլ նախարարական՝ Մոկաց, Արծրունյաց, Արշա-
րունյաց, Գնունյաց և այլ տների տիկիններին, օրիորդներին: Մեծ
Տիկնոջ կարգադրությամբ շինական կանանց գլխավորն էր Խան-
դութը: Մեծ Տիկնոջ դաժան կրոնական հրամանով, իբրև քրիստո-
նեական խոնարհություն և իշխանավորների մեղքերի զղջման մի-
ջոց Խանդութին ու շինական կանանց էր ենթարկված նախարա-
րական կանանց գլխավորությունը: Թող «արդարներն առաջ ընկ-
նեն», — ասում էր նա:

Մի քանի օր անազին բազմությունները հոծ զանգվածներով
սևացրել էին Արտաշատի առջևի հրապարակը, եռում էին, հոսում
մեջմեջ, կապկպում, սարքում, զենք, նժույգ, պաշար, շտապելով
կազմվում: Չորս կողմ օդն էին ծակծկում նիզակները, դրոշները,
սաղավարտները, զրնգուն կափկափում էին վահանները, սրերը,
բաշերն էին թափահարում նժույգները:

Ճերեկները կատաղի արևի կիզիչ ճառագայթների տակ, գի-
շերները շահերի արյունագույն լույսերով ողողված մարդկային
վերջին շարանները գալիս անցնում էին Վարդանի և Նախարար-
ների առջևով, ուր քարտուղարներն ու գիտակները արձանագրում
էին գորտգեղերը իրենց նախարարական պատկանելությամբ,
գեղեցիկ տեսակներով, հրամանատարական կազմով և զենք կանգ-
նում իրենց նշանակված տեղը: Քրտնամխած ու բորբոքված վար-
դանը շնայած անհնարին հոգնության մեկ-մեկ ստուգում, զննում
և ապա միայն բաց էր թողնում յուրաքանչյուր զորագունդ: Շարու-
նակ լսվում էր գիտակի խռպոտ ձայնը, օրինակ.

— Ազգից Դիմաքսնից, տանուտեր՝ Հմայակ Դիմաքսյան,
տոհմական տանից անձ՝ քսան և երկու, այրուձի՝ երկու հազար,
հետիոտն երեք հազար, ասպարակիր՝ հինգ հարյուր, նետաձիգ՝
հազար երկու հարյուր և այլն:

Անցնում են: Ապա և մյուսները:

Սկան ընդունվելու ժողովրդական զնդերը: Սրանք խայտաբղետ
էին, խառնազեն, հեծյալ, հետիոտն իրար հետ:

Վարդանը զնաց ընդունման վայրը, ուսմիկների կողմը: Նստեց
Թամբերի կույտերի վրա և հրամայեց, որ մոտենան նրանց պե-

տերը: Ծկան Առաքելը, Արթնը, Սահակը և Խանդուբը: Մոտ վազեցին և սեղմվեցին շինական մարտիկները կիսաբոլորակ, հետո այնքան լցվեցին, որ շուրջանակի պաշարեցին Վարդանին: Մի փոքր անց եկան ներշապուհը, Արտակ Մոկացը և Ատոմը: Վարդանը սկսեց կարգի բերել «ռազմական զորքը» ինչպես ինքն ասում էր: Զատեց հեծյալը, հետիոտը՝ հարմար՝ ըստ զենքի, հայրենակցության: Վերջապես հաստատեց պետերին: Վարդանը շոյոզ կիսաժպիտով նայեց գորագունդի շինականներին և ասաց.

— է, սաստիկ էլ մեծ ռազմագետներ շենք, ասենք ճշմարիտ, հը՛, Արթնն քեռի (Արթեն քեռին գլուխը վեր բերեց): Առաքել պետը լավ հասկանում է ինձ (հարգանքով ու լուրջ նայեց Առաքելին): Ի՞նչ կա, սեր լինի, քաջորդություն, հայրենասիրություն: Գուր էլ դրանո՛վ կովեցեք: Գրանո՛վ կովեցեք և կտեսնեք, որ կհաղթենք: Ծշմարիտ չե՛մ ասում, շինական եղբայրներ:

— Ծշմարիտ, ճշմարիտ, — միաբերան գոչեցին ամեն կողմից սգևորված:

Ներշապուհը, որի խորթությունը դեպի ռազմիկները չէր հարթվել և կիսակասկած, կիսահեզնոտ նայում էր տեսարանին՝ անախորժելով նկատեց, որ ռազմիկներին խառնվել են տերունական գորագնդերի զինվորները՝ լքելով իրենց վրաններն ու վայրը:

Դա դեռ բավական չէր՝ նրանցից զատվեց զինվոր Արգարը և քանդելով ամեն կարգ ու պատշաճ՝ ասաց Վարդանին.

— Սպարապետ, մենք զինվոր ենք, շատ ենք կռվել, գիտեա էլ սնց ենք կռվել, բայց սրանք մեզ շատ բան հասկացրին...

— Տեղը կգա, սրանք մեզնից լավ կկռվեն, — մեջ ընկավ մի ուրիշ զինվոր:

— Սրանք մեր հայրենին են, մեր հող ու ջուրն են, սրանց հետ հուրն էլ կանցնենք, ջուրն էլ:

— Ա՛յ, ապրեք, ա՛յ, մատաղ ձեզ, — ձայնեցին շինակալները ու մոտ եկան գրկեցին զինվորներին:

«Ռամիկը ուժ է տալիս զորքին, լա՛վ է, լա՛վ է», — սիրտ տվեց իրեն Վարդանը:

Ապա վերկացավ տեղից և դիմեց բազմության.

— Շինակա՛ն եղբայրներ, իսկապես որ գուր զորք ու զինվոր չեք: Անգղում ճիշտ է, լավ կովեցիք, բայց սա Անգղ չէ: Սա ճակատամարտ է: Գիտեմ, գուր քաջարի զինվորյալներ եք: Զեզ

խրատ, — ամեն տեղ անխել, իզուր, ձեռաց մի՛ վազեք: Բայց որ
զարկի տեղը եկա՛վ՝ քաշաքաշ վրա տվեք՝ միասին, արագ, ուժգին
զարկեք մինչև տակը, շնչեցեք, չորացրեք, կորցրեք տեղը...:

— Հա՛, հա՛, հա՛, հա՛, — փրթեց մի ընդհանուր ծիծաղ:

— Իմացե՛ք, պինդ նստեցրե՛ք ձեր հոգու մեջ՝ մե՛նք պիտի
հաղթենք, — ձայնը բարձրացրեց Վարդանը, — Հրամանն է՛ հաղթել՛:

— Հրամանդ կատա՛ր, — կարճ ու կտրուկ գոչեց բազմու-
թյունը:

Բայց գործն ընդհատվեց Արտաշատի բոլոր ուղիներից ճամբա-
րը լքվող նորանոր խմբերի հարձակումով: Ուշացած ժողովրդական
բազմությունը պահանջում էր իրենց ևս ընդունել: Զինապահներն
ու հանդերձապահները, որ հետևումն էին՝ սկսեցին մերժել նրանց
ասելով, որ բոկոտն են, մերկ են, զենք ու հանդերձ չկա այլևս:

— Հեռացե՛ք, չկա՛... տեղ չկա՛:

Նկվորները կատաղեցին:

— Ո՛ւմ չեք տալիս, մե՞զ, բորիկի, մերկի կովի՞ն... խելք-
ներդ ո՞ւր է...

— Մենք եկել ենք սրտներս հովացնենք, զարկենք հարկահան
չո՛ւս պարսիկին ու մեր արենկեր դավաճաններին, մեզ զենք չե՞ք
տալիս...

— Տղե՛ք գրանց գրու՛ք ջարդեք...:

Սկսվեց ձեժը, եկվոր շինականները մեջ առան հանդերձա-
պահներին ու գինապահներին ու սկսեցին ինքնադատաստանը:

Ազմուկը գրավեց Վարդանի ուշադրությունը: Նա գլուխը բարձ-
րացրեց.

— Հա, ի՞նչ է պատահել այնտեղ:

Մեծողներն առաջ եկան.

— Չեն թողնում մտնենք գործը, սա օրե՞նք է, օրերով ճամ-
փա ենք կտրել, ջարդվել վազելով...

Վարդանը լուրջ ու մտահոգ տնտղեց նրանց. — իրոք որ նրանք
պատահողոված էին անհնարին շափով, բայց ջլապինդ էին, առնա-
կան: Նրանցից մեկը փոշեթաթախ գլխով առաջ մղվեց, ճեղքեց
բազմությունն ու ներս ընկավ.

— Սպարապե՛տ, ճշմարի՛տ աստված, եկել ենք ու դառնալ
չկա, սպանի՛ր, զոռո՛վ կգանք:

— Զոռով մի՛ գաք, սիրելիք, կամքով կտանենք, — ասաց Վարդանը ու մեղմ ու լուրջ դարձավ ժեծված հանդերձապետներին ու զինապահներին:

— Քանդեցե՛ք ամենավերջին պահեստները, բերե՛ք սրանց զենք ու հագուստ:

Եվ խստահայաց ներշնչեց կատարել հրամանը իսկույն: Նրանք զնացին: Վարդանը հեռացավ մռաքված Ներշապուհհի, Արտակ Մոկացի և Ատոմի հետ:

Զորաբանակը սակայն սպառնալի չափերով ուռչում էր ուղմական բազմությունների հեղեղով: Կանոնավոր տերունական զորաբանակը իրեն տեսնում էր շրջապատված, ողողված շինականների, արհեստավորների խառնազեն, խառնամբոխ մի բազմությամբ և կորցնում էր իր զինվորական կերպարանքը: Այս բանի համար նախարարներից ոմանք սկսեցին անհանգստանալ ու տրբտրնջալ: Ամենից խիստ դեմ էր դրան Ներշապուհը:

Նախարարները սովոր չէին տեսնել Վարդանին, այդ-խստապահանջ զորավարին, այդպես մեղմ ու զիջող դեպի ժողովուրդը, որի անկազմակերպ վիճակը նրանցից ոմանց մեջ տարակուսանք էր առաջացնում, թե արդյոք այդ անվարժ բազմությունը օգնելու էր գալիս կազմիկ զորաբանակին, թե՞ խանգարելու: Վարդանը արդեն վաղուց չէր մերժում ոչ մի խմբի, սիրահոժար լսում էր նրանց, կատարում նրանց իղձը, ընդունում զինվոր: Միայն անհանգստանում էր, երբ նրանց մեջ տեսնում էր կիսամերկ, վատազեն մարդիկ, հրամայում էր հանդերձանք և զենք տալ նրանց: Ուրիշ ոչինչ:

Ներշապուհը, որ հիրավի միայն կանոնավոր զորքի մեջ էր տեսնում ուղմական ուժը, իր մեջ մեղադրում էր Վարդանին ու հազիվ էր զսպում իրեն, որ չգժտվի նրա հետ:

Սակայն այլ կերպ էր նայում գործի վրա Վարդանը: Նա անգետ չէր այս ուղմագիտական խնդրին: Սակայն նա տեսնում էր, որ ժողովրդական ալիքը բարձրանալով բարձրացնում էր նաև կանոնավոր զորքի ոգին: Նա թափանցում էր ժողովրդի ցամառն ներքին, խոր իմաստության մեջ և զնահատում էր այն: Եվ եթե մեկմեկ էլ տարակուսանքի մի սովեր սողում էր նրա հոգու վրա՝ նա վանում էր այն՝ սիրտ տալով իրեն:

«Ժողովրդի աստվածը կփրկի մեզ»:

Կեսօրից հետո ճամբար մտան անհանգիստ դեմքերով սուր-
հանդակներ և լուր բերին, որ Նլուալավուրտը մտել Հեր և Զարե-
վանդ՝ շտապ երթով գալիս է:

— Պետք է թշնամուն հանդիպենք սահմանի վրա, — ասաց նա:

Այլևս անհնար էր սպասել: Վարդանը հավաքեց նախարարնե-
րին և հրաման արձակեց պատրաստվել շարժման:

— Շարժվե՛նք՝ շտապսելով դաշնակիցներին, — ասաց դառն
ձայնով Ներշապուհը:

— Շարժվենք, նրանք կգան կհասնեն, ի՞նչ կարող եմ անել:
Իմ դանդաղելը մեր մահն է, — ասաց Վարդանը:

Ուշ երեկոյան քամին թևերը կախեց, գիշեր եկավ գաղշ ու տո-
թագին: Վերջին պատրաստություններն էին: Հրամայված էր կազմ
ու պատրաստ լինել լուսադեմին շարժվելու:

«Մթացյալն» ժամն էր տակավին, և դեռ շատ գործ կար տես-
նելու: Վարդանին առաջարկեցին գնալ հանգստանալու, բայց նա
հրաժարվեց: Վերջին օրերի անհնարին լարումը հոգնեցրել էր
նրան: Աչքերը անքնությունից կարմրել, ուռել էին, դեմքը դեղ-
նել էր:

Սակայն Վարդանը չկարողացավ հուզմունքը զսպել, երբ եկավ
անցնելու կանանց գոնդը, և Խանդուբի սեախոպոպ գլուխը ցնցվե-
լով նժույգի վարդից՝ դարձավ հպարտորեն դեպի նա: Նժույգներին
կպած հեծյալները վարժ ու լուրջ վարում էին նրանց՝ այրմարդ-
կանց հավասար:

Աշխույժ ձիավարում էին Անահիտը, Աստղիկը, Լույսը, Դժխոն
և մյուս գեղջկուհի և իշխանուհի երիտասարդ կանայք ու աղջիկ-
ները:

— Ո՛ւր է տանում սրանց, ո՛ւր է տանում... — գանգատվեց
Արշավիրի ականջին Ներշապուհը, — ինչպե՞ս է մտնում սրանց
արունքը:

— Այնտեղ միտքը կփոխի, — ասաց Արշավիրը, բայց և ավե-
լացրեց, — վիրակապ կդարձնենք սրանց:

Երբ հասավ գիշերային ժամը՝ «Շողավոտն», զորաբանակին
հանգիստ տրվեց: Զորագնդերը և ժողովրդական զնդերը արգևն
իրենց կազմի մեջ հաստատված՝ թափվեցին գետին և իսկույն քուն
մտան:

Քեք ընկավ բարձին Վարդանը և նիրհեց:

Չէր քնում Անահիտը: Խարույկի մոտ նստած՝ նա կրկին ու կրկին կարգում էր մի մազադաթյա ժաթեթ: Տխուր էր նա: Ըստ երևույթին ընթերցումից: Դա Ողիմպիայի նամակն էր, որ այն օր ստացել էր Անահիտը Խորխոտունիքից:

«Անահիտին, դստերն Գեգեոնին ողջունն և բարեմաղթութունն:

Քույր իմ, իմացած եգիր, որ ես և մայրն իմ, տիպիկն Խորխոտունյաց չկամեցանք արատավորել մեր անսքով Սպարապետի սուրբ բանակը: Մոխիր ենք ածում մեր զլուսներին և ողբում ենք մեր դավաճան հորն ու ամուսնուն: Լուր անենք, որ սգավոր քույրը քո նույնպես ողբում է և շի կամենում իր դավաճան ամուսնուն հիշեցնել տալ գալով ձեզ: Աստված օգնական: Վշտացյալ Ողիմպիա, օրիորդ Խորխոտունյաց»:

— Ի՛նչ ես կարգում, ինչո՞ւ չես քնած, Անահիտ,— բարձրացրեց զուխը Ծաթերը:

— Ողիմպիայի նամակն է, մայր, կարգում եմ,— ասաց Անահիտը:

— Են՛զձ... Բայց քնի՛ր, քնի՛ր, ճանապարհ ենք գնալու:

Առարկաները սկսեցին գորշանալ, երկինքը բացվեց արևելքում, սուր շեփորը զարթեցրեց քնած գորաբանակը: Զով օդը հաջորդելով տոթ գիշերվան՝ հաճելի դող էր բերում գնտնամած զինվորների մարմնին: Աղմկեց ճամբարը հազար ձայներով:

— Պատրաստվե՛լ,— հրամայեց Դավիթ սեպուհը նժույզը վարելով ամեն կողմ:

Զորաբանակը բոլորակ, շարժվեց ճամբարի հրապարակում՝ մի կողմ կանոնավոր զորագնդերը, մյուս կողմ՝ ժողովրդական գնդերը: Որքան էլ ջանում էին վերջիններս կանոնավոր զորքի կերպարանք առնել՝ կամավորի նրանց անկանոն վիճակը մատնվում էր: Խառն էր զենքը, շատ սակավ զրահավորները, նիզակավորը տապարավորի կողքին, վահանավորը անվահանի հետ: Միայն հեծյալներն ու հետևակներն էին ջոկ-ջոկ: Եվ բոլորը կանգնել էին շատ հոգս ու աշխատանքից կոացած, կոշտացած, լուրջ ու համեստ, իրենց գործին հասարակ նայողի պես, թեև լավ հասկացած թև ուր են գնում: Մրանց շուրջը լցվել էր ճանապարհ դնող հեռու-մոտիկ վայրերի բնակչությունը, որը ճանապարհի պաշարներով, բարեմաղթություններով, վերջին ու ջերմ խոսքերով զբաղեցնում էր գնացողներին:

Առարկը նժույգը մտտեցրեց ուամիկ բազմութիւն, ձեռով արեց, որ մոտ գան, լսեն իրեն և ասաց հուզված, բայց հասարակ ձայնով.

— Է՛, ժողովուրդ: Գիտեք, որ սա հող հայրենիի, հող աշխարհի կոիվն է: Հող՝ մենք՝ մեկ ենք: Ինչ բուռ հող վերցնես բամս՝ մեր քրտինքն ու արյունը կկաթի: Հիմի մենք կարող է գնանք, բայց հող հայրենին կմնա: Կովենք՝ շտանք հողը, հաղթենք՝ շտանք, մեռնենք էլ շտանք: Արտապիւղ կացեք, մենք կհաղթենք: Դե, եղբայրներ, գնանք ու մեր աշխարհքի երեսը սև շանենք:

— Աստված ճշմարիտ, շենք անի:

— Կհաղթենք, հույս աստված:

Արթին քեռին, որ առհասարակ սակավախոս էր՝ համարելով, որ առանց խոսելու ամեն բան հասկանալի է՝ բայց և այնպես կանգնեց իր գնդի առաջ և ցած ձայնով, որ իր լեռնցի հայրենակիցները համենայն դեպս կլսեին՝ ասաց.

— Ի՛նձ լսեք, ով գալիս է՝ իմանա, գլխներին գդակ է: Քող իշխանները շմտածեն թե պատի արանքից ենք: Ռամկի պատիվը գետնով շտաք: Դե՛:

Պողոսը, որ իրեն ուտում էր հուզմունքից՝ շհամբերեց, բարձրացավ մի քարի և գոչեց.

— Ժողովուրդ, մնա՛ս բարով: Գնա՛մ եկք: Գանք՝ չգանք՝ դո՛ւ ապրիլ: Լա՛վ մտիկ արա հալոնիի հողին. չքի՛ք, ցանի՛ք: Գնում ենք, հողի պես անմեռ ապրենք:

Ու խառն ձայներ իրար դիպան:

— Մարիամ, Սողո՛, Սաղի՛կ, մնաք՝ լա՛վ օրի ապրեք:

— Դուք էլ հաղթեք՝ տո՛ւն գաք, ազատեք՝ տո՛ւն գաք:

Մնացողներից ձայն տվին.

— Գնանք բարով, երանի որ ազատութեանը պիտի տեսնեք: Զայնեցին ամեն կողմից ու ոգևորված ցրվեցին իրենց գնդերը: Վարդանը զինվեց, զրահավորվեց: Մյուս նախարարները ևս զինվեցին: Նրանց մատուցեցին նժույգ և բոլորը հեծան:

Վարդանի հրամանով առաջամարտիկ հեծելազունը եկավ կանգնեց ամպհովանու առջև:

Հանկարծ Վարդանը այլայլվեց, աչքերը ցուլացին և գոչեց.

— Դե, օ՛ն, ժա՛մն է ժամու...

— Զգո՞ն, զգա՞ւ՛ստ,— ձայնեցին սեպուհները,— զգա՞ստ...
զգա՞ստ... — ձայները գնացին շոքս կողմ ու հեռուն:

Զորաբանակը լարվեց: Նախարարները, սեպուհները, ավագնե-
րը բռնեցին զորագնդերի առջև իրենց տեղերը: Վարդանը մի հա-
յացքով գրկեց ողջ զորաբանակը՝ կանոնավոր և ժողովրդական:

Այդ միջոցին Մամիկոնյան տիկինը իր դուստր Շուշանիկի հետ
Մեծ Տիկինոջ թեկն ընկած բերին ամպհովանու մոտ: Վարդանը
այլայլվեց: Երբեք չէր տեսնվել նման վեճ մի պատկեր: Ոգով զո-
րացած այդ ծեր կինը զարմանալի տոկունությույն հանդես բերեց,
նա ոտաբորիկ՝ մաշված պատմուճանով եկավ, դողահար շրթունք-
ներով մոտեցավ Վարդանին, խաշակնքեց երեսը և առնելով նրա
աչը՝ համբուրեց: Վարդանը շփոթված ետ խլեց ձեռքը, որ թույլ
չտա կրկնելու նման բաներ, բայց Մեծ Տիկինը այնպես նայեց
նրան և վառվեց այնպիսի ներքին ուժով ու համոզմամբ, որ ազ-
դեց և համոզեց նաև բոլորին: Նա Վարդանի մեջ մի նոր խորհուրդ
տեսավ և բարեմաղթեց.

— Աշխարհին եկար՝ աշխարհին գնաս, աշխարհ ազատես,
աուրդ սո՛ւր, Սպարապետ Հայոց:

Վարդանը խոնարհվեց, որ համբուրի մոր աչը, բայց նա թույլ
չտվեց՝ զգացնելով նրան և բոլորին, որ այդ պահին ամենամեծ
մարդը իր զավակն է: Մեծ խոնարհությամբ նա կանգնեց պատ-
շաճ հեռավորության վրա և երկյուղած նայեց իր որդուն:

Բազմությունը կարկամեց լուռությամբ և բազմահազար հա-
յացքներն ուղղվեցին պատկառազդու կնոջը:

Մեծ Տիկինը դեմքը շրջեց աջ ու ձախ, ոգելից աչքերով շափեց
զորքն ու ժողովրդական բազմությունը և հնամենի ձեռքերը կար-
կառնելով նրանց՝ ձայնեց.

— Արդա՛ր աշխարհ, դու կաս, դու կմնաս: Դո՛ւ ես շենը, դո՛ւ
ես կյանքը: Շունչդ անհա՛տ, ձայնդ անպակա՛ս, արևդ երկա՛ր:
Գնացե՛ք, որդիքս: Խնդրել եմ մեղավոր բերանովս: Ազատու-
թյո՛ւն բերեք, հայրենին շենացնեք:

— Ամե՛ն,— որոտաց զորաբանակը:

Եվ ապա Մեծ Տիկինը դարձավ դեպի Մասիսը և ձեռով արեց
նրան.

— Բարձրի՛կ Մասիս, մաքո՛ւր, ազատ Մասիս, մենք անցա՛-
վորա՛ց՝ դու մնացողա՛ց. դո՛ւ տես, դո՛ւ պատմիր:

Հետո դարձավ զորաբանակին և բարեմաղթեց.

— Գնացե՛ք, որդիք, թող արգարության աստվածը դատի ձեզ
ու թշնամուն:

Մի մտերիմ, լայն շունչ անցավ ողջ զորաբանակին: Մի մայր էր խոսում նրա հետ, մի մեծ մայր, ասես ողջ աշխարհի մայրը, որ պատերազմ է ուղարկում իր այսքան սիրասուն զավակներին: Բուրբ ազդված էին, բուրբ լցված մեծ սիրով դեպի մի էակ, որ մարդկային խոր վիշտ է ապրում, խոցված է հույժ՝ այսքան երիտասարդ կյանքերի լինելիք կորուստից:

Մեծ Տիկինը գնաց: Սեպուհները թևերն ընկան, որ տանեն: Վաղ առավոտյան թեթև հովը դողացրեց մեծավիշտ կնոջ աչքերից կախված երկու կաթիլ արցունքները: Նա դարձավ դեպի Վարդանը և ասաց.

— Գնա գործի՛դ, որդի, ես կհասնեմ:

— Մա՛յր... — անհանգստացավ Վարդանը:

— Մեծ Տիկին, շնորհ արա, խնայի՛ր մեզ, — աղաչեց նրան ներշապուհը:

Մեծ Տիկինը չնայեց նրան, այլ գլուխը կախած մտասույզ և լուրջ շարժվեց դեպի կանանց գունդը: Նա ողջը խելահեղ վճիռ էր և մղումն: Նա գնում էր ճանապարհին մեռնելու կամ մնալու:

— Տիկի՛ն, — դիմեց ներշապուհը Մամիկոնյան տիկնոջ, — դո՛ւ, համողի՛ր, տո՛ւն տար...

Միշտ համեստ ու սակավախոս Մամիկոնյան տիկինը, որ ջանում էր աննկատելի մնալ՝ խիստ քաշված և անճարակ նայեց ներշապուհին.

— Ինչպե՛ս տանեմ, չէ՞ որ ես էլ...

Եվ շառագունեց ամոթխած աղջկա պես՝ զգալով իր վրա հառած վաթսուն հազարանոց զորաբանակի աչքերը: Եվ գնաց գրեթե խիկոր:

Վարդանը և ամբողջ զորաբանակը աչքերով հետևեցին այս կանանց, որ գնացին միացան «Կանանց Հայոց աշխարհի» կանանց, որ արտասուքն աչքերին հետևում էին Մեծ Տիկնոջը:

Վարդանը հեծավ նժույզը և շուրջանակի վարգելով զորաբանակի առջևով՝ սուրբ բարձր բռնած անցավ գնաց Արտաշատի կամ մուրջի կողմը՝ ձգելով հրամանը.

— Զորաբանա՛կ, ճանապա՛րհ:

Չորաբանակը ոտ վերցրեց: Առաջ անցավ հեծելազոր բաժինը, որ պիտի առաջ ընկներ իբրև հետախույզ առաջապահ: Ապա շարժվեցին մյուս զորագնդերը՝ Արծրունյաց, Մամիկոնյան, Ամատունյաց, Գնունյաց, Արշարունյաց, մյուս նախարարներինը: Սրանց հետևեցին ժողովրդական զնդերը: Անցան Առաքելը, Արթնը բեռին, Արբաճամ պապիկը, Սահակը և մյուսները: Անցավ Խանզութը սարավարտի տակից սև խոպուպները ցնցելով և իր հետևից տանելով «Կանանց Հայոց աշխարհի» ուխտը:

— Երկար արև՝ Սպարապետին, — գոչեց Պողոսը:

— Ամեն, — որոտացին ամեն կողմից:

— Արժանի՛ լինե՞նք ազատության, — գոչեց Սահակը:

Ու խառնածայն հյուսվեց իրար.

— Հաղթե՛նք՝ հայրենին ապրի:

— Հայրենի՛ն ապրի՛՝ մենք կապրենք:

Եվ վաթսուն ու վեց հազարանոց տերունական զորքը հետևից էլ վիթխարի ժողովրդական գանգալածները շարժվեցին դեպի սահման՝ դիմագրավելու օրհասին, որ սողում էր Հայոց աշխարհի վրա:

Դողդացրեց Արաքսի փամբոջը առաջամարտիկ հեծելազորը և արագ գնաց հեռացավ:

Հեծելազունը Առանձար սեսյուհի գլխավորությամբ անջատվեց զորաբանակի գլխից և առաջ վարգեց: Նա պետք է հետախույզ գելով տեղ հասներ, առանձին ջոկեր հասցենք անգամ թշնամու թիկունքը, հետախուզեք նրան ամեն կողմից և կարիքի դեպքում լուրեր հասցնեք շարժվող զորաբանակին:

Վարդանը զորաբանակի վերջապահ զորագունդը հանձնեց ներշապուհին, իր և ներքապուհի միջև ընկած ուժերի շարանը հանձնեց մյուս նախարարներին, ժողովրդական զնդերին պատվիրեց հասնել կազմիկ զորագնդերի հետևից և ինքը առաջ ընկավ՝ համհարզ առնելով Ատոմին, Արտակ Մոկացին և Արշավիրին: Թույլ թվեց նաև Զոհրային լինել համհարզի մեջ մինչև նրան թի զորագունդ հանձնելը:

Ներշնչված էր Մամիկոնյան զորագունդը: Գնում էր կանոնավոր կարգով: Դավիթ սեսյուհը շուտ-շուտ ետ էր շրջվում դիտելու գլխավորներին, որ ըլուտ էին և մի տեսակ հպարտ իբրև առաջամարտիկ զորագունդ: Աչքի պոչով Արգարին էր նայում Մանուկը՝ և ջախտում նժույզը նժույգից ուղիղ փիժ կազմել: Գեանին էր նայում

մտասույզ ու լուրջ Մաղբոսը: Եռու-շուտ իրենց գենք ու զրահն էին դիտում և շտկում արտաշատցի երիտասարդները՝ կարծես հանդես էին գնում: Կորյունը ետ-ետ էր նայում Տիգրանին՝ գննելու նրա տղամարդութունը, որովհետև սա լուր էր և շէր կատակում իր հետ: Մյուսները ետ էին նայում, բայց արդեն ոչ իրար, այլ Արտաշատ:

Ամենից դժվարը Արծվիինն էր: Նրա հծույզը կրկին շէր հանդուրժում հետևից գնալ, և խեղճ թիկնապահը շարունակ ձգում էր նրա սանձը:

Մամիկոնյան զորագնդին հետևում էր Հայկական այրուձին, որ արդեն խոնջենքն առած, վերականգնված և այժմ փորձանքների էությունում ձուլված էր: Սրվանձույա Գարեգինը այդ գիտակցությամբ հպարտ առաջնորդում էր նրան:

Նոսնդուն շարժվում էին ժողովրդական գնդերը, մանավանդ կանանց գունդը և սրա մեջ Մեծ Տիկինը: Այդ զարմանալի էակը իր կյանքի վերջում դրսևորեց ոգու և մարմնական ուժի անըմբռնելի, անսպառ լարումն: Ավելի զարմանալին վարդանն եղավ: Զարգելելով կանանց զինվել գնալ պատերազմ՝ շարգելեց նույնը և իբր ընտանիքին, անգամ իր ծեր մորը: Եվ այդ ոչ միայն հավասարունում էր հայտնաբերումը մի մեծ ոգու, միայն որը կարող էր հազար թել: Եվ այդ էր պատճառը, որ նա այնքան հակամետ էր ժողովրդական գնդերին, հանդուրժում էր նրանց զինական թերությունները և պաշտպանում նրանց:

Գնում էին ժողովրդական գնդերը՝ Առաքելի, Աբրահամ պատիկի, Խանդուբի գլխավորությամբ: Կարծես գնում էին աշխատանքի, շատ շէին խոսում իրար հետ: Փոխանակում էին հասցի հատ խոսքեր և գնում էին լուրջ ու համեստ:

Զորաբանակը ձգվեց Մասիսների արևելյան ստորոտում: Արաքսի աջափնյա տափարակի վրա: Արևը դուրս եկավ և ճաճանշավորեց զինվորների սաղավարտները, վահաններն ու զրահները: Վես ու վեհ զլուխները բարձր բռնած եռանդագին սուրացին Մամիկոնյան զորագնդի նծույզները:

— Ա՛յ, հա՛մայ, կարկտե՛ց մամիկոնյան սմբակաարքո՛վը մեռնե՛մ իրեն, — բացականչեց Արշավիրը: Վարդանը ժպտաց:

Կաթավել սկսեց վարդանը իր վեհատիպ «Վիջապի» հետ, ու

աչքերը հպարտ ոլորեց այս ու այն կողմ՝ սպիտակուցները լայն-
լայն շեղելով իմաստուն խենթությամբ:

Վարդանը ետ նայեց և նշան արեց գլխով:

Ձինվորները աշխույժի եկած՝ իսկույն խեցին նշանը և Մա-
նուկը սաղավարտը թեքելով ետ՝ ձայնը գցեց:

Առյուժ, արի՛ առյուժ,
Արի՛, առյուժ անպարտ,
Բացվեց օրն վրիժուց,
Հրավեր կարգաց՝ ի մարտ:

Երգը գնաց դեպի ետ, կպավ մյուս զորագնդերին, ամեն մեկը
սկսեց իր երգը: Իսկ ժողովրդական գնդերը լսեցին Սրապի երգը,
որ զնգաց դաշտային երգի գվգվոցներով:

Հետզհետե զորաբանակն սկսեց կտրտվել: Հեծյալ զորագնդե-
րը առաջ էին ընկնում և որոշ տեղ հասնելով կանգ առնում և ըս-
տախոսում հետիոտնին, որ ինչքան էլ արագ էր ընթանում, կրկին
ետ էր մնում: Ճանապարհին Առանձարի հետախույզները անընդ-
հատ արշավում էին ետ ու առաջ՝ Վարդանից ճակատ և ճակատից
Վարդանը և անընդհատ տեղեկացնում էին իրենց ամենաշնչին դի-
տածները:

Դիմացից հեծյալներ երևացին, որ գալիս էին արագ վարգով:
Հասկացվեց, որ դա արդեն Առանձարն ինքն է և գալիս է շատ կա-
րևոր տեղեկությամբ: Եվ իրոք նա մոտեցավ: Փոշեթաթախ, քր-
տընախաշ, հեխհե նա վարգեց դեպի Վարդանը և զորական ող-
ջույն տալով ետ շրջեց նժույգի գլուխը՝ գնալով Վարդանին հավա-
սար: Նա ղեկուցեց ատանց ձգձգման.

— Զորաբանակն անցնում է երկու հարյուր հազարից... Եկել
է ողջ «Մատյան գունդը», հիմնական այրուժին և ծանրազեն ըստ-
վար հետևակ:

— Եվ ստվա՞ր է շարունակությունը, որ գալիս է, թե՞ նվա-
զում է,— հարցրեց Վարդանը:

— Լրտեսներն ասում են դեռ ստվար է և դեռ սուտը չի կտրը-
վում: Հրամայեցի՛ շարունակ տեղեկացնել:

Վարդանը մոայլվեց: Նախարարները մոտեցան Վարդանին,
որը հաղորդեց նրանց այդ տեղեկությունը:

Վարդանը լրջորեն տազնապեց: Այն պատասխանատվութիւնը, որ նա հանձն էր առել և այն էլ իր իսկ պահանջով, այս ժամիս ահա, երբ վեճերի, փորձերի և ապագայի լինելիքների փուլից անցավ և մտավ ծանր փորձանքներով յի ներկա իրականութիւնը՝ խոռովեց Վարդանի հոգին: Իսկ եթե խորտակվի իր զորաբանակը... եթե դաժան ու խարդախ պատահմունքը գա շարժալիտ, խլի նրա ձեռից բոլոր հաջողութիւնն ակնկալումները... դա կնշանակեր վերջ հայոց ժողովրդին: Դա կնշանակեր զբախտութիւններ էին այն ամենը, որ նա խոսել է հայոց ժողովրդի առաջ:

Այս խոհերը, այս վճիռները, ճակատագրի խաղերով զբաղվելը Վարդանի մեջ ծնեցնում էին որոշակի մի պահանջ, հոգեկան պահանջ՝ խոսել այս խոհերի և տարակուսանքների մասին մեկի հետ, իր հետ հավասար խորհող մարդկանց հետ, հանգստացնել հոգին:

Նա ամենահամեստորեն կլսի երկրի ձայնը, կլսի ամենաաննշան մարդու խոհական խոսքը: Միայն հանդիպեր այդ մարդուն: Եվ սա առաջինը չէր, որ Վարդանը որոնում է երկրի ձայնը: Նա հենց սկզբին, երբ հեռվից մոմոաց արհավիրքի քամին՝ Աշտիշատի վանքի մոտով անցնելիս մտավ երկրի մեծ մարդկանց հետ՝ Եղիշեի, Եզնիկի, Ղևոնդի հետ՝ խորհելու: Նրա լսելիքը բաց էր երկրի խոնարհագույն զավակների, ուսմիկների առջև: Տղմուտի ափին այն գիշերային շինականին չէր մոռացել նա: Նրա առջև շրջում էին զինվորայլ մյուս շինականները՝ Առաքելը, Սահակը, Արթեն քեռին, Պողոսը, Խանդութը, Աբրահամը, Զարեհը և ողջ ժողովուրդը հայոց: Դրանք երկրի իմաստուններն էին: Ամենքը, ամենքը կոխվ են պահանջում: Ամենքը Վարդանի վրա են դնում վարել այդ կոխվը: Բայց որքա՞ն հաջող կվարի նա այդ կոխվը, և ո՞րն է դրա գերագույն իմաստութիւնը... Ոչ ոք չի խոսում այդ մասին: Ո՞չ ոք...

Սակայն պետք էր վճռել անելիքը: Ընդունել ճակատամարտը կամ խուսափել:

— Ահա՛ մեծ արհավիրքը... — մոմոաց ներշապուհը:

— Ապա հիմա ի՞նչ կարող ենք, Սպարապետ, — ոչ առանց տազնապի հարցրեց Արշավիրը:

Վարդանը հասկացավ, որ մյուսներից ոմանք ևս բաժանում էին այս տարակուսանքը:

— Թերևս կա՞ ձեր մեջ մեկը, որ կարծում է թե բարվոք կլինի նա հասնելու իսկույն և ճակատամարտ տալ երկրում.— հարցրեց նա:

— Ոչ ոք այդ միտքը չի ունեցել,— ասաց ներշապուհը:

— Ես ունեցել եմ և ունեմ...— ասաց Վարդանը ի զարմանս նախարարների,— բայց երկյուղ չեմ կրում, որ մեզ իբր տակովն անի ու անցնի վրաներս խուժող անեղընթաց հեղեղը՝ սահմանագլխին: Անհնարին հզոր կլինի նա երկրի մեջ միայն: Չի օգնի երկրի մեջ մոծակի կոխվել: Մեծ է գազանը, եթե նա իրեն ողջ հասցնի երկրի խորքը: Նա արդեն կհոշոտի մեզ՝ նախքան մենք կկոտանք նրան վերջապես:

— Պետք է գնանք,— հնար չկա,— հառաչեց ներշապուհը:

— Պետք է գնանք,— կրկնեց Վարդանը,— թերևս նահանջը այնտեղ վճռենք:

— Գնա՛նք, աստված օգնական մեզ,— ասաց Արշավիրը:

— Օգնական աստված,— ասացին նախարարները և՛ տարագուսանքով, և՛ քաջալերված:

Վարդանը կազմ գորագնդերը հասցրեց մինչև Արաքսի Մասյացոտնի դաշար և հրամայեց դադարք, որ հետիոտնը հասնի: Մանավանդ որ՝ արդեն մի դաշտ էս, և արդեն թշնամին էր, հարկ էր ամփոփվել: Այդտեղ որոշեց նա միօրյա հանգիստ:

Ձինվորները թափվեցին գետի վրա: Մարավի նժուշգները մինչև թոքերն էին քաշում ջուրը: Թեթև տաղավարների տակ նրստեցին հրամանատարները: Վարդանը սեպուհներ ուղարկեց զորագնդերը ստուգելու:

Ու մինչ կհանգստանային հեծյալ զորագնդերը՝ հետևից հասավ հետիոտներ, և ժողովրդական գնդերը եկան խառնվեցին առաջիններին: Լայն հրապարակ բացվեց գետակի եզերքին, որ շրջանաձև պտույտ էր տալիս՝ գոյացնելով մի մեծ թերակղզի:

Գետափին շարվեցին զորագնդերը և նժուշգները կապած, սեղի վրա պաշարը բացած՝ սկսեցին ճաշել՝ կատակելով, իրար վրահողի կոշտեր նետելով և ուշացածներին դիտելով: Մամիկոնյան զորագնդի սեպուհները քաշվեցին հազվագյուտ ուտիների տակ

հանգստանալու: Ձինվորները արեւի տակ տոշորվելուն անտարբեր՝ երգում էին, ծիծաղում: Եվ ահա այդ ուրախ պահին եկավ ուշացած Մարտիրոսը՝ վարածի հարևանը, քրտնաթոր, կտրմբած: Նա մշմշում էր, հևում և մեջքին քարշ տալիս մի հաստ ու ծանր մուշտակ, որ փաթեթ էր արել: Նա գինված էր մի ահագին մկունգով, որ նրա միակ զենքն էր:

— Այ բարո՛վ, բարո՛վ, եղբա՛յր Մարտիրոս, — ձայնեցին արտաշատցի երիտասարդները, — հրամայի՛ր, հրամայի՛ր:

— Հը՛... — հեաց Մարտիրոսը, — գունդս... որտե՛ղ է գունդս...

— Վա՛յ, եղբա՛յր Մարտիրոս, այս ո՛ւր էսպես... Ի՛նչ կա, Ի՛նչ գործով, — հարցրեց Մաղքոսը մոտենալով:

— Գա՛նդս, է՛, գո՛ւնդս, — հեաց ու նվազ Մարտիրոսը:

— Գունդդ ա՛յ խորովվում է դիմացը՝ առանց շամփուրի: Նըստի՛ր, նստի՛ր, հոգնի՛ր մի քիչ, շատ ես հանգստացել ճանապարհին:

Մարտիրոսը նստեց գետափին, արտաշատցի տղաների մոտ: Նրա գեր մարմինը պարզապես տանջվում էր շոգից, բեռից և հոգնությունից:

— է՛, ցուրտ չէ, եղբա՛յր Մարտիրոս, — բաց չէր թողնում խեղճին Մաղքոսը, — դու ինձ ասա, է՞ք հաստ մուշտակը որ հագնես՝ քա չե՛ս մթախ:

— Ի՛նչ անեմ, — նվազ՝ չհասկանալով Մաղքոսին՝ Մարտիրոսը, — ազդ է կործանվում:

— Որտե՛ղ, — սուտ վախեցարվ Մաղքոսը, — ազա՛յք, վե՛ր կացեք, գնանք ազատե՛նք:

Արտաշատցի տղաները Մարտիրոսին դղմաչով ջրը հրամցրին և առաջը հաց ու պանիր դրին: Մարտիրոսի դեմքը մաքրվեց: «Ապրե՛ք», — ասաց ու սկսեց ուտել: Սովել էր սաստիկ:

— Եղբա՛յր Մարտիրոս, տես լա՛վն է, — հարցրեց Տիգրանը, — Սպարապետի խոհարարն է խորովել, — ու խորովածը լցրեց նրա առջև:

— Ձե՛ռ ես առնում, — բամբ ծիծաղեց Մարտիրոսը, — հո՛, հո՛, հո՛... Սա Սպարապետի խոհարարի ձեռքը չէ: Սրա խոհարարին Հայոց աշխարհի սահմաններից մի ասփ տեղ ներս չպիտի թողնել:

— Ինչո՞ւ:

— Շունչը չգիտն խորովածի: Խորովելիս չի հալվել: Կա՞ շորս հարյուր հիսուն, կա՞ երեք հարյուր:

— Երեք հազար,— կցեց Մաղթսը:

— Հո՛, հո՛, հո՛, հո՛,— վիպիաց Մարտիրոսը,— երեք հազարը ածուխն է, խելթի՛ տոպրակ:

• Վարածն ու Մարկոսը պահեստի նժույզների հոգսով բռնված՝ կռվում էին իրար հետ:

Հանկարծ հրապարակի դիմացը իրար խառնվեցին և կծիկ դառած մեջտեղ եկան մի խումբ զինվորներ: Բոլորը վազեցին տեսնելու թե ինչ կա այնտեղ: Կորյունը գլուխը կոխեց զինվորների արանքը և խցկվեց ներս: Եվ տեսավ մի խումբ գուսաններ սաղավարտով, զրահով, սրերով, բամբիռներն ու փանդիռները ուսերին գնում էին դեպի Վարդանի վրանը: Դժխոն որոնում էր Արծվիին: Նժույզը պարանը վիզը գցած տարավ գետափով բավական տեղ, բայց նրան չգտավ: Գնաց գետի հոսանքով վեր և տեսավ Արծվիին, որ իր օգնականի հետ լվանում էր երկու նժույզ:

— Արծվի՛, ինչո՞ւ ես եկել այստեղ,— հարցրեց Դժխոն:

— Ներքևը պղտորել են,— ժպտաց Արծվին:

— Կթողնե՛ս իմն էլ լվանամ այստեղ:

— Լվա, մենակ ներքևում:

Դժխոն արագ լվաց նժույզը և բաց թողնելով խոտի վրա՝ մտեցավ Արծվիին, որ լվանում էր Վարդանի նժույզը:

— Քե՞զ մատաղ, հոգյակ «Վիշապ», Սպարապետի՞դ մատաղ,— գուրգուրոտ խոսքերով բռնեց նժույզի բաշը և համբուրեց վիզը Դժխոն:

Արծվին հալվեց խանդաղատանքից:

— Արծվի, ի՞նչ է ասում Սպարապետը, կհաղթե՞նք:

— Կհաղթենք,— հավատով ասաց Արծվին:

Եվ «Վիշապին» տանելով ափից մի փոքր հեռու, բաց թողեց և ինքը առաջ ընկնելով՝ սկսեց վազել: Նժույզն հետեից վազեց այնքան, մինչև շորացավ:

Արծվին վերադարձավ Վարդանի վրանը, նժույզները կապեց ծառին և գարի տվեց: Դժխոն կանգ առավ զարմացած: Զորքը ողջ հրապարակը շրջան արած, ոգևորված լսում էր գուսաններին, որ ընկել հրապարակի մեջ՝ հանդես էին բացել: Վրանում նստած էր Վարդանը շրջապատված նախադարներով, կողքին բազմել էր Մեծ

Տիկիներ մյուս տիկիներն որով և գեղջկուհիներով, իրար գլխի էին հավաքվել արտաշատցիները, աաբոնցիները և մյուսները: Արծվին ու Դժխոն երգախաղի այն տեղին հասան, ուր գուսանները հափըշտակման, եռման կրակի մեջ պատկերացնում էին երկու քաջերի օրհասական կոխվը իրար դեմ: Նրանք մատնեցին, բոով զարկում, ծեծում էին իրենց բամբիռներն ու փանդիռները, արագ գնում-գալիս էին լայնաքայլ, ընդոստ ետ շրջվում, ոտներով դոփում գետինը, ցնցահարում գործիքները և ոգում բարձրաձայն: Դա հին ռազմական երգ էր քաջության, կովի հաղթության բերկրանքն ու պարտության դառնությունը պատկերացնող մի վեպ, որ մարտից առաջ նվագում երգում էին գուսանները: Նրանք երգելով, լարերին բռունցքելով՝ դրանց վզզոցներին ու փնթփնթոցներին էին նմանեցնում թիվերգի եղանակն ու բառերը՝ դարձնելով այն լարաձայն բառախաղերի մի մրրիկ, որ ազդում, սաստում էր, երբ դրան էլ միանում էր գուսանների հրամայող, շեշտակի դիմախաղերը:

Չկա՛ կովում հաղթող երկու,
 Մե՛կն է հաղթող, պարտվող մե՛կը,
 Քա՛ջն է հաղթում, պարտվում հե՛զը:
 Ժա՛մը ժամե՛ց, տարածամե՛ց,
 Հաղթի-պարտի գամը գամե՛ց.
 Օրհասն ասաց՝ զա՛մրկ,
 Սև բախտն ասաց՝ ա՛մա,
 Սև գիրն ասաց՝ մա՛մա՛հ,
 Սև մահն ասաց՝ եղա՛վ,
 Չափ ու պատժի լրումն առավ,
 Թը՛մբ, թրրմփաց թմբից ի թումբ,
 Գնաց փովեց դաշտովը մեկ:
 Պա՛րտ պարտովեց, ջա՛րդ փշրվեց,
 Կործ կործանվեց, մահ տարածամ,
 Այսպես բամբի լարը վիզեց:
 Քաջ քաջորդի, թե կովում ես՝
 Հզոր մի զարկ վզին, մի զարկ,
 Թե քաջարանց սուր ունես սուր՝
 Փրթիր՝ փթի փթիթն հասակ:

— Քա՛ջ խոսք...

— Ապրե՛ք, — գոչեց զորաբանակը:

— Սպարապե՛տ, արև՛դ երկար, — ձայն տվեցին ամեն կող-

մից:

Գուսանները վերջացրին և վզներից կախ բամբիռներն ու փանդիռները թափահարելով եկան գլուխ տվին Վարդանին և կանգնեցին քրտնաթոր, կարմիր:

Վարդանը դարձավ զինվորներիս:

— է՛, վախկոտնե՛ր, լա՛վ գովեցին ձեզ գուսանները:

— Վախկոտի հնարը չկա, Սպարապետ,— ասաց Մանուկը:

Զորքը ծիծաղեց: Ավագները ծամածոցեցին դեմքերը՝ զգուշանալով շափից ավելի ծիծաղել զինվորների մոտ: Իսկ ժողովուրդը գորովանքով նայեց Վարդանին, որ անհոգ երեխայի պես զվարճանում էր:

Այդ միջոցին ճանապարհին երեացին մի խումբ հեծյալներ: Նրանք գալիս էին հապճեպ ընթացքով:

— Դաշնակիցներից լուր կլինի,— ասաց Շեֆալտնը կենդանացած:

Հեծյալները ըստ երևույթին շատ էլ ուժ չունեին իրենց նժույգների մեծ արագություն հարկադրելու: Ծրք մոտեցան՝ Ատոմը բացականչեց.

— Հազարապետ հայրի՛կը:

Եկավ Հազարապետը մաշված, հոգնաբեկ, դառնացած: Վարդանը իսկույն կռահեց անհաջող դեսպանությունը և միայն ասաց.

— Ողջ եկար և փա՛ռք աստծո...

— Ողջո՛ւյն զինվորելոց,— ասաց Հազարապետը արտասովորից աչքերով:

— Եկ հանգստացիր, կմարտնչենք և առանց Բյուզանդիայի,— ասաց Վարդանը:

Հազարապետը, որ իր վերջին ուժերով մի կերպ հասել էր հետևից՝ նստեց ուռնու ստվերի տակ և շատ համառոտ պատմեց իր տվայտանքները Բյուզանդիայում և կայսրի մերժումը օգնության: Հմայակն ու Մերուժան Արծրունին լռությամբ վկայեցին Հազարապետի զեկույցը:

Տեսնելով, որ այս տխուր դեպքը ազդեց նախարարների տրամադրությանը՝ Վարդանը ասաց.

— Գուցե հասնեն վրացիները և աղվանները:

Ճաշվա շոգը նեղում էր տակաջե: Զորաբանակը ծվարեց քարերի, ծառերի, թփոտների մեջ, գետափին: Զայները լոցեցին:

Պառկել էր Պողոսը Սրապի, Հովհաննես Կարապետի կողքին և

նայում էր ծառի տակ արթուն նստած միականի Սահակին, որին ոչ ոք քնած չէր տեսնում: Ավելի հեռուն նստած էին Խանդուբը, Անահիտը, Ասողիկը, Մամիկոնյան տիկինները՝ Մեծ Տիկնոջ շուրջը: Պողոսի ուշքն ու միտքը այլ բանի էր: Նայում էր իր առջև խոնված բազմության՝ հարազատ շինականներին, ոտաբորիկ գեղջկուհիներին և սիրտը մղկտում էր: «Ա՛խ, ի՞նչ բան ունեն սրանք այս տեղերքը», — ասաց մտքում Պողոսը: Սովոր էր միշտ նրանց տեսնել շինական ծանր գործի մեջ՝ քամուն, շոգին, ցրտին, անձրևին, արտաքին և ներքին բռնության տակ ճնշված՝ իրենց հավերժական պայքարը մղելիս համառ բռնության դեմ: Հիմա կամաց-կամաց խոտհունձը կհասնի ամենուրեք: Հետո էլ հողը կբերի, կտնքա՝ «բեռը վերցրե՛ք»: Բայց սրանք բոլորը թողել եկել ընկել են սար ու ձոր, կոխվ են գնում պարսիկների դեմ:

Գաշտերից հով փչեց արտերի բույրով: Պողոսը խորը շունչ քաշեց: Հարազատ, անուշ էր այդ շունչը: Պողոսի միտքը գնաց հայրենի Տարոն, խաղաղ անդաստանները, որ լայնորեն հորիզոններից գալիս լցվում են շուրջը ոսկեծուփ արտերի, ջրերի, հովերի շունչներով: Հիշեց հանդիսավոր անդորրը այդ անդաստանների, ուր ծղրիգները ծղրում են իրենց անվերժանելի լեզվով և ջրերը քրքրում քարերի մեջ: Հողի կյանքը գեղում է առողջությամբ, վալեխթով ու բերկրանքով: Պողոսն անգամ առաջ հողի բույրը: Եվ այնքա՛ն կենդանի էր այդ բույրը և նրա կարոտ զգացումն այնքա՛ն ուժգին ճմլեց Պողոսի սիրտը, որ շիններ այս արհավիրքը՝ կթռչեր նժույգի վրա, կսլանար տուն, կընկներ բերանքսիվայր հողի վրա, այդ մութ, լայն, խորախորհուրդ հողի վրա, գլուխը կղներ նրա ջերմ կրծքին և կքներ հողի անուշ քնով: Հողի քնով, որ երբ կպչում ես նրա կրծքին՝ շունչը լցվում է հոգուդ մեջ: Պողոսը հոգեվին գնաց կորավ իր դաշտերում:

Պողոսը հողապաշտ էր. նա այդ գիտեր: Բայց լավ չէր գիտակցում թե ինչու: Նա իրեն երբեք այդ հարցը չէր տվել: Բայց իր հոգու շատ խորը գաղտնարանում զգում էր, որ այդ հողը նրա հոգում միայն հող չէր, այլ շատ և շատ ուրիշ բաներ, որ Պողոսը չէր կարողանում պարզորեն տեսնել իր մեջ:

Ահա հեռվում, շենի երդիկներից խաղաղ գեպի երկինք էին ոլորվում կապույտ ծխի սյուները: Ահա սայլեր են դուրս հոսում շենից: Նախշուն հարսնուկներ, պառավուկ տատիկներ, ջլապինդ

Երիտասարդներ հանդ են գուրս գալիս: Արտույտը ճխում է շինչ օդի մեջ: Եղեգնը մտածկոտ կախված է հստակ ջրին: Ահա սևասաթ Սասունի շղթան՝ մարգարտափայլ ամպերի գոտին վրան: Ահա մի ընդարձակ, մուգ օթեան շենում. բուքը կատաղում է երգիկից վերև, բայց տաք է ներսը, նստած են շինականները երկշարք և ունկրնդրում են աշխույժ վիսպասանին, որ ոգի առած վիպում է Արտաշեսի և Արտավազդի ողբերգությունը: Հափշտակված բազմությունը շնչում է վեպի հետ, նրա հետ ելևէջում: Ահա օրորվում է արնագույն կանաչը մամոտ շիրմաքարերի արանքում: Ո՛ւմ շիրիմներն են: Ոչ ոք շենում չգիտե: Բայց խորին ծերունիներն ուտում են թե դրանք իրենց շենի քաջարի նախնիներն են, որոնցից շատերն ընկած են եղել ուզմի դաշտերում: Նրանք փրկել են Տարոնի դաշտը: Հետո ծավալվում է երազը անվերջ: Սևաշիկ երեսաներ են վազելով անցնում գնում շենամիջով, ծիծաղում են աղջիկները աղբյուրի գլխին: Անվերջ, անվերջ մարդիկ, ծառեր, երկինք, մշուշ ու Բզնունյաց ծովը, ալիքների արծաթը... Հանկարծ մի սարսափ զգաց Պողոսը: Այս ամենը չպիտի լինի, պիտի ոչնչանա, շեները դառնան հրդեհի ճարակ, մարդիկ, անասունները քվեն գերի, ավերակ մնան շեներն ու վանքերը: Էլ չես տեսնի ո՛չ հայրենի հող, ո՛չ խաղաղ քուն՝ հրաշքներով լցված աստղաշիթ երկնքի տակ: «Ասա աշխարհքը, — խոսեց յուրովի Պողոսը, — ախր աշխարքըն են ոչնչացնում անիծվածները», սարսափելի բան էր տեսնում Պողոսը այդ դատարկության մեջ աշխարհի ոչնչացումից հետո: «Մարդ որ մենակ ինքն է մեռնում՝ գոնե իրենից հետո աշխարհքն է մնում կենդանի: Մնում է հարազատը, հարազատը չէ՝ հայրենակիցը, օտարը, մարդը, շունչը: Աշխարհքը շունչ է... Ապա որ ինձ հետ աշխարհքն է մեռնում՝ ա՛յ իսկական մահը... Մարդ իրենով չի մենակ կենդանի, աշխարհքով է կենդանի: Թող աշխարհքը մնա՝ գա էլ կյանք է: Ապրենք աշխարհքով... Աշխարհքը կյանք է...»:

Առանձար սեպուհից մի փոքրիկ շոկատ եկավ Վարդանին հագորդելու, որ թշնամին բանակ է դրել Ավարայրի դաշտում, Տըղմուտ գետի ափին և ըստ երևույթին չի շարժվելու:

Վարդանը հրամայեց անմիջապես ճանապարհ ընկնել. և արագ ընթացքով:

— Այս երեկո հասնենք ճակատ: Թշնամին գիշերային մարտ չի տա, մենք կհանգստանանք:

Զորաբանակը շարժվեց արագ: Ժողովրդական զնդերը մեծ աշխույժի մեջ էին՝ դեռ գուսանների ազդեցութեան տակ: Կատակում էին, երգում, ուրախ բացականչում:

Դիմացը մի բարձունք ծածկում էր ինչ-որ մի տարածութիւն: Վարդանի զորագունդը անցավ: Ժողովրդական զնդերը իրենց ուրախ զրույցի հետ էին և ուշադրութիւն չէին դարձնում ճանապարհին:

— Հովհաննէս Կարապետ, ձայնդ չի լսվում:

Հովհաննէս Կարապետը վառվռուն աչքերը դարձրեց շորս կողմ: Եվ այն է՝ պատրաստվում էր երգել՝ հասան բարձունքին և շրջվում էին մյուս կողմը: Բացվեց ընդարձակ մի դաշտ:

— Անտա՛ռ, շինականնե՛ր,— բացականչեց Սրապը:

— Անտա՛ռ,— ձայնեց Պողոսը,— տո՛ւնդ շեն, թշնամի՛ն է...

— Հա՛ա՛ա՛,— երկարաշունչ ձգվեց զնաց բազմութեան մեջ:

Նայեցին: Հեռուն, լեռներով շրջափակ մի ընդարձակ դաշտա-վայրում մեծ անտառի պես սևացել էր թշնամու զորաբանակը:

Բոլորը լեռցին և լրջացան: Միայն լսվում էր նժույգների ոտնատրոփը, որ շափով՝ շրը՛ֆ, շրը՛ֆ՝ ծեծում էր ճանապարհի խիճերն ու ավազը:

Պատերազմը շնչեց դիմացի հանդիսարանից: Մենավոր մի մատուռ դուրս լողաց աջակողմյան փոսից: Կույսեր դուրս եկան այնտեղից և խաչակնքեցին զորաբանակին: Վարդանը ինչ-որ բան խոսեց Հազարապետի հետ:

Հազարապետը վճռական շարժումով ետ շրջեց նժույգի գլուխը և արագ հասավ հետևից եկող կանանց զնդին: Հավասարվելով Մեծ Տիկնոջը՝ ասաց ազդու ձայնով.

— Մե՛ծ Տիկին, Սպարապետի հրամանն է, որ մնաս աչա մատուռում, մինչև մեր վերադարձը:

— Աղաչում ենք, Մեծ Տիկին,— շրջապատեցին նրան կանայք:

Մեծ Տիկինը սթափվեց, խիստ նայեց Հազարապետին և հնազանդ զնաց նրա հետևից դեպի մատուռը: Կույսերը հոգատար շարժումով վազեցին ընդառաջ և Մեծ Տիկնոջը տարան մատուռ: Նա նայեց զորաբանակին, Վարդանի կողմը, խաչակնքեց նրանց և զնաց մատուռ: Հազարապետը միացավ զորագնդին:

Երեկոն թանձրանում էր Ավարայրի դաշտավայրում և սովոր-ները սողոսկում էին Արտազ լեռների ծործորներից զեպի հարթու-

Քյան երեսը, ուր լայնագանգված եկել ու ծանրումե՛ծ շոքել էր պարսից զորաբանակը: Զանգվածներով ամփոփված գահիշների ու վրանախմբերի մեջ, պարսից զորքը գունդ առ գունդ ափերից ելած զարնան շրթրի պես սկսեց թափվել իրար մեջ, իրար հետեւ և առաջանալ դեպի ճակատի գիծը, Տղուտ գետի եզերքը: Գետի այսափնյա եզերքին տարածվեց հայկական զորաբանակը և նա էլ սկսեց տեղաշարժվել, դասավորվել մեջմեջ, իրար կողքի, իրար հետեւ: Երկու բանակների միջև զոյացավ մի լայն անջրպետ շամբուտների ու գետի գծով:

Վարդանը՝ շրջապատված նսխարարների ու սեպուհների համհարզով բարձրացավ մի բլրակ և հայացքով շափեց պարսից զորաբանակը: Ճակատը արտակարգ ձգված էր: Հայերի ձախ թևի գիմաց թանձրանում էր զորքերի մի ուժեղ համագունդ՝ բազմաթիվ դրոշների խմբվածությամբ: Դրանից դեպի աջ սկսեց շարվել միջոցը (կենտրոնը), որից դեպի արևմուտք սրաջ ընդհատումներով շարքավորվում էր պարսիկների ձախ թևը: Աջի և միջոցի հետեւը համագունդ, առանձնակի կանգնեց պարսից տեսաչան գունդը: Իսկ ավելի հեռուն, դրա հետև ամբողջաչին քաղաքի նման կառուցվեց փղերի ուղմաջոկը:

Վարդանը անհասկանալի հանգիստ ու անշտառ սկսեց դասավորել զորաբանակը: Երկար խորհում էր և խորհրդակցում թե ո՛ւմ նշանակի զորագլուխ ձախում, միջոցում և աջում: Առաջարկեցին ձախում Ատոմին, որը այդպես էլ հույս էր դրել և արտատրոփ սպասում էր Վարդանի հավանության: Սակայն Վարդանը հարեանցի նայեց Ատոմին և անտարբեր առաջարկեց Թաթուլին և սրան զորավիգ՝ Տաճատ Գնթունուն: Ատոմը վերավորվեց, բայց շիտոնց: Ապա երբ անցան միջոցի և աջի զորագլուխների ընտրության՝ Ատոմը զարմացավ, երբ նշանակվեցին միջոցում Ենրշապուհը և սրան զորավիգ՝ Արտակ Մոկացը: Նա վստահ էր, որ գոնե աջը կստանա ինքը: Բայց աջի համար ընտրվեց Խորենը, զորավիգ Արանեը: Երեք գիրքերը որոշվեցին իրրև առաջամարտիկ հիմնաշարք: Հազարապետը մնաց վերջապահում: Նա շառարկեց:

Վարդանը նկատեց Ատոմի վիրավորվելը, բայց ցույց չտվեց ոչինչ: Կազմելով վերջապահը իր գլխավորությամբ՝ Վարդանը զորավիգ նշանակեց Համազասպին և Արշավիրին: Ատոմը մնաց գուրսը կամ ինչպես ինքն էր սպասում՝ եղած զորագնդերից մեկի

աջակից: Ի՞նչ բան էր սա: Մոռացա՞վ, անտեսե՞ց իրեն Սպարապետը: Վճռեց անմոռունչ ընդունել այդ անտեսումը և գնալ մեռնել կռվում իրրև քաջ զինվոր: Ինքնասիրութեան տեղ չէր և ոչ ժամը...

Վարդանը խոր նայեց Ատոմին և ասաց կիսաձայն.

— Կլինես Վերջապահում, իշխանիկ:

— Հրամանդ, Սպարապետ... — շնչաց Ատոմը հնազանդ:

Այնուհետև մնացած իշխանական տների ներկայացուցիչներին բաժանեց այս շորս զորագնդերին աջակից և ապա սկսեց լուրջայն դիտել պարսից բանակի շարժումները: Զորագլուխներն ու զորավիճներն սպասում էին, որ Վարդանը իրենց արձակի: Նրանք շտապում էին բռնել իրենց դիրքերը, որ թշնամին հանկարծ չհարձակվի: Վարդանը հանգիստ բացատրեց, որ շուտով կմթնի և ճախուտները կվտանգեն գիշերային կռվի ամեն շարժում: Միայն աջակիցներին արձակեց, որ գնան իրենց դիրքերը:

Արտակարգ շարժում սկսվեց պարսից աջում: Զորագլուխները հայացքներն ուղղեցին այն կողմ:

— Սյունի դրոշները, — հանկարծ ձայնեց Թաթուլը:

Բոլորն աշխուժացան.

— Ո՞ւր է, ո՞ւր...

Թաթուլը ցույց տվեց պարսից զորագնդերի միջեց տասնացող մի զորասյուն, որ քալիս էր խառն գրոշներով, որոնք հենց մի փոքր ևս մոտեցան՝ երևաց, որ պատկանում են վասակյանց զորագնդերին: Ընտիր երիվարներ թափահարելով հպարտ գլուխները՝ եռանդազին, ախորժով եռում էին դեպի ճակատը:

— Քաջամարտիկ են բայց, — խոսեց ինքն իրեն Վարդանը:

— Զախի վրա է ծանրանում, — նկատեց Ներշապուհը:

— Այո, ձախի վրա, — կրկնեց Վարդանը խուլ:

Դիմացը ողջ Ավարայրում եռում էր, խլթխլթում պարսից զորաբանակը իր կավե աման գլխանոցներով, օդը ծակծկող նիզակներով, գլուխները վերովարող նժույգներով և բազմազան զանազան զորագնդերով:

Մուֆն ընկավ: Մռայլից Ավարայրի դաշտավայրը իր շրջափակ լեռներով, իր սևազանգված զորաբանակներով: Ասողերի նվազումն լույսը հագիվ տարտամորեն գծագրեց Տղմուտի շամբուտներ:

բը ու ափերը երկու բանակների միջև: Դետի հայնկուսից շարունակական մի խուլ հեղեղի ձայն էր հասնում՝ մերթ ուժգնացող, մերթ նվազող: Դա թշնամու զորաբանակն էր, որ հարափոփոխ, գավադորոնն դասավորում էր իր զորագնդերը: Եվ քանի գնում զանգված առ զանգված մթնում էր նա, լցվում, թանձրանում, տարածվում:

Մավալվում և տեղավորվում էր նաև հայոց զորաբանակը, որ Տղմուտի մատուցյններից առաջացավ և գետափի երկայնքով զնաց տարածվեց ու կանգնեց թշնամու դիմաց: Վարդանը հրամայեց, որ ժողովրդական զնդերը համազունդ կանգնեն պահեստի զորագրնդերի հետ իր հետևը, Մամիկոնյան զորագնդի կողքին: Միասին իրար կողքի կանգնեցին Հարել Նահապետը, Առաքելը, Սահակը, Խանդութը...

Վարդանը մոտեցավ ժողովրդական զնդերին: Նկատեց, որ նրանց ավելի նվազ էր ազդել ճանապարհը, քան զինվորներին: Ամենից առույգ երևացին կանայք, և նրանց նայելով հետզհետե սկսում էր ամրապնդվել իր հավատի մեջ, որ նրանք լավ կկռվեն: Վարդանը ճանաչում էր իր երկրի կանանց, և նրան այդ չէր զարմացնում:

Նայեց նրանց Հազարապետը և չդիմացավ:

— Խնայի՛ր սրանց, Սպարապետ, թող մնան վիրակապ...

Վարդանը բլրակից ջանում էր հետևել խավարի մեջ շարժվող սևինքների տեղաշարժումներին: Միջոցի կողմը նշմարելի էր. աչթևը չէր երևում:

Վարդանը զնաց ձախ թևը՝ տանելով իր հետ զորագլուխներին՝ Խորենին, Ներշապուհին և Քաթուլին: Այդ միջոցին թշնամու աջում թանձրախիտ մի զանգված համրատատան եկավ մթնեց մնաց:

— Այս որտեղի՞ց բերեց լվահանակիրը, — հարցրեց Վարդանը անհանգիստ, — սա աջումն էր:

— Երևի մատյան գնդի հետևից, — ասաց Ներշապուհը:

— Այնտեղ վահանակիր չունի, — ասաց Վարդանը և դարձավ Զոհրակին, — հասիր ա՛ջ, հարցրու Ընծայնոց իշխանին՝ ի՞նչ զենքեր շարժվեցին. դեպի ձախը:

Զոհրակը սլացավ թիկնապահի հետ:

— Ի՞նչ դավ է նյութում վահանակիրը նետելով ձախ,—հարց տվեց Խորենը՝ ջանալով ըմբռնել այդ շարժման իմաստը:

— Ծանրանում է ձախի վրա,— ասաց Ներշապուհը:

Անցավ գիշերային ժամը «մթացյալն», եկավ ժամը «շողա-վոտն»: Զորաբանակը հևում էր, և ձայները ճնշված էին: Հոգնաբեկ գինվորները միայն հրամալնի ուժով շէին քնում: Բայց քունն անհրաժեշտ էր: Եվ Վարդանը ավելի միամտվելով, որ գիշերը չի սկսվի ճակատամարտը՝ հրամայեց, որ զորաբանակը հանգստանա: Միայն խստիվ հրամայեց քնել հերթով և ամեն արթուն զորագունդ գնա ճակատի գիծը՝ զգոն և պատրաստ ամեն անակնկալի:

Քափանցել, ըմբռնել ողջ ուղղամաճակատը, նրանում թաքնված գաղտնիքը,— լարում էր ամենքին: Բայց Վարդանը մի կողմից ճգնելով մտքի գերագույն լարումով գուշակել թշնամու մտադրու-թյունը և լավագույն հակահարվածներ պատրաստել նրա ամեն մի շարժման դեմ՝ միաժամ իր հոգով այլ խոհեր էր անցկացնում: Որ այն գործը, որի համար Ավարայր էր եկել հայ ժողովուրդը՝ թերևս պիտի կատարվի բոլորովին այլ իմաստության տնօրինու-թյամբ, քան կարող է ըմբռնել մի մարդու մարդկային միտքը:

Միայն մի բան հեռավոր կրակի նման պլպլում էր նրա մույլ հոգում: Նա մի իմաստության էր հասու դառնում: Մի գերագույն միտք, որ նրան քաշում էր դեպի հեռավոր ապագան, դեպի հայոց ժողովրդի գերագույն ճակատագիրը: Նա վճռում էր, և այս միտքը վաղուց էր առկայծում նրա հոգում, վաղուց, և՛ Ողականում, և՛ Արտաշատում, և՛ Աղվանքում, և՛ վերադարձին:

Զոհրակը վարգելով եկավ.

— Ընծայնոց իշխանը հայտնեց, որ իր դիմացի վահանակիրը շարժվեց ձախ և այս պահիս իր դիմացը թեթև է:

— Ընթանա՛նք,— ասաց Վարդանը և նստելով նժույգ, վար-գեց դեպի միջոցը:

Զորագուհիները հետևեցին նրան: Հասնելով միջոցը՝ նկատեցին մեծ կուտակումն աղեղնավորի, որի հետևը լցվել էր թեթև հեծելազորը: Այգտեղից գետն անցնելու պարզ ցուցադրումն էր գա, որ շարժեց Ատոմի ժպիտը:

— Ուրեմն խաբանքը միջոցում է. այնտեղից է գալու հար-վածը,— ասաց Ներշապուհը և սպասեց, թե ինչ կասի Վարդանը: Վարդանը սակայն լուռ և մտասույզ դիտում էր:

— Միջոցից չի հարվածի,— նկատեց Ատոմը մտադրաւոր,— կվախենա ճախուտից,— մի պահ մտածեց Ատոմը և ապա լրացրեց,— անշուշտ անտարակույս բուն խարանքը աշումն է:

Վարդանը խանդաղատանքով նայեց գեղեցիկ ու խելացի երիտասարդին: Ժպտաց յուրովի և լուռ մնաց՝ կրկին:

Զորագլուխներն ևս տազնապով՝ ընկան իրենց տանջող մըտքերի հետևից:

Վերջապես Վարդանը անցավ «գաղանին խոցելու» իր մտքին: Ծանալարհին, որ հույս ունեւր այդ իրագործել այնուամենայնիվ կանոնավոր զորքի միջոցով՝ ահռելիորեն մեծ սլարսկական զորաբանակը ստիպեց նրան մի կողմ թողնել այդ մարտակարգը: Եվ արագ:

— Ռամիկի մարտակարգ պետք է ընդունենք, ասեմք զինվոր-յալի,— ասաց նա՝ ազատվելով մտքերի ծանր բեռից և քթի տակ ժպտաց՝ կարծես զգալով ներշապուհի մտքերը, երբ սա կշտամբանքով և զարմացած նայեց իրեն՝ իբրև թե. «Ժամանակ ես գտել կատակելու»:

— Այստեղ ոչ մի ալլ մարտակարգ չի բանի: Միայն զինվոր-յալի մարտակարգ — կռվել ի մահ...:

— Դա ահավոր վտանգ է,— ասաց ներշապուհը:

— Դրանով միայն կհաղթենք. և կհաղթենք,— գիտմամբ շեշտեց իր ներքուստ համոզված հաստատուն միտքը Վարդանը:

— Տա՛ աստված, տա՛ աստված,— հեզնոտ և հուզված և միա-ժամ հնազանդվելով ասաց ներշապուհը, որի մեջ խոսեց խստակ-լաց զորականի կարգապահ հոգին:

— Տա՛ աստված,— հուզմունքով կրկնեցին զորագլուխները:

— Կտա աստված, ժողովրդի հետ է աստված,— հաստատեց իր միտքը Վարդանը,— պատերազմը ժողովրդինն է...:

Ապա դարձավ զորագլուխներին.

— Մինչև լույս անշուշտ փոփոխմունքներ կլինեն այլևայլ: Սակայն նրա հիմնական ռազմակարգը այս է,— գետի անցուղի-ները պինդ են իր աշում և ձախում, իր աշում նա վճռել է մեզ շթողնել ներս, իսկ իրեն՝ թողնել դուրս: Երկուսիս միջոցը փակ է. ճահիճ, և նա միջոցի ուժերը կտանի երևի կրկին մեր աչք: Բայց նա ձգտում է մեզ միջոցում կուտակել, ապա երկու թևով քաշել իրեն, գրկել, ճզմել: Զգո՛ւյ՛՛՛՛՛ թևերում...:

— Մենք էլ շկուտակվե՛նք միջոցում, — ասաց Ներշապուհը:

— Քողնե՛նք նրան այնպես կարծել՝ թե խաբում է, — ասաց Վարդանը և ինչ-որ վճռական մտքից թռիչք տաած՝ հանկարծ մի շարժումով դարձավ դեպի իրեն շրջապատող նյախարարներին, ըստ երևույթին ոչ առանց ներքին ալեկոծման:

— Այս գիշեր և վաղը այլևս մենակ ենք այս վիթխարի ուժի առաջ: Որքան և դաժան է, բայց ասեմ ճշմարիտը: Բոլոր հնարք-ներից մե՛կն է միայն մեր ձեռքին, — տալ թշնամուն անսպասելի: Այդ մտքով էլ գալիս էի ճանապարհին: Գազանին խոցել, ո՛չ սպանել: Այո, տյարք, նրան սպանելը վեր է մեր ուժերից: Կարե-վեր խոցումն, հանկարծ, արագ, անհնարին ուժով: Խոցել նրան ի մահ այստեղ, քաշվել և գցել հետև... Քող գա մեր հետևից արյունաքամվելով: Խոցումը կտանք միջոցից, որտեղից նա չի սպասում: Կախվեցե՛ք թևերից այդ պահին ամեն զոհի զնով ու առաջ, ո՛չ ետ: Խոցվելուց հետո արդեն թշնամին կատաղած կրնկնի մեզ վրա, և այստեղ է փորձությունն ու հանճարը — սկիզբ դնել կանոնավոր, մաշիչ, արյունաքամ նահանջի: Տոկացեք այստեղ արդեն: Տոկացեք: Քող ողջ Հայոց աշխարհը տոկա և կավի այնուհետ շարունակաբար, անվերջ լեռներում, կիրճերում, ամենուրեք: Ահա մեր վերջին փրկությունը, կասեմ՝ հաղթությունը: Հավատացե՛ք սրան:

— Հրամա՛նդ, — ասաց Ներշապուհը զինվորական խոնարհու-թյամբ՝ սկսելով ըմբռնել Վարդանի մտքերը:

— Եթե գազանը խոցվեց այնքան խորը, որ ես եմ մտադիր՝ թող այլևս արյունը շիթելով նա ընկնի հայոց ժողովրդի հետևից: Ժողովուրդը կշքեցնի նրան մի տեղ: Արդ՝ ինձ է հանձնել ճակատագիրը այդ խոցումը: Կկատարեմ ե՛ս: Իսկ դուք կատարեցե՛ք ձե՛րը՝ գուր էլ արյունաքամեցե՛ք խոցված գազանին...

— Հրամա՛նդ, — կրկնեցին մյուսները՝ արդեն մտնելով ուղ-մական կարգի մեջ:

Վարդանը հոգեկան մեծ խռովքի մեջ սկսեց կրկին ու կրկին անդրադառնալ իր մտքին: Խոցելուն: Մինչև վերջ, մինչև այստեղ անգամ ողջ կովի արագափոփոխ ընթացքում նա գերազույն ճիգ-րով վճռում էր հարցը. խոցել՝ զորքի՞, թե՞ ժողովրդի ձեռքով: Քե՞ մեկը մյուսի հետևից: Թերևս միասի՛ն: Նա հույս ուներ, որ ճակատագրական առիթը, գերազույն պատեհը կփայլատակի մի վայր:

կյանում, լուսավորելով հարվածի կերպը: Տաժանագի՞ն, մտատա՞նը ծամ...

Սակայն վերջին վճիռը տալուց առաջ նա որոշեց պրկելով հուսկ վերջին հնարը՝ վճռեց պահպանել կանոնավոր զորական ռազմակարգը և ապա միայն երբ կհասնի գերագույն վայրկյանը՝ կատարել կատարելիքը — տալ «ռամկական» հարվածը: Անսպասելիք...

Վարդանը դարձավ սեպուհներին.

— Հավաքեցե՛ք համագունդ՝ Մամիկոնյանը, Այրուծին, Չմե-
րոցը, մի-մի զորաբաժին Արծրունյաց, Վանանդի զորագնդերից:
Մշտունյաց, Խորխոռունյաց մեր կողմն անցածներին և համայն
ժողովրդական գնդերը:

Սեպուհները գնացին:

Վարդանը վերջացրեց.

— Գիշերային հարձակում հազիվ լինի: Ծիշտը՝ չի լինի: Բայց
համենայն դեպս արթուն, զգո՛ն, մինչև լույս: Գնացե՛ք, աստված
օգնական:

— Օգնական աստվա՛ծ, — ասացին զորագլուխները և մեկնե-
ցին դիրքերը:

Մնացին Վարդանը, Հազարապետը, Արշավիրը, Համազասպը
և Ատոմը: Երկար ժամանակ լուռ էին նրանք, ամեն մեկը իր մտքի
հետև: Վարդանն սկսեց ավելի սթափ նայել իր վճռի վրա:

«Գազանին խոցել և հետևը գցած արյունաքամել»: Ասե՛լն է
դյուրին... Եվ հետո՝ Վարդանը ասաց դրա միտքը, վճիռը միայն:
Բայց նա կրկին ու կրկին ստուգում էր, որոշում թե ինչպես պիտի
կատարվի այդ: Եվ կկատարվի՞ այդ: Չի՞ սխալվում նա արդյոք:
Բայց Վարդանը հոգու պայծառատեսությունը ըմբռնեց, որ այդ
ստույգ սխրագործությունը — «գազանին խոցելը»՝ պահանջում էր
գիտակցորեն զոհի վտանգին ենթարկել որոշ առաջամարտիկների
կյանքը: Սակայն ի՞նչ... Ոչնչանալ՝ ոչնչացնելու համա՞ր, հայ ժո-
ղովրդին գնել մեծ վտանգի մեջ, հայ ժողովրդին փրկելու համա՞ր:
Ո՛չ: Բայց հիմա պետք էր մի մեծ զոհ: Վարդանը տանջվում էր
այդ զոհի համար: Եվ Վարդանը վճռեց իր մեծ վճիռը, — հայոց ժո-
ղովրդի առաջ պարտական շմնալ: Վճռեց վտանգել իրեն և իրային-
ներին, և դրանով արժանի լինել վտանգելու հայոց ժողովրդին:

Եվ ահա, կանչեց նա և եկավ այդ առաջամարտիկը. — խոցող

համագունդը: Վարդանը հրամայեց, որ բոլոր ժողովրդական զորա-
վնդերը իրար մոտ կանգնեն և շարժվեն Առաքելի, Արթնի, Սահա-
կի և Խանդուբի միացյալ հրամանատարությամբ: Կանչեց իր մոտ
վերջիններին և հասկացրեց, որ ամենից պարզ ու հարմարն այն
կլինի, որ սրանք էլ իրենց հերթին հետևեին կանոնավոր զորա-
վնդերին:

— Իմ հետևի՛ց, միասի՛ն, արա՛գ կհարվածեք մինչև վերջին
սուրը, վերջին հնարը, վերջին զարկը:

Վարդանը ժպտաց մեղմ և մի փոքր տխուր կատակով ասաց
Ատոմին.

— Այդպե՛ս, իշխանի՛կ, հասա՛նք այս օրին: Դե՛, ես ու դու
զորականներ ենք, զավակս: Ծա՛ հին, դու՛ նոր: Վայել չէ մեզ կա-
նացի քնքշանքը, ոչ ևս է ժա՛մբ: Կտա՞ մեզ աստված հաղթություն:
Կհանի՞ ինքն իրեն հայոց ժողովուրդը անդունդից՝ կերևա ո՛չ այն
պահին, երբ մարտը կսկսենք, այլ երբ կվերջացնենք: Եվ կվերջաց-
նենք երևի շատ ժամանակ հետո: Այսօր և այս դաշտում չէ մեր
հաղթությունը, այլ մեր լեռների սրտերի մեջ: Եթե կրնկնեմ այս-
տեղ և մերոնք կսկսեն խառնաշփոթը՝ հույսս դու ես և քեզ աջակից՝
շինականները և ուլբեր կմնան կենդանի: Ամենավճռական թափով
վերջապահովդ կմղվես մեջ, կանոնավոր նահանջի կրեթես խառնա-
շփոթը, շարունակ հարվածելով կնահանջես, կքաշես թշնամուն
լեռները և կոչնչացնես:

— Հրամանդ, Սպարապե՛տ,— ասաց Ատոմը հանգիստ լսելով
Վարդանի ավանդը:

Լուեցին:

Հազարապետը աչքի տակով նայեց Զոհրակին: Նրա աչքերը
թացացել էին:

— Խստադաժան ես, Սպարապե՛տ,— հանդիմանեց Հազարա-
պետը Վարդանին:

— Հոգ չէ, նա Մամիկոնյան է... — ասաց Վարդանը և մի թե-
վով գրկեց Զոհրակին:

— Զավակս գիտե, որ հարսանիք չի եկել... — ասաց Վարդա-
նը: Զոհրակը գլուխը գրեց Վարդանի կրծքին: Օղասպարի սառը
հպումը կոշտ շոյեց նրա ճակատը:

— Ինչո՞ւ ես կանխագուշակում բախտդ, Վարդան,— ասաց
Հազարապետը: — Դա աստված գիտե:

Վարդանը տխուր նայեց նրան:

— Հազարապետ հայրիկ: Սրանք դեռ երիտասարդ են, բայց ես՝ ավելի հասակավոր և դու՝ օրերով լցված: Կոնիստանտինը շքեղ վարել ես ու դու, թե՛ շքեղ շափել զորարանակների ուժն ու կշիռը: Կատա՛կ է այս արհավիրքը: Կոնի ի մահ — ահա մեր հաղթութունը:

— Աստված բեզ օգնական... — խաշակներեց երեսը Հազարապետը և հառաչեց:

Դիմացը պարսիկների միջոցը շարունակում էր խտանալ: Ժամն սկսում էր անցնել դեպի «կամավոտն», և դեռ Վարդանը վերջնական ուղղակարգ շքեղություն: Նախ՝ սպասում էր Նյուսալա՝ վուրտի առավոտյան ուղղակարգին: Մեծ շարժումներ շարեց՝ թույլ տալով, որ թշնամին իրոք ստանա այն տպավորութունը թե հայերը անճարակում են կամ չեն գուշակում հարվածների ուղղութունը: Եվ ապա նա կամենում էր թաքցնելով իր կասկածները թույլ տալ թշնամուն ավելի անզգույշ բացարձակ կացարեղ իր գասալորութունները և վերջապես մատնել փր հարվածների կուսված կարգը: Եվ դիտմամբ մեծ ուժեր կուտակեց միջոցում՝ հրամայելով զորագույններին պահանջած դեպքում զգոն պատրաստ լինել անմիջապես արագորեն գտնվելու դեպի թևերը:

Թշնամին չէր դադարում արևելքից: Շարունակ լսվում էր հեռավոր հեծյալ գնդերի ոտնատրոփ, զենքերի զրնգոց, խրխինջ, հրամանների սաստոց և մի մոլտոց անդուլ, անընդհատ: Երկարօրյա հանգստի մեջ պահված զորքը կարող էր թույլ տալ իրեն մի սնբուն գիշեր:

Արշունագույն զամբի լույսերը ներկեցին թշնամու շարքերի խորքերը: Դրոշները խմբվեցին այնտեղ և հրապարակ գոյացավ: Հազիվ նշմարելի կետեր խլրտում էին այնտեղ, որից կարելի էր գուշակել ինչ-որ հանդես կամ արարողութուն:

Նայեց Վարդանը: Գա նրան խիստ ծանոթ պատկեր էր: Մովպետը հաղթության մաղթանքն էր կատարում, որին կհետևեր Նյուսալավուրտի հորդորներն ու քաջալերիչ խոսքը զորաբանակին:

— Տե՛ս, տե՛ս, — դառնությամբ ասաց Առաքելը իր կողքին նստածներին՝ ցույց տալով պարսից բանակի այդ տեսարանը, — գալիս են աշխարհք կործանելու, դեռ աղոթք է՛լսեն անում: — Վե՛ր կացեք, մենք էլ մեր խոսքն ասենք զորքին:

Վերցնելով իր հետ Արթնին, Սահակին, Խանդավազին՝ մոտեցավ Վարդանին։

— Սպարապետ, իրավունք տուր մենք էլ գնանք մեր խոսքն ասենք զորքին։

Վարդանը հասկացավ Առաքելին։ Դա բարձրացրեց նրան։ Ռամիկ մարդը եկել էր կռիվ հաստատ ու անխախտ։ Նա ուրախացավ, որ փորձուքյան այս գերագույն ժամին ճշմարիտ էր դուրս գալիս իր խոսքը, որ ապատերազմը ժողովրդինն է։

— Գնացեք, սի՛րտ տվեք, — ասաց Վարդանը և ականածանքով նայեց այդ հասարակ ուսմիկներին։

Նրանք գնացին, մտան միջոցի և թևերի զորքի մեջ։ Անցնելով գինվորների շարքերի միջով և փոխնիփոխ մեկը մյուսի հետևից ձայն էին տալիս։

— Տղա՛յք, լա՛վ կովենք, կյանք շինայինք հայրենիքի համար, տղամարդու կռիվ տանք։

— Եկել ենք՝ լա՛վ կովենք, լա՛վ հաղթենք։

— Որ եկել ենք, ասել է կհաղթենք։

— Հաղթել ենք, պինդ ուրախ կացեք։

Հետզհետե հրապարակ բացվեց։ Թշնամու հանդեսով զբաղված լինելը միամտացրեց նաև հայկական զորաբանակին, և գինվորները առաջ եկան։ Եկան և ուսմիկ գնդերից։

Առաջ եկավ Առաքելը և զիլ ձայնով գոչեց։

— Զինվորնե՛ր, հայրե՛ր, եղբայրնե՛ր, որդինե՛ր։ Կտակներս մեր սուրբ հայրենիին։ Կտակենք իրար՝ կենդանի մնացորդը բոլորով տեսնի, բարով սիրի, բարով պահի հայրենին։

— Մեր աչքի լույսի պես, մեր հոգու շնչի պես, — լսվեց զորքի միջից։

— Ամեն, ապրե՛ք։

— Ապրենք ամենքս։ Արժանի՛ լինենք ազատության։

Ինչ-որ խլրտուն անցավ զորաբանակի շարքերը մի ծայրից մյուսը։ Մի մեծ ջահ՝ լիզելով օդը ոսկի օձի նման և գալարվելով երկինք՝ մոտմոտեց դեպի զորաբանակը։

— Սպարապե՛տը... Սպարապե՛տը... — հարվածեց 22ունչը ծայրեծայր և զորագնդերը ընդոստ ոտքի ելան։

Զահի լույսով ողողված գալիս էր Վարդանը, հետևից նախադ

րարները, 'Առնդ Սրեցը, Կաթողիկոսը, Եղիշեն, Եզնիկը և սեպուհները:

Զորագնդերը սթափ ու զգոն նայեցին Վարդանին: Առաջ անցան ժողովրդական գնդերը: Փայլատակեց Եղիշեն բոցավառ դեմքով և խաղացկուն նծույզը ծառացնելով թռավ դեպի բազմությունը: Եվ գոչեց.

— Ողջո՛ւյն զինվորելո՛ց, եղբա՛րց իմ ի մահ ի կյանս, զինվորյաց հայրենի ազատության: Պատրաստվեցեք հաղթության. վաղը ձեր ձեռքով պիտի մեռնի հայրենյաց մահը: Կովեցե՛ք ի մահ և թող օրհնյա՛լ լինի ձեր սուրն ազատության:

Բազմությունը գոչեց.

— Արդա՛ր, ամե՛ն...

Առաջացավ Վարդանը.

— Զինվորեն՛ր, եղբայրեն՛ր, ժողովո՛ւրդ Հայոց: Վաղը ազատության օրն է: Վաղը պիտի կովենք: Եթե կան մեր մեջ թերահավատներ և վատեր՛, արձակենք՝ թող գնան մեզնից ի բաց: Իսկ քաջամարտիկները, որ պիտի մնան՝ աղաչում եմ և հրամայում եմ — եղբայրեն՛ր, քաջության հետ վատություն մի՛ խառնեք: Մի՛ նայեք թշնամու մեծության: Մենք կհաղթենք: Կհաղթենք մե՛նք, քանի որ մերն է արդարությունը: Կովենք ի մահ, թող ազատվի հայրենիքը:

— Հրամա՛նդ, ամե՛ն, արդա՛ր... — Թնդաց բազմությունը:

— Դե՛, հաղթությո՛ւն, — ասաց Վարդանը և վարգեց դեպի այլ շարքեր, այլ հրապարակներ:

Ժամը «բավական» էր: Պահանջ էր զգացվում զգոն մրափի: Զորաբանակը լռեց: Լռեց նաև թշնամին: Բնությունը հաղթեց ամենքին:

Թիկնոց փոռեցին բլրակի դալար խոտին, և Վարդանը ընկողմանեց վրան:

Դետերն էին, որ Տղմուտի ափին դեգերում էին՝ որսալով մթան մեջ ամեն մի ստվեր ու շարժում, և առաջապահ արթուն զրնդերը, որ զենքերը պատրաստ նստել էին և դիտում էին թշնամու կողմը՝ պատրաստ ընդոստ ցցվելու նրա դեմ:

Զրազացի ուռենու տակ, մթության մեջ երկու ստվերներ՝ Ար-

տակն ու Անահիտը՝ կանգնել էին իրար դեմ և հրաժեշտի պրույց էին անում: Մի փոքր հեռու նրանց հսկում էր Յուզաբերը, իսկ քիչ հեռու իրար մոտ նստած լուում էին Ձոհրակն ու Աստղիկը: Եկել էին Արտակի և Անահիտի տեսակցության պատրվակով իրար տեսնելու և շէին համարձակվում խոսել իրար հետ: Եվ իբրև թե Ձոհրակն սպասում էր Արտակին և Աստղիկը՝ Անահիտին: Նստած էին քարերի վրա Աստղիկն ու Ձոհրակը և լուում էին ամենախոր լուծյամբ: Նրանք շէին համարձակվում նայել անգամ իրար՝ շմտանելու համար այն ամենը, որ լցվել էր նրանց սիրտը:

— Կհանդիպե՞նք իրար, իշխան, թե՞ վերջացավ... — հարցրեց Անահիտը անձկությամբ:

— Կհանդիպենք, Անահիտ, — պատասխանեց մի փոքր ուշացածելով Արտակը:

Անահիտը շհարցրեց թե երբ և որտեղ: Արտակն էլ չբացատրեց թե ինչպես կլինի այդ, բայց երկուսն էլ հոգեկան ինչ-որ անդորր դգացին այդ պատասխանի մեջ: Միայն Անահիտը, որ հույս չունեիր Արտակի կենդանի մնալուն, շհարցրեց թե ի՞նչն է ներշնչում Արտակին այդ հավատը: Բայց նրան բավ էր այդ հավատը, որ նա խաղաղվեր: Եվ նա շհարցրեց Արտակին, թե արդյոք խորհո՞ւմ է մահվան մասին: Չհարցրեց, որովհետև ինքն էլ չէր խորհում: Արտակն էլ իրոք այդ օրը զարմանալի շէր խորհում մահվան մասին: Եվ դա հուսահատությունից շէր: Դա ընդհակառակը՝ ուրախությունից էր և հոգու խաղաղությունից: Նա ինքն իրեն էլ հարց չտվեց թե ինչո՞ւ շէր խորհում մահվան մասին: Նա հույս ուներ Անահիտի հետ հանդիպման ոչ հանդերձյալ աշխարհում: Բայց և որտե՞ղ: Այդ էլ շէր խորհում: Նրան այդ պահին տոգորել էր միայն մի խոր, անըմբռնելի, կարծես տարտամ՝ բայց միաժամ և ուժեղ զգացում — «մենք կհանդիպենք»: Եվ դա այլևս խոհ շէր, որին հաճախ դիմում էր Արտակը և գիտակցորեն իմաստասիրում: Ոչ: Սա շէր հանդուրժում այլևս ոչ մի խորհումն, շէր էլ թույլ տալիս տարակուսանք և կասկած: Սա գալիս էր մի հզոր, ներքին բանից: Արտակն զգում էր այդ բանը: Այնտեղից էր նաև իր սերը, իր ուրախությունը, հավատը, հույսը և աներկյուղությունը մահի: Արտակը սյնքան էր ճշմարիտ զգում այդ բանը, այնքան խոր հավատում նրան, որ շէր վախենում մահից: Մահը չի հաղթի նրան, նրան մահ չկա: Նա կա և կմնա, և իրենք էլ — Արտակն ու Անահիտն էլ —

կմնան նրա մեջ, նրա հետ: Կյանքն էր դա, սե՛րը, ուրախութիւնը: Երանձնական այս հափշտակութիւնը ցրեց, հաշտեցրեց և խաղաղեցրեց Արտակին ու Անահիտին:

Մի ուրիշ անհունութիւն էին ապրում Ջոհրակն ու Աստղիկը: Նրանք ոչինչ շասացին իրար: Մնացին իրենց հոգեկցական վիճակում, ներքին լեզվի հաղորդակցութեամբ: Երկուսն էլ իրարից իբրև գաղտնիք պահեցին նվիրական զգացմունքը, զգուշանալով խոսել այդ մասին ո՛չ փոխադարձութեան երկյուղից:

Սակայն ժամ էր բաժանման: Արտակն ու Անահիտը գրկախառնվեցին: Եվ միայն այդ վայրկյանին, երբ անջատվում էին՝ Ջոհրակն ու Աստղիկը նայեցին իրար վստահ և հանկարծ մի դուրիսութիւն փայլեց նրանց աչքերում և նրանք գրկախառնվեցին: Մի կարճ համբույր և բաժանվեցին...

Ու մինչ այս բարեհամբույր անդորրը հեզիկ շոյել էր մարդկային հոգին՝ երկինքը ինչ-որ տարօրինակ ակնարկներ արեց, դալկացավ: «Հավթափյալն» ժամն էր վերջգիշերային...

Այցելելով ու քաջալերելով ողջ զորաբանակը՝ Վարդանը զորագլուխներին ուղարկեց իրենց դիրքերը: Մնալով գիշերվա իր ռազմակարգի վրա՝ նա ցուցադրեց խաբվածութիւն և մեծ ուժեր կուտակեց միջոցում: Թշնամին առաջին շարքը լցրել էր նետածիգներով, հետևը՝ թեթև հեծելազորով: Նույնն արեց նաև Վարդանը:

Անցել էր «Գրիգակը», անցել «Լուսաճման», բացվեց «Առավոտն»:

Ջորաբանակները նայեցին իրար: Ողջ դաշտավայրը լիքը զո՛րք, զո՛րք, զո՛րք...

— Հա՛-ա՛-ա՛-ա՛-ա՛, — գնաց շշունջը ողջ զորաբանակը մի ծայրից մյուսը:

— Պա՛հ, քո տո՛ւնը շեն, — խոսեց Աբրահամ պապիկը, — Պարսկաստանը ողջ դատարկել է մինչև տակը:

— Մենք էլ նույնը չե՛նք արել, — նկատեց Հովակիմ դարբինը:

— Մենք փոքր ազգ ենք, — ասաց Աբրահամ պապիկը:

— Փոքր ենք, բայց տես ո՞նց ենք տեղահան արել պարսիկներին, հա՛, հա՛, հա՛, — ծիծաղեց Սրապը:

Ուղղակի դիմացը, այն ասիին երևում էին թեթև վահանավոր, աղեղնավոր պարսիկ զորագնդերը: Նրանք կապարճները նետերով

իցկած՝ սպառնալի նայում էին: Ազգում էին այդ բյուրավոր, երբևմն կնճոտոս դեմքերը, սևածյութ մազ-մորուքները: Մրանց հետև ծփում էին հեծյալ զորագնդերը, ուր միաձգամից հազարավոր նժույզներ անընդհատ թափահարում էին գլուխները և տատանում հեծյալների թանձր բազմության, որ օդն էին վերև ծակծկում իրենց նիզակներով: Դրանց աչում, ձախում, հետևը քանդվում լրջվում էին իրար մեջ անտառ-անտառ զորքերը և հետզհետև քարանոս: Դիմացի զորագունդը մի փոքր առաջացել էր եզերքին: Նրանց սապատավոր ավազը ետ-ետ էր քշում առաջ ցցված շարքը և ուժեղ քացիներ էր տալիս զինվորների սրունքներին, փորին:

— Ծա՛տ թունդն է, հա՛, — նկատեց Մանուկը:

— Թունդ քացախը իրա ամանը կճաքեցնի, — ձայնեց Աբգարը կողքից:

— Ե՛ս կճաքեցնեմ դրա գլուխը, հազարս սուտ՝ մեկս ճշմարիտ, հա՛ա՛, — գոչեց Մաղքոսը զայրացած:

Բոլորը ծիծաղեցին:

— Լե՛ն, — հրամայեց Ալեքսիանոս ավազը:

Շարքը ձայնը կտրեց և շարունակեց լարված դիտել թշնամուճե Դիտում էին նաև Վարդանի համագունդից, և ուլքեր թմբերի վրա էին՝ լավ տեսնում էին պարսից զորքը:

Պողոսը այդ պահին նայում էր գետնին, ուր մի դեղնածաղիկ նրա ուշադրութունը խլել էր: Նա երազում էր: Հետո մտորանքով գրդեց իր կողքի Սահակին:

— Լա՛վ, հողը մի հողը չէ՞, բա ո՞նց է մի հողը բույսի մեկի մեջ դնում դեղինը, կարմիրը, սևը, մյուսի մեջ՝ քաղցրը, դառը, թույնը, կաթը, շինում երկայնքը, հաստը, բարակը... Ի՞նչ կասես:

Նայեց Սահակին. բայց սա այլայլվել էր և լարված կուրծքը ուռցրել, աչքը խիստ սևեռել էր պատերազմի դաշտին: Պողոսը սթափվեց, նրա մարմնով սարսուռ անցավ. զգաց, որ ճակատամարտը հասվեհաս է: Նայեց շուրջը—բոլորը այլայլվել էին: Եվ ահա պարսից գալարաշեփորը ոռնաց մահասարսուռ դայլայլով: Նրան պատասխանեց հայկական գալարաշեփորը: Վարդանը ձեռքով նշան արեց:

— Զորաբանակ, զգա՛ա՛ա՛ա՛ա՛ստ... — խուպոտ, օտար ճալնով գոչեց Դավիթ սեպուհը:

— Զորաբանակ, զգա՛ա՛ա՛ա՛ա՛ստ...— գնաց քամու պես ողջ զորաբանակի վրայով:

— Ի մա՛ա՛ա՛րտ,— լսեց ողջ զորաբանակը մեկ Վարդանի հրամանը:

Եվ սկսվեց ճակատամարտը Ավարայրի դաշտավայրում: Ինչպես երկրաշարժ, որ մի հարվածով է ողջը ահագնադղորդում, այնպես միանգամից ցնցահարվեցին զորաբանակները և բազմահազար զինվորներ ու զենքեր գործի անցան:

Նվացին, սուպեցին նետերը զլիսների վրա, շարքերի մեջ, ամենուր: Բարձրացան առաջին ճիչերը, դրանից խառնվեցին հրամանի սաստոցները, նետածիգների մոմոտցները և նետալարերի ճայթյունները: Եվ մի ուժեղ մոլտոց միապաղաղ, ծանր, ինչպես ուժեղ կարկուտ տեղատարափեց համաորոտալի:

Քշնամին միջոցում եռուն գործի անցավ: Պարսիկ զինվորները աղեղները լարած, ետ ու առաջ էին ցատկոտում, շոքում՝ որոնելով ու նշելով թիրախները: Նրանց մրկած դեմքերին խաղում էին նենգածպիտ կծկումներ: Քաջավարժ զինվորները իրարից առաջ էին բնկնում, մոտենում գետին, մտնում գետը:

Բայց դա գրգռեց հայ զինվորներին: Նրանք ևս մտան գետը և սկսեցին առաջ կանգնած նետահարել:

— Առավե՛ե՛ե՛ե՛լ,— ձայնում էին ավագները:

Հայերի աջ թևում վիճակը շատ էլ թեթև չէր: Պարսից այդ թևը, որ թեթևացել էր՝ սկսեց այդտեղ ուժեղանալ մանր ջոկատներով, որ արագ-արագ գալիս լցվում էին: Միաժամ սպառնում էր շափազանց ստվարացած միջոցը, որ ինչպես որոշել էր Վարդանը՝ գետը չէր անցնի, բայց կարող էր շրջվել դեպի աջ:

Խորհնը սակայն պահում էր պարսիկների ճնշումը: Արսենը տենչում էր գրոհել:— «Գրոհն է պարսիկների պատուհասը»: Սակայն Խորհնը չէր վճռում:

Իսկ ներշապուհը միջոցը պահելով՝ մտահոգված էր նետերի պաշարով. որ հատնում էր: Նրան մխիթարում էր Արտակ Մոկացը՝ ասելով, որ այստեղ պարսիկները չեն գրոհի, իսկ աջում, երբ միանան՝ կարելի է գրոհել: Նա աշալուրջ հետևում էր մարտին և միաժամ տենչում էր գոնե մի անգամ ևս տեսնել բոլորին՝ վարդանին, Ատոմին, Քաթուլին, Անահիտին, Աստղիկին, Զոհրակին... բայց էլ որտե՛ղ: Ամեն ինչ վերջացավ: Հիմա բոլորը սուզվեցին

անհայտութեան ծովը:— «Կհանդիպե՞նք իրար, իշխան»,— հիշեց Անահիտի խոսքերը: «Այո,— պատահանեց,— մարդկութեան մեջ, ավանդելով, ավանդելով մեր գործը սերունդ-սերունդ...»: Այսպես գտավ նա իր պատասխանը Անահիտին, երբ նա հարցրեց այս մասին և ինքն էլ լռեց:

— Ճգնաժամ է, իշխան,— մտահոգվեց Ներշապուհը:

Արտակը սթափվեց:

Վարդանը Արծվիին հրամայեց արշավել միջոցը և Ներշապուհին պատվիրել, որ շխնայի նետը: Արծվին վարգեց: Հասցնելով հրամանը՝ նա կողքանց նայեց նետաձիգներին: Զինվորները ժպտացին:

— Արծվի, ի՞նչ կա, Արծվի...

— Մի խնայեք նետը...— և բերանը կիսաբաց մանկական ժրպիտով նայեց պարսիկների կողմը՝ կարծես զնդակախաղ էր տեղի ունենում:

Հետո վարգեց դեպի Վարդանը:

— Կատարվեց, սիրելիս: Ռամկի հույսին մնացինք,— և կիսակատակ ժպիտով Վարդանը փորձեց Ատոմին,— ի՞նչ կլինի մեր վերջը, հը՞...:

— Ինչի հույսին էլ որ մնացինք, կոխվը ինքը մի հույս է, Սպարապետ,— ասաց Ատոմը,— լավ որ կովենք՝ ի՞նչ վնաս ունի ուսմկի կոխվը:

Վարդանը մի թևով գրկեց Ատոմին և համբուրեց նրան ի պատասխան այդ մտքի:

— Այո, իշխանիկս, ուսմիկը կկռվի, սրան հավատա:

Այդ միջոցին անսպասելիորեն մի ջոկատ երևաց Վարդանի միջոցի և ձախի միջև: Նա արշավում էր դեպի գետը: Վարդանը մի պահ խոժոռվեց: Ի՞նչ էր նշանակում սա: Ռազմակարգի հանկարծակի շրջադա՞րձ: Եվ ի՞նչ... Հեծյալը վարգեց և համարձակ մխրճվեց գետը, սրընթաց անցավ և այս ասիին խմբվելով մի տեղ՝ սկսեց նետահարել, դիրք ապահովել, մինչ հետևակի մանրիկ ջոկատներ սկսեցին լցվել դեպի ապահոված դիրքը: Վարդանը այնպես բացատրեց, որ թշնամին միտում է Ներշապուհի շարժումը դեպի ձախ՝ Թաթուրը՝ կասեցնել կամ ձախը պատել ներսից բուրդովին շսպասված դիրքից՝ միջոցի ու աջի միջից: Եվ նա վճռեց: Ոչ մի փոփոխություն իր ուղղակարգի մեջ... ձեռք շտալ ոչ մի

զորագնդի: Նայեց արագ Ատոմին, Համազասպին, Արշավիրին: Ոչ, չի կարելի նրանց զոհել վտանգի խաղին: Իսկ վտանգը ստույգ էր: Նայեց Զոհրակին: Նրան կարող էր միայն վտանգել: Ոչ ոք չէր խորհի կշտամբել իրեն: Եվ նա դարձավ նրան.

— Վերցրո՛ւ Մամիկոնյան զորագնդից մի ջոկատ, շարտիր՝ զրանց մյուս ափը և կա՛ց ցնոր հրաման:

— Սպարապե՛տ, խնայի՛ր... — դիմեց Արշավիրը:

— Լո՛ւտ, — սաստեց Վարդանը նրան անհասկանալի վրդով-մունքով:

Զոհրակը սաղավարտն ուղղելով իջավ բլրակից և ցածում միամիտ և հավատող աչքերով մի անգամ վեր նայեց հորը, հեզ ժպտաց և սլացավ իր թիկնապահի հետ: Վարդանը նայեց նրա հետևից, և նրա սիրտը մրմռաց: Այդ ժպտի և հայացքի մեջ մի բան կար Զոհրակի մանկությունից: Կարծես մանուկ Զոհրակն էր, որին ուղարկեց իր մոտից մահի դեմ, և նա գնաց շիմանալով այդ, միամիտ, վստահելով հոր անվտանգ տնօրինության: Վարդանը լավ էր հասկանում այդ — իրո՛ք՝ իր զավակին ուղարկում էր ստույգ մահի դեմ:

Վարդանի բլրակից երևաց Մամիկոնյան ջոկատի հարձակումը Զոհրակի գլխավորությամբ: Նա մխրճվեց գետը և մարտ սկսեց գետը մտած պարսիկ հեծյալի հետ:

Հայերի թիկունքից լավեց երգի ձայն: Զինվորները հասկացան.

— Տղա՛յք, եկա՛ն առավելները, — գոչեց մի աշխույժ զինվոր և նետը քաշեց կապարճից:

Դա գուսաններն էին, որ եկան առաջին գիծը և ռազմական երգը հնչեցնելով բարձր՝ լայնաքայլ անցան մոլեգնած շարքերի միջով:

Զարկին զա՛րկ, առավե՛կ,
Մահին մա՛հ, առավե՛կ.

Տարորեն պարզ, միալար հնչեց այդ հին մարտական երգը: Բայց նա ահռելի էր: Մահաշունչ: Բայց և քաջալիրիչ: Իսկ երկար կրկնությունից՝ մոլեգնեցնող: Զինվորներն ավելի մոլեգին գործի անցան: Եվ սկսվեց այն սարսափախառն հաճույթը, որ մահի դեմ գնացողի հետ է պատահում: Զգալով մահի շունչն ու հավանականությունը՝ ավելի է հուսում կյանքին և զգում կյանքի հավանականությունը:

Լավեցին զինվորների գոշերը:

— Զարկին զարկ, առավե՛ն՛...

Ու սկսեցին՝ մեկը, երկուսը, բոլորը երգել ու կովել:

Զարկին զարկ, առավե՛ն՛,

Մահին մահ, առավե՛ն՛...

Թշնամին միջոցում ավելի առաջացավ դեպի գետափը: Թըշնամու թևերը ոչ մի շարժում չարին, բացի նետաձգությունից: Շարունակում էր եռալ միայն միջոցը: Վարդանը Համազասպի հետ հատուկ և հաստատ հրաման ուղարկեց Ներշապուհին, որ եթե պարսից միջոցը հանկարծ շարժվի դեպի հայերի աջը՝ խորենի դեմ՝ ինքը ևս այս պիտից նրա հետ շարժվի դեպի խորենը, միանա նրան և վարի տևական մարտ՝ շանցնելով սակայն գետը, բայց գամելով թշնամուն տեղում:

— Եվ խստիվ հրամա՛ն՝ պահել այս ռազմակարգը, չփոթե՛վե՛լ իր՝ Վարդանի շարժումներից, — հրամայեց Վարդանը:

Վարդանը նայեց թշնամու խորքը: Անշարժ քարացել էր այնտեղ միջոցի և ձախի միջև «մատչան գունդը» և դեռ միևնույն տեղումն էր փղերի ռազմաջոկը: Դավաճանների գրոշները ծածանվում էին ձախի դիմաց:

Նետաձգությունը տևեց, վտանգելով նետերի պաշարը: Իսկ դրան կհետևեր մյուս վտանգը: Թշնամին արդեն պիտի անցնե՞ր բուն մարտին. ձեռնամերձին: Վճռական հարվածները մոտենում էին:

— Նետաձգությունը տևե՛ց... — անհանգստացավ Արշավիրը:

— Նետաձգությունը տևե՛ց, — կրկնեց Վարդանը նույնպես մտահոգ, — և մե՛նք պիտի վերջ տանք, եթե ոչ՝ նա վերջ կտա և վա՛յ մեզ այնժամ...

Եվ նա լարված նայեց պարսից աջ թևին: Սպասում էր գրոհին: Միաժամ անձկում էր: Եվ արդյո՞ք իրոք կլինե՛ր նրա այդ գրոհը: Եվ արդյո՞ք այնպես կլինե՞ր, ինչպես ինքը գուշակում էր: Մարտում ամեն բան շեն սպասի: Պետք էր գործել... Եվ գործել արագ: Երբեմն կայծակի պես պետք է շանթել: Ապա թե ոչ... Հետո նայեց սեպուհներին:

— Պատրա՛ստ. գնացե՛ք գնդերդ:

Սեպուհները վազեցին նժույզներին:

Վարդանը դարձավ Ատոմին.

— Ավանդս քեզ՝ իբրև Հայոց աշխարհի ավանդ: Սրբու-
թյամբ:

— Հոգո՛ւս պարտքը, Սպարապետ:

— Դո՛ւք ես, — դիմեց Արշավիրին և Համազասպին:

— Պարտքդ սո՛ւրբ, — ասացին սրանք:

— Իշխանիկի՛ն են բերում... Սպարապե՛տ... — շնչաց Արծը-
վին տարօրինակ ձայնով:

Վարդանը բնազդաբա՛ր, թե՛ պատահաբար, թե՛ դիտմամբ...
չսեց...

— Սպարապե՛տ... — հևաց Արծվին:

— Հա՛... — սթափվեց Վարդանը և իհարկե, հասկացել էր, —
բերո՞ւմ են... ի՛նչ է եղել, — հարցրեց այնպես, կարծես Արծվին,
որ նույնքան այստեղ էր և տեղյակ, որքան և ինքը՝ Վարդանը կա-
րող էր իմանալ, իսկ ինքը՝ ոչ: Բայց նա հարցնել միայն կարող
էր, դրա մեջ մի ունայն հույս կար:

Վարդանը նայեց դեպի իրեն եկող մի խումբ զինվորների,
որոնք իրոք բերում էին Ձոհրակին: Ճոճվող զինվորների արան-
քից երևաց Ձոհրակի թևը, որ անբնական քարշ ընկած օրորվում էր
ոչ իր կամքով: Վիրավո՞ր է, թե՛ սպանված... Վարդանը մի ակըն-
թարթ կաշկանդվեց տեղում երկու մեծ մտքերով պաշարված՝ մեծ
ձակատամարտի միտքը, իր զավակի միտքը... Նա շվճոեց առաջ
գնալ:

Ձինվորներն իրենք արյունաթաթախ ու քրտնած՝ բերին Ձոհ-
րակին, որ կիսովին ծածկված էր վիրավորի թիկնոցի հապճեպորեն
պատառած ծվենով: Ձոհրակը մահացու վիրավորվել էր հայտնի շէ
մարմնի որ մասում: Նրա դեմքը կավիճի գույն էր ստացել, և աշ-
քերը մի տեսակ զարմացած թե հետաքրքիր նայում էին հանդիսա-
վոր երկյուղախառն ժպիտով:

Ձինվորները լուռ ցած դրին Ձոհրակին, Վարդանը իջավ բլրա-
կից, մոտ գնաց: Ձինվորները մռայլ կախեցին գլուխները: Վարդա-
նը թիկնոցը մի փոքր ետ տարավ: Իսկույն ետ ծածկեց: Տեսածը
ահեղ մի բան էր: Լուռ խոնարհվեց, համբուրեց նրա ճակատը,
զանգուրները, հառաչեց...

— Տարե՛ք... — ասաց զինվորներին՝ ձեռքով ցույց տալով
թիկունքը:

Զինվորները տարան, Զոհրակը մեռել էր արդեն:

Վարդանը կրկին բարձրացավ բլրակը: Նա երազի մեջ զգաց իրեն: Բայց նայեց մարտադաշտին և ուշքի եկավ: Մեծ գործեր էին կատարվում այդ պահին: Գետն անցնող պարսից ջոկատը ետ էր մղվել, բայց պարսիկների ձախը շարժվեց դեպի գետը, ճնշեց հայերի ձախին: «Շրջապատում է», — մտածեց Վարդանը:

— Սպարապետ... — ձայնեց Արծվին Վարդանի սկանչի տակ:

Վարդանը նայեց և լարվեց: Ատոմը, Արշավիրը, Համազասպը առաջ մղված դարձել էին ձախ: Պարսից զորագնդերը լցվեցին այնտեղ և ուժեղ գրոհով եկան Թաթուլի վրա: Թաթուլը վճռական հակահարվածի գնաց առաջ: Ճնշումը մեծ էր, և Թշնամին անցավ Տղմուտը, ընկավ Թաթուլի վրա: Թշնամու միջոցը հանկարծ շրջվեց դեպի աջ և գնաց Խորենի դեմ, Վարդանը տագնապով նայեց առաջ: Սեպուհները խստորեն ետ մղեցին: Բայց նրանք տարեբրայնորեն առաջացան:

Ողջ համազունդը՝ Այրուծին, Զմերոցը, Մամիկոնյանը, Ժողովրդականը՝ սեղմվում էին դեպի Վարդանը: Քանդեցին շարքերը և մոտ վազեցին Առաքելը, Արթեն քեռին, Սահակը, Խանդուբը: Նրանք այլակերպվել, անհանգստացել էին:

— Սպարապետ, էս մեկն ու աստված, զա՛րկ, — ձայն տվեց Առաքելը:

— Փամ ու տեղն է, Սպարապետ, — կցեց Արթեն քեռին, — զա՛րկ:

— Զա՛րկ, զա՛րկ, — մռնչաց բազմությունը:

Ժողովուրդն է խոսում սրանց բերանով, — մտածեց Վարդանը: Երբեք նա այդպես չէր ներշնչվել ռազմադաշտում: Զգաց՝ մի մեծ ուժ բարձրացրեց իրեն: Լցվեց այդ ուժի իմաստով և հաղթության հավատով: Նայեց՝ դեպի իրեն էր գամել իր բազմահազար, աչքերը ողջ ժողովուրդը:

— Զա՛րկ, — դեպի նա վազեց Առաքելը ցատուճալի, կատաղի, — զա՛րկ, ոչ ու փո՛ւչ արա անիծված բռնավորին: Թող մի տեսնեն՝ նր ռամկի ուժը, տեսնի ի՛նչ է ռամիկը: Անասուն է տեսնե մեզ, գազան չի տեսել: Թե գայլ է, Թող տեսնի գայլի գայլը: Զա՛րկ:

Նայում է սակայն կշռադատում, վերդիր է անում Վարդանը: Ահա մեծահարուստ իր Թշնամին ընդարձակածափալարեն շռայլում:

է գեներ ու զրահ, զորք ու գազան: Ահա նա աճում, լցվում, լինանում, վրա է գալիս շափելու իրեն: Ի՞նչ անել այստեղ հիմա... — Կանոնավոր ճակատամարտ: — Ցնորք, բանդագուշա՞նք... Հոովմեական, պարսկական, հայկական: Ռազմագիտութեան հռչակավոր գիտակը դառնագիտորեն խոցվեց, երբ նայեց իր մի բուռ ժողովրդի «աղբատ» զորքին: — Մահտարածա՞մ է, հայոց ժողովրդի ժամը ժամեց... Դե, հասավ օրհասը...:

Կրկին նայեց առաջ, շուրջը: Վերջին միտքն է, վերջին ակընթարթը: «Ժա՛մն է, անսպասելին, հետո ուշ կլինի...»:

Գիրթ շարժումով շրջվեց ետ.

— Իշխա՛ն Գնունյաց, — տանում եմ Այրուծին, Չմերոցը, Մամիկոնյանը և Շինականը: Վերցրու բո Գնունիքը, Վանանդը, Արշարունիքը, Խորխոռունիքը, Ռշտունիքը, Արծրունիքը... մնացորդը և, — ժպտաց մեղմ, — հայոց ժողովուրդն այնտե՛ղ... Բեկում կըսկըսվի այստեղ: Դաժանագիտորե՛ն կկասեցնես, կզնես երկաթե գա՛ռն նահանջի: մեջ: — Տեր Արշարունյա՞ց, Համազասպ եղբայր իմ, — Գնունյաց իշխանի հե՛տ: — Հետո նայեց իրեն շրջապատող սեպուհներին, Առաքելին, Սահակին, Արթևն քեռուն:

— Տեղնե՛րդ:

Բոլորը վազեցին իրենց զորամասերը:

— Այսպե՛ս կամեցավ հայոց ժողովուրդը: Դե՛հ, սո՛ւրբ՝ նրա կա՛մքը:

— Լո՛ւտ՛ւտ, — սաստեց զորքին Ալեքսիանոսը, սրի շարժումներով և կատաղի ձայնով:

Զորքը լռեց և տեղի ունեցավ այն, որ Վարդանի հին զինվորները գիտեին: — Վարդանը սփրթնեց, ինչպես ցասումնալի կայծակ: Աչքերը շողացին մռայլ մի ցոլքով, և նա մի վերջին հայացքով մի ակնթարթում կտրեց, խլեց զորագնդերի կերպարանքը:

Նայեց նրանց, որոնց նա տանում էր դեպի սխրագործություն, գեպի մի կոխվ, որ չունի մահի երկյուղ և ուրեմն մահ չունի: Նա խիզախորեն նետում էր իրեն մահից այն կողմ, որ մի նպատակ ունի միայն, — կռվել մինչև հուսկ վերջին ուժն ու հնարը, միմիայն հաղթել, թեկուզ կյանքի գնով:

Նա զգաց այդ ահռելի ուժը իր թիկունքում, և շատ բան պիտի ասեր; բայց միայն գլուխը թափ տվեց.

— Դե՛... իմ հետևի՛ց...

Կիզիչ քամու պես փշեց այս խոսքը, հանկարծ նրա սուրբ կրակին տվեց, աշտանակեց նա «Վիշապին», սլացավ և զորագրեց գերն ու համագունդը թոցրեց իր հետևից:

Մի անգամ էլ ընդոստ շրջվեց ետ ու զայրալի.

— Առավե՛հ՛ե՛լ...

Ու զարկեց շփի շիտակ գետի մեջ, տղմի մեջ, ուղիղ պարսից միջոցին. թաղվե՛լ էր ուզում, խելահեղությո՞ւն հանկարծակի...

Հարվածող զանգվածը նրա հետևից նույն թափով շրջփաց գետը... Բայց արդյոք տի՛ղմը խոր չէր, թե՛ միայն նեղ մի շերտ էր դա, թե՛ Վարդանը կանխապես զաղտնի նայել, գուշակել էր հատակի պինդ շերտը... Թերևս ոչ մի կանխատեսություն, թերևս դա միայն խորհուրդն էր այն խիզախության, հոգու այն թռիչքի, որ ծնում է հրաշք: Գյո՛ւտը... — Վարդանն անցավ մյուս ափը: Հետևից զորքը: Մի քանի տասնյակ ընկղմվեցին: Վարդանը նայեց աջ ու ձախ, ետ և կուրծքը լցվեց. մրրկի պես թռչում էին աջից Այրուծին, ձախից Ձմերոցը, հետևից Մամիկոնյանը: Սրանց հետևից ճիգ էր գործում ժողովրդական գունդը Առաքելի, Արթենի, Սահակի, Խանդութի հետ:

Դուրս գալով ափ՝ Վարդանը նույն սլացիկ թափով զարկեց մխրճվեց պարսիկների թեթևացրած միջոցի վրա: Ռազմադաշտի արևելակողմյան բլրից կովին դիտող պարսիկ մեծամեծները Միհրըններսեհի, Պերոզի և նախարարներից Վասակի և Գաղիշոյի հետ ուշադրությունները բևեռեցին Վարդանի այս շարժման վրա: Նյուսալավուրտը այդ համարեց մի դիտավոր հասարակ խաբանք, որին իսկույն կհետևի նրբորեն. մտածված իսկական հարվածը: Մի վայրկյան իսկ մտքով շանցկացրեց, որ հենց այս իսկ էր ամեն ինչ: Այսքան պարզունակ, անձկուն մի շարժում նա երբեք չէր սպասի նշանավոր զորավարից:

Բայց Վարդանը հանկարծահաս դաժան աղետի պես վրա հասցրեց խելահեղ հարվածը: Եվ շփոթն սկսվեց, երբ Վարդանը շարունակեց մխրճվելը պարսից զորքի միջոցի խորքը և շարունակեց առաջանալ այն աստիճան, որ միայն զարմանալ կարելի էր: Ի՞նչ էր կամենում, — շրջապատվե՛լ, խժովե՛լ, ի՞նչ հիմարություն...

Նյուսալավուրտը, որ ըստ երևույթին իրոք հրամայել էր իբր թևերին շրջապատել հայկական զորաբանակը՝ վարանեց, կամեցավ փոխել մարտակարգը: Դա կայահանջեր ուժեղ գործողություններ

թևերում: Մինչդեռ այժմ պահանջում էր վերջ տալ Վարդանի այս
խելագար մխրճման՝ ուժեր վերցնելով հայկական թևերին ճնշող իր
թևերից: Հենց այդ պահին Քաթուրը կռահելով Վարդանի պահան-
ջը՝ զարկեց անցավ գետը և ուժեղ հարվածներ սկսեց հասցնել
պարսից աջ թևին՝ գամելով նրան մի առ ժամ: Նույնն արեց և
Ներշապուհը հայկական աջում առանց միայն անցնելու գետը: Այս
շարժումներով նրանք մի տեսակ «կախ ընկան» նյութալավորտի
թևերից, հաղորդելով նրանց միառժամյա տարտամուխյուն: Այս
միառժամյան կատարեց իր գործը:

Վարդանը սլացավ հենց ուղիղ մատյան գնդի վրա: Սա վեր
էր ամեն սպասածից: Սա շտեմնված հանդգնություն էր: Մատյան
գունդն ընդունեց հարվածը, բայց հարձակման թափը կոտրել ան-
կարող եղավ: Մամիկոնյան և հայկական այրուձիի զորագնդերը
ձյարձվեցին նրա սիրտը և սկսեցին նախճիրը: Մատյան գունդը
քնցվեց, շկարողացավ հրաման ընդունել, պատառոտվեց ու սկսեց
եռ-ետ շրջվել դեպի փղերի ռազմաջոկը, որը իր հերթին շփոթվեց
և անճոռնի փղերը կնճիթները վեր ոլորած սկսեցին դես ու դեն
ընկնել:

Վարդանը շհետապնդեց մատյան գնդին: Թեև նա մեկ փոր-
ձեց այդ անել. բայց՝ ակնթարթ, — կարող էր իր թիկունքում թըշ-
նամին ուշաբերվել: Նա շրջվեց ետ և սկսեց շրջան գործել պարսից
աջ թևի կուտակումների մեջ, ուր սյունյաց և այլ դավաճանական
զորագնդերն էին: Պարսից ողջ աջը շփոթվեց, խառնվեց իրար, և
Արտաշիր, Դարեհ և այլ զորավարները շկարողացան մի հրամանի
բերել այդ բոլորը:

Պարսից աջ թևը վերջնապես կորցրեց իր ռազմակարգը և շնա-
յած իր խմբման և մեծ ուժերի կուտակման՝ անկարող եղավ իս-
կույն անդրադարձնել ազդու մի հակահարված: Վարդանը խառնեց
ամեն ռազմակարգային հասկացողություն: Եվ ժամանակ չէր տա-
լիս սթափվելու՝ արագ հարվածելով, շրջվելով, խրվելով, ուր ամե-
նից անսպասելին է: Եվ հաղիվ էր գլխի ընկնում թշնամին Վար-
դանի հարվածների մի միտքը և ուղղությունը՝ Վարդանը շրջում էր
մի այլ կողմ:

Վարդանը անշուշտ շպիտի կարողանար հաղթահարել պարսից
ուժերի կուտակումը նրա աջ թևում: Դա գիտեին երկու կողմը ևս:
Վարդանին շախախելու համար բավ էր այդ ուժերի մի քառորդը:

Անշուշտ Վարդանը «իրեն գցեց ծուղակը»: Նրան սանձահարելը պարզից պարզ էր և դյուրին: Սակայն թշնամու համար զայրալին այն էր, որ այդ պարզն ու դյուրինը խճճվեց ու դժվարացավ, և Վարդանը խլեց մարտի ձեռներեցութունը: Որովհետև իրոք «ք Վարդանն «ընկավ ծուղակը», որ հետզհետե շրջապատվում էր: Բայց շրջապատվում էր ոչ հարկադրորեն, այլ կամսովոր, դիտավորյալ կամքով: Եվ սա էր անսպասելին, որից չէր կարողանում գլուխ հանել Նյուսալալուրտը: Վարդանը նրան հասցնում էր ամենաանսպասելին — ամենապարզը, ուսմկական կոճիվը: Սա էր ամենատաննելին:

Եվ ամենից անտաննելին սարսափելի նախճիրն էր, Վարդանի նախճիրը, շտենված կատաղության: Երեք զորագնդերը բաժանվում էին, միանում, հյուսվում, հասնում իրար, ճեղքում թշնամու շարքերը, մասնահատում, ճարակում և առաջ էին գնում:

Ահա Ձմերոցի, Մամիկոնյանի, Այրուծի գրոհներին հավասարվելով, հետզհետե նրանցից առաջ ընկնելով իր ահռելի ուժի կուտակումը ցույց տվեց ժողովրդական համագունդը: Նա սկսեց դրսևորել իր իսկական բնույթը, որ նոր ոգի ու ձև տվեց Վարդանի կովին: Մոլեգնել սկսեց նրա ուսմկական կոճիվը: Եվ այստեղ էր ահա տեսնելը թե ինչ բան էր և ինչեր էր կարողանում գործել ուսմկական կոճիվը: Այդ անարվեստ, բայց ոգելից, ոգեխանձ, ցասումնալի կոճիվը: Այստեղ էր, որ շիկացավ, կնճոց իր դեմքը ուսմկական ցասումը, վրիժառու դարերի կուտակված զայրույթի պոռթկումը իր ճնշողների, բռնակալների դեմ: Սա էր, որ ոգի տվեց Վարդանի անսպասելի հարվածին: Առանց դրան անկարելի էր իրագործել այդ հարվածը, որի իմաստը թշնամուն խորը խոցելն էր: Համագունդն առաջ թռավ՝ անսպասելի՝ անգամ Վարդանի համար, որ տեսել էր անվերջ հարվածներ ու գրոհներ: Գրոհի կատաղի թափը հաղորդվեց նաև Վարդանի զորքին և զորագլուխներին: Բոլորը ցնցվեցին նոր ուժի հարվածից: Շատերի և Վարդանի ուշադրութունն սկսեց գրավել Առաքելը, որ մերթ կորչելով խառնուրդի մեջ, մերթ դուրս լողալով հենց կովի մեջ ինքնիրեն կազմված մի համհարզով, որ շրջապատել էր նրան՝ հետևից տանում էր մի ըստվար զանգված: Նա այլայլվել էր: Զարաշող ժպիտը աչքերի մեջ, հափշտակված ահա նա ընկավ պարսիկ հետևակի վրա: Նրա դեմ թռավ պարսիկ ազառանի մի սովոր զորամաս: Առաքելը իր համ-

հարգով սկսեց մարտը նրա հետ: Նրանք այնպես էին հարվածում, ինչպես իրենց անձնական թշնամուն, իրենց անձնական կեղեքիչին, իրենց շարաշար կյանքի պատճառ եղողին: Նրանք կռվում էին իրենց կռիվը բռնության, դարավոր կեղեքիչի, հարկահանի դեմ, իրենց ազատութունը խլողի դեմ: Նրանց դեմ, որ գերութուն, ճորտութուն և հավիտենական լուծ էին բերում նրանց, զրկում հողից, անունդից, կյանքից: Նրանք կռվում էին իրենց կռիվը, իրենց համար, թափում էին իրենց մաղձը, վրեժը, ատելութունը դեպի բռնակալը և սակայն այդ կռվի մեջ զգացվում էր նաև այն ատելութունն ու մաղձը դեպի իրենց սեփական իշխանները, որոնք նույնպես կեղեքել էին, զրկել նրանց կյանքի ուրախությունից և գազազեցրել նրանց հորը, նրանց պապերին: Այս դարավոր ցասման, վրեժի պոռթկումն էր, որ ահա հաղորդվեց նաև գորքին, ներշնչեց աամկական բնագրով, ստիպեց նմանվել իր հարազատ ծնող ուսուցիչին, կրկնել նրա հարվածը նրա պես: Սարսափելի դառավ այս աամկական պոռթկումը:

Ռամկական համագունը տիրեց կռվին: Նա կռվեցրեց նաև զորագլուխներին, սեպուհներին: Նա զարհուրելի դառավ նաև սրանց համար իր ամենի կատաղությամբ, գոռոցով ու սաստոցով, որով ոտիպում էր շարժվել, թեքվել, դիմել այս ու այն կողմ: Այլևս անզոր էր ռազմական խելքն ու կանոնը, զգուշացումն ու խանգարելը աամիկներին: Նա աճել էր, կռվում էր խելահեղ արագությամբ և հափշտակությամբ:

Սկսվեց այն «մեծ շփոթը», այն «դեռ չտեսնվածը», որի մասին պատմեցին հետագայում հետնորդները:

Հետզհետե ավելի բարձրացավ, սաստկացավ ահեղ ռազմագոչը:

Չարհուրելի սպանդ էր և իրար ոչնչացումն: Բազմահազարանոց զորաբանակները խժոռում էին իրար: Անկարգ, խառնաշփոթ իրար էին գալիս վահանակիրները, նիզակավորները, տապարավորները, հեծյալն ու հետիոտնը: Նրանց զենքերի, վահանների, մարդկանց ու նժույզների խառնափնթորը նմանվում էր զգզզված քարդուփշուր անտառի, որի միջից ավերելով ու կոտորելով պտըտվում էր անսանձելի մրրիկը՝ Վարդանը: Դա մարտ չէր նրա կողմից, այլ մի մոլեգնումն: Նա վճռապես ոչնչանում էր ոչնչացնելով: Արդեն պարզ երևում էր նրա այդ «ռազմակարգը»: Դա մի

ուզմական գյուտ, ստեղծագործութիւն էր: Ազդում էր գերագույն
այն ճիգը, որով հափշտակված գործում էին զորագնդերը— ոչնչաց-
նել շատ, ավելի շատ, մինչև գերագույն հնարը, մինչև վերջապես
ընկնելը: Դա նրանց հաղորդում էր մի զարհուրելի դիվական ուժ,
որ սպառնում էր արդեն... ո՞վ գիտե ինչե՛ր անել...

Նայում էր մտայլ Վասակը: Ահա իր առաջ, իր դէմ, ամեն
բանի դէմ, հակառակ ամեն բանի՝ դուրս էր եկել իր զարհուրանքը,
որի դէմ նա այնքան պայքարեց և արյուն թափեց,— հայոց հա-
մաժողովրդական սխրագործութիւնը: Նա ցույց տվեց իր ահավոր,
ոչնչացնող էութիւնը: Որից դողում էին Նյուսալավուրտի սաները,
որից սփրթնել էր Միհրնեբսեհը, որին ժանտաժպիտ, նախանձա-
փրփուր դիտում էր Պերոզը, շփոթվել էր Վախթանգը... Նայում
էր և չէր կարողանում հասկանալ, ընդունել, հաշտվել...

Նյուսալավուրտը, որ իր օգնական Դողվրճի հետ կանգնել էր
բլրի վրա ու ղեկավարում մարտը՝ դարձյալ երկար ժամանակ
չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչ է կատարվում իր առջև: Նա
չէր հասկանում այդ գրոհը, նա շփոթվել էր: Զէր տեսել նման
գրոհ՝ խելքից մտքից վեր: Ի՞նչ իմաստութիւն էր մի այնպիսի
փորձված հին զինվորի համար նման գրոհը — խելահեղորեն,
առանց վերջը մտածելու իր փոքրաթիվ ուժերով խրվելը երեք շորս
անգամ մեծաթիվ զորաբանակի մեջ: Ի՞նչ օգուտ Վարդանի այդ
գրոհից նրա աչ ու ձախ թևերի համար: Զէ՞ որ առանց այդ էլ նա
արդեն շրջապատման վտանգի մեջ էր:

— Որմիզդը խելք տա ինձ՝ հասկանամ,— մրթմրթաց Նյուսա-
լավուրտը,— Որմիզդը խելք տա ինձ...

— Միկնույն է, նա պաշարված է:

— Դու ջա՛րդը նայիր, ջա՛րդը...

Եվ իրոք՝ Վարդանը ջարդում էր շտեմնված անգթութեամբ: Նրա
ճանապարհը լցվեց դիակներով, վիրավորներով: Նա թաթառի պես
ճարակելով գնում էր, շրջվում այս ու այն կողմ, և ոչ մի հնար
չկար նրա առջև կալնելու:

Նյուսալավուրտը, ծանր գեր կապկի պես վազվզում պարում
էր զայրույթից, նրա ծաղկատար, արնագույն այտերը եռացող ջրի
պես խլթխլթում էին քրտնաթոր, և նա շրթունքները ծամածոնելով
մռնչում էր, լալիս, ծիծաղում և այդ լալագին ծիծաղախառն ձալ-
նով դիմում էր Դողվրճին.

— Ոտքդ լվամ պագնեմ, հասկացրու ինձ՝ ինչ են անում այդ անասունները, այդ իշի ծնոտ Արտաշիրը, այդ աղբանոց Գարեհր: Ուհ, ձեր, ձեր, ձեր... Հարամանիի գավակներ, ուղտի կաշիներ...

— Բաց թող մատյան գունդը, — գուչեց Դողվըճը:

Նյուսալավուրտը վնգաց.

— Ի՞նչ ժամն է մատյանի. իսկ մյուսների՞ վրա ինչ բաց թողնեմ. այս դրմաշներին...

Դողվըճը նայեց ձախը.

— Այնտեղ էլ գամվել մնացել են տեղում... Արածո՞ւմ են, ի՞նչ են անում...

— Ետ ու առաջ են պարում, հարսանիք են եկել...

Եվ հանկարծ տեսնելով կանանց գունդը՝ նյուսալավուրտը խեղագարվեց — մի տես, հոգուդ մեռնեմ, կնանի՞ք են բերել, որ հետները կոճեմ, — ու գլխին տվեց. — վա՛յ, կանացի ներքնաշո՞ր գլխներիդ, իշի՞ էշեր, խոզանոցներ...

Ու դարձավ սիպահներին.

— Հրաման տարեք՝ այդ աղբի պուտուկներին, խրվեն շարքերի մեջ, կոտրատեն...

Սիպահները վարանոտ արշավեցին:

Դեպի բլուրն եկան Միհրներսեսը, Դենշապուհը, Վասակը, Վարազվաղանը, Գաղիշոն, Պերոզը, Վախթանգը և մոգպետները:

Միհրներսեսը հագիվ պահելով իրեն նժույգի վրա և հուզմունքից թուքը չորացած՝ լամլըմորեց կերկերաձայն.

— Զորավա՛մար... դժվարութ՞յո՞ւն է... Ի՞նչ է լինում..

Նյուսալավուրտը սիրտ չունեի բացատրելու, բայց հարկադրված էր «Հագկերտի ստվերին» հարգել.

— Ծփոթ է... պարզում ենք... սպասի՛ր...

— Մատյա՛մա՛ն գո՛ւտ՛նդը հաննիր... — կերկերաց Միհրներսեսը:

— Մատյանին որ հասանք՝ գնամ գլխիս մոխիր ածեմ, — չհամբերեց նյուսալավուրտը՝ շրթունքների մեջ ծամծամելով մի քանի կոշտ զինվորական հայհոյանքներ:

Սակայն անտեղի էր նյուսալավուրտի տագնապն ու մեղադրանքը: Սահմանափակ զորավարի նեղ ուղեղին հասու չէր այն վեհ գաղափարը, որ դրել էր Վարդանը այս մարտի մեջ: Հասու չէր,

որ Վարդանը ջնջել էր մարտավարութեան բոլոր մինչախօսման շահերն ու ավանդները, որ նա կատարում էր անհասկանալին, անցել էր մարդկային բոլոր հասկացողութեանները, գործում էր խելահեղ մի սխրագործութեան: Նա փրկում էր հայրենիքը՝ սխրագործութեան դնելով մի ողջ սերունդ:

Վարդանը խելահեղութեան էր արել, ընկել շրջապատման մեջ: Նյուսալավուրտը շհասկացավ, որ իրեն ոչինչ չէր մնում, քան գրկել նրան և ճգմել: Նա չզգաց իր մեծ սխալը, — հաշվի շառնել այն մեծ նախճիրը, որ գործում էր Վարդանը, — չզգաց և այդ սխրագործական ուսմական կովի իմաստը և ուժը: Դեռ սպասում էր շրջապատման վախճանին — Վարդանի ոչնչացման: Բայց դա ուշանում էր ճակատագրորեն:

Գողվեճը նայեց իրենց ձախին.

— Թեևրը ետ քաշենք՝ թող գան շրջապատեն:

— Հարկավոր չէ՛, — գոչեց նյուսալավուրտը, — հարկավոր չէ՛: Թեևրը իրենց գործն ունին: Սրանք պետք է շրջապատեն: Սրանք մի երկիր կարող են շրջապատել: Գալարափող:

Գալարափողը ոլորաձայնեց:

— Մատյան գունդը, — հրամայեց նյուսալավուրտը:

Սիպահները թռան տանելու հրամանը:

— Մատյան գունդն էլ որ խժոռեն՝ կմնանք մենք խժովելու, — գոչեց նյուսալավուրտը:

Վարդանի բլրակից մատյան գնդի և փղերի շարժումը տեսան Ատոմը, Արշավիրը և Համազասպը: Զորագնդերը կազմ պատրաստ էին. կարող էր Ատոմը հասնել Վարդանին օգնութեան. բայց զորական հրամանին հնազանդ՝ սպասում էր իր ելույթի ժամին և միայն անձկանոք դիտում էր, թե ինչպես է Վարդանը շրջապատվում անհույս:

— Գնա՛ց Սպարապետը Հայոց, — հառաչեց Արշավիրը և արցունքը կաթեց նրա աչքերից:

Համազասպը գլուխը կախեց:

Ատոմը մթնեց, նայեց Ներշապուհի և Խորենի կողմը: Նրանք դեռ դիմանում էին: Եվ այնտեղ, այնտեղ էր Հայոց աշխարհի հույսը: Եթե ոչ՝ Վարդանը վճարում էր իրենը, նա պիտի գնար...

Մատյան գունդը եկավ, և պարսից զորքը խելքը գլուխն հավաքեց, կուռ շրջապատեց Վարդանին: Սկսեցին հարվածել ամեն

կողմից: Սակայն Վարդանը շրոնվեց. նա կարողացավ պահել շարքերը և դեռ գետի պես հոսում էր կազմ ու անբակ, հարվածում, թեպետև իբ կորուստը անողոք աճում էր: Ընկնում էին մարտիկները, ընտիրները... Անօրինակ նախճիրը, դեռ երկուստեք ճարակում, սպառնում էր շտեմնված շափով՝ թեև Վարդանի անկումը իբր թե «պարզ» էր ու իբր «վճռված»... Միհրնեբրսեհն ու մյուս մեծամեծները ճնշվել մնացել էին այդ տեսարանի առջև: Վարդանը տևում էր, աճում, կասկած էր զարթեցնում թե կոշնշացնի ամեն բան... Մամիկոնյանը, Զմերոցը, Այրուձին և այլ նախարարական զորաբաժինները դեռ պահում էին իրենց կազմիկ վիճակը, թեև կորցրել էին իրենց կեսը և ավելին: Նրանցից ավելի էր տուժել ժողովրդական համագունդը:

Բայց զգացվում էր, որ անխուսափելին մոտենում է: Սա զգաց Վարդանը: Անվերջ մարտերի վարժությունը նրան ահազանգեց այդ:

Սակայն ահա այստեղ էր ահավոր, բեկման պահին խառնուրդի միջից շարքերը ճեղքեց և առաջ թռավ «Կանանց հայոց աշխարհի» գունդը: Այստեղ երևաց, թե ինչ կարող էին անել գեղջկուհիները, որ սկզբում այնպես համեստ ու լուռ եկել էին կոփվ: Նրանք անճանաչելի էին: Առջևից փետրախոփվ թուռնի նման զարկեց Խանդուբը և կովի խառնաձայն գոռոցը ճեղքեց նրա խանձված կոփնը:

— Հի՛ի՛ի՛-մի՛ խավարեմ ձեր արևը... շնջե՛ք բռնավորին...

Մարտիկ կանանց այս զարկը ցնցահարեց զորագնդերին: Նրանք զարհուրելի էին իրենց հետ եկած տիկիներին և անգամ գինվորների համար: Նրանք և՛ կովել սկսեցին նոր թափով, և՛ նոր շունչ հաղորդեցին կովին:

Կանանց դեմ արագ վեր ելավ զարկվելու պարսից մի ընտիր զորագունդ: Միամիտ, անսպասելի. կանգնելով կանանց դեմ՝ զորագունդը մի պահ շփոթվեց: Կանանց հերարձակ գլուխները, արյունվա մարմինները, պատառոտված զգեստները, որոնց միջից երբեմն բացվում էր նրանց կրծքները՝ ահ ու պատկառ ազդեց: Բայց կանայք Խանդուբի հետ ու միասին սաստիկ թափով զնացին պարսիկների վրա: Սրանք ուշաբերվեցին և հարվածեցին: Կանանց առաջին շարքերը մեղունների նման թափվեցին:

— Տղա՛յք, պատիվներս... — գռչեց Պողոսն այլայլված ու թռավ նրանց վրեժը հանելու: Հասան Սրապը, Հովհաննես Կարապետը, մուկեզնության մեջ վերացած Սահակը, իրենց հետևից տանելով մի խոշոր զանգված: Անխնա հուսահատ գրոհը կասեցրեց սարսիկներին: Իրար խառնվեցին: Կանանց գունդը ուշաբերվեց ու կրկին գրոհեց կանացի կատաղության ուժով: Մի ակնթարթ դուրս ցայտեց Մամիկոնյան տիկինը Անահիտի ու Յատղիկի հետ: Տիկինը դրոշ էր կրում և վերասլաց հափշտակությամբ գնում էր հանգիստ: Նրան երկու կողմից բռնում էին Անահիտն ու Աստղիկը: Վարդանին ազդեց Անահիտի արյունաներկ խոպոպները և տղմոտած հագուստը: Վարդանը գնաց դեպի կանայք: Բայց պարսիկների մի պատ փակեց առաջը: Զարկեց անցավ: Բայց տիկիներն ու օրիորդները չկային: Քստմենլի գործեր էր տեսնում մարտը կանանց հետ, որոնց գիսակներն սկսեցին զգգվել հազարավոր սմբակների տակ, ըղբեստները խճճվել, նիզակների հարվածներից պատառոտվել: Մի աղջիկ էր սմբակածեծ լինում: Անահիտը շէ՛ր... Կարծես այո, կարծես ոչ: Մի գեղջկուհի խեղդում էր պարսիկ զինվորին, մի պարսիկ զինվոր նիզակը խրեց նրա կողը: Գեղջկուհին ընկավ:

Վարդանը կրկին նայեց շուրջը — շերևացին տիկիներ և օրիորդները: Զարմանքով նկատեց... մոռացել էր Շուշանիկ տիկնոջը: Հառաչեց դառն: Զգաց, որ իր մահը միայն կարող էր խլացնել այն կսկիծը, որ այրեց նրա սիրտը: Բայց այդ մտքերը մթագնում էին, երբ Վարդանը տեսնում էր թե ինչպես իր առջև իր կնոջն և դստեր կողքին ուսմիկների կանայք ու դուստրերը անխնա զարկվում էին թշնամու սրերին, հարվածում իրենք, և վերջը թափվում անխնա, անգթորեն, թանկագին կյանքի անսիրտ ածանությամբ: Սա ավելի էր խոցում Վարդանին: Բայց ահա մի երիտասարդ աղջկա մազերն ընկան պարսիկ հեծյալի ասպանդակը և նա քարշ ընկած գնաց...

— Տղա՛յք, հասե՛ք, — գոռաց Պողոսը իրեն կորցրած:

Պարսիկի հետևից թռավ Տիգրանը և խրվեց մի խումբ պարսիկների շարքի մեջ, թողեց նժույզը և կախվելով ասպանդակից՝ սկսեց սրով զգույշ կտրել կնոջ մազերը: Հոգատար դանդաղումը թույլ տվեց պարսիկներին հարված հասցնել Տիգրանին: Նա ընկավ՝ իմանալով որ այդպես էլ կլինի: Սա կատաղեցրեց Կորյունին և մյուս երիտասարդներին: Նրանք խմբով խրվեցին պարսիկների մեջ և սկսեցին հարվածել:

— Երեխե՛քս... — ծղրտաց Խանդութը և գնաց մենակ զար-
կեց պարսիկներին՝ ինչպես փետրացից թռչունը իր ձագերն ազա-
տելու:

Նա հարվածեց մեկին, բայց և իսկույն ընկավ մի պարսիկ
զինվորի սրի հարվածից: Տղաները վտանգվեցին: Նրանցից երեքն
էլ ընկան: Ուրիշ կանայք հասան օգնության: Սրանց հետևից թռան
զինվորները և սկսվեց մի տեսարան՝ սարսափելի և գեղեցիկ:
Զոհում էին իրենց, ազատում իրար, խլում իրարից մահը՝ շնոր-
հում իրար կյանք:

Կայծակի պես հափշտակեց սա Վարդանին, բոլորին: Սա
թոխը էր արդեն: Վարդանն զգաց — լուծվեց երկունքը, ծնվեց այն
վեհագույն ոգին, որի վրա դրեց նա իր և հայոց ժողովրդի կյան-
քը: Վարդանը ոգիացած գռեց: Դա բառ չէր, այլ մի հույժ գերա-
զույն մի բան: Սլացիկ միտք: Ոգի: Զինվորներն ու շինականները
խլեցին այդ ոգին: Ժպտացին ոչ հասարակ առօրյա ժպիտով:
Ժպտացին մեծ սխրագործության հպարտ ու վեհ ժպիտով: Մար-
տը դառավ մի վերասուացք առաքինություն և քաջություն: Վար-
դանը տեսավ իր գործը—հայոց ժողովրդի գործը—սոսկալի ավեր
թշնամու զորաբանակում: Ու թեև նա մղում էր իր վերջին օրհասա-
կանը և մոտենում էր վճարքը, բայց արդեն գոհունակ և վրիժա-
խինդ ժպիտով էր նայում շուրջը: Կատարվե՛ց: Հայոց ժողովուրդը
հաղթե՛ց: «Խոցվե՛ց գազանը»: Խոցվեց կարեվեր, խորը: Այդպիսի
կոտորած չէին տեսել պարսից զորաբանակները: Եվ հիմա այլևս
մնում էին վերջին հարվածները, այն էլ անձնական կյանքի գինը
խստիվ թանկացնելու համար: Այս էլ իրենց համար: Եվ քանի որ
«գործ-աշխատանքը» վերջացավ՝ հիմա կարելի էր «գինամրցել»...
Եվ սկսվեց այլ դրվագ, որից գեղեցիկը և զարհուրելին դժվար էր
հնարել: Վարդանը կանգնեց ասպանդակների վրա, շուրջմրջեց և
ուրը ճոճեց — հավաքվե՛լ: Իսկույն շրջապատեցին հավատարիմ-
ները, վերջինները: Եկան՝ Սրվանձտյա Գարեգինը, Քաջբերունի
Ներսեսը, Տաճատ Գնթունին, Հաբել Նահապետը, Սահակը, Արծը-
վին, Այրուձիի Արշամը, Դավիթ սեպուհը, Մելքոնը, Արգարը: Չե-
րևացին Հովակիմ դարբինը, Հովհաննես Կարապետը, Սրապը:

Եվ շատերը, որոնց ճանաչում էին սրանք և Վարդանը ան-
ձամբ: Նրանք ընկել էին կամ կորել... Անսպասելի դուրս լողաց
Մարտիրոսը իր ծանր գուրգով և հասավ ձեռքը գցեց Վ... լանի

նժույզի ասպանդակին, գնաց հետը: Նրա քրտնամխած դեմքին դուրս էին ցայտել աչքերի բիբերը: Նա զարհուրելի էր: Հայտնվեց կրկին Պողոսը:

Սակայն արդեն՝ ինքը հուսահատ կատաղությամբ՝ վրա հասավ մատյան գունդը, որ թարմ ու կազմ գրոհել էր և ճեղքելով Վարդանի շրջապատ զորագնդերը՝ հասնում էր նրան: Նա եկավ սաստիկ ուժով և բախվելով Վարդանի զորագնդերին՝ խախտեց նրանց կազմաշարքերը: Դա առաջին ազգու հարվածն էր, որ հասցրվեց Վարդանին:

Զորագնդերը կտրատվեցին, պատառոտվեցին և սկսեցին խումբ-խումբ կռվել: Շուտով այդ էլ քայքայվեց և կազմալուծ զորագնդերի խմբերը, անհատ զինվորները, կանայք ու յղամարդիկ խառնվեցին իրար և սկսեցին կրկին ու երբեմն մի ակնթարթ հայտնրվել և անհետանալ իսկույն:

Այժմ արդեն Վարդանի զորագնդերի խառն բեկորներն էին, որ սեղմվեցին նրան: Վախճանը մոտեցավ: Դա զգացին և՛ թշնամին, և՛ վարդանանք:

Վարդանը նշան արեց հոնքերը կնճռելով ու ժպտալով: Միժաղեց, որ չսվեց: Ուժգին թափ տվեց գլուխը: Հասկացան՝ «աւմե-նամեծ կոտորածը հիմա՛»:

Դա արդեն վերջին խիզախությունն էր: Վարդանը տվեց առաջին օրինակը: Նա անձամբ հարձակվեց թշնամու զինվորների վրա և սկսեց սրամարտը: Նրան ախոյան դուրս եկավ մի սևադեմ հաղթանդամ պարսիկ հեծյալ, որ հասավ և սրով հարվածեց նրան: Օղասպարը պատուվեց: Բայց այդ ժամանակ Արծվին թռավ երկուսի մեջտեղ և սրով կասեցրեց նրա երկրորդ հարվածը Վարդանին: Սուրը վրիպեց և իջավ Արծվիի նժույզի գլխին: Արծվին խելագարվեց, թռավ գրկեց պարսիկին: Սկսեցին մրցել: Պարսիկը վայր էր գցում նրան և հենց այն է՝ մի ուրիշ պարսիկ սուրը հասցնում էր Արծվիին՝ Վարդանը հարվածեց նրա դեմքին: Նա ընկավ: Երկրորդ հարվածով Վարդանը վայր գցեց Արծվիի ախոյանին: Վարդանի շրջապատողները ավելի սեղմեցին շարքը: Մի քանիսը կորցրել էին նժույզները, հետիոտն էին գալիս: Վարդանի նժույզն ընկավ թշնամու կացնի հարվածից: Գարեգինը իր նժույզը տվեց Վարդանին: Բայց շրջապատող թշնամին խտացավ, ծանրացավ: Բոլորի նժույզներն ընկան: Ընկավ ներսեհ Քաջբերունին: Վարդանի

տաբատը մի ձեռք էր քաշում: Վարդանը քաշեց, որ ազատի ոտը: Բայց ձեռքը համառում էր: Վարդանը պոկեց: Մի ակնթարթ նայեց ներքև: Արշամն էր, որ սողալով շորեքթաթ վազում էր: Նա կարմրել էր ոտից գլուխ արյունաշաղախ: Բայց Արշամը հասավ Վարդանին և կրկին խելով տաբատը՝ շրթունքները դողացնելով մոտեցրեց, որ համբուրի: Վարդանը կոացավ, ինքը համբուրեց Արշամի արյունոտ գլուխը: Նա բաց թողեց տաբատը:

Վարդանի ճանապարհը փակեցին: Իսկույն նրան ընդունպ շրջապատեցին Դավիթ սեպուհը, Չմերոցի, Այրուծիի մամիկոնյան զինվորները և շինականները մի երկու հարյուրյակ: Քշնամին արդեն սպառնալի ուժով գրոհեց: Նույնքան սպառնալի հարվածներով վարդանանք ջանում էին կանխել նրան:

Այնժամ Վարդանը կրկին առաջ ընկավ.

— Դե՛հ,— թափահարեց գլուխը և գնաց: Խումբը գրոհեց կրկին: Գնում էին ու հարվածում: Հանկարծ մի նետ զարկեց Վարդանի ճեղքված օղասպարի արանքից կրծքին: Արյունը ցայտեց: Արծվին և Դավիթ սեպուհը երկու կողմից թևերով գրկեցին նրա մեջքը և սկսեցին տանել: Դիմացից մի փիղ էր գալիս: Պարսիկները միջոց բաց արին, որ փիղն անցնի: Նրա աշտարակին մի սիպահ և երեք զինվոր նետահարում էին հայ զինվորներին:

— Անձնատու՛ր,— գոչեց պարսիկ սիպահը աշտարակից:

— Դո՛ւ՛ անձնատուր...— գոչեց Գարեգինը:

Դավիթ սեպուհը մեջ ընկավ.

— Ապա՛, ո՛վ է Մամիկոնյան...

— Բու՛րս,— գոչեցին Վարդանին շրջապատողները: Այնժամ Դավիթը սաղավարտը հանեց և զարկեց գետին իր հետևը և գոչեց.

— Առա՛ջ:

Առաքելը, Արթնը, Պողոսը նիզակներով կանգնեցին փղի ուղղությամբ: Շարժումը խլեցին Գարեգինը, Տաճատը և մի խումբ նիզակավոր զինվորներ: Եվ գնացին դեպի փիղը, որ հարթած մղվեց դեպի սրանց: Հասնելով փղին բաժանվեցին երկու մասի և մտան ոմանք փղի փորի տակ, ոմանք էլ կողերից հարվածեցին: Փիղը խորդաց, շփոթվեց և սկսեց պտույտներ գործել: Հետո շուռ եկավ և ընկավ մի կողքի վրա շրջելով աշտարակը պարսից զինվորներին գլխին:

Բայց Վարդանը հայտնապես ուժասպառվում էր: Նա հետևում

էր մարտին պղտոր աչքերով: Կորյունը վազեց բռնեց նրան մեջքից: Մոտ եկան և երկաթե օղակով շրջապատեցին նաև տրտաշատցի մնացած երիտասարդները: Նրանք հարվածում էին և օղակը պահում, մինչ Արծվին հասավ և գրկեց Վարդանին: Եվ Վարդանը զեռ առաջ էր մղվում, ճիշտ է արդեն դանդաղ, երկրուն:

Զինվորները հարվածում էին և ընկնում: Արդեն ուժասպառվել էին...

Մոլեգնածի պես առաջ էր մղվում և իր սարսափելի մի աչքով և քրտնափայլ դեմքի զարհուրանքով պարսիկներին սահմուկեցնելով՝ կովում էր Սահակը, կարծես քնի մեջ: Բայց ճապուկ վագրի պես կատաղի, բայց և հաշվով, իբրև փորձված լեռնցի՝ կովում էր Արթնը: Նա չէր ուզում մեռնել: Դավիթը վրա հասավ և խլեց Արծվիից Վարդանի մեջքը: Վարդանը գունատվեց: Սուրբ իչեցրեց և սկսեց քարշ տալ: Կորյունը վերցրեց սուրբ և համբուրելով սեղմեց կրծքին: Մարտիրոսը ընկավ առաջ և սկսեց խելահեղորեն աչ ոտ ձախ հարվածել՝ լինի նպատակին, լինի օդի մեջ: Սի ուժեղամարմին զինվոր Քոսով դեպի Վարդանը: Մարտիրոսը խլեց նրան և իսկույն զարկեց գետին: Բայց թշնամու տապարը իջավ նրա անգրահ մեջքին: Մարտիրոսն ընկավ: Մի նետ եկավ զարկեց Վարդանի կուկորդին և մնաց: Վարդանն ուզեց հանել՝ արյունն սկսեց խեղդել: Երիտասարդները նոր կատաղի թափով հարվածներ տեղացին պարսիկների գլխին և առաջ մղվեցին: Ընկավ Պողոսը, ընկավ Տաճատ Գնթունին: Դավիթը ձեռքին նետի հարված ընդունեց, բայց պահեց Վարդանին: Մի նետ ևս զարկեց Վարդանին կրծքից: Վարդանը ուշակորույս կախվեց և գլուխը թեքեց կրծքին: Նրան վալը դրին: Գարեգինը գարձավ նրա կողմը և Արծվիին ու Դավիթին նստեց հարցական, սուր:

— Հա՞...

— Հա՞...

Կանգ առան: Վերջ: Օրհաս: Վերջին հարվածներ: Թշնամին ողողեց և կատաղի ու արագ՝ սրախողխող արեց վերջամարտիկներին: Բոլորն ընկան:

Հեծյալներ սլացան դեպի բլուրը, ուր նյուսալավուրտն էր:

— Վարդանն ընկավ...

Դա արդեն տեսել էին բլրից և մոզպետները ձեռքերը կարկատեցին օդում ուրախագին ու ջերմեռանդ:

— Փառավորյա՛լ է Որմիզդ, տվիշը հաղթութեան, — բացականչեց Որմիզդ մոզպետը — արթային արթայից փա՛ռք:

— Փա՛ռք, — ձայնեցին բոլորը, — ընկա՛վ Վարդանը:

Մոռյլ նայեցին Վասակը, Գաղիշոն, Պերոզը և Վախթանգը: Նրանց լավ հասկացավ Նյուսալավուրտը:

— Ընկա՛վ Վարդանը՝ պարտվե՛ց Նյուսալավուրտը, — հեզանանքով ու դառնութեամբ գոչեց նա և զայրույթով սաղավարտը գետին զարկեց, — թյո՛ւ, այսպիսի զորավարներին:

Բայց պետք էր մարտի շարունակութունը վարել: Հայերի աջ թևը դեռ դիմանում էր, ձախը, որ մասնակցել էր Վարդանի հարձակման՝ ետ քաշվեց:

— Գրրո՛ո՛հ, — գազանաձայն հրամայեց Նյուսալավուրտը, — հետապնդե՛լ աշին և ձախին:

Սիպահները սլացան: Ներշապուհը կռահել էր շարժումը: Նա ետ քաշվեց, անցավ գետը: Լուր բերին նրան, որ ընկել են Արսենը, Խորենը, իսկ ձախում՝ Քաթուլը և ճակատը սարսել: Երբ պարսից օգնական ուժերը և մատյան գունդը շարժվեցին՝ խստնաշփոթն ընկավ: Մանավանդ՝ երբ տեսան Քաթուլի թևում փախստի նմանող իրարանցումը:

Ատոմը թռավ նժույգի վրա:

— Ժամ է, — գոչեց Համազասպին և Արշավիրին: Եվ բուռն սլացքով հասավ զարկեց Ներշապուհի և Խորենի զորագնդերին:

— Ո՛ւր... ո՛ւր... — ճոճեց սուրը սպառնալի, — ե՛տ, ապիրատներ, ե՛տ, ե՛տ...

Զինվորները կռվելու կամ խուսափելու երկմտանքի մեջ սկսեցին զարկվել ետ ու առաջ, խուժել մեկ աջ, մեկ ձախ, հրել իրար, հարվածել սրերի կոթերով, վահաններով: Ահավոր վայրկյան էր: Մի շնչին բան կարող էր խուճապը պցել և այն ժամանակ ամեն ինչ կորած էր:

Ներշապուհի և Խորենի զորագնդերը փորձում էին քանդվել՝ ցրվելու համար, բայց Ատոմը վրա էր հասնում և սրի բուժ կողմով հարվածում:

— Ե՛տ, ե՛տ, կվառե՛մ... ե՛տ, ե՛տ... — ծղրտում էր դեի պեռ Ատոմը, և սրի պեռ փայլատակելով մխրճվում ամեն կողմ: Զարհուրելի էր նա այդ պահին:

Դաժանացան Համազասպն ու Արշավիրը ևս:

Զորքը բեկվում էր, շրջվում ետ, դեպի թշնամին:

Թշնամու հետ խառնված, նրա հետ մարտնչելով դուրս եկան շրջապատման մեջ ընկած համագունդի և գնդվորների մնացորդներից, որոնք կռվողների արյամբ ողողված, գետն ընկած անտառամասերի պես ծփալով գալիս էին: Նրանց մեջն էին Սահակն ու Առաքելը: Նրանք վազեցին դեպի զորքը:

— Ի՞նչ, փախչո՞ւմ եք, սրիկաներ, — ծղրտաց Առաքելը, — հի՛ի՛իմի ձեր օրը կանիծեմ...

Ու սկսեց հարվածել սրով աջ ու ձախ: Զինվորներն իրար վրա սկսեցին գոռալ:

— Ծ'տ տվեք, Ե'տ...

Կարվեց Ատոմը և հենց որ որսաց բեկման ականթարթը՝ պրկվեց թամբի վրա և զիլ գոչեց:

— Իմ հետևի՞ց, գրրո՞հ, ի մա՛ա՛ա՛րտ...

Ու զարկեց մտավ ճակատամարտ: Զորաբանակը զնաց հետեւից: Պարսիկները ետ տվին: Սակայն հայ զինվորները կրկնեցին հարձակումը: Պարսիկները կանգ առան մի վայրկյան, բայց կրկին հարձակվեցին: Հայերը վերցրին իրենց հարվածների իմաստը: Դա հարվածն էր ու նահանջը կրկին ու կրկին:

Ու սկսվեց հարվածն ու նահանջը: Սկսվեց մի տաժանելի դանդաղամարտ: Գրոհում էին թշնամուն, զարկում, ետ քաշվում: Կրկին զարկում, ետ քաշվում: Զկա ոչինչ անիծյալ ավելի՛ բան նահանջը...

Մոտեցավ ներշապուհը:

— Ընկա՞վ...

— Ընկավ... — դառն ու սուռը ասաց Ատոմը:

Համազասպը լաց էր լինում: Արշավիրը գեմքը մի կողմ էր պահում, որ չտեսնեն արցունքները:

Բայց ամեն ինչ սկսեց կատարվել հատուկտոր, խառնակ: Եվ կռվում էին և ընթանում, հարցնում, իմանում, որ ընկավ սա, ընկավ նա:

Կռվում էին ինչպես հախուռն մղձավանջի մեջ, մեծ երազում և ապա այլևս չէին թույլ տալիս իրենց որոնելու իրենց մտերիմներին: Ոչ ոք չէր հարցնում մատուռում մնացած Մեծ Տիկնոջը, մյուս տիկիներին, գեղչկուհիներին: Շատերը չիմացան շատերի վիճակը: Փրկվում էր հայոց ժողովուրդը:

Ուրեմն էլ ի՞նչ սա, էլ ի՞նչ նա...

Հայոց ժողովուրդը գործում էր իր գերագույն ճիգը— փրկում էր իրեն... Դաժան էր այդ ճիգը, անգութ, և դրա մեջ էլ էր նրա գերագույն իմաստութիւնը:— Փրկութիւնը: Վարդանի և վարդանանց արյունը տվեց նրան այդ նվերը:— Հնարը: Հնարավոր էր, ուրեմն և պետք է փրկվել: «Դազանը խոցված էր կարեւրը»:

Ատոմը, Արշավիրը, Համազասպը երբեմն ետ էին նայում անցած ճանապարհին և տխրութիւնով հիշում այն քաջերին, որ այս ճանապարհով եկան այս հաղթութիւնը ձեռք բերելու:

Նայեցին դիմացի մատուռը, ուր թողին Մեծ Տիկնոջը: Եվ սարսափ: Ահա նա: Նահանջող հայ զորաբանակին ընդառաջ էր վազում նա... Մեծ Տիկինը: Նա հերարձակ էր, բոկոտն, տագնապածպիտ: Նրա հետևից հասնում էր կույսերի խումբը՝ ետ պահելու նրան: Բայց նրա սիրտը վկայել էր արգեն աղետը: Զինվորները զուխները խոնարհեցին և անցան: Ատոմից հրաման չկար այլ շարժումների: Մեծ Տիկինը կանգ առավ, նայեց Ատոմին, շորեց և հողը գլխին ածելով խռպոտ կռնչաց.

— Սև հավը կանչե՛նք Մամիկոնյան տան վրա...

— Հայոց աշխարհքն ապրի, Մեծ Մայրի,— գռչեցին զինվորները, կանգ առան, շրջեցին կրկին դեպի թշնամին՝ պատրաստվելով հերթական գրոհի,— Հալոց աշխարհքն ապրի...

— Ապրի՛, Վարդանիս հոգո՛վ, աշխարհ զինվորյալներիս հոգո՛վ, դո՛ւք ապրեք, զավակնե՛րս...

Եվ ոսկրուտ ձեռքը ուժով զարկեց գետնին խլեց մի բուռ հող և նետեց զինվորների վրա: Բայց հանկարծ երբեք, աչքերը ոլորեց և բերանքսիվայր ընկավ գետին: Վիշտն ու ուժասպառումը հարվածեցին նրան:

Ատոմը վրա հասավ և իջնելով նծույզից թեքվեց, համբուրեց նրա արծաթ մազերը: Զինվորները առանց հրամանի մարմինը գրին երկար վահանի վրա, և շորս ուժեղ մարտիկներ բարձրացրին Սպարապետի մոր դիակը:

— Առավե՛ն՛, — գռչում էր Ատոմը, — և նրա ձայնի խրոխտ շեշտի մեջ զգացվում էր պարզ, — «Փրկվա՛ծ ենք, հաղթո՛ւմ ենք»:

Զորքը սկսեց հավատալ, հուսալ, կռվել ավելի մեծ ճիգերով:

— Առավե՛ն՛, — գռչում էին ռազմի շունչն առած, վարպետացած Առաքելն ու Սահակը, որոնց ռամկական զորագնդերը ար-

դեն ձուլվել էին Կանադայի զորաբանակի մեջ, Կովոն ավելի ուժով, ավելի կատաղի:

Գյուղացիական զանգվածներն սկսեցին ազդել իրենց թվով: Ձորքն սկսեց սեղմվել նրան, ջերմանալ նրամով:

Սրտապնդիչ էր երկիրը: Ռամկապան, ժողովրդական դիմադրությունը ծավալվեց, սկսեց ամեն կողմից հարվածել պարսից զորաբանակին, ցերեկային հարվածներին հաջորդեցին գիշերայինները: Ապա սկսեցին գզգզել թշնամուն, բաժան-բաժան արին, գցեցին իրենց հետևը լեռներն ու կիրճերը, սկսեցին մաշել ամեն ժամ անդադար:

Գնում էին հայոց ժողովրդի հետևից նյուսալավուրտը, Դողվըճը, հետևից Միհրներսեսը, Պերոզը, Վախթանգը, մոգպետները: Նաև Վասակը՝ իր դավաճանակիցներով:

«Վիրավոր զազանք» սակայն համառ էր ընկել հայոց ժողովրդի հետևից: Մռնչում էր, խորդում էր իր փղերով, խրխնջում էր իր բազմահազար նծույգներով, զրնգում, որոտում էր, թեև գնում էր հաղթանակի երթով, բայց չէր կարողանում հաղթահարել: Պատրանք էր այդ հաղթությունը: Քանակը ձեռքից գնացել էր, մաշվում էր:

Սկսվում էր թշնամու մաշման երկարատև, ժանր շրջանը:

Արյունոտող հայ զորքը իր մեծ զոհերի գնով հիմք էր դրել հաղթության, զոհեր, որ եզան սև դավաճանության շնորհիվ:

Հետապնդման տաժանքների մեջ Միհրներսեսին և նյուսալավուրտին սուրհանդակ հասավ Հազկերտի հրամանով. «Շուտափույթ վերջացրու հայոց գործերը և արշավիր Փայտակարան՝ դիմազրավելու հոներին, որ խոժեի են քանդված Ճորա Պահակից»:

Եվ հետապնդող զորաբանակի հետևից նծույգները անկամ վարող Միհրներսեսը, նյուսալավուրտը և մյուս մեծամեծները Վասակի և մյուս դավաճանների հետ սկսեցին դառն վեճը.

— Ո՞վ թույլ տվեց, որ Վարդանը դաշինք կոխ հոների հետ...

— Ո՞վ էր թաքցնում հախբի ուժը... չէր զգուշացնում արքային...

— Ո՞վ եղավ պատճառ այս պարտված հաղթության...

— Ո՞վ է պատասխանատու...

Միհրնեբսհր... Նյուսալավուրտը... Վասակը...
Եվ վիճում, վիրավորում էին իրար, սպառնում էին գոհհիկո-
րեն.

— Դատ կլինի, կգատեն բոլորին...

Իսկ ուղղակի գիտակցելով շարագույժ ձայնով նրանց ականջի
ուսակ շարունակ մրթմրթում էր հաշիվը.

— Միայն ընտրանին՝ ինը մեծամեծ, երեք-չորս հազար՝ հա-
տուկ զորաբաժին, քառասուն հազարի մոտ՝ սպանված... Որքան
կլինի վիրավորը... Իսկ հայերը հազիվ ընտրանին հազար մարդ և
տասը-տասնհինգ հազար մարտիկ հասարակ...

— Վերջացրո՛ւ հայոց գործերը, արշավի՛ր Փայտակարան, —
մոնչում էր Նյուսալավուրտը, — վերջացրո՛ւ տեսնեմ...

Կովում էր Արտակ Մոկացը և երազում: Կատարվեց կատար-
վելիքը: Արհավիրքը, որ այնպես դղրդալից եկել էր՝ հիմա փովում
էր իր հետապնդած ճանապարհին և սկսում անցնել: Կովում էր
Արտակը և շուտ-շուտ ինքն իրեն հարցնում. «ո՛ւր է Անահիտը,
Աստղիկը, ո՛ւր են Մամիկոնյան տիկինները, Մեծ Տիկինը, Խան-
դութը, ո՛ւր են Պողոսը, արտաշատցի երիտասարդները... Արծ-
վի՛ն», — բարձր ձայնում էր նա, և նրա սիրտը մղկտում էր:

Վերջացավ անձնական ամեն տենչ ու երազ, վերջացան ան-
ձերը, եկավ Մեծ Ընդհանրականը՝ Աշխարհն հայոց: Նա սկսեց
ապրել: Հաղթում էր նա: Այս բոլոր կովողների հոգու խորքում ար-
դեն կայծում էր փրկության կրակիկը: Նա պլպլում էր մի փոքրիկ
աստղիկի շափ, բայց լուսավորում էր ողջ Աշխարհն հայոց:

Նայում էր Արտակը հեռուն, մոտիկ և նրա աչքովն էին ընկ-
նում նրանք, որոնց համար բախտը գրել էր՝ վերապրել և պատ-
մել թե ինչպես եղավ բանը: Մերթ կովող զորագնդերի մեջ երևում
էր ներշապուհ՝ համառ ու դիմադրող, մերթ Համապասպը՝ ներ-
քուստ ներհակ ու դիմացկուն, երբեմն վշտահար Հազարապետը՝
հնորյա ուժերը վերակոչած, երբեմն Արշավիրը՝ հուսադիր. լավա-
տես... Ահա՛ Եղնիկը, Ղևոնդ Երեցը, Եղիշեն՝ իմաստուն ու ոգիլից:
Արտակ Մոկացը լսում էր Եղիշենին: Եղիշեն պատմաբանում էր.

— ...Յազգէն Մամիկոնէից՝ քաջն Վարդան, յազգէն Խորխոռ-
նեաց՝ Խորէնն կորովի, յազգէն Պալունեաց՝ արին Արտակ, յազգէն
Գնթունեաց՝ զարմանալին Տաճատ, յազգէն Դիմաքսնից՝ իմաս-
տունն Համայակ, յազգէն Քաջբերունեաց՝ հրաշակերտն Ներսէհ,

յազգէն Գնունեաց՝ մանուկն Վահան, յազգէն Ընծայնոց՝ արդարն Արսեն, յազգէն Սրվանծոյս՝ յառաջադէմն Գարեգին...

— ...Ե՛վ տիկնայք փափկասունք Հայոց աշխարհին, և՛ գեղշկունհիք քաջակորովք է՛... առհասարակ ժողովուրդն հայոց զինվորյալ...

Լսում էր Արտակ Մոկացը, հիշում անձկալիններին, սիրելիներին, ծանոթ անծանոթ բլուրավորներին, որ ընկան, և իբրև երազում կովում էր մնացորդների շարքում, որ սիրտը ամոքի:

Հայոց աշխարհի ձորերից ու դաշտերից խումբ-խումբ, մենակ, երբեմն և ստվար զանդվածներով գալիս էին գյուղացիներ զինված ամեն ինչով, որ կարելի էր, գալիս էին անվերջ, սպառնալիորեն անվերջ, համալրում և զորացնում էին կովող զորամասերը: Քանի գնում, կոփվում էին մարտիկները, դառնում կատաղի, խոցող, հանդուգն:

Այդպես անցան օրեր, տարիներ, անցան դարեր...

Մենավոր մի դամբարան է ծածկում իր տակին ամփոփված մի հոգու հավերժական հանգիստը: Ասում են Վարդանն է այդտեղ: Ճշմարիտ է դա, — դժվարին է ասել: Բայց դաշտավայրի վճիտ լռության մեջ երբեմն կլսես մի կոկորդային մեղեդիի մեղմածայն դեղգեղանք: Դա մի վանական է թերևս, կամ այլ անցորդ, կամ մի խումբ մարդիկ: Այդ մեղեդին երգվում է այն պահին, երբ ոտը դնում են Ավարայրի դաշտավայրը: Գարերի հին երգն է դա վարդանանց նվիրված:

Ահա այդ հավերժական երգի մեջ են արդեն ճշմարտորեն ամփոփված Վարդանը և վարդանանք:

Դեմիքեյան Դերենիկ Կարապետի

Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Ն Ք

Գիրք երկրորդ

Գեղ. խմբագիր՝ Ան. Վ. Գասպարյան

Տեխ. խմբագիր՝ Վ. Ս. Եղանյան

Վերատպող սրբագրիչ՝ Լ. Ա. Ղուկասյան

Հանձնված է արտադրության 13/111 1968 թ.:
Ստորագրված է տպագրության 30/VII 1965 թ.:
Քուղթ ռպագրական՝ M 2, 60x84¹/₁₆, տպագր.
35,0 մամ. = 32,55 պայմ. մամ., հրատ. 31,6
մամ. + 1 ներդիր: Պատվեր 1181, տիրած 50.000:

Գինը՝ 1 ա. 10 կ.:

«Հայաստան» հրատարակչություն, Երևան—9,
Տերյան 91:

Հ1102 Մինիստրների սովետի մամուլի պետա-
կան կոմիտեի պոլիգրաֆարգյունարհերուժ, ան
զխավոր վարչության Հակոբ Մեղապարտի ան-
վան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան, Տերյան 91: